ІВАН ФРАНКО

АКАДЕМІЯ НАУК
УКРАЇНСЬКОЇ РСР

ІНСТИТУТ
ЛІТЕРАТУРИ
ім. Т. Г. ШЕВЧЕНКА

ІВАН ФРАНКО

ЗІБРАННЯ ТВОРІВ У П'ЯТДЕСЯТИ ТОМАХ

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

ТОМИ 26—43

ІВАН ФРАНКО

ТОМ 29

ЛІТЕРАТУРНО-КРИТИЧНІ ПРАЦІ
(1893—1895)

ВИДАВНИЦТВО
«НАУКОВА ДУМКА»
КИЇВ — 1981

У1
Ф83

Редакційна колегія:

М. Д. Бернштейн
Г. Д. Вервес
А. Т. Гордієнко
О. І. Дей
Б. А. Деркач (заступник голови)
І. О. Дзеверін
В. Ю. Євдокименко
О. Є. Засенко
Д. В. Затонський
С. Д. Зубков
Є. П. Кирилюк (голова)
П. Й. Колесник
Н. Є. Крутікова
Ф. Є. Лось
В. Л. Микитась
Ф. П. Погребенник (відповідальний секретар)
Є. С. Шабліовський
М. Т. Яценко

Редактори тому

В. Л. Микитась,
А. М. Халімончук

Упорядкування та коментарі

Л. А. Гавеської, П. П. Гонтаря,
М. Л. Гончарука, І. О. Денисюка,
В. П. Колосової, С. К. Кравченко,
Л. І. Міщенко, А. М. Полотай,
О. А. Сарбенської

Редакція художньої літератури

Ф $\frac{70303-096}{M221(04)-81}$ передплатне 4702590100

© Видавництво «Наукова думка», 1981

ДОСЛІДЖЕННЯ
СТАТТІ
МАТЕРІАЛИ

НАШЕ ЛІТЕРАТУРНЕ ЖИТТЯ В 1892 РОЦІ

(ЛИСТИ ДО РЕДАКТОРА «ЗОРІ»*)

I

Вельмишановний пане редакторе! Бажаєте, щоб я декількома увагами допоміг читачам «Зорі» розглянутись у торішніх здобутках та хибах нашої літератури. Дуже я рад би був сповнити Ваше бажання, та не знаю, як би краще за се діло взятися. Думаю, що Ви й самі не жадаєте від мене ані бібліографії наших літературних та наукових новинок за минувший рік, ані докладного розбору всіх чи хоч би тільки вартніших із тих новинок. Суха бібліографія не дала б Вашим читачам нічого нового, бо ж бібліографічний відділ в «Зорі» самі Ви, коби здорові, ведете старанно і повно, так що мені приходилось би тільки повторювати те, що читачі «Зорі» і без мене вже знають, а се була б зовсім зайва робота. А критичний розбір усього того, що у нас появилося в минувшім році, раз те, що завів би нас занадто далеко,— був би, може, не в однім погляді не під силу мені і не відповів би тій меті, котру Ви маєте на оці — орієнтування в нашім літературнім русі, його добрих і слабих боках.

Так давайте хіба ось як зробимо. Роздивімося по всьому обширі нашої України, пошукаймо важніших центрів нашої літературної і наукової продукції, придивімся, що з кождого вийшло в минулому році чи на наших, чи на чужих мовах, а обдивившись таким робом скрізь по всіх закутинах нашого краю, поміркуймо, які шанси має на будуще наше літературне життя серед конкуруючих з нами літератур польської і російської.

Так поставивши діло, відразу стаємо на досить ясну дорогу і з самого початку мусимо сконстатувати сумний факт, та при тім факт величезної ваги, що в найбільшій часті нашої країни, серед маси нашої нації властиво н е м а

ніякого руху літературного. Бо коли під рухом літературним розуміти не саме тільки продукування таких чи інших писаних творів, а живу обміну думок між писателями, живі особисті зносини між ними, кореспонденцію, дискусії, різносторонні і систематичні студії над життям суспільним і взаємне поповнювання тих студій, то мусимо сказати, що на Україні, такій, як вона нині є, такого життя нема і не може бути. Без сумніву, продукція літературна на українській мові там іде, а в деяких відділах, напр. на полі драматургії, вона навіть досить жива, та все-таки продукція ся майже зовсім не зцентралізована, не має ніякого спільного огнища, розбита на атоми, розкидана по величезнім обширі Російської імперії від Поділля до Іркутська. Поети і писателі українські живуть і пишуть одинцем, кождий сам собі, і в більшій часті знають один одного хіба з творів, друкованих в «Зорі». Що при такому стані можуть занидіти навіть найкращі таланти, що люди мимоволі затіснюються, провінціалізуються, попадають в шаблон, се зрозуміє всякий, кому приходилось довший час жити в нашій провінціальній глуші, без інтелігентного товариства, без обміни думок з людьми широкої освіти, без газет і доступу до нових літературних та наукових творів, бібліотек і т. п.

Боюсь, щоб мої слова про централізацію літератури не були зле витолкувані. Отже, зазначую, що маю на думці централізацію духових сил народу, котра витворює між ними взаємні близькі зносини, будить запал, визначує спільні цілі, здобуває спільні способи до їх осягання, одним словом, вдесятеро побільшує силу, спосібність і продукційність літературну кождої одиниці. В наших часах не тільки праця наукова, але й творчість літературна — то не простий виплив якогось надприродного вітхнення: найшла на тебе щаслива думка, сядь напиши — і в друкарню! В наших часах писательська творчість, коли вона має бути справді ділом поважним, а не школярською забавою,— се така ж поважна студія, як і праця наукова, тільки безмірно ширша, многостороння і трудна. В праці науковій я можу, а то й мушу спеціалізуватися, ограничитися на один ряд явищ, на одну тему. Для виконання доброго твору літературного треба не тільки щасливої першої думки (вітхнення), не тільки живої та пластичної уяви (фантазії), не тільки вразливого та широко розвитого чуття, але надто треба ще дуже багато зовсім уже побічних, та не менше важ-

них відомостей. Писатель мусить поперед усього владати добре мовою свого народу, і то не мовою одного села, одного повіту або одної губернії, але мовою такою, котра була б однаково своя, зрозуміла і люба всім повітам, губерніям та селам, мовою літературною, мовою школи і інтелігентного товариства. Чи треба й додавати, що у нас уже на сій першій точці велика недогода, бо ми такої мови ще не маємо, і кождий писатель мусить почувати на собі право і обов'язок — і самому почасти причинюватись до витворення тої мови? Далі мусить писатель бути добре ознайомлений з технікою писательською, а властиво з способами творення і писання різних знатніших майстрів слова своїх і чужих, мусить виробити собі й свої способи, т. є. або пристати до якої-небудь існуючої вже «школи» писательської, або свідомо витичити собі свою власну дорогу, коли не хоче блукатися без цілі, щокроку попадати в старі, закинені шаблони і позбавити себе всякого значення в літературі. Вкінці писатель мусить знати докладно історію літератури всесвітньої, а особливо сучасну літературу свою власну і головних европейських народів, щоб знав, які теми літературні і в який спосіб бували і бувають оброблювані, якими способами різні писателі осягали дані ефекти, що в давніх обробках даної теми було добре, а що невдатне і куди йому притулити й свою роботу, щоб не повторяти того, що вже другі забули, а вносити у всесвітню скарбницю літературну хоч малу крапельку, а нового, свого власного, зачертого в криниці того життя народного і індивідуального, що ще перед ним не було так експлуатоване.

Вкінці писатель мусить знати те життя, про котре береться писати, ті верстви суспільні, тих людей, ті сторони, ті звичаї і встанови, ті заняття і роди праці і т. ін. Яка безконечна многота завдань! Але се ще не все. Писатель мусить знати чимало загальних і теоретичних наук, як психологію, економію суспільну, політику і т. ін., без котрих він не зуміє поставити себе на належнім становищі супроти персонажів свого твору, не зуміє відповідно зрозуміти й показати нам їх вчинки, не зуміє дати нам твору справді широкого і тривкого. А що ще важніше, писатель мусить усе те знати не з самих тільки книжок, а якнайбільше з життя, з розмов, з власного погляду, з досвіду і дискусій. Він мусить раз у раз сходитися з людьми різних станів, різних професій, родів праці, різного ступеня інтелігенції і моральності, придивлятися їм в різні моменти їх життя.

Тільки тоді, віссавши в себе, зосередивши в собі, так сказати, все життя своєї суспільності в даній хвилі, він при даних спосібностях і підготовці може мати надію створити діло справді широке і тривке. А чи писатель, хоч би й не знати який геніальний, зможе все те здобути в сільській глушині, без інтелігентного товариства, без книжок і газет, без широких зносин з різнородними людьми, про се й думати довго не треба. Ось чому я думаю, що дійсний рух літературний може повстати тільки в певнім центрі даного народу, там, де би зосередкувалися не тільки його літературні сили, але також його культурні і економічні засоби, політичні змагання, чільні представники всіх суспільних верств.

Типовим приміром такого осередку літературного є Париж. Від XVI віку майже без перерви є він духовим і літературним серцем Франції, ба, в значній мірі цілої освіченої Європи. Німеччина не має досі такого центру; при кінці XVIII в. був ним Веймар, пізніше почав двигатися Берлін; многота університетів, музеїв, великих бібліотек (Монахія)* і загалом огнищ наукового життя і книгарської торговлі (Липськ*, Франкфурт, Гамбург і т. п.) не дають в Німеччині зцентралізуватися життю літературному так, як се бачимо у Франції.

Історія нашої літератури від кінця XVI віку вказує ненастанні, хоч, на нещастя, все нещасливі змагання до витворення хоч невеличких центрів руху літературно-наукового. Острог, Львів, Вільно, Київ чергуються в протягу яких 50 літ, вкінці Київ через Могилянську колегію*, щасливе положення над Дніпром в осередку українсько-руської нації на якийсь час здобуває собі перевагу і провідництво[1]. Політичні обставини XVIII віку, котрі вели з собою все більший політичний і духовий упадок України, зіпхнули й Київ до ряду провінціональних міст Російської імперії. Тільки в нашім віці починають на Україні знов прокидатися змагання до витворення постійного українсько-руського руху літературного. Змагання ті йшли слідом за тими важними здобутками життя духового на Україні, з котрих кождий стоїть за десять побід корсунських або жовтоводських* — за заснуванням університе-

---

[1] Гл[яди] о тім мою статтю «Charakterystyka literatury ruskiej w XVI—XVIII w.» в журналі «Kwartalnik historyczny»*, 1892.

тів на землях українсько-руських. Заснування в нашім віці трьох університетів на Україні* треба вважати за величезний духовий набуток. Вже тим самим, що при тих університетах мусило згромадитись значніше число людей учених і людей, бажаючих науки, що при них мусили повстати бібліотеки, музеї, книгарні і що не могло ж не бути в них людей, котрі б не інтересувалися бувальщиною, життям, літературою того краю і того народу, що живе довкола них, кождий з тих університетів в більшій або меншій мірі причинювався до підвигнення науки про Україну, а то й спеціально української літератури, кождий з них в різні часи піднімався до того, щоб зробитися центром українського руху літературного.

Спитаймося ж тепер, що дали в минувшому році ті три натуральні центри духового життя на Україні українській літературі? Коли ми схочемо брати річ en général[1] і вважатимемо Харків репрезентантом Лівобережчини, Київ — Правобережчини, а Одесу — Новоросії, то мусимо сказати, що найбільшу рухливість, найгарячіший інтерес для українського письменства і найбільшу продуктивність проявила Лівобережчина, а найменшу Новоросійщина. Правда, сталось се завдяки малесенькій купці, двом-трьом молодим і палким писателям, а не завдяки тій заохоті і підмозі, яку давала їм окружаюча їх суспільність; було се не випливом якогось духового чи літературного руху в тих сторонах, а власне наперекір пануючій там нерухливості. Чайченко*, Загірня*, Александров*, Катренко*, Школиченко*— ось вам видніші з тих молодих писателів, що пишуть по-українськи; до них додати ще треба Сумцова*, Еварницького* і Багалія*, що пишуть по-московськи, але про українські матерії,— і будемо мати все те, що сяк чи так можна причислити до харківської групи в нашій літературі і науці.

Смерть Потебні* зробила величезну щербу не тільки в тій групі, але в духовому скарбі всієї України взагалі, і для того велика дяка належиться професорові Сумцову за те, що на листах «Киевской старины»* в цілім ряді гарних статей піддав спеціальному розборові всю наукову спадщину покійного і спеціально підніс в ній те, що доторкається до етнографії.

---

[1] У головних рисах *(франц.)*.— *Ред.*

Погляньмо на другий наш центр, на той, що має всі прикмети, потрібні, щоб статися головним центром духового і літературного життя української науки,— на Київ. Спеціально українського літературного руху в Києві тепер — сміло можемо сказати -- зовсім нема. Письменники, що пишуть українською мовою, є в Києві, хоч не в великому числі, та живуть вони кождий про себе. Письменників тих не гук: Нечуй-Левицький, Конiський*, Самійленко* — ось вам і всі видніші. Панас Мирний після «Лимерівни» і «Перемудрив» (написаних трохи чи не 10 літ назад) якось затих. Затих якось і молодий автор прекрасної повістки «Бех аль Джугур*, друкованої колись у фейлетоні «Діла»*, письменник, на котрого ми тоді великі покладали надії; правда, його пізніша, трохи більша повість «Свої і чужі», котру я читав у рукописі, значно ослаблювала ті надії. До київської групи укр[аїнських] письменників треба зачислити й обох авторів статей, надрукованих в першому томі «Записок Тов[ариства] ім. Шевченка»*: М. Сергієнка* і Тадея Рильського*. Стаття першого «Громадський рух на Україні-Русі в XIII віці» — дуже гарна з погляду методичного, та трохи заспеціальна для «Записок». Стаття ж д. Рильського — властиво не стаття, а початок широкої праці, цілої книги, що коли скінчиться, буде першою працею по економії суспільній на нашій мові. Та жаль сказати, що праця ся — перша робота вельмишановного і симпатичного, а в історії нашого руху літературного ще з часів «Основи»* звісного автора, написана на українській мові — написана так тяжко і при тім так нерішуче хитається між популяризацією звісних уже економічних творів а викладом власних економічних поглядів автора, що сумніваємось дуже, чи принесе вона для нашої громади такий пожиток, якого, певно, бажав автор.

Третє університетське місто, Одеса, між усіма трьома найбільше космополітичне і досі найменше визначилося в історії укр[аїнської] літератури і укр[аїнського] літературно-наукового руху. При тамошньому університеті виходять щороку об'ємисті «Записки Новороссийского университета» (досі 56 томів), та дарма ви в тих томах шукали б хоч одної праці про спеціально українську тему, хоч деякі видані там роботи, як Бруна* «Черноморье», Кондакова* «Византийская живопись по миниатюрам», здобули собі європейську славу, а в історії науки про слов'янщину імена одеських учених Григоровича* і Кочубинського* займа-

ють вельми почесне місце. Між письменниками-одеситами, що пишуть по-українськи, головне місце займають два: Петро Ніщинський*, перекладчик «Антігони»* і «Одіссеї», і М. Комар*, знаний читачам «Зорі» критик, котрий торік видав в Одесі дві збірочки: одну українських казок, а другу приповідок. Про якесь огнище укр[аїнського] руху літературного і тут, очевидно, ще менше може бути мови, чим у Києві.

Доволі інтересним огнищем українського письменства в остатніх часах у Росії став український театр. Театр вимагає п'єс і то щораз нових. А раз вільно бути театрові українському, то, очевидно, що й репертуару йому треба українського. І ось від яких 10 літ докола укр[аїнського] театру в Росії купиться досить оживлена драматична продукція. Перед ведуть на сьому полі, звісно, люди, найближче причасні до театру, актори і директори трупи, як М. Кропивницький, Карпенко-Карий, М. Старицький. На щастя для нашої літератури, всі три сі люди — талановиті письменники і, дякуючи їм, укр[аїнська] література має нині те, о чім перед десятьма роками ніхто ще й думати не смів,— має дуже гарні зав'язки питомої драми майже у всіх її родах — від веселого фарсу («Пошились у дурні») до поважної драми суспільної («Не судилось»). До ряду сих трьох писателів прибули з часом дд. Мирний, Янчук*, Олена Пчілка* і др. Певна річ, що коли б нашому театрові дана була хоч сяка-така можливість розвиватися на рідному, українському грунті, то він побіч своєї служби суспільно-патріотичної причинився б своєю драматичною продукцією чимало й до зросту української літератури. Та ненормальний стан нашого театру в Росії видніється от хоч би вже в великім розробленні труп театральних, що мусить вести до нижчого рівня артистичної вартості їх вистав, а певно, й до попсування репертуару, котрий і без того хорує на одну велику хибу, що не можна давати штук перекладених, т. є. що артисти його не можуть виробляти своїх сил на великих сюжетах всесвітньої драматичної штуки.

Оттак перейшли ми всі головні центри життя духового на Україні, та, на жаль, мусили сказати, що центру українського життя духового там нема і бути не може. Коли при всім тім продукція літературна українська не завмерла, а в остатніх роках навіть сильно змагається, так за се дякувати треба добру волю, пильність і духову силу тих немногих письменників, що без духових

центрів, без бібліотек, товариств і вільної обміни думок, без освіченого товариства, без підмоги і заохоти загалу, без усього того, що для розвою літератури дає вища цивіліза-ція, працюють без утоми, додивляються до життя суспіль-ного, додумуються до сяких чи таких загальних поглядів (принципів) і сміло, не раз з нараженням усієї своєї буду-щини голосять їх на рідній мові. Треба справді не тільки дякувати, а подивляти тих людей, по більшій часті бід-них, іноді ще до того й хорих (як ось д. Чайченко) або загнаних долею в далеку чужину (як д. Панько*, що живе в Іркутську). Без сумніву, перше місце в нинішню добу в цій компанії — не вже письменників, а справдішніх борців за українське слово — перше місце, по пильності, по та-ланту, витривалій працьовитості і різнородності інтере-сів духових, треба признати д. Чайченкові. Чоловік, як сказано, хорий, котрий надто мусить заробляти на хліб для себе, для сім'ї, він, проте, засилає мало що не всі наші видання своїми, не раз многоцінними писаннями: повістями, віршами, статтями критичними й популярно-науковими, працює без віддиху, шле до цензури рукопись за рукопис-сю, не зраджується ніякими невдачами ані критикою, часто неприхильною, а у всьому, що пише, проявляє, побіч знан-ня мови української, також гарячу любов до України, щирий демократизм, бистре око на хиби української су-спільності. Обік нього поставив би я другого талановитого молодого письменника, знаного також читачам «Зорі», А. Кримського*. Нагадую тут його статтю про наші язи-кові справи, друковану в «Зорі» і, безперечно, найліпшу з усіх, які оголошені були в сій справі. До того самого «най-молодшого» і найрухливішого покоління укр[аїнських] письменників належить також згаданий уже д. Самійлен-ко, поет, що визначується прекрасною мовою, викінченою формою і гармонійністю композиції. Д. Самійленко в ми-нувшім році розпочав у «Правді»* друкувати переклад Дан-тового «Пекла». Розпочав — і урвав. Переклад його чита-ється гладко, та з оригіналом ми його не порівнювали. В усякім разі нам здається, що коли б автор довів його до кін-ця, то праця його була б вельми цінним придбанням для нашої літератури. До тої ж групки зачислити треба, мабуть, і пишущих у «Зорі» дд. Подоленка*, Школиченка, Катрен-ка — письменників, котрі при всіх своїх добрих прикметах не здужали ще дати таких речей, котрі б виявляли якусь визначну літературну фізіономію. Сюди ж належить також

д. Коцюбинський, що пише головно в «Правді»*, далі талановита поетка Леся Українка, котрої збірка віршів «На крилах пісень» вийшла сими днями у Львові і становить, без сумніву, найважніший здобуток поетичний нашої літератури оригінальної за 1892 рік. До сього гурту треба зачислити й д. Панька, поета дуже плодовитого і, без сумніву, талансвитого, котрому тільки якісь нещасні обставини не дали виробитись. У мене в руках, а також в теці ред[акції] «Зорі» є дуже багато рукописних його віршів, оригінальних, іноді дуже гарних і перекладних (в тім числі перша глава Пушкінового «Євгенія Онєгіна»; вірші малозвісного «сибірського» поета Рамшева* і т. ін.), і певно, що коли не все, то значна часть із того стоїла б друку.

Отсей молодий гурток укр[аїнських] письменників — то, очевидно, головна надія нашого письменства, то його безпосередня будущина. Щоправда, на нашій ниві літературній працюють ще з незламаною силою письменники старшої генерації, і вони подекуди становлять ще основу нашої літературної фізіономії. Не покидає пера ветеран нашого письменства П. Куліш*: збірка його віршів має, як зачуваємо, незабаром вийти з одної з заграничних друкарень. З молодечим жаром по довгій мовчанці взявся до праці симпатичний лірик і байкопис Леонід Глібов. Відгукується інколи з далекого Петербурга й Данило Мордовець*. Але головні продуктивні сили українського письменства все-таки писателі 60-тих років: Нечуй-Левицький і Ол. Кониський, далі — М. Комар, Вл. Александров, Карпенко-Карий, М. Старицький і Олена Пчілка. Та все-таки появлення на нашій ниві літературній, серед таких некорисних обставин такої многоти свіжих, талановитих і з гарячим запалом та щирою любов'ю до рідного слова натхнутих писателів дає нам запоруку, що стежка, протоптана старшим поколінням, не заросте бур'яном, що розвій нашого письменства не зупиниться. Правда, ми могли б висказувати свої бажання, щоб розвій сей ішов в такім або іншім напрямі, і про се ми надіємось поговорити далі, але тут піднесено тільки одно — се іменно той неоспоримий факт, що письменство наше росте, дужчає, розвивається, що нового, третього антракту нам нічого боятися і що продукція літературна 1892 року дає нам підставу до кращої надії на будуще.

II

«Галичина — се одинокий край, де наш народ, наша освіта, наша література мають можність свобідно розвиватися». Кілько разів в остатніх роках читали і чули ми ті слова! А кілько в них правди?

Без сумніву — свободу, можність маємо. Хоч не таку як слід, хоч не без важних не раз перешкод (де їх нема!), та все-таки маємо її стільки, що дай бог нам сили і снаги заповнити ті рамки, використати все те, що нам вільно, зібрати й засіяти порядно ту ниву, що нам відмежовано. Не можна й того заперечити, що в тій роботі, до котрої нас тут допущено, сили наші звільна зростають, що, як то кажуть, здобуваємо собі чимраз більший терен, пускаємо міцніше коріння. Особливо на полі шкільництва і освіти народної в остатніх 20 роках поступили ми так, що з наших сусідів дехто й завидувати нам починає — по-моєму, не зовсім слушно.

Але як стоїть діло з нашою літературою і наукою? Глянувши зверху, здавалось ніби: що ж, нічого собі. На нашій мові виходить стільки-то часописей, друкується стільки-то книжок, подається науку із стількох-то кафедр університетських; руське життя національне і товариське купиться у стількох-то товариствах і інституціях, проявляється в вічах і зборах, в агітації і житті партійнім. Значить — чого ж іще більше? А тим часом, приглянувшися ближче сьому всьому, бачимо на дні дуже сумне явище, бачимо в е л и к у д у х о в у б е з п л о д н і с т ь, Sterilität, як каже німець, велику неспроможність до дійсного програму, брак творчості, брак свіжих думок, брак не раз віри в себе самих і в своє діло. Апатія, оспалість й сердечне прив'язання всього, що називається традицією і шаблоном, формулою; несмілість і невмілість шукати нових доріг і проявляти свою індивідуальність справді самостійно і повно, якась невлічима половинність думок і пуття, дуже часто маскована дешевим скептицизмом передчасом дозрілої дитини. Що воно значить і відкіля у нас береться? Та поки стрібуємо дійти до відповіді на се питання, зупинімося на хвильку при діагнозі: чи справді вона вірна? Чи дійсно так у нас є?

У відповіді на се питання в значній часті виручила мене гарна стаття д. М-ея*, друкована в «Зорі» при кінці минувшого року (ч. 23) п[ід] з[аголовком] «Нема грошей». Там

було показано на драстичних примірах нутро тої літературно-наукової галицько-руської фабрики,котра назверха ще сяк-так презентується. Там було показано, як галицько-руські видавництва борються з дефіцитами, книжки лежать нерозпродані, автори мусять тратити свої сили на роботу, далеку від усього круга їх думок і інтересів — для насущного хліба, товариства ледве вегетують, а про ширший розвій своєї діяльності і думати не можуть, спеціалісти майже в ніякій галузі знання і праці духової і не виробляються, за новими явищами в світі думок і науки слідити нікому, через що всі ми і в літературі, і в науці, і в політиці еклектики, живемо кришками, случайно нахапаними з різних боків, по приміру тої кози-дерези, що

Ішла через місточок —
Та вхопила кленовий листочок;
Ішла через гребельку —
Та вхопила води крапельку.

До сих сумних та правдивих і поживочних обсервацій д. М-ея (пізнати лихо — значить інколи бути на дорозі до його виліченння) додам ще одну, може, найважнішу. Коли ми перед кількома роками разом з д. Барвінським* і др[угим]и обговорювали справу реформи Тов[ариства] ім. Шевченка в такий спосіб, щоб перетворити його в правдиву о р г а н і з а ц і ю н а у к о в о ї і л і т е р а т у р н о ї п р а ц і, підніс я конечність — завести щомісячні збори науково-літературні з відчитами і дискусіями яко конечну основу для видання «Записок», уважаючи, що без таких зборів, без постійної обміни думок, без взаємної провірки здобутих результатів «Записки» товариства будуть тільки збіркою случайно набраних, може, й цінних не раз праць, та нічим не зв'язаних з тим, що в даній хвилі занімає загал нашої інтелігентної громади. Д[обродій] Барвінський вповні згодився з тою думкою і, здається, реферував опісля на зборах товариства в тім дусі про зміну статуту. І на чім розбилася думка? На тім, що не було відповідного локалю для утворювання таких засідань.

Ся наша безплідність і безсильність духова ніде так ярко не проявилася в минувшім році, як на полі літератури, белетристики. Адже ж у нас в минувшім році не появився ані один твір, про котрий можна би сказати, що він займе тривке, хоч би й як скромне місце в історії нашого пись-

менства. Адже ж навіть на полі популярної, дітської літератури нас цілковито затьмили і позаду лишили писателі і писательки українські. Адже ж у нас на всю соборну Україну виходить тільки одна літературна часопись*, котра не друкує ані строго наукових праць (крім історії рус[ької] літератури), ані перекладів, а погляньте, що дали галичани в р. 1892 до тої одинокої часописі! Всього тільки 5 малесеньких оповідань та 25 віршів! І то вже вчислено й буковинку Ярошинську*. А коли додати до того скарбу 3 ескізи Лавріна * в «Правді» та дещо рівно ж невеличкого в фейлетонах «Діла» та в «Учителі»*, то й буде все. От вам і «одинокий край, де наш народ» і т. д.

Та бо і то ще не все. Візьмім найлихші твори українців, друковані у нас, і порівняймо їх з нашими. Яка різниця! Там бодай широкий розмах, бодай пориви до свіжості обсервації, бодай мова гарна і поетична. А у нас все або сухе, або вимушене та афектоване: бідність фантазії, брак обсервації живих фактів, маскований іноді шумною риторикою. І не можна сказати, щоб у нас не було талановитих, хоч і починаючих писателів, навіть між наймолодшими. Візьміть хоч би д. Бобикевича*. Його оповідання «Іван Туз» свідчить про дійсний талант, про щире намагання до реального зображення, до докладної обсервації фактів, а проте яке ж прикре почуття безсильності і вбожества лишає на нас сей ескіз! Не можна сказати, щоб і Євгенія Ярошинська не мала таланту, і то навіть гарного, котрому додає ще ціни її незвичайна працьовитість. А все ж таки ескіз її «Женячка на виплат» з погляду техніки літературної надто слабий. Але найінтересніше і артистично найвартніше явище в тім роді є низка віршів у Маковея «Semper idem». Не входжу і не маю права входити в те, чи автор малював тут свої власні чуття і погляди, чи ні, в усякім разі фігура героя «Semper idem» видається мені типовим екземпляром інтелігентного галичанина. Нерозвитий духово, неспосібний до вищого розуміння життя і його відносин, він вічно хитається між поривами грубої змисловості і скептицизмом, котрий аж надто часто переходить в цинізм. Всяке сильне, суцільне чуття видається йому хоробою, сентименталізмом, і він поспішає чимскоріше прибити, приглушити, зламати його. В його очах щирий ентузіазм нічим не різниться від комедіантства, а комедіантства ентузіастичного він так боїться, що аж попадає іноді в комедіантство паяца.

Інтересні приміри такого комедіантства показав нам д. Лаврін в своїх ескізах із життя галицько-руської молодежі у Відні («Consilium», «Комерс» і «Прогулка»). Не входжу в те, наскільки автор дав нам в тих ескізах діла штуки, а наскільки прості фотографії живих осіб, навіть з їх звичайними назвами і прозвищами; в усякім разі живості оповідання і трафності спостерігання відмовити йому не можна. Але яке ж сумне враження виносимо з тих ескізів! Адже ж ті молоді інтелігентні галичани, коли вірити д. Лавріновi, то раз шайка божевільних, а другий раз — чисті кандидати на розбійників і душогубців. Без сумніву, певні особисті мотиви, партійна ненависть і личні урази водили пером д. Лавріна — на шкоду його ескізам, та все-таки зерно правди в них є та й то не мале, і над тим зерном повинні добре задуматись наші молоді галичани, бо в ньому аж надто виразні зароди глибокої деморалізації і зіпсуття. Відрадніше робиться на душі, коли з поля белетристики перейдемо на поле науки. Правда, і тут від 1848 року ми багато, дуже багато занедбали. Сил не було. Для бідної, невеличкої інтелігентної галицько-руської громади праця наукова видавалась довгі літа недосяглим люксусом. Були аматори, дилетанти, збирачі, як пок[ійний] о[тець] Никорович*, були навіть «учені»—дек[ан] о[тець] Петрушевич*, хоч учені старомодного крою, але не було ніякого р у х у н а у к о в о г о, не було на жаднім полі купки, хоч би невеличкої, людей одної або близької покревних спеціальностей, котрі би могли і хотіли взаємно себе контролювати і спомагати, не було постійних зносин з заграничними центрами і двигачами праці наукової. В остатніх роках діло се починає змінюватися на нашу користь. Університетські кафедри нашої мови і літератури у Львові і Чернівцях, хоч одна та ціла гімназія з викладами на нашій мові, оживлення продукції літературної на Україні і вплив української (в першій лінії) праці наукової — все се не могло не вплинути корисно на оживлення наукового руху руського в Галичині. Рух сей поки що трохи односторонній. Відноситься він головно до розслідів історії нашої літератури і дав на тім полі кілька праць, на котрі звернено увагу не тільки у нас, але й далеко поза границями нашого краю. Почесне місце в тім руху яко першому і найплодовитішому робітникові належиться проф. Ом. Огоновському*. Його книжка про «Слово о полку Ігоревім» була немов першим починoм, а його обширна «Історія руської літератури», що

друкується в «Зорі» від 1886 р., і досі є немов увінчанням всіх дотеперішніх праць детальних, а заразом є широким фундаментом для дальших праць, з котрих многі тільки на її основі показуються можливими. Треба сказати, що признають навіть найгостріші критики, що праця проф. Ом. Огоновського на довгі літа буде невичерпаним скарбом многоцінних біографічних і історико-літературних фактів і подробиць. Побіч того, велику її вартість становлять подрібні і совісні переповідки змісту всіх важніших творів нашої новішої літератури — річ неоціненна, особливо коли зважимо, що при нещасних обставинах нашого літературного життя майже кожде руське видання по яких 10—15 роках стає бібліографічною рідкістю, що дуже мало творів дочікує двох або більше видань і що, значить, навіть спеціалістові історикові літератури дуже часто трафиться ані разу на своїм віці не бачити якоїсь інтересної книжки, часописі, альманаху і т. ін.

Побіч проф. Огоновського повстала у нас в остатніх часах досить спора купка молодших істориків літератури, почасти його учеників. Перше місце між ними займає, без сумніву, В. Коцовський*, фаховий історик і ученик покійного проф. Ліске*. Він розпочав свою наукову кар'єру дуже цінним виданням — третім томом «Руської бібліотеки» Онишкевича*. Передмова до текстів, поміщених в тім томі, вповні виявила прикмети його стилю і великого критичного таланту, спарованого з надзвичайною методичною точністю досліду та поміркуванням в виводах. Як доповнення до тої праці пішли його дальші роботи в «Зорі»: про М. Шашкевича і попередні часи, про збір споминів Головацького і др., а далі схематичний, хоч повний дуже цінних сказівок огляд руської праці літературної за остатніх 50 літ, поміщений в ювілейнім номері «Зорі» в пам'ять Шашкевича. Після сеї праці д. Коцовський на пару літ якось був затих і тільки в 1892 р. розпочав друкувати в «Учителі» нову, як здається, дуже широко закроєну працю «Огляд руско-української літератури». Праця ся досі в початках — автор розпочав здалека, від определення основних понять, від мови, міфології, звичаїв, обрядів слов'яно-руських і т. ін., та добрі прикмети і хиби автора виявились уже вповні. Добрі прикмети: зв'язлість, докладність і ясний суд критичний, багатство матеріалу і вмілість користуватися ним, знайомість з новішими працями науковими в даних питаннях, простота і ясність вислову, строга науко-

вість без фраз і сентиментальності; хиби: брак артистичної композиції, брак випуклішого піднесення важніших речей, певна сухість викладу і перетяження його подробицями, що дуже утруднює читання, особливо для неспеціалістів. В усякім разі ми бажаємо авторові сили і охоти до якнайскорішого викінчення його праці, котра обіцяє бути дуже пожиточним підручником коли не для сільських учителів, для котрих вона абсолютно затяжка і заспеціальна, то для студентів університету.

В тім же «Учителі» розпочав під кінець 1892 р. другий молодий учений — д. М. Пачовський* друкувати дуже інтересну працю про вплив християнства на руську творчість народну. Тема се дуже займаюча, і автор посвятив їй обширну розправу, написану по-німецьки, мабуть, для осягнення степеня наукового на університеті; в «Учителі» він друкує з неї тільки обширний реферат. Коли праця ся буде скінчена, а редакція «Зорі» схоче дати місце, то я бажав би розказати про її зміст і здобутки.

Видне місце між молодими робітниками на полі історії нашої літератури зайняв в р. 1892 також молодий поет д. Ол. Колесса*. Читачі «Зорі» знають його студію про мало звісні вірші Шевченка, де особливо треба назвати розбір «Хустини», хоч запримітити треба, що вірш «До сестри», найдений в альбомі княжни Репніної*, супротив усіх виводів д. Колесси, по внутрішнім признакам і по свідоцтву самої княжни не походить від Шевченка. Дальше гарне свідоцтво пильності і працьовитості д. Колесси дає його обширна стаття про вплив українських народних пісень на поезію Б. Залеського*. Детальним порівнянням віршів Залеського з піснями українськими спровадив д. К[олессу] до властивої міри як похвали польських критиків, так і догани руських і дав цінний причинок до належної оцінки т[ак] зв[аної] української школи в польській літературі. Правда, аналіза д. Колесси трохи занадто дрібнична, держиться слова і букви, а недобачає ідеї; брак їй ще глибшого зрозуміння часу і обставин життя поета; але багатство подробиць, трафність критичних уваг, простота і ясність викладу і популярність, легкість його в порівнянні, напр., з викладом д. Коцовського управнюють нас до великих надій на будуще. Початок його праці про Федьковича* в сьогорічній «Зорі» в значній часті оправдує ті надії.

З інших праць наукових, доконаних або опублікованих в минулому році галичанами, згадаю тільки про продовження

«Бібліографії» Левицького* — видання неоціненного для кождого історика нашої літератури і веденого дуже старанно; є надія, що вже в першій половині б[удучого] р[оку] другий том його буде скінчений, так що, вчисляючи й видані тим часом спеціальні бібліографії того ж автора за 1887, 1888, 1889 роки, будемо мати докладний і повний інвентар нашої духової і літературної праці за цілих 90 літ.

На полі язиковім появилася в мин[улому] році тільки одна, але дуже цінна спеціальна праця, а іменно монографія д. Верхратського* про наріччя лемків в Ягичевім* «Archiv für slavische Philologie»*.

Гарний причинок до квестії нашої мови літературної дав також д. Лосун* в «Зорі». На тім кінчу свої уваги. Багато в них недоповідженого, неповного, може, й невірного, хоч я бажав совісно нікому не робити кривди, але зробити якомога правдиву діагнозу нашого сучасного літературного життя. Як се трудно, се пізнає кождий, хто пробує взятися за таку саму роботу. А на питання: що ж нам робити? як лиху радити? — яка моя відповідь? Повищі уваги почасти вже дають її, а докладніша дискусія не належить до огляду нашого торічного літературного життя. Може, трапиться поміркувати про се при іншій нагоді. Значить, до побачення!

К. АРАБАЖИН*.
ГАЛИЦКО-РУССКОЕ ЛИТЕРАТУРНО-ОБЩЕСТВЕННОЕ ДВИЖЕНИЕ

Під таким заголовком появилася в VII томі російського «Энциклопедического словаря»* обширна (17 шпальт тісного друку в форматі німецьких лексиконів) стаття молодого київського ученого, знайомого многим галичанам Костя Арабажина, в котрій систематично зведено докупи і в відповіднім світлі поставлено велику масу фактів з нашого суспільного і літературного життя від кінця XVIII віку аж до остатніх часів. Д[обродій] Арабажин звісний в ученій літературі як автор обширної книги про Бродзінського*; отся стаття доказує, що він не менше пильно і старанно занімається і рідними, українськими справами, а особливо Галичиною. Особливо інтересний початок його статті, де він вказує на одноцільність розвою Галичини під Австрією з тим, що Австрія застала з польських часів, і далі на перші пориви до організації освітньо-літературної праці русинів в часи реставрації по скінченні війн наполеонських. Ся частина його роботи тим цінніша, що досі для неї дуже небагато ще зведено і оброблено матеріалу. Гарно і фактично вірно показаний далі рух, викликаний Шашкевичем, Вагилевичем і Головацьким*. Багато фактів зведено для історії 1848 року, хоч історія та не схарактеризована так всесторонньо, як би того треба; та тут не вина автора, а недостаток праць, з котрих він міг би був черпати. Часи від 1849 до 1859 року пропущені д. Арабажином, і се ми вважаємо важною хибою його праці. Звісно, багато позитивного про ті часи годі сказати, та все-таки вже хоч би «Бібліографія» Левицького* могла б була дати йому сякий-такий образ тодішньої продукції духової, а для зрозуміння руху 60-тих років глибший дослід сеї темної доби конечний. Звісно, і тут почасти усправедливлює автора брак відповід-

них монографій. Для характеристики дальших часів від 1860 року д. Арабажин розпоряджає доволі багатим матеріалом і користується ним уміло. Кінчить свою працю характеристикою теперішніх галицьких партій і галицької публіцистики. Оригінальних дослідів не дає, але за старанний звід фактів, мало звісних російській публіці, належиться йому повне признання.

НОВЕ ВИДАННЯ ТВОРІВ МІЦКЕВИЧА

Дуже цінний і гарний різдвяний подарунок зробила польському народові «Книгарня польська» у Львові. Це нове видання спадщини Адама Міцкевича в чотирьох томах, яке охоплює всі твори безсмертного поета-пророка, написані польською мовою; вони заново переглянуті і виправлені за автографами поета і за найкращими виданнями, з додатком багатьох приміток, пояснень і бібліографічних довідок. Це видання підготував Генрик Бігеляйзен*, заслужений працівник на ниві дослідження історії польської літератури і автор численних цінних праць про творчість і життя Міцкевича.

Незважаючи на численні, більш чи менш повні видання творів Міцкевича, досі в польській літературі не було видання, виконаного на рівні вимог наукової критики, яке б відповідало потребам сучасних читачів. Навпаки, колишні видавці не раз поводилися з текстом творів безсмертного поета з недопустимою легковажністю або — ще гірше — абсолютно самовільно, скорочуючи, змінюючи, перекручуючи і по-своєму виправляючи первісне звучання твору. Тому першим завданням критичного видання було відтворення чистого, первісного тексту Міцкевича. Дещо вже зроблено було раніше в цьому відношенні для окремих творів; пригадаємо хоча б відновлення первісного тексту «Дзядів», яке зробив д-р Коженьовський* і яке критика привітала як правдиве наукове відкриття. Д-р Бігеляйзен взяв на себе все ж величезну справу перевірки і очищення текстів усіх творів Міцкевича. У тому, якої копіткої і великої праці вимагало це завдання, переконається кожний, хто візьме до уваги, що приміток і варіантів, вилучених із тексту і вміщених окремо у кінці кожного тому, маємо: у пер-

шому томі на 320 сторінок тексту Міцкевича — 116 сторінок, у другому томі на 297 сторінок тексту — 72 сторінки, у третьому томі на 273 сторінки тексту — 84 сторінки, нарешті, у четвертому на 324 сторінки тексту — 165 сторінок, або разом у всіх чотирьох томах на 1214 сторінок Міцкевичевого тексту д-р Бігеляйзен дав 437 сторінок критичного апарату, необхідного для уточнення тексту і хронології творів Міцкевича. Можемо сміло сказати, що майже кожен другий вірш у всій спадщині нашого поета-пророка вимагав критичної праці, відновлення, коректури тексту. Цю роботу, яка під силу хіба цілому колективу дослідників, виконав д-р Бігеляйзен з подиву гідною сумлінністю і пієтизмом до пам'яті геніального поета. Ми зовсім не хочемо цим сказати, що у згаданій справі вже нічого не залишається робити. Сили однієї людини не вистачить, щоб таку справу відразу довести до кінця, тим більше що в дуже багатьох випадках автографи поета не збереглися зовсім, а видання, зроблені за життя поета, не відзначаються акуратністю і правильністю тексту.

Частиною цієї праці над відтворенням тексту Міцкевича було також поновлення оригінального правопису автора, а скоріше — загальновживаного в той час польського правопису, який в деяких моментах значно відрізнявся від того, який ми вживаємо зараз. Цьому моментові можна не надавати надто великого значення; модернізування правопису авторів кінця XVIII ст. тепер широко практикується в критичних виданнях так званих німецьких класиків. Однак, з другого боку, важко заперечити, що для студіювання тексту автора знання правопису, який він уживав, не раз дуже потрібне, і тому варто гаряче вітати спробу д-ра Бігеляйзена дати сучасним читачам текст Міцкевича в міру можливості в такій формі, в якій він вийшов з-під пера поета. Щоправда, у деяких моментах видавець відступив від цього принципу, замінюючи, напр., у той час загальновживане s (у таких зворотах, як: s tem, s twoim і т. п. на z і т. д.). Треба також визнати, що збереження первісного правопису Міцкевича зовсім не справляє неприємного враження при читанні тексту; полум'яні строфи Міцкевича нічого не втрачають, незважаючи на оту дещо вже для нас застарілу форму.

Не менш важливою роботою, яку провів автор цього видання, є укладання докладної бібліографії всіх повних і часткових видань, передруків, перекладів і переробок

творів Міцкевича, ілюстрацій до них, музичних композицій, темою для яких були ці твори, а також критичних розвідок і студій, присвячених тим творам. Вперше тут подано докладно час написання окремих творів, і то не лише найважливіших, але й кожного найменшого вірша, а до більших творів, як «Дзяди» і «Пан Тадеуш», додано великі уривки з листування Адама з його сучасниками про початок і етапи їх написання. Д-р Бігеляйзен старанно використав багату літературу мемуарів і листування з часів Міцкевича, не поминаючи навіть найдрібніших повідомлень і заміток, які друкувалися в періодиці. «Дати вичерпну бібліографію,— пише видавець у передмові до першого тому,— було неможливо через брак місця; сотні карток з назвами творів і розвідок, що стосуються Міцкевича, лежать у портфелі видавця». Незважаючи на це, ми впевнено можемо твердити, що немає жодної важливої праці, яка була б не те що пропущена, але навіть не використана. Про багатство бібліографічного відділу свідчить те, що в усіх чотирьох томах бібліографія в цілому займає 120 сторінок дрібного друку. Отже, без сумніву, можна вважати, що і в цьому відношенні видавець зробив усе, що було потрібне для оцінки і студіювання розвитку генія і творчості Міцкевича, а також для студіювання впливу його творів на польське суспільство і на сусідні народи від часу появи цих творів і до сучасного моменту, а зрештою дає змогу простежити за тим, як еволюціонувало і змінювалося розуміння і трактування творів Міцкевича протягом 70 років.

Як цілком нове, а у зв'язку з бурхливим розвитком у нас фольклористичних студій і дуже бажане, ввів д. Бігеляйзен — сам до того ж видатний дослідник на цій ниві — рубрику «Народні мотиви в творах Міцкевича». Видавець обмежився тільки найважливішим питанням, а значення «народних мотивів» зрозумів, може, надто вузько, не взявши до уваги, напр., приповідок, вірувань, анекдотів і т. п. Незважаючи на це, згаданий розділ, у якому зібрано цінні порівняльні дані, охоплює в трьох томах разом 14 сторінок.

Не випало з уваги видавця і те, що деякі твори нашого геніального поета мали особливе значення для часу і обставин, за яких вони появилися на світ. Це стосується перш за все «Книг паломництва польського»*, які мали стати євангелієм віри політичної і суспільної польської емі-

грації. Тому видавець присвятив цій темі окрему розвідку (т. II, 402—410). Виходячи з іншої точки зору і задовольняючи інші потреби, автор умістив у тому самому томі коротенький, але змістовний «Погляд на «Дзяди» (II, 361—368).

У цілому нове видання Міцкевича охоплює 118 аркушів друку, з яких близько 74 аркушів відведено для тексту Міцкевича, а 44 — на критичний апарат, зібраний д-ром Бігеляйзеном.

Розглянемо тепер зміст окремих томів. У першому з них зібрані твори Міцкевича, які видано на батьківщині і в Росії до виїзду його за кордон, а саме: «Балади і романси» разом з цікавою «Передмовою», в якій поет намагався визначити суть романтизму, далі «Гражина», «Сонети» і «Конрад Валленрод» разом з поясненнями автора до цих творів і нарешті прекрасна полемічна стаття «Про варшавських критиків і рецензентів»*. У рубриці варіантів і додатків д-р Бігеляйзен передрукував третю і четверту частини «Тукая» Одинця*, далі первісний ескіз балади «Ренегат» під заголовком «Баша», прочитаний Міцкевичем у Вільні ex improviso [1] на банкеті 1824 р., а також другу і третю частини «Ренегата», так само імпровізовані Міцкевичем, але опубліковані тільки після його смерті. З бібліографічних списків, доданих до кожного вміщеного в томі твору, варто звернути увагу на переклади. Можна б закинути видавцеві деяку хаотичність у систематизації цієї бібліографії, а також вміщення під певною рубрикою матеріалів, які до неї не належать, напр., на с. 437 під загальною назвою «Українські переклади сонетів» подані переклади окремих сонетів на мови грузинську, угорську і перську без жодних пояснень. Беручи до уваги час цих перекладів, можна твердити, що по-справжньому популярним за межами Польщі, особливо в Німеччині і Франції, Міцкевич став після 1834р.; раніше усього він став популярним у Росії і порівняно пізно, щойно у 70-х роках,— у Чехії; дуже мало — в інших слов'янських народів.

Дуже цікаві матеріали зібрав д-р Бігеляйзен у розділі, де він розглядає час написання окремих творів, вміщених у цьому томі. Цей розділ дає далеко більше, ніж обіцяє заголовок, бо замість сухої хронології розгортає перед нами

---

[1] Експромтом *(лат.)*.— *Ред.*

в характерних уривках з листів і мемуарів сучасників яскраву картину того суспільства, а зокрема того літературно-мистецького світу, в якому Міцкевич виріс і в якому його твори майже з першої хвилини їх появи викликали дедалі більше зацікавлення. Ми знаходимо тут думки друзів і противників, дуже нерозумну пародію на баладу «Ренегат», що постала на варшавському бруку, і великі фрагменти з кореспонденції тогочасних «класиків», яких можна було і назвати навіть не противниками, а фанатичними ворогами.

«Сонети Міцкевича,— пише, напр., Каєтан Козьмян* у березні 1827 р.,— найкраще охарактеризував Мостовський* одним словом: паскудство. Не знаю, що можна в них знайти доброго, все ганебне, підле, брудне, темне; усе, можливо, кримське, турецьке, татарське, але не польське. Це у стократ гірше, ніж усі витвори Марцінковського*. Марцінковський банальний і справжній віршомаз, Міцкевич — недоумок, випущений з лікарні божевільних, що, всупереч доброму смакові, плутаниною слів незрозумілої мови меле незрозумілі і дикі речі; Марцінковський — лише дурний, Міцкевич — божевільний; Марцінковський писати не повинен, Міцкевич — думати не вміє; Марцінковський у своїх амурах банальний і нудотний простак; Міцкевич — брудний, брутальний; важку і тупу фантазію Марцінковського розгойдали до неможливості люблінські dziedzille*, розхристаний ентузіазм Міцкевича роздули брудні литовські посудниці; Марцінковський не знає, що він простак і неук, Міцкевич зарозуміло і пихато переконаний, що божевілля є поезією, бруд — кольором, темнота — світлом і незрозумілість — досконалістю».

З жалем і усмішкою читаємо ми сьогодні подібні оцінки таких перлин всесвітньої поезії, як «Кримські сонети», однак здається нам, що такі слова і подібні до них ми десь недавно і не раз чули — не з уст старого автора мертвонародженої епопеї* про «Марса сарматського» Стефана Чарнецького, а з уст наших сучасних, близьких і живих арбітрів, чули, як тими самими словами прикрашають кожний новий напрям у мистецтві, літературі і суспільному житті, додаючи хіба ще такі терміни, як «злочинний», «ворожий батьківщині» або навіть «ворожий костелові і державі». Отож, втішимося! Будемо вірити тим новим зорям, які ведуть нас у майбутнє, і пам'ятаймо, що й до нас так було і після нас, очевидно, так буде, що сита рутина

назве злочином і божевіллям усе те, чого вона не розуміє або що лише порушує її спокій і підкопує її авторитет!

Другий том заповнюють «Дзяди» і «Книги польського народу і польського паломництва». У критичній частині привертає нашу увагу прекрасний варіант VIII сцени з III частини «Дзядів», який вперше опублікував за автографом поета д-р Калленбах* у 5-му томі "Pamiętnika Towarzystwa im. Mickiewicza"*, далі згаданий уже нами «Погляд на «Дзяди», який містить у собі польський переклад передмови до французького перекладу «Дзядів», написаної самим Міцкевичем. З розділу «Книги паломництва» серед емігрантів звернемо тут увагу тільки на уривок з breve* папи Григорія XVI проти книги «Paroles d'un croyant»* Ламенне, який також засуджував твір Міцкевича.

«До цих причин печалі,— писав у 1835 р. папа, — додалася несподівано й інша: мемуарик про польського паломника «Commentariolum de Polonico peregrinatore», сповнений зухвальства і злоби». З оцінок сучасників цього твору, який зібрав д-р Бігеляйзен, ми бачимо, що, крім невеликої жменьки таких мислителів, як Залеський, Гарчинський*, Монталамбер* і т. д., цей твір не задовольнив ані демократів і революціонерів, ані консерваторів з середовища польської еміграції. Варто згадати, що цей твір з 1834 р. був таємно тричі виданий у Львові, а видання, виготовлене в друкарні закладу Оссолінських*, стало причиною закриття цього закладу на цілих 12 років, а також восьмирічного ув'язнення його директора Слотвінського*.

Третій том містить у собі шедевр епічної музи Адама «Пан Тадеуш». У критичному відділі д. Бігеляйзен вперше опублікував цікаві варіанти, досі ніде не друковані, взяті з архіву Ігн. Домейка*. З цього варіанта ми дізнаємося, що поема у первісному варіанті задумана у скромних розмірах, вона повинна була мати заголовок «Жегота». Вартий уваги також розділ «Мазур», який зберігся на окремій картці і опублікований п. Белзою* в «Pamiętniku Towarzystwa im. Mickiewicza», д-р Бігеляйзен слушно вбачає у ньому pendant [1] до «Полонеза», вміщеного в XII книзі; це не варіант, а скоріше частина матеріалів, які не увійшли до остаточної редакції епопеї.

У четвертому томі вміщені всі ті твори, які не ввійшли до трьох попередніх. Є тут, як влучно сказав чеський поет

---

[1] Відповідник (*франц.*).— *Ред.*

Врхліцький*, «метелики усіх барв»: юнацькі вірші, вірші принагідні, взяті з різних альбомів, тости та імпровізації, а поруч з ними такі шедеври лірики, як «Ода до юності» і «Фарис», і такі шедеври епічного стилю, як «Редута Ордона», «Смерть полковника», «Нічліг» і т. д. Видавець виділив тут три групи, а саме: оригінальні вірші, переклади і нарешті імпровізації і твори, приписувані Міцкевичеві. У цьому томі вміщено найбільшу кількість творів, які вперше з'являються в збірному виданні творів Міцкевича; особливо вагомим є варіант «Фариса». Оригінальні вірші в цьому томі видавець розділив за хронологічним принципом на такі групи: у Вільнюсі і Ковні, в Альпах і Римі, в Дрездені і Парижі, в Лозанні і знову в Парижі.

На цьому ми закінчимо розгляд змісту нового видання творів Міцкевича. Ми вважаємо, що навіть поверховий огляд, який далеко не вичерпує багатства змісту цих томів, заохотить поклонників великого поета ближче ознайомитися з цим цінним виданням, яке, без сумніву, надовго залишиться в нас єдиним, що відповідає вимогам критики. Велике повне видання, яке планує Товарство ім. Міцкевича, уже заздалегідь так задумане, що не швидко побачить світ божий і буде виходити повільно, зі значними перервами між одним і другим томом. Тим часом видання д-ра Бігеляйзена неминуче буде необхідним підручником для всіх, хто займатиметься не тільки Міцкевичем, але й взагалі польською літературою XIX ст.

Про зовнішній бік видання можна говорити тільки похвально. Це популярне видання у найкращому розумінні слова. Вишукане, але без надмірностей, доступне щодо ціни, воно відповідає вимогам доброго смаку. В кожному томі дається гарний портрет поета з різних періодів його життя. У кожному томі маємо також копії автографів, а найцінніші такі: картка з автографа «Пана Тадеуша» і копія автографа «Фариса».

Щоб задовольнити вимоги різних кіл суспільства, книгарня випустила видання в троякій формі: найдешевше, яке охоплює тільки текст Міцкевича разом з варіантами — без поправок і бібліографії; друге — повне, а третє, надруковане лише у 50 нумерованих екземплярах на веленовому папері з доданими репродукціями портретів Міцкевича. Цілість доповнює художньо виконана обкладинка роботи палітурника п. Женчиковського також з портретом Міцкевича.

ПИСАНКИ

«Вже весна воскресла!» Цими радісними словами починається українська весняна пісня, яка становить увертюру до циклу, що називається «гаївки» або «гагілки», присвяченого виключно оспівуванню в символічний спосіб цього воскресіння природи з зимового сну. Відчуваючи цей символізм старовинних природних вірувань, християнська релігія використала його для своїх цілей і стародавнє свято воскресіння весни заступила паралельним святом — воскресінням бога-чоловіка, замученого людьми злими, які, однак, несвідомо виконували волю вищого провидіння. Давній природний символізм був поглиблений, одухотворений. Сьогодні воскресає не тільки весна, але і Христос воскресає, не тільки зима зазнає поразки, зазнає поразки смерть в усіх своїх формах, зло у всіх своїх проявах, не виключаючи й етичних. Перемагає правда і справедливість: в німій люті, в судорогах корчиться вже безсила кривда, в ніщо перетворюються несправедливі присуди несумлінного судді-боягуза. Торжествує опльовувана вчора, катована і на ганебному стовпі розп'ята любов; плинуче з неї пробачення, яке ще вчора могло видатись пустим словом, сьогодні стає могутнім громом, який трощить затверділі серця людей, посивілих у виконанні церковних обрядів і приписів і в бездушному лицемірстві. «Христос воскрес!»

Коли цісар Тіберій*, розповідає прадавня апокрифічна легенда, довідався про засудження і смерть пророка по імені Ісус, то дуже розгнівався і покликав намісника Пілата* до себе в Рим, щоб той йому звітував про цю подію. Боячись гніву цісаря, Пілат взяв із собою одежу Христа, за яку солдати під хрестом кидали кості і яка мала ту чу-

додійну особливість, що кожному, хто її носив, дарувала любов і ласку людей. Маючи той одяг на собі, Пілат скільки б разів не ставав перед цісарем, завжди мав сердечний прийом і Тіберій завжди забував про докори, які мав тому робити. Але ось прибула з Палестини в Рим Марія Магдалина і, ставши перед цісарем, подала йому в дар яйця, пофарбовані на червоно, вітаючи його при тому словами: «Христос воскрес!» Тоді Тіберій пригадав, про що він мав питати Пілата, і, вислухавши від Марії Магдалини розповіді про спасителя й про його одяг, наказав останній відібрати від Пілата і винного покарати. А християни, довідавшися про це вітання Марії Магдалини, почали також в річницю воскресіння Христового фарбувати яйця і обдаровувати ними один одного, вітаючись радісними словами «Христос воскрес!». Таким, за християнською легендою, засвідченою в грецьких рукописах вже в X столітті, був початок вживання писанок. Інакше справу з'ясовує гуцульська легенда, оброблена віршами буковинським поетом Федьковичем*. Коли євреї піймали Христа і повели на муки, його мати хотіла заступитись за нього перед Пілатом, та, не маючи нічого, що могла б дати йому в дар, сиділа цілу ніч, розписуючи і фарбуючи яйця. На другий день занесла їх у кошику намісникові, прохаючи, щоб він дарував життя її синові. «Даремні твої прохання, жінко,— відповів Пілат,— вже твого сина євреї замучили!» Тоді найсвятіша мати, почувши це, впала й зомліла, а писанки покотилися по цілому світі.

Поряд з цією легендою, яка символізує любов і материнську самовідданість, ми маємо на Русі ще іншу, що славить співчуття і була записана українським поетом Ст. Руданським* на російському Поділлі. «Убогий чоловік йшов до Єрусалима, несучи у торбі яйця на продаж. По дорозі він побачив, як євреї мучили Христа, ведучи його на Голгофу, і як той упав під тягарем хреста. Сповнений милосердя, він кинув свою торбу і пішов допомогти Христові нести тягар хреста. Довівши його до місця страти, цей бідняк повернувся на попереднє місце, де знайшов свою торбу, але, о диво, всі яйця в ній були пофарбовані».

Існує багато інших легенд про походження писанок у зв'язку з воскресінням Христа. Чи можемо ми, однак, категорично твердити, що звичай фарбування і розписування яєць прийшов до нас тільки разом з християнством? Найдавніша згадка про вживання в нашому краю писанок, що

не сягає, правда, глибше XIII століття, знаходиться у Кадлубка*. Але порівняльні студії обрядів й символіки різних народів, а також студії впливів цивілізації на віруванння й звичаї нашого народу доводять нам, що звичай цей існувати мав набагато раніше до запровадження у нас християнства. Порівняльні дослідження показують нам, що писанки і крашанки відомі, крім багатьох народів європейських і здавен християнських, також численним племенам нехристиянським, напр. у Північному Сибіру, відомі були також ще в XVIII столітті персам, що належали до магометанської секти шістів.

Безсумнівним фактом також є те, що в середні віки духовенство неодноразово виступало проти вживання писанок, які загалом у християнській обрядовості не відіграють жодної ролі. Щоправда, в новіші часи, зокрема в Румунії і Болгарії, виготовлення писанок перетворилося в спеціальність, яка приносить прибуток деяким монастирям, але цей факт зовсім не свідчить про те, що писанки були обрядом, запровадженим спочатку візантійськими пропагандистами християнства в цих країнах — навпаки, ми маємо тут явище пізнішого пристосування монастирів до місцевих потреб і стосунків.

Вивчаючи нарешті численні звичаї, обряди, перекази й пісні великодні, зокрема ті, що пов'язані з писанками, ми переконуємося, що під тонким, подекуди зовсім невідомим пластом християнсько-апокрифічних легенд, подібних до наведених вище, скрізь виступає незрівнянно багатша, глибоко сягаюча в життя народу традиційна основа, яка вбачає в писанках щось зовсім інше, ніж символи муки і воскресіння Христа. Писанки у нашого народу мають значення до певної міри талісмана. Свячені писанки або взагалі освячувані яйця є першою стравою, яка переломляє піст. Писанки приносять любов і приязнь. Дівчата обдаровують ними парубків, часом навпаки; в деяких краях обдаровують ними дорогих гостей. Червоні яйця дають здоров'я, красу, силу. Селяни переховують їх у хаті від однієї великодньої ночі аж до другої, здебільшого поміщаючи їх під образами. Писанки, писані в так званий безконечник, тобто орнаментом без кінця, кладуть на вулики в пасіках; крашанками гладять худобу і коней по хребті від голови до хвоста в день св. Юрія, щоб вони були гладкими й здоровими; коли перший раз гримить грім або при інших обставинах, миються водою, в якій мочили крашанку і дукат, щоб здобути красу

й багатство. Свячені яйця й писанки служать за ліки; в Нагуєвичах такі яйця зберігають в теплому місці протягом кількох тижнів; більша частина з них гниє і тріскається, але трапляються і такі вдалі, що в шкаралупі висихають і творять так зване скло. Таке скло зі свяченого яйця помагає при лікуванні більма не тільки у худоби, а й у людини; треба тільки ножиком нашкребти того скла і цією мукою посипати око.

Але це ще не все. Писанки є ланкою поміж нашим реальним світом і світом другим — таємничим, міфічним, де живуть люди чи духи, що звуться рахманами. На думку одних, це душі побожних предків, які чекають, коли їх впустять до раю. Для інших це дуже побожні люди, які більшу частину року перебувають в постах і молитві. Отож шкаралупу з писанок і великодніх яєць кидають у воду, яка несе її аж за море, до тих рахманів. Лише коли ця шкаралупа до них допливе, дізнаються рахмани про те, що у нас наступив великдень, і справляють також свій великдень, так званий «рахманський великдень», що припадає за декілька днів перед зеленими святами.

Пояснювати всі ці вірування лише християнською символікою було б, на мою думку, зовсім неправильно. Звичайно, ми маємо тут залишки давніх поганських поглядів, давньої символіки, яка грунтується на одухотворенні сил і явищ природи. Яйце в цій символіці відіграє дуже важливу роль. Від єгипетського божка Кнефа, який тримав яйце у своєму дзьобі яструба, і від божка Птага, який яйця, як символ сонця, тримав у руці, до яйця Леди, що дало початок цілому поколінню грецьких героїв, і до яйця дикої качки у фінській «Калевалі»*, з якої постали небо і земля, тягнеться довгий ряд міфічних образів, в яких яйце символізує або початок усього сущого (omne initium ab ovo), або джерело життя — сонце, вогонь. Зокрема червоне фарбоване яйце є символом сонця, а далі багатства, любові, краси, здоров'я. Саме яйце є мертвим, але з нього виходить жива істота. Чи не найкращий це символ весняного сонця, яке ще не гріє, але яке скоро покличе до нового життя всю природу.

Цьому символічному значенню великоднього яйця відповідає також у переважній частині його орнаментика. Харківський професор і заслужений етнограф Микола Сумцов, праця якого про писанки* є основою цього нарису, орнаментиці писанок українських, польських, чеських і ро-

сійських присвятив досить детальні, хоча не так систематичні дослідження, як це було б потрібно. Орнамент писанок він поділяє на три види: геометричний, рослинний і тваринний. У геометричному орнаменті, найважливішому з погляду археологічного, він вбачає багато подібного до прадавньої орнаментики доісторичних народів, знаходить символічні знаки на зразок рунічного тризубця, етруського меандра*, дуже популярного пентаграму*, урастики і т. п. Опублікований кілька днів тому у львівській пресі питальник п. Вольського щодо збирання писанок з метою дослідження їх орнаменту і його спорідднення з польською геральдикою сумнівно, щоб дав якісь серйозні результати, окрім того спостереження, що в писанках так само, як і в польських гербах, є спільні знаки, тому що почерпнуті вони були із спільного джерела традицій і народних вірувань. Рослинній й тваринній орнаментиці п. Сумцов присвятив менш детальне дослідження. Систематика цих орнаментів і вникнення в їхню символіку було б дуже бажаним; п. Сумцову на перешкоді стала прийнята ним дещо поспішно теорія християнського, греко-візантійського походження писанок у слов'ян.

АБГАР-СОЛТАН. РУСИНИ. СЗКИСЕ І ОБРАЗКИ

(ДО СЕЛУ. СЕМЕН КВІТКА. ГНАТ СІРОТА. ПРЗЫ ОГНИСКУ МЫСЛІВСКІЕМ)

Якщо автор, який походить з міщанських чи селянських сфер, у своїх творах зачепить часом сфери панські, спробує змалювати їх, то зразу ж загальний хор критики чи то в поважному чи то насмішкуватому тоні, навіть не пробуючи наводити докази, закине йому, що він малює речі і життя, яких не знає. Про книжку п. Абгара-Солтана*, поляка і шляхтича, отже, про того, який селян-українців, попів, дрібних урядовців і т. п. знає лише зовні або з книжок, у різних часописах ми читали дуже похвальні рецензії, в яких підносились не лише «майстерність стилю», але й «глибоке знання справи», продемонстровані автором у цих оповіданнях. Це дуже сумний факт, бо ж п. Абгар-Солтан дійсно знає українців хіба що зовні, знає лише кілька типів, з якими люди його категорії звикли ближче стикатися,— гувернера, студента університету і... лакея. Саме ці типи стали героями його повісті? Але ні! Героїнею є його власна тенденція, яка полягає в тому, що освічений українець, раз вирваний з селянської колії життя, не повинен уже бути українцем, повинен стати поляком чи москалем, причому, звичайно, того українця, який стає поляком, автор підносить до висот ідеалу, а той, що стає москалем,— або марно гине, або смажиться ще за життя в смальці власної підлості. Якщо польська громадськість, яка читає і хвалить книжку п. Абгара-Солтана, вважає, що остання дає якісь реальні, правдиві і хоча б трохи глибокі спостереження з життя українців, а отже, якщо вона думає, що з цієї книжки про щось можна довідатися, чогось навчитись, то прикро помиляється. Для того, хто хоче вбити час, особливо якщо його не дратують дрібні, розсіяні на кожному кроці неправдоподібності і наївності композиції, ця книжка добра; принаймні у певній доступності і легкості оповіді. У деякому таланті балагурства авторові не можна відмовити.

З ГАЛУЗІ ФОЛЬКЛОРУ

Бібліотека «Wisły»* збагачується щоразу новими, цінними для фольклору здобутками. У десяти вже виданих томах можна знайти дуже сумлінні дослідження і монографії з цієї ділянки панів М. Федеровського*, С. Хелховського*, З. Василевського*, Р. Завілінського*, М. Удзелі*, С. Полячка та інших, які постійно заповнюють своїми працями «Wisłę». Щойно вийшов з друку IX том «Bibliotekі», в якому поміщено етнографічну розвідку під заголовком «Bojarzy międzyrzeccy» Адольфа П л е щ и н с ь к о г о (Варшава, 1893). Назву «боярів» зберегли жителі кільканадцяти сіл, розташованих у гірській частині Радзинського повіту, які колись становили частину просторих земель Мєндзижеча*. Ці бояри є чимось середнім між дрібною шляхтою, з якої походять, і селянами, з якими їх зближує рівень виховання, одежа, звичаї і мова. Генеза їх така: коло 1442 р. володар Мєндзижеча і околиць брестський староста Ян Набутович для заселення просторої, але майже пустої місцевості своїх володінь поселив тут осадників. Одні з них були підлеглі селяни з інших маєтків старости, інші, вільні — дрібна шляхта і хлібороби з сусіднього Мазовша*. Вони зобов'язалися в разі потреби ставати зі зброєю поруч зі своїм дідичем, тому офіціально їх названо боярами. Їхні нащадки становлять зараз певну етнографічну цілісність, дослідження якої автор обрав предметом своєї роботи. Згадане дослідження цікаве і відзначається сумлінністю щодо нагромадження матеріалу. Оповівши дещо з минулого і сучасної доби боярів, автор далі описує їх одежу, села і будинки, господарство, їжу і ремесло. Потім знайомить нас з особливостями місцевої говірки і

подає словничок висловів і зворотів цієї говірки. Далі переходить до обрядів і звичаїв, вірування і забобонів. Цікавий розділ про народну медицину, в якому знаходимо народні погляди на будову людського тіла і на хвороби, а також список ліків, яких уживає народ. Більша частина книжки присвячена усній народній творчості боярів. У додатку знаходимо ще й карту та статистичний покажчик боярських сіл, а також ноти до пісень.

ЛІТЕРАТУРНЕ ВІДРОДЖЕННЯ ПОЛУДНЕВОЇ РУСІ І ЯН КОЛЛАР*

Полуднева Русь (Малоросія, для котрої тепер загально приймається назва Україна або Русь-Україна) з давен-давна, ще від часів галицького князя Данила*, перестала бути одноцільним організмом політичним, входила і входить в склад різних держав. По упадку руських удільних князів часть її (Червона Русь)* увійшла в склад Польщі, була якийсь час під рукою Людовіка угорського* як провінція угорська, опісля прилучена знов до Польщі і аж до Люблінської унії 1569 р.* мала порядки, значно відмінні від прочих частей Полудневої Русі (України, Поділля, Волині), котрі досі входили в склад Великого князівства Литовського, а відтоді разом з тим князівством прилучені були до Польщі. Тільки невеличкий протяг часу, від 1569 до 1648 р., можна вважати тою історичною добою, коли вся Полуднева Русь, та й то з виїмком Русі угорської і тої частини, що входила в склад Волощини (нинішня Північна Буковина), сполучена була разом в однім державнім організмі. Се й була доба, в котрій розпочався було здоровий розвій духовий і літературний на більш або менш ясно відчутій національній, южноруській основі. В тіснім сполученні з Польщею, запозичаючись головно в неї культурним добром, але в значній часті черпаючи його й прямо з Західної Європи, розвиваються в тім часі южноруські школи, міщанські просвітньо-релігійні організації (братства), друкарні, росте література, відповідна до потреб часу, в значній часті писана мовою хоч і не чисто народною (і в Польщі, і в Європі тоді такою мовою переважно ще не писали), то все-таки зрозумілою загалові не тільки письменного, а й простого народу. Наперекір полякам

постає і розвивається на східно-полудневих границях Польщі також оригінальна організація воєнна — козацтво, що витворило свій осередок в т[ак] зв[аній] Січі Запорозькій і з часом мало статися грізним для цілої Польщі.

Війни козацькі від 1648 року перервали мирну працю культурну, в котрій южноруська народність, хоч і не без важних перешкод з боку ополяченого панства, та все-таки почала було вбиватися в силу, набирати самосвідомості народної і громадити в своїй хаті набутки цивілізації [...]. Війни козацькі перегнали десятки тисяч українсько-руського народу на лівий бік Дніпра, в степи, де вони заселили т[ак] зв[ану] Слобідську Україну, що від 1654 р. стала під власть Московщини. З кінцем XVIII віку перейшла й Правобережна Україна під Росію, натомість Червона Русь дісталась під Австрію* і, злучена водно з частиною колишньої Малої Польщі, утворила країну, що нині зоветься Галичина.

Хоч і як неоднакова була доля поодиноких частин Русі-України, то все-таки заселяючий її народ і досі проявляє дивну етнографічну одноцільність. Звичаї і вірування народні, казки і оповідання, пісні і обряди, одіж і помешкання, а врешті мова — при всій різнобарвності в подробицях, при всьому багатстві місцевих відмін і варіантів, — в основних обрисах такі однакові, що русняк з-над горішнього Сяну без труду порозуміється з українцем з-над Десни, Сули або й від Харкова, признає його звичаї, його спосіб життя і думання, його «поведінку» за свої, за рідні, хоча не скаже сього про свого близенького сусіда — ясельського або тарнівського мазура. Особливо виразно бачимо ту єдність основного типу в мові українсько-руській, котрої осібність супроти общеруської книжної і супроти північноруської можна слідити по рукописях уже від найдавніших часів руського письменства а котра в половині XVI віку була вже майже такою, як і та, котрою тепер говорить українсько-руський народ. Що більше, і в таких духових проявах, як приповідки, казки і пісні, навіть як улюблені пісенні розміри, на цілім величезнім обширі України-Русі бачимо велику однаковість типу (однаковий розмір колядок, однакові типи розміру пісень весільних, широко розповсюджений а такий характерний розмір коломийки і т. п.) — попри існування таких інтересних осібностей, як думи козацькі на Лівобережній Україні (перенесені туди, правдоподібно, з правого берега Дніпра), як пісні опришківські

на Покутті, пісні про паншину і її скасування в Галичині і т. ін.

Тої однаковості не бачимо в письменстві книжнім, новім, що розвилося в нашім столітті на обширі України-Русі. Се легко зрозуміти. Се нове письменство є ділом інтелігенції, а інтелігенція далеко більше, ніж простий народ, відчуває окружаючі її обставини п о л і т и ч н і, більше кермується ними в своїй письменській діяльності. Щобільше, нерозривно з тими обставинами родяться і падуть також відповідні їм доктрини філософічні і літературні. В часах поневолення простого люду стається модою нехіть до мови, звичаїв, традицій того люду, погорда до хлопа і хлопської народності, і в письменстві запановує або ренегатство язикове і ідейне, або штучна мертвеччина і старосвітчина. В часах живих народних рухів, політичної волі, гарячої боротьби за певні ясні ідеали і конкретні інтереси народні жива мова, живі, сучасні літературні теорії з елементарною силою вириваються наверх — і усе письменство оживлюється, набирає енергії і сили.

Оттим-то нетяжко зрозуміти, що, почавшись серед дуже відмінних політичних, хоч однаково важких соціальних обставин у Росії і в Галичині, нове письменство українсько-руське довгий час мусило йти різними дорогами, інколи блудити манівцями, поки і тут і там не почало будитися почуття єдності не тільки вже етнографічної, але й національної і літературної, поки століттями наложені різниці освіти, уподобань і традицій літературних через пильні студії над народністю і давнішою літературою, через пильне черпання із спільних нам усім криниць загальнолюдської освіти і цивілізації не почали помалу вирівнюватись, а чимраз частіші і тісніші особисті зносини українців з галичанами не почали те діло, що ще недавно такому знавцеві справ слов'янських, як О. М. Пипін* («Geschichte der slavischen Literaturen», I, 575), видавалося штучним і силуваним,— вносити того запалу і товариського почуття, без котрого ніяке справді живе діло неможливе. Не перечу, що все се ще тільки початки, та се не вменшує їх вартості, бо ж, як звісно, початки завсіди бувають найтрудніші.

Початки відродження нової, національної літератури на спільній, народній основі припадають в Галицькій і в українській Русі в часи т[ак] зв[аного] відродження слов'янського, часи, в котрих одним з характеристичних світочів на слов'янськім небі був знаменитий Ян Коллар. Тож,

хотячи бодай коротко розказати про вплив думок і творів Коллара на хід полудневоруського відродження, ми мусимо осібно говорити про Галичину, а осібно про Україну російську, бо почуття національної спільності в обох сих частинах тоді ледве що почало було прокидатися.

Осередком галицько-руського відродження літературного був Львів. Тут у початку 30-х років пробували в гр[еко]-кат[олицькій] семінарії духовній молоді люди: Маркіян Шашкевич, Яків Головацький, Іван Вагилевич, Никола Устиянович*, Ількевич*, Мінчакевич* і др., котрих справедливо вважаємо творцями того відродження. Народні пісні, свої і українські, граматика укр[аїнська] Павловського*, «Енеїда» Котляревського і т[ому] п[одібні] видання склонили їх іти подібною дорогою. Та заходи їх не були несвідомим, інстинктивним поворотом живих натур від книжної, церковної мертвеччини до свіжого, народного грунту. В думках їх, а особливо у М. Шашкевича, росли й ясніли далеко ширші замисли: витворити одноцільну полудневоруську мову і літературу і при їх помочі воскресити цілу полудневоруську націю до нового життя духового і громадського. Що в тих замислах покріпляло їх пильне слідження за рухом і ростом других слов'янських народностей, про се також не може бути сумніву. Зараз перші слова, котрими Шашкевич розпочав «Русалку Дністрову», той перший маніфест нового народного напряму літературного, показують, що примір других слов'ян був для нього принукою до власного почину. «Судилося нам послідніми бути,— писав він,— коли другі слов'яни вже давно спішать назустріч ясному сонцю, а деякі вже от-от вершка ся дохапують, ми тільки одні сидимо ще в темній холодній долині».

Відки черпали ті молоді люди, заперті в мурах духовної семінарії, вбогі і мало вчені, свою відомість о сучасних їм рухах та планах братніх слов'янських народів? Здається, що за тим джерелом не потребуємо далеко шукати. Се був інститут Оссолінських з його багатою вже тоді бібліотекою, багатою іменно на книги і видання слов'янські. До 1834 р. інститут той стояв під управою К. Слотвінського, правника, та довкола нього громадилась купка молодих, світлих і талановитих поляків, що опісля мали відіграти важну роль в історії польського письменства. До тої купки належали: А. Бельовський*, Л. Семенський*, К. Шайноха*, Ж. Паулі*, брати Йосиф* і Лешек Борков-

ські*, В. Хлендовський*, Зелінський* і др., а з старших і поважних становищем людей зближався до них Тадей Василевський*, віце-маршалок галицького сейму станового, приятель і протектор М. Шашкевича. Докладного досвіду про розвій і обсяг слов'янофільських симпатій і ідеалів того кружка ми поки що не маємо. Та для нас досить буде вказати на такі факти, як те, що Семенський перекладав тоді ж «Короледворську рукопись»*, Бельовський «Слово о полку Ігоря» і поодинокі сонети з Колларової «Slávy Dcéry»*; Жегота Паулі перекладав великоруські билини, а на своїй збірці пісень галицько-руського люду поклав епіграфом отсей дистих Коллара (у оригіналі):

Že vzdělanosti nemá náš lid, cizozemci mluvite,
Jakž, vy musite lidu zpivati, nám pěje lid[1].

З ідеями слов'янськими носяться й брати Борковські, з котрими дружив Вагилевич; Лешек Борковський у своїй сатиричній повісті «Parafiańszczyzna» виспівав заскорузліть галицьких поляків і вказував їм інших слов'ян як примір.

Впрочім, статті на теми общеслов'янські друкувались тоді часто в польських часописях і неперіодичних виданнях, як «Pamiętnik Lwowski», «Pielgrzym Lwowski»*, «Haliczanin» і т. п.

Та найбільший вплив мало видаване від 1834 р. в Лешні письмо «Przyjaciel ludu»*, як на той час знаменито редаговане видавництво, до котрого дописували щонайліпші молодші сили з Познанщини, Варшави, Львова, Кракова і т. п. Стрічаємо там немало статей, відомостей і матеріалів до географії і історії літератури не тільки Польщі, але також Русі, Литви, Росії, Чехії і інших країн слов'янських. І так зараз 1834 р. поміщено статті про Амоса Коменського*, про козаків, про граматика Онуфрія Копчинського*, 1835 р.— про Братів чеських в Польщі*, про Мазепу*, Ю. С. Бандтке*, в дальших роках — про бойків, Довбуша*, Смотрицького*, Юнгмана*, Яна Фр. Сапегу*, Реймське євангеліє*, про міфологію слов'янську, про старинності слов'янські і т. ін. Все те, безперечно, причиновалося до розбудження почуття слов'янського серед молодих і га-

[1] Культури немає у нашого народу, мовите ви, чужоземці. Як же так, ви мусите народові співати, нам співає сам народ (*чеськ.*). — *Ред.*

рячих русинів і склонило їх увійти в ближчі зносини з представителями західного слов'янства. І таких вони найшли у Львові, де тоді, за абсолютного режиму, в університеті і по всіх урядах було багато чехів. Особливо два світлі мужі — Зап* і Коубек* заслужили собі на вдячну згадку яко приятелі і не в одному вчителі наших молодих русинів. Через їх посередництво Вагилевич і Головацький ввійшли в зносини й з чехами празькими і особливо з редакцією «Časop. českeho Musea»*, де 1838 — 42 помістили декілька своїх праць.

Але і поза тим кружком були тоді, без сумніву, в руській Галичині люди, старші й молодші, що інтересувалися слов'янським відродженням і старалися з нього і для себе виводити провідні думки. Лишаю на боці Дениса Зубрицького*, котрий, познайомившися 1838 р. з Погодіним*, по-своєму, а властиво зовсім по-шляхетськи, зрозумів його ідеї о слов'янській взаємності як конечність зректися своєї народності, мови і традиції і зіллятися водно з якою-небудь пануючою: у Зубрицького такою пануючою народністю була зразу польська, а потім російська. Назову тут іншого чоловіка — появу досить старомодну, та все-таки дуже характерну для тодішніх галицько-руських обставин — Йосифа Левицького*. Тінь на його пам'ять кидають не стільки його бездарні переклади з Гете і Шіллера та старомодні стихи на «тезоіменія» різних ієрархів, скільки польська брошурка «Listy o piśmiennictwie ruskiem», в котрій він похваляв цензуру львівську за те, що сконфіскувала Шашкевичеву «Русалку Дністрову» за її народну мову і новітню правопись. Та все-таки Йосиф Левицький заслуговує на признання як автор першої галицько-руської граматики, основаної на нових принципах наукових, поставлених Добровським*, як ініціатор першого галицько-руського періодичного видання (хоч воно й не побачило світу) і як автор декількох інтересних статей по історії літератури, звісток бібліографічних і т. ін., котрі знакомили галицько-руську публіку з речами, їй досі незвісними, приучували її шанувати остатки своєї старини, прислухуватися мові, пісням і переказам рідного народу. Левицький, в 30-х роках капелан при перемиському єпископі Снігурському, а потім парох у Шклі, занімався також і справами слов'янського відродження, слов'янської науки. Між його паперами, котрі недавно перейшли на власність Народного дому у Львові*, найшов я переписані ним словацькі вірші «Upad narodu

slavjanskego» і «Utrapený rolnik», а також доконаний ним переклад польської пісні «Do czeskich dziewoji od Polaka». Рівночасно занімався він слов'янською бібліографією, а особливо російськими виданнями, такими як «Вестник Европы»*, «Журнал российской словесности» Брусилова* (1805), з котрих находимо виписки в тих паперах. Побіч них нотує він собі й «Енеїду» Котляревського, вид[ану] 1809 р., збирає матеріали для порівнюючого словаря руcько-німецько-латинсько-грецького і т. ін. Другий з таких діячів трохи старшого покоління, Йосиф Лозинський*, видав 1834 р. збірку пісень і обрядів весільних («Ruskoje wesile»). Інтересним у його літературній діяльності є вічне хитання між старомодною язиковою мішаниною і мовою народною, між консерватизмом у поглядах літературних і суспільних і поривами новаторськими, такими як заведення латинського письма замість кирилиці або упрощення правопису через випущення ъ, ба навіть такими думками суспільними, що висказані були в статті «Відки взялися лани і пани» («Зоря галицька»*, 1848), або сконфісковані «Гадки о власності» (1861), за котрі польська шляхта докоряла руському духовенству комунізмом. Лозинському приналежить сумнівна честь, що на галицько-руськім грунті викликав спори правописні та азбучні, котрі й досі ще не перестали тривожити наших людей. Щоправда, його проект — друкувати руські речі латинським письмом — не був нічим новим; ще в XVII і XVIII вв. василіанські монахи в Супраслі друкували не раз навіть церковні книжки, т[ак] зв[ані] требники, латинськими буквами з доданим en regard[1] польським перекладом для духовенства руського, котре не вміло читати церковщини. Та тепер справа змінилася. Духовенство руське, хоч переважно між собою говорило по-польськи або по-німецьки, стало проти Лозинського. Шашкевич виступив проти нього в брошурі «Azbuka i Abecadło»*, і Лозинський уступив. Та все-таки примір Вука* в Сербії вплив на молоде покоління галицько-руських письменників. Сам Шашкевич завів у «Русалці Дністровій» правопись, значно відмінну від тієї, якої вживають книги церковні, а Йосиф Левицький видав один із своїх «тезоіменитих» віршів на честь Снігурського в 1841 році мовою народною і правописсю радикально фонетичною, скопійованою з Вукової.

---

[1] Паралельно *(франц.)*. — *Ред.*

Та слов'янофільство* в Галичині не лишилося на грунті літературних і правописних симпатій. Вже в половині 30-х років польські революціонери і конспіратори перенесли його на грунт політичний, силкуючись із слов'янських симпатій скувати оружжя для боротьби проти німців у цілі визволу і реставрації Польщі. Характерно, що з окликами, скомпонованими в тім дусі, вони зверталися переважно до руської молодежі, навіть до руського мужика, як, напр., звісний конспіратор Каспер Ценглевич*, що пару літ ходив поміж мужиками і служив у коваля, а при тім складав руські пісні революційного змісту. В одній з тих пісень, записаній мною з уст одного шляхтича (вона починається словами «Далій, браття, в руки коси!»), находимо ось який куплет:

Руська земля наша мати,
А наш батько со небес;
Всі слов'яне суть нам брати,
Тілько німець то є [пес]...

Іронія історії хотіла, щоби ті конспірації гарячої польської молодежі, що, між іншим, мали також на цілі увільнити мужиків від панщини, а то й ще далі сягаючі реформи соціальні, закінчилися кривавим епілогом різні 1846 року*. Та сама іронія історії заставила якогось незнаного нам автора переробити Ценглевичеву пісню революційну на знаряд мужицької контрреволюції, на поклик до кривавої розправи з поляками. Між паперами Левицького найшов я на окремій карточці рукопись тої пісні з підписом внизу «Diaconibus circuli Sanocensis»[1]. Прошу поправити для народу!» Ось перший куплет тої пісні:

Руська земля наша мати,
Отець наш во небесах,
І мазури наші браття,
Токмо оден лях єсть враг!

Ніщо й казати, Колларові думки «о слов'янській взаємності» чудесно принялися на галицькім грунті!

Не місце тут оповідати про дальший хід ідей і симпатій слов'янських у Галичині, особливо у 1848 році, коли-то русини й поляки по довгих віках перший раз здибалися зі своїми слов'янськими братами: чехами, словаками, хорватами, сербами, а потрохи й великорусами на полі публічної

---

[1] Священнослужителі Саноцької парафії *(лат.)*. — *Ред.*

діяльності, на слов'янськім з'їзді в Празі* (з великорусів був тут Бакунін*) і в австрійськім сеймі конституційнім у Відні і в Кромержижі*. Певна річ, що в тих оживлених слов'янських рухах ідеї Колларові попихали і одушевляли людей, то все-таки сказати треба, що здобутки тих рухів були далеко не такі, яких собі Коллар міг бажати. Замість взаємності виплили наверх свари слов'янські. Поляки тяглися з уграми, русини з німцями, чехи проти одних і других. В тих бурхливих часах про Коллара, тихого поета і писателя, рідко хто згадував. Навіть на з'їзді руських учених в октябрі 1848 р.*, де засновано «Галицько-руську матицю»* і згадувано про часи першого літературного розбудження, про вплив Коллара ніхто не згадав. Аж смерть його відкликнулася луною на Галицькій Русі. В «Зорі галицькій», головнім тоді органі Галицької Русі, читаємо в № 6 з р. 1852 вірш Б. А. Дідицького* «На смерть І. Коллара». В ноті під текстом вірша приписано: «Знакомитий сей ческий півец «Слави дщери» и исслідователь старожитностей славянских и профессор древностей славянских на всеучилищі Віденьском преставился дня 12(24) січня т. г. о 1/2 шестого рано. Великой душі его вічний упокой». Се була перша, і здається, й остатня вістка про Коллара в галицько-руській пресі. Вірш сам, писаний не без певного тепла, та каліченою російсько-церковно-галицькою мовою, держиться загальних фраз; ось, для приміру, одна його строфа, одна з кращих:

Од волн Дуная до Волтавы
По сумный Карпатов хребет
Молва печальная идет:
Півец, любимец всея Славы
Великий Коллар не живет!

В слідуючім річнику «Галицької зорі» стрічаємо ще декілька звісток про Коллара і його твори. І так в № 2 посвячено коротку згадку пам'яті померших у попереднім році діячів слов'янських: Коллара і Челаковського*. В № 15 подано звістку о передплаті на Колларову книгу «Staroitalia slovanská», котру названо «многопредвіщающее сочиненіе». В № 18 є звістка, що цісар приняв посвяту того Колларового діла. В № 21 звістка о виході книги Коллара і о тім, що цісар дарував вдові його брильянтовий перстень і 250 екз[емплярів] книги. «Любовникам славянской старины,— додає редакція від себе,— препоручаєм предсмертное Колларово сочиненіе яко найлучшее в том роде и

составленное на самих исторических данных» (стор. 237—238). В № 24 редакція ділиться з своїми читачами радісною звісткою, що міністр Бах* прислав на руки намісника Голуховського* один екземпляр Колларової «Staroitalia slovanská» для бібліотеки Народного дому. В № 29 стрічаємо звістку про переклад Колларової праці «О взаємності словен» на мову чеську, доконаний Томічком *, а в № 30 вість, що міністерство дарувало екзампляри Колларової «Staroitalia slovanská» також чеським товариствам науковим. В тім самім річнику «Зорі галицької» стрічаємо ще три невеличкі проби перекладування віршів Колларових на варварсько-руську мову; усі три доконані тим же Б. А. Дідицьким: в № 32 два дистихи, в № 35 сонет із «Slávy Dcéry», що починається словами: «Брате, не могу того укрити», а в № 39 вірш «Чего нам недостает», з додатком «подражаніє Коллару». По думці поета:

Все іміем, вірте, братія
И друзя мои, что украшает
Ум и сердце и что нас ставляет
На высоку степень житія.
Прадідов язык и красныи
Пісни, что народ наш сохраняет,
Главы, руки; лишь нам недостает
Просвіщенья и согласія.

Особливо ті два остатні слова в відношенні до Галицької Русі і досі ще не стратили своєї ваги.

Далеко більший вплив мусили мати ідеї Коллара, особливо його ідеї про слов'янську взаємність на Україні, хоч про хід і розвій тих ідей ми поки що маємо дуже мало звісток. Можемо тільки догадуватись, що твори Коллара, а особливо його книжечка о взаємності слов'янській, читані були в Харкові в тім кружку вчених і слов'янолюбців, з котрого вийшли Срезневський* і Костомаров*. Приїхавши до Києва в р. 1845, Костомаров мав уже вироблені погляди на питання слов'янське. Він приймав у свою програму конечність взаємного знайомлення слов'ян між собою, але йшов далі, вважаючи конечним змагати до витворення одноцільної слов'янської держави, основаної на взаємнім пошануванні всіх національних осібностей поодиноких слов'янських націй і на їх федеративному зв'язку, хоч під протекторатом царя російського. Отся-то програма лягла в основу київського «братства св. Кирилла і Мефодія»*, вона

висказана була й Шевченком простими а так поетичними словами в його «Посланії до Шафарика»*.

Щоб усі слов'яни стали
Добрими братами,
І сиіами сонця правди,
І єретиками,
Оттакими, як констанський
Єретик великий (т. є. Ян Гус*):
Мир мирові подарують
І славу вовіки.

Що твори Коллара побіч творів «славного Шафарика» пильно читались українцями, а особливо київськими, се посвідчує також Шевченко в своїм «Посланії до живих і мертвих і ненароджених»*, говорячи до своїх земляків:

І Коллара читаєте
З усієї сили,
І Шафарика, і Ганка*
І в слов'янофіли
Так і претесь, і всі мови
Слов'янського люду,
Всі знаєте, лиш своєї
Дасть біг!..*

Швидко мине півстоліття від часу написання тих слів. Колларові ідеї про взаємність і Шевченкові про братерство слов'ян не перестали бути провідними ідеями молодої й вбогої южноруської літератури. Свідомі українці не перестають бути слов'янофілами в дусі Коллара і Шевченка. Довговіковий притиск навчив їх відчувати й усяку чужу кривду і ненавидіти її; географічне положення поставило їх на розграні майже всіх слов'янських народностей: вони сусідують і з великорусами, і з білорусами, і з поляками, і з словаками, і потроху й з болгарами (в Добруджі), так що питання слов'янської взаємності є для них більше, чим для всякої другої слов'янської народності, питанням живим і пекучим, питанням практичної роботи. Оттим-то натурально, що в остатніх часах звільна росте між українцями число таких, що не тільки люблять і знають «усі» або бодай деякі (т. є. пануючі) «мови слов'янського люду», але також — і свою.

Відень, д[ня] 20 мая 1893

СЛОВ'ЯНСЬКА ВЗАЄМНІСТЬ В РОЗУМІННІ ЯНА КОЛЛАРА І ТЕПЕР

І. Для вшанування столітніх роковин уродження словацько-чеського поета і писателя і всеслов'янського патріота Яна Коллара видали два віденські акад[емічні] товариства — чеський «Akademický spolek»* і словацький «Tatran»* — гарну пам'яткову книгу, що отсе недавно вийшла друком у Празі, впорядкована доцентом Віденського університету д-ром Фр. Пастрнком*. Книга ся (283 стор[інки] великого 8°) оздоблена двома гарними портретами Коллара і кількома рисунками та відтисками автографів його і його жінки, знаменитої «Міни» — німкені з околиць Єни, переідеалізованої Колларом в «Дочку Слави» і т. і., складається з 38 статей, в тім числі 5 творів поетичних, посвячених пам'яті Коллара. Находимо тут імена двох визначних сучасних поетів слов'янських: Сватоплука Чеха* і поляка Асника*, далі вірші хорвата Граніловича*, лужичанина Стрітара* і словака Гвездослава*. Ще один великий слов'янський поет, Яр. Врхліцький, дав прозову статтю про Колларів сонет. Сказавши загалом, ті виливи поетичні не особливі перли: видно, що слов'янські поети не надто глибоко вчитувались в Коллара. Видно, що й на ньому справджується те, що колись писав Лессінг* про Клопштока*:

Wer wird nicht einen Klopstock loben?
Doch wird ihn jeder lesen? Nein![1]

Св. Чех величає Коллара як першого будителя* слов'ян «від Уралу по Шумаву», чим він в усякім разі не був. Годі також послатися на отсю строфу хорватського поета Йована Граніловича:

---

[1] Хто не вихвалятиме такого поета, як Клопшток? Але чи кожен його читатиме? Ні! *(нім.)* — *Ред.*

Svieže krvi, nove treba spreme,
Umorno je cielo čovječanstvo,
Slavenstvu se približilo vrieme,
Sveto da si ispuni poslanstvo.
Da milotom srca slavenskoga
Ledno lice preobrazi svietu,
I vedrinom sviježeg duha svoga
Pokaže mu nebešćansku metu[1].

Вільно було Колларові перед 60 роками міркувати про втому Заходу і свіжість сил слов'янських, про зіпсуття, войовничість та грабівництво романців і германців а ідеальну, сумирну і чутливу вдачу слов'ян; сучасному поетові не слід перемелювати сю стару муку. В усякім разі вірш Граніловича один з кращих; простота вислову і чудова мелодійність сербохорватської мови промовляють до серця, особливо — де поет хвалить Коллара за те, що його слов'янщина пробудила зо сну Хорватію, викликавши т[ак] зв[аний] іллиризм* Людевіта Гая*, котрий зробив конець так званому «кайкавському» письменству*, та зате поклав основу теперішній хорватській літературі, мовою зовсім близькій до сербської (наріччя «штокавське»)*:

Hrvatski ti skromni pjesnik eto
Slaval Klice iz zahvaenih grudi,
Slavensko jer tvoje geslo sveto,
Hrvatski nam iz groba probudi[2].

Досить кумедні акорди вдарив польський поет Асник. Він величає в Колларі віщуна відродження Чех, обертається тільки до чехів і уявляє собі навіть, що Коллар десь колись białogórskich podjął pieśń cmentarzy[3], т.є. співав про погром чехів на Білій Горі* в 1621 році. Про словаків у цілій вірші ані слова. Інтересно, якими словами д. Асник відводить чехів від кокетування з Росією. Він обертається до «дочки Слави» ось з яким покликом:

---

[1] Потрібна свіжа кров, нове діло, вся людськість стомилась, наближається час слов'янства, яке повинно виконати свою священну місію, любов слов'янського серця перетворить льодове обличчя світу і ясністю свого свіжого духу вкаже йому небесну мету (*хорват.*). — *Ред.*

[2] Скромний хорватський поете, співаю з вдячністю славу тобі, бо твоє святе слов'янське гасло збудило Хорватщину із домовини (*хорват.*).— *Ред.*

[3] Заспівав пісню про білогорські кладовища (*польськ.*). — *Ред.*

Idź raczej z temi, co cierpią i walczą,
Nie chcąc zatracić samobójczo ducha,
I stać się tłuszczą helotów służalczą,
Nad którą dziejów noc zapadnie głucha —
Niż z tym olbrzymem, co krocząc zuchwały
Wszystkie ludzkości depcze ideały [1].

Коли д. Асник мав на думці тих поляків, що засідають у віденській раді державній (а з тими в першім ряді могли б чехи іти рука об руку), то повинен би був для них вибрати якісь інші epitheta ornantia[2], замісто слів co cierpią i walczą сказати якраз противні слова — звісно, до тих слів треба було б добирати й іншого риму. Кого розуміє д. Асник під olbrzymem, co krocząc zuchwały — чи російське правительство, чи російський народ — се лишається тайною; польська ніби поступова буржуазія, котрої співаком є д. Асник, не завдає собі занадто труду, щоби розрізнювати сі два поняття. З похвалою для д. Асника піднести треба, що не вірить в осущення Колларових ідей á la lettre[3], як се чинить Сватопл. Чех; він каже:

Przyjdzie czas, w którym wypełnią się jeszcze,
T y l k o w z m i e n i o n e j p r z e z d z i e j e
p o s t a c i,
Waszego piewcy te natchnienia wieszcze
O świętej zgodzie wśród słowiańskiej braci.
Skryte marzenia czas urzeczywistni.
W objęcia sobie padną nienawistni!

Gdy prąd duchowy, co kajdany łamie,
Wszystkich podniesie i usamowolni,
Wtedy staniemy do ramienia ramię,
Równi z równemi i z wolnemi wolni!
I słowiańszczyzna cała, silna, młoda,
Przy bratniej uczcie ręce sobie poda[4].

---

[1] Йди ліпше з тими, хто страждає і бореться, не бажаючи самовбивчо змарнувати дух і зробитись гноєм покірних рабів, на який впаде глуха ніч історії,— ніж з тим велетнем, що, зухвало крокуючи, топче ідеали людства *(польськ.)*. — *Ред.*

[2] Оздоблюючі епітети *(лат)*.— *Ред.*

[3] Буквально *(франц.)*.— *Ред.*

[4] Прийде час, коли ще здійсняться, тільки в зміненому подіями образі, ті натхненні віщування вашого співця про святу згоду між слов'янськими братами. Час здійснить приховані мрії: ті, що ненавидять один одного, падуть одні одним в обійми. Коли пориванння духу, що ламає кайдани, піднесе і звільнить всіх, тоді ми станемо плече в плече, рівні з рівними і вільні з вільними. І вся слов'янщина, вільна, молода, з'єднає руки на братній учті *(польськ.)*. — *Ред.*

Сі дві строфи, без сумніву, найкраще з усього віршованого в колларівській збірці; псує їх враження тільки згадка про учту; д. Асник, очевидно, не уявляє собі згоди братньої без учти, без тостів і т. п. Учтою почав свій вірш, уявляючи собі, що сидить між чехами Przy uczcie duchów u wspólnego stołu[1]; учтою яко вінцем ідеалу будущини і кінчиться його віще слово. Що кому до вподоби!

Прозова часть збірки о скільки багата, о стільки різномасна. Бачимо там і сирі матеріали (листи Коллара до різних людей), і свіжо позбирані подробиці біографічні (Павла Кріжко* «Дитячі літа Коллара»; Павла Бляго* «Коллар в Пешті»; Йосифа Караска* «Коллар у Відні»), і критичні оцінки поодиноких діл Колларових (Білого* «Як росла «Slávy Dcéra»; Врхліцького «Колларів сонет з формального боку»; Полівки* «Коллар — збирач і видавець народних пісень»; Юра Яношки* «Коллар як духовний і проповідник»; Пастрнка «О археологічних дослідах Коллара»; В. Вондрака* «О книжці Колларовій «Die Götter Rhetras») і в кінці ряд статей про значення Коллара і його ідей для різних літератур слов'янських (Станоє Станоєвич*, «Коллар в споминах сербів»; Леандер Чех*, «Значення Колларової «Slávy Dcéry» в чеській поезії»; Ян Воборнік*, «Становище Коллара в літературі чеській»; Яр. Влчек*, «Вплив Коллара на літературу словацьку»; Нерінг*, «Посланіє Коллара о слов'янській взаємності на мові польській», Мих. Горнік*, «Коллар і лужицькі серби»; Міловой Шрепель*, «Коллар і хорвати»; Джорджевич*, «Коллар і сербська література»; Ів. Франко, «Літературне відродження Полудневої Русі і Ян Коллар»). Певна річ, круг впливу діл Колларових сими статтями далеко не вичерпаний; бракує особливо праць про вплив його на польську і російську літературу; одна й друга були обіцяні і ... не прислані; бракує й праці про словінців. Та все-таки те, що є, дає досить много і цінних подробиць. Біограф Коллара, критик, що займатися буде оцінкою його діяльності для сучасних і потомних, не буде міг поминути сеї книги і нагромаджених в ній матеріалів.

В повищім перечисленні я навмисно лишив на боці дві праці ширшого змісту, про котрі хотів би поговорити трохи докладніше: Ол. Кочубинського, професора славістики на університеті в Одесі, статтю «Романтична думка і дійсність»

---

[1] При учті духів за спільним столом (*польськ.*). — *Ред.*

і М. Мурка* «Колларова взаємність слов'янська». Обі ті праці займаються одною і тою самою темою, хоч з різних боків і в різнім дусі. Слов'янська взаємність, отсе та, по думці проф. Кочубинського, «романтична думка», котрій він протиставить дійсність; отсе той, по думці доктора Мурка, реальний грунт, по котрому від часів Коллара аж дотепер, хоч звільна, та невпинно, йде слов'янська праця і наука. Вже з сього можна догадуватися, що ті оба — так сказати — публіцисти колларівської збірки (статті їх дійсно своїм вістрям звернені до сучасності) стоять на супротилежних становищах зглядом Коллара і його думки про слов'янську взаємність: Кочубинський бачить в ній нездоровий і у многому шкідливий романтизм, реакцію проти іншій, давнішній і, по його думці, здоровішій формі слов'янської взаємності чи навіть спільності, реакцію слов'янських партикуляризмів проти тій спільності, яку давнішим слов'янам (щоправда, тільки східно-полудневим) давала мова церковнослов'янська, невідлучна від православія; Мурко вважає сю реакцію конечною і здоровою і разом з Колларом вірить, що правдива спільність слов'янська можлива тільки на основі високо розвитих, а не придушених слов'янських партикуляризмів, то є слов'[янських] племінних і язикових індивідуальностей. Пригляньмося трохи ближче обом тим супротилежним поглядам.

Історія духовного розвою слов'янщини вказує як на факт величезної ваги — на витворення і розширення т[ак] зв[аного] церковнослов'янського язика. Де і як він витворився, котре слов'янське плем'я ним говорило, се й досі не перестало бути спірним питанням. Фактом є тільке те, що язик сей відразу, в писаннях слов'янських апостолів Кирила і Мефодія, виступає в незвичайній чистоті, в чудовім багатстві форм і лексикону, живості і різнорідності складні. І що найважніше: Кирило і Мефодій були рівночасно не тільки першими слов'янськими, але й першими всеслов'янськими писателями: не тільки болгари, серби, руси, паннонці*, але також чехи і поляки знали і читали їх книги на тій самій мові. Політичні бурі, неприхильність Риму, напади німців і мадяр швидко звузили той круг впливу церковнослов'янщини, та все-таки аж до кінця XVIII віку він був іще досить широкий, обіймаючи собою сербів, болгар, южно-, біло- і великорусів, а також і православних румунів, що вправді в XVI віці почали витворювати письменство на своїй мові румунській, але в богослу-

жінні уживали мови церковнослов'янської, а в письмі кирилиці. В тім довгім протягу часу на ниві церковнослов'янській постала величезна і багата література, котрої культурного значення хіба сліпий не бачить, література не тільки церковна (догматично-обрядова), але також навчаюча (проповіді, фізіологи, звіринці, травники, книги історичні, космографії), моралізуюча і поетична (легенди, отечники, апокрифи, збірки мудрих речень, т[ак] зв[ані] пчоли і т. д.). Література та з малими тільки ретушуваннями язиковими читалася і переписувалася зарівно у всіх народів того круга; твір, зладжений на сій мові де-небудь в Сербії або в Болгарії, вже швидко опісля тішиться популярністю в Північній Русі; «Палея»*, списана в Ковлі на Волині, читається в монастирі Хіландарськім на Афоні, твори перших двигачів болгарської літератури — Івана Екзарха*,Климентія*, царя Симеона*, монаха Храбра* і др.— зберігаються в численних відписах на Русі; писателі, як Григорій Цамблак*, належать рівночасно до болгарської, сербської і руської літератури, працюють особисто і в Болгарії, і в Сербії, і на Русі; ще в XVIII віці українець Козачинський*, вихованець Києво-Могилянської академії, на зазив сербів переходить з деякими товаришами до Воєводини*, заводить там «слов'янські» школи і навіть пише для них шкільні драми з сербської історії. Не говорю вже про тісні взаємини між южнорусами і великорусами в XVII і XVIII віках і про просвітню діяльність южнорусів в Ростові, Ярославлі, Москві, Петербурзі, Тулі, Тобольську і т. ін. Все те факти дуже великої ваги, всі вони можливі були тільки на основі спільного всім тим краям церковнослов'янського язика. Оттим-то й література, витворена на тій мові, не може вважатися виключно власністю нікотрого одного слов'янського народу: вона є здобутком вікової праці всіх слов'[янських] народів православного круга, є в тім тіснішім значенні літературою всеслов'янською.

З уподобою вченого, що, задивившися в минувшину і весь увійшовши в круг її думок і розуміння, не хоче бачити пізніших часів і їх змінених відносин та інтересів, д. Кочубинський стоїть за ту велику слов'янську традицію і з того погляду вдаряє остро на Вука Караджича й на Палацького* — пропагаторів слов'янських партикуляризмів, ударяє й на Коллара, котрий, хоч силкувався найти посередню дорогу, т. є. признавав будущину тільки для чотирьох слов'[янських] діалектів (російського, польського,

чеського і сербського), а прочим радив зливатися з ними, та все-таки стояв за розвій нових, народних язиків супроти старій церковщині, йшов за взірцями західних націоналістів, а не обертав очей на Схід, як се між чехами чинили патер Антонін Марек* і особливо Юнгман (оба, впрочім, тільки на словах, бо на ділі оба працювали для чеського «партикуляризму», ба навіть, як Юнгман, клали під нього найміцніші основи, в'яжучи його нову добу зі старою!) В спосіб, щонайменше дуже суб'єктивний, нав'язує проф. Кочубинський навіть Добровському свою улюблену думку про єдиноспасительність «Сходу», то є не знати вже, чи церковнослов'янського, чи прямо російського язика для західних слов'ян-партикуляристів. В листі Добровського до Копітара* з д[ня] 22 мая 1811 р. читаємо: «Die Slowaken stehen sich wacker genug gegen den Magyarismus, und wenn sie je ihre Sprache gegen eine andere vertauschen müssten, so gebe es ja doch eine bessere Wahl»[1].

Яку ліпшу мову мали б вибрати словаки, сього Добровський не сказав; проф. Кочубинський не сумнівається, що батько слов'янської філології думав про С х і д (то є про що саме?), хоч зі зв'язку листа і з уваги на ввесь хід думок і уподобань Добровського досить ясно виходить, що він не міг думати ні про яку другу мову, як про найближчу словакам — чеську.

Проф. Кочубинський бачить шкідливість слов'янських партикуляризмів в тому, що, напр., у сербів реформа Вукова «розірвала історичну єдність між сербами і румунами», і в тому, що «реформа літературна побіч добрих наслідків провела різку демаркаційну лінію відокремлення і знівечила можність взаємного добродійного впливу між сербами і русинами, як се було не тільки в давні часи, але ще й дуже недавно. Кілько користі для Росії на початку XIX віку принесли професори з Сербії в російських університетах, ті добрі, до росіян прихильні голоситслі науки, а ніколи не наймити!». Все те правда, а властиво тільки півправди. Вчителі-серби могли бути дуже корисні для Росії, та все-таки, думаючи по-людськи, вони повинні були б поперед усього стати «голосителями науки» в самій Сербії, а не лишати її на божу волю. Різка демаркаційна лінія вчинила те,

---

[1] Словаки досить відважно чинять опір мадяризмові, та якби їм і довелось змінювати свою мову на якусь іншу, то вони могли б вибрати щось ліпше *(нім.)*. — *Ред.*

що хоч і тепер видніші сербські і другі слов'янські діячі йдуть вчитися в Росію (згадаємо болгар Каравелових*, Вазова* и др., сербів Марковича*, Новаковича*, словенця Мурка і др.) або обіймають там місце професорів (болгарин Дринов*, серб Богішич*, хорват Ягич, чех Первольф* і др.), то все-таки кождий у себе дома находить о що зачепити руки, находить головний центр своїх духових і наукових інтересів, кождий, хоч і на чужині, працює все з найпильнішим оглядом на свій рідний край. Демаркаційна лінія, покладена зростом слов'янських партикуляризмів, не перешкодила власне з часу їх зросту й зростові слов'янської, общеслов'янської науки, зростові праці вчених славістів одної народності над двигненням других народностей. Досить буде згадати про многосторонні праці історичні і історико-літературні Шафарика, лінгвістичні і археологічні Міклошича*, історико-літературні і язикові Ягича, його «Archiv für slawische Philologie», про праці над історією і літературою полудневих слов'ян южноруських учених Калайдовича*, Венеліна*, Григоровича, Бодянського*, Голубинського* і самого ж Кочубинського, великорусів Гільфердінга*, Прейса*, Ровінського*, Макушева*, чеха Їречка* і др. В працях Пипіна, Веселовського*, Потебні, Драгоманова* бачимо обнятий й опанований дотичний матеріал усіх слов'янських племен; навіть поляки в ролі Ржонжевського*, Бодуена де Куртене*, Каліни* являються пильними робітниками на тім общеслов'янськім полі, йдучи тут за слідом своїх давніших попередників: Лінде*, Мацейовського* і др. Значить, на полі науки, взаємного пізнання, підпомагання слов'ян зріст партикуляризмів не тільки не став перешкодою, але навіть як би підмогою, бо той зріст партикуляризмів був зростом любові до свого рідного і близького, заглибления в його минувше і теперішнє, а те заглибления оп'ять вказало незлічимі зв'язки між життям поодиноких племен і вітхнуло в наукових робітників інтерес і охоту до пильного досліду тих зв'язків.

Що ж до «історичної єдності» сербів з румунами, то тут тяжко зрозуміти, як може проф. Кочубинський на серіо говорити про неї. Адже ж від XVI віку румуни зачали писати по-своєму, перекладувати церковні книги, святі легенди, проповіді і т. і. на румунське, видавати на тій мові офіціальні документи, писати літописи і т. і.; так що в початку XIX в. єдність румунів зі слов'янщиною була вже дуже невеличка і поверхова.

Вкінці не повинен би проф. Кочубинський забувати, яким коштом осягалася та «історична єдність». Адже ж кажім, що хочемо, а те общеслов'янське письменство не було вповні народним (хоч дещо з нього й проходило до народу), не виражало вповні потреб народу, не служило тим потребам, ба навіть інтелігентним силам кожного народу не давало досить поля до самостійного розвою. В 9/10 частях була се писанина перекладена, візантійщина. Та не в тім була біда, а в тім, що ціле життя в сфері тої візантійщини витворило було і серед слов'ян традицію, неприязну всякому новаторству, всякому широкому розвоєві індвидуальності людської. Не кажу вже про румунів, котрі зовсім не розуміли церковнослов'янського язика, але ж і серби, і болгари, і русини так само чули, що се не їх жива мова, і при всій підмальовці церковщини на лад своїх діалектів не переставали бачити в ній спеціальну мову церкви і книг церковних, так само як се було в Польщі, Угорщині, Німеччині і др. з латиною, навіть кухонною та макаронічною. Жалувати нині за розривом історичної єдності православного слов'янства виходить на те саме, як коли б поляк почав бідкатися на Рея* та Кохановського* за те, що вони, заводячи польський партикуляризм, розірвали єдність історичну Польщі з Угорщиною (на основі латини), котра історично могла мати далеко більшу вагу, ніж фіктивна єдність сербів з Румунією. Чи бідкання таке було б на місці і чи воно гідне вченого чоловіка?

(II). Праця д-ра Мурка М. «Kollárova vzájemnost slovanská» (стор. 201—232) є не тільки найобширніша, але, без сумніву, найважніша з усіх праць, заміщених в коллярівській збірці. І певно, що коли котра з праць Коллярових заслуговувала на найпильнішу увагу, то не його дидактично-археологічно-лірична поема «Slávy Dcéra», не його писання археологічні та лінгвістичні, що ніколи не мали наукової стійкості, а іменно та маленька розправка, котрої перший нарис по-чеськи опублікований був 1836 р. в словацькім журналі «Hronka. Podtatranská zabavnice» (т. 1, кн. 2) п[ід] з[аголовком] «O literarnej vzájemnosti mezi kmeny a nářečimi slavskými». Сю книжку журналу порозсилав Коллар любителям слов'янщини в різних краях: полякові Росцішевському* до Кракова, Кеппенові* до Петербурга, Людевітові Гаєві до Загреба, сербові Павловичу* і т. і. Серби і хорвати поквапилися зараз перекласти сю розправку, вона вийшла ще в 1836 р. по-сербськи і по-хор-

ватськи. Польський переклад, доконаний, мабуть, в тім же році, лишився в рукописі; на російське стаття не була переложена. Та проте Коллар і сам «на жадання більше слов'ян» переклав свою статтю на німецьке, розширив її значно, додавши до первісних 11 ще нових 9 розділів, і видав 1837 п[під] з[аголовком]: Über die literarische Wechselseitigkeit zwischen den verschiedenen Stämmen und Mundarten der slavischen Nation. Von Johann Kollar. Pesth, 1837, друге вид[ання], Leipzig, 1844. Ся книжечка здобула Колларові європейську славу, була перекладена на російське (в р. 1838 в «Московских ведомостях»*, а 1840 в «Отечественных записках»*, перекл. Срезневського), на сербське, на чеське і т. і.

З сього другого перекладу знав, мабуть, сю розправу й Шевченко, у котрого іменно в р. 1840 бачимо перші проблиски думок о слов'янщині (в «Гайдамаках», в передмові до них і в уривку рос[ійської] драми «Никита Гайдай», писаному також около того часу). Яке враження робила Коллярова праця на тодішніх слов'янських патріотів, бачимо з одного листа словінця Станка Враза* з р. 1848, котрий між іншим писав: «Ся книжка — се слов'янська євангелія, де її читають: коли побачите, що се діло діється, то знайте, що приближується царство боже».

Що се було за «царство боже»? Коллар у вступі до своєї розправи висказував се так: «Zum erstenmale wieder nach vielen Jahrhunderten betrachten sich die zerstreuten slavischen Stämme als ein grosses Volk und ihre verschiedenen Mundarten als eine Sprache, erwachen zum Nationalgefühl und sehnen sich nach einem engeren Aneinanderschliessen»[1]. Се була подвійна помилка: раз те, що почуття свояцтва між слов'янами в давніших часах усе було живе, а взаємні зв'язки між ними часті і різнорідні, а по-друге, що те, що Коллар клав як факт, були тільки його pia desideria[2]. Власне з кінця XVIII віку взаємини між слов'янами почали різко мінятися. Одна, могуча колись слов'янська держава Польща упала і була розібрана між іншими — також своїми ж братами — слов'янами. На полудні вибилася з-під

---

[1] Уперше знов, після багатьох століть, розсіяні слов'янські племена вважають себе за один великий народ, а свої різноманітні говірки — за одну мову, збуджуються до національного почуття і прагнуть до більш тісного з'єднання між собою *(нім.)*. — *Ред.*

[2] Добрі побажання *(лат.)*. — *Ред.*

турків Сербія, а по всій слов'янщині повіяло з Заходу новим духом, котрий голосив поворот «до природи», до народності і її простоти, плодив демократизм, любов до пісні, звичаїв і мови простого люду, значить, остаточно мусів підкопати тоту єдність православних слов'ян на основі церковнослов'янщини, о котрій ми вище говорили, мусив також в Чехії, Польщі і других західнослов'янських краях підкопати панування латини, німеччини і макаронізму. Західний демократизм у слов'янщині значив зріст слов'янських партикуляризмів. Велика вага Колларового голосу лежала в тім, що він, змагаючи до поєднання слов'ян, щоб вони були celek a ne drobtove[1], силувався оснувати се своє змагання не на мертвій давній єдності чи то церковнослов'янській (за чим ще нині жалує д. Кочубинський), чи то латинській, а власне на тім новім руху, на демократизмі, бажав збудувати jednu sochu[2] богині слави не з одноцільної і мертвої маси, а власне з живих партикуляризмів. Сам бувши протестантським попом, він зовсім не глядів на жодні обряди і віроісповідання; сам належачи до народу вбогого, малого і недержавного, він не кермувався ніякими побічними політичними інтересами, чого ніколи не могли обминути панславісти* російські ані московського, ані київського типу («федерація слов'ян під протекторатом царя російського» в програмі Кирило-Мефодіївського братства).

Щоправда, і в тих питаннях був Коллар дитиною свого часу. Як ученик німецьких філософів (головно Фіхте* і Шеллінга*, що тоді помагали, між іншим, приготовлювати німецьку єдність державну), він потроху боявся надто великого зросту партикуляризмів слов'янських і не допускав їх більше як чотири. Його слов'янство складається з чотирьох головних віток: чеської, польської, руської і сербської; дрібніші слов'[янські] народності повинні горнутися, єднатися з сими головними. Оттим-то Коллар був прихильником т[ак] зв[аного] іллиризму Людевіта Гая, що силувався звести вкупу всіх сербів, хорватів і словінців і витворити з них одну іллірську націю з одним письменством замість давніших партикулярних вроді дубровицького, хорватсько-кайкавського, хорватсько-словенського в дусі Рельковича* і т. і.; оттим-то він, хоч сам не писав зовсім чисто

---

[1] Цілим, а не подрібненим *(чеськ.)*. — *Ред.*
[2] Одну статую *(чеськ.)*. — *Ред.*

по-чеськи, все-таки був противний патикуляризмові своїх земляків-словаків і накликав їх до літературної єдності з чехами. Мав Коллар і свої віроісповідні вподобання: грецька (православна) церков здавалася йому вищою понад латинську і протестантську. Та все-таки, к честі його, треба сказати, що тих своїх думок він не клав як вугольний камінь своєї програми, не ставив границь партикулярному розвиткові слов'[янських] національних одиниць (досі можна, а далі ні) і ніколи не проявив і тіні якої-небудь релігійної чи віроісповідної нетолеранції.

Великий вплив на Коллара мав ще один німецький учений — Гердер*, котрого справедливо можна назвати батьком слов'янофільства. В IV томі своїх знаменитих «Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit» подав він характеристику вдачі, побуту і історії слов'ян, того «голубиного народу», котрий ніколи нікому кривди не чинив, не грабував, а, занявши місця, покинуті другими і свободні, занімався сумирно управою ріллі. Сей розділ Гердерової книги стався каноном усіх пізніших слов'янофільських доктрин. В своїй «Slávy Dcéra» Коллар перефразував і розширював та ілюстрував кожде його речення; на його основі виголосив він і видав ще в р. 1822 дві проповіді про добрі прикмети слов'янського народу. Сі дві проповіді майже дословно перейняв Шафарик до своєї книги «Geschichte der slavischen Sprache und Literatur nach allen Mundarten» (1826). В Гердерову ідилічну характеристику слов'ян вірили також Добровський і Копітар. Не диво, що й у книжці про взаємність слов'ян кладе Коллар сю характеристику як один з основних каменів, бачачи в широкім розвитку слов'янства запоруку нового, гуманнішого і сумирного звороту в історії Європи. Погляд сей, хоч історично невірний, був все-таки випливом високих г у м а н н и х ідей, що лежали в основі світогляду Гердера і котрими живо перейнявся був також Коллар.

Отсі чотири головні племена слов'янські враз із угрупованими довкола них підрядними племенами, розвиваючися кожде свобідно і самостійно, мали, по думці Коллара, лучитися разом у одно вище, могуче тіло зв'язком взаємності. Як розумів Коллар сей зв'язок? Вище вже було сказано, що політику він виключав із своїх міркувань. Щоправда, ще в «Slávy Dcéra» він плакав, що слов'янство

na zlomku a drobnosti
Rozervane zhoubnym satanaszem,

Pod knĭžetem, carem, kralem, baše̋m
Žijicim co kaluz v temnosti [1],

та в книжці про взаємність він не доторкався сеї болючої матерії, може, прямо для того, щоб не дразнити правительства, вивішуючи хоругов політичного панславізму, а може, й міркуючи, що пропагований ним панславізм літературний звіл на проложить стежку і для таких змін, котрі б дали поодиноким слов'янським племенам змогу жити і розвиватися свободніше. Отсе мовчання про політичний бік слов'янського діла, чи воно походило з надто ідилічного розуміння, чи з дипломатії,— треба вважати великою хибою Колларової програми і головною причиною того, що при всіх здорових і вірних поглядах, у ній зложених, в цілості вона все-таки лишилася туманною і фантастичною, далеко більше ніж костомарівська «федерація під протекцією». А злобних денунціацій, що поза «літературною взаємністю» у Коллара схована політика і навіть прямий поклик до Росії, щоб вона з'єдинила всіх слов'ян під своєю рукою, не хибло ще від самого виходу повної «Slávy Dcéra» р. 1832, не хибло й після книжки про взаємність.

«Über die literarische Wechselseitigkeit» — стояло написано в самім наголовку Колларової книжки. В л і т е р а т у р і і н а у ц і повинні були слов'яни з'єдинитися в одну цілість і сказати своє нове слово в європейському духовому концерті, слово настільки могуче, щоб наука і творчість європейська після французів та німців «потекли слов'янським коритом». Не мала се бути така «своя мудрість», про яку заїкнувся Шевченко, супротилежна мудрості західній; слов'яни повинні були покористуватися здобутками Заходу, розвиваючи при їх помочі свої питомі національні основи. Як на средства такого розвитку вказував Коллар на засновування кафедр університетських для слов'янознавства і бібліотек слов'янських книг по всіх важніших осередках слов'янщини, на виучування слов'янської мови у всіх її наріччях і в її праслов'янській основі, на подорожі діячів слов'янських і відвідування всіх «братніх племен», на періодичні з'їзди слов'янських учених і патріотів, на збирання і видавання слов'янських на-

---

[1] Розірване на уламки і подрібнене губителем сатаною, живе, як калюжа в темноті, під князем, царем, королем, башею *(чеськ.)*.— *Ред.*

родних пісень, приповідок і т. ін., на очищування слов'янської мови від чужонародних слів і форм, на витворення одноцільної слов'янської правописі і т. і. Як бачимо, самі такі речі, котрі сьогодні ніхто не став би вважати чимось небезпечним і грізним, ба, що більше, речі, нині в значній мірі вже осягнені, значить, і тоді вже зовсім практичні. Звісно, практичні в загальному обсягу, а не в усіх подробицях, в котрих Коллар іноді переборщував, коли, напр., ділив усіх слов'ян-патріотів на 3 ступені: на першім ступені повинен був кождий знати бодай чотири головні слов'-[янські] наріччя, так щоб розумів розмову кождого слов'янина і міг прочитати кожду слов'янську книгу; на другім ступені повинен був знати також менші слов'[янські] наріччя і піднаріччя, а на третім повинен був бути правдивим порівнюючим лінгвістом, т. є. знати всі слов'янські наріччя живі і вимерші, всі слов'[янські] пам'ятки, а також мови литовців, латишів, курляндців (естів), румунів, албанців, новогреків і т. і. Ся філологічна основа слов'янського патріотизму нам нині мусить видаватися забавною, та вона не була такою в часи Коллара, коли суспільна економія ще не була одною з підвалин людського мислення, а література і філологія мали в собі трохи що не все те, що нині називається життям народним, національністю.

Отсі способи повинні були, по думці Коллара, довести до того, щоби кождий свідомий слов'янин міг чути себе сином великої слов'янської сім'ї, міг сказати, що у нього одна вітчизна — Всеслов'янщина, міг чути себе дома в кождім слов'янськім краю, міг сказати, перефразуючи слова Горація*: я слов'янин, і ніщо слов'янське мені не чуже. Не досить на тім: слов'янське духове життя під впливом тої взаємності повинно було заточувати щораз то ширші круги по всій Європі, слов'янська пісня, одіж, поведінка повинні були статися модними навіть в Парижі та Берліні. Погляньмо ж, як стоїть діло тепер?

III. Взаємини між слов'янами від часу видання Коларової книжки поступили так значно наперед, і в політичнім і в духовім житті слов'янщини набралося стільки важних фактів, що огляд їх, бодай побіжний, може бути дуже навчаючий. А поперед усього важно те, що, говорячи нині о взаємності слов'янській, ніхто вже не поважився б дати приложника «літературна», не поважився б ограничити ту взаємність на саму літературу та філологію, а виключити політику. Противно, слов'янство переконалося за тих 50

літ, що розвій національный без розвою політичного майже немислимий і що розвій духовий, літературний, хоч звичайно випереджує розвій думок і змагань політичних, все-таки тільки поруч із сим другим набирає живості і сили, а звичайно є його предтечею, приготуванням. Ми вже згадали про те, як Колларів невинний літературний панславізм ще в 30-тих роках прислужні сикофанти перетягли на політичне поле. Сикофанти ті ще й нині не замовкли, і ось, напр., у виданій сими днями моравським послом, німецьким лібералом Скене, брошурі про розвій чеського національного змагання в Чехії і Моравії про чеський «панславізм» відогріто ті самі баламутства, котрі перед 1848 роком перемелював Шузелька* в своїх голосних брошурах вроді «Soll Europa kosakisch werden?». Та спитаймо себе: на кілько в сих 50-ти роках політичні факти серед слов'янщини дають права до таких запитів? Або іншими словами: в якім напрямі йде політичний розвій поодиноких слов'янських племен і чого від нього можна в Європі надіятися чи боятися?

Переберімо важніші факти міжслов'янських взаємин від р. 1830, то що побачимо? В рр. 1830—31 війна між росіянами і поляками*, що скінчилася безліччю зсилок, кар і конфіскат. В р. 1846 різня мазурська, де польські мужики різали польських панів, а в двох-трьох місцях і руські мужики виступали проти польських панів. В р. 1848 в Галичині розпочинається боротьба між русинами і поляками; в Празі з'їзд слов'янський, на котрім «панславіст» Шафарик, приятель Коллара, проголошує знамениту тезу, що слов'яни повинні держатися Австрії, а коли б її не було, то слов'яни повинні б її сотворити; в подяку за се австрійський генерал Віндішгрец* розігнав з'їзд і збомбардував Прагу; у Відні в сеймі законодавчім поляки виступають проти чехів в обороні мадяр, через що чехи роблять сецесію; в 1848—49 польські вояки і генерали Бем*, Водзіцький і др. воюють разом з угорцями проти військ австрійських, в тім числі й слов'янських; російський цар Николай допомагає Австрії здушити повстання угорське*— не в імені слов'янських інтересів, а в імені царського легітимізму; в 1854—56 в часи Кримської війни поляки Чайковський* і Замойський* організують в Болгарії легіони проти Росії і в обороні турків палять болгарські села, що за «дідом Іваном» (москалем); в 1860—1864 закипає знов ворогування між поляками і росіянами* в Польщі, котре

кінчиться повстанням, війною і кривавими репресаліями; на Україні в кількох селах мужики кидаються на поляків і побивають їх або зв'язаних віддають в руки уряду; від 1860 іде у львівськім сеймі парламентарна боротьба* між русинами і поляками; між сербами і хорватами — з одного, сербами і болгарами — з другого боку підноситься дика національна ненависть, котра доходить до того, що в полусамостійній Хорватії серби лучаться з мадярами проти хорватів, а між сербами й болгарами дійшло до кривавої і скандальної війни*; в балканськім пожарі 1875—1878 російська суспільність простягає руку сербським повстанцям в Босні і Герцеговині*, допомагає сербам, хоч без великого успіху; вкінці російська держава виступає до війни з Турцією, висвободжує Болгарію, дає їй конституцію*, та все-таки своєю нещирою політикою відвертає від себе симпатії болгар; ще перед тим, заким приступити до освобожденя болгар, та сама Росія у себе дома заказала малоруську мову і літературу*; поляки і в 1877 р. так, як за часів Кримської війни, з своїми симпатіями обертаються до Турції проти болгар і росіян і пробують організувати легіон, між іншим і в Галичині. Ті факти вказують, що розвій життя політичного між слов'янами за тих 50 літ і не думав іти в напрямі якогось панславізму, а тим менше політичного панрусизму. Слов'яни, як і слід дітям одної «великої матері Слави», губилися між собою, платили одні одним «чорною невдякою» і робили, що могли, щоб заявити, що їм дуже-дуже далеко до того, щоб статися колосом, грізним для решти Європи.

Але є й інші факти, котрі, хоч і не такі голосні та ефектовні, як попередні, все-таки мають чимале значення і вказують, що на дні сього всеслов'янського хаосу є щось відмінне, суцільніше. Маю тут на думці постання і розвій т[ак] зв[аних] москвофільських тенденцій і партій майже у всіх слов'янських племен. Загал української інтелігенції помосковлений уже здавна, і про якийсь зворот в тім згляді досі не чувати, хоч автономістичні змагання там, певно, дуже живі. Що більше, серед польської людності і інтелігенції в т[ак] зв[аній] Конгресівці*, не говорячи вже про панів польських на Волині та Україні, дуже замітний є напрям, прихильний до поєднання з Росією, і коли в р. 1863 напрям той в особі маркгр[афа] Велопольського* стався був дуже непопулярним, то нині має він такого спосібного і впливового репрезентанта, як Спасович*, а в його дусі про-

мовляють найбільше розширені польські газети та місячники польські в Росії, і коли напрям той остатніми роками замість рости значно слабне, то тільки дякуючи шовіністичній політиці російській, котра без потреби тисне поляків, підкопує їх промисл і торгівлю, вигонює поляків в Польщі з усяких посад урядових і навіть приватних і т. ін. Про постання і зріст партії москвофільської серед руської інтелігенції в Галичині не потребую й говорити; не менше інтересне, хоч далеко менш звісне навіть самим галичанам є москвофільство* серед самого люду галицько-руського, москвофільство ще й досі доволі сильне, коли могло придати такий острий і раптовий характер торішній еміграції люду галицького до Росії. Москвофільство те, як звісно, має характер переважно соціально-аграрний, а потрохи й антижидівський та антипольський; проблиски його з тим же соціальним характером ми бачили також і в Західній Галичині серед селян мазурських. Так само не будемо широко говорити про москвофільство серед русинів угорських, замітне вже в часах Петра В[еликого] і пізніше, коли угроруські вчені виселювалися в Росію, замітне в віршах унгварського єпископа Тарковича*, котрий писав оди і елегії на смерть царициі Катерини і ще в 1805 взивав свої музи:

Сих ради и вы, моя дщери любезны,
Кончайте скорбь и лиять потоки слезны,
Невску престаньте нимфу
плакати,
Дасть небо ей во сестре равной востати.

Особливо ж скріпилося москвофільство серед угрорусської інтелігенції по р. 1849, коли-то «москалі» побили збунтованих мадяр — між іншим також з поміччю угорських русинів, котрих організував звісний гофрат Адольф Добрянський*. Від того часу аж донині воно переважає там серед інтелігенції так, що напрям народний і досі не може там найти приязного грунту. Що те москвофільство іде там в парі з обскурантизмом, застоєм і мадяронством, що інколи, як в часи російсько-турецької війни, воно, граючи в дудку мадярів, виступає проти Росії, се зовсім не змінює основного факту.

Москвофільством пройнята також уся інтелігенція словацька. Та се москвофільство вже не таке, як у угрорусів: воно не перепиняє словакам працювати над своїм національним розвоєм. Як серед галицько-руського народу в фор-

мі москвофільства чи навіть царофільства виявляються соціальні та аграрні бажання мужика, так у словаків, чехів, словінців та хорватів у формі москвофільства виявляється політична і національна опозиція проти мадярів і німців. Через се москвофільство серед тих народів проявляється в формах, котрі нас інколи разять у інтелігентних людей і котрих, особливо в Росії, люди не можуть зрозуміти. Чеська інтелігенція — ми се не раз бачили — однаково сквапно перекладає і читає Тургенєва, Толстого, як і Мещерського* та Немировича-Данченка*, однаково безмірно величає Пушкіна і Каткова* як вияв «генія руського народу», однаково індиферентно відноситься до внутрішніх справ російських, хіба що в них находить щось таке, чим би можна штуркнути в очі бюрократії німецькій; ліберальні молодочеські «Narodni Listy»* відносяться ворожо до змагань кращої часті інтелігенції російської — вибороти в Росії політичну волю, а натомість похваляють політику російську в Болгарії і ганьблять болгар не згірш «Нового времени»* та «Гражданина»*за те, що вони не хочуть покірно дати тесати собі кілля на голові російським сатрапам. Чеська преса, сильно розвинена в не одному погляді, о справах російських інформується з «Neue freie Presse»* і подібних їй німецько-жидівських органів, не дбаючи про власні, оригінальні інформації, не знакомлячи своєї публіки навіть з кращими речами, котрі друкуються про Росію на Заході — хіба що в тих речах находиться сліпе захвалювання Росії і російських порядків. Що тут не ходить о Росію, а о політичну демонстрацію, се ясно, хоча приходиться жалувати народу, котрий для демонстрації, для партійної чи національної опозиції годує себе нездоровою стравою і немов навмисно замикає очі на много важних фактів. Та який сильний сей напрям серед чехів, видимо хоч би із слабості та малочисленності партії т[ак] зв[аних] реалістів*, котрі іменно в тім пункті стараються ширити серед чехів здоровіші, критично провірені погляди і котрі взагалі виступили на сцену під окликом тверезої і неупередженої критики.

Ще в більше завзятій і засліпленій формі виявляється москвофільство серед хорватів в т[ак] зв[аній] партії Старчевича*. Та не треба думати, що Старчевич і його прихильники самі тільки серед хорватів покладають надії на Росію, а властиво вживають її фірми до своєї політичної агітації. Всі хорватські партії і відтінки згоджуються в тім з ними,

хоч, може, не так голосно се виявляють. З якою пошаною словенці вимовляють назву «Рус» і як некритично відносять-ся до всього, що російське, се перед кількanадцятьма роками на власні очі бачив українець Софрон Круть* (гляди його статтю «З Любляни» в «Світі»*, 1881).

Симпатичніше для нас москвофільство сербських радикалів. Ще з часів Обрадовича* та Караджича привикли серби придивлятися докладніше російським відносинам і дивитися на них критично. Школа політична, яку вони пройшли в часи державної самостійності, хоч досить тяжка, все ж таки була корисна для їх розвою, устерегла їх від боротьби о пусті формальності, а привчила боротися справді за принципи і за жизненні інтереси широких верств народу. Радикальний рух, розпочатий соціалістами Светозаром Марковичем, Богославлевичем*, Таушановичем*, Тодоровичем* і др., звільна довів до того, що дав керму політики в руки дійсної більшості народу — селянства і його представителів. Як держава сама собою слаба, Сербія хитається між союзом з Австрією, що сусідує з нею о межу і котрої сусідство не раз уже солоно далося в знаки сербам, і Росією, котра сидить далеко, шкодити Сербії безпосередньо не може, а за то не раз помагала їй і своїм авторитетом у європейському концерті, і навіть безпосередньо — людьми і грішми. Оттим-то москвофільство сербське має характер найбільше природний і здоровий. Серби не мусять хапати з Росії те, що блищить, що імпонує, що страшить кого-небудь, а можуть глядіти спокійно і вибирати те, що є найкращого чи то в російськім письменстві, чи в установах, та й до того завсігди відносяться критично (я пригадую, напр., гарний критичний розбір тургенівської повісті «Новь», долучений до її перекладу на сербську мову, або сербський переклад політичних статей М. Драгоманова по поводу російсько-турецької війни).

Про москвофільство чорногорців досить буде тільки коротко згадати. Може, дехто не схоче признавати в нім ніяких ідейних основ і скаже, що соколів Чорної гори тягне до білого царя тільки бажання зисків. Може, воно й так, та все-таки дивно, чому се бажання зисків не тягне їх до далеко ближчої Австрії або до Італії, а тільки до Росії.

Вкінці певна річ, що і серед болгар помимо всієї політичної колотнечі, яка тепер ведеться між ними і Росією, не вигасла вдячність для Росії за жертви, які вона понесла при їх увільненні, не вигасла давня прихильність до «діда Іва-

на». Не говорю вже о таких Грушевих*, Бендеревих* та Цанкових*, що перейшли в Росію і служать теперішній системі російській, організуючи оружні напади на свій рідний край або деморалізуючи своїх земляків дома російськими рублями. Але важно те, що всяка опозиція внутрі Болгарії проти теперішнього стамбуловського режиму* в першім ряді, побіч справ внутрішніх, підносить зміну відносин Болгарії до Росії.

Всі ті факти, хоч і як не однакова їх вартість, настільки аналогічні, що не признавати їх чималого політичного значення для будущини слов'янства було б великою помилкою. Скаже дехто, що майже всі вони хоробливі, випливають не з докладного знання Росії, не з ясних поглядів і не з чистої любові, а тільки з ненормальних відносин, серед яких живуть слов'янські племена. Та що з того? Факт загального нахилу до Росії існує в більшій чи меншій мірі серед усіх племен слов'янських і існувати буде доти, доки триватимуть ті ненормальні відносини. А хіба вони завтра щезнуть? Факт сей тим більше заслуговує на увагу, що Росія своєю слов'янською і внутрішньою політикою досі дуже мало дала причин до великих надій на неї, дуже мало могла заохотити слов'ян горнутись до неї. Що ж би то було, коли б політична система в Росії змінилася в дусі свободолюбнім і справді слов'янолюбнім? Коли б Росія, шануючи кожду осібність слов'янську і гарантуючи їй повний розвій, хотіла повертати хоч часть своєї політичної сили і свого впливу на те, щоб політичні і громадські відносини прочих слов'ян поза її границями зробились більш нормальними? Побіч сього елементарного нахилу слов'ян до Росії існує і в остатніх роках проявив себе дечим також нахил більш федеративний між поодинокими племенами слов'янськими. Маю тут на думці два з'їзди поступової молодежі слов'янської у Празі і у Відні*. Головну роль у тих з'їздах відіграли чехи, поляки і русини, а властиво радикальна і соціалістична часть молодежі тих народів. Програма, котрої нарис установлено на тих з'їздах, наперед усього національна, хоч і намагається заповнити рамки національних змагань поступовим, мужиколюбним змістом. Щоправда, практичних наслідків ті з'їзди не мали, окрім зав'язання особистих зносин між деким з молодих руських і чеських радикалів. Задумана на першім з'їзді ліга слов'янських народностей корони св. Стефана* з румунами для боротьби з мадярами так-таки й не зав'язалася.

IV. З усього, що досі сказано, можна зрозуміти, що Колларові думки о слов'янській взаємності не обіймали всіх взаємин слов'янських, що більше, лишали на боці власне такі справи, що мусили мати найбільший вплив на загальну фізіономію слов'янщини. Програма Коллара була далеко скромніша, і д-р Мурко зовсім вірно характеризує ту програму як програму студій слов'янських. І ся програма була така, що її сповнюванню не могли стати на перешкоді погані взаємини політичні, хоч певна річ, що добрі взаємини політичні були б вплинули й на її розвій далеко корисніше.

Про нинішній стан студій слов'янських стоїло б поговорити докладно. Та поки що ми ограничимося на тім, що про се говорить д-р Мурко.

«Вчительскі і шкільні кафедри слов'янських язиків маємо сьогодні не тільки по всіх університетах і духовних академіях в Росії, але також в Австрії і Угорщині по всіх університетах, до котрих учащають слов'яни, побіч кафедр відповідних язиків крайових, о котрих також годі викладати без огляду на церковну старослов'янщину і на другі мови слов'янські. Для кафедр в Пруссах ще в р. 1841 випрацював програму сам Шафарик, і нині читаються лекції слов'янських язиків і літератур не тільки в Берліні, Бреславі та Липську, але студії славістики мають своїх представників також у Франції, Англії і в других краях.

При всіх кафедрах в Австрії находяться також семінарії з бібліотеками, в котрих находяться не самі тільки граматики і словники, але також інші діла на всіх слов'янських мовах. Також щодо публічних бібліотек міг би Коллар нині бути вдоволений, хоч для наших потреб вони далеко не вистарчають». Замічу тут при нагоді, що особливо обі бібліотеки львівські — університетська і Оссолінських— на слов'янські книги (крім польських) дуже вбогі, і, напр., таке капітальне в славістиці діло, як Рігерів* «Slovnik nauczny», не існує в багатій бібліотеці Оссолінських!

«Для порівнюючої граматики всіх нарічій слов'янських редагував у Віденській академії швидко по її заснуванні Шафарик спеціальну програму, а Копітарів ученик Міклошич написав діло, що дорівнює своєю стійністю працям Я. Грімма* і Діца*. Нині кождий слов'янський граматик і етимолог, котрий хоче бути справді науковим, мусить знати

інші слов'янські мови і праці о них, а дослідів про слов'янську старовину і також про поезію народну навіть здумати собі не можна без порівнювання всіх слов'янських і, розуміється, також чужих джерел.

Обміна творів літературних між писателями різних народностей сповнювала і сповнює свою службу. Недарма захвалював Коллар також подорожування по краях слов'янських і відвідування братніх племен. Він же ще в 1836 році проектував «наукові і приятельські з'їзди славістів з усіх нарічій, щороку в столиці іншого народу, на подобу з'їздів німецьких природознавців». Чи ж не був Коллар бистрим обсерватором того, що було добре у других? Тільки в 1837 р. слідом за німецькими природознавцями та лікарями пішли також deutsche Philologen und Schulmänner[1]. З'їзди всяких спеціалістів є нині на денним порядку, тільки заступники такої обширної і важної галузі знання, як славістика, не здужали ще досі з'їхатися і згромадитися. Яке широке поле лежить іще тут для взаємності!

Одною з підмог взаємності вважав Коллар також збирання і видавання народних пісень і приказок, котре дало у всіх народів слов'янських знамениті здобутки, освіжило артистичну поезію і збагатило мову літературну. Викидування чужонародних слів і форм, що мало буцімто приближувати слов'ян до ідеалу мови всеслов'янської, т. є. такої мови, котру б кождий слов'янин з якого-будь племені легко міг зрозуміти, уявляв собі Коллар трохи наївно, як се загалом чинять усі пуристи. Певна річ, що викидування, а часто й дуже недотепне «перекладання» міжнародних слів, особливо в науковій термінології, ще більше віддалило слов'ян одних від других, а й принимання слів з одної слов'янської мови до другої робилося не раз в надто великій мірі і без приноровлення до духу і звукових правил рідної мови. Так, власне, поступали чехи, словаки, серби, хорвати і словенці. Се вияснюється тим, що західні слов'яни розуміли ті мови, з котрих по більшій часті позапозичували собі слова, та й надто дійсно мали причини очищувати своє слов'янство. Тільки поляки і росіяни полишили хаос у своїх термінологіях та технічних виразах для штук і наук. Взагалі Коллар, ставлячи такий ідеал «всеслов'янської» мови сам собі перечив, бо противився насильному мі-

---

[1] Німецькі філологи і вчителі *(нім.)*.— *Ред.*

шанню слов'янських нарічій. Ще й довго після Коллара таке «приближування» було улюбленою метою змагань слов'янських патріотів, ба ще й нині дехто думає, що слов'яни вже би порозумілися, коли б кожде плем'я держалося тільки своїх питомих слів і форм». Не лишнім буде додати, що власне вся філологія наших старо- і общерусів держиться на такій самій фікції: відкидаючи в велико- і малоруській мові масу новотворів, чужих слів і т. ін., вони дошукуються чистого, спільного язика і по більшій часті благополучно вскакують у мертву церковщину, котра хоч «чиста», хоч становить подекуди спільне тло обох язиків, все-таки не є матір'ю ні одного, ні другого.

Коллар проектував також «одностайну, філософічну і в дусі слов'янської мови уладжену правопись, про котру мали б порозумітися всі слов'яни, а особливо ті, що вживають однакових письмен латинських чи кирильських». Ся думка чулася з різних боків, подавалися різні проекти. Вкінці взяла верх нинішня правопись чеська, не тільки у чехів і словаків, але прийняли її також хорвати, а від них і словенці. Нові букви збагатили відповідно латинську азбуку; найліпший на се доказ в тім, що їх уживається в транскрипції на латинку всяких інших язиків з осібними азбуками, а також уже в німецьких працях діалектологічних. Колларова думка допомогла до конечної побіди також Вуковій реформі кирилиці для мови сербської. В дусі Коллара задумана була й малоруська фонетика (кулішівка), а тепер приготовується також реформа правописі болгарської». Додамо тут, що власне сими днями вийшла перша книжка місячника «Български преглед»*, друкована вже новою, упрощеною правописсю.

Також головна думка літературної взаємності не лишилася пустим словом. Праці західних славістів швидко ставалися звісними росіянам і навідворіт. Взаємна моральна, а також матеріальна підмога серед тодішніх тяжких умов служила велику службу. Нині ми знаємо, що за епохальні «Slovanské starožitnosti» Шафарикові мусимо дякувати не тільки чеських патріотів, але також Погодіна, котрий делікатним способом спомагав Шафарика книжками і грішми. В листах слов'янських учених і писателів з тих часів завсігди находиться рубрика: у нас вийшли такі а такі книжки, і всюди находилися добровільні комісіонери для їх розширювання. Який успіх мала отся взаємність, посвідчує нам, напр., іллірський поет Станко Враз: збірка його

віршів «Gusle i tambura», друкована в Празі 1845 року, мала більше абонентів у Чехах, ніж у Славонії, Далмації*, Сербії і Боснії; навіть Морава перевищила разом узятих Сербію і Боснію. Між передплатниками Колларових «Národnich Spievanek» находимо також сербів, хорватів, словенців і поляків. В літературних часописях находимо короткі огляди літератур різних слов'янських народів, писані авторами з різних слов'[янських] народностей. Так, напр., Враз на співробітників до свого «Кола» *, що мало бути вченим органом усіх югослов'ян, запросив також поляків, чехів і росіян: Запа, Дубровського*, Ербена*, Шафарика, Срезневського і др. Наскрізь в дусі Колларової взаємності була видана в р. 1851 в Загребі «Матицею іллірською»* латинським і кирильським письмом відозва до всіх слов'янських літературно-наукових товариств, щоб до якого-небудь слов'янського міста, найліпше до Варшави або до Белграда, вислали своїх делегатів для поради над тим, «як би приблизити різні способи писання у слов'ян один до одного і покласти в дусі правдивої слов'янської взаємності правила, по яким би слов'янські наріччя мали розвиватися, щоби на будуще щораз то більше не розбігалися. Коли вже не суджено нам мати одну письменну мову, то обов'язані ми, озираючися на давніх греків, пильнувати, щоб мови наші чимдалі і все більше сходилися з собою». Та інтервенція Баха не допустила до сього з'їзду.

Багато робили вже й приміри. На взір «Матиці сербської», основаної 1826 р., основана була в 1831 р. «Матиця чеська», ся знов сталася взірцем для іллірської (опісля хорватської), галицько-руської, лужицько-сербської, в Будишині, словацької і словенської; навіть російську проектував в р. 1857 Вол. Ламанський*, також після чеського взірця (гл[яди] його книжку «О распространении знаний в России», 42—46). Так само взірцем були опісля чеські товариства сокольські, співацькі і драматичні, завдаткові, Матиця шкільна і інші заходи около піднесення і охорони народності. Деякі пісні, танці і другі композиції розширилися по цілім слов'янськім світі, причім вийшли речі дуже характерні для першого слов'янського вітхнення. І так чеська «марсельєза» («Hej, Slované») є не що, як польський «Marsz Dąbrowskiego», під котрого мелодію поляки підложили пізніше «Jeszcze Polska nie zginęła», а русини «Ще не вмерла Україна». Для більшої частини слов'янського світу ся бойова пісня непригожа! Годиться також зазначити, що

ческий її текст є переробкою давнього протестантського хоралу проти Риму. Взаємність помогла також товариському і публічному життю, скріпляла народну самосвідомість і чимало причинювалася до духового і політичного відродження. А розумілася та взаємність завсігди в дусі Колларовім, хоч і практично. Так писав Гавлічек*, так говорено і роблено на слов'янськім з'їзді в Празі 1848 р., в котрого маніфесті до народів європейських дочуваємося думок Колларових. З такими думками вертали до краю перші славісти російські, в тім дусі виголошували свої промови на московськім з'їзді 1867 р.* Палацький і Рігер (гл[яди] його естетичне порівняння слов'янської взаємності з гармонією московських дзвонів, котрої б не було, коли б гудів тільки один великий, і його мітке слово: розмаїтість в гармонії). Вже Коллар порівнював слов'янщину з многогалузистою липою, що має чотири великі конарі. Так і завсігди будуть говорити поважні слов'янські мужі, бо кожда слов'янська народність хоче заховати свою індивідуальність і не може навіть її занехати, хоч би одиниці сього й хотіли.

А коли запитаємося вкінці, що сталося з Колларовою вірою в культурну місію слов'ян, то й тут мусимо висказати своє признання співакові «Slávy Dcery». Не буду мовити про те, що перед упливом століття сповнилося його пророкування:

Kroj, zvyki zpiev lidu našeho
bude modnym nad Seinou i Labem[1].

До сього привели все-таки причини іншого роду. Та подумаймо, як відплатилися західноєвропейській поезії за її взірці Міцкевич, Пушкін і Лермонтов, хоч і не йдучи за Колларовими поглядами, як допомогли до розвою техніки роману і новели Тургенєв і Крашевський*, чим є для всіх літератур російський реалізм і його любов до нещасних, що якнайбільше приближується до Колларового гуманізму, як свіжо виступає на світ польське і російське малярство, чого доконує і буде доконувати чеська музика. Науки не потечуть слов'янським коритом, як колись віщував Коллар, але і в них слов'яни працюють успішно і з пожитком для себе і для своїх учителів. Одним словом: не сотворимо,

---

[1] Одяг, звичаї, пісні народу нашого будуть відомі над Сеною і Лабою *(чеськ.)*.— *Ред.*

мабуть, нової культури, але на старих і нових європейських основинах, котрі шанував також Коллар, до теорій проти «гнилого Заходу» він ніколи б не був прихилився, працюємо над своєю освітою і допомагаємо до творення вселюдської цивілізації, котра ніколи не була ділом тільки одного народу».

На тій виписці ми й кінчимо свої уваги над пам'ятною книжкою про Коллара, котра, як бачите, справедливо мусить уважатися цінним вкладом в науку про слов'янщину, а й по своїм провідним думкам становить гарне свідоцтво того широкого толерантного та далекого від партійної чи національної ексклюзивності духу, що проймає сучасну славістику в її найкращих представниках.

CURRICULUM VITAE

Я, Іван Франко, народився 27 серпня 1856 р. в Нагуєвичах Дрогобицького повіту, в Східній Галичині. Мій батько був селянином і помер, коли мені ще не було восьми років. Протягом двох років я відвідував сільську школу в Ясениці-Сільній, потім протягом трьох років—василіанську нормальну школу* в Дрогобичі, а з 1868 по 1875 р.—Дрогобицьку реальну гімназію, яку закінчив з відмінними оцінками. В 1875 р. записався дійсним слухачем на філософський факультет Львівського університету. Тут я вивчав класичну філологію у професорів Венцлевського* і Цвіклінського*, українську мову та літературу у професора Огоновського, педагогіку у професора Черкавського*, психологію і антропологію у д-ра Охоровича*, а також курс національної економії у професора Білінського*.

Одночасно брав участь у роботі редакції літературного журналу «Друг»,* що видавався студентським товариством «Академический кружок»*, і разом з іншими членами цієї редакції влітку 1877 р. був втягнутий у політичний процес, який перервав мої студії. Після восьмимісячного слідчого арешту, незважаючи на цілковиту відсутність доказів, мене обвинуватили в таємній змові, в основному на підставі адресованого мені листа від М. Драгоманова, в якому той запропонував мені наукову поїздку до Північної Угорщини, і засудили на шість тижнів арешту. Внаслідок цього вироку я втратив державну стипендію, яку отримував протягом двох попередніх років. Однак я продовжував далі свої університетські студії, одночасно заробляючи на прожиток різними літературними і публіцистичними працями українською і польською мовами.

На початку 1880 р. мене заарештували в Яблунові біля Коломиї, куди я поїхав з наміром давати приватні лекції, і знову втягнули у політичний процес, але після трьох місяців слідчого арешту звільнили, бо з'ясувалося, що, зрештою, вже від початку було цілком ясним, що я з тим процесом і обвинуваченими в ньому особами ані не був знайомий, ані взагалі не мав нічого спільного. Після того я проживав два роки на селі, а в 1883 р. одержав замовлення від поміщика Володислава Федоровича у Вікні написати біографію його батька, що був у 1848 р. послом до австрійського парламенту. В зв'язку з тим я вивчив багатий родинний архів пана Федоровича, працюючи одночасно співробітником української газети «Діло» у Львові. В той час я займався історією Галичини й особливо історією галицько-українського національного і літературного руху. У мене назбиралося тоді чимало старих і нових друків, листівок, газет, рукописів і кореспонденцій. У 1885 і 1886 роках я відвідав Росію і зокрема Київ, де одружився. В 1886 р. став редактором літературного журналу «Зоря», в якому з 1883 р. опублікував багато своїх праць. З 1887 р. працював постійним співробітником польської газети «Kurjer Lwowski»*. В 1889 р. мене втягнули третій раз у політичний процес і після десятитижневого ув'язнення знову звільнили, бо слідство не могло пред'явити мені найменшого обвинувачення.

В 1890 р. я сподівався, що нарешті матиму можливість здійснити свій давній намір — закінчити університет. Згідно з міністерським розпорядженням, що появилося в той час, для одержання посвідчення про закінчення студій мені треба було ще одного семестру. Тому я звернувся до колегії професорів Львівського університету з просьбою дозволити мені записатися на один семестр в цей університет. Однак колегія, не мотивуючи нічим, відхилила мою просьбу, тому я був змушений записатися на вказаний термін до Чернівецького університету. Тут я слухав лекції у професорів Смаль-Стоцького* і Калужняцького* й одержав згадане посвідчення.

Восени 1892 р. пощастило мені нарешті здійснити свою заповітну мрію: я поїхав до Відня, щоб поповнити свої знання із славістики. Записавшись дійсним слухачем, я відвідував протягом семестру лекції у професорів Ягича, Пастрнка, Мюльбахера* і Паулічке*, а також брав участь в роботі славістичного семінару.

З моїх літературних і наукових праць, написаних протягом останніх двадцяти років, я хотів би назвати лише ті, які стосуються загальної і слов'янської літератур та етнографії.

Можу без перебільшення сказати, що саме цей науковий, чисто ідеальний інтерес підтримував мене у тяжких випробуваннях, які судилося мені перенести, тож, незважаючи на тяжкі удари долі, я не втрачав великої мети — бути корисним своїй батьківщині і насамперед своєму українському народові.

Працюючи над європейськими і слов'янськими літературами, я намагався передусім перекласти те, що в них найкраще, на українську мову. Уже в гімназії переклав дві драми Софокла, кілька частин з «Пісні про Нібелунгів» та інше. Під час університетських студій читав я особливо багато з російської літератури і переклав деякі оповідання Помяловського, Салтикова-Щедріна, роман «Что делать?» Чернишевського*. У 1879 р. був опублікований мій переклад «Каїна» Байрона, а в 1882 р. перша частина «Фауста» Гете з розвідкою про цей твір. Того ж року переклав я також «Мертвые души» Гоголя, а перед тим ще одне оповідання Гліба Успенського, деякі вірші Гете, Віктора Гюго, Гейне, Ленау*, Фрейліграта*, Шеллі*, Некрасова («Русские женщины»). За останні роки опублікував переробку «Бідного Генріха» Гартмана фон Ауе (1891 р.), томик віршів Гейне (в тому числі «Німеччина. Зимова казка», «Диспут» та інше) з біографічним нарисом про поета, кілька болгарських народних пісень — усе в українських перекладах. Крім того, переклав «Тірольські елегії» та інші вірші чеського сатирика Карла Гавлічека-Боровського, дещо Сватоплука Чеха, Ярослава Врхліцького і Яна Неруди*.

З цією перекладацькою роботою йшло завжди в парі намагання самому краще пізнати окремих авторів і відповідні літературні течії і зробити їх доступними для інших. Так були створені мої літературно-історичні нариси і характеристики: про Гощинського*, Теофіля Вішньовського*, Богдана Залеського, Салтикова-Щедріна, Льва Толстого, про сучасний російський тенденційний роман («Обрусители», «Бледнов» та ін.)*, а також про вплив Міцкевича на українську літературу*. Більшість цих праць мала відкрити відповідного автора сусідньому народові. Треба тут згадати також нариси про Тургенєва (українською мовою)

і про Шевченка (польською), а також про Еміля Золя і натуралістичний роман «La terre» в порівнянні з «Власть земли» Гліба Успенського* (польською мовою).

Історія українського літературного і духовного життя була віддавна улюбленим об'єктом моїх досліджень. Насамперед ним був найвидатніший і найбільш оригінальний поет України Тарас Шевченко, постать і поетична спадщина якого прикували мою увагу. З 1881 р. я опублікував або написав такі праці, що стосуються цього поета: аналіз його творів «Гайдамаки», «Кавказ», «Сон», «Тополя», «Перебендя», а також загальну характеристику його життя і творчості (українською і польською мовами). Запропонований і обгрунтований мною поділ творчості Шевченка на чотири періоди прийняв професор Огоновський у своєму новому виданні «Кобзаря». Більші або менші статті, матеріали і критичні замітки написав я також до біографій таких українських письменників: Федьковича (аналіз поданих ним суперечливих відомостей про його молодість), Свидницького*, Руданського*, Мордовцева, Скоморовського*, Могильницького* і Шухевича*. Я працював також грунтовно і над давньою українською літературою — починаючи з середини XVI ст. Мені вдалося знайти невідомі досі рукописні матеріали з історії цієї літератури XVI, XVII, XVIII ст.: збірку творів Івана Вишенського, релігійну драму «Dialogus de passione Domini» середини XVI ст., багато рукописних збірок і апокрифів, духовних і світських пісень і т. ін. Так виникли мої дослідження і повідомлення про нові матеріали для вивчення Івана Вишенського, про деякі українські апокрифи, про львівського єпископа Йосифа Шумлянського і його книгу «Метрика»* та інші, що були написані переважно російською мовою і опубліковані під псевдонімом «Мирон» в «Киевской старине». Вишенському я присвятив докладну спеціальну працю, у якій детально проаналізував усі його твори, а з'ясовані при цьому дати намагався використати при створенні науково обгрунтованої біографії цього письменника. Цю не опубліковану досі роботу*, написану українською мовою, дозволю собі пред'явити світлій колегії професорів.

Після того, як у 1888 р. були написані мною для варшавського тижневика «Głos»* кілька нарисів про українську літературу XVIII ст., я почав працювати над цією майже не дослідженою дотепер епохою галицько-українського духовного життя, про яку Огоновський, напри-

клад, у своїй «Історії літератури» зовсім не згадує. Мою увагу привернув, зокрема, «Богогласник» (збірник давніх і новіших релігійних пісень), що вийшов у 1790 р. Але, незважаючи на зібраний мною значний матеріал, я був змушений перервати цю роботу через брак допоміжних наукових засобів. Лише одна глава цього дослідження — про релігійні коляди — була опублікована уривками у «Ділі»*.

Свої погляди на найважливіші явища українського літературного життя до початку XIX ст. я виклав у лекції, яку прочитав у червні 1892 р. у Львівському історичному товаристві і яка згодом була надрукована під заголовком «Charakterystyka literatury ruskiej w XVI—XVIII wiekach» в органі цього товариства, що виходив під назвою «Kwartalnik historyczny».

З ранньої молодості я займався також етнографією і фольклористикою. Ще в гімназії записав з уст різних людей сотні народних пісень, казок, прислів'їв та інших творів. Досить багатий лексичний матеріал віддав я в розпорядження спочатку І. Верхратському для його «Початків до уложення номенклатури»*, а також для його праці «Знадоби», пізніше професорові Огоновському для його «Studien auf den ruthenischen Sprache» і врешті Г. Желехівському* — для його українсько-німецького словника. Сам я опублікував з цього лише збірку «Дитяча мова» («Світ», 1882)*. В тому самому журналі опубліковано також мої записи кількох пісень останнього часу, наприклад, про картоплю, про бориславські нафтопромисли, з моїми культурно-історичними коментарями. У варшавському «Dodatku do przeglądu tygodniowego»* я опублікував дослідження про залишки первісних поглядів у народних загадках. В українському двотижневику «Зоря» надруковано працю «Жіноча неволя в руських піснях народних». У періодичному виданні Краківської академії «Zbiór wiadomości do antropologii krajowej» (t. XII) з'явилася підготовлена мною разом з п. Ольгою Рошкевич* і мною опрацьована збірка весільних пісень та обрядів. У тому ж виданні мала вийти також і моя збірка галицько-руських прислів'їв, але через смерть професора Коперницького* справа не була доведена до кінця. Продовжуючи працювати над згаданою збіркою, я використав весь доступний мені опублікований і рукописний матеріал*, додав майже ще раз стільки своїх власних записів, і тепер вона охоплює

близько 15000 прислів'їв, порівнянь, образних висловлювань, каламбурів, жартівливих виразів, прокльонів, благословень, пародійованих молитов і церковних співів. Причім здебільшого збережено діалектні особливості у вимові і позначено місцевість, де зроблено запис.

Влітку 1887 р. я працював секретарем і кореспондентом етнографічної виставки, яку організував В. Федорович у Тернополі на честь його величності наступника трону Рудольфа і яку я описав. Перед тим я видав один том етнографічних і літературних праць померлого недавно українського письменника Володимира Навроцького*. В «Киевской старине» опублікував записані моєю дружиною в Нагуєвичах народні звичаї спалювання уявних упирів. В газеті «Kurjer Lwowski» надрукував, серед іншого, цикл статей про галицьке краєзнавство («Krajoznawsto galicyjskie»), про українські килими («Kilimki ruskie»), про писанки («Pisanki») та інше.

Під впливом професора Драгоманова, якому я дуже вдячний за підтримку в моїх наукових устремліннях, я зайнявся новітнім порівняльним літературознавством і фольклором, з запалом читав твори Бенфея*, Лібрехта* і особливо Веселовського, Драґоманова та інших, що прокладали нові шляхи. Дві мої праці цього ж напрямку, що були опубліковані в польському фаховому журналі «Wisła», також дозволю собі подати.

Нарешті, хотів би зазначити, що про мої художні — як прозові, так і поетичні твори, з яких багато перекладено на польську мову, а деякі також на російську, чеську і німецьку, докладно говорить професор Огоновський у своїй українській «Історії літератури» («Зоря», 1891 і 1892, а також в окремому виданні).

Відень, 18 травня 1893 р.

AURELI URBAŃSKI.
MIATIEŻ

1863. Nakładem drucarni Polskiej. Lwów, 1893

Де сльози і кров, там і пісня з'являється. Рік 1863, такий багатий на сльози і кров, рік героїчних зусиль, великих та тихих посвят, стількох розбитих від самого початку надій, давав крім усього багате жниво пісням; не перестає він і до цього часу давати їм матеріал і натхнення. А. Урбанський* мав багатьох попередників, але ми можемо сміливо сказати, що його книжечка вперше дає нам чітке уявлення про те, яку багату скарбницю поетичних мотивів містить у собі той рік. Потрібні були 30 років, величезна кількість нагромадженого мемуарного матеріалу, потрібне було заспокоєння, умиротворення збурених поразкою почуттів, те тихе смирення, яке дають затягнуті, хоч незагоєні рани, щоб така книжечка, як п. Урбанського, могла з'явитися. З того, що приніс 1863 рік на пісенній ниві, вона є найдозрілішим і найкращим плодом і, без сумніву, найцінніщим твором польської поезії, який з'явився в поточному році, представляючи в історії літератури одну з найкращих його характеристик. Бо ж рік 1863 — це рік спогадів, а книжка п. Урбанського деякі з них, може найболісніші, ставить перед очима нащадків у всій яскравості поетичного яснобачення.

П. Урбанський не дав нам епопеї «мятежа», не розповів історії кривавих змагань, інтриг, дипломатичних заходів, взаємної шарпанини угруповань, помилок; зрад окремих осіб, малодушності великих, хитрості вельможних, всього того, що заздалегідь робило безплідними всі жертви і боротьбу гарячих і відданих справі патріотів. Ці вищі сфери у повстанні, ширші його обрії він залишив дослідникам або пізнішим співцям. Його «Мятеж» являє собою ряд численних епізодів з історії повстання. Автор оспівує

в них тільки один його бік, зате найпочесніший і найболючіший для спогадів — бік, який, однак, найбільш здатний піднести і зігріти дух: малі, але тихі посвячення і жертви окремих осіб, незначні, але не менш героїчні зусилля жменьок людей, епізоди, які так мало важать на терезах подій, коли вирішується доля народів, однак високі і могутні там, де важиться рівень морального почуття, сума щирого запалу, доброї віри і гарячих почуттів, присвячених певній справі. Отож з цього, для поезії найбільш вдячного, боку почуттів і запалу поглянув п. Урбанський на події «мятежа» 1863 р. і знайшов у них багато моментів, котрі цілком, без прикрас і творчих зусиль можна було перенести в царину поезії, перетопити у справжні поетичні брильянти.

Цих брильянтів ми перераховувати не будемо; їх багато у книзі п. Урбанського, і ми мусили б переказувати більшу частину її змісту. Зазначимо лише як речі першорядної вартості: «Шаротку», «Батька Коха», характеристику Муравйова-вішателя* і картини Вільна під час його володарювання. Є в цих речах подиву гідні місця, прекрасні, з погляду точності і пластики. Чудовим є теж «Форпост», надзвичайно живо переданий епізод «Пан військовий комісар». Але навіщо перераховувати? Ми сподіваємося, що книжечка п. Урбанського потрапить в руки кожного поляка, і не маємо сумніву в тому, що кожен знайде в ній речі, які глибоко западають в серце.

ОЛЕКСІЙ МИКОЛАЙОВИЧ ПЛЕЩЕЄВ

Один з найвидатніших і найсимпатичніших російських поетів Ол. Мик. Плещеєв, ровесник Тургенєва, Достоєвського, Некрасова, Щедріна, що обіч них займає достойне місце у плеяді найвизначніших представників російської літератури 40-х років, помер у Парижі 8 цього місяця. І як письменник, і як людина він користувався загальною пошаною і хоч завжди дотримувався передових поглядів, ніколи не був, як його інші товариші, об'єктом нападів з боку оскаженілих ретроградів. Народився він у листопаді 1825 р. в Костромі в старій дворянській родині, молоді літа провів у Нижньому Новгороді, мальовничі надволзькі околиці якого справили великий вплив на його фантазію, напоїли її тим гармонійним спокоєм і тією тихою меланхолією, яка завжди пробивається у його віршах. Маючи 15 років, поет приїхав до Петербурга, де його віддали в кадетський корпус. Однак, не маючи нахилу до військової служби, він після кількох років вступив до університету, якого, однак, не закінчив у зв'язку з матеріальними труднощами. Перший його вірш був надрукований у 1843 р. Заохочений цим, з того часу він друкував свої вірші в різних журналах, а в 1846 р. видає їх окремою збіркою. В 1849 р. разом з братами Достоєвськими*він належав до таємного гуртка Петрашевського*.

Ув'язнений разом з іншими членами [гуртка] у Москві, поет був перевезений до Петербурга, де разом з 23 іншими засуджений до страти. Цар Микола помилував засуджених вже на ешафоті. Плещеєва було позбавлено дворянства і вислано простим солдатом у лінійний батальйон до Оренбурга. Як рядовий, він брав участь у поході генерала Перовського (батька Софії Перовської)* на Коканд і відзначився

під час наступу на Акмечеть (тепер: Перовський)* так, що Перовський там же призначив його унтер-офіцером, а в 1856 р. підвищив у званні до прапорщика. В 1857 р. повернено йому дворянство і дозволено залишити військову службу. Якийсь час він служив у Оренбурзі в цивільній комісії; там одружився. Тільки в 1858 р. він був повністю реабілітований і одержав дозвіл жити в столиці.

Повернувшись з киргизьких степів, поет оселився в Москві і зайнявся літературною працею. Його твори, як оригінальні, так і переклади, особливо з німецької мови, друкувались у місячниках «Русский вестник» (Каткова), тоді ще прогресивний*, «Век»*, «Слово»* і т. п. У той час вийшла також збірка його віршів під назвою «Старі пісні на новий лад», що стала підвалиною його літературної слави. Тільки в 1872 р. Плещеєв переїхав у Петербург і став редактором відділу поезії у відомому журналі «Отечественные записки». Після закриття журналу в 1881 р. він перейшов у журнал «Северный вестник»*, у редакції якого працював до кінця життя.

Його переклади відзначаються зразковим опрацюванням; він перекладав найбільше з Гейне, Геббеля*, Беєра* й інших поетів так званої «Молодої Німеччини»*.

Проживши увесь вік у дуже скромних матеріальних умовах, він тільки на старість несподівано став спадкоємцем мільйонного маєтку, з котрого вже не міг довго користуватись, але який, одначе, дозволив йому провести решту життя за кордоном, серед вільної європейської атмосфери, за якою він завжди тужив. У заповіті висловив бажання, щоб його поховали в Москві.

Як поетичний талант Плещеєв не дорівнює великим корифеям російської поезії — Пушкіну, Лермонтові і Некрасову, не має того вогню, тієї творчої сили, тієї оригінальності, що вони, але зате він більш гармонійна натура, поет наскрізь ліричний, глибокий і тужливий. Форма його віршів завжди старанна і бездоганна, думка його ясна і глибока, без погоні за ефектом, без афектації і кокетства.

[«ЗАПОРОЖЕЦЬ ЗА ДУНАЄМ» С. ГУЛАКА-АРТЕМОВСЬКОГО*]

Перша вистава руської трупи, якою тепер керує п. Гуляя*, делегат «Руської бесіди»*, що відбулася в четвер (19 жовтня 1893 р.) в залі «Фройзін»*, зібрала незначну кількість української публіки, яка заповнила ледве половину залу. Причиною цього було, може, те, що для першої вистави обрано п'єсу вже надто обіграну, з дуже наївною композицією. «Запорожець за Дунаєм» п. Гулака-Артемовського на кожному кроці свідчить про те, що це твір актора, якому більше йшлося про сценічність та мальовничість, ніж про якусь правдивість, психологізм чи композиційну єдність. Але водночас цей актор є також композитором і то дійсно талановитим, який, щоправда, належить до трохи застарілої школи і не розуміє лірики, наприклад, без так званого сентименталізму. Всю п'єсу рятують два чудові дуети між старим козаком Іваном Карасем і його жінкою Одаркою (у 1-му і 3-му актах), і саме ці партії, блискуче зіграні і виконані п. Концевичем* і панною Фіцнер*, були головною принадою першої вистави, що відбулася в четвер. Особливо п. Концевич був таким чудовим запорожцем, якого ми давно не бачили на українській сцені. Що львівська публіка привітала ветерана акторського мистецтва в цій ролі дуже прихильно і кожний його виступ нагороджувала рясними оплесками — то само собою зрозуміло. З інших акторських сил, які в четвер вперше виступили перед публікою, заслуговує на увагу передусім тенор П. Ольховий*, який володіє дійсно прекрасними голосовими даними, хоча й не має відповідної школи. Як актор, п. Ольховий — насправді є вільховим. Пані Лопатинська* в ролі Оксани грала і співала досить пристойно. Взагалі, з погляду на рівень акторських сил, українська трупа виглядає непогано, але недостатньо щодо кількості, передусім не вистачає їй хору, який вчора представляли лише 3 чоловіки і стільки ж жінок (крім тих, що виконують головні ролі).

[«ПОШИЛИСЯ В ДУРНІ» М. КРОПИВНИЦЬКОГО]

У четвер 26 цього місяця відбулася вистава комедії Кропивницького «Пошилися в дурні». Ця п'єса зроблена на зразок легких французьких фарсів, річ неглибока, але весела, написана з комічною експресією і до того ж оздоблена чарівною музикою, написаною самим автором. Зміст комедії ми вже подавали раніше. Вистава у четвер пройшла надзвичайно успішно. Особливо добрі були два сусіди — мельник Кукса (п. К. Підвисоцький*) і коваль Дранко (Стечинський*), а також п'яний приблуда Ничипір (п. Підвисоцький-молодший*); чудово зіграні, ці персонажі насмішили аудиторію. Дуже добре зіграв також п. Янович* роль мельникового наймита — нібито ворога «бабського роду», тоді як п. Лопатинський* у ролі ковалевого наймита якось був не в своїй тарілці. Жіночі ролі, в цьому творі досить бліді і невиразні, були віддані у руки панни Фіцнер і пані Підвисоцької*. Публіки на цей раз було дещо більше, ніж на попередніх виставах.

[«ОЙ, НЕ ХОДИ, ГРИЦЮ, ТА Й НА ВЕЧОРНИЦІ» В. АЛЕКСАНДРОВА — М. СТАРИЦЬКОГО ТА «ЧОРНОМОРЦІ» Я. КУХАРЕНКА*]

Минулої суботи (28 жовтня 1893 р.) відбулася вистава драми з народного життя Александрова і Старицького «Ой, не ходи, Грицю, та й на вечорниці». Цю п'єсу поставлено у Львові вперше, тому публіка розкупила всі квитки. Сама п'єса, незважаючи на стараннy гру артистів, не виправдала сподівань. Просту основу народної пісні (отруєння сільського парубка зрадженою в любові дівчиною) автори переробили на драму з чорною інтригою, зосередили всі тіні на постаті саме цього «чорного» інтригана, таким чином позбавляючи героїню активної ролі і роблячи всі постаті бездумним знаряддям у руках цього інтригана, що дуже негативно відбилося на правдоподібності, психологізмі і простоті в композиції п'єси. Зміст її ми подамо при оцінці наступної вистави*.

У неділю відбулася вистава при нечисленній публіці «Чорноморців» Кухаренка, п'єси старої і невисокої вартості, що, однак, тримається в репертуарі завдяки чудовій музиці Лисенка.

[«ДАЙ СЕРЦЮ ВОЛЮ...» М. КРОПИВНИЦЬКОГО І «КРУТИ, ТА НЕ ПЕРЕКРУЧУЙ» ПАНАСА МИРНОГО]

У четвер (2 листопада 1893 р.) показано драму Кропивницького «Дай серцю волю, заведе в неволю». Зал був повний, гра артистів дуже добра, так що ця п'єса, незважаючи на досить слабку і нечітку композицію, справила дуже добре враження. Сьогодні буде повторено комедію Мирного «Крути, та не перекручуй», а у вівторок буде дано на фонд для відновлення могили Квітки комедію цього ж автора «Сватання на Гончарівці». Драма І. Франка «Украдене щастя»*, про постановку якої вже попереднью оголошувалося кілька разів, до цього часу ще марнується в цензурі намісництва, і не виключена навіть можливість, що, незважаючи на переробку, її спіткає доля іншої драми, яка отримала премію Крайової ради*, тобто вона зовсім не буде допущена на сцену. Було б це дуже характерно для наших цензурних стосунків, а одночасно, може, трохи ганебно.

[«МУЖИЧКА» К. ПИСАНЕЦЬКОГО*]

У середу, 29 минулого місяця, вперше відбулася вистава драми Писанецького «Мужичка». Ця п'єса дуже слабка, навіть незважаючи на те, що це переробка однієї з слабких драм російського письменника Островського, і змальовуються в ній відносини на Україні, — або, як подає автор, на Волині,— зовсім неправдиво. Зміст драми можна переказати так: сільська поміщиця Варецька, прибувши з міста на село, яке вона хоче якнайшвидше запівдарма продати євреєві, страшенно нудьгує. Для розваги принаджує до себе вродливого парубчака Олексу, який кохав сільську дівчину Катерину і мав з нею незабаром одружитися. Незважаючи на запевнення Олекси, що пані йому зовсім байдужа, вже в наступній дії ми бачимо його біля її ніг і чуємо його довгі любовні визнання, переплетені докорами совісті відносно Катерини. Це принаджування Олекси має для пані неприємні наслідки. Сільська «проскурниця», що вдає з себе інтелігентну жінку, хоче її висватати за свого сина, дурнуватого Яшку, а коли пані зі сміхом відкидає цю пропозицію, то вона накидається на неї з лайкою. Батьки Катерини також просять її, аби вона забиралася з села і повернула їх дочці нареченого. Пані сторгувалася, нарешті, з євреєм і напередодні від'їзду влаштувала ще одну, прощальну зустріч з Олексою на пасіці, де, однак, Катерина, сховавшись в гущавині, вдарила її ножем.

Зміст цієї п'єси, заяложений в російській літературі, не був автором розвинутий і вичерпаний, а психологія дійових осіб накреслена дуже побіжно і поверхово. В усьому творі відчувається відсутність дії; довгі розмови, що не мають жодного зв'язку з суттю твору, монологи, співи і

танці настільки заповнюють окремі акти, що головний зміст ледве пробивається крізь ці алегорії.

Гра артистів була дуже добра. Особливо пані О. Підвисоцька збирала заслужені оплески за блискуче виконання ролі «проскурниці». Всупереч заголовкові, головною героїнею драми є не селянка Катерина, яка виступає тільки епізодично, а пані Варецька. Її роль виконала пані Осиповичева* з великим тактом і без перегравання. З ролі Олекси, блідої і непослідовної, п. Янович не міг створити нічого виразного. Дуже добре зіграв п. Лопатинський не дуже вдячну роль Яші. Пан Підвисоцький і пані Стажинська дуже добре показали батьків Катерини, хоч автор невідомо для чого зробив їх більш комічними, ніж цього вимагає зовсім некомічна ситуація, в якій вони виступають у драмі.

[«КАТРЯ ЧАЙКІВНА» Н. КИБАЛЬЧИЧ*]

У суботу (2 грудня 1893 р.) відбулася остання вистава українського театру у Львові. Було поставлено драму «Катря Чайківна», яку на конкурсі Крайового відділу відзначено першою премією. Ця обставина привабила до театру дуже численну публіку, як українську, так і польську. Невеликий зал «Фройзін» не міг вмістити цього натовпу, і багато людей були змушені відійти від каси без квитків. З касового боку успіх «Катрі Чайківни» можна назвати блискучим. На жаль, сама п'єса не виправдала покладених на неї надій. Із сценічного боку ця п'єса чи ще не більш слабка, ніж «Мужичка». Оригінал мав 12 картин, які доводилось стягати докупи, щоб п'єсу можна було поставити на сцені. І все-таки залишилося 7 картин, 4 з яких позбавлені всякої драматичної дії і містять в собі тільки розмови, що лише злегка накреслюють ситуацію, але ніяк не вичерпують психології дійових осіб. Взагалі у фактурі п'єси відчувається невправна рука і наївний розум, нездатний до глибокого аналізу явищ людського життя, до змалювання драматичних характерів і конфліктів.

Зміст п'єси такий. Катря Чайківна, молода панночка, сирота по смерті небагатого поміщика, малоосвічена, живе на селі в неприємному становищі при матері; великі пани до їх дому не вчащають, навіть син попа, який у них раніше бував, давав їй читати книжки, говорив про прогрес і про служіння народові, тепер, ставши доктором, покинув її і оженився на багатій поміщиці. Єдиним товариством для молодої Катрі стала служниця Марина, молода вдова-солдатка.

Ця Марина має щодо панночки свої особливі плани. Всупереч волі і намірам матері вона підштовхує її до това-

ришування з сільською молоддю і захоплює її уяву вродливим парубком, козаком Олексою Коршуненком, з яким Марина сама колись була у любовному зв'язку. Катря йде на приманку. Правда, коли молодий козак під час великодньої гри схоплює її в обійми і цілує, вона з відразою його відштовхує, але вже в наступній картині заявляє матері, що хоче вийти заміж за мужика. Протягом двох картин мати намагається відмовити її від цього наміру, погрожуючи, що не дасть їй благословення. Але Катря повнолітня і про материнське благословення не дбає. Єдине, що мати може зробити, — це відмовити їй у будь-якому посазі. Насправді ця відмова зовсім не законна і в життєвій практиці неможлива, бо з розмови між матір'ю і дочкою ми дізнаємося, що їхній скромний маєток є, власне, батьківщиною Катрі, а її мати не принесла батькові жодного посагу, бо вийшла за нього заміж всупереч волі своїх батьків, великих панів. Ну, але це делікатне цивільно-правове питання для авторки не існує. Досить того, що Катря вирішила вийти заміж за свого коханого і без посагу. Коршуненко, правда, дуже кривиться, коли довідується про такий поворот справи, але нічого не робить для того, щоб питання про посаг вияснити, і кінець кінцем бере Катрю. Результат цього легко передбачити. В домі свого чоловіка, на тяжкій селянській роботі Катря почуває себе, як на каторзі. Чоловік вимагає від неї роботи, покори і смиренності; коли вона читає йому Лермонтова і скаржиться, що їй тужно, він радить їй піти до знахарки. З цього виникає маленька сімейна сцена. Чоловік поривається бити Катрю, але своєчасно стримується і відновлює давні стосунки з Мариною, яка тепер прийшла до них на службу.

Цей доказ невірності чоловіка ранить Катрю в саме серце, вона падає непритомна. Потім вона вимагає від чоловіка, щоб він відправив Марину. Чоловік готовий це зробити, але не хоче прийняти іншої служниці — нехай Катря сама працює за господиню і за служницю. Це доводить Катрю до краю. Перекопавшись, що і в селянській сфері панує, крім темноти, також деморалізація і цинізм, гідний найаристократичніших верств, вона забирає свою дитину, покидає хату чоловіка, залишає в ній панувати Марину і повертається до матері.

На цьому закінчується драма, в якій дехто з членів конкурсної комісії хотів бачити пересторогу проти хлопо-

манії і проти ідеї надто тісного братання інтелігенції з народом. Можливо, що якраз ця тенденція була причиною того, що цю п'єсу, безпорадну також і з сценічного боку, визнано гідною першої премії.

Гра артистів не була блискучою, хоча й сама п'єса не давала можливості нікому з них відзначитися. Найкраще виконала свою роль пані Осиповичева як мати Катрі. Панна Фіцнерівна в ролі Катрі вперше дебютувала у великій ролі. Її дебют можна вважати вдалим; особливо в двох останніх картинах (в хаті чоловіка) її гра була справді мистецькою. Від імені групи поклонників її таланту і краси після третього акту студент Барвінський вручив їй два гарні букети, а публіка нагороджувала її гру рясними оплесками. Роль Марини, бліду й епізодичну, незважаючи на те що вона є немов пружиною всієї драми, зіграла також дуже добре пані Лопатинська. Нарешті, роль козака Коршуненка відтворив також гарно п. Янович, хоч, властиво, тільки дві останні картини дали йому поле для розвитку його драматичного хисту. Були недоліки в режисурі: з короткими картинами, ледве 10-хвилинними, чергувались довгі, 15—30-хвилинні антракти, надуживаючи терпінням публіки, яка задихалася в щільно заповненому і погано провітрюваному залі.

РУСЬКИЙ ТЕАТР

Цьогорічні гастролі українського театру у Львові — вперше без директора-управителя, а під безпосереднім керівництвом «Руської бесіди» і її уповноваженого представника, були, на відміну від попередніх приїздів цього театру до столиці краю, настільки вдалі, до такої міри звернули увагу на цей театр також і польської громадськості і викликали стільки цікавих уваг і дискусій, що не зайве буде, на нашу думку, присвятити цьому театрові, його керівництву; репертуарові і грі артистів кілька загальних уваг. Ми зобов'язані це зробити ще з двох важливих причин. По-перше, український театр має крайову субвенцію*. Вона не настільки значна, щоб забезпечити йому покриття бодай найнеобхідніших потреб або щоб зробити його незалежним від тимчасових уподобань публіки, особливо провінціальної, дрібнобуржуазної, або ж щоб вистачити для перетворення цього театру на установу дійсно народну і присвячену питанням мистецтва, хоча б навіть у найскромніших масштабах, та, як-не-як, все ж і на цей театр іде крайова копійка, тому й громадськість має право й обов'язок докладно перевірити, які плоди приносить це самопожертвування краю, вона має право ставити до театру, що знаходиться під керівництвом «Руської бесіди», вимоги, вищі і більш грунтовні, ніж до суто приватного підприємства.

Другою причиною, яка спонукує нас говорити про справи українського театру, є крайова виставка, що незабаром має бути відкрита. Як там виглядатиме те, що українці на ній покажуть, у це ми не хочемо вдаватися, проте гадаємо, що без шкоди для українських павільйонів, які мають бути розташовані на горбку над парком

Кілінського, заздалегідь можемо сказати, що український театр у Львові у період виставки, під відповідним керівництвом, може бути дуже важливим чинником, він може і повинен показати нашим відвідувачам те, що ні в якому павільйоні так докладно показати не можна, — життя людей, розвиток та прагнення всього українського народу, його почуття та естетичні поняття, його здібності і культурні надбання. Ми знаємо напевне, що в «Руської бесіди» є проект запросити в наступному році театр до Львова на увесь період виставки. Немає потреби запевняти, що це думка дуже вдала і дійсно громадянська і що з польської сторони її повинні привітати з якнайбільшою симпатією. Ми також вважаємо, що і крайовий сейм, зважаючи на потребу, щоб український театр міг під час виставки гідно себе показати, не відмовить йому у збільшенні сьогоднішньої скромної субвенції, тим більше що дотеперішня діяльність цього театру ясно показує, що на таке підвищення він цілком заслуговує.

Для об'єктивної оцінки всіх добрих сторін і всіх вад українського театру варто усвідомити, що це трупа мандрівна, що більшу частину року вона проводить по невеликих містах, де вистави влаштовуються в клунях або стайнях і лиш рідко коли в приміщеннях, кращих за звичайний хлів, і майже ніколи в таких, що хоч би здалека нагадували потреби й вимоги мистецтва. Коли так стоїть справа з залом, який кінець кінцем завжди є ціллю якихось громадських зусиль, то що ж тоді говорити про помешкання, в яких мусять жити артисти! Адже ж ними звичайно займається індивідуальний промисел, а по наших бідних малих містечках будівництво й обстановка помешкань стоїть ще переважно на рівні давніх древлян і тіверців, які, за влучними словами літопису Нестора*, «живяху звіриним образом живуще скотскі». Сякий-такий комфорт ми надибуємо там хіба в нечисленних помешканнях урядовців, учителів і багатших купців, але це якраз будинки, до яких не приймають «комедіантів». І уявімо собі, що в таких нужденних норах — не кімнатах — мусять міститися, і мерзнути, і душитися ці артисти, звичайно люди одружені і з дітьми. Чи ж в таких умовах, навіть якби не було ніякого клопоту про шматок хліба і про долю дітей, можливо знайти той мистецький настрій, той спокійний душевний стан, який дозволяє вдуматися і вжитися в твір мистецтва? Чи можливе в таких умовах

навіть найпростіше, механічне вивчення ролі, рухів і міміки перед дзеркалом? Адже ж, якби ми сьогодні комунебудь з великих артистів столичної сцени звеліли грати без такої попередньої підготовки, він назвав би нас варварами, які хочуть повернути мистецтво до часів середньовічних інтермедій і балаганів.

Дійсно, коли я слухав оповідання артистів, а особливо артисток про приємності такого кочового життя, яке вони мусять вести цілий рік на провінції і в якому, мов зелені оазиси, виступають гастролі в більших містах, де можна хоч подумати про якесь вигідніше помешкання і більш нормальне харчування,— бо навіть з цього погляду в малих містечках бувають незручності через брак ресторанів і т. п.,— мимохіть мусив я співчувати долі цих людей і захоплюватись їхнім героїзмом і відданістю справі — тихою, щоденною і безупинною, за яку їм відплачують погордою, глузуванням або «критикою», що піднімається на котурни ніби об'єктивності, але дуже часто буває значно більше зарозумілою, ніж терпимою або хоча б просто розумною. Не придивившись до щоденного життя, до численних клопотів, турбот і труднощів цих людей, від них вимагають того, що нерідко й для столичних артистів було б вимогою надто високою. Бо ж навіть така елементарна річ, як вивчення ролі, вимагає спокою і вільної голови, вимагає часу. А не треба ж забувати, що в наших умовах театр у малому чи більшому містечку завжди є тягарем, і він сам це відчуває, що є тягарем, тому й намагається якнайшвидше закінчити свій цикл вистав і їхати далі, бо інакше зал світив би пусткою, а утримання артистів у цьому місті коштувало б більше, ніж прибуток з їхніх вистав. Це примушує дирекцію чи режисуру влаштовувати вистави якнайчастіше, тобто завантажувати артистів репетиціями майже безупинно. При малому числі артистів українського театру це призводить до того, що майже всі вони постійно зайняті щоденними виставами, а на освіту чи навіть на вивчення напам'ять нових ролей залишається їм дуже мало часу, а досить часто його і зовсім не вистачає.

Врешті, чи ж можемо ми забути про найважливішу річ, що є основним нервом усякої справи, про платню й пенсію цих артистів? Що сказати про артистів і артисток заслужених, талановитих, розхвалюваних і критикованих, які одержують по 30, 40, 50 або 60 рянських місячної платні

і з цієї суми повинні утриматися, оплатити постійні мандрівки й переїзди, придбати вбрання, а не раз навіть реквізит, потрібний для їхніх ролей; до того ж вони повинні ще й заощадити дещо на виховання своїх дітей і на власне забезпечення, щоб колись не довелося за прикладом покійного Стефурака*, артиста дійсно талановитого і заслуженого, вмирати майже голодною смертю. Пенсійний фонд для артистів української сцени досі не вийшов з перших початків, з неозначеного стану, сповитого млою, і якщо він існує, то можна б його назвати швидше фондом допомоги жебракам, а не пенсіонерам. І що найфатальніше, цей фонд є ахіллесовою п'ятою української трупи, він є головною причиною, через яку цю сцену періодично залишають кращі артисти, як це зробив рік тому п. Керницький*, що подавав великі надії на визначного коміка. Не щоденні клопоти, невигоди і недостатки, а саме пекуча турбота про майбутнє — своє і своїх дітей, змушує кращі сили, що формуються на галицько-українській сцені, шукати притулку деінде.

— І ці люди в таких умовах женяться й виходять заміж! — вигукне, може, дехто з докором. — Це ж непростима легковажність!

Однак справа виглядає зовсім не так. Хто коли-небудь читав старе оповідання про мандрівні театральні трупи і про ту деморалізацію, яку вони поширювали, той зрозуміє тактику «Руської бесіди», яка саме в інтересах моральності дбає про те, щоб артисти й артистки цієї трупи жили родинним життям. Матеріальні умови також промовляють за це; одна кімната, в якій вмістилася одна особа, може з лихом-бідою вистачити і на двох. Кінець кінцем і на харчуванні та інших життєвих потребах цій двійці легше дещо заощадити, хоч би так, як каже українська приказка: «Поберімся, помагаймо одно другому з голоду вмирати».

Взявши це до уваги, не важко буде зрозуміти, що склад персоналу українського театру мусить відповідати тому його станові, який ми тут представили. Хто ж вступає до цього театру? Переважно студенти[1], що не закінчили навчання, вчителі-невдахи або торговельні практиканти і інша подібна напівінтелігенція. Я вже й не згадую про жіночий персонал, з якого у нас за браком гімназій та

---

[1] Так в Галичині називали гімназистів, тоді як студенти університету звались академіками.

вищих закладів для жіночої освіти загалом тільки виняткові одиниці можуть вибитися понад рівень напівінтелігенції. Люди із закінченою освітою, з виробленим естетичним смаком, з розвинутим і свідомим мистецьким нахилом у нас до театру не йдуть, а якщо і йдуть, то в усякому разі не до мандрівної української трупи. Єдина в цій трупі людина з університетською освітою і навіть теоретично підготовлена до професії артиста, Лопатинський, фактично почуває себе дещо незручно в товаристві інших артистів і не може бути вдоволений своєю долею. Отже, тільки невмирущій силі українського народу і незвичайному багатству його самородних талантів слід приписати те, що, невважаючи на такі несприятливі умови, на брак вищої освіти, не кажучи вже про фахову освіту, на українській сцені в Галичині з'являються раз у раз артисти дуже здібні й талановиті, які майже якимось чудом розвиваються і доходять до такого ступеня досконалості, що можуть гідно задовольнити вимоги навіть вибагливої критики. Ясна річ, це можливо тільки при одній дуже важливій умові, яку, здається, тільки тепер зрозуміла «Руська бесіда», але яка — чого ми дуже побоюємося — знову легко може піти в непам'ять. Цією умовою є с п е ц і а л і з а ц і я у к р а ї н с ь к о г о т е а т р у. Цей театр може досягти певної досконалості, може своїм артистам дати поле до кращого розвитку, може навіть конкурувати зі столичними театрами тільки тоді, коли він обмежить свій репертуар відповідно до своїх сил, до середовища, з якого черпає свої живлющі соки, до глядачів, яких естетичні й етичні потреби він повинен вдовольнити, тобто коли він буде т е а т р о м в и к л ю ч н о н а р о д н и м. А втім, може, цей останній вислів є надто вузьким. Йдеться не про те, щоб ми бачили на українській сцені самих селян, хоч і це — на нашу думку — не було б лихом, бо наше село є теж окремим світом, багатим на конфлікти справді драматичні, могутні, в суспільному відношенні надзвичайно важливі і для загалу громадянства дуже повчальні. Але я не думаю, щоб український театр сьогодні вже мусив обмежуватися самими селянами. Хай він буде народним театром в дещо ширшому значенні, хай дає картину у к р а ї н с ь к о ї г р о м а д с ь к о с т і, громадськості н а ш о г о к р а ю, картину взаємних впливів різних суспільних верств нашого краю і українського народу, і це завдання буде аж надто велике, а поле аж

надто широке. Але хай він віддасться цьому завданню цілком, хай його не вабить французька оперетка чи салонне базікання, бо перша деморалізує не так, може, публіку, як артистів, затирає їхню індивідуальність, не дозволяє зосередити думку і піднести енергію духовної праці, які необхідні для відтворення ролей поважних, з рідного середовища; натомість друге по своїй суті на українській сцені не може мати успіху, бо ні артисти не досягнуть потрібної витонченості, необхідної для салонних ролей, ні українська мова не вироблена ще до такої міри, щоб такі речі на сцені здавалися природними і невимушеними.

Спеціалізуючись у цьому напрямі, тобто відкидаючи з репертуару оперетку і салонні п'єси, а впроваджуючи тільки винятково, як школу для артистів, твори класичної європейської драматургії (Шіллера, Шекспіра і т. п.), український театр справді обмежив би свій репертуар, але осягнув би дві дуже важливі речі. По-перше, в цій вужчій ділянці він міг би дійти до вищої досконалості, ніж розпиляючи свої сили на різні сторони, тим більше що характер цього звуженого репертуару змушував би артистів придивлятися ближче до навколишнього суспільного життя, вивчати його типи і характерні прояви, що при відповідному керівництві, при певних теоретичних вказівках могло б замінити драматичну школу, якої переважна частина галицько-українських артистів не може пройти. По-друге, таке обмеження репертуару п'єсами з рідного середовища створило б попит на нові п'єси цього роду, воно дало б дуже важливий імпульс до творчої праці в галузі української драматичної літератури.

Ці зауваження підтверджуються доказами, на нашу думку, досить переконливими і взятими з галузі цієї ж української драматургії. Як відомо, український театр у Росії виник недавно, щось років 10 тому*. Російська цензура, крім різноманітних інших переслідувань, урізала цьому театрові репертуар до меж, як їй здавалось, вже зовсім неможливих. «Хочете мати свій український театр — то добре! — говорили цензори ініціаторам цієї установи на Україні.— Але не смійте виставляти нічого іншого, крім українського життя, крім оригінальних українських п'єс!» Не тільки що не вільно їм перекладати російські п'єси,— хочете виставляти «Ревізора» Гоголя або «Бурю» Островського, то виставляйте їх в оригіналі,— але так само не

допускають на сцену українського театру ніяких інших п'єс іноземних: Шекспір, Шіллер, Клейст*, Дюма*, Сарду* і т. п. виключені з української сцени в Росії. І що ж сталось? Протягом десяти років завдяки енергії і талантові кількох людей — Кропивницького, Карпенка-Карого, а найбільше Старицького — створено вже цілком серйозний оригінальний український репертуар, що оживляє також і нашу галицько-українську сцену, з якої він усунув невдалі комедії і псевдоісторичні драми, які тут ще недавно панували. На цьому репертуарі виховався також цілий ряд першорядних артисток і артистів, таких як Кропивницький, Садовський*, а особливо Заньковецька*, за яку заздрять українському театрові найкращі столичні театри Росії. І ми побачимо досить оригінальне і дивне явище: український театр у «вільній» Галичині з конституційною формою правління, в безпосередній близькості до Європи, в безпосередньому сусідстві з польським театром хирів років з 20 і, хоч ніколи не переставав бути принаймні щодо мети — чинником, гідним пошани, все ж щодо репертуару і гри артистів був швидше блідою копією, кволим наслідуванням третьорядних невеличких європейських театрів, ніж справжнім, хоч і дуже скромним українським народним театром. І лише український театр, який постав і виріс під обухом проскрипції і цензури в Росії, виявив рішучий і добродійний в усіх аспектах вплив на розвиток українського театру в Галичині.

Бо не тільки репертуар українського театру в Галичині запозичений майже цілком (з незначними винятками) з України, не тільки костюми, потрібні для постановки українських п'єс, повинні виглядати на зразок костюмів на Україні, не тільки українська музика разом з українською драматичною творчістю прийшла в Галичину і тут придбала собі прихильників, але також і з погляду гри галицькі артисти брали собі за зразок митців з України. Кращі артисти галицько-української трупи, як покійний Гриневецький*, а з живих досі п. п. Підвисоцький і Янович, перебували довший чи коротший час у театральних трупах на Україні, і ми можемо сказати без перебільшення, що це перебування було для них школою дуже плідною і корисною.

А що з розвитком театру і при збільшенні попиту на п'єси зі свого середовища може й на галицькому грунті вирости оригінальна драма, яка щодо краси мови, поетичного виразу і чарівності хоч і не дорівнює творам письменників з України, та все-таки вже самою зачепленою темою, самим

життям, виведеним на сцену, є для нас, галичан, ближчою за драматичні твори з України, цього доказом є останній конкурс Крайового відділу і той прийом, який зустріла п'єса «Украдене щастя».

Підкреслюючи цей вплив України, я зовсім не хочу співати похвальних гімнів на честь російської цензури і її добродійних впливів. Однак мені здається, що ця цензура, помимо власної волі і свідомості, штовхнула наш театр на Україні, а за ним і галицький, на ту дорогу, що найбільше відповідає потребам нашого часу. На цій цензурі справдилося те, що каже про себе Мефістофель у «Фаусті» Гете:

Я часть тієї сили,
Що все бажає зла, а чинить все добро.

Правда, російській цензурі надто часто вдається хотіти зла і чинити зло, але цим разом з українським театром сталося інакше. Тому не цензура і її наміри, але їхній результат повинен стати наукою для тих, від кого залежить доля українського театру в Галичині. Створення бодай невеликого, але дібраного і щиро народного українського репертуару та трупи, складеної з артистів, що настільки серйозно ставляться до свого завдання і мають таку загальну і фахову освіту, щоб могли зіграти цей репертуар згідно з вимогами мистецтва, — це мета така прекрасна і привабливa, до того ж при умовах, які ми вище навели, її так не важко досягти, що треба було б дивуватися, коли б хтось з будь-яких причин проти неї заперечував. А осягнувши цю ціль, українська трупа стала б єдиною цього роду трупою в Галичині, бо існуючі тут польські театри мають зовсім іншу сферу впливу, іншу публіку, для якої народна драма майже не існує, яка натомість легко може собі дозволити оперетку і оперу і для якої салонна комедія є щоденним хлібом. Таким чином український театр зайняв би місце, на якому ще довго в Галичині міг би залишитися поза конкуренцією. Вже й тепер він має щодо цього достатню репутацію, а на останніх виставах конкурсних п'єс у Львові ми бачили польських гостей із Західної Галичини, які висловлювали бажання, щоб цей театр завітав колись на цикл вистав до Кракова й інших великих міст Західної Галичини, обіцяючи йому саме з п'єсами з українського народного життя значний успіх. Думаємо, що й для українського народного театру така річ повинна бути привабливою, а для розвитку мистецтва в нашому краї і навіть для

закріплення дружніх відносин між українцями і поляками вона буде, без сумніву, дуже корисною.

Ці думки про «ународовлення» українського театру, а в першу чергу його репертуару, ми вважали необхідним висловити не стільки як критику минулого, а швидше як побажання на майбутнє. Поки український театр залишався під керівництвом незалежного директора, який насамперед мусив сам жити і дбати про себе, можна було сяк-так зважити на його докази, що театр — це справа інтересу, що він є підприємством, яке повинно оплачуватися і де не можна вважати на те, чи нагромадження прибутків відповідає тому чи іншому розумінню ідейних завдань народного театру. Однак сьогодні ми думаємо, що подібного доказу ні в якому разі не можна прийняти. По-перше, замість незалежного директора — управління матеріальними справами театру знаходиться в руках уповноваженого представника «Руської бесіди», натомість художнє керівництво, принаймні формально, в руках художньої комісії, призначеної тією ж «Бесідою». Тому зважати на особу й інтереси директора тепер немає потреби. А по-друге, і це справа найважливіша, статистика прибутків театру свідчить про те, що саме закордонна оперетка, яка вимагає далеко більших коштів на декорації і костюми, відносно значно менш вигідна, ніж драма чи мелодрама з народного життя. Український театр зі змішаним репертуаром протягом 30 років, власне кажучи, не міг як слід стати на ноги. Його останні гастролі у Львові, на яких було представлено самі лише українські народні п'єси, показали виразно, що й з матеріального боку це нововведення є теж корисним, що дотримування цього принципу і у провінції не зашкодить театрові, це, на нашу думку, не викликає жодного сумніву. Правда, для досягнення позитивних результатів потрібні праця, значні зусилля і «Руської бесіди», і артистів, потрібне постійне поновлювання репертуару. Ставлячи двадцятий раз старі, заяложені п'єси і звертаючись тільки до патріотизму земляків, театр ніколи не вийде з дотеперішніх напівзлиднів.

Ми були б дуже раді, якби наші аргументи могли переконати тих, хто буде укладати програму вистав українського театру у Львові на сезон наступного року. Від одного з впливових членів «Руської бесіди» ми чули, на жаль, старі думки: «Театр — це прибуткове підприємство. На протязі цілого сезону ми повинні давати вистави

щоденно. Ми не можемо обмежуватися нашим національним репертуаром, а повинні взяти до уваги також оперетку» і т. п. Кінець кінцем ми нічого не мали б проти цього, але з умовою, щоб «Бесіда» для оперетки підшукала собі зовсім окремий склад так, щоб артисти, які грають національні п'єси, не мали ніякого відношення до оперетки. В такому випадку, влаштовуючи по черзі вистави одної чи другої категорії, керівництвом театру тим самим була б надана артистам можливість перепочити і вивчити ролі, не переобтяжувано б їх понад силу. Але це, власне, означало б створення двох окремих театрів і двох труп, які були б під одним керівництвом, а на те, як нам здається, нема в «Бесіди» вже ані часу, ані коштів. І яка мета цим була б досягнена? Підбір опереткової трупи, декорацій, костюмів і т. п. коштуватиме багато грошей. Ставити ж для чужих відвідувачів речі старі, давно вже відомі цілому світові, як-от «Гаспароне»*, «Зелений острів»*, «Корневільські дзвони»* або навіть «Мікадо»* чи «Циганського барона»*,— це ні слави, ні прибутків українському театрові не принесе, щонайбільше покаже його в очах приїжджих як ненайгіршу провінціальну трупу, яка хоче видаватися чимось більшим, ніж вона є насправді. Чи не краще облишити такі речі і скерувати всі зусилля в одному напрямку, щоб показати глядачам цей театр як національний чи навіть народний у к р а ї н с ь к и й театр, притягти до нього на гастрольні виступи українських артистів з Росії, доповнити репертуар новими п'єсами, українськими і галицькими, звернути більшу увагу на костюми і декорації та на художнє відтворення на сцені української народної дійсності?

У цій справі дуже цінні і влучні зауваження зробив відомий збирач і прихильник народного мистецтва проф. Шухевич* у «Ділі», в статті під заголовком «Після гастролей українського театру у Львові». Він слушно відзначив різні недоречності в декорації, режисерській роботі і костюмах. Про інтер'єр сільської хати постановка не дає найменшого уявлення. Речі, вживані в народних сценах, неприємно вражають строкатістю: поряд з елегантними філіжанками — велика брудна миска, поряд з дерев'яною лавкою — гарне крісло, що якимось дивом потрапило до сільської хати. Хоч сільська хата має звичайно тільки одні двері, артисти входять і виходять то вглибину, то вправо, то наліво. Таких звичайних для сільської хати глиняних печей, «мисників» і «божників» нема, на постелі бачимо

якусь шовкову накидку, столи ніяк не нагадують відомих нам сільських столів з висувною дошкою і т. п. Так само стоять справи і з костюмами, які, на думку Шухевича, являють собою якусь дивну мішанину, особливо у жінок. Крій український, але на різний лад модифікований, безліч блискіток і додатків зовсім не народних, одним словом, костюми більше опереткові, ніж народні українські. З галицькими костюмами було ще гірше. Оскільки театр не має таких костюмів, дібраних відповідно до різних місцевостей і виготовлених точно за народними взірцями, режисер звичайно в останню хвилину мусить їх по всіх усюдах позичати. Трапилося так (зокрема в драмі «Украдене щастя», в якій дія відбувається на Підгір'ї, в Дрогобицькому або Самбірському повіті), що одна з дійових осіб мала на собі гуцульський «кептар», довгу міщанську свиту, інша — подільську свитку, ще інша була вбрана по-покутському, не згадуючи вже про такі комічні випадки, як той, коли дійова особа входить на сцену в легкому вбранні і говорить: «Та й мороз же який лютий!»

Все це, без сумніву, хиби режисерські, хиби такі, за які, по правді, ні режисера, ні артистів, ні навіть дирекцію особливо винити не можна. Чимала частина цих хиб є майже невід'ємною для трупи мандрівного характеру, яка мусить грати по різних дірах, тож возити, установлювати, а отже, й виготовляти складні й коштовні декорації — це річ майже неможлива. Та це не значить, що керівництво театру не повинно намагатися по можливості усунути ці хиби так, щоб гастролі українського театру у Львові в наступному році не давали підстав до нових закидів такого роду.

Були ще й інші хиби, які особливо прикро відчувала в основному львівська публіка. Не будемо вже говорити про надзвичайно малий і з поганою вентиляцією зал товариства «Фройзін», який може вмістити якусь пару сотень крісел і до ста осіб без місця. Це вже елементарне лихо, яке можна усунути хоча б будуванням окремого приміщення для вистав у наступному році, бо про зал Народного дому не може бути й мови.

Дуже прикро відчувала публіка, особливо не львівська, приїжджа, відсутність усталеного і виконуваного плану в репертуарі. Театр приїхав до Львова на 12 вистав. Чи ж не природно вимагати, щоб театр заздалегідь сповістив, які п'єси і в якому порядку будуть представлені? Тим часом

український театр у цьому відношенні дав нам картину повної анархії. Він навіть за тиждень наперед не міг оповістити, які п'єси будуть поставлені, або якщо й оповістив, то виходило ще гірше, бо звичайно в останню хвилину положеної програми не дотримувався. З цього виникали часті і цілком справедливі незадоволення людей, які, наприклад, з Городка чи з іншого близького міста приїздили по два, а то й по три рази, щоб побачити якусь п'єсу, оголошену на цей вечір у газетах, а приїхавши, довідувалися, що цього вечора або взагалі не буде ніякої вистави, або йтиме якась інша п'єса. Досить буде пригадати, як театр понад два тижні баламутив публіку, обіцяючи виставу п'єси «Украдене щастя», а сталося так тому, що цю п'єсу разом з іншими конкурсними п'єсами 9 місяців маринували в «Руській бесіді» і навіть не подали її намісництву для цензури, а зробили це аж тоді, коли театр був у Львові і треба було терміново вчити ролі. Це й було причиною недостатньої підготовки артистів, поспішної інсценізації та інших недоладностей. Навіть львівській публіці траплялися такі несподіванки, що ще вранці вона читала в афішах, що театр гратиме мелодраму «Підгіряни»*, купувала квитки на цю виставу, а коли увечері приходила до театру, тут утретє її частували вже дещо набридлим «Запорожцем за Дунаєм».

Велика частина вини за це падає на товариство «Фройзін», яке, особливо в останні тижні, кілька разів забирало зал для своїх потреб у ті дні, у які призначені були театральні вистави. Але, без сумніву, основна частина провини падає на керівництво, на постійну відсутність у нього твердої провідної думки і брак одностайної та енергійної праці. Ми не можемо не зробити закид і деяким артистам, які іноді, не владнавши своїх особистих стосунків з керівництвом, в останню хвилину відмовлялися брати участь у виставах та мстилися таким способом публіці за те, в чому вона ні крихітки не була винна. Нам здається, що трохи взаємного порозуміння, трохи більше почуття обов'язку з обох сторін довели б до того, що подібних явищ не було б зовсім. В усякому разі керівництво театру повинне не тільки для власних, але й для спільних інтересів подбати про те, щоб хоча у найближчому році, під час виставки, подібних несподіванок зовсім не було і щоб те, що тепер говорилося про встановлення згоди й порядку в трупі і в її стосунках з керівництвом, було вже не гарною фразою,

а гарною дійсністю. Ми знаємо, що це нелегко, але знаємо й те, що ні одна добра справа не робиться легко, а все-таки якось це люди роблять. Все це потрібно й необхідно для гідної репрезентації театру і для всього його подальшого розвитку, тому хоч поволі і поступово, але безумовно воно мусить бути зроблено.

Нам залишається ще сказати кілька слів про артистів і артисток галицько-української трупи та про їхню гру. Перш за все ми мусимо зазначити, що трупа «Руської бесіди» дуже нечисленна. З відомої скандальної історії, яка трапилася в Парижі з малоруською трупою Деркача[1]*, ми довідалися, що ця трупа, одна з другорядних малоруських труп, налічувала все-таки 77 осіб. Трупа «Руської бесіди», що має субвенцію з крайових фондів, разом з оркестром і прислугою, мабуть, не налічує і половини цього числа; артистів і артисток, які виступають на сцені, не буде, мабуть, і 20 осіб. Це число — мінімальне, і з ним утримувати пристойно театр і розвивати його просто неможливо. Тому гадаємо, що «Руська бесіда» і в цьому напрямі повинна докласти зусиль, щоб притягти до театру не лише молоді й свіжі сили, але й повернути на українську сцену деяких артистів, які на ній уже виступали і дали докази справжнього таланту, таких як Керницький, Ольшанський* та ін.

З артистів, які тепер виступають на українській сцені, на першому місці слід назвати п. Костя Підвисоцького. Він виступав на українській сцені вже раніше, під керівництвом покійного Гриневецького, але тільки після дворічного перебування на Україні в трупах Кропивницького і Саксаганського його талант розвинувся цілком. Сьогодні він не тільки найкращий артист української трупи в Галичині, але й режисер, і йому завдячує українська сцена гарну постановку багатьох українських п'єс. Як артист, він відомий

---

[1] Ця трупа просто з Кавказу поїхала в Париж, сподіваючись там на великий тріумф і прибутки, але, потрапивши в надсенську столицю без жодної підготовки і не подбавши про будь-які необхідні там засоби реклами, вона через кілька днів зовсім збанкрутувала. Артистів повикидали з готелів, і вони, не виключаючи жінок і дітей, кілька днів і ночей бродили по Парижу, ночуючи на лавках міських парків або під мостами, опинившися в жахливих злиднях. Напевно, ця трупа мусила б таким чином провести свято різдва Христова, якби не знайшлася якась милосердна людина, що пожертвувала для артистів, що гинули, 500 франків. Тепер паризькі газети закликають французьких артистів, щоб вони зробили щонебудь для полегшення становища своїх малоруських колег. Їхній від'їзд додому, очевидно, не обійдеться без допомоги уряду.

особливо в ролях «трагічних батьків» у серйозному і гумористичному значенні цього виразу. Знавці польської сцени, які бачили його в ролі Миколи в драмі «Украдене щастя», запевняли, що серед польських артистів ні у Львові, ні в Кракові немає жодного, який зумів би так вірно й одночасно так художньо передати характер українського селянина. До дуже добрих образів, створених Підвисоцьким, треба віднести також мельника Куксу в комедії Кропивницького «Пошилися в дурні» і роль сільського куркуля в драмі Кропивницького «Глитай». Правда, брак деяких фізичних рис, особливо сильного голосу, здатного до широкої гами модуляцій, не дозволяє Підвисоцькому стати першорядним артистом, однак все ж треба визнати, що свій не дуже великий талант сумлінною працею він розвинув і вдосконалив до такої міри, що в ролях селян і міщан він сьогодні може стати окрасою кожної столичної сцени. Його гра відзначається почуттям міри; він ніколи не вдається до перебільшення; свою роль старається вивчити, зрозуміти, глибоко осягти і передати її послідовно. У такому ж дусі він впливає і на інших молодших артистів, і цей його вплив із задоволенням ми спостерігаємо майже в кожній виставі.

Крім Підвисоцького, головною силою української сцени є Янович, що давно вже грає ролі перших любовників. Як сільський парубок, він дійсно незрівнянний; він уміє бути і щиро веселим і понурим, уміє у найбільш патетичних сценах бути природним і правдивим. Сцени спокійні, ідилічні, ніжні вдаються йому менше, він для них дещо заважкий. І на ньому, як і на Підвисоцькому, позначився добродійний вплив сценічних зразків з України, які, хоч і недовго, він спостерігав на місці. Янович — це для української сцени в Галичині дуже корисна сила, і ми не сумніваємося, що розвиток його художнього обличчя ще не закінчений і що в ролях характерних він виявить себе також добрим артистом.

Третьою, найстаршою щодо років праці опорою галицько-української сцени є Стечинський. Правда, з-поміж цієї трійки його талант проявляється в найвужчих межах. Комічні або іронічно накреслені ролі підстаркуватих чоловіків, дяків старого часу, війтів і т. п. — це його поле. Він був прекрасним «Мікадо», також дуже добре зіграв роль дяка в комедії Янчука «Вихованець». Ролі патетичні, трагічні не для нього, тому-то і його роль в драмі Кропив-

ницького «Дай серцю волю, заведе в неволю» не можна вважати вдалою.

З-поміж другорядних артистів слід згадати п. Підвисоцького-молодшого, що дуже гарно грав роль заїки в комедії Янчука «Вихованець» і викликав справжню радість у глядачів своєю появою в сценах з танцями в ролі сільського музики з бубном. Є чутка, що п. Підвисоцький-молодший вже покинув українську сцену і вступив до трупи п. Мишковського. Для вбогої галицько-української трупи його відхід був би великою втратою.

Ми навмисне залишили під кінець Лопатинського. Цей інтелігентний артист ще надто мало виступає на сцені, щоб міг собі створити якесь виразне художнє обличчя. Те, що йому не бракує здібностей, у цьому ми не сумніваємося, знаючи Лопатинського ще з його університетських часів. Знаємо також, що йому не бракує освіти і теоретичного розуміння цілей і засобів драматичного мистецтва. Коли ж, незважаючи на це, практика не підтверджує тих надій, що на нього покладалися, то це, може, почасти залежить від того, що Лопатинський у своєму репертуарі досі не має ролі вигідної, такої, що відповідала б характерові його таланту. Це не пуста фраза: історія драматичного мистецтва знає багато артистів, якими довго на сцені затикали діри, поки випадково вони не опинилися в ролі, що відповідала їхньому темпераментові, і тоді не заясніли в ній повним блиском свого таланту. Сподіваємося, що і для Лопатинського такий час настане.

Про інших, менше помітних і початкуючих артистів галицько-українського театру цим разом не будемо говорити. Однак ми не можемо наприкінці не сказати кілька слів про ветерана галицького драматичного мистецтва п. Концевича, або «дядю», як його часто називають в українському театрі. Це постать, дуже добре відома львівській публіці. Про його талант і заслуги на польській сцені зайво було б тут говорити. На українській сцені ми бачили його в двох ролях, і досі нам здається, немовби ми бачили двох артистів, зовсім один до одного не подібних. В оперетці «Запорожець за Дунаєм» був це старий козак, людина, незважаючи на свій поважний вік, повна вогню і гумору, чолов к молодої та енергійної жінки, при котрій він зі стоїчною повагою (а часто і без неї) покутував гріхи вільної козацької молодості. Цю роль грав і співав Концевич блискуче, майстерно. Натомість в остан-

ньому акті конкурсної п'єси «Мужичка» Писанецького був він у ролі пасічника зовсім дерев'яний, моралізував, немовби жував жвачку, і взагалі було видно, що він не може дати собі ради з роллю, яка зовсім не відповідає характерові його таланту і, невважаючи на довгу балаканину, не дає йому поля, на якому він міг би розгорнути свою чудову гру. Мені здається, що це досить переконливо доводить, що Концевичу резонерських і моралізуючих ролей не варто давати.

З-поміж артисток галицько-українського театру на першому місці слід назвати Осиповичеву. Це артистка на українській сцені дуже заслужена. Діапазон її ролей досить широкий; вона з різним успіхом виступала й досі виступає як у народних ролях, так і в салонних. Ми це бачили найкраще в її грі у п'єсах конкурсних, поставлених у Львові: у двох з них вона грала ролі салонні — сільських поміщиць, а в одній — роль жінки селянина, і завжди її гра була бездоганна, без перебільшення і природна. Правда, немає в неї визначного таланту, немає того вогню, що в слова ролі вливає індивідуальне життя, захоплює і преображає на сцені самого артиста, а разом з ним також захоплює і глядачів. Міміка у неї слабо розвинута, гама модуляції голосу не широка. Ні пафос, ні гумор їй не вдаються; її ділянка — ролі розмовні, трохи моралізуючі.

Повним контрастом до неї є Підвисоцька, дружина п. К. Підвисоцького. Маючи вроджений живий темперамент і надзвичайно рухливу фізіономію, вона вміє і з непомітної невеличкої ролі створити справді художній образ, як ми це бачили в драмі «Украдене щастя», з її епізодичною роллю сусідки Насті. Кожний рух цієї артистки в цій ролі говорив більше, ніж слова, що їх їй доводилось виголошувати. Але найкращим її витвором, який ми бачили у Львові, була її роль в конкурсній п'єсі «Мужичка». Якщо ця п'єса втримається на українській сцені довше, ніж цього можна б сподіватися у зв'язку з її невеликою вартістю, то, мабуть, виключно завдяки цій одній ролі і виконанню її п. Підвисоцькою.

З молодших жіночих сил галицько-український театр має три помітні артистки: Слободівну*, Фіцнерівну і Лопатинську. Про першу з них, як про початкуючу, нічого ще не можна сказати, тим більше що вона виступала тільки в невеличких ролях. Натомість Фіцнерівна і Лопатин-

ська виступали в головних ролях. Правда, про їхню артистичну індивідуальність з цих виступів ми досі ще не могли скласти певної думки: чи то ролі, що їм давали, були надто бліді і монотонні, чи, може, опереткова школа, яку їм довелося пройти (обидві артистки також дуже гарно співають), затерла їхній драматичний талант, але ні від Катрі Чайківни (Фіцнерівна), ні від Марусі Щурай* (Лопатинська) ми не отримали якогось особливого індивідуального враження. А можливо, що це характерна властивість ролей усіх коханок.

Такий склад важливіших артистичних сил галицько-українського театру. Склад, як бачимо, дуже скромний, з чималими прогалинами. Театрові бракує ще одного артиста для любовних ролей, бракує справжнього коміка, артиста для ролі єврея і артистки для ролі матері чи загалом для ролей старших жінок і т. п. Думаємо, що укомплектування трупи в цьому напрямі — річ необхідна і для розвитку галицько-українського театру конче потрібна.

НОВЕ ВИДАННЯ ТВОРІВ СЛОВАЦЬКОГО

Доля творів Ю. Словацького* була незвичайною. За життя поета його твори ширшій громадськості були майже невідомі, хоч такий поет, як З. Красінський*, ставив їх поряд з творами Адама Міцкевича. Після смерті Словацького вони викликали такий ентузіазм, що їх цінували вище від творів Міцкевича. На них зросла ціла плеяда наслідувачів, під його впливом робили перші кроки в літературі Корнель Уейський*, Адам Асник і Марія Конопніцька*. Більше того, поезія Словацького мала важливий суспільний вплив, бо закликала народ до боротьби. Тепер настав час зосередження. Твори національного поета, оцінені спокійно та об'єктивно такими вченими, як Малецький і Тарновський*, заслуговували вже критичного видання, тим більше що попередні видання не відповідали ані вимогам науки, ані потребам широких кіл читачів.

За це почесне завдання взялась «Книгарня польська», у виданні якої вийшли твори Міцкевича у першому критичному виданні д-ра Г. Бігеляйзена. Той самий видавець взявся за нелегку працю здійснення першого критичного видання творів Словацького. Геній цього поета та багатство його рукописної спадщини приваблювали доктора Бігеляйзена вже давно. Не одну річ опублікував він з рукописів, що при хаотичній манері творчості Словацького, з кресленнями й дописуваннями вимагає неабиякої кмітливості, старанності й самовідданості.

Приступаючи до нинішнього критичного видання творів Словацького, д-р Бігеляйзен, з одного боку, обмежив його обсяг, а з другого — розширив основу. Обмежив у тому плані, що охопив своїм виданням лише речі, опубліковані за життя поета, а розширив у розумінні підготов-

чих студій та методу, якого дотримувався у своєму виданні. Як широко зрозумів видавець своє завдання і скільки вклав у нього праці, ми бачимо з його власних слів: «Ми намагалися, — читаємо у передмові, — подати читачам твори Словацького в автентичному звучанні, в незаплямованій чистоті, так, як вийшли вони з-під пера майстра. А оскільки він сам переглядав їх перед тим, як віддати до друку, а часто й під час коректури, яка була під його доглядом, треба було передусім звернутися до першоджерел, тобто до тих єдиних видань, що вийшли під наглядом поета.

Завдяки бібліотекам Львівського і Краківського університетів, а також закладу Оссолінських, музею Чарторийських* і т. п. я мав всі першодруки творів, віршів, брошур і статей Словацького, вміщених у часописах, і переважно на них спирається нинішнє видання.

Доброзичливості родини Ю. Словацького, проф. Малецького, графа Ант. Відзецького, Мейє і багатьох інших я завдячую можливість використання незвичайно багатої рукописної спадщини поета. Досить згадати тут, що я мав у своєму розпорядженні, крім щоденників, досі не опублікованих, все його листування в оригіналі, коли навіть п. Малецький мусив користуватися тільки копіями, не раз дуже недокладними. Я намагався також старанно зібрати у непрохідних хащах літератури все, що стосувалося Словацького: від сучасних газетних заміток почавши, а скінчивши найновішими літературними дослідженнями».

Що це все означає і як сумлінно д-р Бігеляйзен трактує своє завдання, найкращі докази цього дав він у виданні творів Міцкевича.

Тепер ми маємо під рукою так зване популярне видання, що містить самий текст творів Словацького, без критичного апарату і коментарів видавця, які для тих, що придбають нинішнє видання, вийдуть разом окремим томом. Чотири томи нинішнього видання, відповідаючи усім вимогам щодо друку, паперу, коректи (не знаємо, чи Baumplana замість Bauplana, I, 305, вважати за коректорську помилку видавця чи самого автора, так само там же Grądcki замість Grądzki), містять: т. I — твори з юнацьких літ (1829 до 1833), том II і III — твори з періоду зрілості (1833—1842), нарешті в т. IV твори з доби занепаду і товіанізму* (1842—1848). Крім поетичних творів, представлено тут також прозові статті, яких у попередніх виданнях Словацького не було («Preliminaria peregrynacji Radziwiłła do ziemi

świętej», «Święcone Radziwiłła», рецензія на «Літню ніч» Красінського), а також деякі вірші («Na sprowadzenie prochów Napoleona», «Przeklеństwo», «Ostatnie wspomnienie»).

Окрасою нинішнього видання є портрети й факсиміле рукописів Словацького з різних епох його діяльності, додані до кожного тому. Отже портрет, що прикрашає перший том, є вірною копією картини знаменитого художника тих часів Рустема*, друга родини Словацьких, який згідно з тодішнім звичаєм намалював п'ятирічного поета у вигляді амурчика. Оригінал, який знаходиться в музеї князів Любомирських*, а докладно описаний Павловичем, репродуковано тут вперше, надзвичайно вдало.

До другого тому додано відоме зображення Словацького пензля Куровського*, за яким виконано барельєф на обкладинці.

Третій том оздоблює відбиток медалі найкращого польського гравера Ант. Олещинського*. Від профілю цього віє гіркотою й гордістю, що незмінно супроводжували сумне життя автора «Батька зачумлених». Четвертий том дає нам зображення поета з останніх років, яким ми його бачимо на надгробному камені на могилі, на жаль, сьогодні зовсім занедбаній, на кладовищі Монмартр у Парижі. Щодо пояснення факсиміле автографів, виконаних старанним фотографуванням Пшемеського, а літографованих у закладі Пшишляка, досить сказати, що вони дають докладне уявлення про розвиток почерку Словацького від ранньої молодості аж до останніх хвилин його життя. Ми маємо тут картку з автографа «Думи української», «Ліллі Венеди», «Короля духа», а також факсиміле «Гімну» («O zachodzie słońca»). Це поки що все про нове видання творів великого майстра романтичної поезії. Праця д-ра Бігеляйзена, а також всі заходи підприємства «Польської книгарні» з тим, щоб дати польській громадськості видання творів Словацького, гідне його імені, заслуговують на тим більше схвалення, що в той час, коли для вивчення творчості Міцкевича існує спеціальне товариство, Словацьким у нас займаються менше і, окрім грунтовних праць Малецького і графа Тарновського, численна література про Словацького включає небагато праць, що мають дійсну вартість. До праці доктора Бігеляйзена ми ще повернемося, коли вийде додатковий том, який дозволить нам вповні оцінити всю критичну працю видавця.

ДОПОВІДІ МІРІАМА

На суботню доповідь п. Зенона Пшесмицького* зібралося трохи більше слухачів, ніж на ту, що була в середу, однак не стільки, як на це заслуговувала і дуже цікава тема, і прекрасний спосіб її висвітлення, що довів Міріам у першій своїй бесіді. Пшесмицький прекрасно охарактеризував міщанське бельгійське середовище, яке в той час, коли завдяки групі молодих письменників активізувався літературний рух, воліло розважатися цирковими видовищами, ніж прислухатися до пульсу нового, ширшого життя. Те саме, mutatis mutandis [1] можна сказати і про нашу «світлу» публіку. Вона воліє забавлятися пустими пантомімами в «притулку національного мистецтва», ніж піти туди, де б вона могла почути справді щось нове і корисне. Новий напрямок, який намітився на полі французької поезії та її рідної сестри в Бельгії, у нас абсолютно невідомий або ж буває представлений дуже недокладно, а часто й фальшиво. У зв'язку з тим, що і в нас у Польщі цей новий рух починає впливати на вразливі душі молодих артистів і письменників, варто все ж було б почути що-небудь про нього з уст людини, яка, як бачимо, досліджувала його прояви в першоджерелі і сама, будучи поетом, має свою оригінальну і безумовно цікаву точку зору. Можна не погоджуватись як з суттю «декадентської» поезії, так і з деталями, в яких ця суть набирає видимі форми, але познайомитися з нею в усякому разі варто.

У суботній доповіді продемонстрував нам Міріам поетів, пов'язаних між собою спільною ниткою «символізму», але відмінних щодо форми. В одних характерною рисою є

---

[1] Змінивши те, що треба змінити *(лат.)*. — *Ред.*

перевага колористичних елементів, а в інших незвичайна музичність.

Першим поетом, якого нам представив Міріам, був Теодор Ханнон*, майстер форми, що, підлягаючи спочатку впливам золяїзму, згодом поєднав у своїй поезії риси, властиві символістам. Антиподом автора «Noëls fin de siècle, rimes de joix» («Рими веселощів») і т. д. є Жорж Роденбах*— співець «напудреної музи», який, наслідуючи Коппе*, перенісся думками й почуттями в середньовіччя, до стародавніх міст, зображуючи їх у своєму «Царстві тиші», в поемі, яка, на думку доповідача, своїм настроєм справляє незвичайне враження.

Поруч з Роденбахом ми бачили палкого фламандця, прекрасного кольориста Верхарна*, спадкоємця йордансовських барв*, який перебуває здебільшого у монастирській тиші, серед аскетичних середньовічних ченців, надаючи своїй поезії містичного колориту. Останнім часом він переключився на метафізичну поезію (в трилогії «Les Soirs» («Вечори»), «Les Débâcles» («Погроми»), «Les Flambeaux noirs» («Чорні факели»).

Стисло повторивши всі враження, думки й почуття в поемі «Les apparus dans mes chemins» («Явища на дорогах мого життя»), Верхарн повертається до наївної дитячої віри, і відразу ж, дух неспокійний і бентежний, він переноситься в трилогії, перша частина якої має назву «Campagnes hallucinées», на суспільний грунт, змальовуючи яскраві картини поглинання містом форм фізичного життя.

Верхарн був товаришем Івана Жількена*, Жіро* і ван Аренберга*.

Іван Ж і л ь к е н, автор «Damnation de L'artiste», має в собі рису психолога, а водночас нахил до копирсання у власному «я». Це артист замкнений у собі, містик, напівокультист. Твір «Les Ténèbres» («Темрява») знаменує відмовлення від думки. З більш дрібних творів доповідач процитував у прекрасному власному перекладі кілька містичних пісень.

Ж і р о також фламандець, кольорист, закоханий у Ренесансі, часи якого представив між іншим в «Les dernières Fêtes» («Останні свята»).

Аренберг пише сонети. Як ми вже сказали на початку, контрастом до фламандців, що відзначаються кольористичним талантом, є поети валлонського походження, в яких домінуючою стихією є музичність вірша. Найбільш оригі-

нальним з них (на нашу думку, диваком) є Альберт Мокель*, який в одному із своїх творів зобразив життя молодості, побачене очима дитини, вживаючи між іншим для вираження вражень, думок і почуттів ноти, які він змушує читати очима. Його слідами пішли Рассенфорс і Жерарді. До французьких парнасистів наближається Северен*(«Лілія», «Подарунок дитини») і Гарні*.

Окрему школу творять так звані гентівці:

1. Валлонець Ле Руа*, автор «Mon coeur pleurs d'autrefois» («Моє серце плаче за минулим»).

2. Ван Лерберг*, а також М. Метерлінк*, про якого доповідач написав окреме дослідження*(у «Варшавській бібліотеці найвидатніших літературних творів» разом з перекладами драм).

У дуже гарному перекладі навів Міріам кілька уривків з «Теплиці», які викликали в адресу автора зливу критики, не раз незрозумілої і сповненої гострих контрастів. Найцікавішими є зізнання Метерлінка, що виявляють потяг поета до всього таємничого в людині, до заглиблення в тому mare tenebrarum (морі темноти), що знаходиться в людській душі.

Про драми Метерлінка доповідач не говорить, а шкода, бо драми ці відомі декому і в нас, але дуже мало зрозумілі. Доповідач, очевидно, був обмежений часом, бо ж лекція тривала і так дві з половиною години. Публіка гарячими оплесками подякувала доповідачеві за дуже цікаву лекцію.

*

Третя й остання доповідь, присвячена загальній характеристиці сучасних бельгійських поетів, зібрала таку ж нечисленну аудиторію, як і дві перші. Доповідач у цій останній лекції, на наш погляд, зійшов дещо з того високого рівня, на якому, безумовно, були прочитані дві перші доповіді. І не дивно. Сам поет, він виявив тут більший талант у поетичному представленні і тонкій характеристиці окремих постатей і цілих плеяд поетів, ніж в аналізі теоретичних основ і суспільних джерел їхньої поезії. І в доповідях п. Пшесмицький виявив себе більше поетом, ніж критиком.

Якщо в перших двох доповідях постаті бельгійських поетів вимальовувалися перед нами виразно та оригінально, промовляли до душі власними словами, то там, де йшлося

про аналіз, про тонке виявлення коріння і ниточок, про з'ясування зовнішніх впливів, про характеристику темпераментів та інтелектуального тла, врешті про виключно інтелектуальні, естетичні визначення, доповідач, очевидно, не був у своїй стихії і в деяких моментах справляв враження прямо протилежне до того, яке він мав намір справити.

Три найважливіші характерні риси у нових бельгійських поетів виявив і підкреслив доповідач: ненависть до суспільства і самозакоханість, боготворіння власного «я», гасло «мистецтво для мистецтва», стремління до містицизму, до проникнення в глибину речей, таємничих і недосліджених явищ. Найдовше затримався доповідач над аналізом гасла «мистецтво для мистецтва», і тут з доказами його ми повинні цілком погодитися. Прихильникам цього гасла, на думку п. Пшесмицького, не йдеться про якесь обмеження мистецтва, про виключення з нього певних тем, певних форм, певних комплексів почуттів і уявлень, а навпаки. Мистецтво повинно охоплювати все, бути відбиттям власного «я» і цілого світу так, як його бачить і розуміє поет. Йдеться тільки про те, щоб в опрацюванні обраної теми автор був поетом, тобто мав на оці передусім і виключно постулати мистецтва. У такому розумінні всі справжні поети завжди дотримувалися цього гасла, всі шедеври світової поезії є його наслідком. Чи так розуміють, чи в такому обсязі застосовують це гасло нові бельгійські поети — це інше питання.

Ми також повинні погодитися з доповідачем у тому, що говорив він про символізм, а скоріше про поняття символу. Символом може бути в поезії все. Не йдеться про алегорію, про підтягання дійсності до якихось заздалегідь прийнятих ідей. Йдеться лише про те, щоб поет, зображаючи певне явище, умів при цьому порушити в нашій душі цілі акорди почуттів і уявлень, які б поривали нашу фантазію в якийсь далекий, безмежний простір, відкривали перед нами широкі горизонти думки і мрії, щоб, як колись сказав Гейне, кожний вірш був неначе тісним віконцем у безкінечність. Але й тут ми знову скажемо, що такими символістами були і є всі великі поети, якщо не всіх часів, то принаймні XIX ст. з додатком таких велетнів, як Шекспір, Данте, Кальдерон*. Чи нові бельгійські поети розуміють символізм так само в цьому широкому значенні, то ще питання; дуже шкода, що шановний доповідач саме цій стороні питання не приділив більше уваги.

Те, що йдеться там про дещо більше, ніж про таке широке розуміння символізму, доводить той факт, що ці поети йдуть далі, що їхній символізм переходить у містицизм, у прямування до чогось таємничого, надчуттєвого і неземного. Тут вже наша фантазія не може встигнути за висновками доповідача, тут кожне його речення будить у нас дух опозиції. Чи справді прагнення до таємниці і таємничості є таким вже вродженим, як твердять бельгійці? Ми не можемо в це повірити, бо самі в собі цього потягу не відчуваємо. Зате знаємо, що потяг до таємниць і до речей таємничих відчувають часом малі діти і люди нервово збуджені, істерики і розумово не дуже розвинені. Отже, це стан хворобливий або первісний, песимістичний.

Аби панування такого стану в поезії мало означати якийсь поступ, якусь нову зірницю,— у це повірити нам трудно. Ще більше сумнівів викликає ота знаменна ознака нових бельгійських поетів, про яку лектор згадав на початку своєї третьої доповіді,— їхня ненависть до суспільства та безмежний егоїзм. Ця ненависть зарозуміла й бездіяльна, отруйна і вкрай безініціативна, а надто часто настільки загальна, що скидається на фразу без почуття, або ж настільки пристрасна, що нагадує божевілля — це не є здорове, природне почуття, це не почуття майбутності, бо йому бракує основної підстави майбуття — розуму й справедливості. Адже суспільство, котрим так погорджують ці поети, працює в поті чола і на них, дає їм хліб і до хліба, посуває вперед науку й знання, тобто поширює наш кругозір, нашу думку і нашу силу саме в галузі невідомого, в той час як поети з царини невідомого, в яке вони так товпляться, підносять тільки більш чи менш безглузді вигуки й справжнє або вдаване клацання зубами. А робітниче, буржуазне суспільство, темне й освічене, в запеклій жорстокій боротьбі за своє існування, за задоволення своїх потреб крокує в майбутнє, якого ці поети не бачать чи бачити не хочуть.

Замикаючись у тісній шкаралупі власного «я», хоча й роздутого до безмежності, вони тим самим замикають самі перед своєю поезією майбутнє, а зарозумілі їхні поклики — це скоріше голоси вмираючих, ніж провісники нового життя. Те, що говорять вони про сучасність як перехідний момент, як про час якогось народження, якогось інтервалу поміж ніччю і днем — це брехня й нісенітниця. Кожен історичний момент є перехідним моментом, бо історія не стоїть

на місці; кожен момент є хвилиною народження і смерті водночас, засіву і жнив разом. Очікування якогось таємничого, великого, безконечного, чудового майбутнього — це брехня і нісенітниця, бо майбутнє буде таким, яким можуть його створити минуле й сучасне.

З посіяної гречки не виросте мак, з воронячих яєць не вилупляться соколи. Перефразовуючи відомий парадокс Ібсена*, хотілося б сказати отим обдарованим, не рідко геніальним бельгійським поетам: даремне, панове, ви називаєте себе символістами, декадентами, художниками й музикантами в поезії, артистами для артизму. Назвіть себе істериками, то ми вас відразу зрозуміємо.

ДО ПИТАННЯ ПРО ПЕРЕКАЗИ ПРО МАГОМЕТА У СЛОВ'ЯН

Слов'яни, а зокрема південні і північно-західні,— поляки, українці, болгари, серби і хорвати,— протягом довгих віків були в таких близьких і різноманітних контактах з мусульманами — турками, татарами, арабами, що було б дивно, якби ці контакти не зумовили глибокого впливу на їхню історію, спосіб життя, мову і взагалі на весь національний характер. Адже ж з половини XIII ст., тобто від великого нападу монголів на Русь і на Польщу коло 1240 р., слов'яни творили захисну стіну для Європи, великий прикордонний вал, який, щоправда, сам не міг витримати величезної навали тих народів, але, незважаючи на це, довгі віки з напруженням усіх своїх сил допомагав відбивати цю навалу. З XIII ст. історія слов'янських племен є історією невпинної, відчайдушної боротьби, що велася з перемінним успіхом, нескінченним рядом перемог і поразок, нападів, здобутків і опустошень. Як у Сербії, так і на українських степах, як в боснійських горах, так і над Маріцею, Дунаєм, Дністром, Ворсклою і Доном пливли потоки крові. Тисячі слов'янських полонених заповнювали невільницькі базари Кафи*, Стамбула, Трапезунда, Смирни, Дамаска, Александрії і Триполіса, працювали в каменоломнях або мучились на галерах.

Не слід, однак, думати, що мусульмани відносно слов'янського світу відігравали виключно винищувальну та спустошувальну роль. Без сумніву, як сусіди були вони часто неприємними і страшними, але там, де вони здобули собі повне панування, вони виявляли у багатьох відношеннях гуманність, терпимість до іновірців і давали доступ до цивілізації. Правда, про самостійне політичне життя слов'ян під їх пануванням не було й мови, адміністрація

була цілком азіатською, продажною й капризною, але зате слов'яни були звільнені від військової служби, не були утискувані надмірними податками, а у релігійному та церковному відношенні мали досить значну автономію. Про це свідчить як Іпатіївський літопис, так і народна сербська епопея. В одній сербській пісні знаходимо такий цікавий епізод.

Юрій Смедеревац (Юрій Бранкович*) питає Янка Сибінянина (Janos Hunyadi*): «Якщо тобі бог допоможе перемогти турка, то яку ти залишиш нам віру?» Хун'яді відповідає: «Я залишу вам віру угорську, щоб ви відправляли «меси» (служби божі) і вірили в Рим і в папу». Потім питається той же Смедеревац турецького султана, яке б він зайняв становище щодо віри в разі можливої перемоги, а той відповідає: «Я побудую поряд церкву і джамію: хто вірує в Христа, хай іде до церкви, а хто молиться Магометові, хай іде до джамії» (W u k. Pjesme, II *, 513). Неодноразово у сербських піснях турецькі султани виступають як фундатори й добродійники християнських церков (W u k. Pjesme, III, 60, 64, 66 і т. д.). І це не видумка гуслярів, але очевидні факти. Православні патріархи мали свою резиденцію і в Константинополі, Антіохії, Александрії і Єрусалимі. На острові Хіос знаходилась прекрасна грецька школа. Православна чернеча республіка на горі Афон під турецьким пануванням зберігала давню свою автономію, і тисячі побожних християнських прочан з Польщі, Росії та інших країн йшли на Афон і до Палестини, а в Боснії всі шляхетські роди, які до цього схилялися до єресі богомилів і патаренів* і через те були жорстоко переслідувані Римом, боячись бути зовсім винищеними подібно до альбігенсів*, перейшли на мусульманство. Сербські пісні з XVI і XVII ст. змальовують ставлення сербських «юнаків» з християнського побережжя (Дубровник, Котар і т. п.) до «юнаків»-мусульман з Боснії і Герцеговини як дивну мішанину старого побратимства з новою неприязню, як оригінальний варіант одвічного «Qui vive»,[1] за яким «юнаки» з обох таборів сьогодні разом п'ють, гуляють і ведуть дружні розмови, вступають навіть у досить тривалі родинні стосунки, товаришують між собою, а завтра чигають один на одного і влаштовують взаємну різанину.

Так само у Польщі й на Русі, де відносини склалися далеко гірше внаслідок поселення в Криму татар-кочівників,

---

[1] Хто іде *(франц.)*. — *Ред.*

які, продавши невільників — головне джерело свого існування, щороку здійснювали грабіжницькі напади; не бракувало певних більш близьких і мирних стосунків між слов'янами та мусульманами. Взятих у полон під час війни татар дуже часто селили тут же, серед слов'янського населення; звикши до хліборобства, вони асимілювалися з цим населенням. Так само дуже багатьом з тих, хто був взятий у ясир, вдавалося після викупу повернутися додому, а українські пісні малюють нам, наприклад, такі картини: старенька жінка, взята в ясир, дістається туркові, який бере її за няньку до своєї дитини. В дружині цього турка старенька пізнає свою дочку, взяту раніше до неволі. Не кажучи про це нікому, старенька, колишучи дитину, співає їй своєю мовою пісню:

Люлю, люлю, турченятко,
По доненьці онучатко.

Туркеня, чуючи це, б'є бабусю по обличчю, і тепер лише мати признається дочці. А на її питання, чи хоче разом з нею панувати, відповідає, що воліє в рідним краї бідувати, і просить, щоб дочка відіслала її на батьківщину.

Особливо серед поляків, українців і козаків мусило бути багато людей, які не раз скуштували татарської і турецької неволі, знали татарську мову, або ж таких, які, щоб відшукати рідних, ходили в Крим, до Стамбула, до міст Малої Азії. Не треба теж забувати, що частина українського племені, поселена в Бессарабії, на Буковині і на Поділлі, більш чи менш довго була під постійним, посереднім і безпосереднім турецьким панування̀м.

Ці різноманітні й довготривалі контакти досить добре пояснюють нам вплив мусульманських народів на духовне життя слов'ян, їхню мову, літературу, народні пісні, звичаї, одяг, вірування й перекази.

Для дослідження цих усіх впливів до цього часу ще надто мало зроблено, щоб можна було вже сьогодні зробити висновок про їхній обсяг. Щодо мови, то вже славетний Міклошич виявив і дослідив «Тюркські елементи в слов'янських мовах»*. Також у галузі фольклору сліди цього впливу, посередні й безпосередні, цілком очевидні. До посередніх слідів треба віднести майже всю новішу слов'янську епіку; адже ж такі прекрасні явища цієї епіки, як юнацькі сербські пісні й українські козацькі думи, завдячують якщо не першопричину свого народження, то принаймні

свою сучасну форму довговічній кривавій і героїчній боротьбі слов'ян з турками і татарами. Різні деталі цієї боротьби вже в XV ст. стали предметом народних епопей, які відтак розвивались дедалі буйніше, аж до того, що давні героїчні пісні були ними або ж витіснені й канули в забуття, або ж поглинуті й перероблені, відповідно до нових умов[1].

Щоправда, вплив мусульманських народів на ці твори був тільки посереднім: вони допомагали творити факти, які потім ставали предметом епічних пісень. Можна, однак, вказати й на інші, безпосередні впливи, де мусульманські народи постачали слов'янським народам готові теми до пісень та оповідань. Згадаю тут тільки про широковідому розвідку Стасова* в «Вестнике Европы» відносно походження російських билин, де автор намагався довести, що велика частина цих билин була наслідуванням, і то досить невдалим, героїчних пісень і легенд туранців, турків, татар, калмиків, а також персів і т. д. Останнім часом у цьому ж напрямі йдуть орієнталісти Потанін* і якоюсь мірою Всеволод Міллер*, який велику частину тем, опрацьованих у билинах, виводить з Кавказу. Хоча ми повинні визнати, що докази Стасова і його послідовників не відповідають вимогам наукової точності, то однак не можна заперечити, що численні мотиви з фольклору цих народів увійшли до російських билин.

Далеко більшою мірою можна це сказати про прозові твори: казки, новели, фацеції і т. п. Вже Т. Бенфей у 1859 р. у своєму відомому вступі до «Панчатантри»* висловив думку, що численні азіатські, зокрема індійські, казки, байки і легенди через Тібет перейшли до монголів, а від них під час їхнього 200-літнього панування над Північною Руссю перейшли до неї, а звідти в усній формі розійшлися по всій Європі. Хоча це твердження у повному його обсязі не можна вважати правильним, однак щодо деяких аспектів такі фольклористи, як Веселовський, Потанін та інші, довели його слушність.

На жаль, ще немає систематичної праці, яка б вивчила це питання у повному його обсязі. Треба було б звернути особливу увагу також на приказки, які, як відомо, в багатьох

---

[1] У минулому році появилися надзвичайно важливі й гідні уваги праці* про слов'янську епіку, а саме: Серенсена про сербську епопею в «Archiv für slavische Philologie» і Житецького про козацькі думи в «Киевской старине».

випадках є лише приповідками й анекдотами, скороченими до лаконічної формулки або уривка, і дозволяють припустити певний літературний сюжет у даного народу навіть тоді, коли сюжет цей сьогодні вже вивітрився з пам'яті цього народу або ще не був знайдений вченими.

Щодо українського фольклору, то досить буде вказати цікаву розвідку п. П. Кузьмичевського «Турецькі анекдоти в українській фольклористиці»* («Киевская старина», 1886, т. XIV, 209—236, 445—466), який навів понад 20 дрібних народних оповідань і довів їхнє безперечне походження з турецьких анекдотів, що належать до циклу Насреддіна Ходжі, придворного блазня Тамерлана*. В кінці своєї розвідки автор висловив упевненість, що наведені ним приклади зовсім ще не вичерпують всього багатства українських відголосків з турецьких оповідок. «Не було б, на його думку, нічого дивного, коли б справді виявилось, що українці після балканських народів найбільше запозичили оповідок з цього циклу,— настільки близькими й різноманітними були їхні зв'язки з турками й спорідненими з ними кримськими татарами» («Киевская старина», т. XIV, 446).

Зробимо, однак, крок далі і запитаємо, чи також слов'янські народи у своїх контактах з мусульманами мали чітке уявлення про їхню релігію, їхню віру та ієрархічний лад і як вони осмислювали все це зі своєї християнської точки зору? Ми вступаємо тут на поле, яке до цього часу було цілиною, де для дослідників є ще багато роботи. Народні пісні як південних, так і північно-східних слов'ян висловлюють часто відверту антипатію до мусульманства, хоча окремих мусульман не раз представляють як людей не поганих і чесних. Про самого Магомета у сербських піснях згадується звичайно лаконічно: автори цих пісень, що жили під турецьким пануванням, мусили навіть мимоволі з пошаною згадувати «святого Магомета», щоб не викликати переслідування за осквернення святині. Український козак Байда, якому турецький султан дарує свою дочку за жінку, відверто відповідає: «Твоя дочка гарна, віра твоя проклята».

Особливо багатоженство і нічим не погамована хтивість у мусульманстві були огидними для європейських християн, вихованих у дусі середньовічного аскетизму,— звідси в українських піснях сталий епітет: «поганая віра». Тим більше повинно здаватися дивним, що Михайло Литвин (Michalo Lithuanus), що писав близько 1550 р., у своїй

праці «De moribus Tartarorum, Lithuanorum etc.» (фрагменти з неї видав у Базелі в 1615 р. Грессер), виголошує дуже похвальну промову багатоженству мусульман, вбачаючи в ньому джерело найвищої моральності, виключно гідний людини стан. Цей трактат стоїть, одначе, дуже відокремлено, опублікований він був тільки частково після смерті автора, далеко поза межами слов'янського світу і, очевидно, не зробив на слов'ян жодного впливу. Лише в XVII ст. пробуджується у слов'янському світі жвавіший інтерес до релігійного і державного турецького життя. Поляк Еразм Отвіновський провів багато років у Стамбулі і описав їх у своїх спогадах*. Не менше популярними були також численні описи подорожей до Святої землі, в тому числі польського князя Радзівілла Сєротки*, які містять багато легендарних подробиць, почутих на Сході. Чехи й поляки з цікавістю читали записки бувшого яничара Костянтина Михайла Костянтиновича, написані близько 1510 р *. (уривки з них ми знаходимо в численних рукописах з XVII і XVIII ст., див. рук[опис] Оссолінських*, № 200). Теологи познайомилися з святою книгою мусульман Кораном, звичайно, в західноєвропейських латинських перекладах, а з другого боку — ще раніше приходили до православних слов'ян з Константинополя пам'ятки візантійської апологетичної і полемічної літератури, зверненої проти мусульманства. Традиція цієї літератури пов'язана якоюсь мірою навіть з історією хрещення слов'ян: адже головний слов'янський апостол, св. Кирило, ще до свого апостольства у слов'ян брав участь у диспутах грецьких теологів з мусульманськими на острові Родос. Ця полемічна література, яка процвітала особливо в X—XIII ст., боролася з мусульманством справді візантійським способом, без докладного знайомства з головним джерелом мусульманства — Кораном, з якого цитувалися фрази звичайно тільки по слуху і часто приписувалися йому речі, яких там зовсім немає. Головним твором цієї полеміки були написані в другій половині XIII ст. чотири апології християнської релігії і чотири інвективи про Магомета, автор усіх — бувший візантійський цісар, пізніше скинутий з престолу, який жив як чернець на горі Афон і в Пелопонессі, Іван, у законі Іосаф Кантакузин*.

Ці твори (опубліковані в збірці Migne'a* «Patrologia graeca», т. 153), наскільки мені відомо, не були перекладені церковнослов'янською мовою, але фрагменти з них увійшли

в склад «Житія святого Феодора Едесенського»*, а житіє це вже в XV ст. було перекладене на церковнослов'янську мову, особливо на Русі воно мало велику популярність і було старанно переписуване. На початку XVII ст. перекладено теж безпосередньо з грецької на тогочасну південноруську мову інший полемічний твір, а саме книжку карійського єпископа Феодора Абукара*. Його мали друкувати в Острозі, але з невідомих причин він залишився в рукописі (див. С т р о є в*, Опис рукописів Царського*, стор. 716—720). Між іншим поставлено в цьому трактаті відоме з Лессінгового «Натана Мудрого» питання: «Котра віра краща: Мойсеєва, Христова чи Магометова?»

Нарешті ми знаходимо у слов'ян також менш чи більш самостійні полемічні праці проти мусульманства. І так, відомий чернець з Афону, Максим Грек*, у кінці XVI ст. написав надзвичайно популярний «Трактат, що викриває агарійські спокуси і автора їх огидного пса Магомета», а в другій половині XVII ст. українець Галятовський* видав книжку «Alkoran Mahometów od Koheletha Chrystusowego Wywrócony». Цієї книжки я не мав у руках. Якщо, однак, можна судити з того, що сам Галятовський пише про Магомета у своєму творі «Alphabetum rozmaitym heretykom niewiernym» (вид. у 1681 р.)[1], то можемо наперед сказати, що вона мало чим відрізнялась від згаданих вище візантійських полемік, тобто що побожному полемістові не йшлося про те, щоб дати можливість висловитись противникові, навести більші уривки з критикованої книжки, але передусім про те, щоб в якнайкращому світлі показати власну догматичну вченість і діалектичну витонченість.

Немає, однак, сумніву, що ще до появи цих творів як серед простого люду, так і в інтелігентних сферах були в обігу певні оповідання про мусульманство і про його творця, які поширювались чи то усно, чи то письмово. Чи ці

---

[1] Наводжу цей уривок дослівно: «Магомет. Батька мав язичника, по імені Голя, ізмаеліта, і від батька навчився поганської віри і велів шанувати місяць, який шанували язичники і за бога мали. Матір'ю мав єврейку і від матері навчився єврейської віри і прийняв обрізання, яке приймають євреї. Вчителя мав Сергія — єретика, аріанина і несторіанина, від якого навчився єретичної віри і говорив, що Христос не є богом, а лише людиною, однак Христа вивчав, кажучи, що від чистої діви Христос народився. Із трьох вір склеїв Магомет одну, щоб могти язичників і євреїв і християн до своєї секти мусульманської прийняти і свою секту розширити» (стор. 163—164).

легенди збереглися до нашого часу в устах слов'янських народів і які саме — мені невідомо. Відоме польське прислів'я: «Якщо не йде гора до Магомета, то Магомет йде до гори» є інтернаціональним і більш того, мені здається, що воно книжного походження і виникло досить пізно: в ньому відбивається раціоналізм XVIII ст., який висміює чудеса; основою цього прислів'я є, очевидно, оповідання про те, як Магомет присягнув своїм вірним, що на його веління гора прийде до нього; коли ж, однак, гора цього не зробила, сам Магомет пішов до неї. Таке оповідання я чув колись з уст ксьондза-катехіта (ченця-василіанина) в Дрогобичі.

Немало оповідань легендарного характеру, очевидно, приносили до слов'янських країн численні невільники, які, пробувши якийсь час у турецькій неволі і наслухавшись там різних оповідань, верталися потім на батьківщину.

Одним із таких оповідань, надзвичайно популярних у Чехії і в Польщі, було оповідання бувшого яничара Костянтина Михайла Костянтиновича з Островіци, серба, який жив у кінці XV ст. і, очевидно, по-польськи написав свою «Турецьку хроніку» про поразку короля Владислава під Варною* і Яна Ольбрахта на Буковині [1*]. В численних рукописах XVI і XVII ст. ми знаходимо уривки з цієї хроніки, які стосуються саме теми, що нас цікавить. І так, у рукописі бібліотеки Оссолінських у Львові (№ 200, к. 28) читаємо: «O Mahomecie y o Alim szwagrze iego». Коли Магомет розповсюджував свою віру, у нього була сестра Якимія, яку він було віддав Алімові, своєму помічникові, за дружину. Він навчав тоді і закликав на свій розсуд знищувати Христову віру, бо він творив їм віру відповідно до цього світу, помітивши, що люди є прихильнішими до казок і до світських речей, ніж до божих».

Далі повість про Магомета уривається і говориться про Аліма та про його шаблю Забіфар, «дивовижної гостроти, і як про неї оповідають, у що б нею Алі не вдаряв, чи то в залізо, чи то у сталь, все перед нею було як павутина... Після смерті Магомета Алі з великою тугою поїхав у гори до скель, бажаючи з туги зіпсувати шаблю, і вдарив нею о скелю, аж уся відкрилась».

Про самого Магомета Костянтинович небагато, очевидно, знав. В іншому уривку його хроніки ми читаємо: «Про

---

[1] Див. А. Н. Пыпин. История славянских литератур*. Петербург, 1879, стор. 472.

Магомета такий є переказ у тих християнських народів, про що я багато чув від одного вірменського патріарха в Константинополі... Той так говорив, що є один монастир на одній горі в Арабській землі, св. Василія, де батько того Магомета, будучи монастирським підданим, прислуговував там. З часом, коли Магомет підріс, він його в послугах заступав і не раз пас монастирських верблюдів. Прогулюючись одного разу, старший цього монастиря побачив над сплячим Магометом якусь велику тінь, хоча день був гарячий і було сонце. Він спостерігав це і то кілька разів і вже не сам, але й інші брати бачили це, вважаючи, що це щось мало означати, хоча на той час він був поганенький і з головою у паршах, чого й зараз поміж турками багато, привели його до того, обіцяючи його та його батька звільнити від прислужництва у монастирі, аби їм дав лист на себе, що потім, в якому б він щасті не був, цього добродійства не забуде їм віддячити. Магомет погодився, але оскільки писати не вмів, питав, як це зробити. Веліли йому тоді вмочити всю руку в чорнило, добре й гарно приготовлене (яке там не так роблять, як тут) і покласти на білий папір замість печатки, що він і вчинив». Далі автор цього оповідання подає кілька абзаців з мусульманської догматики та міфології, але про самого Магомета не говорить більше нічого.

Набагато більше цікавих речей ми знаходимо в іншому безіменному оповіданні, що міститься в рукописі № 196 тієї ж бібліотеки, написаному близько 1650 р. Цікавий цей текст ми наводимо тут повністю:

Опис життя і Магометових мистецтв

Аппо[1] 630. Магомет народився від батька язичника араба, а від матері ізмаєлітки, Агарени, єврейки. А коли була суперечка між його батьком і матір'ю, в якій вірі він мав бути хрещений, просила мати одного хитрого єврея, щоб він спробував переконати батька, аби те дитя було охрещене на єврейську віру. Єврей, він вчинив так: знайшов йому єврейку-мамку, з якою змовився, що вона має, з криком і з страхом прибігши від дитяти, сказати, нібито ясний ангел прийшов і вийняв серце з дитини, вимив все нечисте, чорне з нього і полоскав у воді і зважував з іншими серцями, а воно само переважувало сто інших, і знову вклав

---

[1] Рік *(лат.)*. — *Ред.*

і зашив, а я від страху нічого не могла єказати. А коли тее так оповідала, здивувалися батько й мати, послали до того єврея, котрого на той час усі вважали великим пророком в Арабії, і просили його, аби він їм те пояснив, що бачила та мамка коло дитяти.

Єврей, бо ж хитрий, вислухавши справу, сказав, знаючи напевно, що то правда, що та мамка оповідала, що бог обшукав і зважив окремо того чолов'ягу і позначив його собі на його серці, аби ним жодні спокуси не володіли, він хоче також від нього, аби той був позначений на членові через обрізання батьками, аби був помітний між всіма народами. А коли зробили обрізання за намовою того єврея, призвичаївся до батькової поганської віри, і до материної єврейської і був тим ученіший. Після смерті обох батьків його зловили випадково і продали одному багатому ізмаєльському купцеві, якого звали Аббемонапле. Бачачи, що юнак до всього здібний, він доручив йому багато торговельних справ, з якими той добре справлявся. Після смерті того купця він оженився з його жінкою, з якою досягнув великого панства. Прийшов до нього чернець Сергій, котрого було вигнано з Константинополя, як члена аріанської* і несторіанської секти*, і він навчив Магомета їхньої віри. А коли той доріс до вісімнадцяти років, то, покладаючись на свої науки,— до того ж йому везло у всьому, — він почав проповідувати й навчати арабів, арагонів, персів і інші народи, видумавши собі одну віру з трьох вір, тобто Старого і Нового завіту і з поганської дещо, кажучи, що: Христос було прийшов докінчити закон Авраама, а я Христовий, бо в той час було велике сум'яття поміж християнами через єретиків, яких було багато в Греції, в Африці, і так легко міг до себе привабити людей, коли вони самі між собою порізнилися. Він навчав тоді різний люд, взявши з старого закону «П'ятикнижжя» Мойсея обрізання, святкування суботи, не їсти свинини, цілий місяць на рік поститися не ївши, аж поки сонце зайде,— називають це турки баєран,— і багато інших положень взяв у євреїв.

З християнської віри, за його вчителем Сергієм, взяв водохрещення для відпущення гріхів, бо його Сергій охрестив просто водою, так що й тепер турки після якогонебудь гріха обмивають собі водою лоно, коліна, голову й інше, вважаючи, що тим позбулися гріхів. Також те з християнської віри взяв, що говорив про Христоса як про народженого з непорочної діви, без людського насіння,

кажучи, що він посланий богом до євреїв і його ще перед цим обіцяв через пророків послати, і послав, але дурними людьми є християни, що його роблять рівним з богом (бо так є), а євреї, що його хотіли вбити, чоловіка такого, якого не могли вбити, бо це він знав раніше, а так поклавши свою особу на Іуду, він сам перетворився в імлу й геть зник, а євреї Іуду замучили, не Христа (за ту правду на ж тобі, Магомете, дулю!). І так своєю брехливою наукою перетягнув він багато людей на свою віру, особливо арабів, арагонів, персів, бо Агар не була власною жінкою Авраама, від котрої вони з Ізмаєлем народилися, а були вони сарацини, бо Сара була власна жінка Авраама. А оскільки читав він про те у Старому завіті , що бог обіцяв благословення нащадкам Авраамовим, через те вони цього благословення сподіваються. З поганської віри він також взяв те, що падають на землю, коли сонце сходить.

Коли він побачив, що вже багато нероб мав навколо себе зібраних, почав він робити наїзди на інші королівства, особливо котрі секти його не слухали, забирав багато верблюдів, на яких носив військове знаряджження, а так то вже нічого іншого не шукали, як тільки данини та здобичі. Цісар Гераклій* просив їхньої допомоги проти персів, але коли йому бог дав перемогу, він відмовився давати їм данину. Вони, спалахнувши гнівом, збиралися йти на держави і царства римські, араби намовили, щоб більше римляни данини не давали; вони це охоче вчинили. Король римський послав до арабів свого гетьмана з військом. Араби сарацини, обравши Магомета за гетьмана, завдали поразки римлянам раз за разом тричі. Звідси Магомет, одержавши велику славу, був обраний за короля арабів сарацинів. Потім він робив походи на Грецію, але його там Гераклій відігнав, однак потім, зміцнівши, всі сарацини здобули Арабію, Сірію, Єгипет, Іспанію, Галлію і довгий час ними володіли.

Після смерті Магомета довгий час чекали, що він воскресне, як обіцяв, але коли вже засмердівся, завезли його до тієї церкви, що він збудував був Авраамовим нащадкам в Арабії в місті Мецці. Мав 34 роки і панував 6 років.

Своїм нащадкам він залишив, між іншим, такий устав, аби жінок свого покоління приймали аж до четвертої любовно; повій можуть мати, скільки захочуть, при дружинах, а продати може ту, яка не має плоду.

Про віру щоб ні з ким не говорили, тільки рукою їй служили, вина не пили, тільки зі стравами вживали; холодне

щоб їли, на землі аби сідали, кров гяурську аби найбільше розливали, а то для них найбільше відпущення гріхів, як котрий її найбільше розілле. І багато інших уставів залишив, в яких, як і в тих усіх, йдеться про війну. А з цієї причини турки сьогодні не хочуть жити з миром. В Алькорані, в книгах турецьких написано про різні чудеса. Тільки про одне диво тут розкажу, яке він вчинив своєю хитрістю. Напустив в одні колодязі меду, а в другі молока, від якого збіліла вода; приводив людей до того місця і казав, що я вас привів згідно з письмом пророчим до землі обітованої, з якої потече мед і молоко. Або ж, було, голубку навчив дзьобати з вуха: коли він проповідував людям, вона прилітала на плечі і дзьобала з вуха: простий люд вважав, що то був святий дух. Так різними фокусами морочив людей, так що вони мали його за святого».

Вищенаведене оповідання аж ніяк не вичерпує всіх легенд і оповідань про Магомета, які були відомі в Польщі; думаю звичайно, що, переглядаючи давніх польських письменників, можна назбирати їх не мало. З свого боку для доповнення вищенаведеного оповідання наведу ще одну легенду, взяту з популярної колись історично-філософської псевдоенциклопедії, а саме з книжки францисканина, ксьондза Гавдентія Пікульського* під заголовком «Sukces świata czyli Historja uniwersalna... krótko napisana», виданої у Львові в 1763 р. Короткий уривок цієї праці, що оповідає про Магомета (стор. 307—310), відзначається незвичайним як на ксьондза Пікульського критицизмом: автор не вірить у походження Магомета з низів, сумнівається також у правдивості легенди про епілепсію Магомета, яку той перед своєю жінкою видав за розмову з ангелом. Незважаючи на це, без жодного застереження наводить він таку легенду, джерел якої не зазначає: «Назбиравши... багато людей з різних сект і єресей, найбільше несторіанів, він написав закон і одного [з цих людей] (як деякі пишуть) таємно опустив у сухий колодязь з написаною книгою; а другу в такій самій палітурці, ненаписану, при зібранні всієї громади тримаючи, велів людям молитись, щоб книгу ту через ангела бог захотів наповнити законом і написати, він її на їхніх очах на мотузці впустив, а через деякий час витягнув давно написану і розкривши людям показав і вірити рекомендував. А щоб його зрада не розкрилась, велів усім людям на пам'ять про одержання цього закону той колодязь засипати камінням і висипати могилу, де цей

несторіанець був убитий» (стор. 308—309). Треба, нарешті, додати, що й Пікульський теж твердить, що «заборонив хитрий чоловік (тобто Магомет) вести диспути про віру, записану в Алькорані, і навіть велить таких вбивати, щоб при суперечках не відкрилася його зрада» (стор. 310). Так само, як наведене рукописне оповідання, подає теж ксьондз Пікульський вік Магомета — 34 роки, тобто приписує йому вік Христа, що, як бачимо далі, є відгуком важливої характерної риси легенди, а саме ехом уявлення, за яким Магомета вважали за попередника Антихриста.

Дуже велику і цікаву збірку легенд і переказів про Магомета ми знаходимо в загальновідомій польській енциклопедії XVIII ст., в «Nowych Atenach wszelkiej scyencyi...» ксьондза Хмельовського*. Своїм звичайним макаронічно-квітчастим стилем дуже начитаний, але позбавлений будь-якого таланту єзуїт пише про Магомета: «Автором цієї гидкої секти (мусульманства) є Магомет, араб, з пастуха верблюдів пророк, але фальшивий, з ідіотів мудрий серед дурнів, з ватажків банди король, scelerat święty u sceleratów[1], осел, а не посланець божий, проводир на манівцях, а не на вірних дорогах, провідник у прірву, просвітитель, що засліплює, вчитель дурості, який від верблюдів веде до блудів» (I, 1095).

Ксьондз Хмельовський повторює про Магомета все те, що ми вище навели, але додає дещо нове, принаймні нам невідоме. І так, оповідає він, що «жінка Магомета не хотіла повірити в його пророцтво, хіба б його побачила написаним. Він тоді потаємно змусив єврейчика, свояка по матері, щоб той гарним почерком написав те, що він йому диктував. Показав він те жінці, яка дивилась на це з захопленням, а сам, знаючи все напам'ять, ніби читав з листка, дивлячись у нього (жодної літери він не знав, такий то вчитель!)».

Далі ми знаходимо тут оповідання про епілепсію Магомета, про ченця Сергія, про якого ксьондз Хмельовський знає далеко більше, ніж східні автори, повідомляючи, що це «мандрівний аріанин, вигнаний за єресь з монастиря царгородського Калістрата, великий Махомеда повірений, коли ще той верблюди пас» (I, 1096). Далі наш автор оповідає, посилаючись на «Annales» Баронія*, що євреї спочатку підтримували Магомета за те, що він прийняв від них обрізання, але пізніше, бачачи його шахрайства, відступили від

---

[1] Злочинець, святий у злочинців (*польськ.*).— *Ред.*

нього. Далі йде загальновідома історія про голуба, що викльовує зерна з вуха і якого видавали за святого духа. Suadente diabolo[1], пише далі вчений єзуїт, під керівництвом Сергія і ще якогось Івана, прибічника несторіанської єресі, він написав книгу закону, звану Алькораном. Казок і пліток (тобто розділів) у цій книзі 113. Далі ксьондз Хмельовський повторює вже відому версію про те, що Магомет заборонив сперечатися про віру, «але велів зараз же хапатися за метал», що дає авторові привід до каламбуру, що мусульмани є nazbyt żelantes, bo aż żelazantes. В Алькорані є 12 тисяч пропозицій, про які, коли питали Магомета, чи всі є слушними, він відповів, що тільки 3000 правдивих, а решта ні. Тому-то мусульмани, коли їм доводять неправильність якогось пункту їхньої віри, мають добру відмовку, що цей пункт, мабуть, відноситься до тих 9000 неслушних, про які говорив сам Магомет». Він пророкував, що з його закону народиться 73 секти, а лише одна має бути salutaris[2]» (I, 1097) — переказ, який далі, в значно іншій версії ми знайдемо на Русі і в Візантії.

Далі ми знаходимо у Хмельовського цікаву версію вищенаведеного оповідання про серце Магомета. «Хвалився Магомет, що до нього на 4-му році життя з'явився архангел Гавриїл, вийняв з нього серце і, видавивши з нього чорну краплю, увільнив його від чортівських спокус». Обидві ці легенди походять, очевидно, з старогебрейського переказу про пророка Ісайю, якому ангел у святині приклав до уст жарину, щоб їх таким чином очистити. «Він бреше, — пише далі ксьондз Хмельовський, — що тому, хто виходив з печери (після об'явлення Алькорану), кланялися дерева» — епізод скопійований, очевидно, з апокрифічних євангелій про дитинство Христа, де дерева кланяються Христові й Марії, що тікають з Єгипту. «Він бреше також, що дерева переносилися з місця на місце, створюючи йому тінь, що овеча лопатка, яку спекла одна єврейка і отруїла її, промовила до нього: «Не їж мене!» У сурі 4 Алькорану нібито є запевнення, що всі дияволи, які слухали перше читання цієї книжки після її написання, будуть врятовані. Магомет заповів також, що в день страшного суду він перетвориться на великого барана, а всі його вірні — на бліх, вони влізуть у його вовну і таким чином потраплять до раю» (I,

---

[1] За порадою диявола (*лат.*).— *Ред.*
[2] Рятівною (*лат.*).— *Ред.*

1100). Магомет ніби також навчав, що земля лежить у вола на рогах, і скільки разів віл головою потрясе, виникають землетруси. Ксьондз Хмельовський відносить це оповідання до Талмуда, де говориться про вола Шоробора, і жартує далі, що влітку, коли кусаються гедзі, ми б повинні були мати безперервні землетруси.

«Він блюзнірствує,— пише далі ксьондз Хмельовський,— що ангели Марут і Гарут, сходячи з неба на землю, щоб судити, одну вродливу молодицю, яка скаржилась на чоловіка, намовляли на погане діло; вона поставила умову, щоб її навчили тієї молитви, якою б вона відчинила небо. Як тільки її навчили, вона не на гріх пішла, а до неба. А бог, караючи за злий намір ангелів, постановив, щоб вони до судного дня висіли на волосках своїх брів у печері коло Вавілона» (I, 1000—1101). Далі ми представимо початок і розвиток цієї легенди, тут лише зазначимо, що деталь про повішення ангелів за волоски брів є лише у ксьондза Хмельовського, і нам невідомо, звідки він її запозичив.

Далі ксьондз Хмельовський детально оповідає легендарну історію мандрівки Магомета на сьоме небо, скопійовану, звичайно, з єврейських і греко-християнських апокрифів вроді «Ascensio Moysis», «Ascensio Isaiae» або Книги Єноха*, звичайно, з новими доповненнями. Наведемо тут лише кілька характерних рис з цього оповідання. Архангел Гавриїл заніс Магомета до Єрусалима. Помолившись у святині, Магомет виходить і знаходить поряд з нею драбину, що веде до неба. Небеса зіткані зі срібла, зорі висять на золотих ланцюгах. На першім небі знаходиться Адам, а також ангели в людській, конячій, волячій і курячій подобі, що моляться за людей і тварин. Курячий ангел — це півень, який стоїть ногами на склепінні першого неба, а головою торкається другого неба; коли він заспіває, всі півні на небі й на землі починають співати. Друге небо все із золота, там знаходиться Ной. На третьому, смарагдовому, знаходиться ангел смерті — такий великий, що відстань між його очима 70 днів дороги. Він тримає в руці дошку, на якій увесь час пише й стирає і т. п.

Дуже цікаве оповідання про смерть Магомета, яке подається у двох місцях книжки ксьондза Хмельовського, обидва рази з певними змінами. За однією версією, «Магомет, безбожно кінчаючи життя, пророкував про себе, що за прикладом Христа він має воскреснути. Але фальшивість

його пророцтва показав eventus[1], бо його учні не могли дочекатись резурекції, пішли геть, а тим часом прибуло багато псів, у черевах своїх почали тіло його робити sepulturam[2]» і відгризли йому руку (I, 141). В іншому місці наш автор подає, що Магомет був отруєний і що учні відійшли від гниючого трупа, після чого собаки вигризли йому бік (I, 1098).

Такі важливіші перекази про Магомета, що містяться в творі ксьондза Хмельовського. Щодо переказу про смерть Магомета, то автор посилається також на річники Баронія, і далі ми побачимо, яке було походження цієї легенди, і переконаємося, що вона є дуже ослабленим відгуком тих фантастичних оповідань про творця ісламу, які постали і ходили в Західній Європі в XII—XIV століттях, сліди яких дійшли до Польщі й на Русь, де взагалі переважали перекази, що витікали зі східних, візантійських джерел.

Переходячи до легенд про Магомета і його вчення, збережених у староруському письменстві, я повинен зауважити, що до цього часу вони не звернули на себе особливої уваги, ще не зібрані й не опубліковані, а тим більше не опрацьовані систематично. Порівняно найбільше пощастило невеличкому творові «Житіє св. Феодора Едесенського», в якому є, як згадувалось, легенди про Магомета, взяті з праць Івана Кантакузина. Твір цей вийшов у Росії, і то в староруському тексті в публікаціях Московського товариства любителів древньої словесності (№ 46, 61, 72), а по-грецьки, з гарним критичним вступом проф. Помяловського* у Петербурзі в 1892 р. (див. рецензію на це видання в «Byzantinische Zeitschrift» Крумбахера*, 1892, т. 1, 632).

Далі ми займемося детальнішим розглядом легенд про Магомета, що є в цій праці, зараз, однак, згадаємо для повноти бібліографії деякі менш значні доповнення до цієї самої теми. Переглядаючи каталоги старих рукописів, що знаходяться в українських бібліотеках, я занотував собі такі самобутні повісті чи «слова», що стосуються Магомета. У збірці рукописів якогось купця Царського, а нині графині Уварової* № 394 «Оповідання про віру сарацинську, викладене латинником Рікляндом (?), котрий займав посаду вчителя в сарацинському ордені, а потім повернувся знову до своєї латинської віри» (С т р о є в. Опис рукописів Царського). Рукопис цей походить з 1642 р. Те саме оповідання

---

[1] Випадок *(лат.)*.— *Ред.*
[2] Могилою *(лат.)*.— *Ред.*

знаходиться теж у рукописі музею Румянцева* в Москві (В о с т о к о в*. Опис рукописів Румянцевського музею, № 273). У цьому ж рукописі Царського знаходимо також окреме оповідання «Про гріб безбожного Бахмета», яке повторюється також у різних інших рукописах. У рукописі Царського № 416 (також XVII ст). знаходимо знову ж оповідання «Про фальшивого пророка Бахмета», що починається словами: «За часів цісаря Гераклія народився Бахмет від батька римлянина, а матері єврейки» (С т р о є в). Це оповідання, як побачимо далі, належить до типу західних повістей про Магомета, і тому його текст був би для нас дуже цікавим. Оповідання про гріб Магомета, який є метою постійних паломництв мусульман, ми знаходимо також у рукописі Царського № 432. «Оповідання про медийське (замість: мединське) місто, де, як кажуть, знаходиться гріб Магомета, фальшивого вчителя (в оригіналі: «прелестника» — шахрая, спокусника)». Також у зібранні рукописів колись Федора Андрійовича графа Толстого*, а тепер також графині Уварової знаходимо такого типу легенди. І так рукопис № 157 (XVII ст.) містить якусь точно не визначену «Повість про Магомета, фальшивого пророка», а рукопис № 190 (з кінця XVI ст.) містить в собі, крім інших полемічних творів, також «Слово, що викриває спокусу Хаагаренську і творця її гидкого пса Маамефа». «Ex ungue leonem» — з самого заголовка видно, що це є згаданий вже нами твір ченця з гори Афон Максима Грека.

Не маючи під рукою жодного з цих рукописів і не маючи можливості дістати з них хоча б виписки, я повинен обмежитися посиланням на ці доповнення, не маючи, звичайно, можливості їх аналізувати. Я згадаю тут лише про ще один рукопис, у якому є легенда цього типу. Рукопис цей знаходиться зараз у Віденській придворній бібліотеці («Slavica», № 9), де я теж мав нагоду його використати. Це великий фоліант, гарно написаний і добре збережений. Містить він на початку біблійну історію від сотворіння світу до Соломона, звану в старій візантійській і слов'янській літературі «Палея» (від грецького παλαιά), а далі ряд менших легенд і творів, у тому числі також «Про Магомета, сарацинського законодавця». Цікава доля цього рукопису. Складений, очевидно, наприкінці XV ст. на Волині, він був, як про це ми дізнаємося з напису на полях, у 1549 р. священиком Кузьмою Васильовичем у Ковлі на Поліссі подарований ченцям, що мандрували з гори Афон, звідки в нашому

столітті (близько 1830 р.) примандрував разом з кількома іншими рукописами до Відня, і там його купили для цісарської придворної бібліотеки.

Стаття «Про Магомета, сарацинського законодавця» списана, очевидно, з якоїсь Мінеї або якогось Прологу — збірників релігійного змісту, що містять житія святих або інші легенди і призначені для читання ченцям і вірним. Наша легенда поставлена там на день 4 лютого. Це виписка з «Житія св. Феодора Едесенського» з невеликими, як далі побачимо, додатками і змінами, тобто, в кінцевому результаті, виписка з творів Івана Кантакузина. «Махмет,— читаємо в цьому рукописі,— був спершу християнином, але зрікся Христа й блюзнірствував над духом святим, попав у ту фальшиву віру»!

Жив він у часи цезаря Костянтина Бородатого*, внука Гераклія, який царював у греків у період шостого загального собору*. Як бачимо, цей уривок не може бути випискою з «Житія св. Феодора Едесенського», автор якого майже сучасник св. Феодора, єпископ Михаїл з Емеси, жив у IX ст. і таких історичних та хронологічних абсурдів писати не міг. Адже ж відомо, що Магомет народився близько 570 року, помер у 632 р., отже, під час володарювання Гераклія, Костянтин Бородатий (Pogonatos) панував у рр. 668—684. Ці відомості слов'янський переписувач чи то грек, який доповнив «Житіє св. Феодора Едесенського» виписками з далеко пізніших (що походять з XIV ст.) творів Івана Кантакузина, повинен був запозичити деінде, бо ж і Кантакузин виразно пише, що Магомет жив ἐν ταῖς ἡμέραις Ἡρακλείου τοῦ βασιλέως τῶν ῥωμαίων (за днів Гераклія, короля римського).

З праць Івана Кантакузина запозичив компілятор старої руської легенди такі легендарні подробиці про Магомета:

1) У своєму Корані Магомет пише, що прийшов він не для того, щоб дати такий закон, як дали Мойсей і Христос, щоб ширити його шаблею і мечем. «Тому ті, хто не приймає мій закон, смертю нехай загинуть або дають данину, а якщо дають данину, нехай залишаються у своїй вірі». Тому його учні і послідовники, коли навчають Корану, повинні тримати при цьому оголений меч, бо ж Магомет сказав: «Доки меч оголений, дотоді триває моя віра; коли ж меча не буде (для її оборони), то й віра моя буде знищена». У Кантакузина ми читаємо також слова, вкладені в уста Магомета: «Я не прийшов,— каже він,— для чудес, а для меча

й кари; тим, які не слухають нашого закону, смерть буде карою, або ж нехай дають данину» (M i g n e. Patrologia graeca, т. 154, стор. 605). Тому є звичаєм у мусульман, що вчителі їхні під час викладання своєї науки оголюють меч і кладуть серед них, кажучи нібито від особи Магомета: Оце говорить пророк: «Доки стоїть меч, стоїть також мій закон, коли ж меч промахнеться, і закон буде знищений».

Дуже характерним для методу візантійської полеміки є те, що вищенаведених слів, вкладених в уста Магомета, в Корані ми не знаходимо й близько, окрім дуже загальних фраз про необхідність поборювання невірних (сура IX, 36). Звідки взяв Кантакузин свою відомість про це встановлення і звичай, не можу сказати.

2) Своїм вірним Магомет заборонив будь-де за будь-яких умов вступати з християнами в диспути про справи віри, оскільки сам він признається, що їхні твори, особливо Псалтир і Євангелія, правдиві, святі й досконалі.

У Кантакузина ми знаходимо також відомості про заборону диспутів з християнами, ці відомості, як ми вже бачили, дійшли до поляків і опинились нарешті у ксьондза Пікульського. Тим часом у Корані про це немає жодної згадки, а часті публічні диспути мусульман з християнами, які відбувалися в IX, X і пізніших віках у Греції, Іспанії і т. д., також заперечують цю відомість. Більш достовірним є те, що Кантакузин, а за ним і наші легенди, говорять про книги єврейсько-християнські, хоча і тут грек говорить не всю правду. І так у сурі III, 2 сказано, що бог зіслав з неба книги, аби дати людям керівництво в житті, а саме «П'ятикнижжя», Євангеліє і Коран; у сурі III, 43 сказано, що бог сам навчив Ісуса «П'ятикнижжя» і Євангелія; в № V, 52, що Євангеліє продиктував бог для здійснення «П'ятикнижжя»; в сурі IX, 112 і наступних постановлено знову в одному ряду «П'ятикнижжя», Євангеліє і Коран. Про Псалтир Коран не говорить зовсім того, що йому підказує Кантакузин, хоча згадує про нього кілька разів (див. C a s i m i r s k i*. Le Koran, traduit de l'arabe).

3) У руській легенді ми читаємо далі: І сказав також десь Магомет, що з його вірних послідовників тільки 70-та частина дістанеться до неба, а останні 69 частин підуть в огонь пекельний. І це недобре зауваження взяте з Кантакузина, який дослівно так говорить: «Поміж іншими жорстокостями Магомет твердить також, що всі послідовники його закону будуть поділені на 73 частини, а з них тільки

одна частина помилувана, інші ж будуть кинуті в огонь» (M i g n e, 616). Звичайно, у Корані про це немає жодної згадки.

4) З такої причини, читаємо далі в руській легенді, заборонив Магомет своїм вірним вживати вино. У незапам'ятні часи, оповідає він, послав бог своїх двох ангелів — Арота й Марота — на землю, щоб вони пильнували тут справедливість. І сталося так, що одного разу прийшла до них жінка, щоб на когось пожалітися. Ще до вирішення справи запросила ця жінка ангелів до себе на обід і подала їм і вино. Коли ж ангели напилися вина, загорілися раптовою пристрастю до цієї жінки і хотіли її згвалтувати. Жінка оборонилась від них, пішла до пана бога й поскаржилася на обох ангелів. Пан бог забрав жінку до неба й зробив її ранішньою зорею, а ангелів засудив на вічну муку і звелів закувати їх у Вавілоні в залізні пута. Легенду про двох ангелів, Арота і Марота, руський автор взяв також з Кантакузина. В Корані її немає, хоча автор його, звичайно, знав якусь легенду про цих двох ангелів, але значно відмінну від вищенаведеної. А саме ми читаємо там (сура II, 96), що демони навчили людей магії й науки, яку два ангели Арут і Марут принесли з неба до Вавілона. Вони, однак, навчаючи людей свого мистецтва, завше їх остерігали: «Ми є спокусою, стережися, щоб не зневіритися». Але люди навчилися від них способів, як сіяти незгоди поміж чоловіком і жінкою, а ангели ж не робили нічого поганого, крім того, що їм сам пан бог дозволив, лише люди навчилися саме того, що їм було на шкоду, а не того, що їм могло бути корисне. Про гріх тих ангелів і про їхнє покарання Коран нічого не говорить. Про вино ж сказано (сура II, 216), що вживання його має деякі добрі, а деякі погані сторони, що погані сторони, однак, переважають; у сурі V, 92 читаємо: «О правовірні! Вино, азартні ігри, кумири й оракули — це спокуси, винайдені чортом! Стережіться їх і ви будете щасливими!» Про Арута і Марута немає там жодного слова. Цікава генеза цієї легенди. Грюнбаум («Beiträge zur Vergleichenden Mythologie aus der Hagaja» у «Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft», т. XXXI, 223 і далі) довів її походження з Талмуда. Вона знаходиться у книзі «Мідраш-Абхір» і вкладена в уста рабина Йосифа, який своїм учням так пояснює походження таємничого «ангела пустині» Азаеля: «Коли люди перед потопом почали шанувати ідолів, пан бог дуже засмутився. Відразу ж стали два

ангели Шемхазай і Азаель і сказали: «О пане світів, так повинно було статись! Ми про це відразу говорили. Тоді, коли ти мав творити людей, ми сказали: «Чим є чоловік, щоб ти при нього думав?» Коли вже ангели так кілька разів присягалися, що коли б вони були на землі, то жили б далеко цнотливіше, пан бог послав їх на землю, аби випробувати їхню стійкість. Випробування те, однак, не вдалося. Ангели не могли впоратися зі своїми пристрастями і грішили з гарними дочками людськими. Шемхазай спалахнув коханням до однієї дівчини. Та заявила йому, що готова вислухати його, але з умовою, що він спочатку відкриє їй таємні назви бога, за допомогою яких кожен ангел може злетіти до неба. Коли вона оволоділа цією таємницею, зразу ж полетіла до неба і таким чином уникнула настирливості Шемхазая. Тоді пан бог сказав: оскільки ця дівчина вбереглася від гріха, то дайте їй місце між цими сімома зорями. Таким чином ця дівчина стала зіркою. Коли Шемхазай і Азаель це побачили, вони поженилися й мали дітей. Азаель став наглядати над виробами різнокольорових матерій, за допомогою яких спокушував людський рід до гріха. Лише коли було передбачено потоп, Шемхазай розкаявся і наклав на себе таку покуту, що повиснув поміж небом і землею і так висить до цього часу. Азаель же й досі займається своїм грішним ремеслом спокушування людей за допомогою різнокольорового жіночого вбрання». За іншим вченням Талмуда, що належить рабину Задоку, від цих двох ангелів походять «анакім» і «нефілім», ті безбожні, зухвалі й кровожерливі велетні, про яких згадує святе письмо.

Як бачимо, легенда з Талмуда, хоча, без сумніву, є джерелом, з одного боку, тієї версії, на яку натякає Коран, з другого боку, тієї, що Кантакузин вкладає в уста Магомета, а все ж не є безпосереднім джерелом цієї останньої.

В усякому разі з досліджень і зіставлень Грюнбаума не видно, де вперше вжито імена Арота й Марота; бібліографічний матеріал, зібраний цим ученим, дозволяє припускати, що в Корані ми зустрічаємо ці імена вперше. Звідси, без сумніву, взяв їх перський поет Карвіні, звідси їх взяли пізніші перські поети, як Хафіз*, і арабські, як Гарірі* і автори «1001 ночі»*, тільки що у всіх цих письменників до імен Арота і Марота приклеєна вже була легенда з Талмуда про Шемхазая і Азаеля. Джерело, з якого цю легенду в тій самій формі запозичив Кантакузин, залишається невиясненим; Грюнбаум припускає, що він взяв її з якоїсь

hadit, тобто з коментаря до Корану, але місця у творі і його назви виразно вказати не може.

5) Неправдою є те, говориться далі в руському тексті, що твердять про Магомета, нібито їхня віра походила від Авраама. Навпаки, віра їхня походить від чорта, котрий Магомета, коли той відійшов від Христа, взяв у свою владу, і так побив, що той повзав по землі, пускав піну і знову ковтав, а коли прийшов до себе, говорив: «Не міг я перенести вигляду архангела Гавриїла і був як мертвий». Відтак назвався пророком й апостолом божим і написав книгу закону, яку назвав «Збірка з божого веління, а по-арабськи Коран». Також і це оповідання про чортівське походження Магометового пророцтва і про його епілепсію взято з Кантакузина, звичайно, без цієї вставки: «після того, як відійшов від Христа», якою наш автор хотів пов'язати оповідання Кантакузина зі своїм вступом, де твердиться, що Магомет був спершу християнином. Також абзац про ковтання піни, що котилася з нього, здається, є власним доповненням руського автора. У Кантакузина читаємо дослівно: «Той же, хворіючи на епілепсію, під час нападу хвороби валявся по землі, пускаючи піну». Дані про епілептичні приступи Магомета спираються, зрештою, на історичний факт і стверджуються всіма арабськими істориками.

6) Далі автор руської легенди, неначе забувши про те, що він раз сказав безпосередньо перед цим, пише, що вчителями Магомета були різні християнські єретики, а також євреї. «Потім він розмовляв з різними єретиками і євреями і прийняв від них різні вигадки, бо ж од Якова Ваейри навчився несторіанського зла (того самого Якова він пізніше вбив), од євреїв деяких, Фінея і Абдія, якого переіменував на Абдула, і від Салома, якого назвав Селімом, і нарешті мав зв'язки з деякими аріанами і багатьма іншими єретиками, і від усіх перейнявши все погане, уклав закон, в якому навчав робити обрізання, не їсти свинину й не пити вина, а всі інші природні й неприродні насолоди дозволив». І це місце про вчителів Магомета взяте майже буквально з Кантакузина, який пише так: «Але перший закон був даний демоном, у спілці з деякими єретиками, з якими зіткнувся Магомет і від них перейняв те й інше. А саме від Якова, сина Баеуби (чи Баейри), він навчився єресі Несторія, а Якова того пізніше вбив. А від певних євреїв Фінея і Абдія, ім'я змінив пізніше на Абдула, і від Салома, прозваного Селемом, а також інших несторіанців

здибавши, зачерпнув від них всілякого зла» (M i g n e, стор. 604).

7) Нарешті в кінці руського оповідання ми читаємо, що Магомет був поганином, звичайним злочинцем і взагалі попередником Антихриста. «А був цей Магомет справжнім попередником Антихриста з його наукою й законом. Був він ідолопоклонником і вбивцею і розпусником» — такими побожними компліментами закінчує слов'янський повістяр своє оповідання, забуваючи, звичайно, знову про те, що сам він на початку назвав Магомета християнином-ренегатом, а далі вивів початок його вчення від християнських сект і від євреїв. Але такі компліменти для інаковіруючих були в старі часи майже обов'язковими.

Як бачимо, наведені вище польські й руські оповідання зберегли нам досить значну кількість легендних подробиць про Магомета. Щодо більшості руських деталей, то їхнє остаточне літературне джерело ми могли б вказати в творах Кантакузина. Виняток становить тут хіба та деталь, що Магомет був спочатку християнином,— деталь додана автором чи руським переписувачем, очевидно, з чуток і слабо пов'язана, а інколи навіть суперечна з текстом дальшого оповідання. Ця деталь, а також значна частина епізодів польського оповідання ведуть нас до інших джерел, до іншого світу — західного.

Про греко-візантійські легенди, які стосуються життя й вчення Магомета, взагалі можна сказати, що вони були досить близькі якщо не до історичної правди, то до тих віруванъ і легенд, які поширювалися про Магомета в самому мусульманському світі. Вже в перших мусульманських монографів, а саме в Ібн Ісхака*, що писав у VIII ст., ми знаходимо оповідання про християнського ченця Богайра, або Багіра, який, бачачи Магомета ще дитиною, пророкував йому велике майбутнє. Коло року 923 повторив це оповідання знаменитий арабський історик Табарі*. Від арабів оповідання це перейшло до Сірії і Месопотамії. Сірійський якобінець Єсайяб, оповідаючи про свій побут у Медині, згадує також, що він знайшов там старого ченця на прізвище Багір або Саргіс, той, однак, через 7 днів після його прибуття помер. Учень цього ченця Накім оповів йому, що це той самий Багір, який пізнав було в Магометі майбутнього пророка, коли той ще був дитиною, а пізнав його по блискучому ореолу, який оточував голову Магомета. Це оповідання повторив потім письменник Масуді* (900—956).

У згаданій формі легенду цю перейняли візантійські письменники, таку саму знаходимо і у вищенаведених польських оповіданнях. Але в самому мусульманському світі творення легенд на цьому не припинилось. Вже у X ст. в Передній Азії була розповсюджена інша легенда, яка цього Саргіса, згаданого Єсайябом, переробила на Сергія і зробила його вчителем Магомета. І цей варіант, досить природно пов'язаний з першим, прийшов теж від візантійських письменників. Коло 800 р. про Сергія згадує візантійський історик Феофан* у своїй хроніці; коло 880 р. Анастасій Бібліотекаріос*, сучасник святих Кирила і Мефодія, коло 950 р. Константин Порфірогент*; коло 1050 Кедрен*; коло 1130 Зонарас*. Поруч з Сергієм, учителем Магометовим, виринає інша постать — арабського пустельника Варакага, який повинен був навіяти дружині Магомета, що її чоловік, хворий на епілепсію, є пророком і під час приступів епілепсії розмовляє з архангелом Гавриїлом.

На Заході внаслідок того глибокого розколу, який ділив світ грецький і латинський, про Магомета довгий час знали дуже мало. Ще на початку XII ст. Гвібертій Нолянський (жив у 1052—1124 рр.) згадує про Магомета тільки на основі чуток, називає його Mathomus, говорить, що він лише недавно помер, а потім додає таку історію: був у Александрії християнський патріарх, старець. Його наступником, на загальну думку, мав бути один пустельник; коли ж після смерті патріарха почали цього пустельника екзаменувати, то виявилось, що він був не досить правовірним. Його вигнали геть, і тоді чорт підказав йому думку:коли прийде до нього юнак, що має певні знаки, навчити його своєї єресі і зробити пророком. Такий юнак дійсно з'явився: ним був Магомет. Пустельник навчив його й одружив з багатою вдовою. Матомус, однак, хворів на епілепсію. Перелякана вдова прийшла до пустельника за порадою, а той вселив у неї думку, що це пророчий дух вступає в її мужа. Вдова, повіривши цьому, почала говорити всім, що з'явився новий пророк. Матомус за допомогою пустельника укладає новий закон, в якому дає волю всім пристрастям і чуттям тіла, потім збирає народ і після триденного посту оголошує йому цей закон, який був прийнятий з ентузіазмом[1].

---

[1] Ці і наступні деталі ми беремо з гарної праці проф. Al. d'Ancona «La leggenda di Maometto in Occidente», надрукованої в журналі «Giornale storico della letteratura italiana», 1889, v. XIII.

Майже одночасно з цим оповіданням, яке, звичайно, виросло на італійському грунті в народній фантазії, з тих дрібних зерен східних оповідань, які ми вище наводили, і, певно, незалежно від Губерта Нолянського, у Південній Франції єпископ Ільдебертій Туроненський написав обширну латинську поему про Магомета так званим леонінським віршем. Вихідною точкою є тут Єрусалим. Там жив колись якийсь Mammuccio eremita et magnus hypocrita. Після смерті єрусалимського патріарха він хотів сам стати патріархом, але цісар Теодозій був проти цього. Mammuccio втік до Лівії, де зустрів Магомета, виховав його в своїй єресі й здобув впливове місце у грецького консула в Лівії. Магомет, очевидно, здобув прихильність дружини цього консула, вбив її мужа, оженився з удовою і був пізніше за допомогою Mammuccio проголошений королем Лівії, після чого відразу скасував старі суворі закони й визнав дозволеними всі тілесні гріхи. За це пан бог покарав його епілепсією, але Магомет заявив, що це боже натхнення, і велів, аби його в такі хвилини завжди залишали самого. Це, однак, його згубило, бо одного разу, коли в нього почалися епілептичні конвульсії в полі і всі його залишили, з'їли його свині. Mammuccio позбирав його кості й оголосив народові, що Магомет вознісся живцем на небо, але водночас заборонив вірним їсти свинину.

Другу латинську легенду про Магомета написав у XII ст. чернець з Мармонтьє Galterus di Compiègne. Цю поему в 1258 р. переробив трубадур Олександр з Понту на віршований французький «Roman de Mahomet». Обидві ці поеми не представляють дальшого розвитку легенди. Лише у кінці XIII ст. в Італії постаті вчителя-пустельника й учня Магомета були злиті в одну особу, а початок діяльності цієї особи з далекого Сходу був перенесений на Захід, до Італії й Рима. Магомет став, отже, спершу християнином, римлянином і пустельником, далі кардиналом і кандидатом на папський престол. Отож ми читаємо у віршованій переробці відомої книжки «Il Tesoro» («Скарбниця») Брюнетта Люсіньє*, вчителя Данте, в уривку, де йдеться про різних єретиків:

Poi li mise in errore Machumitto
O udito dire, che fue monaco e cardinale,
Che lui lasciò Eradio che doresse predicare.
Era di vita e di spirito tanto,

Che christiani et pagani l'adoravano per santo.
Et Pelagio era il suo nome,
Della casa de Colonna di Roma fue sua nazione[1].

В іншому італійському варіанті того самого «Tesoro» від 1310 року легенда ця оповідається з набагато більшою докладністю. Магомет був спочатку римлянином і кардиналом,

Ch'aveva nome Pelagio,
Monacho de la badia di san Domagio[2].

Між тим помер папа. Пелагій мав сам стати папою, але його не обрали. Тому він підніс значення насолод і створив схизму, згуртував навколо себе багато люду, який шанував його як святого, і називався Мальхонметто, що має означати «Messo de alto Dio sovrano» (посланник єдиного найвищого бога). Коли, однак, певного дня він їхав з великим почтом по полю,

Or avenne a una icrosiata di via,
Fesie ristare la gente
E errò s'undo a purgare il ventre.
Nella ritornata un branco di poru avea,
Clie ivi fossono Pelagio non sapea.
I poru li dierono adosso
E tutto lo'sfransono la charne e l'osso[3].

XIV століття на Заході Європи знаменує найвищий розвиток легенди про Магомета в казковому напрямку. Ще у Данте Магомет фігурує в пеклі між єретиками і відступниками від справжнього бога. Одночасно, однак, почалася реакція. У цьому столітті вчений іспанець П'єтро ді

---

[1] Той завів його в хибне вчення Магомета,
Я чув, що він був монахом і кардиналом,
Що йому заповідав Ерадіо, що він повинен проповідувати.
Він вів таке життя і був такого духу,
Що християни й погани його вважали за святого.
Його ім'я було Пелагій,
Він походив з римського дому Колонна *(італ.)*. — *Ред.*

[2] Який мав ім'я Пелагій (Пеладжо),
Чернець абатства святого Домаджо *(італ., діал.)*.— *Ред.*

[3] Раз сталось, що на роздоріжжі
Він змусив зупинитися людей
І почав прочищати собі живіт.
За поворотом було стадо свиней.
Що вони там були, Пеладжо не знав.
Свині кинулись на нього ззаду
І повидирали йому все тіло аж до кості *(італ.)*.— *Ред.*

Толедо* переклав Коран латинською мовою і дав до нього вступ, де оповів про життя Магомета згідно з арабськими джерелами; ця праця довгий час була відома у списках, а в 1547 р. видав її друком Бібліандер у Базелі. Ще раніше, у 1273 році домініканець Вільгельм з Триполіса написав трактат про Магомета, заснований також на арабських джерелах. Ці більш автентичні відомості про життя і вчення Магомета поволі витіснили стару казкову літературу і вона пішла в забуття, так що до слов'ян, як ми вже бачили, доходили з неї лише уривки на зразок того, що Магомет спочатку був християнином і за походженням римлянином. Розвиток оповідання про Магомета пішов з того часу в іншому напрямку. Його чудеса, засвідчені в східних джерелах, намагалися тлумачити раціоналістично й висміювати; на них, можна сказати, робив свої перші кроки новий дух раціоналістичної критики, аби потім взятися за чудеса, розказані в Старому й Новому завіті. У слов'янському світі, який внаслідок монгольської навали і занепаду Візантії вступив у довготривалі і такі не раз фатальні стосунки з світом мусульманським, легенди про Магомета відображені слабо, вони не здобули собі права громадянства в народних назвах, не викликали скільки-небудь важливих відгуків ані в літературі, ані в усній традиції. Незважаючи на все це, навіть ті невеликі залишки цих легенд, що приходили до нас одночасно зі Сходу і Заходу, заслуговують пильної уваги як сліди важливих культурних впливів, яких зазнавали наші країни і часто в них перехрещувалися, даючи якщо не у цьому особливому, то в багатьох інших випадках початок новим дуже важливим і характерним творам.

РОБЕРТ БРЮС (BRUCE), КОРОЛЬ ШОТЛАНДСЬКИЙ*. ШОТЛАНДСЬКА ЛЕГЕНДА,

написана Лесею Українкою. Коломия, 1894

Під вищезгаданою назвою вийшла малою брошурою (22 стор.) прекрасна невеличка поема талановитої української поетеси, племінниці Драгоманова, вперше надрукована у журн. «Хлібороб»*. Поема, натхненна палкою любов'ю до народу й свободи, звеличує вчинки шотландського короля Роберта Брюса, який, будучи шість разів розбитий англійцями, що завойовували Шотландію, на сьомий раз все ж таки переміг загарбників, незважаючи на перехід вельможних панів до табору завойовника, і потім волею народу обраний був на трон шотландський. Чудова мова, гладка форма і чарівність правдивої поезії цього твору робить його справжньою перлиною у новітній українській поетичній літературі.

ЕТИМОЛОГІЯ І ФОНЕТИКА В ЮЖНОРУСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ

Коли б справді було доказано, що елементарні нещастя походять від пана бога, то ми могли б сміло сказати, що найтяжче елементарне нещастя, яке він зіслав на галицько-руську літературу, се суперечка — ні, боротьба о етимологію і фонетику. Від самого початку нашого літературного відродження, від «Русалки» Шашкевича, ба навіть іще швидше ведеться та боротьба з завзяттям, гідним ліпшої справи, а з безмірною шкодою для нашої літератури. Ідеї, форму вислову, стиль, мову, все ми занедбали за тою боротьбою о букви, немов мертвецьким сном проспали європейський і слов'янський романтизм, і реалізм, і народництво, проспали розвій наук природничих, історичних і суспільних, щоби ще в 70-тих і 80-тих роках виблискувати запевненнями о фікційності доісторичного чоловіка, о безпідставності дарвінізму, о неможливості і пагубності соціалізму та вважати «Сводні літописи»* верхом нашої історіографії.

Та не в тім іще головна біда сього спору. Біда в тім, що боротьба о етимологію і фонетику розбила нашу і так дуже малочисленну читаючу публіку на два ворожі табори, фанатичні і ексклюзивні один супротив другого. Етимологісти за нізащо в світі не стануть читати книжок ані газет, друкованих фонетикою; фонетики відплачуються такою ж монетою, хоч треба признати, що не так систематично, не з таким завзяттям і фанатизмом. На галицько-руськім грунті повстали неначе дві нації, що стоять супротив себе на воєнній стопі і воюють усяким дозволеним і недозволеним оружжям, з котрого ще найневинніщою є взаємна абстиненція, бо діло доходить до взаємного обкидування себе болотом, до денунціацій, інтриг та нашіптувань перед різними сферами. А о що ходить тим воюючим сторонам?

О щось подібне, як тим воюючим партіям, що описані безсмертним пером Сервантеса: о те, чи осел кричить: і-а чи и-а? чи двоногий звір homo insipiens[1] називається по-руськи «чоловік» чи «человек»?

І ще не кінець лихові. Війна та о ослячий крик дедалі все більше розпалюється, принимає широкі розміри, остріші форми. В 60-тих роках пок[ійний] о[тець] Ничай вдоволявся тим, що прилюдно палив фонетичні книжки (звісно, не свої, а чужі, котрі хто-небудь позичив йому до читання) або пускав їх з водою, а рівночасна «етимологічна» публіцистика вдоволялася невинною брехнею, що всі «фонетики є ляцькі запроданці, і тільки в хвилях особливого віщого вітхнення доходила до побожної легенди, що вони — чортівський виплід і прямі предтечі антихриста. Фонетики зразу трібували аргументувати, толкувати, вияснювати, та опісля, бачачи, що ні на що не здалося, бо «етимологи» їх аргументів не читають і не слухають, покинули теорію, а взялися до діла практично. Треба тут признати заслугу Ол. Барвінського, котрий в укладаних ним читанках для вищої гімназії перший впровадив фонетику в тексті хоч деяких писателів. Се підлило оливи до огню; по думці етимологів, фонетика стала вже не тільки джерелом атеїзму, соціалізму і т. ін., але також розсадником усякої деморалізації. Та «фонетики» не покидали раз прийнятої дороги і почали добиватися від уряду заведення фонетичної правописі в школах і урядах. Історія сього заведення звісна. Центральне правительство поручило се питання спеціальній увазі крайової ради шкільної. Ся устроїла анкету в тій справі із педагогів русинів, а коли ті значною більшістю подали голос за фонетикою, міністерство освіти прихилилося до сього рішення.

Для етимологів се був страшенний удар. Порушено всі пружини, щоб убити справу в зароді: підношено голоси на вічах і в часописах, виведено до бою митрополита і єпископів з грімкими протестами, ухвалено навіть вислати депутацію до самого цісаря, щоб витолкувати йому важність Ъ, ѣ і Ы для розвою руської нації. Нічого не помогло, фонетика побідила, та боротьба не втихла, хоча, звісно, фонетики тепер стали нагорі, а етимологам приходиться організувати хіба пасивне супротивлення та робити те, що колись робили фонетики, т. є. вдатися на дорогу наукових

---

[1] Нерозумна людина *(лат.)*. — *Ред*.

доказів і аргументацій. Одно і друге вони роблять по змозі. Отсе недавно в «Галичанині»* піднесено проект, щоб хоч ті руські школи, котрі досі не мають публічного характеру, як дівочі пансіони, не допускали фонетики в свої стіни, а надто щоб батьки тих дітей, котрі мусять ходити до публічних, фонетикою заражених шкіл, приватно направляли шкоду, причинену тими школами, дома навчаючи своїх дітей етимологічній правописі і— «руській літературі». Із сеї остатньої ради здавалось би, що фонетична правопись у школах ео ipso[1] касує науку руської літератури, хоча власне рівночасно з сею радою ми прочитали звістку, що д. Барвінський по порученні ради шкільної викінчує підручник історії южнсруської літератури до кінця XVIII віку, призначений для ужитку гімназій.

Наукових і псевдонаукових аргументів, піднесених етимологами против фонетики, не стоїть розбирати докладно. Майже всі вони випливають із нерозуміння фонетичної системи писання, при котрій основою є живе слово, а букви тільки формою його вираження, коли тим часом етимологи привикли виходити від букви і до неї підладжувати та прикроювати живе слово. Коли фонетик без ніякої запинки пише: сніп, снопа, то етимолог, написавши «сніп», зараз скаже: а, то консеквентно повинно бути «сніпа»!

Я бажав би звернути увагу тільки на дві точки в аргументації етимологів. Як головну основу свого упору при етимології вони висувають те, що за ними 1000-літня традиція історична, за ними повага св. Кирила і Мефодія, Нестора і т. д. Нічого не може бути смішнішого для знаючого чоловіка над сей аргумент. Поминаємо вже те, що св. Кирил і Мефодій, коли справді вони видумали слов'янські, кирильські письмена, писали ними первісно фонетично і то так, що ми нині мусимо подивляти їх тонкий слух і добре чуття до різних звукових осібностей слов'янської мови, а згадаємо про те, що глаголиця, котрою писані найстарші звісні нам старослов'янські пам'ятники, як євангеліє Зографське*, глаголицький рукопис Клотца*, рукописи Маріанський, Ассеманіанський* і др., пише слова по принципам фонетики, не розрізнює Я від ѣ і виявляє багато прогріхів проти того, що ми нині розуміємо під етимологією. В кирильських рукописах, зладжених на Русі, вже від найдавніших, від Остромирового євангелія* находимо чи-

---

[1] Цим самим *(лат.)*.— *Ред.*

мало осібностей руської, навіть спеціально южноруської мови, значить, багато змін від строгої етимології на користь фонетики. В найкращих рукописах стрічаємо покладене И зам[ість] ѣ, ѣ зам[ість] О, И зам[ість] Ы, не говорячи вже про такі зовсім правильні граматично, а з теперішньою нашою етимологією незгідні способи писання, як Ы по К, Г, як И перед Є, Я, або о таких діалектових осібностях, як заміна Ч на Ц і т.ін. Можна сказати сміло, що вже в старій Русі етимологічна правопись була свого роду Eselsbrücke[1] для переписувачів, віддаляючись чимраз більше від живої мови і спиняючи її розвій, так що форми тої мови тільки де-де прорівалися в письмо, нарушуючи традиціональний, ніби етимологічний спосіб писання. Що стара етимологія подекуди прямо фальшувала характер нашої старої мови, вводячи в наше письменство юси, т. є. знаки носових звуків, котрих в старорущині вже в ту пору, в XI і XII віці, не було і котрих затим у нас не уживано майже ніколи правильно, се також звісне діло.

Чим далі будемо йти за історією староруського письменства, тим більший стає сей розріз між писаним і живим словом, тим більший хаос бачимо в писанні слів, котрі в різних сторонах різно вимовлялися. Хоча проста, людова мова довгі віки була виключена від письменства, то проте дух людової мови проникав у стару, мертву церковнослов'янщину. Тексти церковні, хоч писано ніби однаково, переписувано зовсім механічно і без змін, та виговорювано різно; ще княжих часів, XIII або й XII в., сягають різниці між южноруським і північноруським виговором. Ті різниці остаточно довели до того, що вже в XVI—XVII в. на Русі текст церковнослов'янський (помимо болгарської реформи, т[ак] зв[аного] ісправлення книг) існував тільки на папері, а на ділі, в практиці церковній, в читанні і співі панували язики южноруський і північноруський, хоч і натягнені на мертві церковнослов'янські форми. Таким способом, текст символу віри виголошували южноруси по-своєму: «Вірую во єдиного бога отца вседержителя, творца неба і землі», а сіверорусі: «Вєрую во єдінаво бога отца вседєржітеля, творца неба і зємлі» і т. д. Коли ж від половини XVII в. южноруси пішли цивілізувати Північну Русь, то понесли з собою й свій виговор* старої церковщини, наробляючи тим нового хаосу і в право-

---

[1] Загадка *(нім.)*. — *Ред.*

писі. Нині южноруський виговор церковщини заховався тільки в Галичині, закріплений уніатськими видавництвами XVIII в., в котрих церковний текст служебника і молитов транскрибований був (для вжитку священиків, що не знали кирилівського письма) на латинські букви. Ось проба церковного тексту із одного такого видання, що находиться в моїм посіданні: «Zastuplenyie y pokrow żyzny moieia, położych tia Bohorodytełnyce Diwo: ty mene okormy ko prystanyszczu twoiemu, błahych wynownaia, wirnych utwerżdenyje, iedynaia wsepitaia». Що з сього виходить? А виходить те, що та прославлена 1000-літня правописно-етимологічна традиція оказується міфом, фразою. Ніколи у нас не було такої традиції, особливо не було її в тих часах, коли люди обходилися без граматик і не мали виображення о новіших теоріях про словотвір і видотвір, а писали тільки так, як чули, або переписували те, що бачили. Справедливо можна би нашим етимологам сказати враз з Гете:

Was ihr den Geist der Zeiten heisst,
Das ist im Grund der Herren eigner Geist[1].

Самі ви, читаючи старі рукописи, щокроку мусите поправляти старих писців, закидаєте їм неуцтво, незнання правил правописі, т. є. властиво незнання в а ш и х правил, а потім з чистим серцем, щоб додати авторитету тим с в о ї м п р а в и л а м, віндикуєте для них 1000-літню традицію, котра на самім ділі на кождім кроці завдає їм брехню. Візьміть перше ліпше руське слово і прослідіть його писовню через протяг тої 1000-літньої традиції! Ось, напр., «чоловік». Ми находимо в старих пам'ятниках форми: человѣкъ і человѣк', чьловѣкъ, чьловекъ і человек', чоловѣкъ і чоловекъ, а для відміни також чоловікъ і чоловік' або й чоловик'. Інтересно знати, котра форма з тої традиції найліпше подобається нашим етимологам і головно, для чого одна форма подобається їм більше від другої? Як ліпше, етимологічніше писати: два чи дъва? вовк, вовк', волкъ, волк', вълкъ чи влъкъ? бдѣніє, бдѣніє, бъдѣниіє, бденіиє чи бъденіиє? земний, земный, землный, земльний, земленый чи земелный? Таких «етимологічних» питань можна би навести тисячі. Майже кожде слово в протягу нашої 1000-літньої письменської традиції переходило через довгий ряд форм правописних, котрі колись відповідали виго-

---

[1] Те, що ви називаєте духом часів, насправді це, власне, дух панів *(нім.)*. — *Ред.*

ворові, а з часом, переставши відповідати йому, якийсь час держалися в письменстві силою інерції, поки вкінці таки не були усунені.

Щодо спеціальних святощів наших етимологів, Ъ і Ы, то ми мусимо сказати, що на них би, власне, менш усього слід їм покликатися. Тенденція до викидування Ъ проявилася у нас дуже давно, в XIII і XIV віці. Існування його pia memoria[1] зазначувано надстрочним значком, та часто обходженося й без того значка, особливо коли остатню перед Ъ-ом букву переношено над стрічку і писано: одинᵐ, добрыˣ, х ≈ с і т. ін. Так само викидувано Ъ без сліду по коротких союзах, котрі лучено водно з слідуючим словом, напр.: вдомѣ, сними, излиха, отработы, предчеловѣки і т. ін. Що ж до Ы, то вже сам сей знак є неетимологічний, бо заступив у нас під впливом болгаро-сербської направи книг церковних в XIV—XV в. давнє Ъі. Є се затим властивість сербського діалекту, котрий уже в XIII в. затратив зовсім Ъ і заступив твердий і м'який знак одною буквою Ь, так що там пишеться однаково і «злость», і «человѣкь», і «рабь». Внаслідок сього і старослов'янський знак Ъі перемінено на Ы, котре у нас зовсім per nefas[2] заступило місце твердого, грубого И. Та рівночасно в южноруській мові відбулася інша еволюція: тверде, грубе И пропало, окрім деяких місцевих говорів, так що Ы в виговорі вже дуже давно мало таку саму вартість, як И — відси і пішла безконечна путанина між сими двома знаками, що тягнеться через усю історію нашого письменства. Наші старі писателі та переписачі не могли собі дати ради з сим знаком. В найкращих рукописах находимо: чы, кныги і рибы, сыдяще, просыте і т. ін. Пізніші писателі не раз відкидали сей знак зовсім, як, напр., Яремецький-Білахевич* у списанім ним 1743 р. «Хожденію богородиці по мукам» («Житє і слово»*, 1894, кн. IV і V). Значить, не побожне переховування сеї азбучної святощі, а радше боротьба з нею є змістом нашої звиш 500-літньої літературної традиції.

Що ж до нашої новішої, народної літератури, то ми можемо сміло сказати, що вона вирослa на принципі фонетичної писовні, що вона оскільки була народною, остільки була й фонетич-

---

[1] Доброї пам'яті *(лат.)*. — *Ред.*
[2] Незаконно *(лат.)*. — *Ред.*

ною, що кожда реакція против фонетики до традиційного етимологічного хаосу була заразом реакцією проти живої народної мови і против живого змісту. Се «фонетичне лихо» на Україні не почалось від Куліша, як кричать наші етимологи, а щонайменше від Котляревського. Українці російські, привикши до російської мови і російського виговору букв, писали по-українськи завсігди з оглядом на сей виговір, так як наші етимологи і досі при своїх«коренно-русских» етимологічних правилах послугуються виговором польським. Оттим-то, пишучи по-українськи, вони добирали букв не після правил етимології, а після правил російської фонетики, писали так, щоб при російському виголошуванні букв виходило вірно українське слово. Не маючи під рукою перших українських видань, я наведу тільки проби з деяких трохи пізніших. Ось передо мною Гребінчині «Малороссійскія приказки» з р. 1836, значить, видання безспорно докулішівське. Прошу наших етимологів полюбуватися етимологічною писовнею того Гребінки, котрого чей же не назвуть ігнорантом в справах мови і правописі вже хоч би за кілька томів його писань на російській мові:

Лысычка подала у судъ таку бумагу:
Що бачыла вона, якъ попеластый вилъ
На паньській выныци пывъ якъ мошенныкъ брагу,
Ивъ сино и овесъ и силь.

А ось харківський «Молодик»* із 1843 р., а в ньому факсиміле автографа Гр. Квітки, також не ігноранта в ділах правописі і мови (бо, по думці наших етимологів, усі фонетики — неуки і ігноранти). Прошу читати і підчеркувати «блуди»: «Дуже не добре дило брехати! Брехнею, кажуть люди, свитъ пройдешъ, та назадъ не вернешся». А от текст іншого писателя, також не ігноранта в російській мові і правописі, М. Костомарова: «Разъ у осени панъ поихавъ на ловы, зъ нимъ було багато охотникивъ. Полювали вони — полювали цилый день и ничого не выполювали. Пристигла ихъ темная ничка» («Молодик», т. II, 134). А ось іще виписка із пізнішого, та також не кулішівського видання, із «Южнорусского сборника» Метлинського* (Харків, 1848):

Де недавно козак гомонив,
Його кинь тупотив;
Вин на ляха, татар налитав,
Смерть и спис напускав;

Там по́ степу тихо
Туман розлягається,
А мисяць з-за хмари
Погляне й ховається (стор. 23).

Варто тут пригадати, що писав тоді Метлинський, університетський професор і один із ліпших знавців укр[аїнської] мови, про укр[аїнську] правопись. Сьому питанню посвятив він осібну статейку, котру можна вважати першою пробою систематизування укр[аїнської] фонетичної писовні. Схарактеризувавши у вступі два роди писовні: один, де «...каждый особенный звук выражается на письме особенною, усвоенною ему, буквою» (сюди М[етлинський] зачислює писовні грецьку, римську, німецьку, чеську і нову сербську), і другий, де «сколько можно, удерживаются древние, несогласные с выговором буквы, для указания происхождения слов» (писовні французька, англійська, російська і стара сербська), М[етлинський] ось що пише: «Кирилл и Мефодий, просветители племен славянских, в принятой и усовершенствованной ими грамоте старались иметь и употреблять особые знаки для каждого звука того языка, на котором писали. Некоторые другие славянские племена удерживали, сколько можно, писанье Кирилла и Мефодия, или библейское и церковное, хотя оно и не согласовалось с языком и выговором их: так произошла разница между письмом и говором языка, напр., русского. Но как южный русский язык ближе к церковнославянскому, то поэтому и выговор его ближе к общепринятому правописанию церковнославянскому». Замічу мимоходом, що ся остатня теорія Метлинського не оправдується новішими язиковими дослідами: язики полудневo-, північно- і білоруський більше-менше однаково далекі від старого церковнослов'янського, а властиво кождий з них де в чому ближче підходить до нього, ніж два другі, а де в чому відбігає дальше двох других. Цитуємо далі слова Метлинського:

«Правописание языка есть господствующий способ писанья слов его, принятый образованными людьми. Правописание в этом смысле еще не установилось в южном русском (малорусском, или украинском, и червонорусском, или галицком) языке; потому что: 1) одни придерживаются крайности изображения всех случайностей выговора местного буквами по южнорусскому произношению, которое разнообразно; 2) другие слишком дорожат коренными буквами и т е м с б и в а ю т н е д о г а д л и в о г о ч и-

т а т е л я; 3) очень многие, впрочем, держатся средины, которая гораздо предпочтительнее крайностей, облегчая пониманье слов и не затрудняя чтения».

Далі Метлинський подрібно характеризує всі три роди писовні, виказуючи хиби двох перших, а промовляючи за третім, котрого він і сам придержувався. Інтересно, що першій, сказати б, фонетичній писовні він закидає те, що вона «употребляет Ы (испорченное из старинного Ъі) вместо И без надобности, потому что и без того легко заметить, что И и Ы произносятся в южнорусском одинаково, как что-то среднее между И, Ы или, правильнее, Э, Ы великорусским (скорее можно бы выбросить неточное и некрасивое Ы, тем более что оно почти не употреблялось в старину)» (стор. 10—11). Другий, сказати б, етимологічний спосіб писання ось як характеризує Метлинський:

«Ежели писать, придерживаясь коренных букв во многих случаях, подобно г. Максимовичу* и некоторым червонорусам, то хотя глаз и понятие не сбиваются двусмысленным видом слов, но недогадливый чтец сбивается в произношении многими буквами, не так написанными, как произносятся. (Так, напр.: бо̂б зам[ість] бй̂б, во̂н зам[ість] вй̂н, слёз зам[ість] слй̂з, дуброва зам[ість] дй̂брова, добрыя зам[ість] добрй̂и). Не лучше ли в таких случаях писать всегда одно одинаково произносимое И, означая знаком (Λ) и выговор его для читателя, и пропуск буквы для исследователя языка, предоставляя последнему легкий труд догадаться, какая именно буква выпущена» (стор. 13).

Дуже важний слідуючий уступ статті Метлинського, котрий ми виписуємо в цілості як свідоцтво тої, вище нами висказаної думки, що нова українська література від самого свого початку в и р о с л а н а п р и н ц и п і ф о н е т и ч н і м, основанім на приноровленні букв до виговору, а не на наломлюванні і фальшуванні виговору для букв.

«Третий способ писанья слов, средний между случайностями выговора и чрезмерною заботливостью о сохранении корней, можно признать удобнейшим и наиболее принятым. Многие старались осуществить его; но ближе всех подошел к этой благоразумной средине, к этому сочетанию выговора и предания, незабвенный Котляревский, особенно после небольшого, усовершенствовавшего его правописание дополнения, сделанного г. Срезневским в издании «Наталки Полтавки»*. Этого правописания придерживался

я в издании «Думок и песен», приблизив его к выговору в немногих случаях (зйлья вм[есто] зелья, спаньня вм[есто] спанья, пйтьтя вм[есто] пйтья), и почти этого же придерживались все участвовавшие в «Молодике» [...] Притом же оно весьма близко к прежнему правописанию г. Срезневского в «Запорожской старине» (отличаясь только удержанием буквы ѣ), к правописанию г. Максимовича и некоторых червонорусов (отличаясь только употреблением Ѝ вм[есто] измененных на него О, Е, Ы), и несколько подходит к правописанию г. Бодянского (по удерживаемой букве ѣ)».

Як бачимо, Метлинський, ідучи за слідами Котляревського, Бодянського, Срезневського і авторів «Молодика», був переконаний, що винайшов правопись, середню між етимологією і фонетикою, а тим часом що ж він зробив? Викинув Ъ, Ы, ѣ, заступив корінне О та Е новою буквою Ѝ, викидаючи натомість І, котрим Куліш заступив Ѝ; таким способом «середня» правопись Метлинського була майже чисто фонетичною.

Інтересно, що й головний прихильник традиційної правописі на Україні, М. Максимович, на котрого так люблять покликатися наші етимологи, при встановленні своєї правописі виходив також від правописі Котляревського, котру вважав «менее других затейливою, более других подходящею к привычному и даже надлежащему правописанию малороссийскому» («Кіевлянин»*, 1841, гл[яди] «Собрание сочинений», т. III, 315). Що в своїх правописних реформах Максимович на ділі, так само як і Котляревський, і Гулак, і Квітка, і Метлинський стояв на о с н о в і ф о н е т и ч н о г о п р и н ц и п у, т. є. виходив від живої мови і її потреб, а не від мертвої букви і тільки старався ю ж н о р у с ь к у правописну традицію погодити з тими новими потребами, се дуже наглядно доказує його цитована стаття. І так правописі Котляревського він закидає брак знаку на «остре» І (ЙІ), котре він писав буквою Ѝ. Далі, доказуючи, що южноруси з давен-давна вимовляли ѣ як І, Максимович зовсім не вдається в виказування того, де треба писати ѣ, але зате дає довжезний ряд примірів на те, що южноруси писали ѣ зам[ість] І в найрізніших випадках в пику всякій етимології (напр.: нашѣ у самого граматика Смотрицького, домѣнѣканъ, Чернѣговъ, а у галичан: Лозѣнскій, Могильнѣцкій, Соснѣцкій, в XVIII в. у козаків навіть «Голѣцинъ» зам[ість] «Голицынъ», далі «вѣчныѣ», в «Русалці Дністр[овій]»: моѣ конѣ, нашѣ песнѣ і т. ін.). Дуже цікаво, що

Максимович похваляє Вагилевича за заведеиня буквп У з знаком V згори для вираження скороченого, слитного У в таких словах, як «наУчились», «на Украинѣ», хоч й противиться уживанню того У в укінченні глаголів «ходиУ», «робиУ», де радить писати В (op. cit, 326—327). Варто затямити, що той самий прихильник традиції в правописі, крім Ô, Ê (узятих із французької азбуки), радив ще запровадити â (напр., в слові «крâй», котре в укр[аїнських говірках] вимовляється, як «крій», напр., крій дороги) і У з дашком (в словах «дУброва», «замУж», що вимовляються, як «діброва», «заміж», op. cit, 324). Як бачимо, дбання о те, щоб якомога вірніше передати ж и в у м о в у, заставляло сього етимолога щокрок робити виломи в його ж власній етимологічній системі. Оттим-то й не диво, що система його, неконсеквентна і суперечна в собі, не прийнялася на Україні. Її витиснула правопись Куліша, котрий тільки упростив фонетичну писовню Метлинського, а пізніше, коли «кулішівка» в Росії урядом признана була неблагонадежною, замість неї заведена була в тих немногих укр[аїнських] друках, які пролазили крізь цензуру, чудернацька, офіціальна ф о н е т и ч н а правопись, котра казала укр[аїнські] слова писати буквами з московським виговором; була се метода, заведена ще 1819 р. в граматиці Павловського, хоч трошечки упрощена в дусі «кулішівки».

Таким способом, бачимо, що властивий принцип етимологічний, котрий можна б назвати п і д ч и н е н н я м ж и в о г о с л о в а б у к в і, з усеї Полудневої Русі удержався і держиться досі т і л ь к и в Г а л и ч и н і, т. є. т а м, д е ю ж н о р у с ь к а л і т е р а т у р а в л а с н е н а й с л а б ш е р о з в и л а с я, н а й м е н ш е в и д а л а т в о р і в, с п р а в д і ц і н н и х щ о д о м о в и і щ о д о з м і с т у. І ще не досить тої оговорки. Етимологічний принцип ніколи не панував у Галичині неподільно. Всі талановитіші, живіші писателі або відкидали зовсім етимологію, або силувалися проломати її мертві перегороди, в котрих не могли не бачити фальшування живої мови на користь пустих і часто змінних та невироблених язиково-етимологічних доктрин, доки місця тих доктрин не зайняла р і в н о б е з г л у з д а, т а в ж е й з л о н а м і р е н а п о л і т и ч н а т е н д е н ц і я. Нагадаємо, що Шашкевич задумав видати свій перший альманах «Зорю»* доволі радикальною фонетикою, як про се свідчить одинока пам'ятка, що заховалася з матеріалів сього альма-

наху, Шашкевича статейка «О запорожцьох і їіх Сьічи». Нагадаємо далі, що правопись «Русалки Дністровоі», зладжена Вагилевичем, була далеко більше фонетична, ніж етимологічна (відкинено Ъ, заведено У, викинено Ы, неправильно ставлено Ъ, І, И і т. ін., напр.: шоуковіѣ, доугий, пігнати кози, народниі і т. ін.). Ось маленька проба тої правописі:

Ой чи ж я тобѣ,
Моя матинойко,
Не била вигіднейка?
Що ти мя даєш,
Ти мя силуеш,
А я ще молодейка,
Не дуже розумнейка?
Ой я тя даю,
Я тя силую
Зо своѣй головойки,
З люцкоѣ обмовойки (стор. 45—46).

Не диво, що завзятий етимолог Йосиф Левицький, критикуючи «Русалку» в своїх «Listach tyczących się pismiennictwa ruskiego w Galicyi» (Перемишль, 1843), головну часть своїх уваг посвятив критиці правописі, а скінчив свою книжечку ось якими словами: "Rząd ojcowski, który wspiera wszelkie umiejętności, nie przeszkodzi sprawiedliwym usiłowaniom narodu ruskiego. Dzięki więc niech będą Rządowi, który nie tylko na stosunki poletyczne (sic!), lecz i na niepotrzebne nowości baczne ma oko i "Rusałce Dniestrowej" rozszerzeć (sic!) się w tej formie, w jakiej z rąk triumviratu wyszła, nie pozwolił" [1] (стор. 24). Характерний об'яв першої реакції проти фонетики в Галичині!

Та інтересно, що той сам Йосиф Левицький, що в 1843 р. дякував урядові за заборону «Русалки» з причини її правописі, і сам 1837 р. згедзився був до фонетичних інновацій, запроваджуючи латинське j і інші правописні «дивогляди», ненависні нашим етимологам. Ось кілька рядків із його вірші «Стихъ во честь јего преосвященьству куръ Іоанну Снѣгурскому, біскупови Перемыскому... милостивѣйшому

---

[1] Вітчизняний уряд, який сприяв різним мистецьким напрямам не перешкоджатиме справедливим прагненням українського народу. Треба бути вдячним урядові, який не тільки уважно ставиться до політичних питань, але й до небажаних новин і не дозволив поширюватися «Русалці Дністровій» у тій формі, в якій вона вийшла з рук тріумвірату *(польськ.)*. — *Ред.*

добродѣјови... у пѳдножіја јего престола съ найбѳльшимъ ушанованьјомъ сложенный», виданої в Перемишлі 1837 р.:

Вѣйте вѣтры дубровами,
Лугомъ, польјомъ и селами,
Вѳтъ Бескида јажъ до всходу
Ко всѣмъ землямъ и народу,
Що оу насъ вы тутка зрѣли,
Щобъ сте красно выповѣли:
Же смиренный јесть Јоанъ
Пастырь родомъ зъ Берестянъ.

Находимо в тій вірші ось які форми: јесть, Ставропігіјаньскои, сажнѣй, дійеція, је, жіје, меньшују, на воколо, карпатскія горы, јейце, буськи слѣтѣлися, цимало.

Майже рівночасно з виданням «Listów» Левицького почали деякі галицько-руські писателі викидати Ъ в своїх виданнях для заощади місця. Початок дав тут Мох*, про котрого тоді ж зложена була приповідка:

Мох йор прогнав,
Йори не взяв,
Фтита лишив,—
Бог би го вбив!

Ся злобна приповідка, певно, відноситься до виданої Мохом 1849 «Справы в селѣ Клекотинѣ», бо в його першім творі «Мотыль» (Львів, 1841) бачимо Ъ задержане і принцип етимологічний захований, хоча й находяться там такі «етимології», як: въ лѣсѣ зелененькимъ, бігме, колимъ (зам[ість] коли есми), булъ, на нимъ, хлопц'овъ і т. ін. Не ліпшої етимології держався й Йосафат Кобринський* у своїй гарній книжечці «Способъ борзо выучити читати», виданій у Львові 1842. Читаємо там: тотѣ чорнѣ знаки, самогласнѣ, переберчистѣ, кто на малымъ не пристає, ище, вздовжъ, подѳбнѣ, вѳнъ, чѣмъ борше.

Перші після Шашкевича викинули Ъ, мабуть, брати Головацькі в першій часті «Вінка», виданого в Відні 1846*, за ними Скоморовський в перекладі хомяковського «Єрмака»* (1849) і др. Від 1849 почалися довгі спори про правопись в галицько-руських часописах. Справу правописі ставлено в тіснім зв'язку з питанням про саму мову; Лозинський, котрий ще в 1834 р. уживав латинських букв у своїй книжці «Ruskoje wesile», тепер, приверпувшися до руських букв, радив уживати мови народної і для неї також підгонювати стару етимологічну правопись. Сама редакція «Зо-

рі галицької» хиталася щодо сього питання, та по кількох роках переважили «старовіри»: побідила етимологія, та разом з нею й язикова та речева мертвеччина, якої у нас давно не було.

Тільки на початку 60-х років разом з відновленням народної мови в літературі виринає й фонетика. Товчок виходить із Чернівець, де в кружку молодих вільнодумців, таких як Кобилянський*, Горбаль*, набирався руського-народного духу Федькович. Кобилянський радив прийняти латинські букви з чеською правописсю, котра здобула собі місце у всесвітній науці. Ось кілька рядків з його брошури «Slovo na slovo do redaktora «Slova» (Чернівці, 1861): «Koly tak z odnoji storony boimo sie Poliakiv i tym sposobom vidrubujemo sie wid nych bodaj literamy, kotri svjit pryjmyv, z druhoji storony vydżu cilkom ynace v movi: używajemo sliv poljskych, kotri silskyj colovik nezrozumije, używajemo navetj cużoji budivli zdanj, a to vse tomu, bosmo sie nenavcyly sveji movy». Рівночасно з сим товчком, що, крім правописі, збентежив заскорузлу галицьку парафіянщину ще й незвичайним радикалізмом думок суспільних, прийшли до Галичини українські видання з російської України, з Петербурга (видання Куліша, «Основа»), і вся поступовіша молодіж, покинувши мертвеччину мови і думок, обернулася також до фонетичної писовні. «Вечерниці»*, «Нива», «Мета»*, «Русалка»*, «Руська читальня»*, далі «Правда» — отсе були ті етапи, котрими йшла і розвивалася у нас фонетика; не цуралось її й «Слово» Дідицького* в перших роках його існування. Та треба додати, що власне ті видавництва містять у собі все, що тоді видала живішого галицько-руська література. Писателі і поети: Климкович*, Заревич*, Вол. Шашкевич, Партицький*, Навроцький, Вахнянин*, брати Барвінські*, Лучаківський*, Танячкевич*, О. Левицький, збирачі народних пісень М. Бучинський*, О. Стефанович*, П. Білинський*, М. Цар*, Т. Ревакович* і цілий гурт других — се все фонетики! Та й у них цікаво слідити різнородні еволюції в думках політичних, суспільних і освітніх: радикальним думкам відповідає чиста народна мова і фонетична правопись; коли ж думки тупіють, люди починають спекулювати на щось, вмотуватися в опортуністичну філософію, то й фонетика звільна змінюється етимологією, мова робиться пліхша і зміст відбігає від народного життя. На примірах сього специфікувати не будемо; кождий може собі підібрати тих примірів більше ніж треба.

А яка ж була еволюція наших етимологів? Се ж також не секрет! Етимологічна правопись мала зразу в'язати нашу нар[одну] мову з староруською, а властиво з староцерковною, бо староруської літератури, особливо южноруської XVI—XVIII вв., наші етимологи або не знали, або, пізнавши її, відносилися до неї з неменшою погордою, як і до новішої нар[одної] літератури, тільки що новіша була хлопська, простацька, а та старша була «ломана польсько-руська» (гляди думки о. Петрушевича, висказані в різних місцях його «Сводной летописи» і в інших статтях). Ми маємо під руками образчики, до чого вела ся доктрина; досить прочитати твори Осипа Левицького, у котрого радикальні пориви правописні і проблиски живої нар[одної] мови дивовижно мішаються з церковщиною і польщиною. Та, може, найцікавіший примір ми бачимо на о. Ів. Озаркевичу* (батькові), котрий в р. 1848 перероблював драми Котляревського, Квітки та Писаревського* на покутські відносини і покутську нар[одну] мову і друкував деякі з них латинськими буквами, а опісля, перейшовши до кирилиці і традиційної правописі, переклав Езопа і інші речі та писав вірші такою мертвою мовою і в такім мертвім дусі, що Вишенський та Смотрицький супроти нього являються геть прогресивнішими і під зглядом мови, і під зглядом змісту. Ось для проби одна його вірша, котру тут переписую з автографа, заховуючи й правопись автора:

Ассирійска Семірамісъ, бывшая царица,
Мужа можетъ нарещися зла мучительница.
Тая мужа не престаетъ о тое благаты,
Да изволить владѣніе ей на день отдаты,
Которое но єдинъ день мѣло оу ней быти.
И паки ся ко єй мужу имать возвратити.
Разумный царь не хошчаше тое повелѣти,
«Не довлѣетъ [рече] жено міромъ вамъ владѣти.
Вся дамъ, чего воспросиши, но не владѣніе,
Ибо оттоль раждается царю стидѣніе».
Но зла жена не престаетъ любезно словесы
Милѣйшимы оукаряты: Аще мы подасы
Имѣты власть въ моєй руцѣ токмо на єдинъ день,
Будеши цѣлъ насилия, правъ жены свободенъ.
И аще ся радовати тымъ мѣ изволиши,
Смиренною во всемъ дѣлѣ присно мя оузриши.
И чтожъ творишъ царю Нііі! Боляръ призиваешъ,
При тыхъ женѣ владѣніе, корону вручаешъ,
Ибо только злая жена на тронѣ засѣла,
И тамо всѣхъ служащихъ ей и боляръ оузрѣла,
Беретъ скипетръ всвоя руки, на главу корону,

И изрече велѣн є скороє отъ трону:
Возьмѣте моєго мужа, свяжѣтъ нозѣ, руцѣ,
Отсѣцѣте єму главу, да въ таковой муцѣ
Отдасть своє житіє! Слуги го поймаютъ
И любоє желаніе жены исъ польняютъ.
Таковыи злѣ жены и нынѣ бываютъ,
Ибо долгія власы разумъ имъ скрашчаютъ.

Та се був тільки один бік еволюції; другий бік вів куди інде. І ось в 50-тих роках роздається, а в 60-тих і далі зміцнюється оклик: етимологічна правопись повинна в'язати нас «с прочим русским миром». Фонетика стала синонімом національного сепаратизму, та тим самим етимологи посередньо (а дехто й виразно) признались до ідеї національної єдності малорусів з великорусами. В теоретичних розмовах про се питання етимологи наші частенько закривалися тим, що, мовляв, в теорії наука ще не рішила, чи ті два племена є осібні народи, чи часті, різновидності одного, чи малоруська мова супроти великоруської є самостійна, чи ні. Коли б діло лишилося на грунті теорії, то про се можна б зовсім не спорити. Але практичне приложення сеї теорії мало деякі недогідності, щоби не сказати щось гіршого. Коли фонетика є синонім сепаратизму, то етимологія є синонім об'єднання. А коли об'єднання, то вже ж воно не може зупинитися на правописі. Правда, Дідицький винайшов знамениту теорію «один язик, а два виговори» і на ній побудував свою не менше знамениту тезу «В один час научиться малорусину по-великорусски»*. Та теорія потерпіла «сромотное фьяско», коли показалося, що й сам Дідицький і за 30 літ не навчився по-великоруськи і завсігди писав каліченою мовою. І ось наші етимологи пустилися на посередню дорогу, почали з малоруського, церковного, польського і великоруського компонувати осібну мову, прибиваючи її по мірі свого вміння чимраз більше до великоруського. Звісно, що така штучна мова не могла довести ні до чого, крім темноти і фанатизму. В новій великоруській літературі, починаючи від Гоголя, наші етимологи духом почули той же сепаратизм, те ж ненависне їм мужиколюбство, простацтво, неестетичність, котре закидали новішим українським писателям. І для того, говорячи про єдність «с прочим русским миром», наші етимологи спинялися на Пушкіні й Лермонтові, а то воліли Лажечникова* та Марлінського*, Карамзіна* та Полевого*. Хомя-

кова, Погодіна та Аксакових*. Що девіз о єдності «с русским миром» не оживив ані змісту, ані форми нашої етимологічно-об'єдинительної літератури, се прекрасно показав М. Драгоманов, розбираючи нові річники «Беседы» Мончаловського*.

Таким-то способом етимологічна доктрина, на вид невинна, наукова, консервативна, довела до витворення язикового і ідейного макаронізму та гібридизму, якому подібного дарма було б шукати в цілій слов'янщині. Недаром Пипін, іронізуючи, назвав її «особым славянским языком»! Та сей осібний язик мав усі прикмети гриба, що точить дерево: сам непродуктивний, він не тільки відділював себе від живої южноруської мови, але старався шкодити їй, плюгавити її, зогиджувати в очах нетямущих. А з другого боку, сам він не приставав до великоруської мови і не раз навіть застерігався против того, видаючи себе за южноруський. Таким способом виходили такі курйози, що коли твори Єроніма Аноніма* у нас видавалися за писані на «общерусском языке», в Росії треба їх було перекладати на російщину.

Але сей макаронізм, оснований на цілій системі навмисних брехень і ненавмисних ілюзій, незнання та самообманів, не міг довго простояти. Навіть найнедогадливіші почали розчовпувати, що два «етимологічні» оклики — єдність з нашою 1000-літньою язиковою і правописною традицією і єдність з усім руським світом—містить у собі багато нісенітниць і в додатку суперечні один з одним. Бо ані та 1000-літня традиція не є така одностайна, щоб можна було її прямо продовжувати, ані та єдність руського світу не є така, щоб можна було на ній опертися обома ногами. Різниці між поодинокими частями того світу зазначалися занадто виразно, так що ніякий родійський колос * не міг звести їх укупу, стоячи одною ногою на однім, а другою на другім березі, треба було конче рішатися або на один, або на другий берег. І ось молодші, живіші з наших бувших етимологів рішилися пристати до великоруського берега, плюнути на малорущину, признати її не вже як malum necessarium[1], але як неіснуючу або засуджену на швидку загибель. Старші, консервативніші, відчахнулися від них і рішили, лишаючися при етимології, все-таки стати на грунті живої южноруської мови. З опортуністичних

---

[1] Неминуче зло *(лат.)*. — *Ред.*

зглядів до сього табору побігла також значна часть фонетиків, котрі знов етимологію вважають за malum necessarium. Що ті мимовільні союзники-опортуністи не виплодили досі і не виплодять ніколи живої, оригінальної літератури, а тільки задруковують масу паперу публіцистикою та популярними брошурами (найліпші між ними, звичайно, приходиться переписувати з фонетики на етимологію!), се також легко зрозуміти.

Лишається нам іще сказати кілька слів о тім, з чого ми почали свою розмову, о урядовій реформі руської правописі, о заведенні фонетики в школах і урядах. З боку чисто правничого правительству не можна тут робити ніякого закиду. Воно нікому не забороняє писати і друкувати такою правописсю і мовою, яка йому до вподоби, а резервує те саме право й для себе: в друках, видаваних його коштом, воно донедавна уживало кирилиці, і етимологи не протестували против того, хоча самі уживали гражданки. Тепер правительство, засягнувши опінії найкомпетентніших руських язикознавців і педагогів, рішилося ввести правопись фонетичну в шкільних і урядових друках — і на се ми мусимо признати йому повне право. Можна тут критикувати компетенцію анкети, відповідність фонетики на полі педагогічнім і т. ін., але говорити про якийсь акт самоволі правительства нема підстави. Он німецьке правительство виключило з німецьких урядових і шкільних друків латинські букви і урегулювало правопись — іноді досить кумедно — і ніхто не жалівся на безправ'я та самоволю.

Що речеві аргументи наших етимологів против уживання фонетики в школах не видержують критики, а іноді граничать зі злою волею (напр., крик о тім, що при помочі фонетики ширяться деморалізація, атеїзм, соціалізм та нігілізм), про се не будемо й говорити, бо для таких аргументів усякий неупереджений легко найде ціну. Ми згадаємо тільки про одно. В «Галичанині» не раз уже було сказано, що й «г. Ягич, первый в мире славист, открыто высказался против фонетики», а запитаний мін[істром] Гаучем* о опінію був противний заведенню фонетики в руських шкільних друках. Яку опінію видав проф. Ягич перед Гаучем про се діло, ми не знаємо, та згори мусимо сумніватися, щоб та опінія була рішуче противна фонетиці. До такого сумніву дає нам підставу та замітка про правопись, котру напечатав проф. Ягич у своїм «Archiv für slavische Philologie». Може,

се придасться на що-небудь, коли ми ad usum[1] наших етимологів приведемо слова проф. Ягича в оригіналі. «Wenn mich jemand fragen sollte,— писав проф. Ягич перед роком,— welche Orthographie sei die beste, so würde ich unbedenklich antworten: d i e j e n i g e, d i e v o n d e n m e i s t e n b e f o l g t w i r d. Nur nach diesem praktischen Gesichtspunkte muss die orthographische Frage behandelt werden. Nur ja keinen Principienstreit, der würde zu gar nichts führen, e s g i b t e b e n k e i n e O r t h o g r a p h i e, d i e i n a l l e n P u n k t e n c o n s e q u e n t wäre. I c h b i n f ü r d i e p h o n e t i s c h e S c h r e i b w e i s e, nicht etwa aus irgendwelchem Princip, sondern aus praktischen Rücksichten der uns, Serben und Kroaten nothwendigen Einigung, glaube aber, dass wir in dieser Richtung schon weit genug gegangen sind und über das von Vuk* und Danicic* Festgesetzte nicht hinauszugehen brauchen; ja der hohe Begriff einer Literatursprache würde nach meinem Dafürhalten hie und da eher eine Eindämmung als Erweiterung des phonetischen Princips befürworten[2] (тут проф. Ягич указує примір різного писання таких слів, як «братство», котре дехто пише bractvo, інші brastvo, а він радить писати Bratstvo). Die vollständige Einigkeit in der Orhtographie ist am Ende auch nicht so nothwendig, wie vieles andere, was unserer Literatur noch abgeht»[3] («Archiv für slav[ische] Philologie», 1893, Bd XV, S. 407).

Ті слова проф. Ягича вельми характерні і розумні, а з погляду на українську літературу вони відразу рішають

---

[1] Для вжитку *(лат.)*. — *Ред.*

[2] Якби мене хтось запитав, який правопис кращий, то я, без сумніву, відповів би: той, яким користується більшість. Тільки з такого практичного погляду треба підходити до питання орфографії. Немає таких принципових незгод, яких не можна було б вирішити, а так само немає такого правопису, який був би у всіх моментах послідовним. Особисто я за фонетичний правопис і то не заради будь-якого принципу, а з практичних міркувань, з необхідності сербохорватського єднання; думаю, однак, що ми в цьому напрямі вже пішли досить далеко і не маємо потреби порушувати закони, твердо встановлені Вуком і Даничичем; бо високе розуміння літературної мови, на мою думку, швидше потребувало б обмеження фонетичного принципу, ніж його розширення *(нім.)*. — *Ред.*

[3] Цілковита послідовність в орфографії зрештою вже потрібна й не так, як багато дечого іншого, що стосується нашої літератури *(нім.)*. — *Ред.*

справу на користь фонетики. За нею промовляють іменно два найважніші практичні згляди: конечність літературного і національного поєднання галицьких русинів з українцями і те, що, власне, між пишучими руcько-українською мовою коли не всі, то, певно, найчисленніші і найважніші писателі уживали і уживають фонетики. А брати в рахунок тих, котрі або не пишуть по-українськи, або калічать свою рідну мову, щоб доказати її неспосібність до літературного розвитку, здається, нема ніякого резону.

НОВЕ ВИДАННЯ ШЕКСПІРА

Невтомний д-р Бігеляйзен, ледве відпочивши від праці над виданням творів Міцкевича та Словацького, взявся за нове, не менш почесне діло — видання найвидатніших творів великого англійського драматурга Шекспіра у кращих польських перекладах. І на цей раз не йдеться про видання самих текстів перекладів, і на цей раз д-р Бігеляйзен не думав полегшити собі завдання видавця, а мав намір поряд з перекладами — найкращими, на які тільки здатна сучасна польська література,— подати у цьому виданні дві власні праці. А саме, у цьому виданні має бути подана стаття, яка б представила на основі останніх досліджень життя і творчості Шекспіра оцінку й аналіз всіх його творів. Вже сама ця праця, яка, без сумніву, буде виконана сумлінно й грунтовно, могла б надати всьому виданню високої вартості, якщо ми зважимо на те, що, крім компендіїв в історії літератури, більш стилістично, ніж фактично цінних вступів до окремих творів у виданні Крашевського, Козьмяна* і тенденційно однобічних, а не раз і просто дивних критичних статей небіжчика Стадницького* про Шекспіра та його твори, в нашій літературі ми не маємо ані більш-менш вартісної монографії, ані тим більше праці, яка б охоплювала все життя і творчість цього найвищого поетичного генія людства і стояла б на рівні сучасних здобутків науки. Виняток становить тут хіба прекрасна монографія Спасовича про «Гамлета»*— без сумніву, одна з найкращих і найбільш глибоких речей, яку будь-коли написано про цю велику трагедію сумнівів і вагань людського сумління.

Та не тільки це. Д-р Бігеляйзен обіцяє долучити до свого видання ще одну свою працю, подвійно цінну, що має

цікавити і шекспірологів, яких сьогодні є багато у всіх цивілізованих країнах, і поляків. Це має бути річ критично-бібліографічна: «Шекспір у Польщі», що містить у собі огляд всіх перекладів, критичних статей і сценічних втілень Шекспіра у Польщі. Ми абсолютно не сумніваємося у тому, що буде це праця незвичайно повчальна, особливо якщо автор не обмежиться поверховою оцінкою, але спробує сягнути глибше, ввійти, так би мовити, у майстерню кожного перекладача і проаналізувати метод його праці, а щодо оцінок і голосів критики — якщо не обмежиться самою бібліографією, але захоче зіставити кожну польську критичну думку про Шекспіра з сучасним станом польської критики взагалі, а також зі станом літературної критики в інших країнах Європи, зокрема в тих, відлунням яких були саме польські критичні висловлювання. Для прикладу досить буде навести висловлювання єпископа Красіцького*, який у своєму творі «Про римотворення та римотворців»* ледве згадав Шекспіра, та й то списав майже без змін судження про нього Вольтера — що це геній могутній, але дикий, варварський, до якого майже не можна застосувати естетичних критеріїв. Ми не сумніваємося також, що, крім зіставлень думок фахових критиків і рецензентів, д-р Бігеляйзен спробує ще порівняти судження про Шекспіра таких геніїв польської літератури, як Міцкевич, Словацький, Красінський, та їхніх епігонів, судження і згадки, розсипані в їхніх творах та листах. Це будуть дуже повчальні порівняння, бо вони дадуть нам певне середнє уявлення про те, що думали про Шекспіра в той час у найбільш поступових, європейських колах польського суспільства. Що ця праця дуже велика і копітка,— у цьому немає жодного сумніву. Її б злякався не один критик та історик літератури, а коли б і взявся за неї, то хіба з свідомістю того, що він береться за працю, якій треба присвятити кілька років. Незвичайна витривалість і працьовитість д-ра Бігеляйзена, його широка обізнаність у польській літературі XIX ст. і величезна кількість матеріалів, зібраних ним паралельно при попередніх працях, є запорукою того, що це завдання він виконає так добре, що мало хто з дослідників нашої новішої літератури може у цьому плані змагатися з ним. Зрештою побачимо, коли робота буде готова.

Як ми вже сказали, це не буде повне видання творів Шекспіра, але лише його шедеврів, і то шедеврів драматичних.

Не увійдуть сюди ані епопеї, ані сонети Шекспіра, та й з драматичних творів певна кількість відпаде. Якщо судити з виданих до цього часу 10 зошитів, що містять чотири цілі трагедії («Ромео і Джульєтта», «Гамлет», «Отелло» і «Король Лір») і початок п'ятої («Макбет»), то ціле видання, складене з 40 зошитів, охопить близько 20 творів у чотирьох великих томах. Відпало б, отже, близько 16 драматичних творів Шекспіра. Дуже шкода, що «Польська книгарня», яка з похвальною відвагою взялася за це видання і зробила все що можна, аби воно було гідним імені великого поета, а водночас дешевим і популярним, не подбала про видання детального проспекту зібрання, щоб допомогти читачам зорієнтуватися в тому, чого можна сподіватися від нинішнього видання.

Наскільки ми можемо судити з виданих до цього часу зошитів, д-р Бігеляйзен групує твори Шекспіра не за хронологічним порядком, дуже часто все ще непевним, але за певними категоріями творів. Насамперед, отже, йдуть великі трагедії, потім «Історії» (драми, що зображують боротьбу Білої і Червоної троянди*), далі римські трагедії і морально-психологічні драми («Зимова казка», «Міра за міру», «Буря»). Таке групування в даному випадку найдоцільніше і дозволяє найкраще представити велич творчої сили Шекспіра, велич тих проблем, пристрастей і людських взаємин, які цей неперевершений майстер індивідуалізації умів втілити в постаті своїх драм.

Ми згадали тут про заслуги «Польської книгарні», яка взялася за друкування цього видання, і зробили це не з метою якоїсь реклами, але власне тому, що це видання задумане для популяризації Шекспіра серед нашого суспільства. Хто пригадає, якою високою була ціна Шекспіра у виданні Крашевського, виданні розкішному, яке для простого смертного було просто недоступним, хто пригадає ще, що сьогодні німці продають всі твори Шекспіра в дешевих виданнях, але в дуже поганих перекладах (напр. Мольтке) по 3—5 марок, той напевне буде вдячний «Польській книгарні», яка розпочала видавати шедеври Шекспіра в перекладах прекрасних і милозвучних, видання доповнила такими цінними і потрібними критичними працями видавця, а все разом коштує в цілому не більше як 6 злотих.

Іще кілька слів про переклади. У проспекті видавництва читачів повідомлено, що «Польська книгарня» придбала від родини покійного Козьмяна і Юзефа Пашковського*

право власності на їхні переклади Шекспіра, на ті самі, що їх 20 років тому було надруковано у повному виданні «Польської книгарні» під редакцією Крашевського. Отже, ці твори, які у тому виданні були плодом праці обох цих заслужених перекладачів, ми знаходимо у новому виданні «Польської книгарні»; лише твори, що у тому виданні належали іншим перекладачам (Ульріху*), будуть опрацьовані для нового видання нашим колегою Каспровичем*, який у польській літературі вже здобув собі заслужену славу як чудовий перекладач шедеврів Шеллі, Байрона, Теннісона*, Гете, Шекспіра («Гамлет») та інших європейських поетів.

У виданих досі 10 зошитах, що містять, як ми вже сказали, чотири великі трагедії повністю, представлено самі переклади Пашковського. Ми б не хотіли применшувати заслуг цього скромного і здібного літератора, який чудово володіє формою і надзвичайною легкістю у гладкому і плавному відтворенні чужих думок польською мовою. Цілком природно, що переклади його 20 років тому могли бути справжньою окрасою збірного видання Крашевського; і сьогодні ще вони читаються з приємністю, а пересічний читач лише часом спіткнеться на якійсь заплутаності та неясності вислову, яку не раз буде схильний приписати глибині та таємничості генія Шекспіра. І все ж ми мусимо визнати, що для читача більш критичного і здатного порівняти переклад з оригіналом, переклади Пашковського не можуть бути зразковими.

Сучасне покоління висуває зовсім інші критерії точності й адекватності в передачі думок і зворотів оригіналу, ніж це було 20 років тому. Може, не годиться робити закид заслуженому і давно вже покійному літераторові у тому, що його праця не відповідає сьогоднішнім вимогам критики, що вона грішить багатьма неточностями та недокладністю в передачі оригіналу, довільно замінює прозу оригіналу на вірші, тут скорочує, там надмірно розширює оригінал,— так, наприклад, якщо перша сцена «Отелло» в оригіналі має близько 180 римованих рядків і близько 15 рядків прози, разом не повних 200 віршів, то польський переклад, після переробки прози на вірші і деякого скорочення, незважаючи на це, у першій сцені має 250 віршів.

Ми не думаємо на підставі цього робити закид видавцеві, який, не виступаючи сам у ролі перекладача, мусить приймати такі переклади, які дає йому той, хто друкує видання.

І все-таки одного закиду ми обминути не можемо. Перекладі, які виходять під його фірмою, не повинні грішити очевидними недоречностями, які полягають у тому, що перекладач помилково зрозумів текст оригіналу. З покійним Пашковським траплялися неприємні випадки; беручись до перекладів з іноземних літератур без достатнього знання цих літератур у цілому і всіх мовних тонкощів даного автора, він допускався таких казусів, як на зразок того відомого, коли в «Фаусті» Гете вірш «Und lispeln englisch, wenn sie lügen»[1] переклав: І szepcą po angielsku (замість po anielsku), gdy kłamią[2], або коли там же власне ім'я Hennings він зрозумів як множину від Henning (каплун) і т. п. І в перекладах Шекспіра зустрічається у нього кілька таких випадків, які видавець з любові до ближнього не повинен був залишити без виправлення. На доказ цих зауважень наведу тільки кілька прикладів з цитованої вже першої сцени «Отелло». Яго оповідає там Родріго про те, що він добивався у Отелло звання намісника і що це звання по праву йому належить,— річ, без сумніву, загадкова для кожного, хто знає, що Яго був прапорщиком, а у венеціанському війську, як і у жодному іншому, звання намісника не було. Загадка виясняється, коли ми заглянемо до оригіналу і переконаємося, що там йдеться про звання далеко скромніше, бо про звання поручика. Отелло відмовив йому у цьому підвищенні, zatopiony w swem widzimisię і w swej dumie[3] — конструкція, щодо якої невідомо, чи назвати її дуже глибокою, чи недоречною; Шекспір висловлюється докладніше і ясніше: zakochany w swej zarozumiałości і w swych planach[4]. Не стільки страшною, скільки забавною є характеристика Кассіо. Яго говорить про нього (у Пашковського), що цей podwikarz na wpół potępiony w związkach z piękną kobietą[5]. Нагороду тому, хто в цих словах дошукається якогось сенсу. Оригінал говорить про зовсім інше. Яго, злісно натякаючи на те, що Кассіо молодий і надзвичайно гарний, говорить про нього, що це chłopak prawie zaklęty w

---

[1] І шепчуть по-ангельськи, коли вони брешуть *(нім.)*. — *Ред.*

[2] І шепчуть по-англійськи (замість по-ангельськи), коли брешуть *(польськ.)*. — *Ред.*

[3] Заглиблений у своєму «мені здається» і в своїй пихатості *(польськ.)*. — *Ред.*

[4] Закоханий у своїй зарозумілості і в своїх планах *(польськ.)*.—*Ред.*

[5] Підвікарій, напівзасуджений у зв'язках з гарною жінкою *(польськ.)*. — *Ред.*

ciało pięknej kobiety[1]. Неточним є звертання Яго до Родріго, коли він каже:

Ostrzez jej ojca, zbudź go ze snu, otwórz
Staremu oczy, zatruj mu pociechę . . .[2]

Кому має Родріго zatruc pociechę? З контексту виходило б, що батькові, хоча батько з втечі Дездемони та її таємних заручин з Отелло, звичайно, не може мати жодної радості. Оригінал має тут зовсім іншу конструкцію: Wywołaj przeciw niemu (Ottelowi) ojca, ścigaj go i zatruj mu szczęście[3] — звичайно, що все це відноситься до Отелло. Щоб у словах Брабанціо до Родріго:

Ale wiedz o tem, ze gniewowi memu
I stanowisku nie zbywa na środkach
Dania ci tego gorzko pożałować[4] —

польська мова була зразковою і зміст дуже ясний, я б також не сказав. Зовсім хибно зрозумів перекладач думку оригіналу, вкладаючи в уста Яго слова:

Jesteś, panie, jednym
Z tych, co się nie chcą modlić, gdy ich szatan
Do tego nagli[5].

Ці слова не мають зрештою жодного сенсу. В оригіналі Яго каже до Брабанціо: Jesteś pan jednym z tych, którzy nawet Boga nie usłuchają, gdy im diabeł rozkaże[6].

Цілком довільно без жодної потреби переклав Пашковський донесення Яго про те, що трапилося. Повідомляє він батька Дездемони:

Że twoja córka w chwili gdy tu stoim,
Klei z murzynem kazirodny związek[7].

---

[1] Хлопець неначе зачарований в тіло гарної жінки *(польськ.)*.— *Ред.*

[2] Попередь її батька, збуди його зі сну, відкрий старому очі, отруй йому радість *(польськ.)*. — *Ред.*

[3] Протистав йому (Отелло) батька, переслідуй його і отруй йому щастя *(польськ.)*. — *Ред.*

[4] Але знай про те, що мій гнів і становище знайдуть засоби зробити так, щоб ти про це пожалкував *(польськ.)*. — *Ред.*

[5] Ти є, пане, одним із тих, хто не хоче молитися, коли їх диявол до того спонукає *(польськ.)*. — *Ред.*

[6] Ти є, пане, один із тих, що навіть бога не послухають, коли їм чорт накаже *(польськ.)*. — *Ред.*

[7] Що твоя дочка в ту мить, коли ми тут стоїмо, клеїть з негром кровозмісний зв'язок *(польськ.)*. — *Ред.*

В оригіналі Яго кепкує: Donoszę panu, że murzyn zabiera się dawać pańskiej córce lekcję pisania: właśnie robią oboje duże X[1].

Ми не маємо наміру перелічувати далі ці приклади, бо й попередні ми навели лише для того, щоб нам не закинули несправедливої критики перекладу. Повторюємо ще раз: від видавця, людини настільки сумлінної й висококваліфікованої, ім'я якої є для публіки найкращою гарантією того, що видана під його фірмою книжка відповідатиме і найсуворішим вимогам критики,— ми маємо право вимагати, щоб він дав нам переклади перевірені і правильні, хоча б без зміни типових рис перекладів таких, як Пашковського і Козьмяна.

Незважаючи на все, ми вважаємо цей новий захід дуже корисним для польської літератури і бажаємо великого успіху в публіки.

---

[1] Доношу панові, що негр збирається давати панській дочці урок писання, вони саме роблять обоє велике X *(польськ.)*. — *Ред.*

ЮРІЙ КОССОВАН* (ОСИП ДОМІНІК ІГОР ГОРДИНСЬКИЙ ДЕ ФЕДЬКОВИЧ)

Написав Олександр Колесса. У Львові, 1893

В нашій літературі, бідній великими талантами, маємо зате багато примірів ламання та нидіння тих талантів. Не згадуючи вже про Шевченка, котрого горе гризло і не згризло, досить буде вказати на таких талановитих людей, як Руданський, Свидницький, у нас — Заревич і в кінці Федькович. Біографія сього поета, без сумніву, одного з найкращих світочів нашої літератури, аж до появлення розвідки д. Колесси, котрої заголовок ми вище виписали, була майже зовсім темна і загадкова. Д[обродій] Колесса зібрав дуже важні і інтересні матеріали, особливо про молодий вік поета аж до 1872 р., т. є. обхопив своїм дослідом весь розцвіт і початки упадку писательського таланту Федьковича. Він покористувався для своєї праці в першій лінії листами самого Федьковича*, головно двома обширними з початку 1863 р.: до Д. Танячкевича (опублікований мною в «Товариші»*) і до К. Горбаля, друкований в «Зорі» 1892 р., далі його автобіографічними повістями, урядовими документами, позбираними в рідних сторонах поета, і споминами та оповіданнями про нього різних людей, що його особисто знали. З того погляду праця д. Колесси дуже цінна і може служити взірцем старанності, подекуди аж педантичної. Взагалі піднести ще треба тверезий, критичний та при тім і далекий від зарозумілості суд д. Колесси про Федьковича як про чоловіка і писателя. Маючи на меті поперед усього встановлення дат біографічних, автор не дав нам образу літературної діяльності Федьковича на тлі тодішнього часу і її значення для того часу, та зате своє тісніше завдання сповнив совісно і гарно. Закинути б можна його розвідці хіба деяку хаотичність в розкладі предмета, особливо в початку розвідки (світлі сцени з життя гуцулів після повісті Федьковича, історія аграрних відносин на Буковині, довгі виписки з повістей Федьковича, котрі мають

показати його писательську манеру, процеси мужиків з панами із-за аграрних відносин, де згадка й про Лукіяна Кобилицю*, типи попів в повістях Федьковича, порівняння способу писання Федьковича з Квіткою і Марком Вовчком і загальна характеристика повістей Федьковича — отсе зміст першої половини праці д. Колесси (стор. 3—43), і нам здається, що такий розклад предметів ніхто не назве взірцевим. Друга часть скомпонована далеко краще і робить одноцільне, навіть артистичне враження.

Нотуючи появлення сеї гарної праці нашого товариша і співробітника окремою книжечкою (вона 1893 р. друкувалася в «Зорі») і бажаючи йому якнайкращих успіхів далі на сьому полі та скорого викінчення нових праць, котрі він у примітках отсеї книжечки заповідає, позволимо собі на закінчення піднести деякі подробиці, в котрих його погляд нам видається хибним. Стор. 31. Кобилиця названий «послом ради державної, що відбувала свої засідання в Кромержижі», і сказано далі (31—32): «Вибухла революція на Уграх—раду державну розв'язано. Посли угорські, повертаючи домів, уміли з'єднати для своїх планів Кобилицю». Факти і хронологія в тих словах зовсім спутані. В 1848 р. не було ради державної, тільки сейм (Reichstag, а не Reichsrath), прозваний конституційним. Він від іюля до кінця октября засідав у Відні, і там також був Кобилиця. В Кромержижі Кобилиця не був ніколи. Сейм розв'язаний був у марті 1849 р., а революція на Уграх вибухла літом 1848. Посли угорські були в сентябрі у Відні, і там міг з ними порозумітися Кобилиця, хоча порозуміння се, по моїй думці, не така ще певна річ, як се приймає д. Колесса і як думав Федькович, котрий взагалі, коли судити з його поеми «Лук'ян Кобилиця», правдивої історії Кобилиці знав дуже мало. Стор. 77. Не зовсім годимося на суд д. Колесси про «Новобранчика», котрий бачить в нім «свіжість правдивого поет[ичного] вітхнення». Нам ся поемка видається слабою і водянистою, так само як і блідий «Лук'ян Кобилиця», котрого підносить д. Колесса на стор. 95. Недаром обі поемки не діждалися тоді друку. Натомість думаємо, що д. Колесса не зовсім справедливо в своїм розборі поминув поезії Федьковича, видані в Коломиї*, особливо «Дезертира», одну з ліпших його поем помімо наслідування Шевченкової писательської манери. І в сих поезіях розсипано чимало натяків автобіографічних, котрі варто було визискати.

МИКОЛА САВИЧ ТИХОНРАВОВ

(ДО ПОРТРЕТА)

В перших днях декабря лат[инського] (27 ноября ст. ст.) умер в Москві учений, котрого ім'я за життя його звісне було не тільки кождому освіченому росіянинові, але і взагалі кождому, хто занімався історією слов'янських літератур, а котрому й ми, русини-українці, винні подяку і пошану, бо праці його не в однім погляді доторкаються й нашої літературної минувшини. Подаємо тут його некролог після «Русских ведомостей» (ч. 329)*.

Микола Савич Тихонравов був сином фельдшера (нижчий ступінь лікаря), котрий потім служив при окулістичнім шпиталі в Москві. М[икола] С[авич] родився 3 окт[ября] 1832 р. в Калузькій губернії, де тоді пробував його батько. Скінчивши середню школу в 3-ій моск[овській] гімназії, відзначений срібним медалем, він в р. 1849 записався яко студент Головного педагогічного інституту в Петербурзі, та пробув там тільки рік, а опісля перейшов до університету в Москві. Позаяк в ту пору число студентів по університетах було ограничене тільки на невеличкий контингент, то Тихонравов міг дістатися до університету тільки через протекцію. Він удався до Погодіна. Той порадив йому написати яку-небудь статтю для його «Москвитянина»*, і Тихонравов таким робом написав свою першу статтю — якусь критику. Погодіну стаття дуже сподобалася, він напечатав її в «Москвитянині» і вжив усяких способів, щоби талановитого хлопця допущено до університету понад означене число.

В р. 1853 М[икола] С[авич] окінчив університет яко кандидат історико-філологічного факультету і вступив у службу вчителем гімназіальним у Москві. Вчив російської

мови та літератури, а також історії. Крім обширного знання, у нього був також незвичайний педагогічний талант. Вплив його на учеників був дуже великий; він удержував з ними зносини і після того, як вони скінчили школу, так що довкола нього утворився тоді невеличкий кружок молодих людей, що живо занімалися не тільки наукою, але й суспільними питаннями.

Д[ня] 5 іюня 1857 Московський університет вибрав його на ад'юнкта для кафедри педагогії, а по році він почав викладати історію російської літератури, котру викладав до 9 окт[ября] 1889 р. В р. 1870 за свої многі і цінні праці він одержав титул доктора рос[ійської] літератури honoris causa[1]. Д[ня] 19 марта 1890 Петербурзька Академія наук вибрала його своїм звичайним членом. В 70-тих роках він був деканом історико-філологічного відділу при Московськім університеті, а 1877—1883 ректором того ж університету. Крім того, був він головою «Общества любителей российской словесности», а в остатнім часі також головою московського відділу театрально-літературного комітету.

Перші його праці з початку 50-тих років, пише Пипін («История русской этнографии», т. II, 137 і д[алі]),—се були невеличкі розвідки з історії літератури XVIII і XIX в. в новім в Росії, так званім «бібліографічнім» напрямі. Напрям той безмірно розширив і поглибив досліди над літературою супротив давнішого її розуміння. Досліди поведено в різних напрямах: одні поглибляли етнографічне знання пошукуваннями в писаній старовині, другі — звертали увагу на побутову археологію, треті познайомлювались ближче зі здобутками і методами порівнюючої лінгвістики та міфології; в кінці народний руський зміст внесено в величезну цілість європейської і східної традиції, і тут виявились нові, вельми інтересні зв'язки міжнародного свояцтва і запозичування.

В кінці 40-кових років закінчилася критична діяльність Бєлінського, і з ним разом закінчився період критично-естетичного трактування літератури. Нові критики зачали обертати головну увагу на питання суспільні, зачали вважати літературу виливом громадського і духового життя мас народних, а затим і ключем до зрозуміння того життя. Ся зміна погляду повела за собою другі важні зміни.

---

[1] За заслуги *(лат.)*. — *Ред.*

Естетична критика зовсім ігнорувала стару літературу з часів перед Петром В[еликим], а й пізнішу літературу XVIII—XIX в. радше міряла естетичним ліктем, а не студіювала як документи для історії духового і суспільного розвою Росії. Нова школа власне на сі історичні, суспільні студії поклала головну увагу. З того погляду показувалось не раз, що твори, котрі попередня школа відкидала, котрими погорджувала, набирали перворядного інтересу. Се бувало з творами нової, се було і з творами старої літератури. Щобільше, твори старої літератури, в котрій між інтелігенцією а масами народними не було ще такого глибокого розділу як тепер, набрали перворядної ваги. З далеко більшим правом, ніж твори нової літератури, можна було ті старі повісті, легенди, житія, літописи і т. і. вважати документами народної свідомості. Історична школа вимагала також, щоб учений закинув усяку односторонність і тісноту; він не смів виносити одні твори а відкидати другі як непотрібне сміття, а мусив студіювати всю масу духової та літературної спадщини, щоб виробити собі вірне поняття о її складі і характері. Обік літератури писаної та друкованої яко друга, ще важніша галузь таких документів народної свідомості підійшла усна словесність народна; нові досліди, ведені на такій широкій основі, швидко відкрили незліченні нитки, що в'язали словесність усну з писаною, і се ще вбільшило інтерес до одної і до другої.

Тихонравов обік Пипіна був одним з перших, що розпочав у Росії вести працю історико-літературну в тім дусі. В кінці 50-х років у нього назбиралось уже стільки товаришів і прихильників нової методи, що явилася можливість розпочати періодичне видання, посвячене свіжорозбудженим питанням. Під редакцією Тихонравова почали в р. 1859 виходити знамениті, досі ще не втративші своєї ваги «Летописи русской литературы и древности». Вони виходили, впрочім, досить неправильно, до 1863 року (всього 5 томів). У виданні Тихонравова приняли участь старші вчені, як Буслаєв*, Афанасьєв*, Соловйов*, Костомаров, Забелін*, а обік них тут перший раз виступили й нові сили, як О. О. Котляревський*, О. М. Веселовський і др. Сам Тихонравов помістив у своєму виданні довгий ряд праць — переважно критичних видань текстів різнородних пам'ятників староруської (як північної, так і полудневої) літератури, часто з вельми цінними увагами і бібліографічними вказівками (вони перечислені всі у Пипіна, op. cit., 139—140).

Рівночасно з сим виданням М[икола] С[ави]ч випустив у світ друге, не менше важне — Памятники отреченной русской литературы. Приложение к сочинению «Отреченные книги древней Росии». 2 т. С[анк]т-Петерб[ург] и Москва, 1863. Хоча ж обіцяна в заголовку праця о тих книгах не вийшла, то все-таки збірку Тихонравова справедливо називає Пипін найбагатшою збіркою пам'ятників апокрифічної, забороненої літератури. Ся збірка, а також видана 1861 подібна збірка Пипіна перші обернули увагу російських учених на сей обширний відділ староруської літератури, котрої пам'ятники сягали іноді найдавніших часів слов'янського письменства, а інші, хоч звісні в новіших списках, належали до найпопулярніших творів старої літератури і полишили многі сліди в усній словесності і віруваннях народу.

Третє видання Тихонравова, особливо важне для історика южноруської літератури, се книга «Русские драматические произведения 1672—1725 годов» (2 т. С[анк]т-Петерб[ург], 1874). Книга ся мала те нещастя, що заким ще пішла в продаж, видавець її Кожанчиков збанкротував. Довгі літа книга Тихонравова лежала в схованці, а переднє слово до неї, що містило обширний і вельми цінний дослід про початкову історію руського (значить, головно южноруського) театру, так і не було надруковане. В кількаднадцять літ опісля коректурними відбитками того переднього слова покористувався було д. Морозов*, і то не назвавши джерела, з котрого брав свої відомості, се викликало голосний літературний скандал, і д. Морозов узнав конечним свою книгу основно переробити. Самі тексти драматичних творів, напечатані Тихонравовим, тільки опісля, без відома автора, пущені були в продаж.

З інших праць М[иколи] С[ави]ча назвемо ще прекрасний і обширний розбір «Истории русской литературы» Галахова*, напечатаний в «Отчете о 19-м присуждении Уваровских наград» (1878). Сам Тихонравов називав сю працю своєю докторською дисертацією. В остатніх часах М[икола] С[ави]ч обернувся до студій над новішими писателями: Пушкіним і Гоголем, і тут також довершив вельми важного діла — першого критичного і вповні наукового видання творів Гоголя* (досі вийшло 5 томів, а ще мають вийти 2).

Яко професор проявив М[икола] С[ави]ч великий вплив на науковий і літературний розвій многих і многих сот моло-

дих людей. Всі його ученики і слухачі свідчать про його живе, гаряче відношення до викладаного предмета, про те сильне, свідоме зацікавлення ним, котре він завсігди вмів розбудити в аудиторії. Крім цінних і навчаючих лекцій, Тихонравов впливав на слухачів також в семінарії історико-літературній, котру провадив з великим талантом і де приучував молодих працьовників самостійно працювати. Ученики його почували до нього завсігди глибоку вдячність і пошану: її виразом було гарне критичне видання «Палеї», приготоване його учениками для вшанування 40-вої річниці його наукової діяльності.

ВІЗАНТІЙСЬКА ЛІТЕРАТУРА

Karl Krumbacher. Geschichte der byzantinischen Literatur. München, 1891, і його ж — Byzantinische Zeitschrift. Leipzig, 1892—94. Bd I (стор. 1—648); Bd II (стор. 1—648); Bd III, erstes Heft

Візантія! Візантійщина! Адже ж се мало що не лайка, а в усякому разі слово, котре мимоволі викликає в уяві виображення якоїсь мертвечини, чогось сухого, неприродного і закостенілого. А тут на тобі! Візантійська література! Ще й спеціальний журнал, присвячений дослідам над історією та літературою Візантії! Дивний смак у тих людей! Ну, та, впрочім, про смак не спорять. Вільно панам і жаб їсти. Але яке нам діло до того? Пощо нам звертати увагу на ту візантійщину, котра стільки віків давила нас, придушувала в нас всякі пориви до самодіяльності і від котрої ми й тепер іще за законами духовного атавізму не зовсім свобідні.

Може бути, що не один із наших земляків скаже або подумає так, почитавши заголовок отсеї статті. Я не перечу, що така думка, особливо про вплив візантійщини на нас, де в чому правдива, та все-таки сказати треба, що згірдне відношення до історії і літератури Візантії було б не тільки не науковим (наука нічим не погорджує і нічого не цурається), а й несправедливим з нашого боку. Який, власне, був вплив Візантії на нас, слов'ян? Чи обіч злих боків не було й добрих, чи побіч мертвечини та отупіння, церемоніальності та деморалізації не йшли до нас із Візантії й добрі, плідні зерна, свіжі думки, високі ідеали? Здається, нема чоловіка хоч трохи тямучого в славістиці, котрий би на ті питання рішуче відповів: ні. Адже ж, крім заведення християнства, на котре можна собі дивитися, як хто хоче, з Візантії (розумію державу, а не сам город) вийшли перші учителі слов'ян, перші творці слов'янського письменства, брати Кирило й Мефодій. Відтам ішли до нас книги і то не

тільки церковного, а й світського, історичного та поетичного змісту, що опісля перекладувались на слов'янські мови, а з часом служили рамою, що поповнювалась і слов'янськими додатками (як хронографи*), або взірцями, після котрих складались і свої, слов'янські твори (житія святих, канони служебні*, акафісти* і т. і.). Відтам ішли до нас і взірці організації, наразі церковної, і взірці штуки, і зерна науки. Відтам, і то майже рівночасно з заведенням християнства, пішли до нас і зерна гностичних єресей*: мессаліан, павлікіан, гесіхастів і т. і. і витворили на слов'янськім, болгарськім грунті секту богомилів, у Сербії патаренів чи катарів, котрим на Русі відповідали, мабуть, стригольники. Відтам, з тої самої закостенілої Візантії пішли до нас численні фантастичні та моралізуючі твори, апокрифи, пісні, пророцтва, заклинання і т. ін., що здобули собі широку популярність серед наших предків і перейшли в склад т[ак] зв[аного] питомого світогляду широких мас народних. Як бачимо, вплив Візантії на нас був далеко більший, ніж се ще донедавна допускали. Ми зрослись з нею духом так тісно, черпали з її духовного скарбу так довго в злім і добрім, що студіювання тої візантійщини являється неминучим і дуже важним складником студіювання нашого власного народу, його історії і його розвитку. Спадщина Візантії така багата і розкинена по так широкім обширі і по таких далеких закутках, що для її повного пізнання і докладної, наукової оцінки треба ще багато часу і праці. А поки ся праця не буде зроблена, поти й ми не можемо з чистим сумлінням відповісти на таке важне питання; що, властиво, ми завдячуємо Візантії в злім, а що в добрім?

Оттим-то я рад би звернути увагу наших земляків, особливо ж тих, що, вийшовши з гімназії, не забули ще погрецьки читати (як зачуваємо, таких забудьків у нас більшість), і тих, що займаються слов'янською старовиною, на книги і видання монахійського професора Крумбахера, котрих заголовки виписані вище. Хоча про поодинокі моменти візантійської історії, про поодиноких візантійських писателів у європейській науці було чимало добрих праць; хоча много греко-візантійських текстів ще від часу Ренесансу в Італії, Німеччині і Франції повидавано, то все-таки систематичних студій над візантійщиною в її цілості ніхто не робив. Проф. Крумбахер, виступивши в світ зі своєю «Історією візантійської літератури» (в р. 1891), написаною для енциклопедичного видання «Handbuch der

klassischen Philologie», що виходить під редакцією проф. Івана Мюллера* і при співуділі многих знаменитих філологів, можна сказати — відкрив новий світ для філологічної науки. Сам він справедливо міг сказати про себе в передмові, що «не мав попередників» і що «один із найзнаменитіших європейських філологів гаряче остерігав його, щоб не вглублявся в студії над «невимовними» століттями і їх витворами, бо коли філологія зійде на такі манівці, то пропаде чиста любов до старовини і її педагогічна сила». Та проф. Крумбахер зовсім справедливо відповідає на такі заміни ось яким порівнянням: «Коли б який природознавець сказав, що хоче займатися тільки львами, орлами, дубами і рожами, перлами і клейнотами, а не хоче глядіти на огидливі та погані речі, як павуки, реп'яхи та квас сірковий, то його заглушили б голосним сміхом. А в філології таких перебірливих панів найбільше, що вважають негідним своєї честі віддавати свої коштовні сили на що-небудь інше, крім маєстатичного орла та запахущої рожі — і ми не привчилися ще зустрічати таку перебірливість сміхом». Як бачимо, д. Крумбахеру приходилось іще мостити мости для наукового розуміння і трактування справи, і коли б його історія візантійської літератури мала тільки ту одну мету і осягнула її в тій мірі, як се справді сталося, заслуга його була б дуже великою. Тим часом книжка проф. Крумбахера й сама по собі має дуже велику наукову вартість. Се перший систематичний і критично оброблений звід усього того, що досі було зроблено для вияснення і зроблення візантійської історії, літератури, штуки і науки, т. є. для вияснення життя і розвою грецького духу в час від 527 р. (т.є. від початку царювання Юстініана*) до 1453 р., т. є. до здобуття Царгорода турками. В тій звиш 900-літній історії нагромаджене таке багатство матеріалу, та заразом так багато ще є темного, необробленого і непідготовленого, що приходиться виразити всяке признання для знання і витривалості проф. К[румбахе]ра, котрий зміг усе те осилити і вбгати в органічну цілість. Правда, не в одній речі він мусив полишити більші або менші прогалини І так він лишив на боці літературу строго теологічну, т[ак] зв ану] патристику*, а з браку підготовляючих праць не міг посвятити детального розбору й обширній літературі житій святих (так званій агіографії*). Та проте багатство інформацій, які дає книжка проф. К[румбахе]ра,— величезне. Крім обширного і дуже інтересного вступу, в котрім подано за-

гальний погляд на історію візантійської літератури, її характер і її зв'язки з літературою інших народів, головно ж слов'янських і західноєвропейських, весь матеріал розложено на три групи: 1) література прозова (історики і літописці, географи, філософи, ретори, юристи і листописателі, археологи), 2) література поетична і 3) література на грецькій людовій мові Для фольклориста особливо ся остатня глава, в котрій автор між іншим розбирає прози візантійського історичного та народного епосу, романтичні поеми на основі древніх тем, романтичні твори на основі середньовічних, почасти західноєвропейських тем, звірячий епос, східні казки, лічебники і т. і. Загалом розібрано звиш 200 авторів або важніших безіменних творів і при кождім з них подано погляд на стан тексту, бібліографію видань і опрацювань і загалом усе, що потрібне для дальших самостійних студій.

Книга проф. Крумбахера не тільки для широкої публіки, але ж і для загалу спеціалістів-філологів була правдивим відкриттям. Між іншими проф. Ягич гаряче привітав її як підмогу також для студій слов'янської старовини. Рух, розбуджений появою сеї книги, уможливив проф. Крумбахеру приступити до заснування спеціального періодичного видання, посвяченого студіям візантійщини. Таким способом з початку 1892 р. постав чвертьрічний вісник «Byzantinische Zeitschrift» під редакцією проф. Крумбахера а при співуділі багатьох знаменитих спеціалістів з різних країн Європи Із слов'янських учених в числі головних співробітників сього вісника находимо професорів: Ягича з Відня, Кондакова і Веселовського з Петербурга, Успенського* з Одеси. Надто находимо тут більше або менше важні причинки молодших слов'янських учених Кирпичникова*, Карнеєва*, Сперанського*, Решетара, Вольнера, Павловського* і др. Вісник містить статті на язиках німецькім, французькім, англійськім і грецькім.

В передмові до першої книжки сього вісника начеркнув проф. Крумбахер програму свого видання і начеркнув її, як і слід було ждати від автора історії візант[ійської] літератури, вельми широко Розказавши про давніші невдалі проби основання періодичної публікації для студій над візантійщиною, він мотивує конечність — признати тим студіям пр во самостійної дисципліни. «Православний Схід — се немов який окремий світ, якась своєрідна, напівосвічена, напівдика купа держав і народів між освіченою Європою

і варварською Азією. Ся різномасна сутолока народів, що колись була захистом Європи проти азіатського варварства і, мабуть, станеться колись культурним мостом між Європою і Азією, аж до остатніх часів мало звертала на себе уваги. Навіть слов'янська філологія, про котрої значення нині ніхто вже не сумнівається, багато терпіла через сю зневагу для європейського Сходу. Міклошич мусив віддати ціле своє життя, повне невтомної праці, на те, щоб перед усім світом доказати право існування слов'янської філології, а його наслідник Ягич тільки з несказанним трудом здужав оснувати і досі піддержати центральний орган для сих студій «Archiv für slavische Philologie». Тепер приходить черга на старшу і оригінальнішу частину східноєвропейських середніх віків, на світ візантійський з його предтечами і паростями. І се не простий привид, не мертве слово, а величезна, багатостороння, багата на всякі події історія лежить перед нами в візантійськім віці. Язиковий, літературний і артистичний, релігійний, суспільний і політичний розвій народів, обхоплених широкою течією візантійського моря від кінця древніх віків аж до початку новочасних, ось поле для дослідів, вповні спосібне заповнити живучу і багату здобутками галузь науки». Далі вказує проф. К[румбахе]р детально відносини візантиністики до тих галузей науки, котрі з нею стикаються, з одного боку, достарчають їй основ і принципів, а з другого — можуть із неї черпати собі доповнення і вияснення в багатьох подробицях. В першім ряді в безпосереднім зв'язку зі студіями візантійськими є т[ак] зв[ана] к л а с и ч н а ф і л о л о г і я; особливо історія старогрецької мови не в одному вже скористала і ще скористає із ближчого пізнання т[ак] зв[аної] вульгарної, людової греччини візантійської. Але й р о м а н с ь к а ф і л о л о г і я чимало тут може скористати. В середньовічній західній літературі легенд і оповідань займають візантійці дуже видне місце як автори, посередники і передавці літературних сюжетів і мотивів. Досвід міжнародних взаємин — се один з найважніших відділів середньовікової історії літератури, а не знаючи візантійської літерату и, дуже часто не мається в руках зв'язку між Сходом і Заходом. Впрочім, вульгарна греччина важна і для історії романських язиків, не кажучи вже про її велику вагу для мови румунської.

«Ще більше, ніж романська, мусить с л о в ' я н с ь к а філологія слідити за кожним кроком візантійських студій.

Ані літератури, ані штуки полудневих і руських слов'ян, ані їх політичної та церковної історії не можна зрозуміти без докладного пізнання їх духовних батьків — візантійців. Та з другого боку, треба замітити, що й навідворіть, пізнання слов'янських форм, слов'янської минувшини кидає багато світла на темні точки візантійської минувшини» (Byz[antinische] Zeitschr[ift], I, стор. 5—6). В такий же ядерний спосіб викладає проф. Кр[умбахе]р відносини візантиністики до пізнання народів Сходу: вірмен, жидів, сірійців, арабів, єгиптян, коптів, персів і індійців; далі величезну вагу тих студій для історії церковної, особливо для історії догм, церемоній літургічних, поезій церковної, агіографічної в її зв'язку з середньовіковими повістями та поемами і т. д. Нема що й говорити про вагу тих студій для істориків, котрі в візантійській літературі находять величезне множество першорядних джерел: літописів, документів, написів, монет і т. і. Те саме треба сказати і про географію та етнографію, особливо Балканського півострова. Дуже важні поправки вносить візантиністика в дотеперішню історію штуки, про що зараз скажемо ще кілька слів. В кінці підносить проф. Кр[умбахе]р також вагу візантиністики для правників, особливо для зрозуміння пізнішого права турецького і слов'янського.

Кожна книжка «Візанті[йського] часоп[ису]» містить самостійні праці, довші і коротші, або старі надруковані тексти, попереджені вступом і поясненнями, далі критичні розбори важніших праць на полі візантиністики, а в кінці багатий відділ бібліографії, в котрім нотуються всі праці, журнальні статті, видання текстів і т. і., що відносяться до обсягу часопису, і про кожну з тих праць подається довшу або коротшу замітку, де розказується її зміст, а часто короткими словами оцінюється її вартість.

Із багатого змісту вийшовших досі 6 зошитів «Візан[тійського] часоп[ису]» ми можемо піднести тільки деякі важніші праці загальнішого змісту, а зупинимось довше тільки на тих, що ближче торкаються тем слов'янських.

Розпочнемо від історії візантійської штуки, для котрої маємо тут ряд дуже інтересних статей першого нині спеціаліста на сьому полі проф. Й. Стшиговського* з Грацу. В першій, програмовій статті (B. Z., I, 61—73) п[ід] з[аголовком] «Die byzantinische Kunst» автор вказує, як мало досі ми знаємо про розвій візантійської штуки, підносить заслуги таких працівників, як Байє і Кондаков, і переходить

ряд спеціальних питань з історії архітектури і малярства, в котрих найліпші історики штуки, як Шназе*, Шпрінгер* і др., не знаючи історії штуки візантійської, наговорили багато такого, що ніяк не видержить критики. Той сам автор дає в дальшій статті «Die byzantinische Plastik der Blüthezeit» (B. Z., I, 575—593) дуже інтересний причинок до пізнання зв'язку візантійської різьби з грецькою: теми вчасти зовсім світські, вчасти християнські (хрещення Ісуса, св[ятий] євангеліст] Марко), та спосіб трактування фігур, фалди, вираз лиця і т. і. зовсім грецькі. До сеї статті додані три таблиці рисунків. До історії архітектури і пластики IX в. відноситься його стаття «Inedita der Architektur und Plastik aus der Zeit Basilios I» (B. Z., III, 1—16). Більші або менші причинки до історії візантійської штуки дають надто: Хр. Діль* про візантійські мозаїки в Нікеї (I, 74 до 85; 525—526) з доповненням до сеї статті Стшиговського (I, 340—341), Папагеоргіос про давню ікону св. Дмитрія в Солуні (I, 479—487), Г. Шлюмбергер* про барельєф у Венеції, на котрім виображений візантійський імператор з X в. (II, 192—194), Ол. Павловський про декорації плафона Палатінської каплиці* (II, 361—412), Шлюмбергер про візантійський багатораменний свічник (II, 441—443). Осібно треба тут згадати про гарну і дуже інтересну статтю А. Ріґля* про коптійську штуку* (II, 119—121).

Із праць історичних згадаємо тільки про такі, що обговорюють ширші теми, інтересні й поза кругом спеціалістів. Програмова є тут стаття афінського проф. Спіра Ламброса* «Byzantinische desiderata» (I, 185—201), де він вказує на цілий ряд важних питань по історії Візантії, котрі належало б обробити, вичислює цілий ряд історичних джерел, літописів та документів, досі друкованих і недрукованих, котрі б належало видати і визискати. Із історичних монографій, поміщених досі, найширше заложені праці Й. Дрезеке «Nikolaos von Methone» (I, 438 до 478), з інтересними причинками до історії богомильства,— «Johannes Mauropus» (II, 461—493) і особливо «Von Dionysios Kloster aus dem Athos» (II, 79—95) — вельми важний причинок до історії оригінальної монашеської республіки на Афоні, що відіграла важну роль в історії нашого духовного розвою. Назву ще тут історичні причинки: К. Неймана* про документальні джерела до історії взаємин між Візантією і Венецією, особливо в часі Комнінів* (I, 366—378), Й. Перлеса про взаємини між жидами і візантійцями

(II, 569—584), Ед. Лейча про перехід Венеції з фактичної до номінальної залежності від Візантії (III, 64 до 115) і Цахаріс фон Лінгенталя, першорядного знавця візантійських правних відносин, причинки до історії візантійських документів (II, 177 до 186). На увагу заслуговують праці Г. Гельцера*, спеціаліста в справі написів і монет візантійських і історії церкви візантійської, а також вельми інструктивна стаття Дюшена «L'illyricum écclésiastique» (I, 531—550). Із слов'янських учених дали історичні причинки проф. Їречек, Ф. Успенський і Кирпичников, та, на жаль, досі не було в «B[yzantinische] Z[eitschrift]» статті, котра б на ширшій основі розібрала відносини між Візантією і слов'янами.

Із статей, що відносяться до історії літератури і фольклористики (обі сі галузі тут тяжче розділити, чим де-небудь інде), згадаємо тільки загально про групу праць і заміток Гацідакіса, Бюттнера-Вобста, Ламброса, Людвіха, Куртца, К. Ф. Мюллера, Брауна, що відносяться до критики тексту поодиноких візантійських писателів, а зупинимось тільки на таких працях, що мають загальніший літературно-історичний інтерес. В першім ряді згадаємо тут інтересну статтю проф. Ягича «Der weise Akyrios» (I, 107—126). Як звісно, повість о премудрім Акірі і царю Сінагріпі належить до вельми популярних староруських повістей. Список її находився також в рукописній збірці, що зберегла нам текст «Слова о полку Ігоря». Вже Карамзін, подаючи виписки з тої збірки в примітках до своєї історії, в тім числі й виписки з повісті про Акіра, вірно замітив, що вона походить зі Сходу, де ввійшла з часом у знамениту збірку казок, звісну п[ід] з[аголовком] «Тисяча і одна ніч». Не так легко було означити дорогу, якою ся повість зайшла на Русь. В своїй книзі «Очерк литературной истории старинных повестей и сказок русских» (1858 р., стор. 63) О. М. Пипін уважав як певну річ, що повість ся занесена на Русь від полуденних слов'ян, та доказу на се не міг дати, бо знав руські, і то досить пізні її рукописи, югослов'янських рукописів, котрі б можна було вважати оригіналами руських, не було. Тільки в 10 літ пізніше відкрив і опублікував проф. Ягич два сербохорватські рукописи сеї повісті з XV і XVI віку, але й вони, хоч видимо виплили з джерела, писаного мовою церковнослов'янською, все-таки так значно різнилися від староруських версій, що приходилося шукати дальших посередніх огнив. Аж в р. 1886 віднайшов проф. Барсов* у

Москві новий церковнослов'янський текст сербської редакції (опублікований того ж року в «Чтеніях», т. III) в рукописі XVI в., в котрій справді можна бачити югослов'янське джерело руських оповідань. Ся югослов'янська редакція мусила постати в XIV або в початку XV в. і, очевидно, принесена була до сербів з Візантії. А що візантійський текст сеї повісті досі незвісний, то проф. Ягич подає докладний німецький переклад церковнослов'янського тексту як причинок до історії візантійської літератури.

До сеї вельми інтересної статті проф. Ягича додав монахійський орієнталіст проф. Е. Кун бібліографічні замітки про розширення повісті о Акірі (Гейкарі) на Сході, про її походження і т. д. Проф. Кун є за тим, що повість ся постала в Сірії, а джерелами її вважає біблійну книгу Товіта і сирійські акти перських мучеників.

Інтересні також для славістів є причинки до літературної історії т[ак] зв[аного] Діктіса Кретенського, одного з авторів оповідання про війну Троянську, котре в середніх віках було вельми популярне в Європі, в часі, коли Гомер звісний був тільки з наслуху, а з часом зайшло і до нас. Оповідання Діктіса Кретенського дійшло до нас не в оригіналі, а в латинській переробці якогось Л. Септимія, котра пізніше перекладена була також на грецьку мову. Деякі вчені в остатніх часах почали доказувати, що властиво ніякого грецького Діктіса не було, що мнимий переводчик Септимій сам був автором тої книги. Проти сьому твердженню виступає Едвін Патціг (I, 131—152), доказуючи виписками з візантійських істориків (Кедрена і др.), що вони далеко перед перекладом книги Септимія на мову грецьку знали грецьку книгу Діктіса і робили з неї значні виписки. До сього додає і А. Сонні з Києва виписку з Арети (X в.), котра доказує, що Діктіс уже тоді був у Візантії загально звісний (I, 590).

Дуже інтересний причинок для образу візантійського шкільництва дав М. Трей (M. T r e u, Ein byzantinisches Schulgespräch, II, 96 до 105), друкуючи текст діалогу шкільного, подібно до тих, які і у нас до XVIII віку були в моді, і розбираючи його детально. Е. Буві, автор цінної праці про початки грецької християнської гімнології, віднайшов і випечатав анакреонтичні* (щодо форми) вірші в житію св. Івана Дамаскіна*, написаним патріархом Іваном Єрусалимським (II, 110 до 111). О. Кирпичников приводить зразки римованої прози в візантійських текстах з V в. (I, 527—

530), а К. Прехтер вказує старогрецькі джерела в творах звісного мораліста Теофілакта болгарського (I, 389 до 414). Романтичному оповіданню про Флорія і Плаціафлору, одному з тих, що зайшли до Візантії з Західної Європи, посвятили невеличкі замітки Г. Кестлін (I, 392—398) — головно критика тексту, і Джон Шмідт (II, 212—220), котрий займається джерелами сеї поеми і вказує безпосередній її взірець в одній староіталь'янській поемі. А. Карнєєв, автор гарної праці про «Фізіолог»* (по-російськи), подав тут грецький текст «Фізіолога» з рукопису Московської синодальної бібліотеки (III, 26—63), попередивши його інтересним вступом про різні редакції сього, в різних віках вельми популярного і у нас також звісного діла, і про їх рукописі. Пападопулос-Керамеус подає коротеньку звістку про життя найзнатнішого поета, автора духовних гімнів Романа (II, 599—601). Сп. Ламброс публікує з одного старого рукопису коротеньку пісню народну з візантійських часів (III, 165—166). Дуже інтересну студію посвятив А. Гейзенберг т[ак] зв[аним] родійським пісням любовним (II, 549—562), т. є. збірці народних пісень візантійських, віднайденій в однім рукописі, де вони уложені були почасти поазбучно, відтак видані були п[ід] з[аголовком] «Азбука любовна». Позаяк в тексті деяких пісень згадувалося про острів Родос, про шпиталь, що находився на тому острові, і про французьких лицарів, то деякі учені догадувались, що всі ті пісні мають темою любов якогось родійського лицаря (темплярія*) до грецької дівчини. Д[обродій] Гейзенберг виказує, що така догадка не має ніякої підстави, що азбучне впорядкування тих пісень — самовільне й розбиває їх натуральний зв'язок і вказує 8 циклів пісень, з котрих кожний творить для себе органічну цілість. В примітці до сеї статті проф. Крумбахер звертає увагу на те, що многі пісні, поміщені в тій візантійській збірці, ще й досі живуть в устах народу.

Ми далеко перейшли б поза рамки сього реферату, коли б хотіли вичерпати весь зміст вийшовших досі зошитів «Віз[антійського] часоп[ису]». Тому згадаємо ще коротко про відділи критики і бібліографії. Відділів тих не можемо поминути, бо вибір їх і впорядкування, може, ще більше характеризують редакцію, ніж добір самостійних статей, котрі походять від спеціалістів, пишуться по їх власній уподобі, значить, в журналі появляються все більше або менше припадковими. Натомість відділ критики і рецензій може

редакція вести систематично. З того, власне, погляду треба віддати редакції «Візантійського часоп[ису]» повну похвалу. Многі критичні розбори, поміщені в її віснику, мають вартість самостійних статей, напр. М. С. — розбір книги Ельтера «Sexti Pythagorici sententiae», Ягича «Rozum i filozofia iz srpskich književnih starina» і його ж «Die Menander — Sentenzen in der altkirchen-slavischen Übersetzung» (I, 157—162) — розбір, що сам становить гарний причинок до пізнання літературної історії так популярних колись у нас збірників сентенцій, звісних під назвами «Пчела», «Златая цѣпь» і т. ін. Не менше інтересна і оцінка Стшиговського на книгу Брокгауза «Die Kunst in dem Athosklostern» (I, 347—351). Взагалі в сьому відділі бачимо дуже живу участь слов'янських вчених, старших і молодших, а слов'янські праці, котрі посередньо чи безпосередньо відносяться до візантійської історії, мови, літератури, права і т. ін., нотуються і розбираються дуже пильно. В тім пункті «Візантійський часопис» може привстидати всяке слов'янське наукове видавництво.

РОЗБІР ДУМИ ПРО БУРЮ НА ЧОРНІМ МОРІ

Невтомний проф. Сумцов, котрому при деяких хибах його наукового методу все-таки треба признати велику заслугу як одному з немногих тепер російських учених, що систематично обробляють южноруську літературу і фольклористику, що южноруські матеріали ставлять усе вихідною точкою і головною основою своїх праць,— помістив у январській книжці «Киевской старины» 1894 р. нову і дуже інтересну свою статтю — розбір думи про Олексія Поповича, звісної більше під назвою думи про бурю на Чорнім морі*. Загалом треба замітити, що студії над южноруськими козацькими думами від часу першого їх критичного і науковим апаратом обставленого видання Антоновича і Драгоманова* майже зовсім не пішли наперед. Ще більше, навіть того багатого апарату історичного — порівнявчо-літературного, що згромаджений у згаданому виданні, пізніші робітники далеко не визискали — досить буде згадати замічений нами вище (стор. 284) випадок з Потебнею і його далеко не вистарчаючим опрацюванням пісень про дівчину-воячку*. Тільки деякі думи дочекалися спеціальних монографій, як ось книжка Андрієвського* «Дума о побеге трех братьев из Азова», Одесса, 1884, стаття В. Науменка* о думі про Самійла Кішку («Киевская старина», 1883) та стаття В. Романчука про ту саму думу («Дело»*, 1884, кн. 6, 212—232). Тільки посередньо, працюючи над великоруськими «билинами», доторкалися дум козацьких О. М. Веселовський та М. Дашкевич*, а також Потебня в своїй книзі про колядки. Вкінці думам посвячені також дві спеціальні праці: Костомарова «История козачества в памятниках южнор[усского] нар[одного] песенного твор-

чества» («Русская мысль»*, 1880 і 1883, стаття звісна мені тільки зі згадки Пипіна* в його «Истории русской этнографии», т. III, стор. 184) і Житецького* згадана вже у нас многоцінна книжка «Мысли о южнорусских думах». Та обі сі праці далеко ще не вичерпали всього того, що можна і треба сказати про наш козацький епос, такий оригінальний з погляду на форму, зміст, колорит і проникаюче його глибоке та щире чуття. Костомаров звернув головну увагу на символіку, а надто уживав козацьких дум переважно як історичного матеріалу, для характеристики бурливої козацької доби в южноруській історії, а д. Житецький дав нам широку картину літературних традицій, поетичного смаку, уподобань і способу життя тих верств, серед котрих, по його думці, мусили постати козацькі думи, а головно, вказав на численні нитки, що зв'язують сей наш героїчний епос із сучасною йому і давнішою літературою, писаною та друкованою на Русі, з віршами, інтермедіями, діалогами шкільними, апокрифами і т. д. Перший Потебня приложив до колядок, а обік них і до деяких дум метод, наразі найвірніший, конечний: подрібного досліду над кождою поодинокою піснею з усіма її варіантами. В числі дум, котрих він мимоходом доторкнувся в своїй книзі о колядках, находиться й дума про Олексія Поповича. Потебня відкинув догад Веселовського і Дашкевича про зв'язок, який буцімто заходить між сею козацькою думою та великоруськими билинами про Альошу Поповича, і вказав паралельні до нашої думи пісні у болгар і сербів.

Користуючись тими вказівками Потебні, далі здобутками історико-літературними д. Житецького і вкінці ділом американця Чайльда* про шотландські балади, д. Сумцов приступив до спеціальної праці над думою про бурю на Чорнім морі. Він розбирає аналогічні з сею думою пісні югослов'янські та заразом вказує ще більше похожі теми в піснях шотландських, датських і скандінавських. Дуже інтересне світло на постання нашої думи кидають указані д. Сумцовим южноруські легенди про бурю на Чорнім морі і рятунок судна, занесені в XVII віці в записки П. Могили* і в книгу Галятовського «Небо новое»*, вони показують, що тема нашої думи — буря на морі і чудесний рятунок судна — була в ту пору популярна на Україні не тільки в кругах козацьких, але також у духовних. Правда, обі ті книжні наші легенди тільки здалека торкаються до теми нашої думи; нема в них власне того, що становить, по думці

самого д. Сумцова, головну основу думи, того, що рятунок судна є наслідком сповіді грішника і його вкинення в море — задуманого чи дійсного. Далеко ближче до основи нашої думи підходять ті середньовікові легенди, котрі д. Сумцов (за Чайльдом) приводить із Генріха Гондінгтонського «Historia Anglorum» (корабель з військом пливе по морю, на нім находиться грішник з жінкою, нараз судно стає і не може рушитись — кидають жереб, котрий указує на грішника — його з жінкою і їх добром садять на човен і пускають у море, котре їх зараз поглинуло, а корабель поплив); далі легенда про жінку-грішницю, через котру буря мало не потопила судна, поки вона не покаялася (без жереба) і її викинули. Таких легенд у середньовіковій літературі можна б, здається, набрати далеко більше: я приведу тільки одну, та таку, котра, по моїй думці, далеко ближче підходить до теми нашої думи, ніж оповідання Могили і Галятовського, і вказує нам заразом на джерело, відки мусили прийти всі подібні легенди до Європи. Є се оповідання, записане в житії св. Палладія, уміщенім в наших Четьях-Мінеях* і Прологах* від д[ня] 19 марта, а відси переняте також до вельми популярної в XVIII віці уніатської книги «Народовещание»*. Святому Палладію оповідає один корабельник, що раз судно його стало на морі і не могло рушитися далі. Люди почали молитися богу, щоб їм відкрив причину сеї біди. Тоді почувся незвісно звідки голос: вкиньте Марію в море і попливете! Се повторилося три рази. Тоді корабельник кличе Марію, котрої не знав. На се обізвалася одна жінка з-поміж пасажирів і визнала, що повдовівши полюбила якогось вояка; щоб могти вийти за нього заміж, убила двоє своїх дітей, та вояк, дізнавшися о тім, прогнав її геть. Тоді корабельник, не хотячи кидати її в море, дав їй човник, та скоро вона сіла в той човник, море проглинуло її, а корабель поплив далі (гл[яди] «Народовещание», третє видання з р. 1866, стор. 14—15). Сей мотив — небезпечна пригода на морі, з котрої присутні на кораблі викупляються пожертвуванням якоїсь людської душі, чи то присутньої на кораблі, котру вкидають у море, чи неприсутньої («дай мені те, що дома маєш, а про що не знаєш»), стрічається дуже часто в казках усіх народів (гл[яди], напр., Ч у б и н с ь к и й*, Труды, II, № 5, стор. 17 і д[алі]; М а н ж у р а*, Сказки, стор. 40 і д[алі]; А ф а н а с ь е в, Народные русские сказки, III*, 335, 344, 363; в т. IV, 282—297 вказана обширна література, що відно-

ситься до сього круга казок, хоча пригода на морі є тут тільки побічним епізодом і в більшій часті навіть заступлена пригодами зовсім іншого роду). Та мені здається, що джерелом усіх вищенаведених християнських легенд, а може й джерелом нашої думи про бурю на Чорнім морі, коли не безпосереднім, то в усякім разі ближчим від усіх тих легенд і казок, було біблійне оповідання про пророка Йону. Як близько підходить се оповідання до основи нашої думи, се побачить кождий, прочитавши текст біблійної повісті, котра, як вірно замітив Рейсс, тільки через непорозуміння попала в число книг пророцьких, а властиво є казкою, переробленою відповідно до релігійних поглядів жидів непалестинських в часах, коли жидівська т[ак] зв[ана] діаспора, порозсідавшися в центрах греко-римської культури, почала вже отрясатися з палестинської національної виключності, та все-таки вдержувала ще тісні духові зносини з Палестиною і вживала в письмі гебрайської мови, значить десь в IV віці пер[ед] Хр[истом] (E. R e u s s, La Bible, ancien Testament, VI, Philosophie religieuse et morale des Hébreux, 563—572).

Кінчиться праця проф. Сумцова 10 замітками про деякі подробиці думи. З них особливо інтересна замітка про криваву жертву морю (чоловік або хоч мізинний палець). Пр[оф]. Сумцов підбирає у фольклорі різних народів аналогії до сього явища та в ближчий аналіз його не входить.

РУСЬКИЙ СОЛОВЕЙ. «НАРОДНАЯ ЛИРА» ИЛИ СОБРАНИЕ НАРОДНЫХ ПЕСНЕЙ НА РАЗНЫХ УГРОРУССКИХ НАРЕЧИЯХ

**Собрал и издал Михаил Андреевич Врабель*.
Унгвар, 1890**

Ся невеличка книжечка, в котрій поміщено 188 пісень, не має яко цілість ніякої наукової вартості. Видавець д. Врабель помішав у ній пісні книжні, нові і старші, з піснями народними, зібраними в різних сторонах Угорської Русі. Щодо пісень народних, то переважна часть поміщених тут пісень є вже в збірках Головацького і де-Воллана*. Д[обродій] Врабель вменшив іще вартість своєї збірки тим (лишаючи на боці зовсім немудру правопись, що затирає особливості народних говорів), що при великій части пісень не зазначив, де і від кого записані. Та все-таки дещо цінне є і в тій збірці, головно ж цінна в ній збірка пісень бачванських русинів*, т. є. того руського острова, що живе на півдні Угорщини, головно в селах Керестурі, Коцурі* і ще кількох у Сремі*. З тих сторін досі не було майже ніяких записів етнографічних, і для того д. Врабелеві належиться подяка за подання хоч невеличкої збірочки пісень бачванських русинів. Додамо, що пісні розкинені по книжці без ніякого порядку.

ЄВМЕНІЙ САБОВ*.
ХРЕСТОМАТИЯ ЦЕРКОВНОСЛАВЯНСКИХ И УГРОРУССКИХ ЛИТЕРАТУРНЫХ ПАМЯТНИКОВ С ПРИБАВЛЕНИЕМ УГРОРУССКИХ НАРОДНЫХ СКАЗОК НА ПОДЛИННЫХ (!?) НАРЕЧИЯХ

Издал книгопечатный фонд епархин Мукачевской.
В Унгваре, 1893

Книжка ся зладжена, мабуть, в головній часті для ужитку шкіл, але вона дуже інтересна для всякого, хто хоче познайомитися з угроруською літературою, народною мовою і її історією. Я сказав би навіть, що іменно для вчених, лінгвістів, істориків літератури та фольклористів вона цікавіша, ніж для угроруських школярів, котрим вона, відповідно до тенденції угорського уряду, не дає ніякісінького поняття про цілість южноруської мови і літератури і котрих заставляє думати, що Угорська Русь — то щось осібне від Галичини і України. Хрестоматія д. Сабова силується навіть потроху обставити сю тезу історично: крім виписки з євангелія Остромирового та краківського Часословця* 1491, д. Сабов подає виписки з самих тільки угроруських або венецьких друків та рукописів XVI—XVIII віку, угроруські грамоти духовні і світські і т. ін. З книжної літератури ся стара часть і по мові і по змісту ще найцікавіша, і приходиться жалувати, що автор не зробив сю часть хоч удесятеро більшою. Натомість усю новішу угроруську літературу, особливо писану на т[ак] зв[аному] «угрорусском литературном языке», від часів Духновича* можна б було д. Сабову зовсім дарувати. Ся частина, навчаюча хіба тим, що вказує наглядно, як люди не злі і не глупі, відбившися від живої народної мови, фатально відбиваються і від живого змісту в літературі і попадають у таку мертвеччину, від котрої на десять миль віє гробовим холодом. Під титулом «Народные сказки и приповедки на подлинных угрорусских наречиях» напечатав д. Сабов 15 казок та анекдотів і 10 пісень на різних угроруських діалектах з захованням (оскільки на се позволяє

невідлучна псевдоетимологічна правопись) їх фонетичних осібностей. Три пісеньки з Куцури, Петрівців і Керестура взяті зі збірки Врабеля. Побільшують вартість книжки два досить докладні (як для шкільних потреб) бібліографічні огляди: «Краткий очерк истории церковнославянского языка и словесности» Еманyїла Рошковича (стор. 171—182) і «Очерк литературной деятельности и образования угрорусских» самого Є. Сабова (стор. 183—210). Як бачимо, книжка цінна, хоч впорядчик її д. Сабов, очевидно «общеросс», намагається писати великоруською мовою та вповні ігнорує сучасну і давню южноруську літературу з виїмкою хіба Остромирового євангелія та літописі Нестора. Навіть «Слово о полку Игоря» для нього не існує!

ЖІНОЧА БІБЛІОТЕКА, ВИДАЄ НАТАЛІЯ КОБРИНСЬКА

Книжка І. Наша доля, збірник праць різних авторів. Стрий, 1893

Майже рівночасно з І кн. «Житя і слова» появилася в світ також І кн. давно дожиданої «Жіночої бібліотеки», видаваної звісною писателькою Н. Кобринською*. Щиро вітаючи се нове видавництво і бажаючи йому якнайкращого ходу серед нашої суспільності, ми хочемо сказати кілька слів про зміст 1 книжки. Вона містить ось які статті: «Жіноча справа в Галичині» Н. Кобринської, «Швачка», стих Олекси Ходовицького, «Праправнучка баби-борця», оповідання Ганни Барвінок*, «Чого нам боятись?», розвідка Євг. Ярошинської, «Відчит» Анни Грималюк, «Дві народні пісні», «Домашній жіночий промисл» Н. К.* і Марії Реваковичівни, «Літературні замітки» д-ра Дам'яна М.*, «Звістки з заграниці і з краю» Ольги Кобилянської* і Н. К., Статут товариства «Охоронка»*. Як бачимо, зміст досить різнобарвний і порушує важні питання нашого суспільного життя. Статут товариства «Охоронка» становить один крок до виконання ухвал стрийського віча*, щоб інтелігентні жінки по наших селах засновували такі охоронки для догляду над мужицькими дітьми в часи, коли матері їх зайняті польовою роботою. Замітка М. Реваковичівни про жіночий промисл у наших горах свідчить про щире заінтересування авторки — не виробами та узорами, а долею і заробітком тих жінок-селянок, що роблять, ткають та вишивають і в котрих обороні вона стає против інших жінок — жидівок та циганок, що відбирають їх заробіток. Панна Наталія Окуневська подала прекрасну пісню народну про долю сиріт; пісня ся, мабуть, нового складання, бо в старіших збірках, в тім числі й у Головацького, ми її не стрічали. Інтересною повістю в руському виданні є «Пісня про свек-

руху», перекладена Рахелею К. з жидівського жаргону. На жидівський жаргоновий фольклор давно звернено увагу в світі науковім (гл[яди] хоч би G r ü n b a u m, Jüdisch-deutsche Chrestomatie), та все-таки не в тій мірі, як би слід. Того самого Грюнбаума* «Жидівсько-польська хрестоматія», заповіджена, не вийшла досі. Пригадаю, що на мою просьбу один із ліпших знавців жидівської жаргонової літератури, Бернфельд, написав був для «Зорі» 1886 р. добрий огляд її*. В «Житі і слові» ми думаємо посвятити досить місця жидівському жаргоновому фольклорові, до чого маємо обіцяну підмогу шановного д-ра Генрика Бігеляйзена.

В першій книжці «Жіночої бібліотеки» слід іще звернути увагу на гарну поемку д. Олекси Х[одовиць]кого «Швачка». Оповідання Ганни Барвінок, написане прекрасною мовою, по своїй провідній думці може не зовсім надавалося до видання, котре голосить рівноправність жінок з мужчинами. Пані Г[анна] Б[арвінок] взялася власне оповідати «епопею» підчинення жінки чоловікові, навіть нелюбому, в додатку ще й ідеалізуючи сю жінку.

Про статтю і замітки самої впорядчиці сеї збірки, д. Наталії Кобринської, не місце тут говорити докладніше. Се праці публіцистичні і в значній часті полемічні. Скажемо тільки згори, що симпатизуємо вповні з її поглядами і з тою діяльністю, яку вона розвиває для їх осущення. Та все-таки скажемо одверто, що, по нашій думці, своєю белетристикою навіть для спеціально жіночої справи вона могла б зробити далеко більше, ніж публіцистикою.

Звернемо ще увагу на вісті літературні д-ра Дам'яна М. Подав він короткі справоздання з деяких голосних книжок німецьких: одної філософічної (Ніцше*), двох драм Гауптмана* і Ібсена і двох повістей (Келлера* і Гі де Мопассана*). Думка, без сумніву, добра — вказувати нашим жінкам речі, котрі надаються до їх лектури, та тільки добір їх не видається нам щасливий. По що на чолі поміщено книжку Ніцше (чи Ніче, як його пише автор, зводячи його в 2 пад[ежі] до Нічого) — сю блискучу, а фальшиву балаканину, сю справді анархістичну філософію, роблену «без царя в голові»,— сього абсолютно не розуміємо. Так само дивно нам, чому з Гі де Мопассана він вибрав якраз патологічну студійку «Орла», а не згадав про найкраще діло передчасно помершого писателя «Bel Ami»? Та все-таки авторові заміток належиться признання за те бодай, що

перший у нас звертає увагу на драми Гауптмана, автора справді знаменитих «Ткачів».

Не можемо в кінці проминути ще одної обставини: зверхній вигляд, друк, коректа, а подекуди й мова в I кн. «Жін[очої] бібл[іотеки]» просто неможливі. Ми навіть боялися би входити в детальний розбір деяких праць, заміщених в ній, щоб не передати думку автора зовсім фальшиво, держачися того, що в книжці надруковано. Такого, кажучи словом Федьковича, «шанталавого» в технічнім погляді видання, котре при тім має таку поважну ціль і такі щирі наміри, у нас, мабуть, іще не було. Дуже жаль! Щиро бажаємо новому видавництву крім численних передплатників також доброї друкарні і доброго, грамотного коректора.

JAN ŚWIĘTEK*.
LUD NADRĄBSKI OD GDOWA AŻ PO BOCHNIĘ, OBRAZ ETNOGRAFICZNY

W Krakowie, nakładem Akademii Umiejętności, 1893, сторін IX + 728

Географічний метод в етнографії, т. є. збирання етнографічного матеріалу по околицях, по провінціях, панує в польській етнографії віддавна, ще від полунаукових збірок Войціцького*, Жеготи Паулі та Зенкевича*. Головно сьому методові треба завдячити колосальну збірку Оскара Кольберга* «Lud» з її самостійно виданими частями «Pokucie», «Mazowsze», «Przemyśle», «Chełmskie». При такім методі збирання, а головно при такім методі опубліковання, якого держався Кольберг, дуже легко при якій такій організації на землях, що колись входили в склад давньої Польщі, назбирати 100, 200 або й більше томів матеріалу,— бо ж остаточно з кождого села можна набрати його на том. Пок[ійний] Кольберг не завсігди вмів опанувати зібраний ним самим і другими матеріал: одну і ту саму пісню, повірку, повість друкував 5, 10 разів в міру того, як була записана в різних околицях, хоча було би вповні вистачило покликатися на один з попередніх томів або подати тільки відміни нового запису. Справедливо замітив один із польських критиків, що всю суму справді нових матеріалів, зібраних Кольбергом до етнографії польського люду, можна б вигідно вмістити в 2 або 3 томи.

Що, впрочім, Кольбергове збирання не було таке систематичне і старанне, як би сього по величезнім об'ємі його збірки можна надіятися, на се дуже добрий доказ маємо в спорій книжці, котрої заголовок ми вище писали. Д[обродій] Свентек ограничився на невеличкий географічний острівець — кільканадцять сіл, що лежать по обох боках середнього бігу ріки Раби. Сей острівець, обнятий уже був збіркою Кольберга, а іменно тою її частиною, що посвячена землі краківській. Та проте д. Свентек, уроджений в тім

закутку, з котрого подав матеріали етнографічні, і, очевидно, добре знайомий з його народом і народним життям, зібрав масу преінтересного матеріалу, якого не находимо у Кольберга. Правда, метод збирання і групування матеріалу і тут такий самий, як у Кольберга, та д. Свентек подає при кожнім відділі масу подробиць і матеріалів, не раз більшу для сього одного кута, ніж Кольберг для цілої Краківщини. Д. Свентек старається навіть потроху розширити програму Кольберга, наприклад, посвячує осібний, хоч невеличкий розділ своєї книги (стор. 120—126) звичаєвому праву, на котре Кольберг майже не звертав уваги. Взагалі видно тут більше строге розуміння етнографії, ніж у Кольберга; нема тих уривкових а безсистемно нагромаджених нотаток історичних, географічних та топографічних, котрими Кольберг наповняв свої томи, нема філософування над міфологією, вдачею та духом людовим і т. п., нема тої ніби людової літератури, тих пісень двірських та виразно штучних, котрих у Кольберга також багато. Д. Свентек — совісний і старанний збирач, котрий дбає о чистоту матеріалу. Майже одинока писана річ, котру він передрукував, се «лист небесний» чи «Sen Przynajświętszej Panny Maryi Boga Rodzicy», звісний апокриф, що донедавна був дуже пильно читаний і переписуваний тамошнім людом (стор. 550—552).

Щоб дати виображення про багатий зміст збірки д. Свентека, подаємо тут розклад її матеріалу. В збірці 13 частей, з которих деякі доволі об'ємисті. І так на 33 сторонах описано головні заняття люду, рільництво і місцеві промисли (оліярство, мазярство) та ремесла. На 10 сторонах іде опис помешкань, будинків та приладів господарських. Далі 20 сторін посвячено описові убрань, строїв, страв і напоїв люду і дано його загальну характеристику. На 60 сторонах іде далі опис празників і звичаїв, що підносяться до поодиноких пор року (народний дневник). До сього розділу долучено також осібно зведені звичаї господарські і згаданий уже, хоч доволі поверховий і неглибокий, обрис звичаєвого права (стор. 120—126). Далі на 50 сторонах іде опис обрядів, що відносяться до поодиноких моментів в житті чоловіка від уродження аж до смерті. В сих обох розділах, звісно, мається чимало пісень. Особливо важна є збірка колядок — з них одна на апокрифічний мотив, як Марія з Ісусом тікала перед жидами, здибала чоловіка, що орав, і просила його, щоб, як жиди будуть за нею гнати,

сказав їм, що бачив Марію тоді, коли сіяв пшеницю. На другий день пшениця його достигла, і жиди, почувши слова чоловіка, вернули знеохочені; пісня ся є й у нас, у збірці Головацького*; більшість колядок у Свентка — чисто світського, величального змісту. Між ними особливо інтересні колядки — жидові орендареві. Цікавий також опис т[ак] зв[аної] turonia, що відповідає нашій «козі» (обхід під час різдвяних свят і Нового року), а також текст вертепної драми «Król Herod» (стор. 92—99). Найобширніший є розділ VI (151 сторін), що обнімає пісні, поділені на групи: «думи» (д. Свентек, за приводом Кольберга, називає сим зовсім невідповідним терміном ті невеличкі обривки пісень епічних, баладово-новелістичного змісту, котрі заховалися серед надрабського люду), пісні любовні, п'яницькі, вояцькі, набожні і легенди (жебрацькі), в кінці — дрібні куплети (краков'яки). В тім розділі супроти збірок Кольберга нема майже нічого нового.

Безперечно, найцінніша часть збірки д. Свентка — се розділ VII — оповідання, записані з уст народу (134 стор.). Д. С[венте]к поділив їх дуже розумно на перекази історичні і локальні, легенди (переважно апокрифічного змісту, всіх 15), казки і анекдоти (фацеції). Всіх оповідань поміщено тут 81, як бачимо, збірка доволі показна і різнородна. Дальші дві глави посвячені віруванням і медицині народній, почім описано забави і гри (всіх 15), подано гарну збірку загадок і приповідок, а нарешті словник провінціалізмів, уживаних у тій стороні. На похвалу збірки додати ще треба, що при кождій важнішій речі подано, де і від кого записана, а в піснях і казках строго задержано всі особливості місцевого мазурського діалекту. Хиби можна б вказати хіба дві. Перша — брак передмови, в котрій би автор повинен був докладно виявнити свій метод збирання і схарактеризувати людей, від котрих записував матеріали і свої розмови з ними. Таке справоздання могло би бути дуже повчаюче для других етнографів. Друга і далеко важніша хиба — се брак порівняння матеріалу, вміщеного в книзі, з іншими, давнішими збірками. Коли не сам збирач, то в усякім разі антропологічна комісія Краківської академії повинна би тямити, що такі бібліографічні вказівки при кождій пісні, казці, повірці і т. і. на паралелі, звісні вже з інших збірок — нехай би тільки польських,— се половина вартості збірки, бо всякому, хто хоче з неї користати, ощаджують масу праці над шуканням і порів-

нюванням тих паралелей. Оскільки тямимо, пок[ійний] І. Коперницький, потроху, може, за нашою порадою, трібував запровадити сю встанову при редагуванні «Zbioru wiadomości do antropologii krajowej». Подаємо голос за тим, щоб звичай сей був принятий невідступно в дальших виданнях академії. Се вменшить трохи й масу паперу, котрий тепер задруковується збірками переважно звісних уже пісень, казок, повірок і відразу вкаже, що в котрій збірці є дійсно нового.

CARL KIESEWETTER*. FAUST IN DER GESCHICHTE UND TRADITION, MIT BESONDERER BERÜCKSICHTIGUNG DES OCCULTEN PHÄNOMENALISMUS UND DES MITTELALTERLICHEN ZAUBERWESENS

Als Anhang: Die Wagnersage und das Wagnerbuch. Leipzig, 1893

Дуже інтересна і цінна книжка, хоч і збудована на чудній основі. Автор її—окультист чи спіритист—вірить в прояви таємних, позаматеріальних сил і з погляду тої своєї віри перебирає не тільки численні оповідання про Фауста, списані в людових книжках (Volksbücher) і кукольних драмах, але також велику масу середньовічної літератури чарівницької, магічної і п., багато вірувань і забобонів, котрі не вимерли ще й досі. Автор посвятив 27 літ на досліди над тими старими і переважно тепер забутими шпаргалами, зібрав усі свідоцтва, що відносяться до історичного Фауста, полишаючи на боці поетичні переробки повістей про його життя і смерть, а яко тло до сього оповідання розвернув широку картину середньовікової демонології, промовляючи майже всюди словами відносних документів і трактатів. Надто кожде оповідання про Фауста і Вагнера він коментує з погляду новішого окультизму. Звісно, хто хоче, може лишити на боці окультизму і його коментарії і найде, й окрім них, чимало інтересного. Особливо інтересна книга Кізеветтера для фольклориста, котрий, між іншим, знайде в ній повну колекцію анекдотів про чародійські штуки Фаустові (197—258); нарис історії віри в запродання душі чортові і важніші контракти того роду, починаючи від звісного Евладія, вирятуваного св. Василієм В[еликим]*, а кінчаючи аж на наших часах (112—150), причім інтересно, що в числі чортових запроданців вичислено 11 пап римських; дослід міфологічний про фігуру Мефістофеля (152—158); розбір чародійських книг, приписуваних Фаустові, і перегляд обширної літератури, середньовічних чарівницьких та ворожбитських апокрифів і книг, приписуваних різним знаменитим ученим (263—371); свідоцтва про способи заклинання духів, ворожби і т. і. Помимо багатого наукового змісту і окультизму автора, книга написана дуже приступно і ясно.

ШЕВЧЕНКО ГЕРОЄМ ПОЛЬСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЙНОЇ ЛЕГЕНДИ

ПЕРЕДМОВА

Отся розвідка написана була звиш 10 літ тому, первісно по-російськи, для «Киевской старины». Та там вона не могла бути поміщена з огляду на цензуру. В р. 1894 я переробив її по-нашому і надрукував у місячнику «Житє і слово», т. 1, ст. 378—402, відки і передруковується вона ось тут з деякими змінами. Власне про ті зміни я повинен сказати кілька слів.

По надрукуванні розвідки в «Житі і слові» прислав мені з її приводу пок[ійний] Драгоманов лист з деякими уваґами. Поперед усього він спростував деякі помилки, яких я допустився, не знаючи докладно людей і обставин. І так у моїй розвідці висловлена була догадка, що Ф. Лобода*, автор статейки «Мимолетное знакомство мое с Т. Гр. Шевченком и мои об нем воспоминания» («Киевская старина», 1887, т. XIX, стор. 563 і д[алі]),— се псевдонім самого редактора «К[иевской] стар[ины]» Лебединцева; отже, Драгоманов спростував, що се невірно, бо Лобода — окрема людина від Лебединцева.

Далі вияснив Драгоманов справу конфіскати Кулішевої «Граматки»*. Не треба думати, писав він, що се була така конфіската, як у Австрії (в Росії се назвали б «арестование книги»), а могла бути звичайна заборона книгарям, щоб не сміли держати книжки в вітринах ані продавати їх. В таких разах заборона скріплюється ще тим, що поліція йде до книгарського магазину, обв'язує всі екземпляри книжки шнурком, припечатує кінці шнурка і лишає пакети в магазині «аж до дальшого розпорядження». Таке зарядження буває для книгаря не то що не шкідливим, а навіть навпаки, не раз нагонює йому до кишені добрі бариші. Звабленa забороною публіка допитується за книжкою, і книгар, не рушаючи печаті, видобуває з пакета обережненько екземпляр за екземпляром і продає його — розуміється, довіреним людям, прим[іром] студентам, і розуміється, за по-

двійну або й потрійну ціну. Так могла й заборонена «Граматка» по кількох роках дістатися в руки Честахівського*, міг навіть розійтися весь її наклад.

Врешті висловив пок[ійний] Драгоманов сумнів, чи до речі я приточив до свого викладу про початок отсієї легенди Ценглевича та його «Інструкцію». По думці Драгоманова, легенда могла бути давніша і повстати десь далі на Заході. Наскільки йому пригадується, щось подібне оповідано в Америці з приводу агітації Джона Брауна* за визволом негрів. Подаючи тут сю думку пок[ійного] фольклориста як вказівку для дальшого досліду, я зі свого боку не вважаю можливим на її основі змінити свій погляд. Браунова агітація за увільненням негрів припадала, як відомо, на р. 1854—1858; д[ня] 2 грудня 1858 р. Брауна повішено в Чарльзтауні. Значить, хоч би справді про Брауна говорили щось подібне, як поляки про Шевченка (майже в тім самім часі, 1859 р.), то все-таки маємо давніші зразки тої легенди, причеплені до подій 1846 року в Галичині. Правда, й тут можна би сказати, що причеплено сю легенду до тих подій іще пізніше, аж 1863 р. (Сахер)*, так що й сим не виключено можливості, що легенда не польська, а американська і під впливом аболіціоністичної агітації в Америці 1854—59 р., голосної тоді і в Європі, перейшла й до нас і, знайшовши аналогічний «вулканічний» грунт, причіплялася за чергою до різних видних його діячів. Такий, мабуть, був хід думок пок[ійного] Драгоманова, не розвинених зрештою ширше в його листі. Сі думки могли б мати певну опору тільки тоді, коли б справді сконстатовано, що аналогічне — і яке?— оповідання про Дж. Брауна існувало і було перед 1859 р. розширене по Європі (навіть у Київщині серед польської шляхти, до якої належав автор дописі «O stosunku obecnym Ukrainy do Polski») і коли б було напевно відомо, коли писав свої спомини Сахер, зглядно, чи не писав їх перед Браунівою агітацією? Не маючи можності відповісти на сі питання і не находячи в доступних мені (енциклопедичних) біографіях Дж. Брауна ніякої згадки про його «катехізацію з зернами», я, як сказано, лишаю закінчення своєї статті без зміни.

Врешті деякі дрібніші поправки і доповнення, поробленні на основі праць, опублікованих по р. 1894, подаю в нотах до свого тексту.

Ів. Франко

Львів, д[ня] 8 жовтня 1901

Шевченко і як поет, і як чоловік — поява така незвичайна та характерна, що мусила звертати на себе увагу сучасних і то не тільки тих, що були прихильні його провідним думкам, але також і в неменшій мірі й тих, що були противні тій діяльності з політичних і соціальних причин. Дотеперішні біографії та характеристики поета опиралися головно, і зовсім природно, на матеріалах, достарчених людьми, прихильними до поета, свідками його щасливих або нещасливих пригод, дуже часто людьми, що хилилися до нього з гарячим ентузіазмом молодості, з пошаною і любов'ю дітей до батька, поклонників до національного поета і віщуна народного відродження. Се й зовсім природно, бо звичайно такі люди вміють найбільше сказати про поета, зберігаючи в своїй тямці кожду стрічу з ним, кожде його слово, кождий учинок.

Та проте не годиться забувати, що для написання повної біографії поета, опертої на широкім культурно-історичнім тлі, конче треба вислухати й голоси сторін, неприхильних поетові, голоси його натуральних, політичних чи суспільних противників. В нашім випадку таких противників усього два: російське чиновництво «от нижняго края даже до вышняго» і польська шляхта українська, що в часах Шевченкових, в часах кріпацтва, не без певної рації могла ще вважати і дійсно вважала себе панею всієї Правобережної України, Волині та Поділля. Отся шляхта, заможна, впливова та інтелігентна, пильно слідила за всім, що діялося довкола неї; тим-то й не диво, що така поява, як Шевченко, не могла уйти її уваги. В польських часописах, виданих у Вільні, Варшаві, Львові, Кракові, Познані, Па-

рижі та Лондоні, стрічаємо чимало кореспонденцій з України, Волині та Поділля, а в них попадаються часто й інтересні звістки про український рух — звістки, досі майже не використані істориками нашого духового розвою. Що в 40-х і 50-х роках XIX в., говорячи про український рух, годі було поминути Шевченка, Куліша та Костомарова, се зовсім ясно, і для того ті дописи подають багато цікавого матеріалу, звісно, не до біографій тих наших великих письменників, а до характеристики часу і суспільності, серед яких їм приходилося жити й працювати. Не думаючи тут систематично зводити вкупу і розбирати весь матеріал того роду, хоч і як пожиточною та вдячною була б така робота для історика руcько-польських міжнародних відносин в минулому столітті, я зупинюся тільки на деяких епізодах з того обсягу, а спеціальніше займусь дослідом про одно оповідання, яке в польських дописах находимо прив'язане до імені Шевченка.

I

Епізод з «Граматкою» Куліша і мораль того епізоду, висловлена в „Wiadomościach Polskich". Стаття „O stosunku obecnym Ukrainy do Polski" і оповідання про соціальну пропаганду Шевченка серед мужиків. Полеміка з тою статтею Єжа Мілковського* і друга редакція оповідання про Шевченка у Брон. Залеського*.

В своїй «Історії руської літератури» (ч. III) присвятив проф. Огоновський Кулішеві простору і дуже старанно оброблену розвідку. Оскільки можемо оцінити, розвідка ся, одна з найліпших і найдокладніших у всім ділі проф. Огоновського, подає багато біографічних та історико-літературних подробиць, досі незвісних, а зачерпнених, мабуть, від самого Куліша або від осіб, що стояли з ним у довголітніх близьких зносинах. В тій розвідці проф. Огоновський присвятив, і справедливо, окремий уступ розборові Кулішевої «Граматки», виданої в р. 1858 (стор. 182—185). Що при тім він ані словечком не згадав про цікаву історію, яка сталася з тою «Граматкою» на Україні, а власне в Київській губернії, се, очевидно, не вина нашого вченого професора, а доказ хіба того факту, що ся історія в тих кружках, які достарчали йому матеріалу про Куліша,

або не була зовсім звісна, або тепер забулася[1]. А шкода, бо історія ся характерна і ще й нині не втратила інтересу.

Докладне оповідання про сю історію находимо в дописі з Києва, поміщеній в № 30 «Wiadomości Polskich» з р. 1858, видаваних у Парижі пізнішим патером Валеріаном Калінкою* під патронатом князя Адама Чарторийського*, значить, в органі аристократично-клерикально-консервативнім. Згадавши в початку дописі про повстання українсько-руської літератури від Котляревського, автор переходить до 40-х років, говорить не дуже докладно про тайне товариство українофільське (Кирило-Мефодіївське братство), до котрого належали Куліш, Костомаров і Шевченко, «a także niektórzy obywatele okoliczni»[2] (очевидно, поляки! — додаток, як знаємо, зовсім фантастичний), далі про арешти і висилку тих трьох письменників («prócz tych trzech, o ile wiem, nikogo więcej nie aresztowano»[3]); знов, як бачимо, автор не дуже добре знав те, про що писав, та се можна звинити тим, що справді арешти і процес братчиків велися з великим поспіхом і дуже потаємно. Як характерну прикмету російського уряду підносить автор далі те, що він одною рукою карає, а другою гладить і що по кількох літах висилки Костомарова і Куліша знов пущено на волю. Д[обродій] Куліш отсе видав у 1858 р. «Граматку» для українського люду. Її почали продавати і роздавати по селах, та шляхта польська, дізнавши її до рук, страшенно перелякалася. В «Граматці», бач, говорено про «ляхів» з нехіттю, як про чужих, захожих людей, говорено про боротьбу з ляхами, про гайдамаччину, вказувано народові якийсь слушний час у будущині, одним словом, у тій «Граматці» поза азбукою та псалмами зложена була цілковита, систематична пропаганда соціальної і попереду усього антипольської революції. Не диво, що шляхта мала чого лякатися і шляхетський маршалок Київської губернії[4] «uznał za

---

[1] Те саме треба сказати й про найновішого Кулішевого біографа Шенрока*, який у своїй статті про Куліша («Киевская старина», 1902) нічого не згадує про пригоду з його «Граматкою».

[2] А також деякі місцеві громадяни *(польськ.)*.— *Ред.*

[3] Крім цих трьох, наскільки мені відомо, більше нікого не заарештовано *(польськ.)*. — *Ред.*

[4] Той маршалок називався Октавій Ярошинський і вибраний був маршалком Київської губ[ернії] 1857 р. Ось як характеризує його в своїх споминах Т. Бобровський: "Był to człowiek wcale miernych zdolności i jeszcze mniejszego wykształcenia, a nawet zaniedbanego wychowania. Opowiadano, że w r. 1831 zaskoczony rewolucją w War-

rzecz przyzwoitą zaskarżyć urzędownie dziłko przed księciem Wasilczykowem»[1] (тодішнім київським генерал-губернатором). «Кн[язь] Васильчиков* також признав конечним задержати по книгарнях усі примірники сього букварика, його відбирали навіть у приватних осіб».

Кілько правди в сих відомостях, ми, очевидно, не можемо сконтролювати, бо ніякої другої реляції про сей факт не стрічали. Та щонайменше, оповідання про конфіскату «Граматки» кн[язем] Васильчиковим в р. 1858 не видається нам зовсім вірним. Ми маємо звістки, що сю «Граматку» ширено

---

szawie, gdzie na uniwersytet uczęszczał, bił się dobrze wśród „dzieci warszawskich" ... W rozmowie jego trudno było dopatrzeć sladów wyższej kultury umysłu w jakimkolwiek kierunku, bądź na ławie szkolnej, bądź poźniej oczytaniem nabytej. Rozmowa jego najczęściej dotyczyła stosunków i działań oficyalnych, a w tej rozum swój, stanowisko i znaczenie z rzadkiem samochwalstwem wysławiał. W obcowaniu towarzyskiem nie umiał jednać sobie ludzi, odtrącając naprzód nieprzyjemną powierzchownością, następnie zarozumiałością i pychą Z wyrazu twarzy i obejścia wyglądał raczej na żółciowego i ambitnego sowietnika którejś z rządowych dykasteryj, niż na reprezentanta szlachty ... Nasz wielkorządca książę Wasilczykow miał go za Salomona, podporę tronu i meża wielkich wpływów społecznych. W kwestyi włościańskiej był tak dobrze jak i większa część naszego ogółu zupełnym ignorantem ... Z właściwą sobie arogancyą wydrukował w „Russkiej Biesiadzie" swój projekt, osnuty na przewrotnej i razem naiwnej myśli wyeskamotowania włościanom znacznej części ziemi przez nich dotąd używanej" [Це була людина зовсім посередніх здібностей, з ще меншою освітою і навіть зовсім без виховання. Оповідали, що в 1831 р., зненацька захоплений революцією у Варшаві, де він відвідував університет, він добре бився серед «варшавських дітей». В його манері говорити важко було спостерегти сліди вищої культури розуму в якому-небудь плані, набутої чи то на шкільній лаві, чи то в процесі пізнішого розвитку. Його розмови найчастіше торкалися дій і стосунків офіційних, при цьому він з рідкісним самохвальством вихваляв свій розум, становище і значення. У товариських контактах він не вмів здобувати симпатії людей, відштовхуючи в першу чергу своєю неприємною зовнішністю, а згодом зарозумілістю і пихою. Виразом обличчя і манерою поводження він нагадував швидше жовчного і честолюбного «советника» якої-небудь урядової установи, ніж представника шляхти. Наш правитель князь Васильчиков мав його за Соломона, опору трону і мужа великого соціального значення. У селянському питанні був таким же невігласом, як і більша частина нашого суспільства. З характерною для нього пихатістю він надрукував у «Руській бесіді» свій проект, заснований на лукавій, а водночас наївній думці про обкрадання у селян значної кількості земель, яку вони досі використовували.— *Польськ., ред.*] (Tad. Bobrowski, Pamiętniki, II, 98—99).

[1] Вважав за доцільне офіційно подати скаргу на розгляд князеві Васильчикову *(польськ.)*. — *Ред.*

між народом ще геть пізніше. Літом 1861, коли Шевченка поховали під Каневом і його товариш Грицько Честахівський пильнував сипання могили над його домовиною, він продав у Каневі і в околичних селах кількасот примірників українських видань, в тім числі й Кулішевої «Граматки», яка й сим разом нагнала тривоги польській шляхті, так що та знов обернулася до кн[язя] Васильчикова з просьбою, щоб усі українські писання, а особливо твори Шевченка і Куліша, були заборонені. Кн[язь] Васильчиков, як оповідає д. Білик* у «Киевской старине» («Тревога над свежей могилой Шевченка» — «Киевская стар[ина]», 1886, т. XIV, стор. 7—19), вияснивши безпідставність польських скарг і доносів, відкинув просьбу сю з виїмком одної «Граматки» Куліша, котру він справді (значить, другий раз!) заборонив, мотивуючи се ось як: «Сельские школы в здешнем крае открыты правительством и им же разосланы для обучения крестьян русские буквари, а потому другие буквари не должны быть допускаемы в этих школах». Коли кн[язь] Васильчиков так аргументував у 1861 р., то нема причини думати, щоб він інакше дивився на се діло і в 1858, і можна догадуватися, що й тоді він заказав тільки допускати «Граматку» до шкіл, але історію з її цілковитою конфіскатою і відбиранням примірників від приватних людей шляхетний дописуватель причинив, мабуть, з власної фантазії.

Впрочім, треба додати, що автор дописі до «Wiadomości Polskich» не похваляє сього кроку маршалка київської шляхти. По його думці, пропаганда Куліша, Шевченка і інших українофілів звернена не тільки проти поляків, а властиво не стільки проти поляків, скільки проти Росії, хоч у виданнях українських сього треба дочитуватися між стрічками. Вже з огляду на се не можна похвалити денунціювання української «Граматки» перед російськими властями польською шляхтою, бо ж після законів Ману* вороги наших ворогів — наші союзники. Дописуватель детально розбирає Кулішеву «Граматку», щоб доказати, що поляки без потреби так дуже злякались її. Та все-таки треба, щоб українці порозуміли свою роль супроти поляків і москалів, і от дописуватель обертається ось із якими словами „do p (ana) Kulisza i jego zacnych rodaków: „Równie jak wy, i my pragniemy, aby naród małoruski dojrzał „do owych wielkich wysiłén od Boga wskazanych", o których mówi pieśń (цитується приведений у «Граматці» шматок фальшованої думи). Ale narody, mówi ta sama pieśń, mają

swe odwieczne granice, które próżno chcieć przekraczac. Historya skupiła narodowość ruską po tamtej stronie Dniepru, jej sercem są dzisiaj słobody ukraińskie. Ukraina przeddnieprowa, orężem polskim zdobyta i broniona, zaludniona tym samym ludem, który z łona swego wydał szlachtę, jest i da Bóg nie przestanie być polską prowincyą. Ilekroć po nią sięgać będą małoruscy patryoci, tylekroć zamiast bratniej dłoni, która ich czeka z pomocą, znajdą jednego więcej nieprzyjaciela" (стор. 133) [1].

Значить, по Дніпро сягала ще в 1858 році Польща; навіть правобічний народ український автор дописі вважав польським з тої оригінальної причини, що він колись з лона свого видав шляхту, яка потім відреклася його. Український патріотизм добрий на лівім боці Дніпра, де він як авангард Польщі мусить боротися з Московщиною. Здобуваючи там для себе грунт, українці будуть трактуватися поляками після законів індійського Ману. Але коли українці посміють сягнути на правий бік Дніпра, по провінцію, завойовану польським оружжям, тоді — даруйте, панове! Закони Ману в кут, а вороги наших ворогів стаються нашими ворогами, і ми (поляки) готові навіть у наших сильніших ворогів (москалів) просити помочі проти наших слабших ворогів (українців). Так говорили аристократи польські.

Майже в рік після сеї допісі появилася в крайньо демократичнім журналі «Przegląd Rzeczy Polskich»*, виданаім також у Парижі під патронатом «генерала» Мєрославського*, простора стаття «O stosunku obecnym Ukrainy do Polski». Стаття, очевидно, написана також на Україні, в Київській губернії („nie będę tu,— пише автор,— rozstrzygał, czy słusznie gubernialny nasz marszałek zaprotestował przeciw

[1] Панові Кулішеві і його шановним землякам: «Так як ви, так і ми прагнемо, щоб малоросійський народ дозрів до того великого напружения сил, накресленого йому богом», про що говориться в пісні. Але народи, говориться в тій же пісні, мають свої віковічні границі, які даремно намагатися переступити. Історія зосередила український народ по тім боці Дніпра, його серцем є сьогодні українські слободи. Передднiпрянська Україна, яку здобула і боронила польська зброя, заселена тим самим народом, який зі свого лона дав шляхту, ця Україна є і дасть бог не перестане бути польською провінцією. І скільки раз по неї будуть простягати руку малоросійські патріоти, стільки раз замість братньої руки, яка на них чекає з допомогою, знайдуть вони ще одного ворога» *(польськ.)*. — *Ред.*

pracy Kulisza“)[1]. Автор згадує на початку про т[ак] зв[ану] українську школу в польській літературі, котра поетизувала козаків, запорожців та Січ, та додає, „że cała ta apologia (?) kozaczyzny odbyła się bez najmniejszej świadomości ludu, którego przodków poetyzowano tak hojnie i zamaszyście. Co ciekawsza, że nie tylko lud był obcy temu intelektualnemu ruchowi, ale zredukowany do najprozaiczniejszego stanu pańszczyźnianego chłopa traktował się jako gmin, brał batogi na stajni, służył za stróży po karczmach, odbywał powinności poddańcze, czyścił buty lub obnosił półmiski wtedy właśnie, gdy w prostej linji poprzedników jego poetyzowali nasi poeci, a szlachta w salonach zachwycała się nad temi utworami. Zawinięty w różową okładkę Glücksberga lub Zawadzkiego (віленський книгар) kozak wyglądał na poetyczną figurę, miał pewną rolę w historyi i romansie, znany był arystokracyi polskiej i najdelikatniejsza rączka niejednej ukraińskiej piękności z pewnem uczuciem roskoszy muskała w wyobraźni wąs jego czarny; gdy w rzeczy samej ostateczne zapoznanie plemienia tego i znicestwienie moralne było istotnym i jedynym jego udziałem. Jakoś tak to wszystko zdawało się u nas naturalnem, że nikt nie postrzegł tej krzyczącej sprzeczności, nikt nie porównywał Sierków, Neczajów, Tarasów, Nekrasy, Nalewajków, Nebaby z tymi Hryćkami, Iwanami, Kuźmami, Mykołami, którzy zmywali nam w kredensie talerze, rąbali drwa i gnój wywozili z obory. Co większa, sami oni nie wiedzieli o swej sławie [rozgłośnej] w książkach. Zabierano im przez pośrednictwo bab i pokójowek najpiękniejsze podania, najrzewniejsze dumki, robiono z jednych ballady i powieści, drugie kładziono na nuty, ale przedział klasy szlacheckiej od gminu trwał statecznie i był ogromny. Nie powiem, żeby go cechowała umyślna chęć pogardy i spodlenia, ale się zagnieździła pewna kastowa różnica i powiodła oba stany różnemi drogami, tak że się w żaden sposób w moralny sojusz związać nie mogły. Ktoś nie znający tego wypadku społecznego, żeby stworzył sobie pojęcie o Ukraińcach z poezyj naszych[2], musiałby przyjść do wniosku, że składamy pewną społeczność opartą na heroicznej, bogatej i ludowej

---

[1] Я не буду тут вникати в те, чи справедливо запротестував наш губернський маршалок проти праці Куліша *(польськ.)*. — *Ред.*

[2] Specimen такого наївного вказан я в «Зорі» 1892 р. в замітці про «Німця-українофіла» Мауріцуса.

poezyi, ale nigdy, że jesteśmy do ludu tego w stosunku, jak plantatorowie amerykańscy do negrów, chociaż ten stosunek na pozór zdawał się być prawdziwszym.

Oprócz tego nienaturalnego położenia było jeszcze inne, zapisane krwią na historyi kartach, a stanowiące nie dla jednego ukrainomana szkopuł, o który rozbijały się wielkie talenta, jak zaporoskie czajki na dnieprowych progach. Czuto moralnie potrzebę spolszczenia kozaków, chciano w nich widzieć przyjaciół a nie wrogów, a jak na przekorę najwydatniejsze historyczne sceny leżały w wojnach Nalewajki, Pauluka, Ghmielnickiego, Paleja i Zelezniaka. Były to w straszliwy sposób piękne i poetyczne obrazy krwi i mordów, namiętności i zapamiętania; męczarni i ofiar było tam tyle, że poeta nie miał potrzeby uciekać się do zmyśleń i skąd inąd czerwonej pożyczać farby... Lecz wszystkie te wojny były to walki o niepodległość, nosiły cechę upartej chęci wyjarzmienia się z pod lackiej władzy. Jakże malować te obrazy? Kogo tu zamianować bohaterem i męczennikiem sprawy? Więc jedni, jak na przykład Zaleski, sięgali po za Kolijiwszczyznę i malowali czasy, gdy Ukraina i Polska na wspólne chodziły wyprawy pod mury Moskwy i Smoleńska, nad Dunaj i Cecorę; inni, jak naprzykład Goszczyński, nie mogąc zakryć prawdy, przerzucali się jawnie na stronę hajdamaków, a inni jeszcze, jak naprzykład Czajkowski, natworzyli nam kozaków-przyjaciół, co by duszę i ciało oddali za Lacha. Myśmy to wszystko przyjmowali za dobrą monetę, nie przesądzali kwestyi głębiej i koniec końców poetyzowali dziadów a w skórę bili rodzoniuteńkich wnuków"[1].

[1] Що вся ця апологія(?) козаччини пройшла без найменшого усвідомлення народу, предків якого опоетизовано так щедро і з розмахом. Цікаво відзначити, що цей народ не тільки був чужий тому інтелектуальному рухові, але був зведений до найбільш прозаїчного стану кріпака, був трактований як чернь, діставав батоги на стайні, служив сторожем по шинках, відбував повинності підданого, чистив чоботи або подавав страви якраз тоді, коли по прямій лінії предків його поетизували наші письменники, а шляхта в салонах захоплювалася цими творами. Обгорнутий у рожеву обкладинку Глюксберга чи Завадського (віленський книгар) козак мав вигляд поетичної фігури, відігравав певну роль в історії і романсах, відомий був польській аристократії, і найніжніша ручка не однієї української красуні з почуттям насолоди гладила в уяві його чорні вуса, коли по суті єдине, що випало на його долю, це цілковите ігнорування того племені і його моральне знищення.

Якось все це здавалося нам природним, і ніхто не побачив цієї кричущої суперечності, ніхто не порівнював Сірків*, Нечаїв*, Тарасів*, Некрасів, Наливайків*, Небаб* з тими Грицьками,

Я не міг собі відмовити приємності навести дослівно весь сей довгий уступ, по моїй думці, найкращу і найдоднішу критику цілої т[ак] зв[аної] української школи в польській літературі, написану польським шляхтичем і патріотом.

Далі автор розповідає побіжно про перші початки української літератури за Дніпром і її зміст відтоді, коли вона скріпилася „potężnymi talentami Osnowianenka, Maksymowicza, Gogola, Czużbińskiego, Szewczenka, Kostomarowa і Kuleszy"[1]. В 40-их роках плани і наміри укра-

---

Іванами, Кузьмами, Миколами, які мили н а м тарілки, рубали дрова і вивозили гній з обори. Більш того: вони самі не знали про свою славу, розголошену в книжках. Через посередництво баб і покоївок забирали в них найкращі легенди, найзворушливіші думи; на основі одних складали балади і повісті, інші клали на ноти, але розрив між шляхтою і черню тримався міцно і був величезним. Не скажу, щоб шляхту відзначало навмисне бажання погорджувати і зневажати, але вкоренилася своєрідна кастова різниця, і вона повела обидва стани різними дорогами, так що вони ніяк не могли об'єднатися в моральний союз. Той, хто не знає цього суспільного факту, а хоче створити собі уявлення про українців з нашої поезії, мав би прийти до висновку, що ми є суспільством, яке грунтується на багатій героїчній народній поезії, але ніколи не подумав би, що ми ставимося до цього народу, як американські плантатори до негрів, хоч таке ставлення, на перший погляд, здавалось би більш правдоподібним.

Крім цього ненормального становища, було інше, записане кров'ю на сторінках історії, яке становить не для одного українофана перешкоду, об яку розбивалися великі таланти, як запорізькі чайки на дніпрових порогах. Відчувалася моральна потреба спольщення козаків, хотілося в них бачити друзів, а не ворогів, однак, як на зло, найвидатніші історичні сцени відбувалися у війнах Наливайка, Павлюка*, Хмельницького, Палія* і Залізняка*. Це були жахлнво прекрасні і поетичні картини крові і катувань, пристрастей і безумства; мук і жертв було там стільки, що поет не мав потреби вдаватися до домислу і звідкілясь позичати червоної фарби... Однак усі ці війни були боротьбою за незалежність, їх характеризувало вперте бажання визволитися з-під ярма ляської влади. Як же малювати такі образи? Кого визнати героєм і мучеником за справу? Отже одні, як, наприклад, Залеський, сягали поза Коліївщину* і змальовували часи, коли Україна і Польща робили спільні походи під мури Москви і Смоленська, над Дунай і під Цецору; інші, як, наприклад, Гощинський, не могли сховати правди, явно ставали на бік гайдамаків, ще інші, як, наприклад, Чайковський, натворили нам козаків-друзів, які б душу і тіло віддали за ляха. Ми все це приймали за чисту монету, не вникали в питання глибше і кінець кінцем поетизували дідів і давали перцю ріднесеньким онукам *(польськ.)*. — *Ред.*

[1] Могутніми талантами Основ'яненка, Максимовича, Гоголя, Чужбинського*, Шевченка, Костомарова і Куліша *(польськ.)*.— *Ред.*

їнців з обсягу артистичного перейшли далі, і от "w r. 1846 dowiedzieliśmy się nagle, że kibitki moskiewskie pozabierały Kostomarowa, Kuleszę i Szewczenka [...] ale śledztwo o jakimś spisku ciągnął w największej tajemnicy. Zbytecznym byłoby dodawać (і було б цілковитою неправдою, додамо ми), że równocześnie z tą katastrofą wzbroniono drukowac książki w małoruskim języku [...]"[1].

Далі підносить автор, що українські письменники, думаючи про самостійність України, почали від того, що виступили ворожо проти поляків. „Równocześnie kiedyśmy wysławiali kozaków і Ukrainę, oni za Dnieprem przeklinali Unię, a z nią Lachów і Żydów"[2]. А тим часом дідичі на лівім боці Дніпра помосковщені і здеморалізовані далеко більше, ніж на правім, а тим-то й стан народу там гірший. „Niepodobieństwem jest, żeby tacy pisarze, jak Kulesz, Kostomarów, Szewczenko nie widzieli tego stanu rzeczy, і bodaj czy nie szlachetne współczucie dla tego ciemiężonego ludu podało im myśl wyzwolenia go z pod władzy panów. Kulesz wzdłuż і poprzek przeszedł Ukrainę, zbierał podania, skazki, rozkopywał mogiły, przerysowywał stare cerkwie, bratał się z ludem, przebrany w świtę prostą, siadywał z nim w karczmie і w chacie і poznał doskonale dobre і złe jego strony, zbadał go jak nikt dotąd pod względem języka, obyczajów і charakteru, dowodem czego mogą służyć dwa tomy wydane przez niego niedawno pod tytułem „Notatki o południowej Rusi". Szewczenko chodził też pomiędzy ludem, bratał się z nim, pił w karczmach, ale bardziej sam był poetą jak zbieraczem, więcej rozsypał myśli pomiędzy lud, niż zebrał od niego і wcielił do książki. Jego poezye pisane są wybornym і czystym językiem ukraińskim, noszą wysoką cechę narodowości, są często za gwałtowne, za rozpaczliwe, za hajdamackie. W tych, które mógł drukować, rżnął on Lachów і Żydów, w tych, których nie mógł, rżnął nadto pomieszczyków [...] і cara. Widocznie marzył o wyzwoleniu

[1] У 1846 р. ми раптом довідалися, що московські кибитки позабирали Костомарова, Куліша і Шевченка [...], але слідство про якусь змову велось у найбільшій таємниці.Зайвим було б додавати... що одночасно з цією катастрофою заборонено друкувати книжки малоруською мовою [...] *(польськ.)*. — *Ред.*

[2] Саме в той час, коли ми славили козаків і Україну, вони за Дніпром проклинали унію, а з нею ляхів і євреїв *(польськ.)*. — *Ред.*

się Ukrainy i samobytnem jej życiu i przesiąkł cały zasadą bezwarunkowej swobody i równości. Wstępując do karczem i przy czarce bratając się z ludem, mówił mu, że starszyzna moskiewska dla tego trzyma ich za czupryny, że nie rozumieją swej siły i że tak będzie dopóty, dopóki oni będą tak durni i płochliwi jak owce. Dla tem oczywistszego przekonania ich o potędze zbiorowej ludu, o znaczeniu przeważnem gromady dobywał z kieszeni garść przenicy i biorąc z niej ziarnko po ziarnku układał je na stole, nazywając każde carem, księciem, grafem i jenerałem, sprawnikiem; za szeregami temi dodawał długi szereg pomniejszych siepaków policyjnych i pomieszczyków, a gdy tak rozkłasyfikował i ułożył całą starszyznę, brał potem w dłoń pełną garść pszenicy i mówił: „Oto jest starszyzna, a oto lud; teraz widzicie wyraźnie, gdzie car, gdzie jenerał, gdzie siepaka i pomieszczyk. No, patrzcież, gdzie oni teraz?" I to rzekłszy, garść pszenicy ciskał na owe szeregi starszyzny. Chłopi dziwili się bardzo (?), że w kupie nikogo ze starszyzny odszukać nie mogli"[1].

---

[1] Неможливо було б, щоб такі письменники, як Куліш, Костомаров, Шевченко, не бачили такого становища, і чи не благородне співчуття до цього пригнобленого народу навело їх на думку визволити його з-під влади панів. Куліш вздовж і впоперек пройшов Україну, збирав легенди, казки, розкопував могили, перемальовував старі церкви, братався з народом, перебраний у просту свиту, сидів з ним у шинку і в хаті та прекрасно пізнав його добрі і погані сторони. Він дослідив як ніхто до того часу його мову, звичаї і характер, свідченням чого можуть бути два томи, які він видав недавно під назвою «Записки о Южной Руси»*. Шевченко теж ходив між людьми, братався з народом, пив у шинках, але сам був радше поетом, ніж збирачем, більше думок розсипав поміж народом, ніж зібрав од нього і втілив у книжку. Його поезії написані добірною і чистою українською мовою; вони глибоко національні, хоч часто надто різкі, надто відчайдушні і гайдамацькі. У тих, які він міг друкувати, різав ляхів і євреїв, а в тих, які не міг, різав ще й поміщиків [...] і царя. Очевидно, він мріяв про визволення України та про самобутнє її життя і весь пройнявся ідеєю беззастережної свободи і рівності. Заходячи до шинку і за чаркою братаючись з народом, він говорив йому, що московська старшина тому тримає людей за чуприну, що вони не розуміють своєї сили і що так триватиме доти, доки вони будуть такими дурними і полохливими, як вівці. Для того, щоб наочно переконати їх у могутності згуртованого люду, показати значення переваги громади, він діставав з кишені жменю пшениці і, беручи з неї зернину за зернином, укладав їх на столі, називаючи кожне чи то царем, чи князем, чи графом і генералом, справником; до цих рядів він додавав довгий ряд дрібніших — поліцейських посіпак і поміщиків, а коли так розкласифікував і розклав усю старшину, брав потім у долоню пов-

На сьому кінчу виписки з сеї інтересної статті, якій, очевидно, й паризькі її видавці признавали чимале значення, коли видали її також окремою відбиткою зі згаданого журналу. Додамо ще тільки, що «Граматку» Кулішеву автор уважає зовсім не такою невинною, як дописувателъ «Wiadomości Polskich». Принципіально вона антимосковська, бо писана з укритою думкою про політичну самостійність України, з такою самою думкою, на якій опираючися і поляки стараються "odbudować naszą prastarą Polskę, wydzierając ją z rąk Germanów i Waregów"[1]. Але «Граматка» також антипольська, коли говорить про розселення малорусів не то що поза Дніпром, але аж поза Карпати. "Tu się mimowolnie spotykamy, a raczej rozmijamy w trochę śmieszny sposób z p. Kuleszem. Bo kiedy on zachodzi od Dniepru aż pod Karpaty, my jednocześnie od Wisły zachodzimy aż za Dniepr i krzyżujemy się w tem wytykaniu granic. Oczywista, że ktoś z nas chodzi z geometrycznym łańcuchem po cudzym gruncie"[2]. Далі автор доказує, що тільки в союзі з Польщею і то — характерно для співробітника демократичного журналу — в союзі з польською шляхтою Україна може надіятися кращої будущини.

Та по думці іншого, ще яркішого «демократа» польського, українського, Зигмунта Мілковського (звісного повістяра Т. Т. Єжа), автор повищої статті задалеко посунувся у своїх концесіях для українського елемента. Чи поляки несли на Україну свою польськість, католицизм? Ні, вони несли свободу. Козацькі бунти — то була революція дичі против цивілізації. Українець, що пригорнеться до цивілізації і свободи, eo ipso[3] стається поляком. Україна може бути тільки польською або варварською і дикою; полонізація —

ну жменю пшениці і говорив: «Оце старшина, а це народ; тепер ви добре бачите, де цар, де генерал, де посіпаки і поміщик. Але дивіться, де вони тепер?» — І кажучи так, кидав жменю зерна на ті рядки начальства. Селяни дуже дивувалися (?), що в купі не могли відшукати нікого зі старшини (*польськ.*). — *Ред.*

[1] Відбудувати нашу прастару Польщу, вириваючи її з рук германців і варягів (*польськ.*). — *Ред.*

[2] Тут ми мимоволі сходимося, а радше розходимося в дещо смішний спосіб з п. Кулішем. Бо коли він заходить від Дніпра аж під Карпати, ми одночасно від Вісли заходимо аж за Дніпро і перехрещуємося в цьому позначенні границь. Звичайно, хтось з нас ходить з геометричним ланцюгом по чужому грунті (*польськ.*). — *Ред.*

[3] Цим самим (*лат.*). — *Ред.*

се властиво цивілізаційна місія поляків на Україні («Słów kilka o Rusi», в тім же журналі «Przegląd Rzeczy Polskich», Paryż, 1859, zesz. III, 10).

Як бачимо, в усіх отсих розмовах польських публіцистів багато є навчаючого, та багато й мимоволі комічного. Їм, мабуть, і не снилося, що один факт, такий, як знесення кріпацтва і визволення люду, відразу і назавсігди розіб'є їх мрії про Польщу до Дніпра і посуне її границі геть-геть поза Прип'ять і Сян.

Але лишаючи на боці політику, ми обернемось тепер до того фольклористичного зерна, що находиться в повищій виписці, а власне до оповідання про те, як Шевченко при помочі зерен пшениці пропагував соціальний переворот. Кілько правди в тім оповіданні?

Нам здається, правдивий хіба той факт, стверджений многими свідками, що Шевченко любив носити в кишенях якесь зерно — пшоно чи навіть овес, яким закусував після чарки, «щоб продирало», як сам говорив гумористично. Все інше рішуче треба віднести до міфології.

Та поки стрібуємо докладніше мотивувати сей свій суд, мусимо замітити, що інший поляк, сим разом особистий знайомий і приятель Шевченка Броніслав Залеський, передав нам іще один варіант сього самого оповідання в примітці до одного листа Шевченкового, писаного до нього*. Залеський не вагується вложити се оповідання в уста Перовського, коменданта Закаспійського краю, в часі, коли там пробував Шевченко, чоловіка, що, по свідоцтву Тургенєва, поводився з Шевченком доволі гуманно*. «Коли вставлювалися за Шевченком до Перовського, — пише Залеський,— той оповідав анекдот, що Шевченко, бувши в Києві професором малярства, одягався в свитку і заходив до корчем, де збирався народ, а мав звичайно повні кишені пшениці. Впровадивши своїх слухачів в добрий гумор розмовою та піснями, виймав зерно і, наклавши його на столі, питав, що би се значило? По хвилі відповідав сам, що воно означає царя. Дальше довкола нього клав ряд подібних зерен і називав їх міністрами, генералами, губернаторами. Дальший круг творили нижчі урядники, ще дальший — поміщики (obywatele ziemscy), так звані пани. Уложивши се все, казав мужикам добре придивитися тим зернятам, а потім добував з кишені цілу жменю пшениці і засипав нею всі уложені круги, додаючи: «А се мужики, ми! Найдіть тепер царя, і генерала, і губернатора, і пана!» Перовський,

IV-ий Рік. Коломия 15. з августа 1893. 15 Кр.

НАРОД

Слов'янська взаємність

Ще одно слово Колярове дало нам привід до цікавих і важних розмов. Ще більше дало нам привід до цікавих розмов Колярове слово „Взаємність“. Тягне воно за собою, що ми, Чехи, повинні Словакам помагати, а Словаки повинні нам помагати. Ми, Чехи, повинні Словакам помагати, бо вони — Словаки — Чехи, а Словаки повинні нам помагати, бо ми — Чехи — Словаки. Ми, Чехи, повинні Словакам помагати, бо вони — Словаки — Чехи, а Словаки повинні нам помагати, бо ми — Чехи — Словаки. Ми, Чехи, повинні Словакам помагати, бо вони — Словаки — Чехи, а Словаки повинні нам помагати, бо ми — Чехи — Словаки.

Сторінка першодруку статті І. Франка «Слов'янська взаємність в розумінні Яна Колара і тепер» («Народ», 1893, № 16)

Іван Франко.
ШЕВЧЕНКО
героєм польської революційної легенди.
У Львові 1901
Титульна сторінка окремого видання праці І. Франка «Шевченко героєм польської революційної легенди», 1901 р.

розповівши се, звичайно кінчив тим, що чоловік, який забавляється такими проповідями, небезпечний і що пустити його між народ не можна. Се була причина, чому Шевченко, не вважаючи на дуже численні старання, був увільнений пізніше від інших» («Листочки до вінка на могилу Шевченка»— «Літерат[урно]-наукова бібліот[ека]», кн. 6, стор. 49—51).

Що се фантастичне оповідання зовсім безпідставно вложене в уста Перовського, легко зміркувати хоч би з того, що Перовський дуже добре мусив знати, в чім, властиво, обвинувачено Шевченка і для чого цар так остро покарав його; мусив знати, що Шевченко ніколи не був професором малярства в Києві, а тільки був ним іменований саме перед арештом. А втім, майже повна ідентичність подробиць і факт, що Залеський писав свої примітки до листів Шевченка по виїзді за границю, в Парижі, може, десь при кінці 60-х років або й ще пізніше, кажуть нам догадуватися, що тут польського письменника омилила пам'ять (се з ним бувало часто) і що він вложив в уста Перовського оповідання, яке, певно, колись давніше вичитав у цитованій нами статті, а може, що не менше правдоподібно — чув від когонебудь приїжджого з України. Що обі повищі версії надто схожі з собою, а щоб могли повстати незалежно одна від другої, в Київщині і в Оренбурзі, що обі вони походять з одного джерела, а властиво, що версія Залеського походить, посередньо чи, може, й безпосередньо, з версії, уміщеної в статті з 1859 року,— се покаже нам порівняння їх з іншими старшими версіями сеї революційної легенди.

Що від поляків ся легенда перейшла вкінці й до українців, се не повинно дивувати нас; дивніше буде хіба се, що вона між ними дуже слабо розширилася. Оскільки знаємо, про неї згадує тільки один Ф. Лобода в своїй замітці «Мимолетное знакомство мое с Т. Гр. Шевченком и мои об нем воспоминания» («Киевская старина», 1887, т. XIX, стор. 563—577). Свої малозначні спомини д. Лобода «уснастив» декількома анекдотами, які більше характеризують балагурсько-белетристичну вдачу автора, ніж особу і життя Шевченка. Між іншим пише він там, що в середині 1859 р. познайомився з Шевченком у Києві по його визволенні з арешту. Коли вірити д. Лободі, Шевченко був арештований «черкасским исправником Табачниковым после известной катехизации з зернами, произведенной Тарасом в какой-то

корчме в состоянии невменяемости» (I, cit., 569). Як виглядала ся «звісна катехізація з зернами», д. Лобода не описує, легко зрозуміти, для чого. Та проф. Огоновський у своїй «Історії руської літератури» (т. II, 507), незвісно з якого джерела, ось як описує сю катехізацію: «Тарас взяв м'якушку хліба і, зробивши одну більшу кулю, поставив її на столі та сказав: «Дивіть, дітоньки, се цар». Потім скрутив кілька менших галочок, поклав їх навкруги великої і пояснював: «Ось царська сім'я». Відтак довкола сих кульок наклав ще менші галочки і звістив: «Видите, брати, се генерали-пани!» Опісля випитував він присутніх громадян із наглядної сеї демонстрації. Вкінці взяв Шевченко в обі пригорщі жита і, засипавши царя, його сім'ю і генералів, крикнув: «А ось наріл!» Ледве скінчив Тарас свою катехізацію, аж ось схопив його жандарм і відвіз його в Мошни, а відтіля відставлено поета в Черкаси».

Що в сьому оповіданні нема ані зерна фактичної правди, се, думаю, легко доказати. Коли вірити д. Лободі, Тарас говорив свою катехізацію «в состоянии невменяемости», тобто п'яний до безтями; методичність демонстрації, яку рисує проф. Огоновський, при такім стані неможлива. З Чалого* («Жизнь и произведения Т. Шевченка», 141) ми знаємо, що він був арештований дня 20 липня[1] коло села Межиріччя*, арештований не в корчмі, а трохи чи не на Дніпрі.

Причиною його арешту був донос з боку якихось поляків, після одної версії — панків, з якими ходив на полювання, а після другої версії — одного панка Козловського, з якого він пожартував. Доносщики винуватили його не в «катехізації з зернами», а в богохульстві. (Пор. розвідку М. Драгоманова про сей арешт в книжечці «Листочки до вінка...», ст. 3—14, а також Кониський, op. cit., II, 282—286). Інтересно, що й тут поза оповіданням про катехізацію з зернами несподівано виринають поляки. Та найліпший доказ неісторичності сього оповідання маємо в тім, що стаття «O stosunku obecnym Ukrainy do Polski» на місяць перед арештуванням Шевченка в Межиріччі вже була друкована в Парижі. Автор її нічого ще не знав про увільнення Шевченка з заслання і, очевидно, писав у тім розумінні, що Шевченко практикував свою пропаганду

---

[1] Ся дата непевна. Кониський («Тарас Шевченко-Грушівський», II, 287) доказує, що се сталося 15 липня.

ще перед 1846 роком. Так, очевидно, розумів се й Залеський, вкладаючи сю легенду в уста Перовського, і тільки геть пізніше завзятий любитель анекдотів д. Лобода пришпилив її до подій з липня 1859 року.

II

Сахерове оповідання про промову Сікорського* до мужиків у Горожані в 1846 р. і російська переробка того оповідання. Історична вартість тих оповідань. Характер революції, задуманої поляками в 1846 році,— переважно патріотичний. Соціально-революційна, антипанська пропаганда давніших польських конспіраторів між польським людом (Гощинський, Малиновський*), а особливо між руським. Каспер Ценглевич, його пісні і «Інструкція для учителів руського люду». Літературний первообраз легенди про зерна пшениці. Закінчення.

В р. 1863 видав у Празі бувший львівський директор поліції гофрат Сахер, батько звісного нім[ецького] романіста Сахер-Масоха*, книжечку п[ід] з[аголовком] «Polnische Revolutionen, Erinnerungen aus Galizien». Книжка вийшла безіменно. Автор розповідає в ній з видом знавця, глибоко втаємниченого в галицькі відносини, свої пригоди і враження з побуту в Галичині в 1831, 1846 і 1848 роках. Та, не обмежуючись тими особистими споминами, він дає також загальні характеристики людей і подій, оповідає факти і анекдоти, звісні йому з наслуху, розвиває свої думки і рефлексії про галицькі відносини, і, таким робом, мемуари перемінюються на політичний памфлет. Властиве історичне зерно тої книжки дуже мале; характеристики автора пристрасні і карикатурні, факти поперекручувані, а іноді зовсім фантастичні. Та проте ся книжка цікава й для історика [як] вислів поглядів і симпатій (а радше антипатій) цілого круга тої бюрократії, що до 1848 року панувала неподільно в Галичині. Цікава вона й тим, що містить в собі чимало quasi[1] історичних легенд і анекдотів, які повторялися в тих кругах і на підставі яких в значній мірі в тих часах, коли ще не було газет, публіцистики і прилюдної дискусії, вироблювалися в пануючих сферах погляди і суди про поодинокі верстви і змагання внутрі людності Галичини.

З числа легенд, що находяться в тій книжці, виймаю одну, яка нас тут особливо обходить. Описуючи звісний

[1] Ніби то *(лат.)*. — *Ред.*

погром польських повстанців руськими селянами в с. Горожані* коло Комарна д[ня] 21 лютого 1846 р., Сахер оповідає ось що: «Коли конспіратори зібралися всі, надійшли селянські громади; домінікальні урядники поуставляли їх в великім півокрузі довкола брами домінікального подвір'я. Перед кождою громадою стояв війт і присяжні тої громади. Перед брамою домінікального подвір'я збудована була дерев'яна трибуна. Довкола неї поставали конспіратори, числом коло 60. Комендант Сікорський виліз на трибуну і вивісив на ній польську хоругов, причім руські селяни голосним воркотанням виявили свою нехіть. Стоячи побіч польської хоругви, виголосив відтак Сікорський промову, обернену особливо до селян і обчислену для них, повну фанатизму, драстичних висновків і образів, одним словом, дуже здатну до того, щоб підбурити маси. Та вона не зробила зовсім такого враження, якого хотів Сікорський. Він зовсім не роздумував, що говорить до чужого народу, а обертався до русинів консеквентно з зазивом: «Bracia Polacy!»[1], на що селяни раз по раз відповідали: «Ми русини! Ми русини!» Крім того, селяни і тут зараз виявили недвозначно свою прихильність до австрійського уряду.

Між іншим вийняв Сікорський з одної кишені жменю пшениці, а з другої овес і простягнув обі руки до селян. «Погляньте,— сказав він,— ось пшениця — се пани, шляхта, державці, панські урядники, а овес — се ви. Так було в старій польській державі і так є тепер під цісарською управою. Пани були і ще є всюди чимось ліпшим від вас. Для того тепер ми робимо революцію, а коли вона удасться, то не буде ані панів, ані мужиків, а тільки самі польські обивателі». При тих словах він перемішав овес з пшеницею і кинув зерна в повітря. «Ідіть тепер і розділіть овес від пшениці! Так і після революції навіть бог у небі не розпізнає пана від мужика. Всі ми будемо тільки братами, тільки поляками, вільними і щасливими». І се порівняння,— додає Сахер,— не зробило більшого враження, як оповіщення про знесення всіх підданських тягарів і панщини та обіцянка безплатного тютюну і дешевої солі» («Polnische Revolutionen», стор. 183—184).

Навіть не входячи ближче в оцінку історичної вартості сього оповідання, можна би зразу сказати, що воно в деяких важних точках грішить логічною неправдоподібністю.

---

[1] Браття поляки! *(польськ.)* — *Ред.*

І так люди, що починають повстання,— польські патріоти, а Сікорський, «стоячи побіч польської хоругви», засуджує польські порядки нарівні з австрійськими. Далі люди, що піднімають стяг повстання,— самі шляхтичі, урядники, офіціалісти, державці, одним словом «пани», а Сікорський у своїй притчі з пшеницею прямо підбурює селян против панів. Вкінці в самій притчі є недоладність. Перемішавши овес з пшеницею, дуже легко розділити одні зерна від других; може, се автор хотів замаскувати тим, що велів Сікорському кинути зернята в повітря, так що вони мусили розсипатися геть по землі; ну, та се оборот незручний, бо тут ходило власне о змішанні одних зерен з другими.

Сю недоладність відчув потрохи російський компілятор і памфлетист (також безіменний, Ратч?), автор статей «Польская эмиграция до и во время последнего мятежа 1831—1863», друкованих у віленськім «Вестнике Западной России»*, а потім виданих окремою книжкою (Вільно, 1865). Я наведу тут дослівно його оповідання для порівняння з Сахеровим: «Вечером 20 февраля Сикорский, распорядитель мятежа в Самборском округе, прибыл к своему приятелю, управляющему горожанским имением Чаплицкому* и оповестил крестьянам семи соседних приходов собраться в Горожаны с косами, вилами и цепами; это приказание возбудило тотчас недоверие крестьян; потолковав между собою, они прибыли по требованию. К назначенному часу съехались туда заговорщики вооруженными; во дворе были поставлены крестьяне в кружок, судьи их и присяжные были выведены вперед. Среди круга была поставлена дощатая трибуна, на нее взошел Сикорский и развернул польское знамя: глухой ропот пошел между крестьянами; но когда оратор начал проповедывать о братской любви, которую они должны питать к полякам, проповедывать, что они составляют один народ, одну семью, тогда крестьяне зашумели. «Мы русины,— кричали они,— и хотим быть верными австрийскому императору». Сикорский, приготовив свою речь и аргументы заранее, не нашел, что им отвечать, и продолжал начатое. Он наглядно хотел вразумить крестьян, взял горсть пшеницы и овса. «Пшеница — это помещики, — говорил он,— а овес — это вы, крестьяне. Теперь каждый живет про себя, а с новой Польшей все будут равны». Смешав зерна, он кинул их в воздух. «Ну, подите ищите теперь по снегу, где пшеничные, а где овсяные зерна! Все перемешались. Так будет и впредь: поляки и русины

будут равные братья. Земли вы получаете даром, без всяких повинностей, для всех соль и табак будут продаваться по вольной цене». Но крестьяне насчет зерен заметили, что все-таки от пшеничных зерен вырастет пшеница, которую и слепой различит от овса» (стор. 148—149).

Як бачимо, співробітник журналу, якого девізом була «историческая правда», брав свої відомості з джерела, якому сам не вірив, бо вважав потрібним поправляти і доповнювати його з власної фантазії, поминаючи вже випадки, в яких він не розумів німецького тексту, коли, напр., Сахерових Richter[1], тобто війтів громадських, перевернув на судіїв громадських, очевидно, не маючи поняття про тодішній устрій сільських громад у Галичині.

Але кілько ж історичної правди в оповіданні Сахера? — запитає дехто. Скажемо коротко: ані слова, з виїмком, розуміється, назв місцевості і осіб. Ані Сікорський не був комендантом повстання, ані селян ніхто не ставив у півкруг, ані не було там ніякої трибуни, ані ніхто не вивішував польської хоругви, ані Сікорський не говорив до селян ніякої промови, ані, врешті, промова, яку до них фактично говорено, не мала такого змісту, як наведений у Сахера.

Про різню в Горожані маємо кілька оповідань наочних свідків, а головно оповідання в книзі Саля* «Geschichte des polnischen Aufstandes von Jahre 1846», виданій в р. 1867 (стор. 230—233), оповідання, оперте на протоколярних зізнаннях ув'язнених повстанців і селян; далі оповідання Владислава Чаплицького* в його книжці «Powieść o Horożanie», оповідання ксьондза Нагліка в «Dzienniku Literackim» і т. ін.[2] З сих оповідань можемо собі виробити докладний план ситуації дому, подвір'я, ганку і т. д. Знаємо з них, що головним комендантом рухавки був горожанський мандатор Фердінанд Чаплицький, а Сікорський тільки привіз йому зі Львова інструкції. Чаплицький велів скликати громади, він говорив до них промову, читаючи нібито указ свіжо уконституйованого революційного уряду.

---

[1] Суддів *(нім.)*. — *Ред.*

[2] Чаплицький у передмові до другого видання своїх споминів (Rzeź w Horożanie i Pamiętnik więźnia stanu. Dwa dzieła w jednym tomie, przez M. Wl. Czaplickiego. Wydanie drugie, w Krakowie, 1872) покликується на статтю про різню в Горожані якогось М. Срочинського, друковану в часописі «Postęp», 1848 р. На жаль, сеї статті я не міг знайти; се була би, оскільки знаю, найдавніша реляція про ті події.

Вл. Чаплицький з пам'яті подав хід думок тої промови; припускаючи у нього які хто хоче недокладності, те одно треба признати, що промова була в дусі польськім, патріотичнім, без тіні підбурювання проти панів, хоч обіцювала селянам увільнення від панщини. Про пшеницю й овес оті автентичні свідки не згадують ніде. Особливо важна тут мовчанка Саля, який для польських повстанців і конспіраторів настроєний також не дуже прихильно і був би певно не затаїв такого інтересного епізоду, якби був найшов його де-небудь у своїм матеріалі.

А все-таки оповідання Сахера є в своїм роді документ, хоч не історичний, а радше фольклорний. Се не факт, а легенда, та така, що символічно малює і містить у собі цілий ряд фактів, а радше змагань, ідей і доктрин, які жили якийсь час у лоні галицько-польської суспільності.

Ті ідеї й змагання прошуміли, та символ їх, легенда про соціальну пропаганду серед селян при помочі пшеничних зерен лишилася, жила в устах коли не всього люду, то серед певних шляхетсько-панських верств і пришпилювалася протягом часу до різних осіб: раз до Сікорського, а там [і] до Шевченка. Що Сахер не виссав собі сеї легенди з пальця, доказує факт її життя на Придніпровій Україні серед тої ж польської шляхти, серед якої вона мусила постати у Галичині значно вчасніше. Що Сахер, хоч видав свою книжку в р. 1863, не зачерпнув отсю легенду з паризького польського журналу, се доказує не тільки те, що, покинувши Львів у р. 1849, він на становищі директора поліції в Празі, а потім в Грацу мусив геть відбитися від польського письменства; ще ліпшим доказом є саме його оповідання, таке недоладне та поплутане в порівнянні з польською версією. Коли б Сахер був знав статтю «O obecnym stosunku Ukrainy do Polski», то, без найменшого сумніву, був би своєму оповіданню, а властиво притчі, вложеній в уста Сікорського, надав натуральнішу, логічнішу подобу.

Та коли Сахерове оповідання ані не видумане ним самим, ані не взяте з польської брошури 1859 року, то лишається тільки одна можливість, що він справді виніс його з Галичини, де мусив чути його ще перед 1848 роком[1]. Що

---

[1] Розуміється, не виключена й друга можливість, що і Сахерове, і польське оповідання з 1859 р. виплили зі спільного а м е р и к а н с ь к о г о джерела, коли б справдилася догадка пок[ійного] Драгоманова про існування такого оповідання в життєпису Джона Брауна*.

могло дати привід до сформування такої легенди в тодішній Галичині?

Невдале повстання 1846 року попереджене було довгим рядом конспіпацій, тайних товариств і агітацій, котрі купилися головно в більших містах Галичини, в Кракові, тоді ще «вільній республіці»*, Львові, Тарнові, Перемишлі, а від часу до часу пускали парості широко по всім краю. Конспірації ті починаються майже в сам момент упадку повстання польського в Варшаві 1831 р., оживлюються особливо в рр. 1833—1838. В тім році і в слідуючих уряд арештує масу людей, розпочинає великий політичний процес, який в р. 1841 скінчився засудженням 40 людей на смерть. Цісар уласкавив тих засуджених; тільки деякі з них пішли до тяжкої в'язниці в Куфштайні та Шпільбергу. Відтоді аж до приїзду в Галичину Теоф. Вішньовського та Едварда Дембовського* (1843) було тихо; з приїздом тих двох емісарів розпочалась нова агітація, що закінчилася катастрофою 21—25 лютого 1846 р.

В цілій тій 15-літній підземній роботі, якої всі нитки і пружини, невважаючи на багатство матеріалів, ще далеко не так вияснені як слід, ішли поруч себе дві течії, то міша-ючись разом, то одна одну перемагаючи: течія польсько-патріотична і соціально-революційна. З одного боку, в конспіраціях брали участь такі люди, яким уже тоді, невважаючи на їх молодий вік, могло ходити тільки о відбудуванні Польщі, хоч би зреформованої в демократичнім дусі, люди, як Грохольський*, Смолька*, Гугон Вішньовський, далекі від думок про соціальний переворот, навіть від думки про надто близьке братання з простим народом; з другого боку, входили до тих товариств і конспірацій і люди іншого крою, такі як Гощинський, Малиновський, Ценглевич, Госляр* і ін.— гарячі патріоти польські та притім революціонери, які в шляхті бачили головну заваду до відбудування Польщі, надіялись того відбудування тільки через простий люд і, щоб порушити той люд, готові були посвятити шляхту й її інтереси. Знесення панщини було загальним окликом усіх тих тайних товариств та конспірацій, та коли патріоти дебатували про сю справу академічно і старалися виміркувати такий спосіб знесення панщини, щоб і вовк був ситий, і коза ціла, і мужик вільний, і пан не стратив нічого, то революціонери ішли зі своїми думками просто між люд, освідомлювали його про його кривду, вказували йому вихід з неї в усуненні шляхти, панів і німців. Ось деякі факти того роду,

вийняті з книги М. Саля. В р. 1838 відкрито в Перемишлі агітацію, ведену між гімназіальними учениками та клерикалами лат[инської] дух[овної] семінарії. Агітатор Йосиф Лясковський* хотів оснувати там товариство, котре мало б на меті позискати для повстання мужиків, що становлять більшість людності, і підбурювати їх не тільки против уряду, але також против дідичів, які не поділяють поглядів зв'язку і не хочуть увільнити своїх підданих (стор. 67). В Рудці Бохенського повіту державець Феліціан Болеховський* під час посту 1836 р. говорив двом мужикам: «Сумно то, що ви як худоба в ярмі мусите працювати, що один має півсвіта, а другий не має нічого, що цісар каже вивозити з краю сіль і вовну. Але много поляків є наготові, щоб увільнити край. Тоді ніхто не буде робити панщини, а кождий буде працювати для себе» (стор. 68). Лат[инський] парох в Радові Гнат Зелінський в день св. Валентина 1837 р. мав казання, в котрім малював ярко горе мужиків, податкові тягарі, побір рекрутів і відбування панщини і кінчив візванням: «Скиньте ярмо, порвіть кайдани і встаньте на волю!» (стор. 70). Д[ня] 5 грудня 1837 під час ревізії у Юліана Горошкевича* у Львові найдено літографічний апарат; на плиті був рисунок: чотири галицькі селяни з різних околиць озброєні в коси, а під ним рисунком вірші в руській мові такого змісту: [«Доля мужика, яку йому готують цісар і дідич, се голод і неволя. Весь свій вік працює мужик криваво з усеї сили, а проте мусить терпіти голод. Його тіло покрите лахами, а зате цісар і пани вбираються в золото, як коли б чоловік не був рівний чоловікові. Але вже з хмарою прилетів огнистий орел до всіх народів, щоб їх сповістити, що огонь і смерть упадуть на цісаря і на панів.] Готуйте коси, бо близький кінець неволі, близький час, коли будете працювати тільки для себе, а не для своїх ворогів». Сі вірші уложив сам Горошкевич і відлітографував на замовлення емісара Кульчинського* 72 примірники, щоб їх роздати мужикам. Крім сеї пісні, він укладав і інші в тім роді, а Кульчинський розширював їх (стор. 70).

Та найцікавіша для нас з того погляду була діяльність Каспра Ценглевича, і ми зупинимось трохи довше при тій фігурі[1]. Каспер Ценглевич походив з убогої польської

[1] Дані виймаємо з його біографії, друкованої в «Gazecie Narodowej»*, 1886, № 227—233 («Kasper Cięglewicz, Żywot, prace i cierpienia»), доповнюючи їх оповіданням М. Саля.

шляхетської сім'ї, родився 6 січня 1807 в Городенці, кінчив гімназію в Самборі, а потім у Львові у домініканів. Перейшовши на Львівському університеті дволітній (обов'язковий для всіх слухачів) курс філософії (рівнозначний з нинішніми сьомою і осьмою класами гімн[азії]), віддався студіям права, які й скінчив літом 1830 р. Просто з університету він пішов на судову практику до Самбора, відки ще того самого року його перенесено до Старого Міста. Коли в падолисті 1830 р. вибухло в Варшаві польське повстання, Ценглевич в маю 1831 р. через Кольбушову перебрався за Віслу, що творила там австрійську границю, і в Варшаві вступив до кінної артилерії. По упадку повстання враз з недобитками корпуса Рожицького прийшов до великого князівства Краківського, де його інтерновано. А що тих повстанців, які призналися, що походять із Галичини, відставлювано цюпасом до місця їх приналежності (в тім самім корпусі був і пізніший історик Август Бельовський), Ценглевич сказав, що він конгресов'як. Його держали в арешті, чекаючи на російський конвой, але Ценглевич сам не хотів чекати і при помочі Юліана Горошкевича, перебраний в хлопську сорочку і полотнянку, втік з-під варти. Йому удалося перед урядом зовсім утаїти свою воєнну екскурсію і знов вернути на судову практику в Старім Місті. В р. 1834 волинський емігрант Гнат Кульчинський, з яким Ценглевич познайомився в Ріпієві, заохотив його писати пісні для люду. «U nas lud jest ruski,— говорив Кульчинський,— a więc dlań trzeba ruskiej poezyi, prostej, przystępnej dla pojęcia gminnego»[1]. Ценглевич оповідає про себе, що, вродившися на Русі, знав добре руську мову; його вірші, писані по-руськи, зовсім того не потверджують. Написав він їх небагато. «Против панщини,— пише в своїй автобіографії,— написав я руською мовою пісні: «Затужім», «Рекрутка», «Вандрівний», «Молитва», «Червон когут»,— а надто прозою по-руськи «Інструкцію для вчителів руського народу», також против панщини. Сей реєстр в усякім разі неповний*. В альманаху «Noworocznik demokratyczny, rok drugi», 1843, Paryż, стор. 298—304, надруковано три вірші Ценглевича, а між ними два не згадані в повищім реєстрі. Ті вірші — се «Затужім», «Знайте біду вашу» і «Косарі».

---

[1] Народ у нас український, а тому для нього потрібна українська поезія, проста, доступна для народного розуміння *(польськ.)*.— *Ред.*

Надто в «Зорі» 1886 р. надрукував я з автографа Ц[енглеви]ча його любовний віршик руський: «Неси мене, дуй, конику, чотирма вітрами!» Надрукована там же (з усної передачі) під іменем Ц[енглеви]ча пісенька «Орав мужик край дороги» (парафраза пісні народної, з антипольським вістрям), певно, не його роботи. Автор життєпису Ц[енглеви]ча в «Gaz[ecie] Narodowej» так пише про ті вірші: «Многі тямлять тільки враження того огню, тої непоборної сили, з якою Ценглевичеві вірші тягли уяву і духа до новочасних, скрайних ідей. Не були то твори штуки і не для пестощів форми писав їх автор; він радше кидав їх як революційні маніфести, як громи на утиски можних, підбурюючи до бунту проти неволі політичної і суспільної. Поет не входив у жодні компроміси, не зважав чутливо ні на які «народові властивості», що чесно понятим патріархалізмом лагодили неволю і гніт люду[1]; малював його яркими фарбами; пересадно, не тільки як зле, але як дивовижне, огидливе, і не бачив нічого, крім брутальної сили для зламання насилля». Та ми замість дальших характеристик наведемо виривки з тих віршів — нехай читач сам собі з них виробляє поняття про мову і характер поезії Ценглевича.

В пісні п[ід] з[аголовком] «Затужім» читаємо:

Ой роле ж бідна, кервавизно моя,
Чому ти не моєю?
За тебе роблю, за тебе плачу,
Не зову тя своєю.
Панський лан щодень, тебе щотиждень
Гірким потом зливаю;
За тебе щорік, за тебе весь вік
Як віл в ярмо впрягаю.
За тебе мій отець, я ще молодець,
За тебе-сь ми мучили,
За тебе мій дїд, за тебе мій прадід
Як воли все робили.
І я тягну, як віл, що но маю сил,
Ані тя відробити!
І подушне даю і плачу що маю,—
Ані тя відкупити.
Ой пане ж мій, пане, коли ж того стане,
Коли ж тому годі?
Пусти нас з панщини, пусти нас з данини,
Пусти нас в свободі!
Твердії каміні на зимної ріні
Та й сльозами пітніють;
І скали твердії, і скали зимнії

[1] Про сей патріархалізм читай: І. З а н е в и ч *, Знесення панщини в Галичині, ч. 1, ст. 88—120.

Здроями сльози ліють.
А ті то пани, чоловік як я,
А ніщо тя не взрушить!
Ти так матір мав, ти так груди ссав,
Сльоза тебе не скрушить!
Піт ся виливає, тіло розпадає
Аж до крові живої;
Від нужди нашої, від муки гіркої
Не зм'якнуть груди твої.
Панок люльку курив, чоло захмурив:
«Що ви хочете, хами?
З вашої панщини, з вашої данини
Ділюся з цісарями».
[Що пан не зідре, цісар забере
Нам, сиротам бідненьким;
Пани з нас кафтани, цісари сорочки
Друт з добитком ціленьким.]

Пропускаємо далі уступ про рекрутчину, а подаємо тільки закінчення сеї вірші, яке, особливо в Східній Галичині, де пан а поляк в розумінні люду — синоніми, мусило робити трохи чудне враження:

Ви-сьте, поляки, нашії свояки,
Билися з цісарями;
Ой ви ся били, щоби-сьмо віджили,
Сталися вам братами.
Ви нас від панів, ви від цісарів
Хотіли-сьте відбити;
Ви то панщину, ви здеранину
Хотіли-сьте згубити.

Вірша «Знайте біду вашу» написана складом коломийки:

Коби бути зазулицев,
До вас би-м, братоньки,
Крильми всюди від хатоньки
Летів до хатоньки.
Під віконцем на вербі би-м
Сім жалібно кував,
Вашу нужду як день та ніч
Ревно виплакував.
Коби-м вночі був місяцьом,
Проміньми в тихонці
До ваших би-м бідних ступав
Хат через віконці;
Став би-м вашу нужду в ухо
Через сон шептати,
І проміньми груди ваших
Дітей опасати.
У снах би-м їх учив, щоб вже
У колисці самі

Заплакали над собою
В біді і над вами.
Коби-м сонцем був яроньким,
Промінем тепленьким,
До серденька вам стрілив би-м,
Там ся перебив би-м;
І плачем би-м голубиним,
Заводив в серденька,
Як над мертвов матенькою
Заводжує донька.
Коби бути вашим тінем,
Ніс би-м вам у сліди,
Ніс би-м всюди перед вами
Образ вашої біди.
А той образ так кервавий,
Як Христос розп'ятий,
Що на крижу мусив гірко
За людей вмирати.
Коби-м був ваш ангел-сторож,
Вам би-м розум зливав,
Щось-те люди, не худоба,
У снах би-м вам співав.
Вам встаючи, лягаючи,
Небес голосами
Співав, що-сьте сини божі,
Ангелів братами.
Дня кождого і години,
І кождої хвилі
Вам казав би-м, що-сьте громи
Нещасть си знадили.

Що властиво значить ся остатня стрічка, я не розумію. Може, ті «громи нещасть», які показані в пісні «Косарі», що мала співатися на нуту Падурового* «Гей, козаче, в ім'я бога!» На сю нуту уложений був також Шашкевичів «Болеслав під Галичем» і друга вірша Ценглевича «Далі, браття, в руки коси!» Ось ті «Косарі»:

Загорів світ. Миру! миру!
На чарняву ручу час!
Дзвін посмертний царів, панів
Застогнає вічний раз.
Хто від землі локоть взріс,
До кіс! До кіс! До кіс!

Задудніють степи, гори
Від вільності голоса;
Меч і огонь на ворогів,
Громи скличем з небеса.
Миру, встань, до щастя-сь взріс!
До кіс! До кіс! До кіс!

Нехай вічне пропаде,
Хто нам пута уковав,
Хто нам працю і доробок
Аж до тіла рабував!
Ну ж скатіну в огня стіс!
До кіс! До кіс! До кіс!

Де невинних лились сльози,
Ріки юхи потечуть,
Де бряжчали наші пута,
Списи, коси забряжчуть,
Світ закрие сталі ліс.
До кіс! До кіс! До кіс!

Годі більше панувати,
Кого мечем досягнем,
Кому пімсту за неволю,
Косу в груди заженем!
Далій, миру! Ворог біс
Помертвіє з блиску кіс!

Він в свободі з хлостов в руці
Тебе, миру, забував,
Бо-сь сам долю, вільність свою
Щастю його дарував.
Ну ж скатіну в огня стіс!
До кіс! До кіс! До кіс!

Гура, миру! Синє небо
Голос щастя розіб'є!
Гори, степи задудніють,
Пекло страхом завиє!
Вільним будеш правом кіс!
До кіс! До кіс! До кіс!

Що ті криваві поклики не найшли відгомону серед руського люду, сьому причиною не була, певно, та безвладність та консервативність руського мужика, про яку говорить Щ[енглеви]чів біограф, а швидше те, що вірші Щ[енглеви]ча для руського мужика мусили бути задля своєї дико мішаної мови і фразеології зовсім темні, а поклик «до кіс!» не будив у нас ніяких косин'єрських традицій, а радше виглядав на невинне «а кіш! а кіш! а кіш!» Що се справді так, на се маємо доказ: ані одна з вищенаведених пісень не перейшла в уста нашого люду; та навіть та публіка, серед якої вони колись були популярні, заховала в пам'яті тільки «Косарів», та й то в усній традиції значно перероблених. Найпопулярнішою ще (звісно, також не серед мужиків) сталася його пісенька «Далій, браття», з якої тут також наведемо деякі куплети:

Далій, браття, в руки коси!
Лях нам красний приклад дав.
Вже вольності брнять голоси —
Довго русин, довго спав!
Далій, хлопці, на врага!
Гурра-га! Гурра-га!
Ми ся цілий день мозолим,
Ти податки від нас дреш;
Лиш як ми тут підголим,
То, плюгавий німче, вздреш.
Далій, хлопці *і т. д.*
Руська земля— наша мати,
А наш отець со небес;
Всі слов'яне суть нам брати,
Тільки німець то є пес.
Далій, хлопці *і т. д.*
Не забереш нас в рекрути,
Не поженеш в чужий край,
Бо ми вміем коси кути,—
Утікай же, утікай!
Далій, хлопці *і т. д.*
Лях нам хоче братом бути,
З ляхом, браття, з ляхом враз!
А не буде навіть чути,
Що пси-німці були в нас.
Далій, хлопці *і т. д.*

Найцікавіше в тій пісні місце, де автор покликається до слов'янського почуття русинів. Як на іронію, власне сей куплет увійшов у склад руської, криваво антипольської пісні, яку в 1848 році в часі розрухів хтось зложив і розширював між руським людом в Самбірськім повіті.

Ось деякі куплети сеї переробки, яку я найшов між паперами Йосифа Левицького в бібліотеці Народного дому у Львові (передаю їх руськими буквами, оригінал писаний латинкою):

Руська земля наша мати,
Отець наш на небесах,
І мазури наші брати,
Токмо оден лях есть враг.

Нехай ляхи погуляють,
Ми о тое не дбаєм,
Доки спокій заховають,
Того од них жадаєм.

Не возьмете нас в рекрути,
Бо ми вміем коси кути,
А не дамо ся здурити,
Цісаронька опустити.

Страшать ляхи нас рушницьов,
Ми ся того не боїм.
Спалим двори со пшеницьов,
Ми пардону не даєм.

Єдна кропля крові руськой,
Тисяч ляхів відповість *і т. д.*

Внизу під сею пісенькою дописано: «Diaconibus Circuli Samboriensis. Proszu[1] поправити для народу!»

Лишаю на боці інші пісні Ценглевича[2], з яких часть досі не публікована, певно задля їх антипанської та антинімецької тенденції. «Кожна з тих пісень,— каже справедливо його біограф,—була в тих часах готовою державною зрадою. Про їх друкування не могло бути ані мови, та вони ходили по краю в численних відписах. Гарячі патріоти переписували їх по ночах дрібненьким письмом, воронячими перами, на малих карточках, щоб їх якнайлегше перевозити в схованках. Многі замість зрадливого паперу повірювали їх нехибній пам'яті, і таким способом вони ширилися в тодішніх патріотичних кружках».

Про дальшу долю Ценглевича скажемо коротко. Відбувши в Старім Місті судово-цивільну практику, він перейшов до Самбора на практику судово-кримінальну і був там від 1833 до 34 р. Там впливав на гімназіальну молодіж в дусі своїх тодішніх поглядів. Коли 1834 р. виїхав до Львова, молодіж та під проводом Михайла Попеля* утворила революційний зв'язок. Хлопців поарештовано в р. 1837, а з ними Ц[енглеви]ча, та сей здужав, знов при помочі Горошкевича, втекти з поліційного арешту у Львові. «Jako pieśniarz czerwonoruski»[3] він пішов тепер між люд і вештався майже цілий рік по краю. Дуже жаль, що про сю свою вандрівку в своїй автобіографії він не згадує ані словом. Видно, що його діяльність між людом зовсім не підходила під його пізніші польсько-патріотичні, а навіть шовіністичні погляди, що панують в тій автобіографії. Зловлений 30 гр[уд-

---

[1] Священнослужителі Сяноцької парафії *(лат.)*. Прошу *(польськ.)*. — *Ред.*

[2] У мене є текст невеличкої пісеньки, що починається словами «Доки німець псами їхав», списаний для мене з усної традиції пок[ійним] Щ. Дашинським* (братом посла). Надто маю відомість, що копії деяких пісень Ц[енглеви]ча, як ось «Червон когут» та «Вандрівний», находяться в бібліотеці музею Дідушицьких у Львові*.

[3] Як червоноруський поет *(польськ.)*. — *Ред.*

ня] 1838 р. він був засуджений на 20 літ тюрми в кріпості і вийшов на волю аж в р. 1848. Разом з польськими делегатами був яко відпоручник «Руського собора»* на слов'янськім з'їзді у Празі, де завзято виступав проти русинів. В тім році він опублікував цілий ряд віршів і статей під псевдонімами «Baltazar Szczucki», «Iwan Kawećkyj, kowal z Towmacza», «Pielgrzym Bazyli». Розбір усіх тих творів не входить у програму сеї статті. Від 1848 р. щез Ц[енглеви]ч зовсім з поля публічного життя. Вмер у серпні 1886 р.

Ми навмисно лишили на боці ще один твір Ц[енглеви]ча, а власне його «Інструкцію для вчителів руського народу», написану по-руськи прозою, «також проти панщини». Сам Ц[енглеви]ч у своїй автобіографії нічого не говорить про її зміст; послухаймо, що про неї пише Саля (стор. 71—72). «При арештуванні Ц[енглеви]ча в Деревлянах Золочівського пов[іту] найдено при нім дуже вже зужитий зшиток, що містив «Інструкцію для вчителів руського народу», написану по-руськи, в своїм роді майстерно; в ній були вказані способи, як треба звільна доводити руських мужиків до ненависті против цісаря, дідичів і духовенства. Що пропагандисти демократичної науки особливо старалися підкопати довір'я руського народу до духовенства і малювали те духовенство яко знаряди неволі, підплачені цісарем, се був цікавий знак того, що серед руського духовенства, яке досі в революційних заходах брало участь нарівні з латинським, віднедавна мусив наступити зворот, що підняв проти нього гнів демократичних верховодів. Ценглевич звичайно цілими днями і ночами пробував серед мужиків в Деревлянах і околиці; його любили як приятеля народу; до крайової президії приходили доноси, де описувано його дар переконування мужиків, який мав бути такий сильний, що поривав і найрозважніших[1].

«Інструкція» Ц[енглеви]ча сильно ходила по руках. Поліція найшла її у Львові у надзорця фінансової сторожі Станіслава Цимборського, який дістав її від свого колишнього шкільного товариша Алойзія Доманського. Цимборський признався, що читав її кільком стражникам, скопіював її і екземпляри дав граничним стрільцям Мараморошеві і Гер-

---

[1] В сім місці д. Саля трохи фантазує. Якби були прийшли такі доноси, то поліція, певно, була б арештувала Ц[енглеви]ча, який, впрочім, пробував у Деревлянах яко ковальський челядник і працював у кузні.

герові. Граничний стрілець Стоковський одержав сю «Інструкцію» революційними письмами від Генріка Губіцького, сина дідича з Накваші (здається, що Ценглевич кохався в сестрі того Губіцького); Губіцький сказав, що більшу часть тих писань дістав від емісарія Мочульського».

Дивна річ, що невважаючи на таку популярність, ся «Інструкція» Ц[енглеви]ча досі полишилася зовсім незвісною всім тим, хто писав про ті часи. Адже ж текст її був би важним документом для зрозуміння психології тих часів, для вияснення тих способів, якими тодішні пропагандисти бажали піддвигнути люд, та й ще, nota bene[1], пропагандисти п о л ь с ь к і — р у с ь к и й люд. Мені здається, що я віднайшов ту «Інструкцію». Се маленький рукопис без титулової картки, зложений з 42 карток маленького формату, в шкіряній оправі, похожий на той, який Шевченко носив за халявою, писаний гарним почерком, дрібним письмом, польськими буквами, а підписаний датою «Lwów, 21 lipca 1840». Коли б се значило, що книжечка тоді була скомпонована, то, звісно, се промовляло би рішуче проти авторства Ценглевича. Але, правдоподібно, се дата переписання книжечки. Сам текст, уложений ламаною русько-польською мовою і бундючним, ніби біблійним стилем, дуже нагадує мову і стиль віршів Ценглевича. Рукопис находиться в бібліотеці Оссолінських ч. 2972 і поміщений в інвентарі під назвою «Listy ruskie».

Не прості се листи! Зміст рукопису складається з п'ятьох уступів, названих листами; по інтенції автора се «листи до миру, до людей, від віку тяжко працюючих і гнетених неволею царів і панів». Перший лист починається ось так: «Приятелі! Був-єм в миру, бачив-єм його, якби велколюда, слабою ниткою спутаного, а котрий хтів бути вільним. Хтів бути накормленим, а не чув в собі сили до розірвання слабої нитки, котра го в'язала. Бачив-єм того ве́лколюда учуняного, але ж на його очі закиняно чорну повлоку, щоби не бачив, де іти має і що робити. На остаток, як мимо заслони глянув і уздрів промінь світла, так довго перед очима його заслоняний, пішов на вандрівку. Але ж дороги не був свідомий, питався про тее ідучих, куди би міг зайти до щастя і вільності?» В тій вандрівці здибав короля, та сей завів його в неволю, опутав, а пі́сля невдалої проби «вел-

---

[1] Слід зауважити *(лат.)*. — *Ред.*

колюда», щоб отрясти кайдани, король враз зі своїми слугами-панами закував його в кайдани і вкинув до темного льоху. Л и с т 2. Автор, бачачи се, вибирається в дорогу, щоб шукати помочі і поради «велколюда». Іде насамперед до панів, та ті, звісно, відправляють його з нічим. Л и с т 3. Автор удається до попів і просить їх: «Рятуйте мир, бо є в неволі, і здоптані права, які їм Христос дав. Ходіть зі мною до крат вінзіння (sic!), зломимо запори, а мур рознесемо». Але попи зовсім не те сказали, чого автор надіявся. [«Права науки Христа,— сказали вони,— то давні дії. Ми визнаємо нині права костела, котрі нам наказують слухати короля, панів і папи римського. Тії платять нам і тим продали-сьмо правду, а від них дістали-сьмо життя і добрий бит»] Л и с т 4. Автор іде між вояків і порушує декого з них, але їх було мало. Л и с т 5. Тільки під мужицькими стріхами автор находить щиру гостинність і співчуття для своєї думки — увільнити «велколюда». По сих листах слідує далеко довше вияснення їх алегоричного значення. Автор широко і з погляду історичного невірно виясное початок народної неволі, а далі так каже про себе: «Браття! Бачите з другого листа, що суть люди в нашім краю, суть то ляхи, що працюють для того (народного) щастя. Маїмо надію! Але кількох, кільканастох того не зробить, тільки мусять до себе прибирати більше. Один з них, котрий написав тих 5 листів, шукав у світі почтивих людей, а там довідалисьмося, звідки можна мати надію». Не вдаючися в дальший розбір сеї «Інструкції»[1], наведемо її закінчення, що чей же пояснить отсю предовгу дигресію, яку ми зробили від легенди про пропаганду соціальної революції при помочі зерен на поле історії галицько-польських конспірацій.

[«Виставмо собі тільки царя на троні, а вколо нього міністри, князі, урядники і інші слуги, котрі запродали правду, і шпигуни, і некоторі пани, слуги і приятелі царські, а довкола всіх ми, браття, ми — мир! Ми люди угнетені, з приятелями, братами, апостолами нашими. Якби-сьмо всі крикнули: до меча! до коси! і до ножа! Якби-сьмо всі стиснулися докупи, що би їм там було всередині? О браття! ми

---

[1] Я надрукував її вповні в «Житі і слові», т. IV, стор. 324—337, та тодішня ц[ісарсько]-к[оролівська] прокураторія сконфіскувала сей цікавий документ, боячись, мабуть, щоб кому ще тепер не заманулося пустити його між люд.

страшніші, як саме пекло! Трясеться цар перед нашою силою. Але ж тихо! Ще раз упоминаю: прийдуть до вас люди, може, знакомі ваші, будуть вас научати і читати слова мої. Вірте їм, научайте дальше знакомих, а коли ударить година, стануть всі, що воювали для вільності нашої. Крикнем: «Преч неволя царськая і панськая! І підемо за людьми, котрі нам всказують дорогу до щастя і вільності. Господи, допомагай! Амінь».]

Можемо сміло сказати, що се остатнє слово польської соціально-революційної пропаганди, найдальша межа, до якої дійшла вона. Та заразом чи не пригадується фантастична картина того викладу пшеничної алегорії, який ми стрічали вложений в уста Шевченка? Концепція та самісінька: наверсі цар, понижче нього міністри, далі пани і слуги, а геть внизу мир спертими лавами. Картина готова, лишається тільки зробити її наглядною яким-будь способом. Чи хто справді робив се при помочі зерен пшениці, чи тільки усний переказ під враженням отсих слів Ценглевичевої «Інструкції» скомпонував таке укладання зернят, се питання, на яке я, судячи по суперечностях у різних варіантах сеї легенди, склонявся б дати радше негативну, ніж потверджуючу відповідь. В усякім разі се здається мені певним, що батьком літературного первовзору сеї легенди був Ценглевич, котрий таким способом, при помочі усної її вандрівки, несподівано і досить дивоглядно входить у зв'язь з польськими поглядами на Шевченка.

Та чи справді ся зв'язь така несподівана та дивоглядна? Ценглевич і Шевченко! Польський шляхтич, що кличе руського мужика до кіс, до кривавої помсти за свої кривди, до брутальної різні і руйнування, не вказуючи йому при тім, крім туманного «щастя» («Миру, встань, для щастя-сь зріс!»), ніякого ясного ідеалу, та все-таки в серці маючи ту надію, що з кривавих руїн, з хаосу, справленого вибухом, якісь чудодії «ляхи» зможуть якимось таємничим способом збудувати нову Польщу на руській землі — і український кріпак, що на своїх плечах переніс увесь тягар тої доживаючої неволі і з-під того тягару здужав продертися до ясного світла науки та духової свободи; що, «голову схопивши в руки», дивувався, «чому не йде апостол правди і науки» для його рідного народу, що хоча й розказував про криваві події народної помсти, руїни та пожежі, то все-таки ані на хвилю не забував, що се «батьки наші помилялись», і остерігав внуків перед такими помилками! Що може бути спільного

між такими двома появами і яке значення може мати перенесення гайдамацько-руїнних ідей польського шляхтича на українського поета? Я думаю, що певну психологічну зв'язь тут легко виказати і зрозуміти.

В інтересній казці Віктора Гюго про Пекопена і Батільду* находимо такий уступ. Лицар Пекопен у своїй вандрівці по світі попадає в те місце, де чорт громадить усі грішні душі з цілого світу, щоби відтак, спакувавши їх у великий мішок з верблюдової шкіри, завдати їх собі на плечі і махнути до пекла. Власне він навантажив отак свій мішок і взяв його на плечі, коли побачив Пекопена. Йому замарнулося дістати й сю душу, і він шепнув своєму товаришеві, щоб незримо взяв каменюку і згори пустив її на лицаря. Та Пекопен, який удавав, що спить, і чув сі слова, раптом схопився і, вихопивши меч, шпигонув ним чорта в плечі, а сам відскочив набік. В тій хвилі впав згори величезний камінь, що мав убити Пекопена, і відбив чортові п'яту — і відтоді чорт кривий на ногу. Та не досить того. Своїм мечем лицар продірявив чортівський міх, і всі душі крізь ту діру пурхнули на волю, полишивши в місі всі свої гріхи. Ті гріхи, чорні як смола, силою натуральної атракції пристали до чорта і враз зі шкірою приросли до нього навіки,— і відтоді чорт ходить горбатий. Щось подібне сталося й з отсею революційною легендою і Шевченком: чужий гріх силою натуральної атракції (мужицький поет мусить бути й демагогом!) приріс до нього в понятті польських шляхтичів і патріотів.

Ми бачили, що пропаганда Ценглевича і подібних йому в тім часі зробила була велике враження серед польської шляхти. Що те враження не мусило бути корисне, на се маємо деякі немаловажні докази. Сам Ценглевич у своїй автобіографії, писаній геть пізніше, цілковито промовчує про ту пропаганду, а свою діяльність серед молодежі силується показати як патріотичну, польську. Та ми знаємо і з інших джерел, що тодішня шляхта добре розрізнювала патріотизм від пропаганди соціального перевороту, в дусі Ценглевичевої «Інструкції», через різню та пожежі. Недовго перед катастрофою 1846 року Красінський остерігав польських пропагандистів:

Lecz nie nęcić polski lud,
By niósł szlachcie polskiej mord![1]

---

[1] Та не підбурювати польський народ, щоб мордував польську шляхту! *(польськ.)* — *Ред.*

А галицька шляхта, поступаючи консеквентно, прямо накликала австрійську поліцію, щоб арештувала демократичних емісаріїв і не допускала їх до краю (W i e s i o ł o w s k i. Wspomnienia z r. 1846. Lwów, 1868, стор. 50). І сам Ценглевич швидко, мабуть, ще в тюрмі і в кріпості, прийшов до зрозуміння, що така пропаганда різні та пожежі до ніякої свободи, до ніякого щастя не доведе. В р. 1848 він являється уже основно виліченим із ідей своєї «Інструкції» і з свого характеру «piesniarza czerwonoruskiego». Відтепер він тільки поляк, польський патріот, а коли ще раз вертає до руської справи, то тільки на те, щоб у брошурі, продиктованій крайнім польським шовінізмом, відмовити тій справі всякого права на існування. Його «Rzecz Czerwonoruska» — се правдивий арсенал найрізнішого оружжя против Русі: і лінгвістика, і етнографія, і історія, і традиція, і державне право, і ніби цивілізаційна місія — все тут порушено, щоб доказати, що Галицька Русь, то невідлучна часть Польщі і поза рамами Польщі не має ніякої рації існування. Руська мова для нього не більше як powiatowszczyzna[1], яка може собі жити, але не може мати претензії до витворення окремої літератури і освіти. Інтересно, як Ц[енглеви]ч виражається в тій брошурі про свою власну червоноруську письменність. «Червонорущина не має літератури такої, яку має польщина, а має тільки народні пісні і пісеньки Падури. Вводити її до шкіл, значить опізнювати просвіту. Хто не знає, як то тяжко в руській повітовщині висловлювати свої думки, нехай спитає мене, бо я в ній працював; а звісно ж, що легше в повітовщині написати пісеньку, ніж викладати якусь науку. Але чому ж я писав руською мовою пісні і вказівку («Інструкцію») для вчителів руського народу? Щодо пісень, то я хотів писати людові пісеньки, котрі б прийнялися в устах мого люду, а через те вплинути на його духа. Має руський люд пісні народні; я хотів йому підсувати інші, писані в тім самім дусі, та дарма, я не осягнув цілі. Швидше поет здужає написати найвеличнішу оду, ніж людову пісню. Я вважаю написання такої пісні найвищим доказом поетичного майстерства. Так само й пісеньки Падури дуже гарні, а все-таки не перейшли в люд; видко, що писані не зовсім в дусі пісень народних. Вказівка писана по-руськи на те, щоб учитель (значить —

---

[1] Повітовщина. Тут у значенні обласна, місцева *(польськ.)*. — *Ред.*

пропагандист) зараз мав під рукою потрібні руські вирази (певно, такі як «велколюд», «вінзіння», «криж» і т. ін.), ширячи ідеї нашої будущини. Але я не писав нічого в тій цілі, аби творити самостійну мову» (K. Ć i ę g l e w i c z. Rzecz Czerwonoruska, 1848 roku. W drukarni Ossolińskich, стор. 2).

Лишаючи на боці те розумне слово, яке Ц[енглеви]ч сказав про народні пісні, ми звернемо увагу тільки на ту скромність, з якою він говорить про свою «Інструкцію». Вона мала ширити між руським людом» pomysły naszej przyszłości»![1] Дивно тільки, що він так пильно вистерігався сказати трохи докладніше про її зміст. Та ба, се йому було не на руку — не задля руської мови, якою писана була «Інструкція» (мова ся, як ми бачили, була страшенно підмішана полонізмами), а задля різунсько-гайдамацьких її ідей. Виступаючи против русинів, Ц[енглеви]ч, може, бажав потрохи зреабілітувати себе в очах польської шляхти. І справді се йому удалося. Він дістав місце в шляхетськім маєтку і вмер на ласкавім хлібі у шляхтича. Але революційна легенда, що на основі його «Інструкції» витворилася була перед 1840 роком, не загибла. Відірвавшися від особи Ценглевича, вона, можна сказати, літала в повітрі, чіпляючись, мов павутиння, раз сього, а раз того діяча. Її прикладувано до Едварда Дембовського[2]; приложено до Фердінанда Чаплицького, мандатора з Горожани, а вкінці пришпилено й до Шевченка. Се дає нам міру не талантів, не заслуг, не ідей тих людей, але міру тої ненависті, з якою володарі Придніпрянської України гляділи на кріпака, одного з тих битих та неволених Грицьків, Кузьмів і Тарасів, який, дійшовши до розуму і до слова, взявся по-своєму малювати козаччину, Січ і гайдамаччину. Такий чоловік в понятті польських шляхтичів міг мати тільки одну ціль — різати, міг мати тільки такі ідеали, які вони знали з Ценглевичевої «Інструкції» і з його пісень. Такий чоловік мусив бути одним із тих фатальних «учителів народу руського», про яких говорив Ц[енглеви]ч, мусив поступати так, як такому вчителеві було слід — і маємо готову логічну і психологічну основу, на якій повинна була до Шевченка

---

[1] Думки нашого майбутнього *(польськ.)*. — *Ред.*

[2] Я чув усно оповідання того роду, де багато говорилося про Дембовського, звісно, речі легендарні, а не історичні. Щось подібного є в оповіданні пані Ебнер-Ешенбах* «Der Kreisphysikus».

прилипнути польська революційна легенда. Випливом тої самої ненависті було й пізніше домагання маршалка та підмаршалка київської шляхти в р. 1861, щоб усі твори Шевченка і Куліша поконфіскувати і не допускати до рук народу. Excusez du peu![1] Про закони Ману тоді вже, розуміється, не було й мови. Тільки яких 10 літ по похороні Шевченка і по похороні кріпацтва поляки здобулися на спокійніше і більше безсторонне оцінювання Шевченка, на праці Гвідона де Батталія* та Леонарда Совінського*.

---

[1] За цю дрібничку! *(франц.)* — *Ред.*

М. ШАШКЕВИЧ І ГАЛИЦЬКО-РУСЬКА ЛІТЕРАТУРА

Недавно вийшла осібною відбиткою з III, не виданого ще тому «Записок Наук[ового] тов[ариства] ім. Шевченка у Львові» невеличка праця д. В. Коцовського «Пам'яті Маркіяна Шашкевича», читана на однім засіданні того тов[ариства] при нагоді перенесення тіла Шашкевича до Львова*. Д[обродій] Коцовський звісний уже своїми працями про Шашкевича і критичним виданням його творів*; праці ті були прихильно оцінені не тільки у нас, але й за границею такими вченими, як Пипін і Дашкевич. Беручи в руки нову його працю про Шашкевича, ми надіялись найти в ній нові причинки до зрозуміння і оцінення діяльності Шашкевича, та прочитавши сю працю, — трохи розчарувались. Автор замість сконцентрувати свою увагу на Шашкевичі і його добі, гуляє по широкім просторі 1000-літньої історії Русі і Слов'янщини, вихапує тут один факт, там другий, не раз відділений від нього століттями і сотками миль простору, і, набравши в'язанку таких фактів, виводить із них щось таке, чого по законах логіки зовсім не слід би ждати! Замість правильної аргументації виходить ошоломлення читача купою подробиць, в котрих задля їх відірваності тяжко розібратися.

Чим був Шашкевич для галицько-руської літератури? З дотеперішніх праць про нього, а головне, з праць самого д. Коцовського ми знали, що він був свого роду н о в а т о р о м, вніс у галицько-руську літературу нові елементи, котрих в ній досі не було і котрі він черпав почасти з творів українських, з пісень народних, від польських романтиків, із слов'янського відродження, з сучасних літератур европейських (хоч ті остатні, здається, він знав небагато). Новою супроти давнішого галицько-руського письменства

у Шашкевича є н е т і л ь к и м о в а, гарна і чистонародна. Щодо мови у нього були попередники ще в XVIII віці, автори «світської політики» і полународних пісень дворацьких, котрих купа як пісні народні увійшла в збірку Вацлава з Олеська*. Новим був дух Шашкевичевої поезії — свіжий і оригінальний; новим був той її індивідуальний, с у б ’ є к т и в н и й характер, що дає нам можність із-за кождого твору, із-за кождого стиха бачити особистість поета, його симпатичну вдачу і щире серце. В Шашкевичевих віршах у нас перший раз повіяло духом поезії XIX віку; давня «мова богів», як колись називано поезію, тут сталася кристалізованою, очищеною мовою людського серця, зверненою безпосередньо до сердець усіх інших людей. Так ми розуміємо слова д. Коцовського про те, що Шашкевич «зірвав книжні пута письменства» (стор. 10). Справді, в своїй поезії він не ставав на котурни, не маскувався і не удавав, а говорив так само просто, від душі, як би говорив усно в хвилях афекту і підйому чуття — і се його велика інновація в галицько-руській поезії, се засновок справді нової, справді народної школи літературної. Народні пісні тут тільки наполовину могли бути для нього взірцем; вони так само прості і натуральні, та при тім вони і м п е р с о н а л ь н і, без суб’єктивного колориту, індивідуальність поета в них затерта.

Супроти сього нам тяжко зрозуміти те, що д. Коцовський говорить про кілька рядків перед фразою про «зривання книжних пут письменства», немовбито «значення Шашкевича лежить іменно в тім, що він тісніше зісполив передання книжні питомого письменства й се, що зачер з літератур інших, з поезією й живою мовою народу». Перед усього що се значить: зісполити якісь передання з такою чи сякою мовою? Хіба переповісти їх тою мовою. Ну, се ще була б не велика заслуга—заслуга звичайного переводчика.

Шашкевич справді перекладав дещо на нашу нар[одну] мову, та я не знаю, щоб се була така велика його заслуга, титул до безсмертної слави. Важніше те, що д. Коцовський пише про «передання книжні питомого письменства». Виказанню сеї тези, що Шашкевич був прямим продовженням нашого давнього письменства і виразом усіх кращих його ідей, посвячена вся праця д. Коцовського. Та мені здається, що д. Коцовському не вдалося виказання зв’язку між Шашкевичем і нашою старою літературою. Я не вхо-

джу наразі в те, чи зв'язок такий був, чи ні, але мушу завважити, що д. Коцовський взявся до своєї аргументації зовсім не з того кінця, з котрого б було слід. Замість вийти від Шашкевича і на основі докладної аналізи його творів, його життя, виховання і впливів духових, яким він підлягав, виказати, що Шашкевич справді те й те й те завдячував нашій старій літературній традиції, а відтак уже слідити за корінням тої традиції методом ретроспективним, д. Коцовський починає від характеристики давньої церковнослов'янської літератури чи, властиво, тої її частини, котру Ягич назвав «кирильською» в противенстві до глагольської, вказує шлях, котрим вона йшла до нас, згадує про Нестора і його неприхильність до противників Фотієвої схизми*, підносить роль Волощини* при передачі старої літератури з Болгарії на Русь (примітимо, що факту л і т е р а т у р н о г о не подає ані одного, а наводить самі факти політичні; взагалі ся роль волохів* в часі перед XIV віком видається нам проблематичною; д. Коцовський наводить т і л ь к и о д и н ф а к т давніший, про підвладність болохівських князів під кн[язями] галицькими*; дальші факти у нього наведені (стор. 3—4) з пізніших часів, XV—XVII віку).

Згадавши про те, що Галич і Львів держались ще якийсь час по упадку Києва під монгольською навалою, автор характеризує далі час упадку Галича (після 1380 р.), котрий в тім стані мертвоти лежав аж до половини XVI віку. Далі характеризує д. К[оцовський] нове відродження Южної, а особливо Гал[ицької] Русі, що вийшло від Литви і в другій половині XVI віку проявилося розквітом братств, шкіл, друкарень, письменства у Львові, Острозі і по других місцях.

Д[обродій] К[оцовський] підносить д е м о к р а т и ч н и й характер Ставропігійського братства і його школи* в противенстві до тодішніх шкіл єзуїтських, підносить гарячі слова Івана Вишенського* в обороні мужиків, хоча й приточує до тих цитат ні к селу ні к городу цитати з Барановича і з запорозької вірші про (політичну) свободу України і козацтва і про бунти укр[аїнських] мужиків проти шляхти, з котрими Баранович не дуже-то симпатизував. Темними видаються нам слова д. К[оцовськ]ого про тодішню нашу літературу: «Мимо упадку зуміла наша суспільність зберегти гарні передання часів давніх; при всіх заворушеннях і усобицях, при сильних сторонніх впливах

не розбилась вона ніколи цілком на ворожі суспільні верстви, все наново єдналась, ставала до діла» (стор. 7—8).

Ми не знаємо, які се гарні передання часів давніх зберегла наша суспільність XVI—XVII в., коли те, що в ній було справді гарне і жизненне (братства, школи, друкарні, козацтво, зв'язки театру, література), було, власне, нове, постало чи то під впливом нових потреб, чи під впливом посторонніх, західних інституцій, як се показує й сам д. Коцовський. А слова про нерозбивання суспільності на ворожі верстви прямо історично невірні. Адже ж від Люблінської унії почав довершуватися великий розлом руської суспільності на «поспольство» і шляхту, що в протягу несповна 100 літ в переважній части з руської сталася польською! Адже від Берестейської унії* 1596 р. починається другий розлом серед руської суспільності — релігійно-обрядовий, котрий дійшов до того, що в 1648 і дальших роках православні козаки різали руських уніатів і аріан нарівні з ляхами і жидами. І коли се роз'єднані верстви нашої суспільності «все наново єднались і ставали до діла»?[1]

Дальші часи XVII—XVIII в. характеризує д. К[оцовський]й дуже коротко і побіжно, вказуючи тільки на [...] вплив піддання Лівобережної України під Москву, згадуючи загально про діяльність Ставропігії у Львові і про праці деяких василіан* над історією руської церкви (чому тільки Кульчицького, що друкував свою книжку по-латині і в Римі? Далеко важніша була праця Стебельського* «Dwa wielkie światła») і над ділами для народу («Народовіщаніє» і «Богогласник»*). Щодо тих двох книжок, то нам здається, що д. К[оцовський] помиляється, думаючи, що вони були призначені для народу.

«Народовіщаніє», як видно з титулу, призначене було для попів як підручник для катехізації; сьому відповідає й уклад книги. Катехитична часть уложена в мові дуже близькій до народної, а оповідання і легенди, що служать поясненням поодиноких догм, писані мовою церковною. Так само й «Богогласник» не був книгою, призначеною для люду, але прямо для ужитку церковного, богослужебного.

---

[1] Поправимо тут помилку д. К[оцовськ]го, що не «під кінець XVI в. переноситься осередок духовного життя Південної Русі до Києва» (ст. 8), а тільки коло 1620 р. Друкарня в Києві постає десь коло 1615 р.

Не дуже щасливо дібрані й остатні два приміри: Гарасевича* «Annales», писані по-латині, і історичні праці Зубрицького*, з котрих Шашкевич міг знати тільки одну, видану по-польськи. Що ж із сього всього виводить д. Коцовський? «Так отже,— читаємо у нього (ст. 8),— ніколи цілком не переривалась нитка, що нас лучила з минувшиною, а минувшина ся сягає дуже давніх часів і не могла ж пройти без сліду. Бачимо се й на провідних гадках і діяльності М. Шашкевича. Ті гадки, що держались століттям серед суспільності, не могли не проявитись в чуткій душі сучасного поета». Підозріваємо, що д. К[оцовськ]ий навмисно так темно устилізував отсі свої виводи, щоби в них не можна його було спіймати на нічім конкретнім. Звісно, нитка, що нас лучила з минувшиною, ніколи не переривалась, бо якби раз перервалася, то вже би нам і був капут. Звісно, минувшина наша сягає дуже давніх часів, бо її сміло можна віднести до арійської правітчини*, а коли хто хоче, то й до Ноєвого ковчега. Звісно, ся минувшина не могла пройти без сліду, бо ж її витвором є вдача, спосіб життя, мова, історія народу. Але чи се все можна сказати й про літературу? Звісно, до певної міри можна, бо ж, напр., вплив церковних книг і церковної проповіді не переривався від Володимира Вел[икого]. Та тільки до пояснення появи Шашкевича се все аші крихти не стосується. Які гадки находить д. Коц[овський] в душі Шашкевича схожі з тими, «що держались століттями серед суспільності»? «Читаючи щирі, теплі слова Маркіяна (котрі?), пригадуємо собі так і ж слова наших письменників часів попередніх». Автор приводить «Слово о полку Ігоревім», Мономаха, Данила Паломника*, Феодосія Печерського*, Вишенського, Барановича і т. д. і кінчить: «У Маркіяна те саме щире, тепле серце, ті самі відносини чи до справ народних, чи до родини, товаришів, прихожан, те саме високе розуміння свого післанництва». От тобі й на! Тільки що нам обіцяно показати думки Шашкевича схожі з провідними думками старої літератури, а потім зараз показано — щире серце. Але щире серце не думка! Воно не взяте з літератури, бо воно дар природи, воно в н о с и т ь в літературу свій колорит. А «високе розуміння свого післанництва» д. Коц[овський] додав в остатній хвилині, бачачи, мабуть, недоладність свого виводу і не мотивуючи сеї фрази нічим ані у Шашкевича, ані тим менше можучи її поставити на якусь провідну думку давньої руської літератури.

Зовсім хибними і з фактичного і з логічного боку видаються нам усі загальні уваги, зібрані д. Коцовським на стор. 9. По його думці, Шашкевич «старається по змозі получити гарні традиції домашні з найкращими провідними думками сучасних літератур Західної Європи». Viel gesagt, nicht bewiesen[1]. Щодо гарних традицій домашніх, то ми вже бачили, що вони властиво д. К[оцовськ]им зовсім у Шашкевича не показані, а щодо найкращих провідних думок сучасних літератур, то й тут д. Коц[овський] був би добре зробив, коли б потрудився їх показати. Ми не хочемо казати, що їх (найкращих чи не найкращих) у Шашкевича нема, але мусимо сказати тільки те, що д. К[оцовськ]ий ані одної з них нам не показав. Противно, з того, що він далі говорить про тих «найкращих думок», видно, що сам він має про них дуже неясне виображення. «Бо чи ж було в тих думках щось, щоб противилось традиціям домашнім?» — питає д. К[оцовськ]ий.

Звісно, що було, та й чи одно! Лишаючись в границях самої літератури і науки: романтизм противився візантійській закостенілості, що у нас сталася «традицією домашньою»; псевдокласичний раціоналізм противився незугарності наших форм літературних, нашому варварському літературному смакові; іронічний скептицизм та цинізм Вольтера і Парні* противився нашій релігійній чи псевдорелігійній біготерії[2]; універсалізм Гете, Шеллі, Рюккерта*, Шлегелів* противився нашій тісній парафіянщині*; гордий індивідуалізм Байрона та Бернса противився нашій безличній шаблонності; огнистий революційний гуманізм Шіллера противився нашому рутенському смиренномудрію. Взагалі ми раді б почути, які се «найкращі провідні думки с у ч а с н и х європ[ейських] літератур» має на думці д. К[оцовськ]ий, котрі не противилися нашим традиціям? Замість прямої відповіді на се питання він скаче оп'ять в улюблену минувшину і починає гратися аналогіями та зводженням укупу фактів різного розбору. «Л і т е р а т у р и З а х і д н о ї Є в р о п и р о з в и в а л и с я п р е ц і н ь н а т і й с а м і й о с н о в і, щ о й н а ш а, т і л ь к и щ о р о з в и в а л и с ь с в о б і д н і ш е й б а г а т ш е». На тій самій основі? Досі ми були певні, що розвою новішої Європи були дві основи: греко-

[1] Багато сказано, та нічого не доведено *(нім.)*. — *Ред.*
[2] Ханжеству *(франц.)*. — *Ред.*

візантійська і римо-латинська. Д. К[оцовськ]ий думає, що основа була тільки одна — візантійська. Інтересно почути доказ! «Як до Західної Європи, так і до нас прийшла література від греків, з Візантії». Гм! Але ж у Візантії ще в IV—V віках нашої ери панувала мова і література латинська! Але ж на латинській мові, починаючи від Мінуція Фелікса*, повстає ціла величезна література церковна, незалежна від грецької, повстає церковна християнська гімнологія, повстають хроніки зовсім іншого характеру, ніж візантійські, повстають пісні героїчні, секвенції*, драми (Гросвіта* в XII в.) і т. і., повстають писання наукові! З тої латинської літератури черпають перші соки різні «вульгарні» літератури: французька, німецька, іспанська, італійська, навіть потрохи й сама візантійська.

«Хто переніс знайомство грецьких писателів класичних до Західної Європи?» — питає далі д. К[оцовськ]ий. Гм! Перші перенесли його іспанські та сіцілійські араби, а тільки пізніше, починаючи від XIV віку, візантійці. Та зате Західна Європа зберігала рівно багатий скарб класичних писателів римських. Поминаємо дальше питання д. К[оцовськ]ого про взори західноєвропейської штуки, бо се завело би нас задалеко, а перейдемо до поезії. «Де витворилась нова форма поетична, ритм на місце давнього розміру і рим?» Гм! Ритм на місце розміру! Як коли б ритм і розмір не було все одно. Д. К[оцовськ]ий хотів сказати: ритм наголосовий на місце ритму квантитативного. На се питання нелегко дати певну відповідь, та правдоподібно сей новий ритм і рим витворився швидше на заході, ніж на сході Європи. Рим стрічаємо вже у Овідія*; ритмом наголосовим уложені були давні людові вірші латинські (versus leoninus — вони ж і римовані!); ті леонінські вірші панують в поезії латинській доби упадку Римської імперії аж геть в середні віки. Маршові пісні римських легіонів укладені були ритмом наголосовим — і ті вірші послужили взірцем для найстарших гімнів християнських на латинській мові (гл[яди] E b e r t, Geschichte der lateini schen Literatur des Mittelalters). «Звідки черпали середньовічні поети Західної Європи свої теми?» Гм! Одним словом на се відповісти годі. Дещо брали й візантійського, безперечно, та багато йшло й орієнтального з Іспанії від арабів, дещо з класичних споминів італьських (круг легенд про Вергілія-чарівника), дещо було витвором домашніх традицій (французькі chansons de gestes*, бретонські романи про

Артура і Круглий стіл*, звірячий епос про Лиса Микиту, іспанські романси про Сіда*). «Дант оперся на візантійськім апокрифічнім творі («Видіння св. Павла»; і у нас звісна була частина сього твору п[ід] з[аголовком] «Хожденіе богородиці по муках»*), а Дант писав щойно в сто літ по авторові «Слова о полку Ігоревім». Що має значити се остатнє зіставлення,— не розумію. Чи й автор «Слова» також оперся на тім творі? А далі, де вичитав д. К[оцовськ]ий, що Дант оперся на «Видіння св. Павла»? «Видіння св. Павла» є одним з премногих творів апокаліптичної літератури, що плодилась так само буйно в греко-візантійськім, як і в римо-латинськім світі, де повстали візії св. Брандана*, опис пекла св. Патріка*, візія св. Анзельму* і т. і. З візій тих у Данта є дуже тільки слабенькі відгомони; головну основу своєї безсмертної поеми він узяв, як се нині звісно, не з тих візій, а з Summa theologiae св. Томи з Аквіну*. Щодо «Видіння св. Павла», то воно звісне було і в слов'янщині в старослов'янськім перекладі (текст старосл[ов'янський] видав П о п о в*, Библиографические разыскания). Д. К[оцовськ]ий зовсім невірно мішає сей апокриф з «Хожденієм богородиці»; се зовсім осібний твір і опертий на зовсім інших джерелах.

Ще один цвіточок ученої бистроумності д. Коцовського. «Лютера* випередили візантійські аріани (готи), чеського Гуса — болгарські богомили і тісно з ними сполучені полуденнофранцузькі альбігензи». Який зв'язок має се з нашою старою літературою і з Шашкевичем — не звісно. А далі: який зв'язок мають ті факти між собою? Лютера випередили аріани[1]. Певно, що випередили, бо були давніше від нього, але що ж з того? Чи Лютер пішов їх слідом? перейняв їх науку? Ні! Богомили випередили Гуса — і що з того? Чи Гус нав'язав до їх традицій і доктрин? Ні! Історично беручи, треба б хіба сказати, що Гуса випередив Вікліф*, а обидва вони з Гусом випередили Лютера; аріани і богомили тут ні при чім. Та й чим же ті аріани візантійські? Арій був єгиптянин, аріанізм у Візантії не панував ніколи.

Із усіх отих натяганих та фіктивних преміс д. Коцовський сміло виводить: «Так отже, знайомлячись з літературами західноєвропейськими, н е д о в і д у в а в с я Шашкевич н і ч о г о такого, що противилось би різко

---

[1] Д[обродій] К[оцовськ]ий чомусь пише систематично «аріани», «християни» — не знаю для чого.

Етнологія і дзieje літератури.

Перша сторінка праці І. Франка «Етнологія та історія літератури», надрукованої польською мовою в кн. «Pamiętnik Zjazdu literatów i dziennikarzy polskich», t. 1. Referaty i wniosky. Lwów, 1894

Перша сторінка змісту збірки рукописів І. Яремецького-Білахевича, складеного І. Франком, 1894 р.

поглядам, які здавна держались і серед нашої суспільності і літератури». Але ми не знаємо, чи Шашкевич справді знайомився з західноєвропейськими літературами і чи знайомився з ними власне так, як їх знає д. К[оцовськ]ий. В писаннях своїх, оскільки тямлю, Шашкевич ніде не вибігає поза круг слов'янщини. Та д. К[оцовськ]ому, мабуть, ходило про те, щоб показати нашим сучасникам, а особливо молодежі, що знайомитися з західноєвропейськими літературами і тепер не стоїть, бо, мовляв, усе добре, що в них є, є і від віків було й у нас, а злого, звісно, не варто й переймати. Чи ми вже десь-колись не чули подібної філософії? Чи не приписують подібних поглядів Омарові*, що мав спалити Александрійську бібліотеку? Та ні, «великий Омар» нічого подібного не говорив, і д. Коцовський виразно сього не говорить. «Противно,— додає він, кидаючи ще й Оссу на Пеліон*,— література наша розвивалась все досить рівномірно і рівнобіжно з іншими літературами Європи так щодо форми, як і щодо провідних гадок». Сю думку досить навести, полемізувати з нею не треба.

ФОЛЬКЛОРНІ ПРАЦІ
Д-РА ЧЕНЬКА ЗІБРТА

Д[октор] Ченєк (Вікентій) Зібрт*, молодий чеський учений, тепер доцент історії культури на чеському університеті, займає видне і досить характерне місце між слов'янськими фольклористами. Вибравши собі спеціальність — звичаї і обичаї чеські, головно ж старочеські, він трактував їх зразу як причинки до історії ч е с ь к о ї культури, хоч, звісно, ніколи не закриваючи очей на зв'язки, які заходили між тими проявами чеського життя і аналогічними проявами у інших, іменно суміжних народів. Можна сказати, що в перших своїх працях д-р Зібрт був більше істориком, ніж фольклористом, громадив пильно культурно-історичний матеріал, перешукуючи старочеську літературу, рукописи та акти і не вдаючися в дискусію тих фольклористичних питань, які піднімаються по поводу значення, початку, вандрівки чи самородності даних явищ. Від 1888 р. вийшли його «Історія гри в шахи в Чехах», «Старочеські обичаї , повірки, празники і простолюдні забави через увесь рік», «Стрілецькі повірки і чари за старих часів у Чехах», «З ігрищ і забав старочеських», «Захованння і порядок при їді і питтю у старих Чехів», «Історія крою в чеських землях від найдавніших часів аж до гуситських війн». Ся остатня книжка, видана 1891 р., давала підставу догадуватися, що автор з поля фольклору звільна зовсім перейде на поле історії, тим більше що рівночасно з сею книжкою вийшла його чисто історична праця «Матеріали про продаж і сплавлювання солі Велтавою в рр. 1591—1599».

Та догад сей не справдився, і д-р Зібрт в пізніших своїх працях обернувся більш рішуче до студіювання тем фоль-

клорних, а вищепоіменовані книжки, взяті разом, становлять немов першу групу його праць. В'яже їх разом власне перевага культурно-історичного елемента і також метод. Автор не вдається в ніякі теорії, а зводить докупи матеріал, порядкуючи його в ясну та прозористу цілість, де-не-де освічуючи його ширшим, міжнародним порівнянням, та все-таки переважно, так сказати, обома ногами стоячи на чеському національнім грунті.

Із праць сеї групи, безперечно, найважніша та, що має напис «Staročeské výročnî obyčeje, pověry, slavnosti a zábavy prostonárodnî, pokud o nich vypravujî písemné památky až po naš věk». Є се, так сказати, всенародний старочеський дневник цілого року. Правда, матеріал тут зібраний методом відмінним, ніж збирають теперішні фольклористи: не з уст народу, не з живої обсервації, а зі старих книжок, казань, заказів церковних, з актів різнородних процесів (особливо о чари), зі старих календарів і т. і. На підставі тих матеріалів д-р Зібрт зумів змалювати образ дуже живий і вірний, даючи заразом поняття про багатство старочеської літератури і про її живість та близькість до народного життя і світогляду. Сорок осібних статей, не однаково довгих, входить у склад сеї гарної книжки; особливо багаті змістом статті про м'ясопусти (тут же обширні виписки з запустних драм), про перший май (тут же о чарівницях, звичаю маїти хати), про обичаї при жнивах і по жнивах, про вечір на св. Андрія, про різдво (ходження з колядою, причім інтересно, що в XV в. в Чехах ксьондзи ходили колядувати до своїх парафіян) і т. д. Не зовсім під програму сеї книжки підходять розправки про різних духів, в які вірили старі чехи, як «шотек», «воднік», «змек», «мура», «дикі люди», та треба сказати, що й сі статейки самі по собі дуже цікаві.

Не менше важна є видана 1890 р. книжечка д-ра Зібрта «Počtivé mravy a společenské řády při jídle a pití po rozumu starých Čechů». В 14 розділах сеї книжечки автор розбирає більше як 20 старочеських книг і рукописів, що подають науку, як себе держати в товаристві, а особливо при їді і питтю. Матеріали, зібрані тут д-ром Зібртом, дуже наглядно рисують нам картини старочеського домашнього життя, дуже часто побуджуючи теперішнього читача до щирого сміху. Варто завважити, що і в нашій старій літературі маємо чимало вказівок і згадок, що відносяться до сеї теми, а з кінця XVIII віку маємо інтересний забуток літературний, що зовсім сюди відноситься: є се т[ак] зв[ана] «Політика

свіцкая», видана 1790 р. у Львові яко додаток до «Букваря Ставропігійського». Хто би хотів занятися розбором сього інтересного писання, для того книжка д-ра Зібрта буде неоціненною підмогою між іншим і тим, що на початку розправи автор звів докупи всю важнішу європейську літературу, котра говорить про сей предмет. Сього вельми похвального звичаю д-р Зібрт держиться і у всіх інших своїх працях, при кожній порушеній ним темі, подаючи на початку всю важнішу її літературу.

Та вже в тім самім 1891 році доктор Зібрт видав книжку, котра вказувала на значне розширення обсягу його дослідів. Книжка ся має напис «Listy z českých dějin kulturních». Є се властиво збірка 9 статей, друкованих уперед по різних часописах, та тепер не тільки механічно зведених укупу, а значно, іноді майже зовсім наново перероблених. В декотрих автор порушується ще на своїм давнім, улюбленім культурно-історичнім полі, як, напр., в першій статті «O líčení a šlechtění tvaří u starých Čechů», де з різних старих книг, рукописних «античок» та реклам старочеських збирає відомості про косметики, яких уживали старочеські жінки й мужчини для підкрашування лиця. На тім самім полі держиться також стаття 7, де розказано про «Тютюн на чеській землі». Та інші статті більше рішуче входять на поле властивої фольклористики. Стаття 2 лучить у собі 5 праць до спільної теми «Přežítky starodávných obětních obřadů». Подає тут автор після старших і новіших видань опис таких забав народних, як суд над когутом і стинання йому голови, як молочення качура, закопаного по шию в землю, причім парубок, що має його забити ціпом, має зав'язані очі, як стинання барана, скидання з вежі цапа, уривання голови гусям, завішеним на шнурі. Автор признає, що подібні забави (тепер забуті у чехів) находилися у много інших західноєвропейських народів, та, відкидаючи їх міфологічне толкування, не слідить за їх початком і розширенням і вдоволяється догадом, що ті забави були культурним пережитком стародавніх обрядів, поганських жертв, котрі, з часом стративши своє поважне значення, перемінилися в прості народні забави (стор. 26). Зібрані автором описи тих забав не дуже се потверджують; бодай найдокладніші описи стинання когута далеко швидше кажуть в них догадуватися драматизовані пародії давніх судів і судових церемоній, ніж зостанка поганських жертв. У старих літературах лишило-

ся чимало таких пародій, як, напр., популярна в середньовіковій Європі «Condemnatio uvae», котра в югослов'янській літературі являється в виді побожної легенди про «Мучение преподобного Гроздия», а шотландським поетом Бернсом перероблена була яко балада про Івана Ячменя, далі — великоруський процес «Ерша Ершовича сына Щетинникова» і т. і.

Далі находимо тут інтересну статтю «Simbolika barev u staryćh Čechu», кілька причинків до старочеських весільних обичаїв і в кінці дві праці про повісті і легенди, а именно «Повість про Мелюзіну* в чеських людових переказах» і «Повість про Жижкову шкуру». З методологічного погляду цікава особливо стаття про Мелюзіну. Повість про Мелюзіну розширена у чехів здавна і сплелася там з повіркою про «вітрову маму», що стогне , квилить під час бурі, так що декуди сиплють їй муку і сіль, щоб заспокоїти її, переблагати та вберегти себе від шкоди. В чеській науковій літературі висказані були різні думки про сю повість. Старі писателі міфологічної школи а національного напряму настоювали на тім, що повість ся не має нічого спільного зі старофранцузькою поемою та німецькою людовою книгою, виданою 1477, хоча на старочеських виданнях сеї повісті виразно було сказано, що се переклад із німецького. Д-р Зібрт дуже добре показує фантастичність догадів та спекуляцій чеських міфологів, особливо Ґануша*, котрий силувався конче вивести Мелюзіну з питомо чеського грунту і в тій цілі не вагувався навіть видумати якусь Медуліну, богиню меду, котрій буцімто чехи носять мед до лісу, щоб виєднати у неї достаток меду на слідуючий рік. Хоча ся Медуліна перейшла до книг німецьких міфологів, що взяли її за чисту монету, то д-р Зібрт рішуче твердить, що в Чехах ніхто про неї не чував і не знав. Розказавши коротесенько, більше бібліографічно, ніж генетично, хід наукових праць про Мелюзіну в Західній Європі, д-р Зібрт стверджує поперед усього, що до Чех перейшла ся повість в р. 1555 перекладом з німецької книжки і навіть правдоподібно з німецькими ілюстраціями. Відтоді аж дотепер була вона в Чехах друкована незлічиму силу разів, так що представлення о пригодах і вигляді Мелюзіни війшло загально в склад людової фантазії. Та там се представлення найшло вже інший подібний образ. Були се сирени, морські панни з риб'ячими хвостами, звані також у старих чехів ochechule. Цілим рядом цитат показує д-р Зібрт, що представлення тих охехуль було у чехів доволі

розширене ще перед тим, заким вони познайомилися з західною повістю про Мелюзіну. Відколи ж ся повість сталася в Чехах популярною, назва охехуль пропала і морські панни називаються мелюзінами. На тім ступні лишилося се представлення і у нас. В Чехах воно пройшло ще кілька ступенів, і то знов під впливом французько-німецької повісті. В тій повісті сказано, що коли Мелюзіна, підсліджена своїм чоловіком у купелі, щезла від нього, була засуджена на те, щоб довіку літати в повітрі і плакати по втраченім чоловіці й дітях. Отсей-то образ матері, котрої плач і стогін чути в завиванні бурі, послужив, мабуть, мотивом до витворення ніби міфічної «матері вітрів» чи «цариці вітрів». Натуральним способом ся поява зрослася з звичаєм — не чеським, а міжнародним — сипати вітрові в дари муку, сіль, дрібки хліба і т. і., щоб його втихомирити. Д-р Зібрт вказує цитатами розширення сього звичаю особливо в Німеччині — інтересно, що у слов'ян, окрім чехів, він майже незвісний. Розкривши таким способом властивий характер усіх складників, які зложилися на витворення чеської Мелюзіни — матері вітрів, д-р Зібрт ось як резюмує здобутки свого досліду: «Ми показали, як чужа повість, головно через читання, присвоїлася у нас і зіллялася зі звичаєм звісним також деінде — годувати вітер мукою і т. і., аж поки не дійшла до того виображення, що в шумі вітру хлипає і жалібно квилить міфічна істота — Мелюзіна». Д-р Зібрт не вірить в її міфічність, та все-таки не береться доходити, відки взялася та фігура в середньовікових оповіданнях і яке було її первісне значення. Так само він не інтересується судьбою Мелюзіни у інших слов'янських племен; його обходять головно чехи.

Такий самий характер має й статейка про Жижкову шкуру, котра буцімто по смерті сього чеського героя була відповідно до його заповіту злуплена, виправлена і натягнена на бубон. Д-р Зібрт показує, що повість сю перший записав Еней Сільвій* (пізніший папа Пій II) у своїй «Historia Bohemica». З сеї книги переняли сю повість не тільки чеські літописці, але й численні чужі писателі. Д-р Зібрт виказує неісторичність сеї легенди, та не береться доходити, відки міг Еней Сільвій узяти своє оповідання і чи нема в нім якої-небудь старшої людової традиції.

Ся надто велика здержаність у власних виводах, котрих не можна взяти від інших учених, робить д-ра З[ібрта] іноді безпомічним супроти смілих фальсифікатів. Се ста-

лося іменно в сім випадку. Перед кільканадцятьма роками об'явився було в Німеччині «вчений» Феккенштедт, котрий в р. 1880 видав книжку «Wendische Sagen, Märchen und abergläubische Gebräuche», а 1883 «Die Mythen Sagen und Legenden der Zamaiten (Lithauer)».

Про сі видання почав він голосити по всій Європі як про великі відкриття наукові, поки в кінці д-р Карлович* не здемаскував їх як найпростіші фабрикати без ніякої наукової вартості. Отже, в обох сих книжках находилися варіанти казки про короля, котрий по смерті казав свою шкуру виправити і натягти на бубон. Про сі свої повісті Феккенштедт написав статейку у франдузькім журналі «Le moyen âge», полемізуючи з виводами Зібрта, котрого стаття друкована була первісно в «Wisle». Полеміка була тим дивніша, що д-р Зібрт властиво не робив майже ніяких виводів, окрім тих двох, безпосередньо випливаючих із фактів: що легенда про Жижкову шкуру є легенда, не історичний факт і що вона до вірування чеського люду перейшла з книжок, а остаточно від Енея Сільвія. Феккенштедт пустився в звичайні міфологічні фантазування з поводу сеї легенди і своїх повістей і щасливо дійшов до того, «що в повісті про Жижкову шкуру заховалася стародавня міфічна традиція, пам'ятка стародавнього божества небес і грому». Замість ударити рішуче на се шарлатанство і показати, що обі Феккенштедтові повісті є мізерною копією власне повісті про Жижку, д-р Зібрт застерігається тільки і то досить несміло против міфічного їх викладу і на тім річ полишає.

Інтересну картинку культурно-історичну з життя старих чехів дає автор в статті «Svatba unosem u starých Čechů». І тут автор не вдається в розбір питання про значення сього звичаю в історії сім'ї, але, привівши дещо з заграничної літератури предмета, громадить матеріал чеський, починаючи з XII віку аж до наших часів.

З кінцем 1891 р. розпочав д-р Зібрт враз із д-ром Любором Нідерле*, археологом, видавати в Празі «Český lid»*, першу чеську фольклорну часопись. Про видані досі три спори сеї часописі ми подамо осібне справоздання, а тут згадаємо тільки про праці д-ра Зібрта в тім видавництві. В першім рочнику він не подав ніякої довшої праці, але вів відділ критики книжок по культурній історії та фольклористиці, котрий веде й у дальших роках. На ті критики працьовитого і талановитого вченого ми були дуже цікаві,

та швидко побачили, що вони зовсім не є ніякі критики. Для д-ра Зібрта немов не існують ніякі «питання», ані методологічні, ані глибші, соціологічні та психологічні, що в'яжуться з фольклористикою. Збирання, громадження матеріалу — ось його головний ідеал, після котрого він судить праці других; навіть в розбір того, чи матеріал сей зібраний критично, він не вдається, а коли ремонструє проти чому-небудь, так хіба проти явним уже фантазіям, не випливаючим з матеріалу, особливо ж проти мудруванням в старім міфологічнім стилю, та й то свої ремонстрації попереджує аж до втоми низькими реверансами перед Ганушем, хоч деінде сам же виказує, що той заслужений учений не тільки пильно збирав матеріал, але дещо таки й виссав собі з пальця. Раз тільки («Český lid», II, 80) д-р З[ібрт] натякає на те, що в своїх фольклорних студіях іде за слідами Тейлора* і Ланга*, т. є. держиться т[ак] зв[аної] антропологічної школи, але своїм звичаєм не вдається зовсім у вияснювання принципів тої школи, а ще й поповнює ту недокладність, що затягає й усіх слов'янських фольклористів у прихильники тої школи, до чого, очевидно, нема ніякої підстави.

Загалом у своїх критиках д-р З[ібрт] дуже добродушний: хвалить усіх і вся (в двох роках видав остріший суд лише про одну книгу, та й то німецьку!); особливо всі слов'янські фольклорні праці, на котрі він звертає головну увагу, є для нього дуже добрі, знамениті, бодай гідні уваги,— все одно, чи то пише Черни*, Бартош*, Крек*, Михайловський*, Пипін, Драгоманов, Сумцов, чи хто-небудь другий. Критик подає коротенько зміст праці, підносить те, що взято з чеського або доторкається чехів, а коли книга надто вже очевидно домагається докладнішого обговорення, обіцює вернути до неї колись при нагоді. Ми не знаємо, чи така добродушність критики є обов'язкова в Чехах, але на нас сі «критичні» замітки д-ра Зібрта роблять трохи прикре враження, бо, знаючи його широке очитання і знання, особливо в деяких галузях фольклорної науки (звичаї та церемонії), ми думаємо, що по поводу різних, іноді доволі мізерних праць, котрі він так добродушно хвалить, він міг би був висказати чимало свого, розумного і нового, і се, певне, було би корисне і для читачів журналу, і для самих критикованих авторів.

Зате в II і III роках «C[eského] l[idu]» д-р З[ібрт] помістив кілька цінних своїх праць. Лишаємо на боці ті праці,

що мають бібліографічну та історичну вартість для самих чехів, а придивимося ближче двом, котрі, по нашій думці, зазначують певний зворот у працях д-ра Зібрта, зворот до глибшої, ідейної аналізи зібраного матеріалу. Ті праці — се «Chození s klibnou (s koněm) v době vanoční a masopustní» і «Vynášení «smrti» a jeho výklady starši і novější». Вже в самім титулі сеї другої праці зазначено, що тут не ходить о сам матеріал, але також о його вияснення, а і в першій статті до повищого титулу додано «srovnávaci studie folkloristická». Та все-таки в однім і другім разі надто далеко на поле порівнюючої фольклористики д. Зібрт не забігає; матеріал чеський у нього — головна річ, а дискусія над виясненням його значення займає підрядне місце і трактована буває досить шаблоново. Автор наводить думки різних учених (звичайно без їх аргументації) і прилучається до котроїсь одної, також не аргументуючи, для чого се чинить. Інтересний тут особливо один уступ із статті про ходження з конем в часі різдва або м'ясопуст. Грімм уважав сей звичай прагерманським і бачив в нім зостанок культу Водана. Тільки пізніше віднайдено зостанки того звичаю у французів, англійців, слов'ян (і то майже у всіх племен), литвинів і т. і., де про Водана нічого й не знали. «Нема сумніву,— пише з цього поводу автор,— що сміло видумані догади, немовби в ходженню з конем був основою культ Водана, розпливаються в нівіщо, коли їх освітимо ярким світлом порівнюючого становиська. Як доказав детальними студіями славний дослідник В е с е л о в с ь к и й*, після всіх інших праць слов'янських (цитує П о т е б н і «О мифическом значении некоторых обрядов и поверий» і «Колядки и щедровки»*, С у м ц о в а «Культурные переживания»* і М а х а л а* «Nákres slov. bajesloví») і чужих (нацитовано довгий ряд французьких, англійських, італьянських та німецьких, починаючи від р. 1830), в церкві християнській до різдвянського празника на пам'ятку вродження Христа приплелися старі обичаї і повірки, зостанки поганських празників сонця, огню». Зіставляючи сю тезу з цитованими для неї книгами і авторами, дивуємось: невже д-р Зібрт не замітив, що власне Веселовський і Потебня в тій справі стоять на відмінних становищах? що Потебня, обкроюючи не раз фольклористичне порівнювання теми, ограничуючи його до самих слов'янських племен, виводить такі звичаї з поганського культу сонця і огню, коли тим часом Веселовський бачить в них не пережитки

давньої доісторичної темноти, а зостанки і сліди стародавніх к у л ь т у р н и х впливів греко-римських на слов'ян? Те, що далі говорить д-р Зібрт про сю справу — а говорить усього з 10 рядків,— не показує, щоб воно було йому досить ясне, а властиво показує, що він усе-таки далеко більше хилиться на бік Потебні, ніж Веселовського, на бік погансько-міфічних початків наших культурних пережитків, ніж історично-культурних. Не хочемо з цього робити заслуженому чеському вченому ніякого закиду, бо остаточно діло се поки що спірне і виводи Веселовського не у всім можуть бути приняті, та все-таки нам здається, що вчений, входячи на поле тих контроверсій, повинен нам і собі дати докладну справу про їх сучасний стан, не мішати противних опіній у одно і формулювати ясно та доказно свою власну думку.

Крім сього журналу, д-р Зібрт дописував і до інших видань. І так в р. 1893 він опублікував у «Světozor»* — і передрук старої чеської книжечки Данила Феттера* «Опис Ісландії», дуже інтересної не тільки задля мови і живості, з якою вона написана, але також задля тих звичаїв і обичаїв, які в Ісландії бачив і старанно описав Феттер. До передруку д-р З[ібрт] додав короткий вступ, де описав старий друк (мабуть, унікат), що находиться в чеськім музеї, і звернув увагу на його важність для історії культурної.

Тільки в половині сього року вийшла в виданнях Чеської Академії наук у Празі книга д-ра Зібрта, котра і обсягом горизонту студій, і багатством наукового апарату перевищує всі дотеперішні праці сього вченого і ставить його ім'я в ряді ліпших європейських фольклористів. Книжка ся має напис: Seznam pověr a zvyklostí pohanských z VIII věků (Indiculus superstitionum et paganiarum), jeho význam pro všeobecnou kulturní historii i pro studium kulturních přežitků v nynějším lidovám podání, ze zvláštným zřetem k české lidovádě. Книга ся різниться де в чому від усіх попередніх праць д-ра Зібрта, а головно тим, що тут перший раз вихідною точкою його праці не є предмет чеський, значить, уже саме заложення праці ставить її на широкий, міжнародний ґрунт. Чеський матеріал, звісно, і тут займає значне місце, та він служить тільки причинком, є тільки одним огнивом у довгім ланцюзі рівнорядних даних, черпаних із фольклору і культурної історії інших європейських народів.

«Indiculus superstitionum et paganiarum» є спис 30 пунктів, проти котрим повинні були виступати священики на казаннях і при сповіді як проти зостанків поганства. Спис сей повстав в VIII в. в Німеччині і тепер находиться в Римі в Ватіканській бібліотеці. Давно вже звернули різні вчені увагу на сих 30 рядків письма; від XVII в. про них списано цілу літературу, котру приводить д-р З[ібрт] на стор. 7. Деякі з них для нас майже темні, так що ледве можна догадуватися, про що йшла річ; інші знов занадто загальні та уривкові. Зложення сього індексу одні приписують синодові в Лестін 743 р., другі — св. Боніфаціеві, апостолові німців*, інші відносять його — і се буде, мабуть, найправдоподобніше — до часів Карла Великого*.

Д-р З[ібрт] приступає до пояснення сього індексу поганських звичаїв, як уже було сказано, з дуже обширним апаратом науковим, котрий і становить головну вартість його книги. Він притягає до порівняння поперед усього середньовічну літературу церковну, ухвали синодів, т[ак] зв[ані] Pönitenzialbücher, т. є. вказівки до відбування сповіді і накладання кар церковних[1], далі тодішню літературу світ-

[1] Д-р Зібрт приводить їх бібліографію, та з слов'янських знає тільки чеські, писані по-латині, а не знає, мабуть, сербської книжечки «Исповіедаоник сабранъ из православніех научителя по П. О. Меѱру Иерониму Панормитану реда Приповіедалана С. Доминика, принесен оу іезик Босански трудом П. О. Стіепана Матиієвича Солинянина, реда с. Франческа Малє Братіє Обслужуѣучіех, даржавє Босне Арчентине Приповіедаоца. In Roma... 1530». Книжечка ся, хоч і новіша, та все-таки де в чому інтересна, бо, крім загальних речей, містить дещо підладжене до місцевих обставин. І так читаємо в ній (подаю текст в перекладі): «Вірити, що небо або звізди впливають на нашу волю,— гріх смертельний. Прикликати диявола для ворожби або для інших цілей — гріх смертельний. Вести приязнь з дияволом або яку-небудь умову — гр[іх] см[ертельний]. Держати диявола в посудині або в перстені — гр[іх] см[ертельний]. Вірити в сни і силкуватися з молитвою відгадати з них речі будущі або укриті — гр[іх] см[ертельний]. Вдаватися до ворожби, що чиниться з майстерством або розумінням чортівським із віщування або лету птахів або інших рухів звірячих, як се чинили поганці,— гр[іх] см[ертельний]. Пильнувати, щоб не робити деяких діл в певні дні, задля того що сей день злий чи нещасний або держатися в тім звіздослова, — гр[іх] см[ертельний]. Далі признається там смертним гріхом: кидати жереб для ворожби з явною або таємною умовою з чортом, як се чиниться при чарах та волхвованню, чарувати в цілі віщування або уздоровлювання, «рієти на срамоту божю али светіехъ, или споменути оу де срамне божіе или светіехъ сардито или шале», «проклинати или посилати зло аеру, огню, или иному створеню неразложному без мысли ніе гріехъ смартни». При-

ську, особливо закони проти поганських обичаїв та натяки про них в писаннях історичних. Та не вдоволяючися тим, він притягає до порівняння з тими середньовічними свідоцтвами здобутки нового фольклору, звичаї народів нецивілізованих і зостанки їх у народів цивілізованих. Він показує, що «обичаї і повірки, котрі «Indiculus» карає і проклинає як поганські, при докладнішім досліді находимо й досі, в часі, коли ми живемо, в людових переказах європейських, хоча в формі затертій, зміненій, а рівночасно находимо їх у народів неосвічених, у т[ак] зв[аних] диких племен в формі повнішій, первіснішій, ближчій до поганських звичаїв, котрі церков на початку середніх віків боронювала охрещеним народам. Ті самі людові обичаї, ті самі повірки, котрі нам «Indiculus» вказує на розсвіті цивілізації європейських народів, а котрі довго опісля переживаються в різних появах у пасмі середньовікової культурної історії і досягають аж до найновішої доби, кружать і донині в переказах первісних народів, де можуть і досі рости і розвиватися свобідно без уменшень і змін, які робила у освічених народів поступаюча культура. З сього бачимо, як з однакових причин в різних часах, на далеких від себе місцях виростали і виростають в людській думці виображіння, погляди, поняття, відповідні до того поступу, а між собою подібні або й тотожні». Сказати правду, ані з повищих слів, ані з дальших матеріалів, зібраних д-ром Зібртом, ми сього не бачимо. Бо поперед усього ми не знаємо, які іменно звичаї та повірки картає «Indiculus». Як уже сказано, текст його занадто короткий: се немов титули поодиноких розправ або замітoк. Ось, н[апр.], I. De sacrilegio ad sepulchra mortuorum. Певна річ, що мова тут о якихось обрядах похоронних, але о яких? Д-р Зібрт збирає з давніших і пізніших християнських писань множество свідоцтв і описів про різні звичаї похоронні, та все-таки ми не знаємо напевно, чи іменно ті звичаї має на меті «Indiculus» або котрі з них іменно. А далі нам здається, що з загальнолюдською теорією звичаїв і обичаїв треба бути не менше обережним, як і з усякою іншою. Добре то сказати: такий

знаком чарів та волхвования вважається говорення слів, котрі не є правдиві або котрих говорячий не розуміє, маги такі слова написані на шкурі, а не на звичайнім папері, збирати сліди людські з землі, носити при собі письма або листки, попписані незрозумілими словами та знаками, і т. і. (стор. 46—50).

І такий звичай є загальнолюдський, властивий певній добі цивілізації і серед аналогічних обставин повстає в різних сторонах незалежно,— і на доказ сього привести 5, 10, 20 племен з різних сторін і часів. Кому вистачить такий доказ? Адже ж тут би треба вичислити всі народи всіх часів, а то хто ще знає, які там були зв'язки між тими різними племенами і чи даний звичай не повстав десь у одного та не перенісся разом зі звісною хвилею цивілізаційною до інших? Адже ж нині ми знаємо, що вандрівка таких хвиль цивілізаційних розпочалась іще в доісторичних часах разом з вандрівкою нефритових ножів, діоритових топориків та бронзових мечів і фібул. Що, наприклад, якби хтось, бачачи буддійські вірування і обряди у якутів, монголів, тібетанців, японців, бірманців та сінгалезів, а рівночасно бачачи аналогічні вірування і обряди у християн в Ісландії, Скандінавії, Іспанії, Італії і по інших краях, сказав би, що буддизм є загальнолюдський, що появляється в різних місцях і часах у різних народів, в різних кліматах незалежно у одних від других? Що сказав би на таке твердження історик, котрий знає, якими дорогами ті звичаї, погляди і інституції розходилися з краю до краю? Так само т[ак] зв[ані] первісні племена не повинні в таких теоріях фігурувати без застережень, принаймні племена африканські, котрі правдоподібно мають за собою дуже довгу а нам незвісну історію, котрі довгі віки підлягали могучим впливам єгиптян, фінікіян (руїни фінікійських будівель і фінікійські монети находяться на полудневих окраїнах Африки, в краю кафрів і готентотів), греків і римлян, а також племена американські, з котрих многі виробили були доволі високу і оригінальну культуру, значить, мали також поза собою історію і широкі історичні впливи та взаємини, о котрих ми дуже мало що знаємо. Фольклористика може де в чому причинитися до вияснення отих великих загадок, які насуває нам минувшина людської раси, але природнича, антропологічна теорія, по нашій думці, всього менше спосібна до такого вияснення. Звичаї і обичаї як пережитки певних давніх станів цивілізації повинні бути трактовані як явища історичні, для котрих має вагу думка, що історія не повторяється, принаймні щодо більших важніших фактів.

Ті загальні уваги, котрі ми вважали потрібним висказати про саму теоретичну основу праць д-ра Зібрта, а особливо сеї остатньої і, без сумніву, найважнішої, не

вменшують вартості тих праць, котрі є і довго ще будуть багатим джерелом інформацій для кожного фольклориста, прекрасними збірками цінного матеріалу фольклорного і історико-літературного. Особливо його книжка про «Indiculus superstitionum» є цінним вкладом в науку загальноєвропейську і являється для звичаїв і обичаїв таким багатим і пожиточним підручником, як Лібрехтове видання «Otia imperialia» Гервасія з Тільбері* для середньовікових казок і легенд. Книжка д-ра Зібрта робить честь чеській науці і Чеській Академії, що видала її своїм накладом.

ВАСИЛЬ ЩУРАТ*. ЗАМІТКИ ДО ПОЕМИ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА «ЧЕРНЕЦЬ»

(Передрук з «Діла»). У Львові, 1894

Праця над детальним вияснюванням творів Шевченка поступає чимраз далі. Майже рівночасно появилася обширна праця д-ра О. Колесси про вплив Міцкевича на Шевченка* (про неї скажемо в слідуючій книжці) і невеличка праця Щуратова*. Шевченкова поема «Чернець» цікава не з одного погляду; під зглядом артистичного оброблення вона одна з найкращих Шевченкових п'єс, а й під зглядом психології вона вельми цікава. Коли правда те, що звичайно приймається і що без дискусії приймає й д. Щурат, що ся поема написана вже в Орській кріпості 1848 р., то се був би документ незвичайно бодрого та смілого настрою його духа, яких в його «невольницьких» творах не стрічається більше. Д[обродій] Щурат не вдається в аналіз сього психологічного підкладу поеми, хоча й стверджує її переважно суб'єктивний характер; на такий аналіз повинен був навести його сам вступ поеми, де Шевченко відразу ставить себе немов як сучасника, як свідка-самовидця описуваних подій («У Києві на Подолі братерськая наша воля»). Д. Щурат згадує вправді і доказує досить вірно, що Шевченко мусив чути аналогію між своєю долею і долею Палія, а Палієві ідеали вважав і своїми, та тут варто було не тільки вказати ідеали історичного Палія, але вникнути глибше в те, що д. Щурат називає ідеалізацією паліївщини у Шевченка, т. є. виложити, як саме розумів Шевченко сі Палієві ідеали. Впрочім, надто високих вимог до праці д. Щурата ставити не можна; він хотів дати тільки «Замітки», а дав дещо більше: історичну і народну (пісенну та легендову) основу Шевченкової поеми він показав добре (для повноти варто було б узглянути й працю А. Ролле* «Bunty Palejowe»), виказав, що в своїй концепції Палія Шевченко

не держався докладно ані історії, ані легенд народних, що заставив Палія кінчити свій вік у монастирі, не згідно ані з історією, ані з традицією, заставив його жити аж до часу, коли Петро велів гонити українців на канальні роботи, т. є. до 1716 р. Вказав також д. Щурат зв'язок між піснями народними з Шевченковою поемою: варто б ще додати, що ефективний стих «Ой високо сонце сходить, низенько заходить» узятий Шевченком живцем із народної пісні про Палія. В усякім разі праця д. Щ[урата] являється цінним причинком до пояснення творів Шевченка, тим ціннішим, що свобідна від усяких самовільних догадок, від усякого алегоризування та філософування, котрим досі часто грішили інтерпрети Шевченка.

ЕТНОЛОГІЯ ТА ІСТОРІЯ ЛІТЕРАТУРИ

Історія літератури є наукою досить молодою. Ані античність, ані середні віки не залишили нам праць, які хоча б певною мірою можна було віднести до історії літератури. У минулому взагалі мало турбувалися долею поетів і письменників та еволюцією їхньої творчості. Надзвичайно багаті літератури — грецька і римська — не залишили нам у спадщину жодної пристойної біографії хоча б одного з своїх поетів, письменників та мислителів. Такі твори, як «Поетика» Арістотеля*, «De claris oratoribus» Ціцерона*, риторика Квінтіліана* і т. п., згадують лише найкращі твори, можна сказати, випадково, не з метою їхнього історичного аналізу, але скоріше з метою виведення з них правил для всіх майбутніх творів, які треба писати в цьому плані. Це виведення правил слід вважати за ознаку занепаду творчості, за початок застою, яке по добі розквіту проявилося як в літературі грецькій, так і римській. Тільки належно трактована історія літератури, що представляє цілісність її розвитку, могла б запобігти застою письменства в мертвих формулах і наслідуваннях, але саме цієї протиотрути античні літератури не знали.

Те саме було в Індії, де про найвидатніших письменників, таких як Калідаса*, Сомадева*, граматик Паніні* та інші, ми маємо лише окремі нотатки, без хронології, і де внаслідок цього дати життя цих письменників коливаються в межах цілого століття. Так само не можна вважати за спробу [створення] історії літератури таких бібліографічних виписок, як «Міріобібліон» Фотія* (IX ст.), арабський «El Fihrist»* (XI ст.), ані теж невеликого твору «De auctoribus et libris» німецького монаха на ім'я Конрад Хірсау-

гінсіс (XII ст.), незважаючи на те що два перших твори, з нашої точки зору, мають величезну вартість саме як матеріал для історії літератури, як уривки з творів, що загинули, або з записок про твори та авторів, також забутих або таких, щодо яких ми не знали б, де їх помістити і як датувати.

Тільки розпочате в Італії в XV ст. відродження науки й мистецтва поряд з іншими подіями поклало перші підвалини під науковий розгляд історії літератури. Оскільки це відродження в першу чергу йшло від античної літератури, природно, отже, що воно повинно було викликати найжвавіше зацікавлення історією цієї літератури. Почали старанно збирати рукописи давніх авторів, видавати їхні твори, призбирувати розсипані біографічні деталі, таким чином покладено початок для дальших досліджень. З якою сумлінністю та дбайливістю це робили,— найкращим доказом є те, що критично-біографічні передмови про багатьох давніх авторів, додані до старих видань творів цих авторів, написані такими вченими-гуманістами, як Скалігер*, Казобон*, Гюго Гронтіус* та інші, задовольняли вчену Європу на довгі віки і не втратили своєї цінності й донині. Не обмежувалися при цьому самими так званими класичними творами. З однаковою дбайливістю досліджували також твори пізніші, письменників християнських, незважаючи на їхню нерідко варварську мову. Доходили навіть до новіших письменників. Данте був, мабуть, першим з тих письменників, до яких після якихось 100 років по смерті звернулась літературна критика — ми маємо тут на увазі лекції про нього Боккаччо у Флоренції і відомий коментарій до його «Божественної комедії», що постав з цих лекцій.

Але часи гуманізму не дали нам більш-менш серйозної спроби історії літератури, хоча б тільки античної. Формула розуміння літератури не виходила тоді ще поза біографію і коментування творів — коментування більш абстрактно-філософське, ніж критично-історичне.

Щойно вік XVIII є, власне кажучи, періодом, коли історія літератури стає поряд з політичною історією як наука рівнозначна з нею, яка вимагає спеціальної праці. Цікаво, що її викликали два фактори: розвиток власне політичної історіографії, яка змужніла набагато раніше, маючи такі прекрасні зразки в працях античних істориків і багаті матеріали в середньовічних хроніках, у полемічних творах і

памфлетах з часів Реформації,— і розвиток церковної історіографії і агіографії, що нею займався орден бенедиктинців*, який, починаючи від XVI ст., спеціально утримував агіографічний заклад і видавав монументальні «Acta Sanctorum Bollandiana», для яких з незвичайною старанністю призбирувано матеріали — рукописи й документи — з усіх бібліотек Європи. А поряд з цим систематично видавалися твори святих отців («Maxima bibliotheca patrum» і «Auctarium»), в яких вперше можна було бачити еволюцію думки і письменницького методу цілого ряду авторів. Отже, не дивно, що з бенедиктинського ордену вийшов теж перший колосальний план написання сучасної національної історії літератури. На початку XVIII ст. французькі бенедиктинці з конгрегації св. Мора* Дом Гійом, Руссель (пом. 1717) і Дом Антуан Ріве* склали план опрацювання сукупності всієї історії французької літератури від початків французького письменства. Конгрегація затвердила ці плани. Зібрано величезний матеріал, організовано окремий інститут, до якого запрошувалися найздібніші письменники, і вже у 1728 р. вийшов пробний том монументальної «Histoire littéraire de la France», який містив програму всього твору, розрахованого на кілька десятків томів in folio[1]. Можна сміливо сказати, що рік появи цього пробного тому був також роком початку історії літератури в справжньому науковому значенні. У 1733 р. вийшов перший том, що містив історію початкового письменства Галлії і римські часи аж до року 406 н. е. У 1735 р. вийшов другий том, що представляв історію письменства в V ст.; у 1735 р. вийшов також третій том, що охоплював віки VI і VII; у 1738 р.— четвертий том, де викладалась історія письменства від 701 р. до 840; у 1740 р. — том п'ятий, що містив кінець IX ст.; у 1742 р.— том сьомий (від 1001 до 1068), а в 1747 р.— том восьмий, де опрацьовано кінець XI ст. Ці вісім томів, плід подиву гідної праці цілого інституту при конгрегації св. Мора, вийшли під редакцією Дом Ріве, який помер у 1749 р. Вчений цей ще залишив у рукописі дев'ятий том, який також вийшов у 1750 р., виданий його наступником Дом Тайандьє. Так успішно розпочата справа розвивалася далі. У 1756 р. вийшов десятий том під редакцією Клемансе*, Пусе і Колома, в 1759 р. Клемансе і Клеман* видали одинадцятий том, який доведено до 1167 р.; нарешті в 1773 р.—

[1] Розмір у пів-аркуша, буквально — в аркуш *(лат.)*. — *Ред.*

том, що доповнював дванадцятий, який містив монографію про св. Бернарда* і Петра Шановного*. Як бачимо, у 13 величезних томах учені-ченці дійшли ледве до половини XII ст. Щоправда, вони просувались тут майже виключно на характерному для них полі — латинського і церковного письменства, даючи при цьому багато цитат, наводячи in extenso[1] акти й документи, що відносяться до письменства, добуваючи з архівів невідомі досі речі. Французька революція перервала цю працю, але не назавжди. Французька наука з гордістю дивилася на цю справу, і Наполеон декретом від 1807 р. визнав її як народну справу і доручив продовжувати її Французькій Академії. Члени цієї інституції, діставши в спадщину також матеріали, зібрані бенедиктинцями, не обмежилися ними і почали дальші пошуки. Щойно у 1814 р. міг вийти наступний том, тринадцятий по порядку. Відтоді спеціальна комісія безперервно працює над цим твором.

Найвидатніші імена зоріють в ряді видавців окремих томів або ж співпрацівників цього видання; досить буде назвати таких вчених, як Аморі Дюваль*, Пті-Радель*, Ф. Ляжар*, Фор'єль*, Полєн Паріс*, Літтре*, Гастон Парі*. До цього часу видано 30 томів і не дійшли ще до кінця XIV ст. Навпаки, в останніх томах ми знаходимо щораз багатшу спадщину давніших віків, речі, не враховані бенедиктинцями, але такі, що кидають не раз дуже цікаве світло на хід розвитку духовного життя Франції. Немає нічого більш повчального, як порівняння останніх томів зі старими. Там особи видатних письменників на першому плані: питання біографічні та бібліографічні є головним предметом пошуків; тут нові вчені намагаються вловити й передати духовну фізіономію доби з її добрими і слабкими сторонами, досліджують певні жанри творчості від найскромніших початків, від перших імпульсів і джерел аж до найпишнішого розквіту і далі до занепаду, а скоріше до переходу в інший рід творчості. І обсяг дослідження став більшим, і саме дослідження поглиблено, вдосконалено.

Я зупинився довше на цьому величезному творі тому, що він типовий і повчальний. Можна сказати, що в кожній фазі свого розвитку він служив за зразок для опрацювання історії літератури в інших народів. Можна тут виділити три головні фази. Перша може бути названа б і б л і о-

---

[1] Повністю *(лат.)*. — *Ред.*

графічною. Історія літератури полягала тут на переліку якнайбільшої кількості книжок, згрупованих за темами та авторами, без глибшого аналізу, без відчуття того живого зв'язку, який встановлюється між твором, його автором і суспільством. У Німеччині головним представником цієї школи був Теодор Грессе; у нас цим шляхом йшли Йохер*, Вишневський* та інші.

Друга фаза є біографічною. Однією з рис романтизму XIX ст. була емансипація особистості, підкреслене не раз вивищування свого «я», обоготворення одиниць незвичайних і геніальних. Карлейль* був одним з пропагандистів цього напрямку в історичній науці. У розгляді історії літератури почали більше, ніж до того часу, концентрувати увагу на видатних особистостях, на геніальних письменниках та їх творах, гордо ігноруючи пересічних. Серед істориків німецької літератури типовим представником цього напрямку є Гервінус*. Цей напрямок тримається в значній мірі до цього часу, знайшовши в новіших часах талановитих представників в Тені*, Брандесі*, Бурже* і в інших так званих французьких психологах, які головним завданням своєї праці вважали відтворення духовної фізіономії певного автора, його уподобань, почуттів і нахилів, одним словом, завдання більш художнє, ніж наукове.

Нарешті, остання фаза в розгляді історії літератури, та, на якій я хотів би дещо детальніше зупинити увагу шановних слухачів, може бути окреслена назвою культурно-історичної. Значення цього напрямку полягає в цілковитій зміні точки зору, з якої трактується історія літератури. Бо коли в першій фазі на першому плані стояли книжки й цілі бібліотеки книжок і досить було перерахувати якнайбільше заголовків, аби бути найбільшим ученим, коли в другій фазі на першому плані стояла особистість авторів і історія літератури уявлялась пасмом гір, де видно лише верхи, а все внизу покрите імлою,— то в третій фазі змінився сам погляд на те, чим є література. Це вже не мертвий збір книжок, не Парнас авторів, це щось далеко більше, це суперечність явищ і витворів духовного життя даного народу. Духовне життя народу в усіх його верствах — ось та широка основа, на якій будується ця нова концепція історії літератури. Все, що тільки впливає на зміну у формі або змісті цього духовного життя, має бути предметом пильної уваги з боку

історика літератури, якщо він хоче зрозуміти літературні явища даної епохи. А отже, вже не сама лише освіта, письменство й література, але й політичне та економічне життя повинні братися до уваги; історик літератури мусить бути істориком цивілізації свого народу і історію літератури повинен розглядати як частину, і то дуже значну, хоч і не єдину, історії цивілізації. А що цивілізація є як атмосфера, яка оточує людину з усіх боків від її народження аж до смерті, а сама не знає ні політичних ні національних кордонів, передається від народу до народу, модифікуючи оригінальні расові, племінні особливості кожного народу, кожного індивідуума,— отже, й історик літератури, який хоче справді по-науковому впоратися із своїм завданням, не може замикатися в межах однієї суспільної верстви, одного суспільства, однієї раси, але повинен завжди чуйно реагувати на віяння цивілізаційних течій, які приходять ззовні і знаходять свій вираз якщо не в самих літературних творах, то у зміні уподобань, смаків та естетичних оцінок, що в кінцевому результаті нерідко впливає на зміну всього обличчя даної літератури.

Така широка постановка поняття історії літератури вийшла в значній мірі від тієї галузі знання, яку ми звикли на англійський зразок називати фольклористикою, або народознавством. Початки цієї галузі знань датуються половиною XVIII ст., коли вперше було звернено увагу на так звану народну поезію, яку усно зберігали селяни, жебраки і т. п. Перші збірки такого характеру постали в Шотландії та в Англії, де єпископ Персі* зібрав багато балад і народних пісень, які видано після його смерті. У Німеччині Гердер у своїй праці «Stimmen der Völker in Liedern» і своїми запальними статтями про народну поезію різних народів дав початок збиранню й коментуванню цієї усної літератури. Брати Грімм* надзвичайно просунули вперед одне і друге, публікуючи прекрасні збірки народних казок, історичних переказів і залучаючи величезну масу інших матеріалів у працях про німецьку міфологію, про юридичну старовину і т. п. Паралельний рух починається і в інших країнах Європи, не виключаючи і слов'ян, багату оригінальну традиційну літературу яких Гердер гаряче підносив.

Я не збираюся тут перераховувати всі збірники цієї традиційної літератури, іноземної і нашої, бо вважаю, що учасникам її відомі найважливіші з них. Я не маю на увазі

також обговорювати ті теорії, які протягом нашого століття висловлювалися щодо значення і походження цієї літератури.

Не вдаючися тут до переліку всіх цих теорій, гадаю, що можна було б їх поділити на дві групи: такі, які відносили початок традиційної літератури до праісторії народів, до доби міфологічної або ще далі, до стану первісного дикунства,— і такі, які вбачали в ній продукт пізніших часів, один із плодів довговікових і різнорідних взаємин між різними цивілізованими народами. Якщо перша група теорій літератури приймає імперсональний, збірний початок цих творів, друга виходить, по суті, з одиниць, обдарованих художнім чуттям. Коли перша шукає в них слідів найбільшої дикості, друга відкриває у них залишки старих цивілізацій, затертих новими нашаруваннями й течіями. Коли перша заздалегідь вириває їх з усіх доступних нам хронологічних рамок, друга вбачає в них безперервний процес, що супроводжує увесь духовний розвиток народу, а отже, припускає, що кожна історична фаза в цьому розвитку має свою відповідну традиційну літературу або в результаті залишила свої сліди у традиційній літературі, доступній нам зараз.

Немає жодного сумніву, що, виходячи з цієї точки зору, ті обидві групи поглядів можна звести до спільного знаменника, бо, з одного боку, школи міфологічна й антропологічна не здатні навіть при найбільших зусиллях віднести до часів доісторичних всього скарбу традиційної літератури, всіх тих обрядів, звичаїв, вірувань, заклинань, пісень, казок, новел і анекдотів, які живуть в устах народу, на яких нерідко дуже добре видно печать християнства, відгомін фактів пізніших, історичних. Ці школи повинні, отже, визнати, що хоч і яким широким був би обсяг того, що вони повертають доісторичній творчості, все ж таки залишається ще величезний запас пам'яток пізнішої творчості з історичних часів. З другого боку, культурно-історична школа не може заперечити, що якщо кожна фаза історичного розвитку у даного народу мала свою традиційну літературу, яка залишила сліди в загальній скарбниці традицій цього народу, то повинна її, отже, мати й доба доісторична. Наявність, отже, слідів цієї епохи згадана школа не заперечує, але застерігає від перебільшення у вишукуваннї їх, від надмірного поспіху в тлумаченнях, від ненаукового підтягання фактів до теорій. Ця школа радить

застосовувати метод скоріше ретрогресивний, ніж апріорний, тобто дослідити передусім ті частини традиційної літератури, які відносяться до епох менш віддалених, починаючи від найсвіжіших, досліджувати їх у такий самий спосіб і з застосуванням тих самих засобів історичної критики, якими ми досліджуємо історичні документи і явища писемної літератури, художньої. Так посуваючись назад, від явищ ближчих до дальших, від певніших до менш певних і не забуваючи ані на мить тієї засади, що цивілізація є справою міжнародною, є продуктом діяльності всіх віків і багатьох народів, які в різний спосіб контактували між собою, а отже, продукти духовні є в значній мірі витвором цієї діяльності і відлунням цих взаємин, ми можемо з часом сягнути і в сивину передісторії з більшою, ніж нині, надією дійти до якихось певних результатів.

Такими є засади цієї школи. А якими є наслідки її досліджень? Коли ми розглядаємо давні твори цієї народної літератури, дві речі впадають нам в очі: подібність цих творів у народів, що живуть далеко один від одного, різноплемінних і різномовних, і подібність тих усних творів, що були записані в новіші часи, до творів старого письменства. На першу подібність звернули увагу ще вчені міфологічної та антропологічної шкіл. Перші намагалися пояснювати це спільною традицією, винесеною з спільної праазійської вітчизни, другі — як явища, що виникли незалежно у кожного народу, як наслідок однаковості людської натури і однакового ступеня цивілізації. Ускладнює справу не на користь міфологістів той факт, що такі самі традиції знайдено також у племен, що не належать до арійської раси; ускладнює її й не на користь антропологістів і той факт, що у багатьох племен у дикому стані не знайдено ні сліду таких традицій, які вони приписують диким арійцям, і що взагалі в традиційній концепції ані однаковість людської натури, ані однаковість цивілізації зовсім не вирішує справи, а народи, які стоять не раз дуже низько щодо культурного розвитку і не мають за собою високоцивілізованого минулого, мають все-таки усну традицію, яка свідчить про дуже високу й вишукану культуру.

На подібність між традиційними творами і творами старої художньої літератури звернено увагу досить давно, але дослідження в цьому напрямку дали несподівано гарні і цікаві результати, натомість дослідження міфологістів та антропологістів мають ту ваду, що до жодного позитивного

результату, який можна науково перевірити, вони не приводять, але, як правило, розпливаються в тумані припущень або банальних узагальнень. Так як сокирки з нефриту і яшми, знайдені в місцевостях, де цих мінералів немає, вказали нам сліди прадавніх торговельних і обмінних взаємин між племенами епохи неоліту, так само твори усної літератури виявили сліди мандрувань певних духовних і цивілізаційних течій з півдня на північ і зі сходу на захід, вони виявилися в дуже багатьох випадках відгомоном давніх художніх творів, що постали далеко від того місця, де цей відгомін долітає до нашого вуха. Наші звичаї й обряди виявилися рештками старих інституцій — не конче народних; наші закляття, забобони й народні повір'я стали значною мірою відгомоном так само далеких, не народних, але книжних повір'їв, поглядів і теорій. У такий спосіб розширене історико-літературне дослідження абсорбує і вміщує в певних хронологічних рамках безліч таких традиційних творів, які ще недавно без вагань відносили до праісторії або до колиски арійського племені.

Ці дослідження не залишилися без впливу і на власне історію літератури. Можна сміливо сказати, що вони в основному дали стимул до пошуків старих друків і рукописів, на які раніше не звертали уваги саме через те, що їхній зміст вважали дурним, дитячим, варварським. Знайдено безліч повістей, легенд, апокрифів, заклять і переказів, які раніше вважали результатом брехливості або нерозумності авторів, а які тепер у зіставленні з творами так званої народної уяви набрали нової, несподіваної вартості. Відкопали цілі поклади цієї старої літератури і з подивом помітили, що не раз під варварською формою криються в них справжні перлини поезії, які часто перевершують твори, які досі вважали класичними. А передусім незвичайної ціни надало тим старим запискам саме те, що в них знайдено ланку, яка поєднує літературу усну з писемною. Більше того, оті старі записки, байки, апокрифи, легенди виявлялися звичайно переробками інших, часто втрачених, високохудожніх або взагалі в історії літератури цінних творів, які постали далеко, мандрували з краю до краю, від народу до народу. Виявилося далі, що ці записки або їх усно передавані відгуки часто ставали знову мотивами нових художніх творів, нових переробок, які виникали в нових умовах, а отже, вносили нові модифікації в саму тему.

Таким чином поступово заповнилась та прірва, яка до недавнього часу відділяла літературу усну від писемної. Обидві виявилися витвором одного духа, одного духовного життя, що визначається в двох напрямках. Більш освічені верстви йдуть уперед, створюють літературу для себе, часто гордо відмежовуючися від участі у ній темних і неписьменних верств. Але й ці темні верстви не позбавлені духовного життя, і вони вимагають духовної їжі і беруть її звідки можуть, перетравлюючи по-своєму ті крихти, які перепадають з учти їхніх старших братів. Коли ж ці старші брати відділяться надто великою прірвою від менших, впадуть у пересиченість і безплідність, тоді геніальні одиниці з-поміж них зв'язують знову порвані нитки, повертаються до темних мас і цими, колись свідомо чи несвідомо кинутими крихтами, перетвореними в традиції народу, насичують і зміцнюють свої духовні сили, творять справді народну літературу.

У попередніх працях з історії польської та української літератури на цей бік питання звертали ще дуже мало уваги. Ми маємо величезні й багаті збірки традиційних творів, але надто мало уваги зверталося до цього часу на їхнє походження, на хронологічний їх розподіл, на розмежування мандрівних елементів від питомих. Коли ця праця буде здійснена, буде можливість поширити дослідження історії літератури також на цю сферу. Небагато зроблено також ще для вияснення зв'язків нашої традиційної літератури з старим та сучасним письменством, що з часом також повинні поширити й поглибити наші знання, особливо про початки і зародження народної літератури. Мета цієї доповіді — передусім звернути увагу істориків літератури на ці різноманітні зв'язки між історією літератури і традиційною концепцією і вказати напрямок, у якому, на мою думку, повинні виконуватися майбутні праці з історії нашої літератури.

ЛОРД БАЙРОН

Може, ані один поет на світі при такій односторонності свого таланту не мав такого широкого і глибокого впливу на сучасну і пізнішу літературу, як лорд Байрон. Се знак, що висказуючи свої погляди, болі, мрії і змагання, він висказував заразом і те, що відчував цілий загал, чим жила уся суспільність,— знак, що він був духовим, а до того геніальним представником свого часу. І що цікавіше! Хоч чистокровний англічанин а в творах своїх такий національний, як мало котрий поет від часів Шекспіра, Байрон мав величезний вплив на поетів інших народностей, в тім числі й слов'янських, і не перестав бути зрозумілим для широких мас інтелігенції всього світу. Є се нехибний знак, що під національною і навіть класово-аристократичною оболочкою живе у нього ч о л о в і к, незвичайний і при всіх своїх хибах глибоко симпатичний, чуткий на всі людські радощі й болі, незрівнянний майстер — переливати ті чуття в слово. Лорд Байрон великий поет головно для того, що був великим, незвичайним чоловіком, і в тім, мабуть, лежить головна причина його чаруючого впливу на сучасних і потомних.

І

Джордж-Гордон Байрон родився в Лондоні 22 січня 1788 р. Батько його Джон Байрон був хапітаном і провадив гуляще життя. Щоб поправити свої маєткові відносини, він оженився другий раз з багатою шотландкою Катериною Гордон, від котрої й родився наш поет. Та швидко опісля батько покинув жінку з дитиною і поїхав до Франції, де незадовго помер. Мати з маленьким Джор-

джем, котрий був дуже вродливий, та змалечку хромий на ногу, поїхала до Шотландії і жила досить бідно в місті Ебердіні (Aberdeen). Та бідність ся недовго тривала. В ту пору вмер внук лорда Байрона, що доводився рідним братом Джорджевого діда, котрий був адміралом. Той старий лорд Байрон, чоловік загально нелюблений, злий і відлюдний, прозваний «б е з б о ж н и м Б а й р о н о м», був з титулу свого лордства дідичем великих маєтностей, котрі мусили неподільно переходити з батька на сина. «Безбожний Байрон», про котрого говорили, що замучив свою жінку, що ненавидів свого сина і наслідника, а переживши його, переніс ту ненависть на свого внука, як міг, так руйнував родовий маєток, щоб якнайменше добра лишити тому внукові. Але вийшло так, що безбожний лорд пережив і внука, і тоді маленький стрийчаник Джордж, яко останній мужеський потомок сім'ї, стався наслідником його титулу і маєтку. «Безбожний Байрон» відразу зненавидів того «хромого хлопчика з Ебердіна», як називав Джорджа, котрого і не хотів бачити й на очі. Та проте маєткові відносини Джорджа і його матері відразу поправились, хоча «безбожний Байрон» ще жив.

Мати Джорджова походила також з хоровитої, нервово розстроєної сім'ї і сама була крайньо нервова та неконсеквентна в поступуванні. Вона раз цілувала та пестила маленького Джорджа, то знов відпихала його від себе і мучила його без ніякої причини. При тім же хлопчик був незвичайно живий і збиточний, а непедагогічне обходження з ним матері зробило його страшенно дражливим, гордим, палким та пристрасним. На п'ятім році мати віддала його до дешевої і лихої школи, бажаючи хоч на пару годин в день не бачити його при собі. Та швидко змінила думку, відібрала його зі школи і найняла йому домашніх учителів. Між ними трапився один, до котрого малий Джордж дуже прив'язався і від котрого багато скористав; се знов не подобалось матері; вона відправила учителя і оп'ять віддала сина до школи. В школі Джордж учився не особливо, та зате читав багато, особливо книжок історичних і описів подорожей, найпаче по східних краях. Хоч хромий, Джордж був, однако, дуже сильно збудований і відзначувався між усіма шкільними товаришами проворністю при всяких забавах, силою і відвагою. Мати непастанно мучила його, закликаючи різних знахарів та лікарів, щоб натягали йому ногу, через те хлопчик змалку вже привик переносити

болі, так що серед докучливої муки міг сидіти за наукою, стараючись навіть виду не подати, що його щось болить. Зате рад був, коли мати брала його з собою, їдучи в різні сторони Шотландії відвідувати своїх свояків. Особливо романтично-дика природа гір шотландських робила на нього сильне враження, а побут у горах придавав йому здоров'я і сили.

В кінці р. 1789 умер старий лорд «безбожний Байрон», і Джордж стався лордом і паном обширних маєтностей. Се страшенно підняло його гордість і самолюб'я. Коли в школі при читанні каталога перший раз викликали його ім'я з придатком dominus, він не міг відповісти нічого, тільки встав і, постоявши хвилю, розплакався. Мати гордилася безмірно сином-лордом, та проте поступила з ним по-давньому непедагогічно. Вони поїхали до родового замку Байронів, але замок був так зруйнований, що жити в нім було неможливо. Вони замешкали в поблизькім місті Ноттінгемі, де мати знов найшла якогось лікаря, котрий за добрі гроші почав мучити хрому ногу молодого лорда. Найшовся і учитель, котрий з 11-літнім хлопцем, що не знав добре граматики, почав читати Ціцерона та Вергілія. Врешті опікун Байрона, лорд Карлейль*, вмішався в те і порадив матері з сином переїхати до Лондона. Тут Байрон вступив до приватної школи доктора Гленні, де найшов добрих учителів і швидко поповнив недостачі своєї початкової науки. Хоча многі товариші випереджали його в математиці, латинськім та грецькім язиках, та все-таки Байрон був між усіма найбільше розвитий духово і очитаний. В 11-тім році він почав писати вірші, а в 12-тім прийнявся за драму.

Та невгомонній матері Байрона швидко надоїла школа д-ра Гленні, і вона перевела свого сина до публічної школи в Гарроу. Для сеї школи Байрон не був ще добре підготований і стратив пару літ часу, поки міг зрівнятися з другими учениками. Скінчивши сю школу, він в жовтні 1805 р. вступив на університет в Кембріджі, де пробув три роки і відки вийшов з дипломом магістра штук (magister artium).

В ту пору він видрукував першу збірку своїх віршів «Години дармування»* («Hours of Idleness»). Хоч видно в них ще руку молодого чоловіка, майже дитини, то все-таки де в чому вірші ті виявляли вже незвичайний талант будучого Байрона. На тій книжечці він підписався повним іменем і титулом. Се сталося причиною, що в січне-

вій книжці вісника «Edinburgh Review» за р. 1808 появилася дуже їдка критика, в котрій знівечено ті вірші головно для того, що їх написав лорд-недоліток. «Із десяти учеників,— писав критик,— дев'ять могли би надряпати такі самі вірші, а один ще ліпші». Байрон страшенно розлютився, прочитавши сю критику, і ще того самого року написав свою знамениту сатиру «Англійські барди і шотландські вісничани», в котрій, не питаючи, чи справедливо, чи ні, вдарив на всіх без розбору критиків і писателів, що друкували свої твори в знаменитім «Едінбурзькім віснику», в тім числі й на таких знаменитих, як Вальтер Скотт.

В початку 1809 р. Байрон приїхав до Лондона і відразу виступив на публічну видівню двома дорогами: зайняв приналежне йому місце в палаті лордів і видав свою сатиру. В палаті лордів він посидів ледве кілька мінут, та зате його сатира мала величезне поводження: через кілька неділь її розпродано 4 видання, поки Байрон сам не спалив п'ятого, переконавшися, що в своїй сатирі многих людей вилаяв зовсім несправедливо.

Весною того року він вибрався в подорож на Схід. Від свого діда-адмірала унаслідив він пристрасну любов до моря і морських пригод, а розвив її ще лектурою. Він бажав їхати до Персії* та Індії і вирушив з численним товариством по морю до Ліссабони, відки сухопуттям поїхав до Гібралтару; далі через Мальту до Албанії, де кілька неділь гостив у знаменитого тоді напівкнязя, напівроз бійника Алі-Паші*. Проживши відтак около 3 місяці в Афінах, відси поплив до Смирни, далі до Константинополя. Плинучи Геллеспонтом*, він зупинився в місці, де після старинного оповідання Леандр перепливав щоночі через морський пролив до своєї улюбленої Геро. Байрон забажав і собі спокусити сеї вмілості і в присутності многого народу щасливо переплив з Азії до Європи. З Константинополя він бажав ще поїхати до Єгипту, та у нього не стало грошей і, проживши ще пару неділь в Греції, він мусив знов вертати до Англії. В Лондоні він почув, що його мати небезпечно хора лежить у його замку Н'юстеді. Не спочиваючи, він поїхав туди, та прибув якраз на погріб матері. Смерть її зворушила його глибоко, хоч він і силувався не показувати того по собі.

Вернувши до Лондона, Байрон дав до друку дві перші пісні своєї поеми «Вандрівка Чайльд Гарольд-

да»*, котра сталася першою основою його безсмертної слави. Се не оповідання, не опис, не епопея і не критика, а ряд думок, вражінь і описів того, що автор бачив у своїй подорожі. Та хоч ми не знаємо, куди примістити сей стихотвір, публіка прийняла його з великим ентузіазмом— стільки в тім було живої правди, глибоких спостережень, величних і блискучих картин природи. Герой поеми, добровільно покинувши рідний край, пливе по морю, блукає по Португалії, Іспанії і других краях, носячи з собою все і всюди своє невідступне горе — розчарування і гіркий насміх над людськими слабостями. Поява «Чайльд Гарольда» була фактом історичним для всієї Європи; від неї датується початок так званого байронізму майже у всіх європейських літературах. Змішавшися з німецьким романтизмом, байронізм звернув течію європейської поетичної творчості від середніх віків до сучасних людей і відносин, і хоч байроністи відносилися до тих людей і відносин гордо, негативно, то все-таки були в сім і зерна свіжої здорової критики, котра остаточно веде до глибшого зрозуміння речі, до старання о направу злого замість загального перечення.

Два дні перед виходом «Чайльд Гарольда» Байрон виголосив свою першу і остатню промову в палаті лордів — в обороні ноттінгемських робітників*. Промова була знаменита, і Байрон швидко стався вельми популярним в Лондоні. Його запрошували в найвищі товариства, чим від дуже гордився. Та проте він ночами, потаємно від своїх знакомих, пильно працював над новими творами. В р. 1813 вийшов його «Гяур», котрий швидко розійшовся в 5 виданнях; того ж самого року вийшла «Наречена з Абідоса», в р. 1814 «Корсар», в р. 1815 «Лара», «Облога Коринфа» і «Парізіна». В усіх тих поемах, дуже неоднакової стійності, автор малює героїв на подобу «Чайльд Гарольда», т. є. на подобу свою власну — таємничих, злобних, звичайно зі спомінами якихось тайних та кровавих проступків на сумлінні, та при тім безграничнo гордих і повних погорди для всього, що їх окружає, без любові до життя і без страху перед смертю. В ту пору Байрон оженився (2 січ[ня] 1815 р.) з шотландкою Анною Мільбанк, та по році спільного життя леді Байрон покинула чоловіка, забравши з собою малесеньку донечку Аду, і, мабуть, за намовою своїх родичів розвелася з ним. Сей розвід, котрого правдивих причин ніхто не знав, послужив

для Байронових ворогів пожаданою причиною до найрізніших напастей і клевет на поета, так що він бачився змушеним в р. 1816 назавсігди покинути Англію.

II

Виїзд із Англії серед таких непринадних обставин був правдивим переломом в житті Байрона. Хоч стояв на вершинах суспільності, багато обдарований усім тим, в чім другі бачать щастя і принаду життя: красотою, генієм, багатством, він пройшов усю глибінь людського горя, перетерпів такі муки, які навіть з найнещасніших мало хто перебуває. В тім страшнім огні дух його не тільки не упав, не зігнувся і не здеморалізувався, а противно, зміцнів і очистився. Правда, що песимістична закраска лишилася в його творах і надалі, але розуміння і відчування людського горя сталося безмірно глибше, співчуття з людськими муками і слабостями живіше і тепліше.

Перепливши на континент Європи, Байрон поїхав каретою півперек Бельгії, оглянув поле битви під Ватерлоо, відси горі Рейном поїхав до Швейцарії. По дорозі він скінчив третю пісню «Чайльд Гарольда», в котрій найкраще видно той поворот в його душі, про котрий вище згадано. Серед глибокого розчарування, котре панує в душі поета, мов серед темного бурливого моря, лишились тільки два острови — любов до свободи і до поезії. Та швидко нове окруження, нові знакомості прояснили темний круговид поетової душі. В Женеві він познакомився з молодим англійським поетом Персі Шеллі, одним з найідеальніших людей, які коли-небудь жили в світі, і не менше геніальним від самого Байрона, хоч без крихти його песимізму і розчарування. Оба вони звиділи Шільйонський замок, котрий натхнув Байрона до написання одної з його найліпших поем — «Шільйонського в'язня»*; оба разом любувалися дикою красотою Альп, а особливо гори Юнгфрау, котру Байрон пізніше вибрав місцем дійства своєї ліричної драми «Манфред»*. Покинувши Швейцарію і розставшися з Шеллі, Байрон поїхав до Італії і замешкав довший час в Венеції. Тут міг він, оминаючи вище товариство, жити і бавитися з простим народом. Гуляв багато, та працював також не мало. Вчився східних язиків, заглиблювався в історію Венеції, а притім не поки-

дав і поетичної творчості. Тут він скінчив «Манфреда» — один із найхарактерніших своїх творів, англійський відгомін до Гетевого «Фауста». З Венеції їздив на короткий час до Рима, де знаменитий різьбяр Торвальдсен* зробив з нього чудовий бюст мармуровий. Вертаючи з Рима через Феррару, написав там ліричну поему «Жалі Тассо»*. Вернувши знов на довший побут до Венеції, написав поему «Беппо»* з життя італійського простолюддя, далі четверту часть «Чайльд Гарольда», в котрій огнистими словами висказав свою невигаслу любов до рідного краю, хоча в тім же часі порвав з ним усякі зв'язки, продавши свій родовий маєток.

Дуже сильний і добрий вплив мала на нього знакомість з сім'єю молодої, незвичайно вродливої і образованої графині Гвіччіолі з дому Гамба, з котрою Байрон познакомився в Венеції. Графиня спонукала Байрона вглублятися в красоти Данта, писати більше помірковано ніж досі і взагалі старалася лагодити його надто смілі вибрики. Байрон зжився з її ріднею, що походила з Равенни, прожив там кілька щасливих літ, багатих на поетичні твори перворядної краси. Тут 1818 р. написаний був «Мазепа», почасти на підставі Вольтерової «Історії Карла XII», почасти на підставі усних оповідань поляка Антона Мальчевського*, з котрим Байрон знався в Венеції. «Мазепа» — один з найкращих творів Байрона. З геніальною силою і вірністю англійський поет змалював тут звісні йому тільки з наслуху безконечні степи України, не кажучи вже про майстерський образ психології Мазепи. В Равенні повстали далі: в р. 1820 трагедія з венецької історії «Марино Фалієрі»* — одна з найліпших Байронових драм; в р. 1821 містерія «Небо і Земля», що кінчиться гігантським описом потопу світу; трагедія «Сарданапал»* — річ дуже цінна, що становить доказ високогеніальної інтуїції Байрона, котрий з коротенької і сухої історичної нотатки про остатнього царя ассірійського зумів сотворити цілий ряд фігур, повних життя і сили. Драму сю присвятив Байрон «творцеві німецької літератури» Гете, назвавши себе його «літературним васалом». Слаба є драма «Два Фоскарі»*, взята також із венецької історії, та зате в містерії «Каїн»* автор оп'ять піднісся на вершину творчої сили і написав річ справді безсмертну.

Останнім і найбільшим твором Байрона був «Дон Жуан»*, котрого поет писав шість літ і лишив нескінче-

ним. Гете дуже високо ставив сю поему, називаючи її найгеніальнішим поетичним твором XIX віку. Се немов відмолоджений «Чайльд Гарольд», без трагіки, без понурого розчарування, гарячий, палкий, готовий любити, та при тім гордий і неподатливий, як тамтой. Так само, як Гарольд, він вандрує з краю до краю, від пригоди до пригоди, з Іспанії на один із грецьких островів, відси до Константинополя, далі — над устя Дунаю до кріпості Ізмаїлії, дістається відтак як військовий бранець до Росії, на двір Катерини II, де й уривається Байронова поема. Впрочім, треба сказати, що головним змістом Дон Жуана не є пригоди героя, але почасти величні описи (розбиття корабля, штурм Ізмаїлії російськими військами і т. ін.), а почасти ненастанні відскоки, уваги, жарти та натяки автора на найрізнородніші явища життя публічного і літературного в Європі, а особливо в Англії.

В остатніх роках свого життя Байрон чимраз більше почав втягатися в політичне життя. Він покинув Равенну і разом з сім'єю Гамба перенісся до Пізи. Там він оп'ять здибався з Шеллі. Вони задумали видавати часопись, та вона не вийшла вдачною. Шеллі втонув у морі. Похоронивши його, Байрон дуже тужив, та нові події вирвали його з туги. В Греції вибухло повстання проти турків. Байрон віднісся до того повстання дуже симпатично, а коли повстанський комітет, що пробував у Лондоні, обернувся до нього, щоб прилучився до повстання, Байрон, не надумуючись довго, рішився їхати до Греції, знаючи, що саме його ім'я дуже поможе грекам і високо підніме кредит їх народного діла в цілій Європі. Д[ня] 14 липня 1823 р. Байрон з П'єтром Гамбою*, слугами, двома гарматами і з всіми своїми грішми рушив до Греції. Власне тоді турки облягали місто Міссолунгі в західній Греції. Там був і комендант повстання Маврокордато. Туди дістався і Байрон. Приїзд його вельми підняв дух повстанців, до котрих раз у раз прибували добровольці з усіх сторін Європи. Греки задумали з оборонного становища перейти в зачіпне і вдарити на важне портове місто Лепанто. Байрон мав бути комендантом сього походу, та доля не судила йому здобути воєнну славу: він заслаб і д[ня] 18 цвітня 1824 р. умер. Його похоронили з великою виставністю, а день його смерті був днем жалоби для всієї Греції. Пізніше приятелі перевезли його тіло до Англії.

III

Смерть Байрона зробила в цілій Європі величезне враження. Можна сказати, що для самої справи грецького повстання смерть та принесла далеко більше пожитку, ніж би було принесло життя. Але й для самої особи Байрона смерть та в очах Європи була правдивою апофеозою. Той аристократ, окричаний англійською аристократією яко чоловік без характеру, без ідеалів, без моральності, як якийсь демон негації і знищення — і нараз показується, що він мав у собі силу віддати все своє добро, свою любов, своє славне ім'я і своє життя в обороні свободи чужого і далекого народу! В його творах потомність швидко побачила той самий святий огонь обурення та ненависті проти усього злого, котрий горів у душах усіх найліпших людей того часу. Оттим-то вийшло, що смерть Байрона сталася важним фактом в історії європейської цивілізації XIX віку, фактом, котрого впливи і досі ще не перестали бути дійсними, а котрого наслідки нерозривно зв'язані з найкращими проблисками європейської поезії XIX віку, а особливо з найкращими цвітами національного і духовного відродження слов'янських народів.

Про ті чуття, які панували про Байрона у найліпших людей того часу по його смерті, найліпше виображіння дає Гете, котрий в другій части «Фауста» представив Байрона в фігурі Евфоріона, сина класичної красоти і германської глибокоумності, напівчоловіка, напівгенія, котрий вирівається з обійм змислових принад, обертається до всіх мешканців Греції з огнистим покликом до свободи:

Keine Wälle, keine Mauern*,
Jeder nur sich selbst bewusst;
Feste Burg, um auszudauern,
Ist des Mannes ehrne Brust.
Wollt ihr unerobert wohnen,
Leicht bewaffnet rasch ins Feld!
Frauen werden Amazonen
Und ein jedes Kind ein Held![1]

а врешті, як другий Ікар, зриваючися до піднебного лету, гине. «Doch das Körperliche verschwindet sogleich*,— до-

[1] Ніяких фортець, ніяких стін, кожен покладається тільки на себе; міцною фортецею, яка витримує наступ, є чесні груди чоловіка. Якщо ви хочете залишитися вільними, легко озбройтесь і вирушайте в бій. Жінки стануть амазонками, а кожна дитина героєм! *(нім.)— Ред.*

дає Гете,— die Aureole steigt wie ein Komet zum Himmel, Kleid, Mantel und Lyra bleiben liegen»[1].

Чудово гарні слова, котрими хор оплакує смерть Евфоріона; се заразом найкращий вираз того, що Гете думав про Байрона, що почував для нього.

Ach, zum Erdenglück geboren,*
Hoher Ahnen, grosser Kraft,
Leider früh der selbst verloren,
Jugendblüthe weggerafft...[2]

Коли старий, 80-літній патріарх німецької літератури міг такими словами величати Байрона, то що ж сказати про молоде покоління, котре мусило живіше відчувати огонь його поезії і силу його думок! Не диво, що по всіх краях Європи цілі громади поетів пішли слідами Байрона. Досить буде сказати, що в Німеччині під його стягом виступила ціла громада, прозвана «Молодою Німеччиною» («Junges Deutschland»), що його слідами ішли два найчільніші після Гете лірики німецькі — Гейне і Ленау. У Франції школа романтична, до котрої належав, між іншим, і молодий Віктор Гюго, повстала далеко більше під впливом Байрона, ніж під впливом романтизму німецького. Із старих французьких писателів деякі підлягли сьому впливові, як Шатобріан*, а з молодших цілковито слідами Байрона пішов Альфред де Мюссе*. В Італії вплив Байрона видно в найліпших поетах сього віку: песимісті Леопарді*, сатирику Джусті*, лірику Кардуччі*. Але головно у слов'ян проявився вплив Байрона на найчільніших геніїв слов'янської поезії: Міцкевича, Пушкіна і Лермонтова, вітхнувши їх до таких безсмертних творів, як «Konrad Wallenrod», «Онєгін» і «Герой нашего времени». Недаром Пушкін називав Байрона «властителем дум наших»*. Таким він в найліпших своїх творах не перестане бути ніколи.

На нашу мову з творів Байрона перекладені тільки «Мазепа», «Каїн» та деякі «Єврейські мелодії»*.

---

[1] Але тілесне одразу ж зникає, ореол, як комета, зноситься в небо, долі залишаються одяг, плащ і ліра *(нім.)*. — *Ред.*

[2] Ах, народжений для земного щастя, маючи високих предків і наділений великою силою ти, на жаль, рано сам себе згубив, втративши свій юнацький цвіт... *(нім.)* — *Ред.*

РУСЬКО-УКРАЇНСЬКИЙ ТЕАТР

(ІСТОРИЧНІ ОБРИСИ)

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

Хв[альний] Виділ тов[ариства] «Руська бесіда» у Львові, бажаючи вшанувати 30-ті роковини існування руcько-народного театру в Галичині, а притім користуючись нагодою крайової вистави у Львові, щоб показати розвій руcько-українського театру, поручив мені зладити якомога докладний образ сього розвою. Завалений різнорідними роботами, я нерадо взявся за се діло, знаючи добре, що щоб виконати його як слід, треба би довгого часу і великої праці.

Та коли остаточно я таки мусив узятися й за сю роботу, котру приходилося кінчити в дуже короткім часі, вважаю потрібним згори заявити, що книжці моїй дуже далеко до того, щоб могла видержати строго наукову критику. Я навіть не силувався написати вповні наукову і с т о р і ю нашого театру, будь-що-будь історію мало що не 300-літню. Я даю тільки загальний нарис, скелет такої історії, а в тій часті, що відноситься до новішого руcько-українського театру від 1864 року, особливо в Галичині, даю переважно тільки звід сирих матеріалів, узятих почасти із архіву галицького Виділу крайового та з протоколів «Руської бесіди», а почасти з сучасних руських і польських газет. Сказати по правді, поручення хв[ального] Виділу «Руської бесіди» відносилося тільки до сього нового і то тільки до галицько-руського театру. Та я вважав не лишнім бодай побіжно оглянути також історію нашого давнішого театру, котрий, хоча, без сумніву, занесений до нас із Заходу, з Польщі, Чех і Німеччини, все-таки в XVII—XVIII віках розвивався у нас гарно і становить, по думці многих компетентних критиків, одну з головних окрас нашої тодішньої літератури.

Без сумніву, найслабше оброблена у мене середня доба нашої театральної історії, від кінця XVIII в. до початку 60-х років. Хто знає, як мало у нас зроблено для прояснення сеї доби нашого театру — в російській Україні його можна би назвати «кріпосним театром» — і як тяжко доступне в Галичині навіть не одне таке, що вже на тім полі зроблене в Росії, той, певно, не подивується неповноті звісток у моїм начерку. Може, власне ті люки спонукають більше тямучих патріотів таких, що мають під рукою багатші матеріали, до поновлення моїх звісток.

Так само — знаю се добре — недостаточна буде й глава про сучасний руcько-український театр у Росії, бо й тут я міг користуватися тільки тими уриваними звістками, що проскакували з Росії до галицьких часописів.

Та при всіх тих хибах, котрих годі було устерегтися при такій роботі, я надіюсь, що мій звід матеріалів буде де в чому навчаючий і пожиточний, хоч би як основа для дальших, спеціальніших праць. За те, що в нім є найцінніше — архівні матеріали, котрі уможливили мені розказати майже цілу історію галицько-руського театру за остатніх 25 літ, нехай мені вільно буде висказати прилюдну подяку послові сов[ітнику] д[октору] Савчаку*, що дав мені можність поробити виписки з актів Виділу крайового, відносних до руського театру, а також хв[альному] Виділові «Руської бесіди».

Львів, 20 апр[еля] 1894

І. ЮЖНОРУСЬКИЙ ТЕАТР XVI—XVIII ВІКУ

1. Зав'язки драматичних дійств у народних обрядах і грах старої Русі. 2. Скоморохи і шпільмани* на Русі. 3. Візантійські «церковні дійства» і їх сліди на Русі. 4. Релігійна драма в Західній Європі. 5. Західиа релігійна драма в Польщі і на Русі в XVI в. Русько-польські містерії. 6. Вертепний театр на Русі. 7. Шкільна драма в Польщі і на Русі XVII — XVIII в. 8. Інтермедії і діалоги шкільні.

1. Коли загальним виразом «драма» обіймемо певну історію, не тільки висказану словами, але також вираженну дійством, то мусимо признати, що народ наш (як майже всякий другий) від непам'ятних часів мав у своїх обрядах і звичаях багаті зароди драми. Вже наші найдавніші літописці згадують про «игрища между сели», про «всякі бісовські ігри», «плясанія», «личини», «скаканія» і т. ін., проти котрих так часто постають наші давні проповідники і моралісти. Зостанки таких ігрищ лишилися ще й донині. Вони є двоякі: одні прив'язані до певних пір року (веснянки, русалії, купало, обжинки, коляди, маланка, ходження з козою, з туром, завивання мандзі в деяких сторонах Галичини), а другі прив'язані до певних пригод у житті людськім (родини, весілля, похорони). Значна часть тих обрядів, в котрих слова (звичайно пісні) сполучені з певним дійством, котре первісно мало, а почасти й тепер має символічний характер, походить з часів дохристиянських, хоча, без сумніву, в них є й примішки пізніших часів. Інтересно, що деякі з них, напр. веснянки (у нас гаївки, галагівки, лаголойки), помимо 1000-літньої п о л е м і к и ц е р к о в н о ї, власне схоронилися під крила церкви, відбуваються внутрі церковної огорожі, не стративши зовсім свого нехристиянського, природно-символічного

характеру. Та все-таки полеміка духовних, гострі, не раз повторювані закази тих грищ і загалом некорисні історичні обставини не дали у нас розвитись тим стародавнім народним звичаям в більші артистичні твори, як се колись сталося в Греції.

До того самого розряду зачислити треба й дітські забави, в котрих так часто вражає нас вірність підмічування типових рис окружаючого життя і зображування їх дітською імпровізацією. Та ми не поклали дітських забав у однім ряді з попередніми обрядами, бо склоняємось бачити в них пізні твори, а власне ремінісценції пізніших драм і інтермедій, про котрі далі буде мова.

2. Ті стародавні обряди і звичаї народні по заведенні християнства на Русі скомбінувалися з новим, захожим елементом. Ураз із іншими добутками візантійської цивілізації князі руські спроваджували з Візантії на Русь також забавників та потішників-музикантів, клоунів, чи, як їх тоді називано, с к о м о р о х і в. Етимологія сього слова темна, та все-таки нема сумніву, що перші скоморохи приходили до нас із Візантії. Були се напівклоуни, а напівактори-комедіанти, котрі представляли різні веселі та сатиричні сцени, завсіди передягнені, іноді навіть звірами. Найстаршим і найцікавішим пам'ятником побуту скоморохів на Русі, крім частих згадок про них в різних писаннях церковних («Поученіях», «Номоканонах», «Златоструях»), є знамениті фрески на стінах і філярах притвору Софійського собору в Києві. Фрески ті походять з XII чи XIII віку і представляють власне різні сцени і костюми, в яких виступали скоморохи. Зразу вони забавляли тільки князів та бояр, але з часом, помимо проповіді строгих моралістів та аскетів, народ так собі вподобав їх вистави і шутки, що скоморохи стали найлюбішою народною забавою. Вони мандрували від міста до міста, особливо по ярмарках, і своїми жартами, іноді до крайності грубими і цинічними, зваблювали довкола себе великі юрбища цікавого народу.

В пізніших часах, в XVI віці і далі, про скоморохів в Південній Русі майже не чути: зате в Московщині вони сталися дуже численними і популярними і займали дуже важне місце при дворах царських за Івана Грозного і його наслідників. Здається, що театр, котрий тим часом розвивався в Південній Русі, витиснув скоморохів. Та, з другого боку, не треба думати, що се сталося відразу. Такі факти,

як назва села Скоморохи в Сокальськім повіті в Галичині, говорять за тим, що і у нас сей тип забавників народних ще в досить пізніх часах був популярний.

Ще за князівських часів скоморохи на Русі скомбінувалися з другим подібним елементом, захожим зовсім з іншого боку. Були се німецькі шпільмани, мандруючі гуслярі, «свистільники», «дударі», «скрипачі», що приходили до нас із Німеччини через Новгород, із Чехії, навіть із Сербії (може, з Дубровника, де вони розвелися під впливом італьянським). Вони не тільки грали на інструментах, але співали також пісень, переважно оповідаючого, баладового та новелістичного змісту, звичайно також з акторською жестикуляцією, ходячи з дому до дому, по селах і містах.

Нема сумніву, що оті захожі елементи з часом акліматизувалися на Русі і не тільки вносили в тямку народу свої спеціальні оповідання, жарти, пісні, свою музику, але переймали не одно і від народу, користувалися народними звичаями, котрі давали їм нагоду до виступування зі своїм ремеслом, підсичуючи і розвиваючи у народу вподобання до сценічних видовищ, до мімічної гри, до пісень і музики.

3. Обік тої веселої компанії стародавня Русь перейняла з Візантії ще дещо таке, що могло з часом, при сприяючих обставинах, дати почин до розвою драматичної штуки. Вчасно вже, в V і VI віках по Христі, в Візантії постали початки релігійної, літургічної драми. Постали вони почасти під впливом деяких єретиків, особливо сект гностичних, котрі перші ввели в богослуження музику і драматичне оживлення і тим притягли маси народу, так що церков православна, щоб запобігти зростові тих сект, мусила перейняти від них те могуче оружжя; а почасти як противодійство світському театрові і циркові, котрого в самій Візантії і інших містах ніякі закони, ніякі правила соборів, ніякі громи проповідників не могли ніколи цілком здушити і знівечити. Поминаючи вже драматичну форму поучень деяких отців церкви, поминаючи штучну і, мабуть, тільки для читання написану драму «Χριστὸς πάσχων», зложену з віршів, повириваних з драм старинних грецьких трагіків — Софокла, Евріпіда і др., ми бачимо вже вчасно в церквах візантійських різні драматизовані обряди, котрі відтак переходили й на Русь. Ті «церковні дійства» зображували смерть Христа, різдво Христа, а також сцени із історії евангельської (в'їзд Христа на ослі до Єрусалима) і старозавітної (історія Даниїла і Сусанни, історія трьох

отроків в огняній печі і т. ін.). Правда, відомість про існування їх на Русі , і то головно Північній (Новгород, Москва), маємо з досить пізніх часів (XVI—XVII в.), але не є виключена можність, що вони існували й давніше. У нас на Південній Русі одним із таких «дійств» було, мабуть, освячення води на Йордан, сполучене з процесіями і скаканням у воду — останки сього остатнього обряду задержалися ще декуди в горах.

4. Тільки геть пізніше, під кінець XVI віку, до нас доходить західноєвропейська релігійна драма. Вона розвивалася в Зах[ідній] Європі з католицького богослуженя і в найстаршій своїй формі складалася зі слів євангельських, причім діалоги виголошувалися двома чи скільки там (як до тексту) особами, а оповідання самого євангеліста виголошувала речитативом інша особа або хор. Звісно — по-латині. Та швидко тут власне взяла перевагу мова народна. Покинувши латинську, святу мову, автори релігійних «актів» чи «репрезентацій» перестали держатися невільничо тексту євангелій, почали розширювати мову і оповідання, вводити цілі сцени. Сі «акти» відбувалися первісно по костелах перед відносними празниками, отже, різдвянські драми, де звичайно виводжено Адама і Єву, гріх у раю, обіцянку Месії, уродження Ісуса й прихід пастухів перед різдвом, трьох царів, Ірода і побивання дітей віфлеємських перед святом трьох царів, муки Христові в страсний тиждень. Вони держалися первісно в рамах строгої церковності і мали завдання популяризувати біблійні оповідання та знайомість певних догм християнських. Але швидко вони вибігли поза сю раму, вносячи в сцени з пастухами, з вояками і т. ін. реалістичні картини сучасні. Тоді духовенство почало виступати проти них. Драму релігійну виперто з церкви зразу у притвор, потім в обруб церковної огорожі, а далі й зовсім поза сей обруб, де вже на неї ждала зовсім інша компанія — жонглери, шпільмани та різнородні «веселі братства», що мали одну задачу — бавити, смішити народ. В руках тих людей релігійна драма прийняла дуже різнобарвний вигляд. Саму серйозну, релігійну часть лишено, та проте розширено, оживлено, підмальовано в смак юрби: святі персонажі стягнено з церковних п'єдесталів, заставлено говорити язиком перекупок та торговців, професорів та шарлатанів; про персонажі з люду, про пастухів, вояків, євреїв і т. і. ніщо й говорити. Та того не досить. Щоб злагодити важке враження тих «святих» актів, а іноді

розсіяти нудоту довгих діалогів на релігійні та моральні теми, їх переплетено звичайними гістріонськими жартами*, веселими драматичними звичайно імпровізованими анекдотами. Се були т[ак] зв[ані] інтермедії, або інтерлюдії*, що з часом дали початок новочасній комедії.

5. Найдовше ще при католицькій церкві держалася та галузь релігійної драми, котра, мабуть, була найдавнішою — драма страстей і воскресенія Христового (ludus paschalis passio[1]). Вона вчасно, ще в XIV віці, перейшла до Польщі, а в XV і XVI віці розвивалась тут пишно головно по домініканських костелах*. Домініканські пасійні представлення* тяглися через два-три дні, а то й цілий страсний тиждень; вони сталися немов колосальною рамою, в котру втягнено сотні сцен з цілої Біблії, починаючи від сотворення чоловіка, не минаючи й таких апокрифів, як Євангеліє Никодима (схід Христа у пекло і освободження праведних душ). Як вельми люблені були в Польщі ті релігійні видовища, свідчать многі сучасні записки, та найліпше свідчить те, що останки їх живуть ще й досі в обряді так популярнім у польській церкві, званім «Boże groby»[2].

Коли пригадаємо, що з усіх католицьких орденів перед єзуїтами домінікани мали власне найбільший вплив на русинів, то зрозуміємо факт, що їх релігійні вистави, звані містеріями*, з часом мусили здобути собі вступ і до руської суспільності. Правда, церков православна, котрої держалися русини, була надто строга і недоступна для таких ігрищ, котрі в очах православних ригористів* являлись трохи що не бісівською забавою, та зате полуцерковні міські братства, інколи, певно, й монастирі, а головно школи були захистом і розсадником сеї новомодної штуки. Можемо припустити, що основана коло р. 1580 перша греко-руська академія в Острозі була коли не першим, то все-таки в тім часі головним розсадником релігійної драми. В академії тій, крім православних, учили також аріани і католики, значить, мусив панувати дух свобідніший, ніж деінде. Строгий мораліст і аскет Іван Вишенський по смерті князя Острозького прямо відзивався про нього як про єретика*, а в своїм посланії до того князя*, написанім около 1598 року, не без причини нападав на «комедійське і машкарське набоженство» латинське. Взагалі в писаннях

---

[1] Представления мук Христовых на великдень *(лат.)*. — *Ред.*
[2] Божі трупи *(польськ.)*. — *Ред.*

Вишенського ми находимо перші щодо часу свідоцтва про існування і популярність драматичних представлень в Південній Русі. В посланні своїм до стариці Домнікії 1606 р. він виразно посвідчує, що «нові руські філософи не вміють читати церковних книг, ні псалтирі, ні часословця, тільки комедії строюють і грають». Очевидно, автор має тут на думці не так руських духовних, як радше міщан і шляхту. Та, на жаль, з драматичних творів кінця XVI і початку XVII віку не дійшло до нас майже нічого, особливо з творів того роду, про які говорить Вишенський. Та про характер нашої релігійної драми, представлюваної не в самій церкві, але все-таки в тісній залежності від церкви, організаціями напівцерковними, дають нам виображення дві трохи пізніші містерії, котрі дійшли до нас і котрих ще не можна назвати ш к і л ь н и м и драмами. Є се київська пасія, котра мала бути перший раз виставлена при Софійськім соборі за митрополита Іова Борецького * в 1629 р. і захована в однім рукописі XVII віку, і відкрита мною в однім рукописі в Смерекові коло Жовкви містерія страстів Христових («Dialogus de passione Christi») з р. 1658 (опублікована в «Киевской старине» 1891 р., т. XXXIII, стор. 136—154). Спільною признакою тих двох пасій є 1) польський пролог, 2) брак інтермедій — знак, що зв'язок їх з церковним обрядом ще не розірваний, і 3) мова дуже підмішана полонізмами — немовби автори тих творів перекладали їх живцем з польського або під безпосереднім, придавлюючим впливом польських взірців. Коли ж іще зважимо, що найдавніші щодо часу драматичні твори руські, дві інтермедії Якова Гаватовича*, львов'янина, вставлені були в польську релігійну драму про смерть св. Івана Хрестителя, з нею разом відіграні в Камінці на ярмарці і друковані 1619 року, то дуже правдоподібним явиться догад, що наша релігійна і світська драма тільки звільна виростала з обійм польської і мала первісно характер не шкільний, а власне такий, який мали західноєвропейські містерії, представлювані різними побожними братствами, що з часом поробилися першими корпораціями театральними.

6. Майже рівночасно з містерією страстей Христових дійшов до нас відгук іншої західноєвропейської містерії— рождественської. Се був вертеп. В Західній Європі він розвився з містерії, котру представлювано по церквах зразу живими особами: Марія, Йосиф, Ісус, пастухи, ангели,

царі, а далі особами, вирізаними з картону і уміщеними в домику, котрий в часі різдва виставлювано в церкві. По богослуженню органіст зі своїми помічниками носив той домик від хати до хати: хлопці співали, органіст вияснював людям значення осіб і цілої сцени і за те діставав певну плату. З часом і інші письменні люди, не залежні від церкви, устроювали такі домики (яселка, в німецькім Christschau[1]), в об'яснення вносили більше живості і поетичних прикрас, а далі замість недвижних фігур картонових впроваджили маріонетки (кукли костюмовані), котрими можна було відіграти цілу сцену. Розмови пастухів, Ірода з євреями і т. ін. при загальнім веселім настрої сього празника самі напрошувалися на комічне трактування. Ставшися особливо власністю школи, вертеп прийняв ту подвійну форму, котру адаптувала шкільна драма: поважний текст і веселу інтермедію. Відповідно до сього змінилася і його архітектура: домик зробився двоповерховий: нагорі відбувалися сцени набожні (об'яснення і діалоги говорені були звичайно церковною мовою або хоч підмішаною церковними виразами), а внизу йшло зовсім інше життя, являлися фігури, вихоплені з живої дійсності: глупуватий мужик, циган, єврей, шляхтич, козак і т. ін. В тій формі існував у нас вертеп уже при кінці XVI віку (д. Ізопольський бачив у Ставищах вертеп з руським написом «сооружен 1591 р.») і в тій самій формі перетривав аж до нашого віку, аж до наших днів. Правда, текст вертепної драми мінявся, а той, що дійшов до нас (один в 30-тих роках, записаний Маркевичем*, а другий недавно Галаганом*), походить правдоподібно, бодай в другій, побутовій часті, з XVIII віку. Від польських «яселек» різниться наш вертеп власне згаданою вище двоповерховою архітектурою і розділом між сценами біблійними і побутовими, котрі в польських «яселках» відбуваються всі на одній сцені; різниться і композиція тексту, котрий у нас і в побожній і в побутовій часті є твором оригінальним, хоча, звісно, залежним після такого самого шаблону, в який уложилася вертепна драма на Заході і в Польщі.

7. Ми сказали вище, що на вертепній драмі видно вже вплив ш к о л и. Тут мусимо додати, що в Західній Європі, а також і в Польщі драматичні вистави в школах були дуже давньою і улюбленою розривкою. Початок тих вистав

---

[1] Вертеп (*ілм.*). — *Ред.*

вийшов, певно, від церковних драм пасійних та містерій, але школа внесла в ті драми значні зміни. Поперед усього треба сказати, що в середньовічних школах читання класичних авторів, в тім числі і драматичних (переважно римських і то, звісно, з доби упадку, як, напр., Сенеки*-трагіка), належало до головних способів образовання. Се й були взірці, після котрих компоновано нові драми на релігійні сюжети, від котрих запозичено головно віршову форму, бомбастичний та риторичний стиль. Далі треба сказати, що драматичні вистави в школах відбувалися при нагоді певних шкільних торжеств: майових рекреацій і екзаменів, котрі бували публічні. Особливо ті остатні вистави нав'язували до давнішого звичаю виголошування діалогів, в котрих в формі питань і відповідей рекапітулювалися здобутки цілорічної науки або оброблювалися певні питання, котрими інтересувалася публіка, присутня на екзамені. Оті шкільні діалоги мали вплив і на шкільну драму, придавши їй замість поетичного дидактичний характер. Вкінці третя важна признака шкільної драми, котра основно різнить її від первісних церковних містерій і від вертепної драми—се алегоризм. Замість живих осіб тут виступають на сцену абстракції: любов, гнів божий, справедливість, жорстокість і т. п. Драматичного дійства, котрого в давніх містеріях було багато і котрого не менше є і в вертепній драмі, в шкільній драмі звичайно нема ані сліду; натомість є тут довгі дискурси, компоновані за правилами схоластичної логіки. Весь драматичний і літературний інтерес тих шкільних творів виявлявся не в самих актах, а в антрактах, в інтермедіях, котрими переплітано важкі і холодні декламації головної драми. Тут виявлялося життя народне з його смішних, а іноді й глибоко серйозних боків. Тут драматизовано веселі оповідання і анекдоти, котрих тоді тисячі кружили в шкільнім і монастирськім світі.

В Польщі творцями і популяризаторами шкільної драми були від кінця XVI віку єзуїти. Правда, вони переважно викидали інтермедію, а натомість в прологах і епілогах підпускали кадило тим панам і дигнітарам, котрих запрошували на ті вистави. Та проте, незалежно від тих єзуїтських драм, розвилась в Польщі в XVI і XVII віку широко комедія т[ак] зв[ана] м'ясопусна, переважно сатирична, арлекінади, інтермедії, не виключаючи балету і пантоміми, головно при дворі королівськім, а також по дворах заможніших шляхтичів; не хибло також проб сотворити

поважну світську драму в смаку класичнім (Кохановського «Odprawa posłów») або відновити класичну комедію (Цеклінського* «Potrójnu» з Плавта*). Проби ті, звісно, на нашу драматургію не мали ніякого впливу. Та зате єзуїтська шкільна драма загніздилася у нас в Київській Могилянській академії, де перетривала аж до кінця XVIII віку, а комедії і інтермедії польські сталися взірцями для наших, котрими переплітано шкільну драму.

Що і у нас шкільну драму попередили і обік неї не перестали існувати шкільні діалоги, на се маємо численні свідоцтва, та самих текстів тих діалогів опубліковано небагато. Трохи чи не найдавніший з них є, мабуть, «Бенкет духовний», найдений мною в рукописі Підгорецького монастиря і опублікований в «Киевской старине»*. Тепер мені удалося найти ще давніший шкільний діалог, що походить, мабуть, з кінця XVI або з перших літ XVII віку і находиться в однім рукописі Крехівського монастиря — незбитий доказ, що такі діалоги були виставлювані при торжественних нагодах в наших давніх братських школах.

З южноруських шкільних драм XVII віку дійшло до нас дуже небагато. Найдавніша з них (поминаючи видані 1630 року у Львові «Вірші з трагедії Григорія Богослова* («Χριστὸς πάσχων») во святий великий п'яток і на день воскресенія Христова», перекладені Йоаникієм Волковичем* і, очевидно, не призначені для сценічної вистави) і одинока друкована в XVII віці южноруська драма, се «Дійство об Алексії божієм человіці»* (Київ, 1674 р.). Трохи пізніше (к[оло] 1686 р.) зложено було «Дійствіє на страсти Христови списанноє», зовсім не подібне до згаданої вже містерії страстей Христових, а правдоподібно перероблене з якоїсь єзуїтської пасійної драми (без інтермедій). Вкінці з XVII в. походять іще два драматичні твори, хоч списані в Московщині, та все-таки наскрізь в дусі південноруської шкільної драми. Се твори Симеона Полоцького*: «Комедія о Навходоносорі» і «Комедія притчи о блудном сыне», що була надрукована в кілька літ по смерті автора, в р. 1685, з численними ілюстраціями. Особливо ся друга «комедія» являється дуже інтересною пробою майже зовсім світської побутової драми.

Далеко більше шкільних южноруських драм захована з XVIII віку. Петров* у своїх «Очерках из истории украинской литературы XVIII века» подає зміст ось яких шкільних драм: «Мудрость предвечная» (драма пасійна)

1703 р., «Владимир, трагікомедія» Феофана Прокоповича*, 1705, і його ж два прозові діалоги: теслі з купцем і міщанина з селянином і дячком. Давніша від сих є «Комедія на рождество Христово», приписувана св. Димитрію Ростовському* і представлена в ростовській школі 1702 р. Комедія ся, без сумніву, постала в Південній Русі, але дійшла до нас в великоруській переробці. Далі йдуть «Патріарх Іосиф» Лаврентія Горки*, 1708 р.; «Милость божія Украйну свободившая», політична драма, приписувана Ф. Прокоповичеві або Ф. Трофимовичеві*, 1728 р.; «Трагедокомедія» Сильвестра Ляскоронського*, 1729 р.; «Комическое дійствіе на рождество Христово с 5 інтерлюдіями» Митрофана Довгалевського*, 1736 р.; «Властотворний образ человеколюбія божія», драма пасхальна, також з 5 інтерлюдіями, того ж Довгалевського, 1737 р.; «Брань седми добродетелей с седми грехами смертними» Іосафа Горленка*, 1737; «Образ страстей міра сего» незвісного автора, 1739 р.; «Трагедокомедія про загробову заплату» Варлаама Лащевського*, ок[оло] 1742; панегірик цариці Єлизаветі Мих. Козачинського, 1744 р.; «Благоутробіє Марка Аврелія» того ж Козачинського, 1744; Діалог двох студентів перед царицею Єлизаветою, 1744; «Трагедокомедія» Сковороди*, «Трагедокомедія о воскресенії мертвих» Георгія Конисського*, 1746 р., і Трагедокомедія «Фотій» Георгія Щербацького*, 1749 р. Коли ще додати до того діалог, опублікований Ц. Нейманом* в «Киевской старине» п[ід] з[аголовком] «Розмова вократце о душе грешной, суд принявшей», що відноситься до кінця XVII або початку XVIII в., а також ті драми Козачинського, котрі він списував у Новім Саду, бувши якийсь час завідателем сербської вищої школи, заснованої при помочі южнорусів на взір Київської академії, то будемо мати всі досі звісні зостанки нашої старої шкільної драми. Нема сумніву, що се далеко ще не весь скарб нашої давньої драматичної літератури, та все-таки й те вже — доволі показна в'язанка, котра заслугувала б на спеціальну історико-літературну студію.

8. Не можемо закінчити сей побіжний начерк, щоб не сказати ще кілька слів про южноруські інтермедії. Хоча твори ті не мали у нас самостійного значення, а становили часть шкільної драми, зразу польсько-руської, як інтермедії Гаватовича, а опісля чисто руської, як інтермедії Полоцького (не дійшли до нас), Довгалевського, Лащевського

і др., то все-таки значення їх для дальшого розвою нашої літератури було далеко більше, ніж самих драм. На се складалися головно дві причини: інтермедія писана була мовою близькою до народної, а не раз і чисто народною і зміст свій, колорит, спосіб вислову черпала з окружаючого життя народного. Правда, сюжетом інтермедій дуже часто були міжнародні, мандруючі анекдоти, фабліо та новели, та проте вони являлись у нас в локальній окрасці, героями їх були наші селяни, школярі, євреї, козаки, цигани, шляхтичі — типові фігури тої буйної та пестрої людності, що снувалася тоді по Україні. В противенстві до тяжкої, надутої та риторичної мови духовних драм, інтермедії кипіли життям і акцією, звичайно доволі грубою, іноді не без цинізму, відносячися свобідно іноді навіть до того, що в духовній драмі величалося з побожним пафосом. Симпатії і антипатії народні виявлялися тут вповні; в жартівливій формі порушувано не раз найтяжчі рани народного життя: притиски з боку панів, нещастя релігійних роздорів і т. ін. Під кінець XVIII віку, коли стара шкільна драма майже зовсім була завмерла, інтермедії і сценічні діалоги жили ще на імпровізованих приватних сценах і пильно переписувались. І так уже по р. 1750 написаний був «Діалог іли разговор пастирей» — очевидно, часть різдвянської драми; к[оло] 1788 р. постала «Інтермедія на три персони: смерть, воїн і хлопець», к[оло] 1789 р. написав свящ[еник] І. Некрашевич*, бувший студент Київської академії, дві драматичні сцени «Ярмарок» і «Сповідь»; по р. 1795 постала «Розмова між священиком і монахом», а коло 1798 «Комедія уніятов с православними» свящ[еника] Сави Стрілецького*. Давня інтермедія чимраз більше набирала самостійного життя, щоб опісля під впливом нових європейських течій віджити в комедіях Котляревського «Москаль-чарівник» та В. Гоголя* «Хитрість женщини».

До того самого розряду літературних творів треба зачислити також зложену в XVIII в. «Розмову Малоросії з Великоросією», а і у нас відгуком давніх інтермедій є політично-національна «Розмова поляка з русином», зложена, мабуть, уже в XIX в.

В гумористичнім і сатиричнім дусі інтермедій зложені були в XVIII віці також численні «вірші» рождественські і пасхальні, котрі часто є тільки епічним переказом драматичних і сценічних штук, а мовою і писательською манерою являються безпосередніми попередниками «Енеїди» Котля-

ревського та «Пана та собаки» Артемовського. З другого боку, співані партії релігійних драм, т[ак] зв[ані] канти, в значній мірі ввійшли в склад «Богогласника» і послужили основою до зросту нашої багатої гімнології, що також не лишилася без впливу на дальший [розвій нашої літератури і здобула собі широку популярність серед народу.

Додаймо вкінці, що враз із южноруськими ієрархами та вчителями наша релігійна та шкільна драма від половини XVII віку мандрувала до Московщини, до Ростова, Твері, Полоцька, Москви, а навіть на Сибір, до Тобольська, де доховалася аж до XIX віку, а також на південь, до Сербії, де трібувала виводити на сцену сюжети з національної сербської історії, то будемо мати хоч в загальних обрисах повний образ літературного і цивілізаційного значення нашої давньої драматичної літератури[1].

---

[1] Не маючи претензій в отсім розділі дати науковий дослід над нашою старою драмою, я бажав тільки начеркнути головні точки для такого досліду. Для будущих робітників на сім полі подаю важніші праці з сього обсягу, не входячи, розуміється, в вичислювання спеціальних монографій: Ал. Веселовский, Старинный театр в Европе, Москва, 1870; Klein, Geschichte des Dramas; Petit de Julleville, Les Mystères; Gaston Paris, La littérature française en Moyen Age, 188—194 і приписи бібліографічні; гл[яди] також інші підручники по історії літератури, особливо Grässe, Lehrbuch der allgemeinen Literärgeschichte і його ж Handbuch der allg[emeinen]. Literargeschichte; Gödecke, Grundriss der deutschen Literaturgeschichte; Gaspary, Geschichte der italienischen Literatur; Ten Brink, Geschichte der englischen Literatur; Wiszniewski, Historia Literatury polskiej, t. VII; Wojcicki, Starożytny teatr w Polsce і його ж Biblioteka pisarzów polskich; Jungman, Historie pisemnictva českého; Fejfalik, Das Volksdrama in Mähren і т. і. Для історії южноруської драми важне: Н. С. Тихонравов, Начало русского театра; його ж «Летописи русской литературы», перші 4 томи; його ж «Русские драматические произведения», 2 томи; Морозова, Очерки из истории русской драмы XVII—XVIII стол.; Веселовский, Разыскания в области русских духовных стихов. V—VII; праці Фамінцина і Кирпичникова про староруських скоморохів; Петров, Очерки из истории украинской литературы XVIII в., його ж стаття «О словесных науках и литературных занятиях в Киевской академии» (Труды Киевской дух[овной] акад[емии], 1866 і 1868), вкінці праці, поміщувані в «Киевской старине», особливо Петрова і Галагана про вертеп і Житецького «Мысли о малорусских козацких думах». Деякі важні вказівки можна також найти в підручниках історії літератури Галахова, Порфир'єва*, Огоновського.

II. НОВИЙ ТЕАТР НА УКРАЇНІ ДО р. 1880

1. Початки нового театру в Польщі і в Московщині: впливи англійські, німецькі, італіянські і французькі. 2. Некорисне положення України-Русі в Росії і Австрії. 3. Російський театр на Україні (в Харкові) 1780 — 1826. 4. Польський театр у Кам'янці-Подільськім 1798 — 1823 і в Києві. 5. Аматорські і кріпосні театри в Полтаві і в Кибинцях. 6. Харківський театр 1827 і далі: драми Квітки. 7. Український актор Соленик. 8. Пізніші українські драми і драматичні вистави в 60-х роках.

1. Поки в Київській академії і її молодших паростях в Москві, Ростові, Тобольську і т. і. доживала свого віку стародавня шкільня містерія, а по селах та місточках простолюддя з уподобанням гляділо на вертеп та слухало жартів вертепної драми, по більших містах, а головно в столицях, виростала нова драма, піднімалися зачатки нового театру на взір європейський. Зачатки ті доволі давні і різнорідні. В Польщі ще в першій половині XVII в. при дворі Володислава IV гостювали італіянські трупи артистів з музикою і балетом; одну із штук італіянського репертуару п[ід] з[аголовком] «Dafnis w drzewo bobkowe przemieniłasię» трібував пересадити на польський грунт історик війн козацьких Самуїл зі Скшинни Твардовський*. Під впливом італіянського гуманізму написана й драма Кохановського «Odprawa poslow greckich». Та італіянський напрям*, хоч в XVI в. мав у Польщі талановитих прихильників (назвемо тільки двох Кохановських*, Гурницького*, Шажинського*), не запанував надовго; його переміг вплив французький*, що почався вже від Яна Казіміра* і панував у Польщі а ж до часів Бродзінського та Міцкевича. Під тим впливом повстає в Польщі й псевдокласична в французькім смаку драма, зразу перекладана (Завіцького «Jefte»), далі оригінальна (Феліńського* «Barbara Radziwiłłówna») і комедія (п'єси Богомольця*, Заблоцького*, Красіцького, Немцевича*). Виїмок становить хіба комедія Барики* «Z chłopa król» (сюжет похожий на рамку Шекспірової комедії «The Taming of the Shrew» — «Уговкання непокірної»), котра з погляду на будову, живе ведення діалогів та багатство акції, здається, вказує на вплив англійських взірців.

І в Московщині перші зароди нового театру появляються ще около половини XVII в. На розказ царя Олексія Михайловича виставив в р. 1672 німецький пастор Грегорі

«Комедию об Эсфири» — річ, котра не належить до розряду шкільних містерії, як би на перший погляд могло здаватися, а взята була з репертуару «англійських комедіантів» шекспірівської школи, котрі тоді давали представлення по Німеччині. Ті англійські комедіанти в Німеччині дали товчок до витворення нової штуки драматичної. Під їх впливом постали т[ак] [звані] «Haupt und Staatsactionen», драматизовані історичні хроніки без виразної драматичної будови, часто з ролями імпровізованими. На взір англійських комедіантів витворилися в Німеччині вандруючі трупи акторів, у котрих помалу штука драматична вироблялася чимраз ліпше. І сю нову форму драми трібовано пересадити до Росії; вчинив се Петро Великий, спровадивши в р. 1702 до Москви при посередництві «комедіанта» Яна Сплавського (мабуть, поляка), що був на услугах царя, директора вандруючої німецької трупи Йоганна Кунста з Гданська і його режисера Фіршта. Ті два німці мали сотворити в Росії російський театр. Їх обов'язок був не тільки давати п'єси зі свого давнішого репертуару, а то й новоскомповані, але також «учити комедіям» цілу трупу, набрану із «разных приказов подьячих». Для їх вистав Петро велів побудувати осібний дім на Красній площаді, очевидно, бажаючи, щоб театр служив не для його власної забави, як се було за його діда Олексія Михайловича, а щоб притягав до себе якнайбільше публіки і впливав на неї в дусі його реформи[1].

Від того часу розвій театру в Росії в дусі західноєвропейськім уже не переривався. Правда, наслідниці Петра В[еликого], дбаючи більше про забаву, ніж про реформи, завели для себе при дворі італіянську оперу з балетом (від 1735)*, та крім того гостили в Петербурзі незалежно від царського двора німецькі трупи пані Нойбер* і Аккермана*. Під впливом тих заграничних, головно же французьких взірців написав 1747 р. Сумароков* свою першу патріотичну трагедію «Хорив», виставлену кадетами «пажеського корпуса» в присутності цариці. В ту саму пору в глухій Московщині, в м. Ярославлі, купецькі сини, брати Волкови*, що бували в Москві на театральних виставах і запалали великою любов'ю до драматичної штуки, устроїли в якійсь шопі імпровізований театр і грали в ньому імпровізовані штуки, котрі так подобалися міщанам і навіть

---

[1] Тихонравов. Русские драматические произведения, I, стор. XXIV і далі.

ярославському намісникові гр[афу]Мусін-Пушкінові, що сей спонукав ярославських купців збудувати постійний театр. Слава про талант братів Волкових дійшла швидко до Петербурга; їм велено було приїхати до столиці і виставити трагедію Сумарокова «Хорив». Гра їх дуже сподобалась усім. В р. 1756 станув у Петербурзі перший постійний театр р о с і й с ь к и й. Сумароков іменований був його директором, а брати Волкови враз з артистами Дмитрієвським* і Шумським* сталися основателями питомої російської драматургії[1].

Сумароков стояв зовсім під впливом французьких псевдокласиків, і сей напрям панує в російській літературі, особливо ж у драматичній, аж до кінця XVIII віку. Тільки за часів Катерини II почала отрясатися з-під сього впливу насамперед комедія (Фонвізін, Капніст*), коли тим часом трагедія (Озеров*) не могла увільнитися від нього аж до часів Пушкінового «Бориса Годунова». При кінці XVIII в здобув собі в Росії чималу популярність водевіль — легка, сентиментальна комедія зі співами на теми з сільського життя. Початок дала тут цариця Катерина*, та найпопулярніший в тім роді був «Мельник-колдун» Аблесімова*, в котрім мусимо бачити один із взірців «Наталки Полтавки» Котляревського. Обік Аблесімова годиться згадати многопишущого, хоч і не талановитого, князя Шаховського*, головно через те, що він один із перших виводив на сцену фігури українські; про його оперету «Казак-стихотворец» згадує Котляревський в «Наталці Полтавці» устами одного з персонажів тої комедії.

2. Коли отак у Росії і Польщі, хоч на чужих взірцях, звільна виростала власна національна драма, котра в Польщі від Заблоцького, Фелінського та Красіцького йшла до Богуславського*, Фредра*, Словацького та Коженьовського*, а в Росії від Катерини II, Княжніна* та Озерова до Пушкіна, Грибоєдова, Гоголя та Островського, Русь-Україна найшлася в зовсім некорисних обставинах. Геройські, хоч безплодні, зусилля козацьких воєн вичерпали на довгий час силу нації, опізнили її духовий розвій. Розділи Польщі при кінці XVIII віку* не принесли наразі користі для розвою України, а противно, відірвавши від неї Червону Русь, поклали нову перепону одноцільному розво-

---

[1] A. R e i n h o l d t, Geschichte der russischen Literatur, 317—318.

єві національному, перепону, що мусила з часом збільшуватися в міру того, як розвій політичних інституцій, шкіл і літератури в Австрії і Росії розходився в різні боки. Оттим-то й вийшло, що хоча від кінця XVIII в. і українці, відкликаючись на віяння часу і потреби суспільності, почали й собі ж творити нову літературу на народній мові і пройняту новочасними гуманними та просвітніми ідеалами, ся література була дуже слаба, довгий час уважалася прищіпкою літератури російської і певно тільки яко така й була толерована. Коли ж та література в особах Шевченка, Куліша і Костомарова піднялась на вищу ступінь оригінальності і сили і почала захапувати ширші верстви української суспільності, на неї посипались важкі удари з боку російського уряду*, котрі хоч і не вбили її до решти, та все-таки надовго спинили її розвій і не позволили їй вкоренитися в суспільності. В Галичині, слабосилій, темній та вбогій, до самого 1848 року діло стояло ще гірше. Самі первопочини літератури на народній мові опізнились тут супротив України майже о 40 літ, а для успішного розвою літератури не було ані інтелігентної публіки, ані письменного простолюддя. Все те треба було творити, підготовувати, а час не ждав, сусіди йшли наперед і своїм постуном пригнічували русинів, будячи в них зневіру у власні сили і нахил — брати готове чуже, а не нишпорити коло свого дрібного, вузького та запізненого. Тільки більша політична воля після 1860 року трохи підняла силу і надію галицьких русинів і була початком нового розвою літературного, котрий, годуючись зразу переважно українською стравою, мусив з часом і чим далі, тим більше мусить і з свого боку мати вплив і на російську Україну.

Оті відмінні колії розвою, може, найдосадніше виявились на полі драматичної літератури, як роду творчості найбільше сложного і найбільше чуткого на всі духові і політичні течії, які відбуваються серед даної суспільності. Се й примушує нас оглянути віддільно первопочини українського театру аж до зав'язання спеціально українських труп Кропивницького та Старицького, а осібно початки галицько-руського театру до 1864 року.

3. Коли уперве Вкраїна побачила театр устроєний по новим, європейським взірцям, напевно не знаємо. В усякім разі було се при кінці XVIII віку і в усякім разі був се театр н е у к р а ї н с ь к и й. Ми маємо звістки з двох противних кінців України, з Харкова і Кам'янця, про теат-

ральні вистави при кінці XVIII в.—там російські, тут польські. В Харкові ще в 1780 р. відставлений танечник петербурзького театру Іваницький давав вистави — звісно, більш похожі на балет, ніж на драматичні продукції. В тих виставах виступали й женщини, в тім числі якась малярівна, котра дуже подобалась публіці. Тільки в р. 1789 за причиною нового губернатора Кишенського збудовано в Харкові перший постійний театр, в котрім грали штуки російські, починаючи з комедії Княжніна «Без обеду домой еду». Трупу артистів для сього театру набирали з різних людей; одним із видніших акторів був Москвичов*, сержант із Орла, котрий устроював там аматорські вистави з вояками в казармах, а потім утік з війська «з любові до штуки». Хто був директором сього театру — не відаємо. В р. 1812 дирекцію обняв наш знаменитий писатель Гр. Квітка-Основ'яненко та провадив дирекцію його несповна рік. Здається, що й сам він виступав інколи на сцені: на се натякає жартлива епіграма, зложена на нього в ту пору, що зачиналася словами:

Был монахом, был актером,
Был поэтом, был танцором.

Квітка тоді ще далекий був від того, щоб трібувати своїх сил в драматичній творчості, значить, і за його дирекції виставлялись самі тільки російські штуки. Та хоча дирекція Квітки була дуже коротка, то проте театр ніколи не переставав його занімати. Знаменитий Щепкін* оповідав, що, головно дякуючи концептові Квітки, в Харкові виставлена була уперве Котляревського «Наталка Полтавка», заким іще цензура одобрила її для театральних вистав. «Наталка» перший раз дана була в Полтаві за спеціальним ad hoc[1] дозволом генерал-губернатора Репніна. Щепкін, родовитий українець, хотів дати її на свій бенефіс. Квітка дав йому ось яку раду: «Заповіджте яку-небудь стародавню штуку, а перед самим днем бенефіса покличтесь на нездоровля якого-небудь актора і просіть, щоб для поспіху позволили виставити «Наталку Полтавку», штуку вже дозволену для Полтави». І дійсно, сим способом харківці перший раз побачили на сцені штуку Котляревського. Від 1816 р. дирекцію обняв учитель танців Штейн*, котрий розпочав свою театральну кар'єру ось яким «гешефтом»:

---

[1] Для даного випадку, для даної цілі *(лат.)*. — *Ред.*

накупивши у сусідніх поміщиків вродливих дівчат та хлопців, усіх 15 душ, він вивчив їх театральної штуки і дав з ними кілька вистав під час Корінної ярмарки*. Трупа і її гра дуже сподобались одному місцевому багачеві Каменському, і він купив усіх акторів і акторок у Штейна за 30 000 рублів. Штейн опісля сформував (мабуть, таким самим способом!) нову трупу, до котрої пристав молодий, несмілий актор, родом з Курської губернії, а прибувший з Полтави, де вже виступав на сцені,— знаменитий опісля комік Щепкін, приятель Шевченка і В. Гоголя, «возлюбленник муз і граций», як назвав його наш Кобзар. Він виступав зразу в тяжких псевдокласичних драмах і трагедіях, граючи ролі королів та князів без особливого ефекту; аж Квітка-Основ'яненко порадив йому перейти до комічних ролей і наткнув його на поле, на котрім швидко виявився і заблис його незрівнянний талант. Штейн провадив дирекцію Харківського театру від 1816 до 1827 р., по чім передав її Млотковському[1]*. Про дальшу долю Харківського театру ми не маємо звісток.

4. Наводимо тепер відомості про друге гніздо театральної штуки на українській землі — Кам'янець-Подільський. Очевидно, що театр, котрий повстав у тім гнізді, був також не український та й не російський, а польський. Першим предприємцем театральним у Кам'янці був Антін Змієвський*, актор, що прибув зі Львова. В р. 1798 одержав він привілегію, потверджену царем Павлом, устроїв буду театральну в одній старій руїні і давав вистави, та швидко знеохотився та передав свої права Янові Неп. Камінському*, а сам переїхав до Тульчина як режисер трупи театральної, котру набирав гр[аф] Потоцький, очевидно, також із своїх підданих. В часах, коли Потоцький виїжджав куди-небудь, мав і Змієвський зі своєю трупою феєрії і виїжджав давати вистави до сусідніх міст: Житомира, Дубна і Кам'янця. Тим часом Камінський у Кам'янці мусив поборювати різні трудності і ледве восени 1800 р. міг розпочати вистави. Репертуар його становили твори Богуславського, Богомольця і Заблоцького. По якімсь часі, знеохочений бідою, Камінський поїхав до Львова, та 1803 вернув оп'ять до Кам'янця, 1804 давав вистави в Дубні, а 1809 їздив навіть до Одеси, де побіч польських виставляв і російські штуки. В 1815 р.

[1] Г. П. Данилевский. Украинская старина. Харьков, 1866, стор. 187—189; дані взяті із статті Квітки «История Харьковского театра от старинных времен», написаної 1841 р.

зрікся директорства, котре перейняв Мошинський. Сей не довго попасав. Театр його був мізерний. Ось як описує його російський поет Батюшков, що тоді квартирував у Кам'янці: «Є тут і театр, але який! Коли дощ іде, то зрителі не можуть обійтися без парасолів. Вітер свище по тих кутах і разом з п'яними акторами та фальшиво граючою оркестрою творить не зовсім приємну гармонію. Грають тільки трагедії dans le grand style[1], рідко коли опери». Коли Мошинський усунувся, заряд театру обняв Недзельський. В ту пору прибув до Кам'янця Камінський і допомагав новому директорові устроїтись, та головним його помічником став ся польський поет, поміщик і старий кавалер Старжинський*. Режисерію обняв талановитий актор Северин Малиновський. Старжинський стягав шляхту до театру, силкувався притягати і заінтересувати її легкими фарсами свого складання, основаними на місцевих відносинах, а надто переклав модну тоді штуку Грільпарцера «Die Ahnfrau»* п[ід] з[аголовком] «Matka rodu Dobratyńskich», в котрій Малиновський з незвичайним поводженням відіграв роль Яромира. Все те діялось восени 1822 і зимою 1823 року[2].

В тім самім часі, від початку нашого століття був і в Києві польський театр. Про початок його ми не знаємо нічого. В 20-тих роках директором його був Ленкавський. Представлювано драми, мелодрами, трагедії, трагікомедії, комедії і водевілі, інколи також опери, комічні опери, пантоміми, інтермедії і балет. Гра була неособлива, що й натурально при такій різнорідності репертуару, і для того директор приманював публіку різними сценічними ефектами, а головно новиною штук. Рідко котру штуку виставляв два або три рази. Про багатство репертуару сеї трупи свідчить те, що в однім 1823 році Ленкавський подав до цензури 172 нових штуки, з котрих пропущено тільки 70. Були се переважно штуки в смаку тодішніх часів: розбійники, привиди, духи, таємні незнайомі і т. д. Не обходилося ніколи без живих образів при бенгальськім світлі, без танців, маршів, хорів, а іноді й битв, що завсігди шумно заповідалось на афішах.

Між операми переважали т[ак] зв[ані] опери чародійські (feérie). Особливо улюбленою була в Києві «Русалка Дністрова» («Syrena Dniestru»), переробка чародійської

[1] У високому стилі (*франц.*). — *Ред.*

[2] Dr Antin J. Szkice i opowiadania, serya V. Kraków, 1887, str. 404-406.

опери «Das Donauweibchen»*. На взір сеї «Syreny Dniestru» якийсь незвісний автор зладив таку ж чародійську оперу, писану напів по-українськи і напів по-польськи, п[ід] з[аголовком] «Українка, або Заклятий замок», котра виставлена була перший раз 2 марта 1823 р., а опісля знов виставлювана була досить часто. Здається, що ролі на українській мові були також у кривавій драмі «Елена, или Разбойники на Украине», виставленій 1823 р., в котрій виступали гайдамаки з Гонтою*. Крім сих мізерних сценічних фабрикатів, трупа Ленкавського давала також штуки такі, як Шекспіра «Гамлет», Шіллера «Розбійники», Мольєра «Скупар», опери Дюваля* («Иосиф в Єгипті»), Россіні* («Севільський цирулик»), не забуваючи й о польських операх Курпінського* («Bojomir i Wanda», «Alexander i Appeles») і др. Із комедій та драм найчастіше давались переклади з Коцебу*, Скріба* і т. і., а також польські Дмушевського*, Фредра, Богуславського та Заблоцького. Польський театр у Києві існував аж до початку 60-тих років[1].

5. З інших українських міст, де в XIX віці находила довший чи коротший захист театральна штука, в першій лінії заслугує на увагу Полтава. Тут около 1815 р. з ініціативи малоросійського генерал-губернатора князя Я. Н. Лобанова-Ростовського, великого любителя штуки, постав аматорський театр, а директором його став автор знаменитої перелицьованої «Енеїди» І. П. Котляревський. Грали переважно комедії Княжніна. Сам Котляревський часто виступав на сцені в різних ролях, особливо подобалась його гра в комедіях «Сбитеньщик» і «Кутерьма, или Без обеду домой еду». В р. 1817 виставив Полтавський театр згадану вже оперету князя Шаховського «Казак-стихотворец», котрої сюжет узятий був нібито з українського життя. Але автор не знав українських відносин і написав пародію. Штука не подобалася полтавцям; на друге представлення вже не хотіли йти, говорячи: «Чого нам іти до кіятру? Хіба слухать, як за наші гроші да нас же будуть і лаять?» Отся невдача штуки Шаховського послужила, мабуть, для Котляревського товчком до написання його «Наталки Полтавки», котра за спеціальним дозволом генерал-губернатора кн[язя] Репніна виставлена була 1819 р. Трохи пізніше на містках сього театру показалася й друга штука Котлярев-

---

[1] П. Т. К истории польского театра в Киеве («Киевская старина», т. XXIX, 1890, стор. 533—540).

ського «Москаль-чарівник». Обі штуки прийняті були з великими похвалами, а «Наталка», як ми вже згадували, швидко добігла й до Харкова[1].

Трохи пізніше, між 1822 і 1825 роками, бувший рос[ійський] міністр правосуддя М. П. Трощинський, родом українець та ще й з простих козаків, вийшовши в відставку, жив у селі Кибинцях коло Ніжина і для своєї розривки утворив собі домашній театр, звісно, також із кріпаків. І тут представляли головно російські штуки, в тім числі і знамениту комедію Грибоєдова «Горе от ума», тоді ще не друковану, а звісну тільки в рукописі. В близькім сусідстві Кибинець жив поміщиком інший козацький потомок, Василь Афанасійович Гоголь. Трощинський заприязнився з ним, і Гоголь написав для домашнього театру кибинецького пана дві комедії —«Собака-вівця» і «Простак». Щодо сюжету обі вони, подібно як «Москаль-чарівник», були прямим продовженням традиції старих українських інтермедій, але спосіб опрацювання, характеристика дійових осіб, ширше, ніж в інтермедіях, розуміння типів і суспільних відносин ставить ті штуки безмірно вище від інтермедій. На жаль, комедія «Собака-вівця» не дійшла до нас в повнім тексті; комедію «Простак» опублікував Куліш в «Основі», ставлячи її при тім геть вище від «Москаля-чарівника». Аргументація Куліша в сій справі не всюди вірна і подиктована тодішньою антипатією нашого знаменитого писателя до Котляревського, та в усякім разі треба признати, що комедія Гоголя з погляду на мову, на характеристику осіб і на щиро український юмор належить до кращих явищ в початках нашої нової літератури.

6. При кінці 20-тих років виступив і Квітка на поле драматичної творчості. В р. 1827 він написав по-російськи комедію «Приезжий из столицы, или Суматоха в уездном городе», котра з погляду на фабулу і на дійові особи дуже нагадує знаменитого Гоголевого «Ревізора», хоч написана була значно вчасніше від нього. В р. 1829 постала комедія «Дворянские выборы», котру хвалив Жуковський, а в 1831 комедії «Шельменко — волосний писар» і «Шельменко-денщик»; ще пізніше написані були «Сватання на Гончарівці», «Щира любов» і «Бой-жінка»; ся остатня не була друкована, але її грали в Харкові. З усіх комедій і драм Квітки тільки

---

[1] Н. И. Петров. Очерки истории украинской литературы XIX столетия. Киев, 1884, стор. 23.

«Шельменко-денщик» і «Сватання на Гончарівці» здобули собі довговічність на сцені і не сходять ще й досі з репертуару. Шельменко, написаний мішаною, російсько-українською мовою, довгий час держався на сценах столичних театрів російських, а на Україні вандруючі трупи російські виставляли його по всіх містах обох боків Дніпра, не виключаючи й таких гнізд польщини, як Житомир та Кам'янець (гл[яди] «Wiadomości Polskie», Paryś, 1858, допис «Z Kijowa»). Не від речі буде запримітити, що власне ся комедія Квітки є, може, найменше оригінальним його твором: уся її основа і будова взята з італіянської комедії Гольдоні «Un curioso accidente». «Сватання на Гончарівці», далеко слабше з погляду на будову і на суспільний інтерес, пригадує подекуди наївний тон давніх інтермедій та держиться на сцені головно завдяки ролі дурнуватого Стецька, в котру наші лучші комічні артисти: Соленик, Кропивницький, Гриневецький — вкладували кождий своє розуміння, творячи з неї типи, націховані їх індивідуальним колоритом.

7. Неможливо нам задля браку матеріалу слідити за тим, які і де були трупи театральні на Україні в 30-тих і дальших роках. Деякі вказівки дає нам коротенька біографія знаменитого українського артиста-коміка Карпа Трохимовича Соленика, поміщена в «Основі» (1861, февраль, 176—184). Соленик, рожденний 1811 р. в с[елі] Леплі Могилівської губ[ернії], був слухачем Віленського університету та, не скінчивши його (може, задля політичної бучі, що стряслася над тим університетом 1828 р.*), переїхав на Україну, де й прожив решту свого віку. Около 1830 року він пристав до театральної трупи звісного нам уже Штейна, що колись завідував театром у Харкові. Соленик зразу був суфлером і тільки в р. 1832 почав виступати на сцені в невеличких ролях. В 1834 р. разом з деякими другими артистами він покинув Штейна. Актор тої трупи Млотковський завів свій театр в Курську, і Соленик пристав до нього. Тут він швидко визначився своєю грою і зробився улюбленим публіки. Ми не знаємо, коли він вернув до Харкова і під чиєю дирекцією був Харківський театр; досить, що в 1841 р. Соленик був у Харкові і оженився там з артисткою Протасовою. Переходячи від одної трупи до другої, Соленик виступав на сцені майже у всіх важніших українських містах: в Києві, Кишиневі, Воронежі, Одесі. В 1837 р. в Вознесенську грав перед царем разом зі Щепкіним, що вже тоді був всеросійською знаменитістю, і після загаль-

ної оцінки не уступав йому щодо своєї гри. Його тягли до Петербурга, особливо бажав його там спровадити Гоголь, але Соленик не подався туди. «Я малорус,— говорив він,— люблю Малоросію, і мені жаль розставатися з нею». В початку 1851 р. він був у Одесі, та швидко вернув до Харкова, де й умер 7 октября 1851 р. на сухоти. Щодо ролей, у яких він виступав, то хоча гра його була знаменита в комічних ролях таких класичних російських штук, як «Горе от ума» Грибоєдова (він грав у тій штуці ролі Репетилова і Фамусова) і «Ревізор» Гоголя (ролі Хлестакова і Бобчинського), то все-таки знавці згідно признають, що властивим його полем, елементом, в котрім він найсвобідніше порушувався і творив найкращі, наскрізь типові і оригінальні креації, були українські штуки Котляревського і Квітки. «Хто з нас, жильців України,— пише автор статті про нього в «Основі»,— міг рівнодушно глядіти на Соленика в ролях Макогоненка («Наталка Полтавка»), Чупруна («Москаль-чарівник»), Стецька («Сватання на Гончарівці»), Шельменка? Треба тут завважити — і, певно, з тим згодяться всі, хто бачив у сих ролях не одного, а кількох акторів малоруських, що кождий з них грав ті ролі по-своєму, в грі кождого з них висказувалися більше або менше поодинокі риси національного характеру. А в грі Соленика всі ті риси спливались уодно, мов у фокусі, і виявляли повний, закінчений тип правдивого українця. Ярко відрізнювався він від других тим, що в грі його особистість українця виявлялась не простакуватою, млявою і наївною аж до глупоти, а повною внутрішнього життя і значення, хоч іноді й ховаючою свій розум під маскою простоти. Таке зображування доказує бистру обсерваційо і вірне чуття Соленика. З сього погляду він справді перший український актор— дай боже, щоб не остатній!»

8. Позаяк метою нашої праці є дати начерк розвою т е а т р у, а не драматичної літератури на Україні, для того ми лишаємо на боці пізніші драматичні твори Костомарова («Сава Чалий» і «Переяславська ніч»), писані не для сцени, далі твори Тополі*, Стецька Шерепері (С. Писаревського), Стеценка* і др., о котрих ставленні на сцені нічого не знаємо. Так само не звісно нам, чи були на сцені перед 80-тими роками в Росії такі драматичні твори, як Кухаренка «Чорноморський побит на Кубані» (написаний 1838), Шевченка «Назар Стодоля», Стороженка* «Гаркуша». Здається, що по розгромі Кирило-Мефодіївського братства 1847 р.,

коли на всіх українських патріотів упав великий пострах, притихли без ніякої урядової заборони вистави українських штук по провінціальних вандруючих та аматорських театрах. Аж за Олександра II, по знесенні кріпацтва, в початку 60-тих років, коли в Росії повіяло свобіднішим духом, тут і там по українських містах почали на аматорських сценах виставляти й українські штуки. Автор цитованої нами статті про Соленика в «Основі» 1861 р., д. Мизко*, ось як писав про потребу українського театру (стор. 183): «Український театр був би тепер дуже до речі. Розумію не тільки п'єси на українській мові і з українського побуту, але й те, щоб грали їх артисти, виплекані на укр[аїнському] грунті, знайомі з мовою і звичаями народу, а може, навіть вийшовші з-поміж того народу, так як знаменитий артист, котрого й називати не треба, бо його всі знають (Щепкін). Такий театр був би найкращою підмогою для української літератури і вельми благотворною школою для народу». Та ба, на такий театр треба було Україні ждати ще 20 літ! А поки що українській публіці приходилось самій творити собі хоч що-небудь похоже на свій національний театр. В «Основі» находимо звістки про деякі аматорські вистави штук українських, котрі тут для повноти приведемо. У Гадячі були аматорські вистави 1861 і з початком 1862 р. В сьому другому році дано два спектаклі, а на однім з них поміж штуками російськими виставлено й українську «Сатана в бочці, або Кум-мірошник»*. Чистий дохід із сих вистав в сумі 165 руб. пішов на виписку журналів для міської публ[ічної] бібліотеки («Основа», березіль, 1862, стор. 77). В тій же книжці «Основи» (стор. 71—75) находимо обширну допись Павла Чубинського п[ід] з[аголовком] «Український спектакль в Чернигове 12 и 15 февраля». На початку сеї дописі згадано про те, що в пущання 1857 р. в Немирові Подільської губ[ернії] представлена була на добродійні цілі в залі тамошньої гімназії «Наталка Полтавка» Котляревського, виключно учениками тої гімназії. Позаяк ті, хто завідував сею виставою, не мали партитури до пісень, вложених у сю штуку, то Опанас Маркович*, любитель і знавець народних пісень, підібрав до текстів Котляревського мотиви з кращих народних пісень, декуди тільки злегка приганяючи їх до розміру пісень Котляревського. Капельмейстер гр[афа] Потоцького Йоганн Ляндвер уложив інструментацію до тих мотивів (на 14 інструментів). Під управою обох Марковичів* і під режисерією

І. П. Дорошенка* «Наталка» відіграна була знаменито. Виставу повторили того ж року після скінчення шкільного року, в слідуючім 1858 році на пущання. З отсею-то партитурою виставлена була «Наталка» і в Чернігові 1862 р. «товариством, кохаючим рідну мову, на підмогу убогим студентам нашої губернії». Кореспондент підносить високо артистичну вартість сеї вистави, а особливо гру пань Шрамченко (Наталка) і Глібової (Терпелиха) і панів Ст. Носа (Микола) і Борсука (Виборний). «Можна сказати сміло,— пише він,— що «Наталка» ще ніколи не була так відіграна».

Вже з тих неповних і уриваних звісток, які ми тут зібрали, можна бачити, що від кінця XVIII віку театр на Україні мав свою доволі багату і цікаву історію — і при сприяючих обставинах міг би був статися справді освітньою, цивілізаційною і національною силою. Та він нею не стався, дякуючи нещасним політичним і суспільним обставинам, серед яких жила Україна. Обрусеніє після 1831 р., а особливо після 1863 р.*, витиснуло з Правобережної України польський театр, та не дало натомість сили місцевим елементам. Столиці України Київ, Одеса і Харків обіч університетів позасновували також постійні театри, опери і т. і., та український репертуар хоч зразу й не виключався з них урядово, то все-таки витискався фактично, вже хоч би через те, що був убогий і що після Котляревського та Квітки властиво не поступав наперед аж до часів Кропивницького та Карпенка, Лисенка та Ніщинського.

III. РУСЬКИЙ ТЕАТР У ГАЛИЧИНІ ДО р. 1864

1. Польські вистави в руській семінарії духовній. 2. Проби руських вистав у тій же семінарії перед 1848 роком. 3. Руські вистави 1848 року в Коломиї, у Львові і в Перемишлі. 4. Руські вистави 1849 р. 5. Руські вистави в 1850 р. і їх упадок. 6. Думки Л. Трещаківського* про устрій руського театру в Галичині.

1. Та часть Южної Русі, що в 1772 р. перейшла під Австрію*, находилася в обставинах далеко тяжчих і для самостійного духового розвою не корисніших, ніж Україна російська. Не тільки шляхта — найбільше маюча і впливова верства суспільна—була тут польська, але і мі-

щанство було польське з невеликими виїмками, вища ієрархія руська так само уживала в мові і письмі польської мови, а остаточно вийшло так, що й нижче духовенство, те, що виходило з нових, Австрією позаснуваних шкіл, хоч вихованє по-німецьки, ставалося польським. Унія, котрої придержувалося те духовенство від початку XVIII віку, була менше ригористичною від православія, не забороняла духовним заніматися світськими науками і штуками. Оттим-то й вийшло таке, що коли на Україні нова література і новий театр виросли майже виключно працею і заходами світських людей, в Галичині довгий час, а зразу навіть виключно, плекателями руської літератури, науки, ба також музики і театру були духовні. Не диво затим, що й література та і музика і театр мусили мати більше або менше клерикальний характер, а в значній часті ще й досі з нього не можуть отрястися.

В часі прилучення Галичини до Австрії ані у Львові, ані загалом ніде в тім краю не було театру. Тільки в р. 1776 для вдоволення потреб німецької бюрократії, насланої для кермування долею Галичини, з'їхала до Львова німецька трупа театральна якогось Геттерсдорфа. Се був початок німецького театру у Львові, котрий Галичина мусила майже сто літ удержувати в значній часті з фондів публічних, бо умов органічного життя і розвою ся інституція не мала. Аж в р. 1780 приїхала до Львова перший раз польська трупа театральна під управою Трусколявського. Трупа ся пробула у Львові несповна рік, та не могла вдержатися при конкуренції з театром німецьким і мусила виїхати до Любліна. Та враження вистав сеї трупи мусило бути сильне, коли найшло відгомін — характерна річ — аж в руській семінарії духовній, власне тоді основаній цісарем Йосифом II. Питомці тої семінарії від р. 1794 кілька разів давали в мурах семінарських вистави театральні, розуміється, польські. Грали комедії Богомольця, в котрих нема ролей жіночих, а далі й інші твори. Питомець Чернецький визначувався гарним талантом драматичним. Та особливо від 1797 р. оживилися ті вистави, почали повторятися частіше, почали стягати до себе численнішу публіку з-поза стін духовної семінарії. В тім році вступив до семінарії талановитий хлопець Іван Сточкевич. Син бідних родичів, він мусив вступити до семінарії, не можучи інакше утриматися в школах. Та література і театр займали його більше від догматики та катехитики. Заохочений проф. Ганом,

він переклав польськими віршами ідилічно-сентиментальну поему Евальда Клейста* «Der Frühling» («Wiosna», poemat Kleista, Lwów, 1802 і 1822), а надто перекладав, а властиво перероблював чимало штук драматичних для семінарських вистав. З тих штук ми знаємо зміст тільки одної «Syn marnotrawny», в котрій Сточкевич грав роль титулову. Була се історія молодого чоловіка, що, пустившися на гуляще життя, позатягав на ім'я свого батька значні довги. Батько не мав відки їх заплатити, і його засадили в довгову тюрму. Аж тоді отямився марнотратний син, жаль йому стало батька, він дав себе завербувати до війська і грішми, одержаними за себе, викупив батька з тюрми[1].

По виході Сточкевича з семінарії перевелися й вистави театральні в мурах того закладу. Та й часи були не до того. Аж під час м'ясниць 1829 і 1830 р. відбулися там вистави театральні, котрі здобули собі тоді в цілім Львові голосну славу. На ті вистави допущено гостей і з-поза мурів семінарії; в їх числі був і директор польського театру, заслужений двигач польської штуки, звісний нам уже з Кам'янця Ян Неп. Камінський, котрий про ті вистави виражався з великою похвалою. Відзначувалися особливо питомці Ковальський, Шудлинський і Урицький в мужеських, а Словневський в жіночих ролях. Докладних звісток про сі вистави не маємо. Не знаємо, ані скільки їх було, ані хто ними занімався, ані які штуки ставлено на сцену. Та з усього, що знаємо про стан русинів в тодішнім часі і особливо про дух, який віяв в тодішній духовній семінарії, можемо заключати, що вистави ті відбувалися так само, як і давніші за Сточкевича,— по-польськи. Одинокий чоловік, що про них згадує, А. Добрянський («Історія єпископів») промовчує сю обставину, але вже сама присутність Камінського і публіки міської говорить за тим, що вистави були іменно польські.

2. Тільки при кінці 30-х років настала зміна. Можна сказати, що вона приготовувалася від 1830 року. Польське повстання розбудило польський патріотизм серед молодежі, загалом звернуло її думки на поле політичне. Руська молодіж, що досі була сполонізувалася без ніякої політичної думки, тепер хотя-нехотя мусила думати про сей факт, шукати

[1] Peplowskif. Teatr polski we Lwowie 1780—1881. Lwów, 1889, стор. 7—8; А. Добрянський. Історія єпископів і т. д. Львів, 1893, стор. 72—73.

в сучаснім і минувшім стані політичнім основ для нього або доказів против нього. Сей початок с в і д о м о г о патріотизму польського був заразом початком о п о з и ц і ї з боку русинів, початком свідомого патріотизму руського, початком відродження руської народності зразу в літературі, а з часом і в політиці. На се складалися й інші обставини. Самі поляки (Вацлав з Олеська, Жегота Паулі) дали руській молодежі першу основу для свого власного руського патріотизму, показавши їй бодай частину того словесного, духового скарбу, що зберігся в устах простого руського мужика. Русини мали щось, чим могли справедливо гордитися — багатий скарб прекрасних пісень народних. На тих піснях та на деяких книжках, занесених з України, виховуються перші галицькі-руські поети і писателі, що розпочали нову, народну літературу — Шашкевич, Вагилевич, Головацький, Устиянович, Лозинський. Сей остатній видав в 1835 р. своє «Ruskoje wesile», річ з наукового погляду без вартості, пісні нахапані з Вацлава з Олеська і з уст народу з різних сторін, та все-таки перший систематичний о п и с обрядів весільних, чого в згаданих польських збірниках не було[1]. Руські поповичі, що родились і хрестились на селі, проводили вакації між мужиками, а не знали тих мужиків, тільки з сеї книжки переконалися, які багаті завдатки драматичної поезії має той мужик у своїх весільних обрядах. І ось явилась гадка — відіграти в спосіб драматичної вистави весілля мужицьке з його піснями й обрядами.

Було се в роках 1837—1841, коли по уступленню ректора духовної семінарії львівської, о. Телихівського, уряд сей обняв пізніший єпископ і митрополит Г. Яхимович*. Ректор Телихівський був чоловік строгий і педантичний. Він не толерував у семінарії ніяких вибриків, гостро карав за курення люльки, так само як і за «перебирання», т. є. відгравання маленьких, звичайно імпровізованих штук, а радше діалогів гумористичних питомцями. А видно, що ся невинна забава дуже сподобалась була тодішнім питомцям, коли помимо заказів і кар вони її не покидали. В мурах семінарії було тоді кілька людей з гарним талантом акторським і ораторським, між котрими визначувалися особливо

[1] «Ruskoje wesile» Лозинського заслугувало б на докладний розбір з погляду на репертуар пісень, у нім заміщених, і з погляду на обряди. Пипін у своїй «Южнорусской этнографии» лишив його без розбору — може, й не мав його в руках.

Р. Мох, Кашубинський і Твардієвич. Вони-то передягалися часом за жидів, мужиків, економів і тим подібні фігури і відігравали перед питомцями короткі, гумористичні діалоги, щось вроді давніх інтермедій. Аж коли настав на ректорство Яхимович, в семінарії повіяло свобіднішим духом. Яхимович не тільки не карав нікого за сю невинну розривку, але й сам заохочував питомців до устроювання формальних театральних вистав. Правда, польщина і тепер ще панувала в семінарії; коли прийшлося вибирати справжні драматичні твори для представлення, то вибирано польські. Але почуття про можність руських вистав уже було розбуджене, а першою пробою руської вистави театральної було власне відограння руського весілля — очевидно, по книжці Лозинського. Ся перша руська вистава в мурах руської духовної семінарії зробила на всіх учасників і зрителів дуже велике враження, хоч була се трохи чи не остатня проба «театру» в мурах семінарії до р. 1848. Вже в р. 1841 Яхимович по чотирилітнім ректорстві уступив, ставши єпископом in partibus[1], а при новім ректорі зачалися давні переслідування за люльку та «перебирання»[2]. Д[обродій] Белей* передав мені впрочім, що ще й по 1841 році виставлювано раз чи два рази те весілля в семінарії,— між іншим при участі пізнішого поета О. І. Гушалевича, та певніших звісток про се у мене нема. В усякім разі можна припускати, що ті невеличкі проби театру, роблені перед 1848 роком в семінарії духовній, не лишилися без наслідків на нашу пізнішу літературу. Вони дали товчок деяким із їх учасників, як Мохові, Гушалевичеві, Наумовичеві, Скоморівському, трібувати своїх сил в драматичних творах — оригінальних чи перекладаних, чи свобідно перероблюваних на руську мову.

3. Аж в році 1848 побачили русини галицькі перші публічні вистави театральні в своїй мові. Вистави ті відбувалися, починаючи від мая 1848 до марта 1850 року в Коломиї, Львові і Перемишлі. Кілько їх було всіх, годі нині знати, бо в тих часах, зайнятих політикою, звістки про такі речі, як аматорські вистави театральні, рідко коли проскакували в газети. В тодішніх часописах ми найшли коротенькі

---

[1] В країні невірних (*лат.*). — *Ред.*

[2] Сі звістки про вистави 1837—1841 року в руській семінарії зібрав я з уст очевидців, священиків, пок[ійного] о[тця] Чапельського* в Добрівлянах і о. Варапучинського в Прошові. Гл[яди] мою статтю «Руський театр в Галичині» — «Зоря», 1885, стор. 269.

нотатки о 10 виставах, хоча з замітки Головацького («Дополнение к очерку библиографии Ундольского»*, стор. 54) знаємо, що вистав таких було далеко більше. В самім Перемишлі, де руський театр в ту пору устроєний був найліпше, було вистав кільканадцять.

Як сказано, були се вистави аматорські, в котрих брали участь люди різних станів і навіть народностей. Початок дала Коломия, де тоді парохом був о. Іван Озаркевич, батько пізнішого посла, також о. Івана Озаркевича, а дід звісної писательки Наталі Кобринської. Сей о. Озаркевич був чоловік незвичайний, натура артистична, повна енергії і неясних поривів до чогось вищого, кращого, ніж те тісне та сіре життя, яким жило руське духовенство за часів панщини. Рік 1848 оживив його незвичайно. Не знаємо, як і відки йому дісталися в руки твори українських писателів Котляревського, Квітки, Писаревського. Досить, що вони запалили його охотою — устроїти театральні вистави в Коломиї. До того допоміг йому старший патріот, о. Микола Верещинський, той самий, що ще 1837 р. дав був наклад на «Русалку Дністрову», і бурмистр коломийський Дрималик. Заходом сих мужів, а особливо о. Озаркевича, котрий для сього діла не щадив ні праці, ні коштів, удалось зложити гарну аматорську трупу, котра вже в маю 1848 р. відіграла, перший раз на галицькій землі, Котляревського «Наталку Полтавку», значно перероблену о. Озаркевичем. Він злокалізував твір Котляревського, переніс місце його ділання на своє рідне Покуття, повставляв зовсім інші пісні, переважно притесані трохи ad hoc покутські пісні народні, і дав штуці новий титул: «Дівка на відданню, або на милування нема силування». Сю свою переробку, не згадуючи про авторство Котляревського, Озаркевич навіть видрукував того ж року в Чернівцях латинськими буквами[1]. Мабуть, те промовчання назви властивого автора було причиною досить забавної пригоди. По першім представленні штуки, котра на численно зібрану публіку зробила сильне враження, роздалися з усіх боків оклики: автор! автор! Довгий час куртина не піднімалася, артисти не знали, що діяти. Вкінці, коли публіка не втихала і щораз голосніше викликала автора, а о. Озаркевича десь не було в близькості, куртину підняли і один із акторів вийшов на сцену,

[1] Komedyo-opera. Diwka na widdaniu, abo na mylowanie nema sylowanie. Екземпляр, що є у мене під руками, не має ані місця, ані року друку.

щоб вияснити публіці, що автор сеї штуки вже від 10 літ лежить у могилі в далекій Полтаві. Але розрадувана публіка не дала йому прийти до слова і привітала його такими голосними оплесками та окликами, що він зовсім змішався, поклонився разів кілька і, не сказавши нічого, зійшов зі сцени. Тільки опісля діло вияснилось, і се дало причину до жартівливої поговірки, що «в 1848 році небіжчик Котляревський був у Коломиї»[1].

Здається, що на одній виставі в Коломиї не скінчилося; бодай Я. Головацький в своїй біографійці Котляревського («Пчола»*, 1849, стор. 39) виразно пише, що «Наталку» представляно кількакратне в Коломиї, а п о з н і ш е много разов у Львові і Перемишлі». Ми знаємо, що перший раз виставлено «Наталку» у Львові (в переробці Озаркевича) д[ня] 26 октября 1848 р.,— значить, перед тим мусило бути вже кілька вистав у Коломиї.

Переходячи тепер до тої першої руської публічної вистави театральної у Львові, ми мусимо пригадати, що власне д[ня] 19 до 26 октября 1848 р. відбувався перший з'їзд руських учених. На той з'їзд прибув і о. Озаркевич з Коломиї і привіз з собою видрукувану в Чернівцях переробку штуки Котляревського. Поки відбувався собор, о. Озаркевич здужав зорганізувати невеличку аматорську трупу, вивчити штуку, і ось по закінченні собору д[ня] 26 окт[ября] «вченим руським зроблено несподівану приємність відограннням у вечір того ж дня руської комедіо-опери під назвиськом «На милування нема силування», котра враз з красними співами і танцями руськими дуже утішила всіх в многім числі зібраних гостей» («Зоря галицька», 1848, ч. 25, стор. 106).

Представлення відбувалося в однім із музеїв руської духовної семінарії, де також відбувалися засідання з'їзду руських учених[2]. Нема ніякого сумніву, що аматори, з котрих зложена була ся імпровізована трупа, були переважно, а може й виключно, питомці тої ж семінарії.

В кілька день опісля, «в вівторок по Михайлі», ті самі аматори відограли штуку Котляревського другий раз,

[1] Про сю першу виставу в Коломиї гл[яди] «Зоря галицька», 1850, стор. 137; «Пчола»*, 1849, стор. 39; анекдот про появу Котляревського в Коломиї я находив також в «Зорі галицькій», та тепер не можу відшукати сеї нотатки, котру я, впрочім, чував і усно.

[2] О. Тома Полянский*, биографический очерк, составленный его школьным товарищем («Литературный сборник»*, изд. Гал.-русск. Матицею, 1886, стор. 217).

також з неменшим, коли й не з більшим поводженням, про котре свідчить той факт, що з вистави прийшло 100 гульд[енів] чистого доходу, котрий повернено на користь Головної ради руської («Зоря гал[ицька]», 1848, ч. 32, стор. 134).

3. Заохочені приміром Коломиї і Львова, устроїли собі й перемиські русини ще в ноябрі 1848 свій театр аматорський, але на більший розмір. Подаємо оповідання про сей перемиський театр словами безіменного біографа о. Полянського з цитованої вже книжки «Литературного сборника» Матиці 1886 р. «В тій цілі зорганізувалося товариство театральне під дирекцією пані Саар, жінки радника губерніального і ц[ісарсько]-к[оролівського] старости циркулярного в Перемишлі, рідної сестри бувшого президента ради державної д-ра Ф. Смольки. Режисером сього театру був Іван Айталевич Витошинський*, тоді правник, а опісля ц[ісарсько]-к[оролівський] секретар міністеріальний. Репертуару театрального, т. є. творів для руської сцени, достарчували руські літерати перемиські з інтелігенції як духовної, так і світської під проводом о. Т. Полянського, а іменно о. Йосиф Левицький, духовник семінарії і професор богословія пастирського [1], о. Юстин Желеховський*, катехит гімназії, д. Іван Айталевич Витошинський і д. Михайло Полянський*, правники, і інші. Вони перекладали польські і німецькі драми на руську мову. Кождий твір, заким був прийнятий для вистави, переходив гостру критику пані директорки; задля того всі представлення відзначалися особливою делікатністю в вислові, і се притягало публіку з вищих верств як німецьких, так і польських, бо русини вже з патріотизму громадою ходили на ті спектаклі.

Музику для сих творів складали д. Михайло Вербицький*, тоді ще канцеліст консисторський, професор гімн[азії] Гофман і Лоренц, директор хору лат[инського] кафедр[ального] костела, оба чехи, а також Вікентій Серсавий, директор хору соборної церкви руської (морав'янин), самі добрі знавці музики і композитори.

Персонал театральний жіночий під дирекцією пані Саарової складали русинки, польки, німки і навіть одна француска, а іменно: панна Саломея Чайковська (р[усинка]), пані Каспшиковська, жінка капітана військ польських

---

[1] Здається, що тут ш[ановний] автор помилився: Йосиф Левицький в 1848 і 1849 році не був уже в Перемишлі, а в Грушеві.

з р. 1831 (п[олька]), дві панни Лоренцівни, дочки презеса магістрату (н[імкені]), панна Левицька, дочка покійного професора гімназії львівської (р[усинка]), панна Мехович, сирота по священику (р[усинка]), панна Панкевич, дочка директора нормальної школи (р[усинка]), панна Шово, гувернантка у пані Саарової (фр[анцуженка]), і інші. Персонал мужеський складався з правників, богословів укінчених і екстерністів, що ходили на богословіє в Перемишлі, а іменно були тут: д. Ів. Айт. Витошинський і д. Мих. Полянський, правники Ів. Терешкевич, Ів. Кормош, Андрій Скородинський, богослови, крім них ще М. Вербицький, Корнило і Йосиф Раставецькі, діюрністи при ц[ісарсько]-к[оролівськім] повіті, всі три добрі співаки. Репертуар складався з вільних перекладів, як, напр., «Старий візник Петра III», «Козак і охотник» (було друковане 1849 р., робота Витошинського), «Процихa», «Верховинці» (мабуть, «Каграссу górale» Коженьовського?), а також Котляревського «Наталка Полтавка» і «Москаль-чарівник» і т. д.

Тими виставами скріплялась народність руська, змагався патріотизм. Те, що так знаменита і всіми шанована дама заопікувалась театром руським, мало такий вплив, що кожда з перемиських дам уважала собі за честь бути допущеною до співділання, хоча б тільки в ролі статистки, щоби покрасуватися в народнім сільськім костюмі, перетворенім густовно після власної фантазії. Цікавість, властива гарному полові, побачити, як тій чи другій до лиця народний костюм, притягала багато жіночої публіки на театральні вистави, а руська мова в устах ніжних панночок не видавалася вже такою грубою, як собі її многі уявляли. А над усе прекрасна музика Вербицького, котра ще й нині радує кождого знавця, робила руський театр дуже популярним, а руські театральні пісні сталися модними по салонах, співані в супроводі фортеп'яна» («Лит[ературный] сборн[ик]», 1886, стор. 217—218).

Ми навели майже слово в слово се інтересне оповідання, бо воно дає нам цікавий образок до історії культури і міжнародних відносин у Галичині. В наших руках находиться одна афіша тодішніх вистав перемиських (власність д. О. Маковея, найдена ним між паперами, що лишилися по пок[ійнім] Йосифі Лозинськім у Яворові), і ми для пам'ятки репродукуємо її тут дословно:

«Зрѣлище рускоє. В недѣлю дня 14 сѣчня 1849 г. представлена буде любителями искуства драматического во

хосен учрежденія храма народного в Перемышли Комедіо-опера Котляревського под заглавіем «Жовнѣр Чарівник» в еднімъ дѣйствію. Лица дѣйствующія Міхайло Чупрун, рускій селянин (Michajło Czuprun, ruski selanin), Тетьяна, жена его (Tetiana, żena jeho), Жовнѣр чарівник («Żołnir czarownyk), Кононович, писар (Kononowicz pysar). По сем слѣдує радоспѣв Котзебуго: Козак и охотник в еднім дѣйствію, довольно лицований Іваном з Буковой. Лица дѣйствующія: Пазя і Ганя, дочки руского селянина (Pazia i Hania, doczki ruskoho selanina), Сенько Леськів, охотник стрѣлец (Seńko Leśkow, ochotnik strilec), Іван Аіталевич, Козакъ (Iwan Aitalewicz, kozak), Букваревич, Бакаляр сѣльській (Bukwarewicz, bakalar silski). Мѣсце зрѣлища в Перемышли під провидѣнієм, де й білетівъ дістати можна. Цѣна мѣсц: за кресло 40 кр. серебром, за вступ на салю 20 кр. с., на гальерѣю 6 кр. Початок о семій (7) годинѣ».

4. Спеціальних звісток про вистави театральні в 1849 році маємо небагато. При кінці м'ясниць, д[ня] 12—13 янв[аря], відбулися дві вистави театральні в пасторальнім музеї руської духовної семінарії. Всі ролі грали питомці. Представлено д[ня] 12 «Жовнір-чарівник» Котляревського, також в переробці о. Озаркевича (текст тої переробки до нас не дійшов)*, а 13 в неділю маленьку драму «Згублена дитина», котру якийсь незвісний прихильник штуки драматичної переклав з німецького і надіслав для руських аматорів на руки Головної ради руської. Обі штуки дуже подобались публіці. «На кінець,— додає справоздавець «Зорі галицької»,— був уряджений живообраз (табльо), представляючий освободження Русі. Невіста в глибокім думанню сидяча по однім боці з верховинцем, а по другім з подолянином, обома в оковах, в жалю і розпуці — представляла Русь уярмлену! Ангел-хранитель зближається в торжественнім поході і задивлюється з сердечним пожалованням над недолев русков, зносить руки до неба і просить о спасеніе для Русі. Небосклон чорнов пітьмов покритий роззоряється, окови спадають з нещасних дітей руських, а тії, як би досі в просонню будучи, встають і з задивленням роззираються наоколо. Ангел-хранитель кляка€, щоби Вишному за свободу для дітей руських зіслану подякувати. В тім виходять другі слов'яни: кроат, серб, чех і чорногорець і подають вільним русинам руки і роблять так межи собою союз. Глибоке сочувство русинів для

всіх братій слов'ян відозвалося потім в нашій народній пісні: «Мир, слов'яни, вам приносим»*, котру хор за кулісами заспівав. На загальне желання тоє табльо було повторене» («Зоря галицька», 1849, стор. 100). Як бачимо, сей живий образ являється немов прямим продовженням старої традиції шкільних містерій з її алегоричними фігурами і персоніфікаціями абстракційних понять і з необхідними кантами на кінці.

Третя вистава театральна 1849 року, про котру маємо згадки, відбулася 15 мая під час пам'ятного фестину, устроєного русинами в перші роковини знесення панщини. Не входячи в опис самого фестину, котрого найінтереснішою частиною було вручення губернаторові Голуховському великого хліба, спеченого з цілого кірця пшениці, й плястру меду, везеного на гарно прибранім возі шістьма парами волів з позолоченими рогами і в синьо-жовтих ярмах «яко дарунку народу руського для цісаря»,— ми наведемо з сучасних описів тільки те, що відноситься до «зрілища». Відбулось воно вечором в арені, устроєній в поєзуїтськім огороді. Аудиторію заповнили депутати від громад, зібрані з цілого краю на сей празник. В числі тих депутатів був і батько пишучого отсі слова, котрий не раз у кузні, роблячи сокири або насікаючи серпи, оповідав зібраним сусідам про сей пам'ятний празник. Явився також губернатор Голуховський і багато достойників державних, були і російські генерали Чаадаєв і Сас, що власне тоді йшли на Угорщину. Представлено драматичний образ Рудольфа Моха «Терпен спасен», умисне для сеї нагоди віршами написаний, в котрім «превосходно красно виставлений був стан народу руського перед наданням конституції і по наданню». Помимо обширності місця арена не могла помістити і половини цікавих, що зійшлися побачити сю виставу («Зоря галицька», 1849, стор. 231, 327). Драма Моха, виставлена тоді, не була в цілості друкована; виривки з неї опубліковала «Зоря галицька», 1849 р., в чч. 89, 90 і 93. З тих виривків видно, що драма справді не стоїла того, щоб її всю друкувати: була се розведена на 2 чи на 3 акти доволі несмачна проповідь против п'янства, поза котру Мох не вийшов уже все своє життя.

5. Мабуть, найдовше держалися вистави театральні руські там, де уперве почалися, в Коломиї. В р. 1850 не чути вже про руський театр ні у Львові, ні в Перемишлі, тільки з Коломиї маємо звістки про три вистави театральні,

відбуті в перших днях марта 1850 року. Допис про них, з датою 9 марта, написаний, мабуть, Мих. Качковським*, що тоді був ад'юнктом судовим у Коломиї, призводимо тут вповні як документ тодішніх відносин і тодішнього настрою русинів. «М'ясниці весело нам проминають. Серед нужд наших одушевляє нас надія на правительство. В гарно устроєнім театрі відограли любителі драматичної штуки комедіо-оперу «Сватання, або Жених навіжений» (мова тут, очевидно, о Квітчинім «Сватанні на Гончарівці», перероблені м о. Іваном Озаркевичем на місцевий покутський колорит. Текст сеї переробки також не дійшов до нас. — *І. Ф.*). Стефанка навіженого (т. є. Стецька) вдатно відігравав д. Лейтнер, ц[ісарсько]-к[оролівський] поручник полку охотників гр[афа] Сірмай, котрий удостоїв нас прийняти на себе дирекцію нашого театру. Чистий тенор д. Залуцького доказав, що може руська пісня. Паням Маєр і Келер вдячні ми за ласкаву услугу в наших спектаклях. Дім був переповнений, а публіка зовсім вдоволена.

Д[ня] 4 марта дано новий спектакль: «Аничка, або на милування нема силування» (т. є. «Наталка Полтавка»). В 1848 році грана була вже ся штука в Коломиї в маю; була се перша драматична вистава на Галицькій Русі, що розбудилася по довговіковім сні. Д[обродій] Качковський майстерно відіграв роль Петра. Д[обродій] Самойця, що грав роль возного Тетерваковського, був досконалий в своїй ролі. День сей, пам'ятний нам по конституції[1], не міг укрити чуття наші до нового політичного життя, і вдячність за обіцяну свободу виявилася в радісних окликах при відслоненню транспаранту, в той час в театрі виставленого. Написи: «Да здравствує цар Франц Іосиф! Да бодрствує войско! Да многолітствує народ! Да владіють закони!» глибоко зворушили наші чуття. Пісня народна за царя закінчила сей вечір.

В четвер, д[ня] 7 марта, виставлено іграшку (sic!) «Що не поможе наука, то поможе батіг». Всякої народності люди і всякого звання бували на наших народних забавах. Вороговання уступає, а толеранція вкріплюється. Я чув людей строгих, котрі пробачали недостаткам гри і заохочували любителів штуки і жителів наших до дальшої праці.

---

[1] Як звісно, д[ня] 4 марта 1849 р. уряд, розпустивши сейм кромерижський, надав сам так звану октройовану конституцію*, котру, впрочім, сам швидко й скасував.

В кінці повинні ми честь віддати в[исоко]пов[ажному] о. Озаркевичу, котрий для піднесення духу народного не пожалував ні гроша, ні труду при заведенню театру» («Зоря галицька», 1850, стор. 137).

Не знаємо, чи після сих трьох спектаклів були ще деякі дальші в Коломиї. Звісток про них ми не знайшли. Правда, в «Зорі галицькій» того ж року помістив якийсь Андрій Петрович П. доволі шумну заповідь, що, мовляв, «удало ми ся щасливо до кінця допровадити затяжкую ще, але милу працю в крузі величественної (!) нашої словесності, а то є перелицьовання (!певно, переклад) книжки на малорусський язик під назвищем «Олена, або Движеніє козаків», трагедія в 3 діях, котре діло, надіюся, незадовго буде виставлене в окружнім нашім городі Коломиї». Очевидно, автор був один із аматорів, що перейнялися запалом для драматичної штуки і бажали й своїх сил доложити до її здвигнення. «В наших сторонах,— додає він,— дуже полюблено спектаклі, але біда, що збуває нам на добрих дійствительних лицях (акторах), а не менше на штуках, виконаних зо смаком». (Очевидно, переробки о. Озаркевича почали вже були надоїдати коломийцям!) «Небавком, — пише далі автор,— будуть «Бескидські верховинці» представлені. Суть то дуже великі і важні діла, бо їх предмет узятий із рідного краю, не за границев повишукуваний. Суть то майже первістки дорогоцінні в нашім зрілищі, котре з дуже малим успіхом поступає. Желати би належало, аби в тім згляді ревніше тою річею занятися, а город Львів най би нам приміром наперед ішов» («Зоря галицька», 1850, стор. 177).

Д[обродій] Андрій Петрович П. мав намір видати свою «Олену» враз із деякими ще повістями осібною книгою в двох томах п[ід] з[аголовком] «Сборник галицький». До сього видання не прийшло, і ми не знаємо, чи його «Олена» і «Бескидські верховинці» (мабуть, «Каграссу górale» Коженьовського, перекладені на руське Миколою Устияновичем; сей переклад вийшов друкований аж 1861 р.; коли був доконаний — не знаємо; коли по р. 1850, то, очевидно, перед тим і то ще в р. 1848 зроблений був кимсь іншим руський переклад сеї гарної драми) були виставлені в Коломиї, чи ні. Се загалом остатні звістки, які стрічаємо про вистави руські з того часу. Після 1850 р. вже їх, мабуть, не було. Із штук драматичних, тоді написаних, не все дійшло до нас, а деякі друковані, мабуть, не були ставлені на сцену.

І так в р. 1849 видав Рудольф Мох свою «Справу в селі Клекотині», найліпше з усіх писань сього автора. Є се довгий ряд діалогів та сцен без драматичної зав'язки і розв'язки, без поділу на акти і яви. Діалог віршований доволі гладко, чистою народною мовою, з многими підгірськими провінціалізмами, нагадує подекуди крепкий і наївний діалог старих інтермедій. Зміст «Справи» — доволі широкий як на Моха малюнок нужди, темноти і деморалізації підгірського села за часів панщини. Твір сей, вповні оригінальний — обіч Устияновичевого — «Страстного четверга» та «Русина вояка» Могильницького — найбільше з усього, що зробили русини на полі літературнім в року 1848—49; відмовляти йому всякої літературної вартості було б зовсім несправедливо. Чи трібував хто ставити «Справу в селі Клекотині» на сцену, напевно не знаємо. Чи «Процiха», котру виставлювано тоді в Перемишлі, не була викроєна з сього твору Моха, в котрім справді Процiха являється одним із головних персонажів?

В тім самім році появився також перший твір Ів. Наумовича — Мольєрова комедія «George Dandin», перероблена на руське п[ід] з[аголовком] «Гриць Мазниця» і друкована в Гушалевичевій «Пчолі»[1]. Інтересне тут «Междудійствіє», вплетене між поодинокі акти комедії; воно становить для себе окрему цілість, котра з комедією не має нічого спільного. Та на давні інтермедії воно також не похоже, бо має характер переважно лірично-сентиментальний. Між першим і другим актом співає дівчина, котра дожидає свого милого з чужини; між другим і третім актом співає парубок, повертаючи з чужини; по третім акті стрічаються обоє, а вмираючий батько дівчини благословить їх на дружнє життя. Чи твір сей був ставлений на сцену — не знаємо. В 60-тих роках вийшла нова переробка сеї комедії Мольєра, доконана Свєнціцьким* п[ід] з[аголовком] «Гаврило Бамбула», котра досить довго держалася на сцені руського театру.

В 1849 році вийшов друкований ще один драматичний твір, про котрий, мабуть, напевно можна сказати, що не був ставлений на сцені. Був се «Єрмак» Хомякова, перекла-

---

[1] Гриць Мазниця, або Муж замашений. Комедія в трьох дійствіях І. Х. Покелина Моліера, із французкого на язик руский переложена Іваном Наумовичем.— «Пчола», чч. 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, а також осібною книжкою.

дений Келестином Скоморівським (Долиняненком). Про інші драматичні твори, що виходили у нас в роках 1850 до 1864, як ось І. Н. Бужаненка «Бандурист» (друкований тільки відривок в «Зорі гал[ицькій]», 1850 р., чч. 39, 45, 49), Духновича* «Добродітель перевисшает багатство» (вийшло осібною книжечкою в Перемишлі 1850 р.), С. Онуфрієвича* (Маркила Попеля) «Немира», трагедія, перероблена з німецького («Зоря гал[ицька]», 1853 р., чч. 14, 16—21, 23—28); Шеховичів* переклад фарси Бенедікса* «Дядя всего міра, іли ужасний бігос» (друкований в «Ладі»*, 1853, ч. 2—8), не будем говорити обширніше, бо обговорення їх належить радше до історії нашої драми, ніж до історії театру через те, що штуки ті не були ставлені на сцену.

6. Яка була причина упадку і цілковитого занидіння тих початків руської драматичної штуки в Галичині, котрі так дуже подобалися публіці і стрічені були так радо навіть многими нерусинами? На се питання досить трудно дати відповідь. Сама реакція політична справи не вияснює, бо тодішній руський театр до політики не доторкався, а коли й доторкався (в різних «табльо» та «живообразах»), то чинив се в такий спосіб, котрий міг здобути для нього хіба похвалу і протекцію правительства. Так само тяжко вияснити й польською інтригою, як се чинить потрохи неназваний біограф Томи Полянського, котрого опис перемиських спектаклів ми навели вище. Польський театр дізнавав далеко більше шикан і неприємностей, а проте не впав. Причини упадку руського театру по р. 1850 треба шукати в тій зневірі у власні сили, в тій апатії, котра опанувала русинів в ту пору і тяглася до самого 1860 року. Певна річ, сама ся зневіра є явище складне і мало прояснене, мені, напр., тяжко зрозуміти поворот від живої народної мови, якою такий Ів. Озаркевич в р. 1848 перероблював Котляревського та Писаревського і якою ще в 1849 р. почав був писати оригінальну комедію «Опришки в Карпатах» (перша сцена тої комедії находиться у о. Івана Озаркевича (сина) в Болехові між паперами його батька), а тою мертвою, варварською церковщиною, якою той сам Озаркевич уже в 1850 р. перекладає з німецького панегіричний твір «Дари предков», а 1852 і д. «Басні Езопа». Ані москвофільство, ані політична реакція, ані відвернення від насущних інтересів народу такої хворобливої реакції проти живої мови а повороту до мертвеччини не можуть достаточно

вияснити. А Озаркевич не був одиноким, у котрого проявилася така реакція!

Певна річ, що коли який рід літератури, то драма і театр мало ще тоді мали грунту в Галичині і вони, впрочім, не здужали здобути його собі тут іще й нині. Не було ані репертуару, котрий приходилось наскоро латати, перелицьовувати та перекладати з чужих мов, ані акторів, хоч ті, певно, швидко були б могли виробитися, ані, що найважніше, не було публіки, сільської і настільки маючої та освіченої, щоб театр був для неї потребою. Навіть поляки у Львові не мали ще тоді такої публіки, а й німецький театр, до котрого горнулася вся бюрократія, держався значними субвенціями державними та різними привілеями. А з русинів, темних та бідних та розсипаних по селах, хто мав інтересуватися театром, хто мав піддержувати його? Ми бачили, що в обох містах, де театр той краще розвивався, він завдячував се заінтересуванню і живій участі людей неруської людності, зі світу урядницького і військового, а коли не стало тої протекції та співуділу, то не стало і руських «зрілищ».

Певна річ, русини, бодай деякі, не переставали, проте, сінтересуватися театром і підносити голос про потребу і способи його організації. Та думки їх не находили відгомону, може, для того, що були занадто ідеалістичні та фантастичні. «Лучше знайдуться гроші на устроєння і місце на представлення театру,— писав звісний зі своїх фантастичних планів Лев Трещаківський в урядовім «Віснику»*,— але найтяжче прийде добрати здібних осіб обоєго пола, котрі би написаний драмат могли з успіхом віддати! Прото моя гадка така: шукати і збирати насамперед уталантованих любовників (!), маючих колись дійствувати, і видумати средства (!), котрими можна би справити для них одежди театральні на скільки розличних представлень. Нім тоє до скутку ся приведе, тим часом чей (!) найдуться готовії кавалки театральні руські. Так все урядивши, могли би дати з десять представлень театральних у Львові, а потому поїхати в околицю, по знайомих містах і місточках руських, або також і противне (!)... Товариство таке, об'їхавши через весну, літо і осінь міста і місточка околичні Галичини, могло би на зиму вернути до Львова, і так тут уже добре просвічене і письмами театральними, а може, і ділателями збагачене, з успіхом желанним виступати зможе». Автор обіцює такому предприємству, крім великого значення національного,

також користі матеріальні, «понеже і селяни, ставшися тепер маєтніші, в тім ділі би участвували. Хто знає,— додає він,— може, і у нас возник би другий Блажкевич (поміщик, що записав два села на Народний дім), котрий би тую справу підпирати хотів, а треба наперед, щоби хтось виключно тим ділом занявся»[1].

Як бачимо, в фантастичній формі і без знання діла піднесено тут перший раз думку мандруючого театру руського, котра введена була в діло далеко пізніше, в 1864 році. Фантастичною мусимо назвати думку Трещаківського — починати засновок театру від набирання «спосібних» акторів, не маючи ані репертуару, ані костюмів, ані сцени, ані вчителя для тих акторів. Видно, що власне брак добрих акторів був слабою стороною вистав 1848—1850 років, на що натякає також вищенаведений допис Качковського з Коломиї, коли в голові тодішнього руського патріота могла постати думка — набирати насамперед «спосібних» акторів, не знаючи навіть, на чім вони мали показати свою спосібність, коли не було для них ні репертуару, ні костюмів, ні нічого потрібного для театру. Тим-то й не диво, що думка Трещаківського мов у воду канула і лишилася майже одиноким документом думок тодішніх русинів о тім, як би треба устроїти і дальше вести руський театр, щоб він із явища случайного, локального і залежного від случайних місцевих обставин стався постійною національною інституцією. І за те честь Трещаківському, що в його голові уперве, хоч в неясній формі, зродилася така думка.

Так само неясно і навіть дивовижно уявляв собі Трещаківський працю над репертуаром для того будущого руського театру. При кінці своєї дописі, з котрої виривки ми привели вище, каже він ось що: «Просимо також дуже усердно наших земляків, коли би у кого находилися предмети, відповідні до укладання штук театральних, напр., про Хмельницького, Мазепу, дівчину з Рогатина і т. і., їх тут при нагоді на мої руки прислати, а один із наших красноречивих поетів приймає на себе той обов'язок — виробити народні театральні штуки, а по зробленім ужитку позичені матеріали з великою подякою в цілості назад повернуться» («Вісник», 1850 року, стор. 147—148). Що се за красноречивий поет, котрий брав на себе нелегкий

---

[1] «Вісник для русинів Австрійської держави», Відень, 1850, 147.

обов'язок «вироблювати народні театральні штуки», на які хто схоче теми, і яких матеріалів потребував він для такої фабрикації — сього не знаємо. І хто його знає, чи на нещастя, чи на щастя Русі ті благі наміри о. Трещаківського лишилися несповненими. Досить, що після сього широкого розмаху справа театральна на Русі Галицькій заснула на цілих 14 літ.

К ИСТОРИИ ЮЖНОРУССКИХ АПОКРИФИЧЕСКИХ СКАЗАНИЙ

Полная и систематическая история южнорусских апокрифических сказаний, их происхождение и их влияние на южнорусскую словесность, устную и книжную, невозможна до тех пор, пока не будет по возможности исчерпан и опубликован весь апокрифический материал, вращающийся в среде южнорусского населения как в форме писаных сказаний, так и в виде устных пересказов, и пока не будет в этом направлении разработана вся южнорусская литература, особенно древняя, до Котляревского, подвергавшаяся очень сильному влиянию апокрифической литературы византийско-болгарской и западноевропейской. Почтенный труд Н. Ф. Сумцова «Очерки истории южнорусских апокрифических сказаний и песен»* представляет первую попытку систематического изложения преимущественно одной части нашего сюжета — отражений книжной апокрифической литературы в устной словесности южнорусского народа. Что касается самих книжных текстов апокрифических сказаний, то автор в большинстве случаев ограничивается указанием их в известных сборниках Тихонравова, Порфирьева, Пыпина*, в которых, как известно, помещены (особенно у Тихонравова) также памятники болгарские и сербские и в которых хотя и обозначено, из какой рукописи взята статья, но совсем нет детальных описаний этих рукописей и их происхождения, так что о составе известных книжных апокрифических сказаний южнорусских работа г. Сумцова не дает никакого определенного понятия. Г. Сумцов указывает также на апокрифическую подробность у Вишенского, но во-первых, у этого самого писателя можно таких подробностей отыскать еще несколько, а во-вторых, их еще более в сочинениях Галя-

товского (который в своем «Ключе разумения» ссылается даже на какое-то неизвестное апокрифическое «Елизаветино откровение»), Транквиллиона Ставровецкого* (его «Перло многоценное» представляет в этом отношении богатый и до сих [пор] не эксплоатированный клад) и других писателей XVII—XVIII столетий, кончая таким характерным и в культурном отношении очень важным явлением, как почаевский «Богогласник» (издания 1790, 1795, 1800, 1805, 1806, 1825), которого апокрифические подробности указаны, но далеко не исчерпаны г. Мировичем в его «Историческом и литературно-библиографическом исследовании о «Богогласнике» (Киев, 1874 г.).

Я не буду останавливаться на том, какое важное значение имеет издание возможно полного состава книжных апокрифических сказаний, вращающихся в Южной Руси. Только тогда возможно будет точно определить степень их влияния на прочую словесность, книжную и устную. Не имея под рукой текстов этих сказаний, исследователь всегда должен будет только приблизительно и гадательно определять, имеет ли он в данном случае дело с прямым заимствованием или с какой-нибудь передачей из вторых или третьих рук, или, наконец, с созданием свободной фантазии автора.

Также лишним кажется мне доказывать необходимость точного и подробного описания рукописей, из которых издатель заимствует данный апокрифический текст, с присовокуплением встречающихся на полях записок об имени переписчика, обладателя, местности, о времени писания, о подлиннике, с которого снят список, и т. п. Все это может нас ввести в круг литературных вкусов, религиозных верований, социальных и политических симпатий и антипатий той среды, в которой вращалось данное сказание, может указать нам следы известной струи, шедшей к нам из-за границы, может послужить к уловлению одной из тех тонких, но безмерно важных в культурном отношении нитей умственного и религиозного взаимодействия народов, которое составляет один из самых выдающихся, но вместе с тем один из самых трудных предметов исторической науки.

Желая по возможности содействовать разрешению намеченной мною задачи, я попытаюсь теперь составить список известных до сих пор в печати или в рукописях ю ж н о-р у с с к и х апокрифических статей, оставляя в стороне их книжные отражения или устные, народные переработки.

Основанием к этому послужит мне перечень апокрифических книг и сказаний, обретающийся в рукописном сборнике свящ[енника] Яремецкого, составляющем теперь мою собственность и написанном в 1743—1752 годах* частью в буковинском монастыре в Путне, частью в окрестных деревнях, где Яремецкий временно исправлял должность «душпастыря». Этот перечень я сравниваю с тем, который составил г. Тихонравов, перечисляя все известные на Руси апокрифические сочинения («Памятники отреченной русской литературы», т. I, стр. 1—10), и привожу при каждом № указания на то, где напечатан или где есть в рукописи южнорусский текст данного сказания. Мне кажется, что такой перечень, хотя бы он и был не полный, значительно облегчит труд дальнейших собирателей материала и тех ученых, которые, занимаясь его научной обработкой, принуждены разыскивать, и очень часто напрасно, материал, разбросанный по разным не легко доступным изданиям или содержащийся в рукописях, тоже рассеянных по лицу широкой русской земли. В своем рукописном сборнике свящ[енник] Яремецкий пересчитывает сперва «книги преподобных и богоносных отец наших пастырей, и учителей вселенских, иже суть сия книги». Далее упоминает вскользь «О книгах битейских, пророческих, Старого завета их же приняла святая Соборная церковь апостольская, их же подобает нам христианам чести. Их же всех есть 44. От них же парамеи чтутся». Книги эти не поименованы. Далее упомянуто «О книгах Нового завета», после чего следует статья: «Книги инные их же христианом православным (далее несколько слов, кажется румынских, выскобленных) суть же сии:

1. *Составлении мирстии псальми еже есть сия: Грядите вси верни. И другое Грядите. И кресту твоему водрузшуся на земли.* У Тихонр[авова] № 27, где прибавлено начало еще одного псалма «ангельска вопием». Тексты этих псалмов, кажется, нигде не напечатаны. Тихонравов указывает на рукописный инд[екс] Новг[ородской] б[иблиотеки] № 1444 и № 1264, Тр[оице]-Серг[иевской] лав[ры] № 704, значит — рукописи севернорусские, в которых о них упомянуто. Были ли они и в Южной Руси, или Яремецкий нашел упоминание об них в каком-нибудь более древнем индексе апокрифов, с которого снял себе копию,— решить не берусь.

2. *Патриарси.* У Тихонр[авова] № 11. Заветы патриархов. Наше заглавие — более обыкновенное и отвечает

греческому подлиннику. Статья напечатана у Тихонравова («Памятники...», т. I, стр. 96—146) в двух редакциях по рукописям XIV—XV в. В «Памятниках старинной русской литературы», изд[анных] Гр. Кушелевым-Безбородко*, т. III, есть только отрывок этого апокрифа (завет Рувимов и завет Симеонов, стр. 33—38) по рукописи XV в.

3. *Адам.* У Тихонр[авова] № 1. В его «Пам[ятниках] отреч[енной] р[усской] лит[ературы]», т. I, напечатаны три сказания об Адаме, из коих первое и второе представляют] варианты одного сказания. Им отвечает в «Пам[ятниках стар[инной] р[усской] лит[ературы]», т. III, стр. 4—7, «другой вариант» из шести сказаний, помещенных в том сборнике. У Порфирьева («Апокрифические сказания о ветхозаветных лицах и событиях по рукописям Соловецкой библиотеки») помещено тоже шесть сказаний об Адаме и Еве. «Житие о Адаме и Еве», соответствующее помещенному у Тихонравова «Слову о Адаме, начало и до конца», есть в «Дрогобычском сборнике»* в моем владении.

4. *Енох.* Какое собственно сочинение имел в виду автор этого каталога, неизвестно. У Тихонравова оно есть под № 6; напечатаны же два отрывка (т. I, стр. 19—24), из коих один озаглавлен «от книг Еноха праведного, преже потопа и ныне жив есть». Тот же отрывок напечатан и в «Памятн[иках] стар[инной] рус[ской] лит[ературы]», т. III, стр. 15—16, по рукописи XVII в., кажется, южнорусской. Ныне известно, что в Южной Руси существовала еще в XVII веке большая апокрифическая «Книга Еноха», исчезнувшая в Азии и Европе и только в нашем сто[летии] вновь открытая в коптском переводе, из которого и была переведена на латинский, после же на другие европейские языки, в том числе и на русский. Южнорусский текст этого замечательного апокрифа по полтавскому рукописному сборнику XVII в. издан А. Н. Поповым* в «Чтениях имп[ераторского] Общ[ества] ист[ории] и др[евностей]...» и отдельно в «Библиограф[ических] материалах», II—VII, 81—139.

5. *Сифова молитва.* Вероятно, то же, что у Тихонравова № 13 «Молитва Иосифова». Текста этого апокрифа нет напечатанного в доступных мне сборниках. Я не нашел его и в известных мне рукописях.

6. *Адамов завет.* У Тихонр[авова] № 2. Текста этого апокрифа тоже, кажется, нет напечатанного, и был ли он в Южной Руси, неизвестно.

7. *Моисеев завет.* У Тихонр[авова] № 15. Кажется — не то, что напечатано у Тихонр[авова] под заглавием «Исход Моисеев» (т. I, стр. 233—253); другая редакция «Жития Моисея» напечатана в «Пам[ятниках] стар[инной] р[усской] лит[ературы]», т. III, стр. 39—48; там же присоединены еще небольшие отрывки о переходе через Чермное море и о смерти Моисея. Небольшая статья «О Моисеи како переведе жиды» есть и в рукописи Яремецкого.

8. *Псалмы Соломоновы.* У Тихонр[авова] № 18. Ни южнорусский, ни вообще церковнославянский переводы этих псалмов, кажется, не сохранились, так как их нет в известных мне сборниках.

9. *Плиино обавление.* У Тихонр[авова] № 20. Текста нет в известных мне сборниках.

10. *Исаино видение.* У Тихонр[авова] № 23. Сербский извод этого апокрифа напечатан у Порфирьева, op. cit., стр. 73—81, русский у Попова «Библиографические материалы», т. I, стр. 13—20.

11. *Ияковля повесть.* У Тихонр[авова] № 28. Статьи под этим заглавием нет в известных мне сборниках апокрифов.

12. *Петрово обавление.* У Тихонр[авова] № 33. Текста нет в печатных сборниках.

13. *Обходы апостолскии.* Тихонр[авов], № 38. Текст по рукописи XVII в. напечатан у Тихонр[авова] — «Памятники...», II, стр. 5—10.

14. *Варнавино послание.* Тихонр[авов], № 32. Нет в известных мне сборниках, ни печатных, ни рукописных.

15. *Павла апостола дгяние ложное.* Тихонр[авов], № 35. Нет в сборниках.

16. *Павлово обавление.* Тихонр[авов], № 34. Текст в двух редакциях напечатан в «Пам[ятниках] стар[инной] р[усской] лит[ературы]», т. III, стр. 129—133.

17. *Евангелие от Варнавы.* Тихонр[авов], № 29. Текста нет в сборниках.

18. *Евангелие от Фомы.* Тихонр[авов], № 30. Текста нет.

19. *Паралипомена, что* (?) *слали Ввавилан ко Иеремею.* Тихонр[авов], № 24. Текст напечатан у Тихонр[авова] — «Пам[ятники]...», I, 273—297, в двух редакциях. Сочинение совсем различное от напечатанного в «Пам[ятниках] стар[инной] р[усской] лит[ературы]», III, стр. 72—73, слова о пророке Иеремии. «Плач Иеремии пророка», составленный по известной библейской книге без апокрифических подробностей, есть в сборнике Яремецкого.

«Суть же,— пишется далее в статье Яремецкого,— и ина многа сложенна, еже есть сия».

20. *Вопросы Иоанна Богослова, еже рече: «Слыши, праведный Иоане»*. Тихонр[авов], № 59. У Тихонр[авова] — «Памятн[ики]....», т. II, 174—193, напечатаны два варианта этого апокрифа по рукописям Московской синодальной библиотеки XV и XVIII в. В одном рукописном сборнике, полученном мною от крестьянина Гулейчука из с. Испаса на Буковине и составленном ок[оло] 1720 года, есть полный список этого апокрифа, озаглавленный «Слово святого Иоанна Богослова о вознесении господа нашего Иисуса Христа», сходный с второй редакцией, напечатанной у Тихонравова. Позволю себе здесь по этому списку пополнить недостающие в списке Тихонравова и обозначенные точками слова (т. II, стр. 190) в самом характерном месте апокрифа: «И паки рѣх[1]: господи, всѣ (ли) христиане во едину муку пойдут — патриархи, царие и князи, убогие и богатые? И слышах глас глаголющии: слыши, праведнии Иоанне, пророк Давид рече: терпение убогих не погибнет до конца. А патриархи грѣшнии и епископи, царие и князи погнанни будут во тму кромѣшнюю як скот и вси восплачутся яко младенци: и раздѣлятся грѣшнии ови во огненную рѣку, ови у черв неусыпающии, ови во муку розну, и тако раздѣлятся грѣшнии».

21. *Того же вопросы ко Аврааму о праведных душах*. Тихонр[авов], № 60. Текст напечатан у Тихонравова, II, 194—196, «Пам[ятники] стар[инной] рус[ской] лит[ературы]», III, 113—116.

22. *Варфоломеевы вопросы ко богородици, како Христа родила*. Тихонр[авов], № 46; текст Тихонр[авова], II, 18—22.

23. *Епистолия о неделях*. Тихонр[авов], № 64. Текст Тихонр[авова], II, 311—322; «Пам[ятники] стар[инной] рус[кой] лит[ературы]», III, 150—153 (три варианта); «Дрогобычский сборник» (фрагмент); сборник Яремецкого «Слово о св. недели, сие есть Епистолия, приказание господне слова положение». Это один из самых распространенных в Южной Руси апокрифов; списки его можно найти почти в каждом селе. В новейшее время коломыйский типограф-щик М. Билоус выпустил несколько лубочных изданий

---

[1] Знаки препинания ставлю согласно современным требованиям.

этого апокрифа п[од] з[аглавием] «Лист небесный» и продавал его втридорога преимущественно неграмотным крестьянам, которые носят его на груди как амулет.

24. *И о древе крестном.* У Тихон[равова] № 4 и 5. Текст у Тихонр[авова] два варианта, т. I, стр. 305—308; Порфирьев три варианта; «Пам[ятники] русс[кой] лит[ературы]», т. III, стр. 81—85 три варианта; в рукоп[исном] сборнике Яремецкого имеются следующие варианты: а) «Слово святого Григория Богослова о кресте честном, о Адаме и за два разбойники и прочая»; б) «Указ о другом древе крестном, на нем же распяся праведный разбойник»; в) «Указ о третьем древе крестном, на нем же распятся неверный разбойник»; г) «Указ, како собравшимся честным древам в Иерусалим»; д) «Слово о честном кресте господа нашего Иисуса Христа»; фрагменты сказания о крестном древе есть и в «Дрогобычском сборнике».

25. *Хождение Петрово по вознесении господнем.* В индексе Тихонравова нет апокрифической статьи под таким названием, так как имеющееся под № 33 «Петрово обавление», по-видимому, совсем отдельная статья. Быть может, это были апокрифические деяния св. Петра, содержание которых вошло в известные жизнеописания св. Петра, печатающиеся в «Четьих-Минеях» и прологах и получившие некоторым образом каноническое значение.

26. *Что отрочатем Христа продавали и что рыбы по суху ходили.* И этого сказания, которое составляло, вероятно, эпизод какого-нибудь утерянного евангелия детства Христова, нет в индексе Тихонравова.

27. *Детство Христово.* У Тихонр[авова] № 37. Текста этого апокрифа нет в печатных сборниках, вот почему я и прилагаю при конце этой статьи имеющееся у меня в рукописном сборнике Испасском* «*Слово человеческое о младенстве Иисуса Христове царском*» с присовокуплением вариантов по списку Яремецкого статьи из «*Слово о господе нашем Иисусе Христе, како играяся с детьми жидовскими сотвориз 12 птиц*».

28. *Б[огороди]цино хождение по мукам.* У Тихонр[авова] № 47. Текст в двух вариантах у Тихонр[авова], II, 23—39; «Пам[ятники] стар[инной] русс[кой] лит[ературы]», III, 118—124; замечательный фрагмент (без начала) на 20 страницах в рукоп[исном] сборнике Яремецкого.

29. *Лодамов, что двандесять служеб в нем и седм царей под ним сидело.* У Тихонр[авова] № 3. Текст этого

сказания неизвестен; то, что напечатано в «Пам[ятниках] стар[инной] р[усской] лит[ературы]», III, 14, есть только отрывок из статьи совсем другого содержания. Прилагаю здесь краткое «*Слово о главе Адамове, како в корени лежала*», имеющееся в сборнике Яремецкого.

30. *Имена ангелом.* Тихонр[авов], № 66. Текст в двух редакциях у Тихонр[авова], II, 345—346.

31. *Прение диаволе со Христом.* Тихонр[авов], № 58. Текст в двух редакциях у Тихонр[авова], II, 282—288; в рукописном сборнике Яремецкого имеется интересное «Слово о победе диавола, како беседоваху Иисус Христос с диаволом на горе».

32. *О службе таин Христовых, что поздят обеднею и врата небесная затворяются и ангелы попа кленут.* У Тихонр[авова] № 69. Текста нет в сборниках.

33. *О пустелнице Макарии мнисе римстем, что три чернци нашли его за двадесять поприщ от рая.* У Тихонр[авова] № 49. Текст в двух редакциях у Тихонр[авова], II, 59—77; «Пам[ятники] стар[инной] р[усской] лит[ературы]», III, 135—142 (две редакции).

34. *О Китоврасе.* У Тихонр[авова] № 26. Текст Тихонр[авова], I, 254—258; «Пам[ятники] стар[инной] р[усской] лит[ературы]», III, 51.

35. *И о Соломоновых ложных судех.* У Тихонр[авова] № 25. Текст Тихонр[авова], I, 259—272; «Пам[ятники] стар[инной] р[усской] лит[ературы]», III, 55—57.

36. *О двунадесятых Ияковлиих, глаголемая лествица.* У Тихонр[авова] — это, по-видимому, одно заглавие разбито на № 9 и 10. Текст под загл[авием] «Лествица» у Тихонр[авова], I, 91—95; «Пам[ятники] стар[инной] р[усской] лит[ературы]», III, 27—32; Порфирьев, «Лествица Иакова», 138—139.

37. *Давидовы песни.* У Тихонр[авова] № 19. У Порфирьева, стр. 237, есть статейка под загл[авием] «Псалмы Давидовы». Может быть, автор индекса имел в виду апокрифическое сказание о том, как Давид написал трой «Псалтырь». Сказание это опубликовано мною в журнале «Зоря», 1886 г. по Дрогобычскому списку; оно имеется и в сборнике Яремецкого под загл[авием] «*Слово о цару Давиду, како списал Псалтырь всех псалмов (sic!!) 365*».

38. *Софоние обавление.* У Тихонр[авова] №№ 1. Текста нет в печатных сборниках.

39. *О древе крестнем, что Христа в попы ставили.* У Тихонр[авова] № 40. Текст сказания «О иерействе Иисуса Христа» в двух редакциях у Тихонр[авова], II, 164—172.

40. *И как Христос плугом орал, то Иеремей поп болгарский солгал.* У Тихонр[авова] № 41. Текст этого апокрифа неизвестен.

«Суть же,— говорится далее в рукоп[иси] Яремецкого,— и о мученницех лжею складено, а не тако, яко же в минеях и в пролозех писано».

41. *Георгиево мучение, еже рече от Дадиана царя умучен.* Тихонр[авов], № 52. Текст этого апокрифического мучения: Тихонравов, II, 100—111.

42. *Никитино мучение, налицающе его царева сына.* У Тихонр[авова] № 53. Текст там же, II, 112—120; «Пам[ятники] стар[инной] р[усской] лит[ературы]», III, 146—149.

43. *Евстратиево мучение.* Нет в индексе Тихонравова.

44. *Ипатиево мучение, что седмию умирал и седмию ижил.* У Тихонр[авова] № 54, текст там же, II, 121—145.

45. *Климента анкирского мучение.* У Тихонр[авова] № 54. Текста нет.

«И инех многих лжею складено. Соутже и ина между божественными писании ложная учения написана от иных на пакость невежам, в них же».

46. *Молитвы о трясавицах* (Тихонр[авов], № 73; тексты там же, III, 351—352).

47. *И о нежитых* (Тихонр[авов], № 74).

48. *И о недузех* (Тихонр[авов], № 75).

«Им же еретици исказили церковные предания и апостольская правила, пишуще ложная словеса».

Хотя Яремецкий или тот источник, из которого он почерпнул свой список апокрифов, по-видимому, и не имел намерения составить полную библиографию известных ему так или иначе сказаний того рода, то все-таки мы находим здесь некоторые новости, не встречающиеся в богатом, сводном списке Тихонравова. Что этим каталогом не исчерпывался состав апокрифических сказаний, бывших в обращении среди южнорусских грамотных людей и известных даже самому Яремецкому, в этом мы убеждаемся из содержания его сборника, в котором, кроме приведенных выше, мы встречаем еще следующие апокрифические сказания.

49. *О Симеоне богоприемци слово.*

50. *Сказание о Иосифе обручнику пресвятая девы.*

51. *Родословие пресвятой богородицы от котора колена.*

52. *Яко повеле бог Моисею сотворити змию медяну.*

53. *О разбиении змии медяной, егда разбив Иезекия.*

54. *О царех персских, како приидоша со дары.*

55. *О еллинских мудрецех, иже от части пророчествоваху о превышнем божестве и о рождестве Христове от пречистия богородицы.*

56. *Пророчество о Христе и о пречистой богородице в кумирници еллинского кумира Аполлона.*

57. *Слово о Сивидле пророчице и о Давиде цару.*

58. *Слово о Мелхиседеце цари Салимском св. Афанасия Александрийского* (текст напечатан в «Пам[ятниках] стар[инной] русс[кой] лит[ературы]», т. III, 22—23).

59. *Слово о 12 пятницах и о граде Шпале року божия 1600 же есть на ползу христианом* (срав[ни] Тихонр[авов], инд[екс] № 68, текст в четырех редакциях, там же, II, 323—338).

60. *Слово о сотворении ангел и архангел и о прочих бесплотных силах* (сравни Порфирьев, Апокрифические сказания..., 83—88).

61. *Слово дуже дивно и душеполезно о Флавиане разбойнике, иже разбои творяще в странах египетских.*

62. *Слово о двох разбойниках о Гесте и Дизме, какося зачали и како зросли и како распято их на обе страны господа нашего Иисуса Христа,*— которое я воспроизвожу здесь, как предполагаемый епизод какого-то утерянного апокр[ифического] евангелия о детстве Христовом.

63. *Сказание учителя церковного Иеронима святого о Июде, предателе господа нашего Иисуса Христа* — текст напечатан в приложении к статье М. Драгоманова «Славянскитѣ прѣправки на Едиповата история» («Сборник за нар[одни] умотворение»*, т. V).

64. *Слово о скончании века сего, о войнах измаилских и царю Михаилу и о антихристе и о страшном суде.*

65. *Громник Моисея Громовидца,* опубликованный мною в «Киевской старине»*.

66. *Рождественник сложен и приведением ангеловым избран.*

В рукописном сборнике, полученном мною из Испаса, имеются, кроме приведенных уже, следующие апокрифические сказания:

67. *Житие святого преподобного Иосифа Прекрасного* (отрывок без начала).

68. *Сказание о царю Соломоне, како закопа беси о единой дельве тмами тем, тысящами тысяц*, сказание, кажется, до сих пор неизвестное в печати, почему я также воспроизвожу его в приложении к этой заметке.

ІЗ СТАРИХ РУКОПИСІВ

В історії 1000-літнього розвою руського народу бачимо дивний факт: твори старої літератури, писані мовою більше або менше далекою від народної, здобули собі в протягу століть таку популярність серед мас народних, мали такий вплив на духовий розвій тих мас, якого не мали твори новіших «народних» писателів, не виключаючи й такого генія, як Т. Шевченко. Факт сей може видатися дивоглядним, навіть не подібним до правди; найновіший історик нашої старої літератури проф. Ом. Огоновський прямо заперечує його. «Руські грамотії,— пише він («Історія літератури руської», I, 234),—списували переважно такі твори фантастичні, які змістом своїм для людей неписьменних не були приступними». Проф. Огоновському, мабуть, незвісним був той факт, що ті неписьменні люди ще нині на вечорницях та досвітках оповідають собі між іншими казками також виривки із «Gesta Romanorum»*, із «Книги сімох мудреців»* та «Speculum exemplorum»*, що многі місця із таких апокрифів, як «Слово Мефодія Патарського»*, перейшли в «питоменний» світогляд нашого народу. «Ті книжники,— читаємо дальше у проф. Огоновського, — не дбали про просвіту незрячих братів, та й самі кормились недоїдками, що падали з трапези розкішних візантійців. Така поживa не була хосенна для молодої вдачі народу руського». Дивно тільки після сього, як се наші прості люди і досі залюбки читають, переписують та зберігають ті ж самі «недоїдки, нехосенні для їх молодої вдачі»; дивно, чому різні старі легенди та фантастичні повісті стрічаємо ще й нині в нашім краю в таких сільських закутках, де й не доходила нова освіта. Дбали чи не дбали наші старі «грамотії» о просвіту незрячих братів, а все-таки в їх писаннях було щось таке, що вміло їм здобути серце тих незрячих братів, було

щось тривке і довговічне, чого аж надто часто нема в творах, котрі походять із «ясної днини відродження національного»і котрі за 10 літ по їх опублікуванню робляться бібліографічною рідкістю, мало кому звісною й з титулу.

Ми не думаємо входити в вияснення сеї появи; досить буде тут її тільки зазначити. Впрочім, новіші студії над тою давньою літературою, а особливо над тою її частиною, що донедавна навіть не вважалася літературою, над апокрифами, неканонічними легендами, віршами і т. ін., кинули багато світла на сей факт, виказали ясно, що ті мнимі «недоїдки візантійські» були чимось далеко більшим і глибшим, були могучою хвилею прогресу, що з різних боків набігала на нашу землю. В них доходили до нас зерна дуалістичних ересів, маніхейства* і богомильства, з їх недолад-ною міфологією та чистою і гуманною етикою, з їх протестом проти клерикальної гордості і заскорузлості і против догматичної виключності візантійського православія. В них доходили до нас і з Заходу зерна лицарських ідеалів, Ренесансу і Реформації. Отим-то ми мусимо згірдний відзив проф. Огоновського про сю нашу давню безіменну літературу вважати не тільки ненауковим і несправедливим, але й шкідним власне для того, що може знеохотити молоде покоління до читання і студіювання цих творів.

Який великий вплив мала апокрифічна і легендова література на нашу пізнішу писану і друковану літературу, на розвій релігійної драми, проповіді, а також на усну літературу людову (казки, легенди, колядки, балади), се можна буде вповні вияснити тільки тоді, коли зібрано буде більше матеріалу усного і рукописного, що мусить бути основою для таких студій. В Росії в однім і другім напрямі зроблено вже досить багато, головно дякуючи заходам Пипіна, Костомарова (під його редакцією вийшли 3 томи цінних «Памятников старинной русской литературы», а один том під редакцією Пипіна, видані коштом кн[язя] Кушелева-Безбородко, С[анкт]-Петерб[ург], 1860—61), Тихонравова, Срезневського, Веселовського, Порфир'єва, Попова, Соколова* і др. У нас тільки проф. Сумцов розпочав систематичну роботу над южноруськими апокрифами («Киевская старина», 1887, т. II, III), та й то звернув увагу більше на ті сліди, які полишила апокрифічна література в устах народу, ніж на саму ту літературу. В Галичині першою публікацією того роду була книжечка д-ра Ом. Калитовського* «Матеріали до руської літератури апокрифічної»

(Львів, 1884). Бажаючи по змозі заінтересувати наших молодших робітників на полі історико-літературних дослідів сею частиною літератури, а також дати для їх дослідів потрібні матеріали, ми розпочинаємо на листках «Житя і слова» публікацію текстів, що находяться в наших давніх рукописах, головно тих, що заховалися в нашім закутку Русі-України, в Червоній Русі. Звісно, ми друкувати будемо тільки такі тексти, котрі в чому-небудь різняться від надрукованих уже в Росії, а поперед усього такі, що носять на собі більше або менше виразну печать впливу місцевої, червоноруської мови або і глибше сягаючої переробки, так що, крім загального значення для студій над легендами, вони будуть мати також місцеве національне значення як пам'ятники нашої мови і літератури (хоч, звісно, не оригінальної). Таких текстів поки що, звісно, не много. До них належать апокрифи, опубліковані д-ром Калитовським; ми надіємося також збагатити той ряд деякими інтересними причинками.

I. СОЛОМОН І ЧОРТИ В БОЧЦІ

Текст сеї легенди, оскільки мені відомо, досі не звісний, принаймні я не стрічав його ані у Тихонравова, ані в збірці Пипіна — Костомарова. Не згадує про неї й Порфир'єв у своїй книжці про апокрифи Старого завіту, ані Веселовський у своїй прекрасній книжці «Сказания о Соломоне и Китоврасе» і пізніших до неї доповненнях («Записки имп[ераторской] Акад[емии] наук», т. L). Рукопис, із котрого її виймаю, одержав я від селянина Гулейчука з с. Іспаса над Черемошем на Буковині. Є се невеличкий зшиток звичайного, грубого паперу, почорнілого від старості, зложеного в 4-ку, без початку і кінця, писаного двома руками, мабуть в XVIII віці. На чистих місцях здибаємо латинськими буквами підписані назви «Hryhory Slusarczuk», «Fedor Mochnaczuk», а на 21 карті recto[1] внизу находимо підпис «Anno domini 1732, marca», очевидно, час, коли писана була ося збірка. Весь зошит тепер складається з 36 ненумерованих карток. Текст писаний на перших 30 картках гарним і чітким полууставом, в тексті досить багато рисунків, без кіновареі: уживаються, хоч дуже непра-

[1] На лицьовій стороні *(англ.)*. — *Ред.*

вильно, юси, і то ѧ в значенні Я, навіть на початку слів, а ѫ в значенні У, рідше. Остатні 6 карток писані іншою рукою, менше старанно, без рисунків, без ѫ. В збірці містяться ось такі статті:

1) О Іосифѣ Прекрасном (без початку).

2) Слово святаго Іоанна Богослова (звісний апокриф).

3) Сказаніє дивноє и живоносноє о рожденіи святаго отца преподобного Григорія рицера (звісна легенда про кровосумішку із «Gesta Romanorum»).

4) Слово человѣческоє о младѣнствѣ Ісуса Христовѣ царском (видрукуємо в одній із дальших книжок).

5) Слово от патерика яко недостоит ити з церкви єгда поют у церкви, пѣснь божію спѣваєму у церквѣ (легендовий мотив Шіллерової балади «Der Gang nach dem Eisenhammer»).

6) Сказаніє и повѣсть о царю православном Аггею (легенда з круга соломоновських, текст майже той сам, як і опублікований Веселовським в «Зап[исках] имп[ераторской] Акад[емии] наук», т. L).

7) Притча о богатих от книг оуболгарских і Толкованіє притчи сія (інтересна переробка притчі о «чоловіці у балці», що находиться в повісті про Варлаама і Йоасафа. Притча і отсей варіант оброблені спеціально в моїй дисертації, що буде друкована в дальших книжках «Житя і слова»).

8) Житіє святого Віктора пустелника (без кінця).

На остатніх 6 картках, писаних іншою рукою, находяться:

9) Сказаніє о царю Соломонѣ, како закопа бѣси во єдиной дельвѣ (друкуємо далі).

10) Приклад о хитрости бозской (із «Gesta Romanorum»).

СКАЗАНІЄ О ЦАРЮ СОЛОМОНѢ,
КАКО ЗАКОПА БѢСИ ВО ЄДИНОЙ
ДЕЛЬВѢ ТМАМИ ТЕМ ТИСЯЩАМИ ТИСЯЩ

Цар Соломон Ієрусалимскій сотвори вечерю велію и пойде на мѣсто безводноє, глаголющи: «Сатано, прийди ко мнѣ на вечерю». И абіє явися єму сатана и пойде с ным. Рече же Соломон: «Аз єсм цар над царѣ, а пан над пани, и нѣсть инаго под слонцем кромѣ мене». Рече же діявол: «Що ж на том иж ти великим царем, гди предивного знаменія не учиниш? Ино я цар над царѣ и пан над паны, и нѣсть инаго кромѣ мене. Вѣм такое древо иж ты должайшого не маєш в своєм панствѣ, и тоє дерево єст велми далеко,

а гди бы я два рази сягнул, а за третим рекл бых абы было тут, и било бы». Рече же Соломон: «Я єстем моцнѣйшій кроль над крольми и пан над пани! аз маю царство от восток солнца до запада, агди бых схотѣл зараз то з усего панства моєго стали бы предо мною». И рече діавол: «Єще я можнѣйший и моцнѣйший и над тебе и над всѣ кролѣ, и нѣсть иншого другого як я, аз маю множество(ли) слуг моих, а гди бых схотѣл, то стали бы внеть предо мною вси. И такую имам моць, абых всѣх претворил во мак, абы ся вмѣстили во єдину дельву». И посмѣял ся Соломон и рече: «Не вѣрую я тому, абысь мѣл слуги свои во мак претворити и в єдину дельву вомѣстити». А гди повелѣ сатана всѣм преисподным своим, и сташа пред ным. Он же претворил их во мак, и усипав всѣх во дельву. Тогда нача Соломон чуду дивити ся. Потом в зем шпунт и забы их добрѣ во дельвѣ той и запечатал знаменієм і рече им пророчествующи: «Во имя отца и сина и святаго духа аминь». И глаголяше: «Не изійдѣте от сюду (мабуть, пропущено: развѣ) силою и повеленієм царя». И попровадил их на поле дейре, где сотвори царь Навуходоносор тѣло златоє, и закопа их тамо. Пойдеже старшій сатана, ридая и плачася во мѣсто своє, потом по умертвіи Соломоновѣ нача Ирод царствовати. Діавол же зѣло тщашеся, како бы могл слуги свои воздвигнути, иузрѣ Ирода млада разумом и пойде во царство єго, сидяще же в билію и нача себѣ творити пищали. Потом в зем козлища проклята от стада Иродова и сотвори (м[оже] б[ути], пропущено: мѣх) и в єдин день сѣде на вервѣ и нача пискати. Слышаша людіє и повѣдаша Иродови цареви таковий глас пречудній, тогда посла цар слуги своя видѣти, что єст. Они же шедіше моляху єго дабы пришол с ними ко цареви и видѣ єго цар пречудна воина и рече: «Что ти єси и от коєя страни?» И рече діавол:«Аз єсм хитрец над всѣми майстри и игрец над игрцами». «Молю тя, рече єму цар, живы во дому моєм и весели дом мой по вся дны, аз же воздам ти мзду твою и сотворю тя велика в царствіи моєм». И сотвори єму общу келію зѣло красну ко стѣнѣ близ покою своєго. Потом сотвори Ирод пир велик рождеству своєму и созва вся велможи от царства своєго и повелѣ в бубны бити и играти гудцам в сурми и во вся розніє музики, и жадній не могл угодити Иродіядѣ, дщери Филипа, брата Иродова. Єгдаже нача діявол играти во вся игри, нарицаємія пищали, єже просто рещи в дуди, и абіє возвесели ся Иродіяда и нача скакати и плясати, и угоди зѣло Иродови.

Рече же ей: «Чадо, что хощеши проси от мене, дам ти и пол царства моєго». Онаже скоро тече ко матери своєй и рече: «Что прошу в царя, понєже нынѣ обицял ми пол царства или ино что єже хощу». [Рече] єй мати: «Проси на блюдѣ главу Іоанна крестителя, то все будет наше». Шедши же дѣвица и рече царю пред всѣми вельможами: «Дай ми, царю, главу Іоанна на блюдѣ». Слыша цар и смути ся зѣло, имѣяй бо єго учителя велика. И не хотяще преступити слова ради предсѣящих єму со ным. Послаша в темницу мучителя и усѣкну главу крестителя и даща на блюдѣ дѣвици. Она же принесе матери своей и возложи (вѣнец) на главу свою, паки нача плясати пред всѣми. Оле дивноє чудо! Брашно и питіє многоцѣнноє пред всѣми постановленноє во кров претворися. Потом рече діявоѣ: «Царю, не печалуй ничтоже сію скорб, сотворим єще память отцу твоєму. Пойдѣм на поле дейре, возвеселѣмся тамо єще». Идущим же им нача діявол скакати и плясати пред всѣми идущими, и єгда пріидоша є поле дейре, где тѣло злато сотвори Навуходоносор цар, пріидеже діявол на мѣсто, идєже закопа Соломон бѣси, и рече цареви: «Что сія могила?» Рече же цар: «Слышах от отца аз, яко отец мой закопа ту бѣси». И рече діявол: «Нѣсть, царю, єже ти глаголеши, но отец твой закопа ту злато и сребро и камєніє многоцѣнноє и рече сице: аще будет от сынов моих мудр, то виймет то сокровище». И рад был цар и повелѣ копати и найдоша дельву зѣло великую. Рече же діявол: «Запрѣти, царю, всѣм отити от нас», и єгда отбиша шпунт и абіє пойдоша бѣси яко мгла, тогда діявол посмѣяся зѣло безумію Иродову. И раступися земля, и пойде Ирод во пропасть во всѣм домом своим.

Лишаючи на пізніше спеціальний розбір поодиноких мотивів сеї легенди, завважуємо тут тільки, що сплетено в ній кілька тем, а іменно: 1) повість про супірництво Соломона з сатаною чудесами. Сей мотив у соломоновських легендах дуже частий, тільки що, звичайно, місце сатани заступає цариця Савська, або Южська, як її звуть наші рукописи; 2) повість про ув'язнення бісів у бочці і закопання їх. Власть над бісами являється в апокрифах одним із головних атрибутів Соломона. Літературу, що сюди відноситься, гляди: А. Н. Веселовский, Славянские сказания о Соломоне и Китоврасе і його ж, Разыскания в области русских духовных стихов («Зап[иски] и[мператорской] Ак[а-

демии] наук», L). Спеціально талмудичну літературу зіставив M. G r ü n b a u m, Beiträge zur vergleichenden Mythologie aus der Hagada (Zeitschrift der deutschen Morgenländischen Gesellschaft, 1877, Bd XXXI) і Neue Beiträge zur vergleichenden Sagenkunde, Leyden, 1893. Наша повість, без сумніву, є переробкою талмудичної легенди, в котрій розказано, як Соломон запер много тисяч бісів у мідяний котел і закопав, а пізніше вавілоняни відкопали їх, думаючи, що в котлі є скарби. Про сю повість згадує Кізеветтер (C a r l K i e s e w e t t e r, Faust in der Geschichte und Tradition, Leipzig, 1893, стор. 325), хоча й не вказує, в котрій талмудичній книзі вона находиться. Арабські легенди про власть Соломона над духами взяті з Талмуда, гл[яди] Коран, сури 21, 27, 34, 38; пізніші: G. W e i l. Biblische Legenden der Muselmänner, 299 і д[алі]. Найбільше похоже на нашу легенду є оповідання з «1001 ночі» про рибака і духа, ув'язненого Соломоном у мідяній посудині і вкиненого в море, гл[яди]: Tausend und eine Nacht, arabische Erzählungen, Wien, 1854, Bd 1, 60—65 і далі. В середньовічній католицькій Європі Соломон загалом уважався чародієм і владником над духами. Знаменитий домініканець Вікентій з Бове* прямо пише: «Potest etiam daemon includi in aliquo vase, sicut includebantur per incantationes Salomonis»[1] (Speculum naturale, lib. II, cap. CXXIII), з чого видно, що якась легенда про замикання духів Соломоном була йому звісна, та в усякім разі не зовсім похожа на нашу. Отсі incantationes, заклинання духів іменем Соломона грали велику роль в середньовічній чародійській практиці. І так ми находимо в середніх віках цілий ряд чародійських книжок і формул з його іменем: «Salomonis liber de gemmis et daemonibus», «Herbarium Salomonis», «Hygromantia Salomonis», «Testamentum Salomonis», «Liber de throno Salomonis», «Clavicula Salomonis», «Semiphoras Salomonis» (бібліографію їх гл[яди]: K і з е в е т т е р, op. cit., 323—340). Замикання духів, хоч і без імені Соломона, є також улюбленим казочним мотивом в сучасній Європі. Варіанти казок з сею темою, особливо польських і руських, зведено у Карловича (J. K a r ł o w i c z. Ze świata báśni, «Tygodnik ilustrowany», 1892, t. V, N 116, 117). Д[обродій] Карлович, не знаючи, мабуть, досі наведених апокрифічних легенд, ви-

---

[1] Так само можна ув'язнити демона в якомусь глеку, як було ув'язнено демонів чарами Соломона *(лат.)*. — *Ред.*

водить основу сучасних людових оповідань про ув'язнення злих духів у різних посудинах із «замерклих віків людськості», коли-то первісний чоловік «всі сили природні в собі і поза собою уявляв собі в людській подобі». З оповідань, наведених Я. Карловичем, тільки одно сягає часів старогрецьких: про те, як Сізіф зв'язав смерті руки і ноги і люди перестали вмирати, аж поки Арес її не увільнив. Прочі оповідання — нові. Наводимо тут їх бібліографію.

У в ' я з н е н н я с м е р т і: C i s z e w s k i. Zbiór wiad. do antropol. kraju, XI, 6; K o l b e r g. Kujawy, II, 118; C h e ł c h o w s k i. Powieści z okolic Przasnysza, 178; K o l b e r g. Krakowskie, IV, 135; оповідання українське Zbiór wiad., IX, 117; K o l b e r g. Chełmskie, II, 112; Zbiór wiad., XII, 16, XV, ??; G r i m m. Kindermärchen, N 82.

У в ' я з н е н н я б і д и — оповідання пінське — Zbiór wiad., IX, 52; XII, 12; K o l b e r g. Pokucie, IV, 198.

У в ' я з н е н н я л и х о р а д к и: K o l b e r g. Kujawy, I, 188; K o l b e r g. Przemyskie, 240.

У в ' я з н е н н я з а р а з и: оповідання з острова Рюгії: J a h n. Volkssagen aus Pommern, 1899, 36.

Оповідання про ув'язнення лісового діда, котре я чув малим в Нагуєвичах і переробив у своїй казці «Без праці». Руські (велико- і малоруські) перекази того роду зведені також у А ф а н а с ь е в а «Поэтические воззрения славян на природу», III, 40—52. Далі маємо в нашій легенді уступ про танець Іродіади перед Іріодом і про усічення св. Івана, взятий із Євангелія Марка, VI, 17—27, причім інтересно, що Ірод являється сином Соломона — зв'язок, котрого ми досі ніде не стрічали. В кінці варто піднести також уступ про те, як сатана видумав дуди; на нього, здається, натякає і народна приповідка: «Як чорт у трощу залізе, то на яку хоче дуду заграє». Слово «дельва» — болгарське. Чи систематичне його вживання в тексті нашої легенди, помимо її досить значного малоруського колориту, натякає на болгарський оригінал, з котрого вона перейшла до нас?

II. АПОКРИФ ПРО ДІТСТВО ІСУСОВЕ

І отсе апокрифічне оповідання виймаю з вищеописаної рукописної збірки, в котрій воно стоїть на четвертому місці (карта 17 recto — 21 r[ecto]) і займає 9 сторін письма, впрочім остільки неповних, що на початку

і на кінці тексту находяться досить великі рисунки: на початку мати божа з дитиною, а на кінці щось ніби храм з 15 вежами і з підписом внизу: Рече безумен во сердци своєм нѣсть бог. Се єсть дом римлянскій, то єсть косцол. Budował go Dariusz król persydskiy y polskiy, obładatel ruskiy, administrator welkyy, xążenes polskyy, ruskiy y wsey welkey Polszczy pruskiy mazoweckiy, moskewskiy, nimeckiy Samyy korona car. Anno domini 1732, roku pańskiego 1732, marca 11[1].

Хоча підпис доволі безглуздий, та все-таки цінна в ньому дата, котра, певно, відноситься до часу написання сеї рукописі. Впрочім текст її, як побачать читачі, не зовсім добрий, а особливе духове збочення переписача об'являється також тим, що він де треба і де не треба накопичує epitheta ornantia — цар, бог, господь, вседержитель і т. ін.

СЛОВО ЧЕЛОВѢЧЕСКОЕ О МЛАДЕНСТВѢ ІСУСА ХРИСТОВѢ ЦАРСКОМ

(І) И еще господу нашему Ісусу Христу царю двѳма лѣтома бывшу и граша во рѣчищах со жидовскими дѣтми и сотвори ис калу дванадесят птыц и сплеснув рукама, а оны возлетѣша, и бысть же в суботу играша и (суть) мнозіи дѣти бяху с ним играюще. Видѣ же то єдин жидовин шед скоро возвѣстити (отцу) Іосифу отцу єго сице глаголя: «Отрок твой во рѣчищах играет и взем кал и сотвори ис калу дванадесять птиць и сплеснув руками, а они возлетѣша, осквернив есть нам субботу. И шед Іосиф и призва єго. Ісус же играя воскочи к нему на рамо. Іосиф веде его на мѣсто и научи. Ісус же рече тому жидовину: «Се нынѣ обыдѣл мя єси!» И не доиде жид до дому, абіє впад и умре. Видѣв же тоє другій жидовин и возопиша, глаголюще: «Откуду отроча?» И пришедша родителя нападоша и рѣша ко Іосифу: «Что ся коя (sic! мабуть, замість: такоє) отроча маєш? И то не имаєш с нами во градѣ быти; аще (маб[уть], пропущено: хощеши с нами быти), то хитро учи єго на доброє, да нехаи не клинет чужих дѣтей и не искушает».

---

[1] Будував його Дарій, король перський і польський, володар руський, великий адміністратор, князь польський, руський і всієї великої Польщі — прусський, мазовецький, московський, німецький. Сам царської корони. Року божого 1732, року панського 1732, березня 11 *(польськ. і лат.)*. — *Ред.*

(II) Признав же Іосиф Ісуса и втаи учаше єго: «По что клинеши чужих дѣтей и мруть? Прето нас хочуть изгнати из сего града». Ісус же рече ко Іосифу: «Сія ты глаголю, отче мой: у послушавшого мя примолчи, а тіи да мрут по дѣлóм своим, тебѣ ненадобѣ, а тіи глаголюще нань вси охромоша и ослѣпоша и тіи видѣвше и убояша ся, потом же не разумѣют никтоже гнѣвати ся нань». Іосиф же єм єго за ухо и возвлече и. Ісус же рече єму не гордуя (маб[уть], зам[ість]: негодуя): «Не владѣєт мене искати, и обратиша мя во разбойнически, во истинну не вѣдаешь, что я творю, и з моря яко єдин день, и тіи неоскудѣют мене, твой єсм аз, к тебѣ волею пріидох».

(III) Учитель же именем Закхей, стоя и слыша глаголюща Ісуса отцу, дивився и рече Іосифу: «И се глаголюши отроча мудрое и дай его да вивчим грамотѣ». Поем отроча Іосиф веде єго и рече учителю: «Брате, пойми єго ко себѣ». Слышав же Ісус отца своєго глаголюща розсмѣя ся и рече маистру дидаскалевѣ: «Воистинну вѣм (маб[уть], зам[ість]: повѣм) ти єлико рече отец мой: истынну глаголю, иж всему тому я господь єсм, вы же чужди есте и не вѣсте, яко мнѣ єдиному власть есть дана, аз єсм прежде всѣх вѣк, нынѣ родихся и не вѣсте, аз откуду єсм или кто аз. Вѣдаю колико лѣт живота нашего, воистинну глаголю ти учителю: єгда ты раждаешися, и аз ту стоях прежде рождества твоєго и видѣх аз. Воистинну аще хощеши совершен быти учителю, то послушай ты мене, аз тя научу премудрости, єяже никто же не вѣсть развѣ мене, яко вам истынну реку, и єгда узрите крест, тогда речеши: отец мой єси ты! Сущіи же то жидове слышавши словеса глаголюще: пять лѣт (м[абуть], пропущено: имать), что отроча сіє глаголет, иже не слышахом ни от архієрей, ни от фарисей, ни от учителей». Рече же им Ісус: «Не дивитеся тому! Вѣдаю, єгда мир создан бысть». Слышавши словеса сія, жидове и убояшася и ничтоще можаху рещи. Ісус же рече: «Вѣдаю, учителю, яко єсте слѣпіє — горе вам! и хроміє — горе вам! яко мене учите, а себе хвалите. Закхей же єм єго за руку и веде єго ко отцу, и рече учитель: «Горе мнѣ! Пойми отроча сіє Іосифе, яко не могу єго учити, але он мене учит».

(IV) Ісус же, играя по обычаю со жидовскими дѣтми, вошедши в жидовскій храм, тече пред ними по слнцу и ста высоко, и повелѣ всѣм ити по слнцу и стати (м[абуть], має бути: сташа) высоко и повелѣ (м[абуть], пропущено кілька слів, в котрих сказано було: щоб ішли за ним униз

по сонячному промені; і діти пішли за ним) стрем глав раступитися (маб[уть], зам[ість]: раступиша ся) [по] слонцу и убишася вси и нача Ісус смѣятися, избѣгшу Ісусу по слонцу.

(V) Прійде другій майстер ко Іосифу и рече єму: «Приведи отроча своє да научу єго грамотѣ». Іосиф єм єго за руку и веде єго ко майстру и умоли єго, да научит єго алфавита. Вопроси же майстер Ісуса далняго слова алфавита. Ісус же не рече и молчаше. Майстер же удари Ісуса в ланиту. Ісус же рече єму: «По что мя бієши, злодѣю? Аз ты повѣдаю, да что мя учиши, а сам не вѣдаєш, аще єси правый учитель, протолкуй мнѣ, [что] зовется алфавита?» И рече по сих: «Аз єсм єдин и книги во мнѣ суть яко мѣдь звѣнящая». Слышавши учитель и смятеся и не умѣ слова отвѣщати ко Ісусу и рече: «Ох мнѣ окаянному! Аз измѣнихся, сам на себе срамоту наведох, отроча сіє наставляючи на всю ревность! (пропущено, м[абуть], кілька слів, де розказано було, як «майстер» узяв Ісуса і запровадив назад до Іосифа)... пойми, брате Іосифе, єго до себѣ, не стерплю страсти єго, и сіє отроча нѣсть от земного роду, но прежде сотворенного».

(VI) Потом юноша младо и посѣкоша дрова во сосудѣ (маб[уть], зам[ість]: во сусѣдствѣ) Іосифовѣ и ударися секирою и растерза плеснѣ и нозѣ свои, пад и вмираше и вмовѣ велицей бываше. Ісус же єм єго за правую руку и простяг, и бысть нога цѣла болящая. И глагола Ісус: «Юноша, восташ». И прехвативши юноша сонній и облобыза и. Народ же мног диви ся и рѣша Ісусу: «Во истинну бог живет в нем!»

(VII) Бывшу же Ісусу шѣсть лѣт и посла мати єго по воду, а он тече скоро и разби корчáжец и нѣвчом єму воды принести. Он же боявся матери своєй и зняв из себе сорочку и начерпа води полну и принесе матери. Видѣвши же то жидове и дивиша ся и прихватившися ко матцѣ облобыза и.

(VIII) И паки во время сѣянія иде Ісус со отцем сѣяти пшеницѣ на ниву. Єгда ж отец єго обѣдаше и посѣяв пшеницѣ єдну спуд, во єдин же день пожне и сотре и принесе десять спудов пшеницѣ отцу своєму. И взял Іосиф и цѣлова єго, призвав же убогих и разда пять мѣр, а себѣ пять мѣр оставил.

(IX) В тоєж время созда Іосиф полату мужу богату зѣло во градѣ, и не имѣяше мѣры, и коротко бысть єдно бервено, и печален бысть Іосиф велми. Прійдеже ко отцу Ісус и рече єму: «[по что] печален єси, отче мой?» И рече Іосиф: «Зле ми ся стало». И рече Ісус: «Положи прáвило на земли!» И по-

ложи Іосиф правило на земли, и приступи Ісус, єм за конец краткоє бервено́ и потяг равно з другим. И рече Ісус: «Не тужи, отче мой! что ти покажу, призови мене, я тебѣ сотворю дѣло своє (м[абуть], зам[ість]: твоє)». И рече Іосиф: «Болозѣ мнѣ бог такоє отроча дал!»

(X) И єм єго за руку Іосиф і веде єго ко майстру, иж полотенца робить, а майстер дал Ісусовѣ тридцять хамо[в] бѣлих и рече: «Уклади у розніє цвѣти: ово в червленноє, ово в зеленоє, ово в багровоє, ово в витканоє, аз же на орудіє іду». Ісус же взем ха́ми (пропущено: вложи) усѣ у чермну кадь. И прійде майстер и рече: «Чи уложил єси хами?» Ісус же рече: «Управил всѣ в чермну кадь». Он же возопи великим гласом и растерза ризы своя: чему єси уклал у єдину кадь? Аз тебѣ рекох: у различніє кади уложи! И восхити нань копіє. Ісус же убояся и побѣже, и ста за Ісусом древо велико яко дуб, и видѣ сіє чудо майстер и убоя ся. Потом призва єго, и пришед Ісус Христос господь бог цар и ста над кадю червленною и рече: «Не тужи, майстру! Яких тебѣ хамов на́добь?» Он же рече: «Всякіє». И выимал Ісус Христос господь бог цар вседержатель хами от различных цвѣтов ис червонои кади и прійшов ко Ісусовѣ Христовѣ господу богу царевѣ вседержателю майстер и удари чолом: «Во истинну сын человѣческій, сын божій царській ты!» И приведе єго ко отцу єго [и рече]: «Пойми, Іосифе! Се дивная чудеса видѣх».

(XI) Поем єго Іосиф и веде єго ко майстру книжному, да научит єго алфавита. Глагола жидовин (тут, очевидно, щось пропущено)... ста многажды. Ісус же глагола єму: «Ащо (sic! зам[ість]: аще) ты правый учитель и научоній добре писма, то рци мнѣ алфавита, аз же ты отвѣщаю. (Тут оп'ять щось пропущено) ... разгнѣвався и удари Ісуса Христа царя бога по ланитѣ. Ісус же рече: «Проклятий учителю!» [и] пад оний учитель и вмре. Ісус же прійде ко отцу, и оскорбѣ Іосиф о чадѣ.

(XII) Прійде ко Іосифу другій майстер и рече: «Приведи сына своєго во наказаніє, низли (sic!) могу легко научити єго єллинским книгам». И рече Іосиф: «Пойми, брате, єго со собою!» И узем учитель со спасенієм и веде єго. Ісус же иде сним, вонійде во дом єго ко другим учителем, обрѣте книги, лежащія на лавицѣ, разгнув книгу, лежащую великую, нача чтити духом святим. Учитель же прійде и послуша єго глаголя, да болѣе глаголет. Народ же мног прійде и послуша єго, и рече учитель: «Іосифе, аз поях яко уче-

ника себѣ, а он исполнен благодати божія и премудрости, и рече: брате Іосифе, пойми єго ко себѣ!»

(XIII) Утру же бывшу посла Іосиф сына своєго Іакова по хврастіє, и се змія лютая усѣкнула єго за руку; пад Іаков издше. Ісус же дунув на лице, и угризновеніє аспиду испаде, Іаков же прозрѣ, а змія распадеся на тры части.

(XIV) И паки женѣ єго (маб[уть], маєбути: нѣкой) отроча умре. И плака ся жена. Слышав же Ісус и пришед там видѣв отроча своє мертво и рече: «Отроча, не умирай, но живо буди!» И разсмѣя ся отроча и воста. И рече Ісус: «Жено, пріими отроча и дай єму ясти». Видѣвши же народи многи и рѣша: во истинну бог живет в нем!

(XV) И паки бывши высотѣ созданной и спаде человѣк с высоти и разбися и умираше, и стечению бывшу много людей. Слышав Ісус Христос тече тамо и видѣ человѣка мертва лежаща, и єм єго за руку и рече єму: «Человѣче, востани и сотвори дѣло своє!» И абіє воста и поклони ся ногам Ісусовым. И видѣвши народу много и чудиша ся.

(XVI) Утру же бывшу Іосиф и мати єго искаата єго тужаща и ищуща и по трех днех обрѣтоша єго во церкви стояща посредѣ учителей. И послушаша єго, да разумѣют от него, дивляху ся же и мысляху в себѣ: како отроча преидет страшная книжники? Іосиф и мати рекоста к нему: «Что сотворил єси нам, чадо? Тако нынѣ скорбяще и боляще о тебѣ!» Рече же Ісус: «Что ищете мене? Се суть обители отца моєго, и повелѣ мнѣ быть в ных, или не вѣсте, яко отец мой на небесах живет?» Фарисеи же рѣша ко матери: «Ты ли єси мати отрочати сего?» Она же рече: «Аз єсм». И рѣша єй фарисее: «Блаженна ты во женах и благословен плод чрева твоєго! Таковыя сыли не видѣхом ни от когоже». И воста Исус Христос господь бог царь вседержатель и иде во слѣд матере своєя. Отроча же растяше и крѣпляше ся духом и силою. Нынѣ и присно и во вѣки вѣком аминь.

Вище напечатаний текст є в головній основі тотожний з т[ак] зв[аним] апокрифічним Євангелієм Томи, напечатаним у Тішендорфа* в двох редакціях, грецькій і латинській (Const. Tischendorf, Evangelia apocrypha, Lipsiae, 1853, pp. 135—170). В слов'янській апокрифічній літературі се Євангеліє стрічається дуже рідко; руського тексту досі не звісно ані одного, а звісні тільки два сербські тексти рукописні, з котрих один надрукований в книзі

«Описание рукописей Хлудова» при № 162, стор. 320—325 (гл[яди] И. Я. Порфирьев. Апокрифические сказания о новозаветных лицах и событиях по рукописям Соловецкой библиотеки. С.-Петерб[ург], 1890 — «Сборник Отд[еления] рус[ского] языка и словесности имп[ераторской] Акад[емии] наук», т. LII, стор. 2, прим. 5). Не маючи під рукою сього тексту, не можу його порівняти з нашим і для того ограничуся на порівнянні нашого тексту з грецьким і латинським. Здається, впрочім, що в нашім закутку апокриф сей не був такий рідкий, як в інших частях Русі, бо в збірці свящ[еника] Ілії Яремецького-Білахевича, писаній почасти на Покутті, а почасти на Буковині в роках 1742—1750, находимо також шматок сього апокрифа, котрий тут для порівняння подаю.

СЛОВО О ГОСПОДѢ НАШЕМ ІСУС ХРИСТѢ, КАКО ИГРАЯСЯ СО ДѢТМИ ЖИДОВСКИМИ И СОТВОРИВ 22 ПТИЦ

(I) Во єдино лѣто іграюще ся господу нашему Ісус Христу со дѣтьми жидовскими на єдном мѣстѣ, и взем Ісус Христос калу и сотворив 22 птиц, и плеснул над ними руками, а оніе птицѣ ожили и полетѣли. Учувши же тоє жидове, и зійшли ся до ради, и пошли до Іосифа и мовлят: «Іосифе, отрок твой играет в рѣчи дивніе: взял калу и злѣпив 22 птиц и плеснув руками над птицами, а птицѣ ожили и полетѣли, и осквернил нам суботу». Пойдеже Іосиф ко Ісусу. Ісус же, играяся , и скочил Іосифу на рамена. Іосиф же принес Ісуса на мѣсто своє и научи єго. Ісус же рече жидовинам: «Се по нинѣ обалилисте мя єси!» И се жидове не дойдоша до дому и абіє падоша и умроша. Друзіи же жидове возопиша и глаголюще: «Откуду се отроча?» И нападоста Іосифа, глаголюще: «Что такое отроча имаєш хитроє? Учи єго на доброє, нехай не клинет і не искушает наших дѣтей, бо ти, Іосифе, не будеш жити с нами во градѣ, але тя виженем».

(II) Призвав же Іосиф Ісуса и глаголя: «По что ти клинеш чужих дѣтей, що мруть? Прето хотять нас вигнати из града». Ісус же рекл отцу своєму Іосифу: «Отче мой! Тіи, иже на нас глаголять противу дѣлом своим, нехай оглухнут и ослѣпнут!» И тоє увѣдавше, жидове вси убояшася и не смѣяше ничтоже на Ісуса рещи и гнѣватися.

(III) Учитель же єден іменем Затхей (sic!) слиша Ісуса глаголюща (м[абуть], пропущено: прійде) ко Іосифу

и рече: «Іосифе брате, се отроча имаєш мудро. Дай єго мнѣ, нехай учит грамотѣ». Поем Іосиф отроча і воведе єго ко учителю и рече: «Учи, брате, отроча сіє!» Слиша же Ісус Іосифа глаголющаго и засмѣявся и рече: «Даскале во истинну вѣм, єлико ти рече, отец мой Іосиф, аз єсм господь, ви же не вѣсте, якая мнѣ єдному власт, яко аз єсм прежде вѣк, а нынѣ родихся с вами, и аз вѣм, колко лѣт живота вашего. Учителю, послухай мене, аз тя научу премудрости, яже никто не вѣсть развѣ мене и пославшаго мя ко вам». Сущія жидове услышавши словеса сія глаголюща: 5 лѣт отрочати сему и глаголет, єже не слишахом ни от архиєрей, ни от учитель, ни от фарисей». Рече Ісус: «Что сему дивитеся? Вѣдаю, єгда бисть мир создан. В той час услишавши жидове и убоящаяся и не смѣяху ничтоже рещи на Ісуса. Христос же, играяся и скача, глаголюще: «Вѣдаю, учителю, яко ви, єсте слѣпіє — горе вам! Яко мене учите, а сами не знаєте, хвалитеся!» Затхей же взем єго, Ісуса, за руку и приведе єго ко Іосифу и рече: «Пойми, брате Іосифе, отроча сіє! Я не могу єго учити. О горе мнѣ! Отроча тоє мене учит».

(IV) Ісус же воніде по обичаю во жидовській храм, играяся со дѣтми многими жидовскими. Ісус же побѣгне по слонцу, по променях пред дѣтми и ста високо, а дѣти жидовскіє пошли за Ісусом и полетѣли стрем глав и побили ся вси. І начат Ісус смѣятися и збѣже по слонцу.

(V) И рече другій майстер ко Іосифу: «Приведи ми отроча и научу єго грамоти». Іосиф же єм Ісуса за руку и веде єго ко майстру. Майстер же взем єго учити грамоти. Ісус же молчаше, не рече єму ничто же. Майстер же удари єго в главу. Ісус же рече єму: «По что мя єси ударил в главу? Разбойнику, злодѣятелю, горе тебѣ! Да чого мя учиши, а сам ничтоже не вѣдаєш? Аще-с правій учитель, протолкуй ми, что мовит алфавита? Аз же и по сих... книги во мнѣ сут». Майстер же в той час ужасе ся и не смѣя ничтоже ізрещи протѣвко отрочати и рече: «Ох мнѣ! аз окаянній, сам на себе срамоту наведох» и рече: «Пой ми, брате Іосифе, отроча сіє. Сіє отроча нѣсть от земнаго рода, но прежде сотворенія».

(VI) Єдин юно́ша младій рубав дрова в сусѣда Іосифоваго й ударился секирою: стя секира плесень ноги єго и пад умираше і у молвѣ велицей бившии и стеченію тамо народа много. Ісус же пойде тамо. Ледва прошел сквоз на́род, и прійде идеже лежа отрок. И єм єго Ісус за правую ногу зарубаную и протяг и бысть нога болящая здравая. И рече Ісус: «Юноша, тебѣ глаголю, востани!» Юноша же абіе

воста. Народ же велми чудишася и рече: «Воистинну, в сем отрочати бог живет!»

(VII?) (IX?) Потом же Ісус хождаше по водѣ и созда себѣ храмину каменную, народи же іудейськіи зѣло чудишася таковому виденію.

(XIII) Потом же Іосиф послал сына своєго Іякова по хврост. И змѣя лютая укусила єго во руку, и пад Іяков і умираше. Ісус прійдет тамо и дунул на лице єго и угризнованіє змііно испадет, Іяков прозрѣв, а змія распадеся на три части.

(XIV) Потом женѣ єдной отроча умрет, и плака ся жена злѣ за отрочатем. Слишав же Ісус и тече тамо и видѣ отроча мертво. І дунул Ісус на уста єго и рече: «Востани, отроча, и живо будь!» Абіє воста отроча и розсмѣя ся. И рече Ісус: «Жено, прійми отроча и дай єму ясти». Видѣвши тоє народи многи и рѣша: во істинну в сем отрочати бог живет.

(XV) И паки бивше созданію високому, и впаде человѣк з будинку вельми високаго и разбив ся і умираше. І зійшлося людей много над онаго человѣка, и прійде Ісус тамо и видѣ человѣка мертваго лежаща. І єм єго Ісус за руку и рече: «Тебѣ, человѣче, глаголю, востани и твори дѣло своє!» И абіє человѣк востав и поклонил ся Ісусови, и видѣвши тоє народи и чудишася велми.

(XVI) Іосиф же и мати єго ищуща во Іерусалимѣ и обрѣтоста єго по 3 днех во церкви посредѣ учителей. И послушавша єго, да разумѣют, и дивляху ся, како отроча прейдет старшія книжници и фѣліозофи. Іосиф же и мати рекоста Ісусови: «Почто, чадо, сотворило- с нам, кабо нам велми была скорб». Ісус же рече: «Почто ищете мене? Многіе сут убители у отца моєго, повелѣ ми в них бити. Не вѣсте ли, како и отец мой єст на небесех?» Фарисее же слишавше і рѣша: «Ти ли єси мати сему отрочати?» Марія же рече: «Аз єсм». Фарисее же рѣша: «Благословенна ти во женах и благословен плод твоєго чрева! Таковія слáви, таковія сили не видѣхом николи же». Воставше же Ісус і иде во слѣд матере своєя, и бисть слушаяй матере своя и повинуяй ся. Ісус же спѣяше мудростію и тѣлом и благодать и исцѣленіє творяше. Ми же прославим отца и сына и святаго духа и нынѣ, и присно и во вѣки вѣком аминь.

В скобках перед поодинокими епізодами сього оповідання ми поклали римські цифри, котрі уможливлюють докладне порівняння змісту обох сих текстів один з одним

і з грецьким оригіналом. Ми ограничимося тут на такім поверховім порівнянні змісту, лишаючи на пізніше детальний розбір текстів і дослід над їх розгалуженням.

Із нумерації епізодів у обох наших текстах бачимо, що глави I — VI в них зовсім однакові (щодо змісту); так само однакове й закінчення (гл. XIII — XIV). Тільки шістьох середніх глав нема в тексті Яремецького-Білахевича, коли не лічити коротенького речення про ходження по воді і будування кам'яного дому, де за темною стилізацією можна добачити натяки на гл. VII і IX іспасського тексту.

Порівняння нашого тексту (приймаю оба варіанти як випливші з одного тексту — се, впрочім, не трудно й доказати) з апокрифічним Євангелієм Томи, звісним у грецькій і в латинській (трохи коротшій) версії, показує ось що: грецьке Євангеліє Томи має глав 19, значить, о 3 більше від нашого тексту; версія латинська має глав XV, значить, о одну менше від нашого тексту. Та коли зважити, що в лат[инській] версії пропущена власне та глава, що у нас є XVI (епізод узятий із канонічного Євангелія Луки, гл. II, 41—52), то побачимо, що наш текст в тім пункті ближчий до латинської версії, чим до грецької. Та гляньмо на зміст і порядок глав, виходячи все від нашого тексту.

Гл. I. Історія з 12 глиняними пташками, що за волею Ісуса полетіли, аналогічно розказана в грецькій версії Євангр[елія] Томи гл. 2, в латинській версії гл. 4, в грецькій Σύγγραμμά τοῦ ἅ. ἀπ. Θωμᾶ гл. 2, в т[ак] зв[анім] арабським Євангелії вроджения і дітства Ісусового (Evangelium infantiae Arabicum) гл. 46 і в фальшивім Євангелії Маттея гл. 27.

Гл. II. Йосиф упоминає Ісуса, щоб не кляв, Ісус мститься на тих, що на нього жалувались, Йосиф тягне його за вухо, пор.: Ev. Thomae graece, гл. 5, Ev. Th. lat., гл. 4 і 15, Syngr. Th., гл. 3, аналогічні місця є і в Pseudo-evang. Matthaei, гл. 29.

Гл. III. Історія з учителем Закхеєм займає в грецькій версії Єв[ангелія] Томи три глави (6, 7 і 8), в латинській версії одну гл. (6), в Єванг[елії] арабським одну гл. (48), у псевдо-Маттея одну (30).

Гл. IV, в наших текстах досить неясно стилізована, в такій формі не існує в жодним іншім тексті. В текстах грецьких і в латинськім (Єв[ангеліє] Томи грецьке — гл. 9, лат[инське] — гл. 7, Syngr. Th.— гл. 6, Єв[ангеліє] арабське — гл. 44, Єв[ангеліє] псевдо-Матт[ея] — гл. 32) роз-

казано в аналогічнім місці, що Ісус бавився з дітьми на даху, один хлопець упав з даху і забився, прочі діти повтікали, родичі вбитого хлопця обвинуватили Ісуса, а той оживив забитого. Як бачимо, епізод зовсім не похожий на наш, де попри всій неясності оба варіанти згідно говорять про «ходження по сонцю», т. є. по сонячнім промені, вгору і вниз і про те, що всі діти, наслідуючи в тім Ісуса, попадали і побилися. Чи наш епізод властивий тільки слов'янським перекладам сього апокрифа, чи, може, має своє джерело в якійсь іншій, досі незвісній грецькій версії?

Гл. V, епізод з другим учителем, що вдарив Ісуса в лице, а потім, завстиданий, відвів його до Йосифа, повторяється в нашім тексті в гл. XI. В грецьких текстах находимо ураз із Закхеєм тільки трьох учителів Ісусових; наш текст говорить про чотирьох, т. є. про трьох без Закхея. Епізод з другим учителем, котрий ударив Ісуса в голову і за те був покараний тим, що йому рука всохла, находимо в грецькім Єванг[елії] Томи — гл. 14, лат[инськім] Єванг[елії] Th.— гл. 12, Єв[ангеліє] арабське — гл. 49. Наш текст найбільше ще похожий на оповідання псевдо-Маттея (гл. 31), де другий учитель названий Леві. Той зачинає вчити Ісуса азбуки, але Ісус мовчить. Леві вдарив Ісуса різкою. Тоді Ісус толкує йому значення поодиноких букв. Леві кричить, що сей хлопець варт висіти на хресті, і тікає від нього (T i s c h e n d o r f, Evangelia apocrypha, стор. 94—96). Інтересно, що з усіх апокрифічних євангелій власне тільки одно Євангеліє псевдо-Маттея говорить так само, як і наш текст про чотирьох учителів Ісусових.

Гл. VI. Виліченнх хлопця, що, рубаючи дрова, розтяв собі ногу, розказано в Єв[ангелії] Томи грець[кім] — гл. 10, в лат[инськім] — гл. 8.

Гл. VII, про те, як Ісус, розбивши коновку, приніс води в сорочці, розказана в Єв[ангелії] Т[оми] грець[кім] — гл. 11, лат[инськім] — гл. 9, Єв[ангелії] арабськім — гл. 45, псевдо-Маттея — гл. 33.

Гл. VIII, історія чудесного посіву пшениці, розказана в Єв[ангелії] Томи грецьк[ім] — гл. 12, лат[инськім] — гл. 10, псевдо-Маттея — гл. 34.

Гл. IX, про Йосифове теслярство і чудесне натягнення прекороткого дерева Ісусом розказана в Єв[ангелії] Томи грецькім — гл. 13, латинськім — гл. 11, Syngramma Thomae — гл. 9, хоч усюди досить відмінно від нашого: Йосиф — столяр і робить ліжко, а Ісус продовжує коротку

дошку. У псевдо-Маттея Йосиф також робить 6 ліжок і каже Ісусові порізати дошки після поданої міри. Той не слухає, ріже одні коротші, а другі довші, а опісля чудесно рівняє. Як бачимо, наш текст не сходиться з жодним досі звісним апокрифом.

Гл. X. Фарбування полотен. В тішендорфовських текстах Євангелія Томи сього епізоду не находимо; є він тільки в однім рукописі сього Євангелія, що находиться в Парижі і опублікований був ученим Тіло (T h i l o. Codex apocryphus, стор. 289), і в Євангелії арабським — гл. 37, хоча оба сі тексти подають сей епізод досить відмінно від нашого. Інтересно, що версія зовсім подібна до нашого тексту, находиться тільки у магометанських писателів (гл[яди] R u d o l f H o f m a n n. Das Leben Jesu nach den Apokryphen. Leipzig, 1851, стор. 235).

Гл. XI. Епізод з третім учителем, котрий ударив Ісуса і тут же на місці вмер, зовсім аналогічно розказаний знов тільки у псевдо-Маттея — гл. 38. В Євангелії Томи (грецьк[ім] — гл. 14 і лат[инським] — гл. 12) учитель б'є Ісуса по голові, задля чого Ісус закляв йому, учителеві зараз усхла рука і він упав лицем до землі; впрочім, пізніше Ісус уздоровив йому всохшу руку.

Гл. XII. У четвертого учителя Ісус без науки читає і толкує книгу, пор. Євангеліє Томи грецьке — гл. 15, лат[инське] — гл. 14, псевдо-Маттея — гл. 39, Ев[ангеліє] арабське — гл. 49.

Гл. XIII. Ісус уздоровлює Якова, вкушеного гадюкою, пор. Ев[ангеліє] Томи грецьке — гл. 26, лат[инське]— гл. 14, псевдо-Маттея — гл. 41, арабське — гл. 43.

Гл. XIV. Воскресення дитини, епізод скопійований з канонічних євангелій, де розказано про дочку Яіра, пор. Євангеліє Томи грецьк[е] — гл. 17, лат[инське] — гл. 15.

Гл. XV. Воскресення робітника, що впав з високої будівлі, находимо тільки в грецькій версії Євангелія Томи— гл. 18,— в жоднім іншім апокрифі сього епізоду нема.

Гл. XVI. Ісус у храмі між книжниками,— оп'ять переробка з канонічного Євангелія з апокрифічними додатками, котрі, впрочім, в наших текстах значно повкорочувані (пропущена розмова Ісуса з книжниками, з звіздарем, з лікарем), гл[яди] Євангеліє Томи грецьке — гл. 19, арабське — гл. 50—53.

З порівняння змісту сих апокрифів бачимо ясно, що наш текст не є перекладом жодного із них, але являється осіб-

ною і то з многих поглядів дуже інтересною редакцією так званого Євангелія Томи і містить в собі такі легенди, котрі досі були незвісні в апокрифах про дітство Ісусове. Де і під якими впливами повстала ся редакція, наразі годі розсудити, та все-таки можна сказати, що далеко більше подробиць вказує на її східне походження, ніж на західне.

III. ВАНДРІВКА БОГОРОДИЦІ ПО ПЕКЛІ

Рукопись, із котрої виймаємо отсе оповідання, написана в р. 1747 в сентябрі (скінчена д[ня] 2 окт[ября]) в селі Вовчківцях над Прутом (нині Снятинського пов[іту]) Іллею Яремецьким-Білахевичем, що тоді був там священиком. Наша легенда занімає 11 ненум[ерованих] карток 4° звичайного паперу, писана гарною і виразною скорописсю, крім титулів і написів на верху кождої сторони, що писані полууставом; в тих титулах і написах деякі букви підведені кіновар'ю; тільки в них уживаються букви Ы і ѧ, котрих в тексті зовсім не стрічаємо. Дуже жаль, що наша легенда не має початку; правдоподібно бракує одної картки.

Легенда отся — се тільки маленька частина обширного зошита, що містить в собі багату збірку різнородних творів духовного змісту: апокрифів, віршів, житій святих, легенд, слів отців церкви, виписок із старших руських книг (вроді «Перла многоцінного» Кирила Транкв[іліона] Ставровецького) і т. ін. Збірка ся, що тепер находиться в моїм посіданні, писана в роках 1747—1752. Через півтора століття вона багато утерпіла і дісталася до моїх рук як зшиток безладно поскладаних укупу аркушів і кватерніонів або поменших зшитків, з котрих многим не ставало то кінця, то початку. Та все-таки і в тих зостанках находиться ще тепер около 300 різнородних п'єс, з котрих декілька я вже публікував то в «Киевской старине», то в «Сборнику» болгарського міністерства освіти*.

Наскільки писець сеї збірки, священик Ілля Яремецький-Білахевич, переписував матеріали свої механічно, а наскільки вкладав у них і свою власну роботу, т. є. наскільки йому може належатися місце, хоч скромне, в нашій літературі XVIII віку, се можна буде сказати аж по докладнім простудіюванні всієї збірки і порівняннї її текстів з іншими аналогічними. Замічу тільки, що мова і правопись

в різних частях збірки не однакові, немовби писець в одних статтях більше, в других менше вкладав свого забарвлення.

З написів над текстом нашої легенди, що тягнуться через усі сторони, можемо зложити ось який її титул, котрий, певно, мусив стояти й на першій запропащеній картці:

Откровеніе мук тяжких поганих царей нечестивих и иних злосливих грѣшников, през архангела Михаила пресвятои дѣви богородици, матери господа нашего Ісус Христа от Геронима Визнавца

. . . . . .

Рече святая богородица: «Аще будет болен человѣк и не может встати, як поидет?»

Рече Михаил: «Слиши, святая богородице! Аще будет злѣ болен и встати испостелѣ не может, аще би и постѣль пѣдним запалив, а болній жеби на ней изгорѣв, отпустятся єму грѣхи и спасен будет. А аще спостелѣ может утечи, якби под недужим запалив, о, то грѣшній и не отпущают му ся грѣхи, же утечи может, видячи на себе тяжкую пригоду, а до церкве святой кажет, що не может поити. Та той человѣк будет мученій на тих постелях огненних, аще будет лѣнивій до церкве святой».

Рече святая богородица: «Для чого? Чиж тіє людіє, будучи здрави, не хотят іти до церкви?»

Рече Михаил: «Слиши, святая богородице! Яковіи людіє діяволю волю творят, и тѣло их рослабить. Єгда ієрей і дяк входять в церковь Христову святую и задзвонять во дзвони, в той час діявол тѣло сном наложит, єдин бѣс в главѣ шнитит, другій бѣс з верха наляже, третій бѣс в ноги ему хѣкает. И для того лѣнивих людей не допускают до церкве святой».

7-я МУКА

Видѣ святая богородица 7-ю муку окрутную столпи огненніи, а на тих столпах висит множество мужей и жен, опутани юзами огненними за ноги и за руки, и крик от оних людей великій з бло і мука немилостива. Єдини сидять на огненних столах, кричат страшливе: «Ох, ох, ох, горе, горе нам!»

Рече святая богородица Михаилу: «Что согрѣшили сія?»

Рече Михаил: «Слиши, святая богородице! Тіи то людіє, іже не уставали до церкве святои на всенощная пѣнія, на утрени, на служби святіи не ходили, сіи так мучатся».

8-я МУКА. О ОСУДЖЕНИХ ЛЮДЕХ

Видѣ святая богородица много вѣтвій огненных и ужѣ зелѣзнія, множество на них висяще мужей и жен за язики, и кричат без милости: «Горе нам! Бѣда нам, бѣда смажним!» Увидѣвши их, святая богородица зотхнула от сердца своєго и рече ко Михаилу: «Что согрѣшили сія?»

Рече Мих[аил]: «Слиши, святая богородице! Сіи сут людіє кленущіися. Лжею осуждали, оклеветали людей неправдою; церковная имѣнія пют, идять, оклеветали попа; и поп аще кого оклеветал, а не по правдѣ, іли ближній ближняго, іли сусѣд сусѣда, сего ради тако мучатся».

Рече Мих[аил]: «Святая дѣво богородице, поидем и покажу ти, где мучатся іереи, попи!»

МУКА 9. ІЕРЕЙСКАЯ, ГРѢШНИХ

Видѣ святая богородица 9-ю муку: огненній ров, пропасть, глубина неизмѣримая; яже неудоб возрѣти; в той пропасти огнь страшній із сѣркою страшно гучит изо дна аж до верха. През тіи пропасти клади желѣзнія огнистія положенніє. До тих кладій за ноги привязанніє человѣци на дол главами, а огнь от верха глав аж до ног их страшне палит и пожигает немилостиве. Крик от них велій: «Ох, ох, ох, нам смажним! Горе, горе нам грѣшним!»

И увидѣвши тоє, святая богородица зотхнула от сердца своєго и рече: «Повѣж ми, святий Мих[аиле], что согрѣшили сія?»

Рече Мих[аил]: «Слиши, святая богородица, аз ти повѣм. Тіи сут человѣци іереи, попи, служителіе престолу божію. Литоргисают, тогда небеснія сили, солнце, мѣсяць, звѣзди и страшнія престоли движутся, архангели, ангели ужасаются, херувими, серафими трепещут подножію господню со страхом, а іереи, не боящеся бога не со страхом и со небреженіем и со лжею, во блудѣ, во пянствах великих, без поста, во гнѣвѣ, без правила своєго, исходят от олтаря не дослуживши по истиннѣ. Сего ради за такіє дѣла такую тяжкую муку пріймут».

МУКА 10. О ДЯКАХ ГРѢШНИХ

Видѣ святая богородица 10-ю муку: тамже недалеко ров и дебр глубокій зѣло, в томже ровѣ звѣріе имже небѣ числа, а кождій звѣріе триглавій. Меже тими

звѣрми видѣ святая богородица человѣки: звѣріе тим человѣком глави торгают, ядят, другіє звѣріе уста ядят, третіе звѣріе язик торгают, а одогнатися не могут, бо сут опутанни узами пекелними руцѣ и нозѣ.

Рече святая богородица: «Повѣж ми, святій Мих[аиле], что сія людіе сут?»

Рече Мих[аил]: «Слиши, святая богородице! Сіи єст человѣци дяки. Чтут, а чтуще, лжут, крадут, блуд творят и иних на тоє приводят. Сего ради тако мучатся».

МУКА 11. О ІНОЦЕХ, ЄРМОНАСЕХ И МОНАСЕХ ГРѢШНИХ

Видѣ святая богородица 11 муку іноческую. Видѣ туже человѣци, висяще за ноги, опутанни ко столпам и перекладам, зверіе страшне их ядят, торгают немилостиве; вопль от оних чловѣков великій барзо: «Ох, ох, ох, горе, горе нам окаянним!»

Рече святая богородица: «Повѣж ми, святій Мих[аиле], что согрѣшили сія?»

Рече Мих[аил]: «Слиши, святая богородице! Тіи то суть человѣци черноризци, іноци, іже учать людей закону божаго, а сами ся прелюбодѣйством, блудом, нечистотою осквернили, по миру ся за пянством уганяли, волочили. Лутше би видѣти человѣка мертваго на вельблюдѣ издящаго, нѣжли законника, інока пяницею по миру волочащаго и праздніє слова глаголющаго и дудок, скрипок и иних игрій слухающаго. Сего ради тако мучатся».

МУКА 12. АРХІЄПИСКОПОВ, МИТРОПОЛИТ, ЄПИСКОПОВ ГРѢШНИХ

Видѣ святая богородица 12 муку архиєпископскую, митрополитскую і єпископскую, архимандритскую. Видѣ святая богородица удол глубина велія, огнь стои глубини страшно полает и в той глубинѣ червіе огненное неусипаємое. Видѣ святая богородица в том огни и в том червію человѣци лежаніе, черв их страшне точит огненній. Вопль от них: «Ох, ох, ох, нам смажним!»

Рече святая богородица: «Повѣж ми, святій арх[ангеле] Мих[аиле], что за грѣшници?»

Рече Мих[аил]: «Слиши, святая богородице! Тіи то суть грѣшници, іже во ангелскія лики облекошася на земли, патриярси папѣжеве, архиєпископи, митрополитове, єпис-

копи, архимандритове, старшіє нареченни биша, а не сотворше волѣ божей, блудници, запойци, сребролюбци немилостивіи. Сего ради тако за такіе дѣла тако мучатся».

МУКА 13. О ЖЕНАХ, ПОПАДЯХ ГРѢШНИХ

Видѣ святая богородица 13 муку. Єзеро огненное, во єзерѣ звѣри страшніе, голодніе и лютіе, аки лви окрутніе, и гад огненній. Посредѣ того єзера огненного столпи огненніе, а до тих столпѣв жени привазаннѣ за уха. Пламень пожигаше их огненній и звѣріе ядять и торгают огненніе за сердце, сѣкут жили, торгают чресла и вся членки. Крик от них великій барзо, плачут, глаголют: «Помилуйте нас, ми грѣшнѣи жени в пламени том мучимся! Горе нам, грѣшным, смажним!»

Рече святая богородица: «Повѣж ми, святій ар[хангеле] Мих[аиле], что сут за грѣхи их?

Рече Мих[аил]: «Слиши, святая богородице, аз ти повѣм. Тіи то сут жени попадѣ, блуд творять из за мужа своего и по смерти мужей своих попов. За тое мучатся».

МУКА 14. О ЖЕНАХ ЧЕРНОРИЗИЦАХ ГРѢШНИХ

Видѣ святая богородица муку 14. Таможе жени висяще во огни на столпах і кладицах прибитіи, єдни за ноги, другіе за руки, третіє за глави, и звѣріє огненніє ядяху им уста, торгают, рвут немилостиве. И крик от них великій барзо: «Ох, ох, ох, нам бѣдним! Бѣда нам грѣшним!»

Рече святая богородица: «Повѣж ми, святій ар[хангеле] Мих[аиле], что согрѣшили тія жени?»

Рече Мих[аил]: «Слиши, святая госпоже, аз ти повѣм. Тія то єст жени черницѣ, мнишки, іже предаша своя на блуд, покинувши габѣт святій, мантію. Отлучишася от монастира святого своєго и поидоша в путь погибелиій меже свѣцкіе люде, или пойде за мужа, і блуд творят, діяволю волю творят. Сего ради тако мучатся».

МУКА 15. О ЗЛОДѢЄХ, РАЗБОЙНИЦЕХ, ПЯНИЦЕХ ГРѢШНИХ

Видѣ святая богородица муку 15: огнь окромѣшній, море огненное и змѣшанное со кровію, а в том мори множество народа посредѣ ... мужей и жен, младенец и

девиц горяше вся грѣшници. Крик от них: «Ох, ох, ох, нам смажним!»

Видѣвши святая богородица зотхнула от сердца своєго. Рече святая богородица: «Повѣже ми, святій ар[хангеле] Мих[аиле], что согрѣшили сіи людіє?»

Рече Мих[аил]: «Слиши, святая богородице! Тіи то сут грѣшници прелюбодѣйци, злодѣєве, клеветници, пяници, разбойници, потварци, іже не постять во святія пости, ижи извѣдают чужія доми, опойци, запойци, немилостивіи царіє, князи, властителіє сребролюбци».

Сіє видѣвши и слишавши, святая богородица зотхнула от сердца своего и рече: «Горе, горе грѣшником сим!»

Рече Ми[аил]: «Пресвятая богородице, пойди и покажу ти муки жидовскіє».

Рече святая богородица: «Покажи ми, святій Мих[аиле] вся!»

МУКИ 16. ЖИДОВСКІЄ, ЕЛЛИНСКІЄ И ИНЫХ ЕРЕТИК

Видѣ святая богородица пекло жидовскоє и еллинскоє, иже над всѣ пекла страшнѣйшія и грознѣйшія окрутноє, грозноє. Всѣм пеклам матица, родство огненноє, немилостивоє, єгоже муки діяволи трепещут. Тому пеклу имя Тартар, на немже вѣтри огненнія и волни моцне колѣбются под самоє небо, а посродку пропасти свѣта нѣколи немаш, но там море сверѣпое, бурливоє, огненноє, бездна невгасимая, глубина єго 5555 миль глубинѣ сего моря. Непрестанне кипит сѣркою и смолою огненною люто, и жуплем страшним клекотит и гримит, лютѣше 70 раз от сего огня, которій називается Тартар.

Рече арх[ангел] Мих[аил]: «Хощеши, святая богородице, да покажу ти внутр сердца пекелности, где діяволи будутся мучити и жидовскій народ, що сына твоєго распинали?»

Рече святая богородица: «Покажи ми, святій Мих[аиле], вся муки!»

Рече Мих[аил]: «Недостойно тебѣ, святая богородице, таких мук окрутних и страшних и смрадних оглядати».

Рече святая богородица: «Како глубина сему пеклу?»

Рече Мих[аил]: «Слиши, святая богородице: такая пропасть и глубина, як от востока до запада, як от землѣ до неба. Єст тои глубини 5555 миль. Бувши человѣкови 30 лѣт и жеби взял камѣнь и кинул из усеи сили своєи в тое пекло

и пропасть, теди будет летѣти лѣт три, нѣм на дно долетит. Там єст тма окромѣшная, лежат в ней огнѣ страшнѣи».

Рече святая богородица: «Святій Мих[аиле], ци не мож би видѣти огнь той, якій он єст?»

Рече Мих[аил]: «Глаголи, святая богородице, псалом «Хвали, душе моя, господа» увесь до конца!» Глаголет Мих[аил]: «Свят, свят, свят!» І рече Мих[аил] херувиму: «Возми клѣщѣ и пойди во тую отхлань и возми огню страшнаго». В той час херувим полетѣл паче стрѣли, яко молнія блиснет, и ухватил угль єден клѣщами и винес єго во скорѣ, нѣж святая богородица вимовила псалом. Тогда огнь оній санул аж под небо. Тогда небеса распалятся кануша (?), земля страхом потрасеся, а клѣщѣ яко воск растопилися».

Рече Мих[аил]: «Видиш, святая дѣво, огнь пекелній!»

Рече святая богородица: «Виджу, але єго киньте назад».

В той час повелѣ Мих[аил] кинути херувиму той огнь назад. И пойшол той огнь прудко, и стрѣщав, и шумѣв, и упал на своє мѣсце. Там в тое пекло пойдут грѣшници со діяволи на вѣки вѣком.

МУКИ 17. ЦАРЕЙ ПОГАНИХ НЕРОНА, ДЕКІЯ, МАКСИМІЯНА, ДІОКЛЕТІЯНА, НЕСТОРІЯ, ПИЛАТА, КАЯФИ, ІРОДА, АННИ І ПРОЧІИХ

Видѣ святая богородица далѣ рѣку клокочущую, огненную, страшную, яко сверѣпоє море попаляюще грѣшники, яростію шумяше страшно, яко гром гримяше, пламенем блискающе, вѣтрами огненними і бурями. От них же земля и каменіє таяше, яко воск на триста миль, вѣтра же того жаден грѣшник невтечет. Рѣки страшнія во пропасти попирают, где три лѣта камень летит. А во пропасти на днѣ беззаконници сидят, невѣрници и которіє сина божія распинали, со Іюдою мучат ся. Видѣ святая богородица сними царіє нечестивіє: Нерон, Несторія и Діятлитеян (sic!), Ірод і Декій, Максиміян, игемон, Каяфа богоборец со Іюдою на самом днѣ во пропасти, а Іюда в сатани на лонѣ мучится без милости у пащецѣ огненнаго звѣря Левиафама. Тартар рѣка бієтся на них. Беззаконне согрѣшили, беззаконне и мучатся. Не можаху к тому рещи ничтоже, но токмо мовлят: «Судіє праведній, помилуй нас!» Ядяху их червіє неусипаємі, звѣри огненнія торгают их, имже не бѣ числа; гади, смокове сѣкаше их непрестанно;

жаби, ящорици, миши, прузія и шершеница, песія мухи, им же не бѣ числа.

Видѣвши пресвятая богородица окрутнія муки и рече: «Горе грѣшником сим, яко без конца мука им!»

Увидѣли беззаконници мучиміи святою богородицу и возопиша ко ней єдинѣм гласом веліим глаголюще: «Радуйся, благословенная богородице дѣво, свѣте незаходящій! Радуйся и ти, архистратиже Михаиле! Радуйте ся вся, архангели божіи! Молѣтеся богу за мир христіянскій и за нас грѣшних! Яко ми грѣшніи беззаконници от вѣка свѣта не видѣхом, а тепер тебе ради видим свѣт. Не можем зрѣти до гори и долу, бо на нас рѣка клокочущая, очи пламень из смолою заливает, а тепер утишилася рѣка гримящая и мука ослабла нам, тебе ради, пресвятая богородице!»

Тоє видѣвши, святая богородица и рече: «Горе грѣшником сим!» И рече святая: «Повѣж ми, святій ар[хистратиже] Мих[аиле], что согрѣшили сія?»

Рече Мих[аил]: «Слиши, святая богородице! Сія рѣка огненная єст родство огню, в немже мучат я богоубійци жидове, распенше сына божія господа нашего Ісус Христа. Во тройцу святую не вѣровали, вси язици погаистіи тебе, святая богородице, не визнавали, яко истебе родился господь наш Ісус Христос, правдивий мессія».

И паки оних грѣшников покрила тма.

Рече Мих[аил]: «Слиши, святая богородице, ци хощеш видѣти муку христіянскую, где будутся за грѣхи мучити?»

Рече святая богородица: «Молютися, святій арх[истратиже] Мих[аиле], открій вся муки, да вижу их своими очима!»

МУКА 18 ХРИСТІЯНОВ ГРѢШНЫХ

Видѣ святая богородица єзеро огненное клокочущое, сѣрка и смола з огнем, вѣтром и бурею огненною, шум на нем страшній гучит, яко гром, по нему хитаются волни аж до неба. Видѣ святая богородица в нем душ грѣшних много, старих і младих, вопль их и крик: «Ох, ох, ох нам смажним!»

Рече святая богородица: «Которѣй то сут христіяне?»

Рече Мих[аил]: «Слиши, святая богородице! Во імя Христово обѣщалися в крещеніє святое, а діяволскія дѣла

творили, покаяніе погубили, непослухали святих отец заповѣдей, крест святій поскверніли блудом, нечистотою со нехристіянами, і инія грѣхи тяжкія творили, не боячися бога, і без покаянія померли. І сего ради тако мучатся».

Рече Мих[аил]: «Хощеши, святая богородице, да покажу ти муку тяжкую, зиму неогрѣємую, 7 крат моцнѣйшую от сея зими?»

Рече святая богородица: «Молю тя, святій Мих[аиле], покажи ми вся мѣста мучимія!»

Тогда приступиша 900 сот архангел, херувимов, серафимов, и взяша святую богородицу на сѣвер, ко полунощи.

МУКА 19. О ЧАРОДѢЕХ, ВОРОЖКАХ, ЧАРОВНИКАХ І ПРОЧ.

Видѣ святая богородица на сѣвери дебр глубину велѣю, з обох бокѣв стѣни ледяніе, а з верху зацѣпненно люто мразом, яко на триста сяжень во глубину мраза. Там зима несогрѣємая, тма неосвѣтимая, и там скрежут (sic!) грѣшници зубами.

Рече святая богородица: «Ох, я к страшно мѣсце сіе і лютій мраз!»

Рече Мих[аил]: «Святая богородице, сія мука вельми зимная нечестивим людем, иж на земли творят чародѣянія, обваженіе, волхвованіе, ворожство бѣсовскоє і иже хвалятся духи своими нечистими».

Видѣ святая богородица таможде под ледом множество мужей и жен оцѣпноша мразом, яко лед, нагіе сѣдяще на днѣ, іскри мразнія от них ісхождаше, і крик непрестанній от них: «Ох, ох, ох нам грѣшним! Бѣда, бѣда нам!»

Рече святая богородица Мих[аилу]: «Что согрѣшили сія?»

Рече Мих[аил]: «Слиши, святая богородице! Сія то сут грѣшници немилостивіи, богачѣ: отпихали убогих от врат своих и померзли сироти и убогіе пред врати их. Сего ради тако мучатся».

Рече Мих[аил]: «Пойдем, святая богородице, на восток!»

Рече дѣва Марія: «Покажи ми вся мѣста мучимія!»

Тогда взяша святую богородицу ангели на восток.

ПОВѢСТЬ 20 О ПРОКЛЯТОМ СКИМНѢ, РИКАЮЩОМ НА ДУШУ ГРѢШ[НУЮ]

Видѣ святая богородица седм єзер глубоких. Першеє єзеро глубина єго неизмѣримая, смрад сѣрчаній зо дна єму походит от огня куренія дима, пропасть, ров, широта.

Рече святая богородица: «Ци глубина велія в той пропасти?»

Рече Мих[аил]: «300 миль, святая богородице. А на днѣ єсть в той пропасти у первой огнь, второй пропасти зима несогрѣємая, в третой пропасти звѣріє, в четвертой гад, ящорици, скорпіи, в пятой червіє неумирающоє, миши, жаби, в шестой пропасти птица, муравлѣ, гуселни́ца, шершени́ца и оси, в седмой пропасти тма неосвѣтимая, плач неутолимій. От пропасти крик велик, а без тіи пропасти ужи протяженни, кладѝци хибкіє и узкѣє, же нѣгде слѣду кожному умѣститися. На брезѣ кладок тих сидит великій зѣло, яко гора, муж бѣсовскій іменем Ски́мен: смрад велми страшній от пащеки єму походит, і рознял пащеку, яко пропасть; глава єго, яко змія, а на главѣ єму роги, яко в тура; очи страшне блискают, як огнем розно очи єго (sic!); губи єму, яко дебе́ли, зуби єму, яко серпи, язик єму долгій, яко пламень огнистій: ноги єму, яко у лва долгіє; руки єму зощрении, уди єму, яко серп; рука єму десная простерта на воздусѣ, берет нечестивія душѣ умѣтая их под ноги своя во пропасть. Єгдаже бѣси принесут грѣшную душу, тогда той Скимен радуєтся велми и кажет тим душам ити через тоти узкіє кладки хибкѣє. Аще которая душа вельми грѣшная, то упадет в тую пропасть глубокую, єдна єднои хватаєтся. Тогда проклятій Скимен радуєтся о грѣшной души. І спит моцне як мертв. От немже Давид написал в псалмѣ 60: поспах смущен. Єгдаже ангели принесут праведную душу, то зараз праведна душа пойде просто кладицами, о них же пророк написал в псалмѣ 90: живій в помощи вишняго, во кровѣ бога небеснаго водворится».

Видѣ святая богородица през пропасти прилѣтающія легко праведнія душѣ, о них же Давид написал: даша ми крилѣ, яко голубинѣ и полечу и почію. Тогда видѣ тоє, проклятій Скимен засмутится, возрикает, яко лев, о немже пророк рече псал[ом] 103: положи тму и бисть нощ. Бо ради би діяволи вси душѣ подбити под ноги своя. Для того роспустит вся воя своя, кажет на грѣх зводити, приво-

дити. Єгдаже праведную душу ангели несут, в той час убачит их проклятій Скимен, смятеся страхом великим и всы воя єго, и засмутит ся со всѣми бѣси своими.

МУКА 21 ИРОДА ЦАРЯ И ВОИНОВ ЄГО, ІЖЕ ИЗБИЛИ ВО ВИФЛЕОМѢ МЛАДЕНЕЦ 41 ТИСЯЩ ХРИСТА ШУКАЮЧИ

Видѣ пресвятая госпожа посредѣ сѣрки кипящей царей много и воинов их много сота (sic!) народа. Крик от них непрестанно: «Ох, ох, ох!»

Рече святая богородица: «Повѣж ми, святій арх[истратиже] Мих[аиле], что за грѣхи их?»

Рече Мих[аил]: «Слиши, святая богородице. Сей єст Ірод цар нечестивій и жолнѣре єго, иже избили 41 тисящ младенец во Вифлеомском повѣтѣ подчас рождества Христова. И инія Іроди и царіє нечестивія, и той Ирод иже Іоану предтечи главу утял, сего ради тако мучатся».

22. МУКА КАИНОВА І ВОИНА ТОГО, ИЖЕ ІСУС ХРИСТА УДАРИЛ ПО ЛИЦУ РУКОЮ ПРЕД АННОЮ АРХІЕРЕЄМ І ИНІЄ ВОИНИ ІЖЕ БИЧОВАЛИ ІСУСА

Видѣ святая богородица туж дебр глубокую, а в той дебрѣ лютія звѣріє триглавнія крилатія, тамже со ними лютая птица и муравлѣ и комарѣ, як орли великія, шершеница і оси, имже не бѣ числа, а посродку тих звѣров два человѣки, єден великій, другій малій, і много сними людей грѣшних мучатся. Лютія звѣріє єдни за ноги гризут, єдни за чресла торгают, єдни звѣріє обвиша ся коло него, а птица очи им зобаєт, торгаєт, на день и на́ноч два крот ізѣдят, обнаживши, изѣвши им тѣло, тѣлко им кости зостанут и жили сторгают. Тамже недалеко єст єзеро животворноє, вода живая. Оная птаха изѣвши, озобавши им тѣло, тѣлко кости останутся, и летит птаха на тоє озеро, живую воду, і там ся купают и набирают води тои животворнои на крила и прилетят над кости тіє и стрясут ся над костьми тими, и в той час зараз тѣло проростет. І знов начнут ясти, торгати оніє птахи тих двох человѣков и прочіих грѣшников. Тогда от тих грѣшников крик на 300 миль походит.

Рече святая дѣва Марія: «Повѣж ми, святій арх[истратиже] Мих[аиле], что согрѣшили сія?»

Рече Мих[аил]: «Слиши, святая богородице. Видиш того человѣка великаго? ото єст сын Адамов Каин. А той другій меншій, ото єст той, іже господа нашего Ісус Христа ударил по лицу, аж из ног упал пред архієреєм Анною. І иніи, что бичовали Ісус Христа и что стрегли, сего ради тако мучатся».

Рече святая богородица: «По дѣлом им!»

Потом показаша єй ангели і иних царей нечестивих: во пещерах ох! і ах! [во]піют, іже ся богу ровнали.

Отудуже пройдоша пропастій 6, идоша сквоз пущу и гори непроходимія. Рече Мих[аил]: «Хощеши ли, святая богородице, покажу ти мѣста бѣсовскія и мешканя их?»

Рече святая богородица: «Покажи ми, святый Мих[аиле]!»

МУКА 23. МЕЛЬНЫКОВ И МѢРОЧНИКОВ ГРѢШНЫХ

Видѣ святая богородица море сухое барзо, глубина недозримая, як от землѣ до неба. Видѣ град, мѣсто темноє, всюду желѣзом окованно, врата, брами желѣзнія, на вратах би́ла и кіяки желѣзнія, весь град покритій толсто на четиридесять сяжень. Но рек Михаил: «Во ѣмя отца и сына и святаго духа амінь!» Тогда упали вся стѣни, растопиша ся, яко лед. Видѣ пресвятая богородица посредѣ града, яко прах безчисленних бѣсов, мучаще душ грѣшних. Видѣ проклятаго царя престол нечестивій темній, яко смола. На престолѣ сидит нечестивій цар бѣсовскій Фемазкій (?) темній паче смоли, предстоят єму бѣси імже не бѣ числа, і темніи и смрадніи. Пред престолом єго много душ грѣшних мучатся. Видѣ пресвятая богородица през град темній перекла́ди желѣзнія протяженни и гад и огнь. Пред кладами много душ грѣшних опутанни горѣ ногами, окрутноє каменіє, як млинное ко́ло ко шіям им попривязуванно, и огнь под ними бѣси мѣшками роздиму́ют, а инія во огненних фолюшах мучатся. Крик: «Ох! ох! ох! Горе, горе нам грѣшним!»

Рече святая богородица: «Повѣж ми, святій арх[истратиже] Мих[аиле], что сія человѣци согрѣшили?»

Рече Мих[аил]: «Слиши, святая богородице! Сія сут человѣци художники, мелники, мѣрочники, іже не по правдѣ сѣмена чужія и муки брали, крали, сего ради тако мучатся».

МУКА 24 СРЕБРОЛЮБЦЕМ, ЗЛАТОЛЮБЦЕМ, ЗОЛОТАРЕМ, ЛИХВАРОМ ГРѢШНИМ

Видѣ святая богородица человѣки художники, іже ни руками, ни ногами не могут рушити, бо сут опутанніє ко кладом желѣзним златими ланцухами. Єдни бѣси огнь под ними мѣшками подяруют, другіє злато и сребро варят, во уста им наливают кипячоє.

Рече святая богородица: «Повѣж ми, святій арх[истратиже] Мих[аиле], что согрѣшили сія?»

Рече Мих[аил]: «Слиши, святая богородице, сія то грѣшници сребролюбци и златолюбци, лихоимци, золотарѣ і лихварѣ. Сего ради тако мучатся».

МУКА 25 ЗЛОДѢЕМ, РАЗБОЙНЫКОМ, КЛЕВЕТНИКОМ, ЯБЕДНЫКОМ

Видѣ святая богородица человѣки, обѣшенни сребними и златими ланцухами за шію, а гаками за язики, а огнь под ними діяволи мѣшками подяруют.

Рече святая богородица: «Что согрѣшили сія?»

Рече Мих[аил]: «Слиши, святая богородице! Іже висяще за шію, то злодѣє сут, разбойници, а сія, що висять гаками и удицами за язики, сія сут ябедници и клеветници: до царей и панов сребра и злата давали, на других накладали позиваючися, і сего ради тако мучатся».

МУКА 26 О ЛЮДЕХ, КОТОРІИ БРАЗДИ, ГРАНЫЦѢ ЗАОРУЮТ, НАСѢНЯ, ПЛОД КРАЛИ В ДРУГИХ ЛЮДЕЙ НЕ БОЯЧАСЯ БОГА

Видѣ святая богородица человѣков множество, лежаще на огни, а бѣси им палят, а иніє бѣси в рот землю із огнем в рот пхают и каменіє горячоє. И крик от них велій зѣло: «Ох, ох, ох нам смажним, грѣшним!»

Рече святая богородица: «Повѣж ми, святій арх[истратиже] Мих[аиле], что согрѣшили сія?»

Рече Мих[аил]: «Слиши, святая богородице, сіи человѣци орателіє земли бразди или границ ѣ заорували, сѣмена и плод крали чужіє, сего ради тако мучатся».

МУКА 27. О МЛАТОБІЙЦАХ, КОВАЛЯХ ГРѢШНЫХ

Видѣ святая богородица человѣки, мучаща ся у огненних пещерах, бѣси под ними огнь димяху, а инія бѣси горящія желѣзо у рот бют, а инія уха вертят горящими рожнами, а инія тѣло им щипают огненними клѣщами, а инія млатами бют непрестанне. Крик их велій: «Горе, горе нам грѣшным!»

Рече святая госпожа: «Повѣж ми, святій арх[истратиже] Мих[аиле], что согрѣшили сія?»

Рече Мих[аил]: «Слиши, святая богородице, сія то человѣци сут млатобійци, ковалѣ, крали чужія желѣза, когда работали, сего ради тако мучатся».

МУКА 28. О ТКАЧАХ ГРѢШНЫХ

Видѣ святая богородица человѣки огненними юзами опутаннє до столпов, а бѣси им иръти, уста раздирают и у рот им клубки пхают, и нитки им из очій падут, и одежда на них непрестанне горит. Рече святая богородица дѣва: «Повѣж ми, святій арх[истратиже] Мих[аиле], что согрѣшили сія?»

Рече Мих[аил]: «Слиши, святая богородице, сія человѣци злодѣятеліє ткачѣ: пряжѣ, полотна чужѣ крали, сего ради тако мучатся».

МУКА 29. О КРАВЦАХ ГРѢШНЫХ

Видѣ святая богородица человѣки и жени на огни жжутся немилостиве, а бѣси им желѣзо, гвоздіє из огнем у рот и в очи бют и одежда на них непрестанне горит, тѣло их смажится немилостиве. Рече святая богородица: «Повѣж ми, святій арх[истратиже] Мих[аиле], що за грѣхи тих людей?»

Рече Мих[аил]: «Слиши, святая госпоже, сія то єсть человѣци кравцѣ, за грѣхи своя тако мучат ся».

МУКА 30. КУШНѢРЯМ, ШЕВЦЯМ, РИМАРЯМ ГРѢШНИМ

Видѣ святая богородица человѣки и жени ижжутся на огни немилостиве, а бѣси им уста разгрѣвают и во уста волну и кожу из огнем пхают, другим на очи золу

кипячую ліют, ногти желѣзними, распаливши тѣло, им рвут, гвозди остри з огнем в очи, во уста бют. Рече святая богородица: «Повѣж ми, святий ар[хистратиже] Мих[аиле], что согрѣшили людіє сія?» Рече Мих[аил]: «Слиши, святая богородице, сія человѣци злодѣятеліє кушнѣрѣ, шевцѣ и римарѣ, сего ради мучатся».

МУКА 31. О ТИХ ЛЮДЕХ, ЩО КРАДУТ СѢЛЬ

Видѣ святий Михаил и богородица Марія: человѣки и жени на огни лежат, а бѣси им у рот соль из огнем, ропу кипящую лют, в ноздрѣ и на очи ліют. Рече святая богородица: «Повѣж ми, святий ар[хистратиже] Мих[аиле], що согрѣшили сія?»

Рече Мих[аил]: «Слиши, святая богородицѣ, тіито сут людіє, що крадут соль, сего ради тако мучатся».

МУКА 32. О ТИХ, ЩО КРАДУТ ПЧОЛИ И ПТИЦА

Видѣ святая богородица человѣки у огни стоят, а птица им тѣло зобаше, шершеница, оси, комарѣ тѣло их кусают немилостиве. Рече святая богородица: «Повѣж ми, арх[истратиже] Мих[аиле], что согрѣшили сія?» Рече арх[истратиг] Мих[аил]: «Слиши, святая богородице, сія то сут человѣци, що крадут птица и пчели».

МУКА 33. О ПЯНЫЦАХ, ЗАБОЙЦЯХ, ОПОЙЦЯХ ГРѢШНЫХ

Видѣ святая богородица человѣци, висяще за ноги і за руки, опутани юзами огненними: едини діяволи огнь подмухуют, а другіє бѣси смулу (sic!), сѣрку, зол смрадній кипячій з огнем лиют во уста и порох и каменіє горячое бют в пи́сок з огнем. Рече святая богородица: «Повѣж ми, святій ар[хистратиже] Мих[аиле], что за грѣшници сія?»

Рече Мих[аил]: «Слиши, святая богородице, сіи человѣци пяницѣ, запойци, а другіє обядци, забойци, іже рано ядуще в свята, в неделю, на силу, сего ради тако мучатся».

МУКА 84. О СУДІЯХ КРОВОПІЙЦАХ, СКВЕРНОЯДЦАХ

Видѣ святая богородица єзеро кривавоє, кров из огнем клекотит, и в том єзерѣ множество мужей о жен стояху по уста, по шію в том єзерѣ кривавом и кров піюще умершу і яд гадѣй. Рече святая богородица: «Повѣж ми, святий арх[истратиже] Мих[аиле], что согрѣшили сія?» Рече Мих[аил]: «Слиши, святая богородице, сіи сут человѣци грѣшници, судія немилостивіи, не по правдѣ судили, кров чужую пили, во не по правдѣ суд судили, кровопійци, мздоимци, забойци і скверноядци, сего ради тако мучатся».

МУКА 85. О СРЕБРОЛЮБЦЕХ И ЗЛАТОЛЮБЦЕХ ГРѢШНЫХ

Видѣ святая богородица єзеро огненно, злато и сребро в нем люто барзо іскрѣно крекотит. В том єзерѣ безчисленнаго народа мучит ся. Рече святая богородица: «Повѣж ми, святій арх[истратиже] Мих[аиле], что согрѣшили сія душѣ?» Рече Мих[аил]: «Слиши, святая госпоже, сіи человѣци сребролюбци и златолюбци, лихварѣ, сего ради тако мучатся».

МУКА 86. О ТИХ ЛЮДЕХ, ЩО РОБЯТ В СВЯТУЮ НЕДЕЛЮ И В СВЯТА ГОСПОДСКІЄ И БОГОРОДИЧНІЄ И НАРОЧИТИХ СВЯТИХ, И ИНІИ ТЕЖ НЕВѢРНИЦИ И НЕМИЛОСТИВІЯ КНЯЗѢ И ПАНИ И ПРОЧІИ

Видѣ святая богородица много душ грѣшних мужей и жен, иже дѣлают, робят в насилію тяжком в работѣ: єдни камѣня носят душѣ, а другіє душѣ зелѣзо, третіє душѣ глину, четвертіє душѣ воду; во великом насилію бѣси работа́ют ними и мучат тих душ грѣшних. Рече святая богородица: «Повѣж ми, святій арх[истратиже] Мих[аиле], что то за грѣшници?» Рече Мих[аил]: «Слиши, святая богородице, сія сут грѣшници невѣрници: в сина божія и во воскресеніє не хотѣли вѣровати, а иніи немилостивія царѣ, князѣ, властителіє. Убогим людем от них нужда великая була, а другія теж работающе в неделю и во празники господскія и богородичнія и нарочитих святих, сего ради тако мучатся».

Рече святая госпожа: «Что они ядять?»

Рече Мих[аил]: «Проходит их угліє огненное».

Рече святая богородица: «На що оніє душѣ носять и так ся мучать тую глину, камѣня, зелѣзо, воду? Що то они муруют, куют, лѣпят?»

Рече Мих[аил]: «Слиши, святая богородице, аз ти повѣм. Муруют діяволи град нечистій і темній нечестиваго царя, и тими душами тяжко робят. І ставляють той град, муруют цѣлій рѣк аж до воскресенія Христоваго, до великодня; а як прійде велик день и заспѣвают «Христос воскрес» в полнощи, то в той час той град потрясет ся, на землю впадут мури каменнія, покрушат ся на прах всѣ тіи мури и палаци. По недели же святаго апостола Фоми знов оніє діяволи начнут нечестивій оній замок град, то начнут душами тяжко робити и мучити душѣ грѣшни, начнут муровати, будовати знов аж до воскресенія Христова през цѣлій рок».

Рече Михаил: «Пойдем, святая богородице, ко Єдему в дамаскую землю и узриш, где душѣ христіянскіє отсилаются». Рече святая богородица: «Покажи ми, святій Мих[аиле], вся, да вижду их». Тогда приступиша 900 сот ангел и понесоша святую госпожу в дамаскую землю.

37. О ДУШАХ, КОТОРІИ МИЛОСТИНЮ ТВОРИЛИ И В ПОКАЯНІИ ПОМЕРЛИ, ЗА ТОЄ ИХ ПРЕЗ ПРОПАСТ МИЛОСТИНЯ ПРЕНОСИТ

Видѣ святая богородица на задной странѣ Єдем, удол глубину неудоб дозрѣти. През тія глубокія провали темность густая, а в провалех мгла окрутная, темность непросвѣтимая. На дол глубини єст врата, імя єй Асафатов, а под вратами на долной странѣ кладица положенна, пользка, яко лед, узкая иж нѣгде вѣстру нѣжному вомѣстити ся. Видѣ святая богородица много душ ангели провадили ко кладицам, бо пред тими кладицами будет каждая душа іли грѣшна іли праведна. Видѣ святая богородица душѣ, що єдни преходять през глубину, а єдни много падоша во глубину, а єдни сидять на брезѣ. Рече Мих[аил]: «Сія то душѣ покаянници і милостиню творили и в покаяніи померли і милостиня их преносит през глубину, бо іх покрила милостиня».

38. КОТОРІЄ БУДУТ ДУШЄ ПРЕЛЄТАТИ И РЄКУ ОГНЕННУЮ ЧИСТИТЕЛНУЮ ПО ВЕРХА: СХИМОНАСИ, ІЄРМОНАСИ, ИЄРЕИ ПРАВЕДНІЄ, ЧЕРНОРИЗЦИ — ЗЄМНІИ АНГЕЛИ, НЕБЕСНІИ ЧЕЛОВЄЦИ И СВЄЦКІЄ ПРАВ

Видѣ пресвятая богородица душѣ, прелѣтающіи през оную чистителную огненную рѣку. Рече святая богородица: «Що то за душѣ, же так по верха прелѣтают легко тую огненную рѣку? Рече Мих[аил]: «Святая богородице, ото тіи душѣ черноризци, схимници, ієромонаси, ієреи иже нарекошася на земли ангели и свѣцкіє человѣци святѣи, іже правдиве на сем свѣтѣ в законѣ іноческом господу богу угодили постом, молитвами, чистотою, убожеством, послушанієм и иними учинками іноческими. И провадят их ангели божіи из мѣст страшних во пресвѣтлая мѣсца веселая, во горня обители, во нядра Авраама, Ісаака, Іякова, і тамо ся на вѣки будут веселити».

39. О ДУШАХ, ИЖЕ ЗА ЖИВОТА СВОЄГО СВѢЩИ ДАВАХУ ДО ЦЕРКВІЙ СВЯТИХ И МИЛОСТИНЮ И ОДЕЖДУ УБОГИМ ЛЮДЕМ

Видѣ святая богородица душѣ грѣшнія і праведнія во вратах Асафатових, єдини яко ластовици квѣлять, єдини яко голуби гукают, єдини яко пчели гудут, єдини єдних на собѣ носят, єдини приодѣянни добре, другіє голодніє, єдини наги сидят, пред єдними свѣтила ясно горяху, пред єдними трапези стоят і ядять, а пред єдними нѣчого нѣмаш і нѣчого не ядять, а єдни во тмѣ неосвѣтимои кричат нагѣ и голоднѣ. Рече святая богородица: «Повѣжми, святій ар[хистратиже] Мих[аиле], що то за душѣ, що єдни єдних на собѣ носять?»

Рече Мих[аил]: «Забойци на собѣ носять, а что свѣтила пред ними ясно горять и трапезают и приодѣяни, то за живота своєго свѣщи во церквах святих зажигали, алъчних, голодних накормили, нагих приодѣли, жаждущих напоили, и паки на земли на них память творять, то в той час им радость великая бивает».

Рече Мих[аил]: «Хощеши, святая богородице, видѣти, да покажу ти, где праведнія душѣ отпочивають?» Рече святая богородица: «Молю тя, святий арх[истратиже] Мих[аиле], покажи ми вся».

В той час приступиша 900 сот архангел і понесоша святую госпожу на восток.

Потом прейдоша прейдут і мѣдяних седм гор и митарств 29. На воздусѣ врата бѣсовская, а на каждих вратах или степенях, сходах зоспиняют грѣшних душ. Потом прійдоша ко чистителному огню, то єст чистителной рѣцѣ, в пол огнь з водою, ефирскій, облачній, безсмертній, и називається чистец: пол з водою пламень розливает рѣку огненную и с той пламени огнь стрѣчает грѣшних і праведних на 100 и 60 миль и приводит их до полюрованя.

Видѣ пресвятая богородица посродку огню душ множество в том чистцу: єдни поверха онои рѣки преходять, інія посродку глезній, а інія по колѣна, а инія по пояс, а інія по перси, а інія по шию. Рече святая богородица: «Повѣж ми, святий арх[истратиже] Мих[аиле], что сут за грѣхи тих людей?»

Рече Мих[аил]: «Слиши, святая богородице, сія то рѣка огненная, в пол вода з огнем, ото називается чистец, в немже душѣ полюруются, которіи грѣшили несмертельними грѣхами, десятеро приказаній божое виполнили. Которіи по верха преходять, ото єст душѣ праведних людей, а которіи бридут по колѣна, ото их грѣхи болшіє сут, а которіи єще глубше, то єще их грѣхи болшіє сут, а которіє аж по шию бридут, о то таких грѣхи барзо тяжкіє и великіє сут».

Рече святая богородица: «Ци на многіє часи полюруются тіи душѣ?»

Рече Мих[аил]: «Христіянскіє на сорок день, яко во снѣ страхованя мук пріймут, а нехристіянскіє много грѣшили страшно претерпять пламене мокраго от елемента еферскаго огню, а хрестіянскіє 40 день полюруются огнем. Яко во снѣ страхованя мук пріймут, то от огню ісходят свѣтліє, яко злато полюрованное і вступуют праведніє во свѣтлая мѣста, нядра Авраама, Ісаака, Ікова, яко писаніє глаголет: пройдохом сквозь огнь и воду, ізведе нас во покой».

Богу нашему слава во вѣки вѣком аминь.

Полишаючи на пізніше спеціальну студію над сим текстом, подамо тут тільки бібліографію важніших досі звісних текстів. І так грецькі тексти досі опубліковані два: С р е з н е в с ь к и м («Древние памятники русского языка и письма»» в «Известиях имп[ераторской] Акад[емии]

наук», т. X, стор. 551—578) по рукопису з XII в. і Р о д с о м Д ж е м с о м (гл[яди] «Ж[итє] і сл[ово]», I, 315). Тексти руські опублікували: С р е з н е в с ь к и й (там же, де й грецький), Т и х о н р а в о в («Памятники отреченной русской литературы», II, 23—30), П и п і н («Памятники старинной русской литературы», III, 118—124, по рукопису з р. 1602), в кінці В. П е т р і ч е й к у-Х і ж д е у («Cărţile poporane ale Românilor», II, 313—367, руський текст з XII в. і румунський). Югослов'янські тексти опублікували: Т и х о н р а в о в (op. cit., II, 30—39, по р[укопису] XV в.), С т. Н о в а к о в и ч («Starine», XVI, 91—92, уривки сербського р[укопису] з XVI в.), В. Я г и ч («Arkiv za povjestnicu jugoslovansku», IX, 110—118, хорватський глагольський р[укопис] XV в., гл[яди] також «Prilozi», 46—54), П о л і в к а («Starine», XXII, 203—204, сербський р[укопис] XVII в.).

IV. СЛОВО О СОТВОРЕНЮ АНГЕЛ И АРХАНГЕЛ И О ПРОЧІИХ БЕЗПЛОТНИХ СИЛАХ

Теди творец небесній гди сотворил небо и землю, солнце, мѣсяць, звѣзди на небѣ, а потом створил бог, предвѣчная мудрость, слуги своя ангели, архангели, херувими, серафими, начала, власти, престоли, господствія, сили. Сотворил девять чинов на хвалу свою, а десятій чин огненній. Сатанаил бил слуга божій першій і найстаршій бил воєвода. И дал єму бил бог десятую часть в небѣ. Тогди оній Сатанаил помислил: аз поставлю престол себѣ на горах високих на воздусѣ под небом и буду подобен богу вишнему. Но бог створитель знал єго помишленіє. Тогда бог творец разгнѣвался на Сатанаила. В той час огнь пред ним возгорит ся, окрест єго буря велія, огнь от лица єго воспланет ся. И возгримѣ небо и оболоки стали трѣскати, явили ся гради, огненнія стрѣли, молнія, блискавици великія. В той час злякл ся Сатанаил, стал темен и упал з небес зо всѣм хором своим. И летѣли ангели єго с небес 40 день и 40 нощій. Видячи тоє, другіє хори і устрашили ся предвѣчнаго бога творца. В той час архангел Михаил подняв оболок, на немже бог предвечній сидѣл, возопив же гласом веліим: «Вонмим! Вонмим! Святая святих!» В той час укрѣпил ангели и рече им. «Возмѣмо бога небеснаго на помощ!» Видячи тоє, ангели и собрали ся вси ко святому архист-

ратигу Михаилу и запѣли пѣснь ангелску: «Свят! свят! свят! Господь Саваоф, ісполнь небо и землю, слави єго!» Ото тоє значить собор архангела Михаила. И поставил бог творец архангела Михаила на небесах старшим чиноначальником, воєводою небесним, а сатану іструтил із неба и стал дияволом, непріятелем душевним. І так, братія, не хотѣл Сатанаил бити ангелом пресвѣтлим и за тоє учинил ся темним. Так и ми, христіяне, не будмо гордіє, абисмо не верженніє били из царствія небеснаго, як сатана изгордѣл бил на небесах и спал из лика ангелскаго. Бог, предвѣчная мудрость, не терпит грѣха гордому человѣку, а смиренному благодать дает, а гордим противит ся. Як человѣк запорохи в оку не может держати, так грѣшник не может в царствѣ небесном бити. Богу нашему слава во вѣки амин.

І отсю коротеньку легенду виймаємо з рукописної збірки о. Іллі Яремецького-Білахевича. Аналогічні тексти звісні були досі тільки з рукописів північновеликоруських. Порфир'єв опублікував три версії сеї легенди з рукописів бібліотеки Соловецького монастиря (И. Я. Порфирьев, Апокрифические сказания о ветхозаветных лицах и событиях, Спб., 1877, ст. 83—89). Нема ніякого сумніву, що всі ті оповідання основані на тім, що списане в «Палеї» (пор. «Палея толковая» по списку, сделанному в Коломне в 1406 г.», труд учеников Н. С. Тихоправова, Москва, 1892, стовбці 73—75, і близьку до сього тексту версію соловецької «Палеї» з поч[атку] XVII в. у Порфирьєва, op. cit., ст. 84—85). Коротший текст «Палеї», виданий А. Поповим по 3 рукописам Московської синодальної бібліотеки з XV—XVII в., має тільки маленький і з зв'язку вирваний шматок сеї легенди (А. Попов, Книга битія небеси і земли («Палея историческая»), Москва, 1881, стор. 2). Думаю, що не без інтересу буде прослідити, що є спільне, а що різне в тих чотирьох текстах; се дасть нам поняття про процес зросту апокрифічних легенд на слов'янськім грунті.

Після коломенської і соловецької «Палеї» ангели сотворені були першого дня разом з небом і землею; текст Попова нічого не згадує про їх сотворення; наш текст кладе їх сотворення в четвертий день разом з сонцем, місяцем і звіздами. Всі три «Палеї» кладуть на четвертий день бунт Сатанаїла, котрий був «старѣйшина 10-му чину ангел». Чин той в «Палеях» не названий спеціально, а тільки сказа-

но, що «10-й чин, иже в дѣмоны преложиша ся» («Толк[овая] Палея», стовбець 1). Текст Білахевича має тут характерний додаток, що 10-тий чин був огняний і що Сатанаїл був перший і найстарший воєвода в небі і мав десяту часть неба під собою. В «Палеях» він являється тільки старшиною одного чина і нічим більше. Причиною бунту Сатанаїла в «Палеях» виставлена зависть по поводу красоти сотвореного богом світу; Сатанаїл бажав узяти в свою власть землю і панувати на ній як бог; текст Білахевича тут неповний. Натомість текст сей подає мелодраматичний опис упадку Сатанаїла і його ангелів, коли тим часом по текстам «Палеї» се сталося доволі тихо: Сатанаїл і його ангели «аки пѣсок просушася с небеси».

Характерною для тексту Білахевича є дальша подробиця, що Михаїл «підняв оболок, на котрім предвічний сидів». Акція Михаїла в «Палеях» ограничується на викрик «Воньмім!» Щодо судьби стручених ангелів у «Палеях» находимо більше подробиць: одні крізь землю «проразиша ся в предисподная», другі розсипалися по землі, а інші зависли в повітрі. Соловецька «Палея» подає ще більше подробиць, бо тільки тепер, a posteriori[1], додає, що сатана був первісно «приставник земному чину и блюденіє земли прієм от бога» (П о р ф [и р'є в], op. cit., 8) і що тільки по струченні десятого чину ангелів бог задумав на те місце сотворити новий десятий чин — людей. На основі сього тексту розвилися дальші легенди, найдені Порфир'євим у соловецьких рукописах. І так рукопис XVII в. ч. 1138 оповідає, що Сатанаїл приступив уже до виконання бунту, «сотворил собѣ престол на облацѣх сѣверных і вознесе ся и бысть тогда воєвода чину ангельскому». Бог посилає Михаїла, щоби зіпхнув його з престола, але Михаїл, прийшовши до нього, «видѣ на нем божество велико и не смѣ на него и зрѣти». Тільки опісля, коли бог зняв з нього божество, Михаїл за другим разом «видѣ єго яко проста человѣка и удари его скипетром и спаде ся престол его и пойде сатана долу и со всѣми силами» (op. cit., 86).

Від сього розуміння ще один крок до дійсного двобожія, зроблений в третім тексті, опублікованім Порфир'євим. «Єгда сниде бог и нача ходити по водѣ и узрѣ на водѣ птицу, плавает яко гоголь. И рече бог: «Ты кто єси?» Птица же рече: «Аз есмь бог». «А аз кто есмь?» Птица же рече: «Ты

---

[1] Виходячи з досвіду (*лат.*). — *Ред.*

богом бог». Бог же рече: «Ты от куду бѣ?» Птица же рече: «Аз есмь от нижных». И рече бог: «А аз от куду?» Птица же рече: «От вышних». И рече бог: «Дай же ми от нижных». И понре птица в море и согна пѣну яко ил и принесе богу. И взя бог ил в горсть и распростран сюду и овоюду и бысть земля. И повелѣ бог изсякнути рѣкам і источникам. И взя бог птицу и нарече имя ему Сотонаил, и буди ты у мене воевода небесным силам, надо всѣми старѣйшина. И сотвори бог потом небесныя силы, и бысть всѣх 12 чинов» (op. cit., 87—88).

Що і ся версія легенди, безсумнівно дуалістично-богомильського характеру, звісна була в Южній Русі, на се маємо докази в тім, що вона майже живцем перейшла в уста нашого народу (гл[яди] Чубинський, Труды, II, 359—360; М. Драгоманов, Малорусские нар[одные] предания, 88—91, там же і болгарська версія, стор. 429—430). Про весь обширний круг дуалістичних легенд вийшли в остатніх часах вельми замітні праці О. М. Веселовського «Разыскания в области русского духовного стиха XI—XVII», Спб., 1889, і М. Драгоманова ще нескінчена праця в болгарському виданні «Сборник за народни умотворения», тт. VIII і X.

V. СЛОВО О СИВИДЛѢ ПРОРОЧИЦИ И О ДАВИДѢ ЦАРУ

Давид цар пророк господень імѣяше похоть велику: єгда сѣдяше, исхождаше сила єго из него, и полагаху сосуд, капляху во сосуд. Во єден день єден раб отер зелієм и поверже. И зійде гуска и зѣде зеліє и знесе яйце, и з яйца того прійде женскій пол. И втайнѣ повѣли цару Давиду. Давид же поразумѣ, что сотворил и повелѣ оное дитя скрити в землю угорскую, и воспитал ю тамо и даде ю наученію книжному, і бисть мудра всего свѣта и красна і мудростію пріять землю угорскую и царствовала в Римѣ. И смотряше рѣчи пророческія, како рече господь: от плода чрева моего посаджу на престолѣ моєм,— і инія пророчества смотраше, что глет. Імя бѣ єи Марія, а за мудрость єи нарекоша Сивидла. Надѣяше ся она, яко от нея хощет родити ся Христос, и храняше дѣвство своє лѣт пятдесят, дондеже видяху 100 бояр великих єден сон. Тогда разумѣ Сивидла, яко нѣсть тая, иже надѣяхся, их би ся родил Христос от нея. Собрали ся вси бояре и рекоша: «Пойдѣм ко

царици и повѣжмо сон той иж видѣхом сея нощи». И пришедши, рекоша: «Госпоже наша! Видѣлисмо сея нощи сон дивен ми бояре твои». Сивидла рече:«Мои бояре, повѣжте ми сон той, хощу єго розумѣти». В той час рекоша вси бояре: «Госпоже наша, видѣлисмо 9 солнцій сея нощи». Сивидла рече: «Повѣжте ми, какова солнца?» Рекоша єи: «1-є солнце ясно сіяюще, 2-є солнце трижди помрачающе, 3-є солнце червоно, 4-є солнце около мрачно, 5-є солнце варно насилно... того блюсти, 6-є солнце снѣжну свѣщу имуще, 7-є солнце криваво зрачно, посредѣ руку имуще, 8-є солнце от всѣх страшно и трепетно, 9-є солнце варно горячостю». В той час рече Сивидла: «Ото, бояре мои, послухайте мене! Ото тих 9 солнцій — 9 родов: 1-є солнце то єст род болгарскій, 2-є солнце то єст греци, 3-є солнце то суть фрази; изійдет от них человѣк двоєроден, имя єму будет Константин, той сотворит великую рать по земли, и обявится єму бѣлій крест на небесех, и сотворит царство во Греціи и нарекут Новій Ієрусалим и мати єго обявит крест Христов; 4-є солнце то сут... дієе, 5-є солнце то єст род сарацинскій, 6-є солнце то сут сиріяне, 7-є солнце то єст род жидовскій: прійдет от того народа жена именем Марія, она родит сына от небес и нарекут імя єму Ісус; дѣвою єго родит и дѣвою пребудет, єгоже єст престол небо и подножіе земля. И зберут ся людіє и князи и судіи и предасть єго ученик єго на распятіе, и умрет и погребут єго, але он воскреснет и раздрушит пекло и праотец і отец висвободит. А потом вознесет ся на небо и оставит 12 мужей и тіи закон наш разорять и єго закон утвердять, и того закон восцарствует от востока до запада и от сѣвера до юга». Тогда єврейскіи (м[абуть], угорскіи) князи рекоша: «Умолкни, госпоже наша, умолкни, тако тя упрошаєм! Ци может тоє бити, жеби зійшол с небес и народил ся от дѣви и разорил закон наш?» Тогда Сивидла рече: «О безумній роде наш! Великим чудним не дивите ся. Помянѣте, на чем небо обѣси, на чем землю утвердив? А се закон ваш не на добро вам єст. И аз надѣях ся доселѣ, иж от мене хощет народити ся Христос и храних дѣвство своє 50 лѣт, а нынѣ познах, яком нѣсть тая. 8-є солнце то сут веріи правіи; 9-є солнце то єст род бѣсурманскій, агаряне, турки, татаре».

Апокриф сей, вийнятий із тої ж збірки о. Яремецького-Білахевича, окільки можу судити по титулах звісних мені староруських легенд про Сівіллу, не находиться в рукопис-

них збірках, а бодай досі не був звісний в науці. В старій Русі було кілька писаних оповідань про Сівіллу, котрі дуже часто переписувалися. І так в двох рукописних збірках, Царського і Толстого*, находяться ось які статті про Сівіллу. У Царського рукопис ч. 344 «Сказание о 12 Сивиллах», те саме, мабуть, рукопис 392 з додатком виривків із тексту сівіллінських пророцтв о страшнім суді і о муках Христових, те саме (без тексту пророцтв) рукопис ч. 421. В рукопису ч. 344 находиться «Сказание о десяти Сивиллах», а в рукопису ч. 404 «Сказание о Сивиллах» (гл[яди] П. Строев, Рукописи славянские и российские, принадлежащие Ив. Ник. Царскому, Москва, 1848). В збірці Толстого (тепер Петерб[урзької] публ[ічної] бібліотеки) стрічаємо в рукопису ч. 129 «Прорицание Сивилл о спасителе» (гл[яди] К. Калайдович и П. Строев, Обстоятельное описание славяно-российских рукописей, хранящихся в Москве в библиотеке гр. Ф. Андр. Толстого, Москва, 1825, т. I). Здається, що те саме оповідання находиться також в рукопису ч. 217 (там же, т. II); натомість в рукопису ч. 65 і 140 находиться «Слово о 12 Сивиллах», котре в другім із сих рукописів приписане якомусь «мудрецу Маркусу». Аналогічні тексти находяться також в рукопису Румянцевського музею. Всі ті оповідання в'яжуться з старокласичною традицією про пророчицю Сівіллу, про 10, 12, вкінці 6 Сівілл, під котрих іменем у греків і римлян існували збірки пророцьких віршів. На лад тих сівіллінських віршів зложені були, починаючи з II віку перед Христом, жидами (головно александрійськими), а опісля християнами обширні поеми, в котрих популяризовано жидівські, а потім християнські ідеали та ожидання серед греків та римлян. Із сих поем дійшло до нас 12 книг т[ак] зв[аних] Oracula Sybillina (про їх тексти, рукописи, видання і значення гл[яди]: Otto Zöckler, Die Apokryphen des alten Testaments nebst einem Anhang über die Pseudepigraphenliteratur, München, 1891, стор. 477—484).

Щодо нашого тексту, котрий, здається, не стоїть у жоднім зв'язку з тими поемами, знає тільки одну Сівіллу і робить її чудесно вродженою (з гусячого яйця, заплодненого людським сіменем) дочкою царя Давида, замітимо тут, що поставлення народу болгарського на першім місці в викладі сну бояр показує досить виразно на болгарське походження легенди. Ім'я Сівілли Марія натякає, здається, на якийсь зв'язок сеї міфічної постаті з іншою пророчицею

Марією, сестрою Аарона, про котру говориться в однім рукописі Віденської надворної бібліотеки (ч. 11, 336, «Maria prophetissa sosor Aharon, ejusque Liber secretorum»). Варто замітити, що поряд з Давидом поставлена була Сівілла в тексті вельми популярного латинського гімну про страшний суд, зложеного Яковом де Тоді (Jacopone de Todi), котрого перший куплет мається так:

Dies irae, dies illa
Solvet saeclum in favilla,
Testis David et Sybilla[1].

Чи і який заходить зв'язок між усіми тими творами, не думаю рішати. Що легенда наша зложена доволі пізно, в XIV або XV віці, про се свідчить згадка про турків і татар, хоча автор, бачиться, не знає ще про завоювання Царгорода турками.

VI. СВ. ВАСИЛІЙ І ЕВЛАДІЙ

Подавши вище («Із уст народу») два варіанти пісні-вірші про св. Василія і Евладія*, подаємо тут церковно-руський текст сеї легенди. Текст сей маємо перед собою в трьох списках, а іменно: 1) в рукописній збірці, котрої перша половина походить з початку XVII віку, а друга половина, мабуть, із XVI в. (в моїм посіданні); текст міститься на стор. 93—97, та, на жаль, не має початку. Сей текст, хоч має деякі помилки переписача, все-таки досить повний і з погляду на мову має признаки дуже давніх часів; юси (ѧ і ѫ) ужиті не всюди правильно і ь замість ъ на кінці слів вказують на сербо-болгарський оригінал, хоч в тексті бачимо деякі безсумнівні малорусизми; 2) список о. Іллі Яремецького-Білахевича в його рукописній збірці з років 1743—1753 — є се властиво не дослівний список, а вільна переробка легенди, в деяких частях значно вкорочена, деінде стилістично підмальована; список повний, мова хоча церковна, та сильно підмішана малорущиною, кінець цікавий особливо тим, що декуди впадає в віршовий лад; 3) список в Дрогобицькій збірці, зладжений 1743 р. (фрагмент сеї збірки, 15 карток, маю від о. Михайла Зубрицького з Мшанця); текст легенди доволі

---

[1] День гніву, той день цей вік на попіл перетворить, свідки цьому Давид і Сівілла *(лат.)*.— *Ред.*

близький до старшого списку, хоч декуди трохи попсований і переписаний недбало: переписчик у двох місцях пропустив по одній або й по дві стрічки оригіналу; примішка малорущини менша, ніж у Білахевича, кінця брак і в середині є прогалина, бо краєць рукопису обшарпаний. Та проте дрогобицький текст декуди доповняє текст Білахевича, а оба ті тексти XVIII-го віку доповнюються текстом старшого списку. Лишаючи на пізніше видання старшого тексту, я печатаю тепер текст Білахевича, а в нотках подаю з двох інших текстів тільки те, що вважаю конечним для його доповнення.

СЛОВО СВЯТИТЕЛЯ ВАСИЛІЯ ВЕЛИКОГО АРХІЕПИСКОПА КЕСАРІИ КАПАДОКІЙСКІЯ, КАКО ОТНЯЛ ЕВЛАДІЯ ОТ ДІЯВОЛА

Бяше во Кесарейской странѣ муж, імя ему Синклитіян, имѣяше имѣнія много, им же не бѣ числа, весій, маетностей много, каменій многоцѣнных много. Имѣяше едну тѣлко дщер, імя ей Корасія. Обрѣк ю богу во іноческій чин, и божая обручница бѣ, да пріймет млада мнишество, да послужит богу до старости. И в нощи сна злаго не имаше, непрестанно богу служаше, да тоя ради спасутся отец и мати ея. Много веселяху ся о ней ангели божіи. Имяше Синклитіян слугу единаго іменем Евладія, бяше бо мудр и княжев. Єгда же помислив за Корасію, великим жалем обнятий бѣсовским навожденієм, єдной нощи лежаше и мисляше себѣ, як би тую інокиню Корасію взял собѣ за жену. И так себѣ помислив, иж мене нѣхто з нею не может совокупити, токмо діявол: аз Евладій запишу себе діяволу и діявол мнѣ поможет иж озму Корасію себѣ за жену. Єднаго же вечера изійде Евладій на роспутіє, где ся дороги росходять, и призвал діявола к себѣ. В той час діявол явил ся ему и рече: «Что требуєши, Евладіє, и кого ищеши?»

Евладій рече: «Аз не могу к девицѣ приступити Корасіѣ; хтѣл бых ея за жену себѣ взяти».

В той час діявол рече: «Пойди но ти ко господину нашему Фармадею царю діявольскому»[1].

И написа оний діявол своєю рукою картку и пустил на вихор, вихор же занесе тую картку аж до Фармадея царя. В той час послав Фармадей по Евладія 4[2] слуги своя діяволи и привели Евладія пред Фармадея царя діяволскаго.

И видѣ єго Евладій на висоцѣ престолѣ сидяща и множество діяволов стояху пред ним служащи єму яко царю. И мовит до Евладія: «Кто єси и чого хочеш, человѣче, и чого мя шукаешь?»

Евладій умилним гласом отвѣща: «Господи, аще ми сотвориши єже аз требую, дабих взял Корасію себѣ за жену, буду аз твой на вѣки».

Фармадей рече: «Але ви, христіяне, много мною лжете. Єгда вам нужда, тогда ви мене ищете, а єгда вам отлежит, тогда ви Христу своєму послѣдуете. Зане єще Христос милостивий, що вам прощает таковая согрѣшенія, а мною ви много лжете. Рукописаніє своє запиши, аби єси мой бил на вѣки, аз тобѣ сотворю чого хощеши».

В той час Евладій взял чернило и написа карту на себе и дасть в руцѣ Фармадею. В той час посла Фармадей слуги своя и рече им: «Идѣтеж, слуги моя, обійдѣте келію около Керасіину и заодайте єи великую тугу, заодайте єи любов ко Евладію великую».

В той час шедше діяволи и завдали любов великую ко Евладію, тугу, скорб за свѣцким миром[3]. Во єдну же нощ востужи велми и возмути ся и не хотяше жити во обителѣ святой[4]. Тогда учув отец и мати ея из инія полати и прійдоша скоро ко ней и рекоша: «По что тако скорбиш и смутиш ся, чадо? Всего имаєш в руках своіх, яденія, питія, одежди, скарбов. Чем, чем скорбиши?»

Она же отвѣщаше и рече: «Отче мой и мати моя, мужа требует серце мое».

Єгда услыша Синклитіян таковіє словеса от Корасіи, восплака ся велми отец и мати, глаголюще со женою своєю: «О кто возжет свѣтлую свѣщу во дому нашем? О кто оборонит церков на земли, о ней же ангели божіи веселяху ся? Кто угасит церковную лампаду?[5] Опомяни ся, чадо! Во темен путь грядеш!»

Рече Корасія: «Отче мой, послухай мене! В тузѣ єстем великой. Дай ми мужа Евладія!»

Синклитіян рече: «О чадо, чадо, аз єсмь твой отець! (Аз) и мати твоя надѣяхом ся тебе ради обрѣсти спасеніє. Помяни нас, чадо, обрати ся ко господу богу!»

Корасія рече: «Отче мой, аще не даси ми мужа Евладія, то горкою смертію умру».

Синклитіян рече: «О чадо, аще сердце твоє мужа любит, то обращем человѣка славна, богата, великаго врожаю, а Евладій слуга наш єсть».

Єгда услишала Корасія тіє слова, ят себе за горло давити и кричати: «Помилуй мене, отче! Евладія хощу взяти за человѣка собѣ!»

Синклитіян, не имѣючи что чинити, собрал бояре и сотворил пир велій, банкет, и дасть Корасіи мужа Евладія, и предасть им всѣ палаци своя и имѣнія своя и всю худобу свою. И поєм жену свою Синклитіян и пойде во монастир іноческій, а жену отдасть во монастырь ідеже бѣ іноκинѣ. Евладій же живяше со женою своею и нейдет во церков господню. Корасія же чудяше ся и мовит єму: «По что, человѣче, не ходиш в церков господню?»

Он же изважаше ю лжею. Во єдин день бояре, слуги рѣша Корасіи: «По что Евладій не ходит в церков?»

Тако пріїйде Корасія і рече єму: «Аще не внідеш во церков Христову и не причастиши ся божественними тайнами, то аз смерти себе горкой предам»[6].

Он же не имѣ что рещи, мусѣл єи исповѣсти вся, що ся з ним дѣяло и як ся діяволу записал. Тоє услишавши, Корасія со великим воздиханієм глагола[7]: «О горе мнѣ! Боже мой, аз и сама себе врагу предам! Аз не чую родителей своих и не слишу гласа их!»[8]

Воста кричаще и біюще ся во лице, плачущи ся велми и пойде во Кападокію ко святителю великому Василію, глаголя: «Помилуй мя, владико святий! Не послухалам родителей своих, алем во темний путь пошла».

И сповѣсть святителю Василію Корасія вся, що ся дѣяло з Евладієм. В той час святитель посла по Евладія и мовит єму: «Право жена твоя глаголет?»

Евладій (в рукопису через помилку: Корасія) же рече: «О владико святий, право глаголет».

Василій святитель глаголет: «О человѣче, человѣче, соблазнил ся єси!»

Прослезил ся святитель и рече: «Но еще вопрошаю тя, хощеши ли возвратити ся ко господу богу нашему?»

Евладій рече: «О владико, хотѣл бих, але юж не можна, бом ся записал діяволови и дал єм запис свой в руцѣ Фармадею старшому».

Василій рече: «Сице глаголю тебѣ: любит ли сердце твоє бога, єгда возвратити ся ко Христу?»

Евладій рече: «Ох, любил бим, владико, и молю ти ся, єгда бис мя могл от діявола оборонити!»

Тогда поять святитель Василій Евладія за десную руку и воведе єго во свою келѣю и затворил єго и пребисть Евладій

в келѣи 3 дни, а Василій святитель непрестанно у престола господня служаше и моляше ся за Евладія. Корасія рече: «Жив бог мой, не прійду от церкве, дондеже не увижду Евладія»[9].

Прійде же [10] св. Василій и отворит келѣю свою и рече ко Евладію: «Что твориш, Евладіє?»

Евладій рече: «Злѣ єсмь, владико! Приходять бѣсове, стрѣляют, бют мене и мордуют» . . . . . [11]

Взял же святитель Евладія за десную руку и воведе єго во престол божественний и нача служити литургію божественную над Евладієм. И рече святитель Василій: «Свят, свят, свят господь Саваоф!» В той час крикнул Фармадей гласом великим:

О Василіє, Василіє!
Не твори мѣнѣ насиліє!
Не я Евладія шукал,
Але Евладій мене искал!

И в той час вкинул во церков рукописаніє Евладієво. Святитель Василій взял рукописаніє и показа Евладієви. Видѣв же, Евладій и рече: «Моє рукописаніє, владико святий!» Тако взял Василій Евладія и дасть Корасіи женѣ єго. І воведе Корасія Евладія во дом свой, и тако бисть раб Христов, и прославляли святителя великого Василія, честь, поклон, хвалу єму отдавали до конца житія своєго. Аминь.

1) Рукопис Дрогоб[ицький] подає сю промову диявола так: «Не могу аз до тоєи дѣвици прикоснути ся, но возму тебе ко богу нашему Фармадею».

2) В рукопису Дрог[обицькому] се місце читаємо так: «и чул старшій Фармадей и посла штирнацят слуг своих и приспѣша ко Евладію и приємше єго со радостію великою и приведоша єго ко Фармадею».

3) В рукопису Дрог[обицькому] читаємо тут отсе, пропущене у Білах[евича]: «Во єдин день видѣ Карасия играющая (м[абуть], пропущено: Евладія) и во радость приняла себѣ». Рукопис XVII в. має се місце повніше: «В єдин день видѣ Корасія Єладія, играюща велелѣпо и в драгость прiать єго».

4) Остатні слова — додаток самого Білахевича; по іншим рукописам виходить, що Корасія жила ще при батькові, а не в монастирі.

5) Білахевич, очевидно, не зрозумів тут слів оригіналу. Рукопис Дрог[обицький] має тут вірно: «Кто оугасивий

свѣтилник свѣтлий яко свѣщу во дому моем?» і т. д. В рукопису XVII в. стоїть тут аорист: «О кто угасит свѣтлую свѣщу в дому нашем, о кто разорит церковь на земли, о ней же ангели веселяху ся. О кто угасит церковную лампаду?»

6) Рукопис Дрог[обицький] має тут: «аз тебе предам смерти». Рукопис XVII в. згідний тут з Білахевичем.

7) Рукопис Дрог[обицький] має тут : «И яко слиши Корасия таковой речи, воскрича со великим воздиханієм мовечи».

8) В рукопису Дрог[обицькому] вірніше: «Аз же не послушах родителей моих, но сама себе предах врагу!» Так і в рукопису XVII в.

9) В рукопису Дрог[обицькому] сі слова читаємо так: «и не виду ис церкви, дондеже не вижду мужа своего, како обрѣсти (пропущено, м[абуть], милость божію?). И не вкушаше ни хлѣба, ни води». Рукопис XVII в. сі остатні слова читає так: «дондеже не увижу мужа своего, камо ся обратит, и хлѣба ани воды не укушу».

10) Оба інші рукописи мають: «По трех днех прійде».

11) Хоча в тексті Білах[евича] тут не зазначений пропуск, то я позволив собі зазначити його з уваги на дійсну прогалину в оповіданні. Позаяк і в Дрог[обицькому] списку тут власне є люка, для того поповнюю текст після рукопису XVII в.: «Василій дасть ему мало ясти и паки затвори его и пребысть 5 дній, и паки прійде вопроси его, глаголя: «Како єси, Єладій». Он же рече: «Владыко, отдал мене стоят и карут (sic!) мя, а не приближают ся мнѣ». Василій непрестанно у престола стояше и моляше ся с Корасією, женою его и паки по 3 днех прійде Василій, вопроси его, глаголя: «Како єси Єладій»? Он же отвѣщав и рече: «О владыко, глас их только слышу, а их не вижу». Тогда Василій вѣзрадова ся и призва всѣх людій и попы церковныя, и бысть всѣх людій 600. Святый же Василій рече ко ним: «О друзи и братя, єдино овча заблудило от стада Христова. Помозѣте братя, єгда како одорвемо єго от волка». И сповѣда им истинну и разда им свѣща в руцѢ. И поєм Єладіа за руку и введе его в церковь. И вси людіє вопіаху єдиногласно: «Господи, помилуй». Возрѣ горѣ Єладій и видѣ діавола, лѣтающе яко орла да похитит его. Возопи Єладій: «О владыко, држи мя, взяти мя хощет діаволь». Василій воспріят єго под пазуху и рече: «О проклятый діаволе, како ти хощеш образ божій и крещеніе божіє от руку моєю смѣєш вос-

хитити?» Діаволь же возопи гласом великим и рече: «О владыко, не чини ми на силу. Не аз того исках, но он мене». Слышавще же вси людіє великим страхом одержими бяха (sic!). Овіи кривавляху лица своя біюще ся о камень церковный», и друзіи главою о землю біюще ся к богу вопіаху; «Помилуй, господи, тварь рукою своею и не презри моленіа раб своих!» Тогда діаволь раздруши ся и спаде рукописаніе Єладіево в руцѣ Василію. Василій взят рукописаніе и дасть рукописаніе Єладію. И рече Василій: «Знаєшь ли, что сіе єсть?» Єладій рече: «То єсть владыко рукописаніе, єже аз записах діаволу». И введе єго Василій в церков и освяти єго и предасть женѣ его и благослови их. Богу нашему слава в вѣкы аминь.

Рукопис Дрог[обицький] в основі згідний з отсим текстом, та у нього бракує кількох остатніх слів, хоча в закінченні і так уже додано дещо супроти повищого тексту; іменно читаємо там, що св. Василій, мабуть, узяв «честная Дары церковная и внийде во дом их и литургию...»

Болгарський текст сеї легенди по Тиквенському рукопису напечатав 1893 р. д. Н. А. Начов* у VIII томі «Сборника за народни умотворения», а в X т. того ж «Сборника», стор. 95—99, подав також невеличку студійку до сеї легенди.

VII. ЗРАЗОК РЕЛІГІЙНОЇ САТИРИ: ПЕСІЙ ПІСТ

В моїй статті «Przyczynki do podań o Mahomecie u Słowian» («Wisła», VIII)* підніс я той інтересний факт, що середньовікові християни, у котрих весь спосіб мислення був догматичний і апріорний, уміли бути раціоналістами, коли ходило о те, щоби висміяти і звести ad absurdum[1] догми та легенди чужої, в тім разі магометанської релігії. Велика часть християнських легенд о Магометі має на собі виразні признаки раціоналізму (дух св[ятий] в виді голуба, що мав нашіптувати Магометові божу волю, після християнських вияснень був звичайний голуб, котрого Магомет привчив видзьобувати собі з вуха зерна пшениці і т. п.). В церковнослов'янській літературі православних народів таких раціоналістичних легенд о Магометі нема,— вони розширені були головно на Заході, відки приходили

---

[1] До безглуздя *(лат.)*.— *Ред.*

до чехів та поляків. Тим цікавіше буде для нас побачити церковнослов'янську легенду, що висміває при помочі раціоналістичної людової анекдоти іншу неправославну церков — вірменську. Ся коротенька легенда, звісна під назвою «О постѣ арменском Арциоуріевѣ» або «Арцивурцовѣ», була вельми розширена в староруськім письменстві і находиться в множестві рукописів різних часів, особливо в збірках XVI і XVII віків. У нас вона, певно, була розширена не менше, як і в Північній Русі, оттим-то ми вважаємо потрібним познайомити з нею ближче наших читачів. В тій цілі ми можемо покористуватися трьома її списками, що всі були зладжені в Южній Русі і показують нам традицію сеї легенди на протягу майже 250 літ: бо коли найстарший список, узятий із «Ковельської палеї» (Віденської надв[орної] бібліот[еки], рукопис Slav., 9) сягає початку XVI або кінця XV віку, то другий список, на жаль, без початку, походить з кінця XVI або з початку XVII в., а третій находиться в рукописній збірці о. Яремецького-Білахевича і зладжений був ок[оло] 1743 р.

А. В рукописі, що містить на початку «Палею» і в р. 1549 переданий був ковельським священиком Кузьмою Василевичем в дарі на Афон, находимо на карті 377 r[ecto] слідуючий текст: «Иже в святих отца нашего Ларіона єпископа Меглеиского о армеистеи єреси. Сеи святыи арменскіи пост по истинѣ исповѣда, в своєм бо граде множество армен в православіє обрати.

Яко Сергіє нѣкто арменскіа єреси учитель быв, имяше пса, зовома Арцивурціє. Бѣ же вѣстник предреченному Сергѣю и пришествіє єго множицею преходя возвѣщаваше бесовским возмагаєм дѣиством. Хотя бо пріити в нѣкіи от градов или в вес(ь)[1], в них же живяху ученици и причастници пагубі єг(о), і єгда предреченнаго пса видяху, исхождаху прежде єдинаго дне на поприща нѣколика в срѣтеніє учителю. Нѣкогда же на скверную таковую службу пес послан быв, и от волков снѣден быс(ть). И во утріи день поиде Сергіє идеж(е) послал бяше пса, и никомуже стрѣтшю єго по обычаю зѣло оскорби ся и увѣда яко не пріиде к ним предтеча (єго) пес, посла на взысканіє єго. І яко познаша кости, єж(е) волком снѣден быс[ть], повелѣ всѣм арменом постити с(я) о скончаніи єго, печаловаті и сѣтовати на дни уречены в лѣте, и пост тои Арцівуріцев именова.

---

[1] Букви в скобках не находяться в рукопису, а доповнені нами.

И сего рад(и) армени того уставу последующе таковыи постятся пост, єгда в нас неделя о мытарі и о фарисеи. И того ради святіи отци разришиша нам в тои недели не постити, но во среду и пяток ясти мяс миряном, а мнихом сыр і яица и пити вино, да не с ними приобщаємся их посту трекляттому Арциурцієву».

Ся стаття вказує ще ясно на джерело, з котрого походить. Є се житіє болгарського єпископа Іларіона Могленського, що жив в половині XII віку. Житіє се в скороченні ввійшло в южнослов'янські, а потім і в руські хронографи. Про Іларіона Могленського ми знаємо, що він завзято спорив і воював з вірменами, маніхеями і богомилами (J i r e č e k. Geschichte der Bulgaren, 213), і житіє, написане незвісним автором, приводить зразки його полемічних диспут з тими сектантами. В оповіданні про диспути з вірменами читаємо: «В о п р о с е п и с к о п а: «Чего ради постите ся пост Арцивуріев?» О т в ѣ т а р м е н: «Сергію нѣкоему арменину таковый постимся пост, иже в нашей странѣ пострадавшему». О т в ѣ т е п и с к о п а: «Вам злославным сущим откуду имате показати, яко Сергій он православен бѣ и Христа ради пострада?» О т в ѣ т а р м е н: «Они же утѣсняеми рѣша: яко Ниневитскый есть пост, лжуще глаголаху; потом рѣша Адамов; таже глаголаша арменскій, егда хотѣхом крестити ся; таже Константина Великого пост». О т в ѣ т е п и с к о п а: «Святый же обличив их ложь от писанія, рече им: о несмысленіи и косніи сердцем, еже вѣровати истиннѣ, аз вам реку, еже и сами добрѣ вѣсте, яко Сергіе нѣкто, арменскыа ереси учитель бывый, имѣяше пса зовома сице Арцывурцые; бѣ же вѣстник предреченному Сергію, пришествіе его возвѣщеваше бѣсовським дѣйством, егда хотяше пріити в нѣкій град или весь, идѣже живяху ученици его и причастници нагубѣ его, егда предреченнаго пса видяху, прежде единаго дне исхождаху в срѣтеніе учителю. Нѣкогда же на таковую скверную службу пес послан бысть и от волк снѣден бысть; во утріе же Сергіе пріиде, и не срѣтоша его, и пришед к ним увѣдѣв, яко не пріиде к ним предотеча его пес, и оскорби ся зѣло, и посла на взысканіе его, и обрѣтоша точію кости его, и сего ради повѣле всѣм арменом постити ся и сѣтовати о скончаніи его во дни уреченныа лѣта и пост Арцивурцев именова. Сего вы уставу послѣдующе пост той держите. Они же студом многым обьяти бывше, мнози же от них, свою ересь укоривше, к соборнѣй приступиша церкви» (А н д -

р е й П о п о в, Изборник славянских и русских сочинений и статей, внесенных в хронографы русской редакции, Москва, 1869, стор. 19; повний текст життя Іларіона Моглен-ського виданий Ст. Новаковичем в збірці «Starine», видаваній Югослов'янською академією в Загребі). Із порівняння сих двох текстів бачимо повну їх схожість, крім закінчення: в южноруському тексті додано пояснення, що піст Арціурців припадає в неділю митаря і фарисея (25 февр [аля]) і що «святі отці» власне для відрізнення православних від вірмен позволили весь той тиждень їсти православним м'ясо, а монахам сир і яйця, навіть в середу і п'ятницю.

Б. Другий текст, котрий виймаємо з рукопису з поч[атку] XVII в., що находиться в нашім посіданні, досить значно різниться від попереднього. Лишаючи на боці деякі похибки переписача, піднесемо тільки, що назва Арціурцій тут розірвана надвоє: учитель-єретик тут зоветься Арцій, а пес Урцій або Урець (Рець). Далі находимо тут нову подробицю, що пес не тільки своєю, так сказати, парсуною заповідав прихід учителя, але прямо ширив його науку, носячи на шиї прив'язані листи вчителя до його учеників. Натомість скорочено тут уступ про смерть пса і не згадано о віднайденні його костей. Ось сей текст:

«... цеванделя. Арцей у них был учитель, а Рець пес ученик єго, посилаєм своим учителем Арцієм к своим ученикомъ: написоваа свою єрес и вѣру в єпистолія, а завязаваа на выю своєму ученику Урцу псу. Он же рища по градом и по селом труждаася соврюшаа своаго учитля повеленіє. Лѣтом же многим минувшим псу Урцу волки сѣдену бывшу, велика скорбь и печаль быст тогда учителю Урцу (м[абуть], Арцію): многи слезы изліа и воздыханіє от сердца о своєм ученицѣ псѣ Урци. Проповѣдал своим ученикомъ пост и сам ся постиль тогда тои недѣлѣ своєго ученика дѣля Урца пса, и плача ся часто поминаа єго послушенство. Нам же проповѣданно быст святыми отци, да не постим ся Урцевы недѣлѣ, да не обрящемся с єретики постящес(я)».

В. В кінці текст о. Яремецького-Білахевича являється пробою погодити відміни обох попередніх текстів. Загалом основою його є радше текст Хронографа, ніж текст вроді Б., та все-таки з сього він узяв розділ назви Арціурцій між учителя і пса, хоч учитель обіч назви Арцій має ще й ім'я Сергій. Згадує Яремецький і про листи, котрі розносив пес, але якось несміло і невиразно.

О ПОСТѢ АРМЕНСКОМ АРЦИУРЦОВѢ

В неделю, в онже начинается триодь, тогда поется притча о митари и фарисеи. Армени же тогда постят ся пост Арциурцев. Бисть у них учитель ереси их именем Сергій Арци, имѣяше у себе пса, зовемаго Урци. Єгда же хотяше прійти учитель их Арци в нѣкій град или весь, идѣже живяху ученници єго и причастници пагубѣ єго, то прежде себе посилаше пса своєго со писаніем. Пес же он Урци прихождаше от учителя своєго діяволским дѣйством, возвѣщая пришествіє учителя своєго. Они же єгда видяху предреченнаго пса, прежде единаго дне исхождаху во срѣтеніє учителю. Нѣкогда же на таковую скверную службу пес послан бисть и от волков снѣден бисть. На утріе же прійдет учитель их Арци и не срѣтоша єго по обичаю ученници єго. Он же пришед к ним и увѣдѣв, яко не прійде к ним вѣстник єго пес Урци и оскорби ся зѣло и посла на взисканіє єго, и обрѣтоша точію кости єго. И сего ради учитель арменскій Сергій Арци пости ся недѣлю ту и всѣм ученником своим арменом повелѣ постити ся і сѣтовати о скончаніи ради пса Урци, во дни уреченнія лѣта, и пост Арциурцев именова. Нам же христіяном святими отци преданно, да не постим ся Арциурцевой недели (седмици).

З порівняння тих трьох текстів бачимо, що на южноруськім грунті легенда про пса — єретицького слугу — пустила деякі парості. В тексті Іларіона псу приписано ще якусь демонську силу; южноруські тексти бачать в нім простого розношика листів Сергія. Назву пса Арциурцій розділено надвоє; єретик називається Арцій, а пес Урцій, так що назва посту є композиціею з обох сих імен, т. є. пес ставиться на рівні з учителем-єретиком. В кінці подано докладно дату посту і докинено подробицю про загальницю, санкціоновану буцімто святими отцями в піку єретикам.

Інтересно було б знати, відки взяв се оповідання автор житія Іларіона Могленського, а зглядно сам Іларіон. Що він його не видумав, се певна річ, бо в житії виразно каже він до вірмен, що «ви й самі се добре знаєте». Правдоподібно маємо тут якусь бродячу сатиричну повість вроді, наприклад, тої, що мадяри вибрали собі пса царем (гл[яди] про неї мою статтю «Węgierska bajka W. Potockiego і «psia krew» («Wisła», t. VI)*. Цікаво було б дослідити, чи і ся друга легенда про пса-єретика пустила коріння в фантазії народній і в популярній літературі.

МАТЕРІАЛИ І УВАГИ ДО ІСТОРІЇ АВСТРО-РУСЬКОГО ВІДРОДЖЕННЯ 1772—1848

Праці Головацького, Дідицького, Коцовського, Павлика, Заневича кинули вже, без сумніву, багато світла* на історію нашого народного і літературного відродження в Галичині. Та проте багато ще питань і подробиць в тій історії лишилося непрояснених, головно через брак докладних даних. Офіціальні архіви судові і адміністраційні з тих часів ще закриті для науки, а ті рукописні та усні відомості і матеріали, які заховалися в приватних руках, занадто уривкові, не раз дрібні і случайні, так що тільки систематичне їх збирання, публікування і вияснювання може звільна поповнювати наше знання про тодішні відносини. Бажаючи заохотити нашу інтелігентну громаду до дальшого збирання таких матеріалів, ми розпочинаємо під сею рубрикою публікування тих причинків, які в протягу остатніх літ назбиралися у нас. Згори зазначуємо, що в отсій публікації лишаємо на боці справу шкіл і народної освіти, для котрої у нас також є зібраний доволі багатий матеріал, та ми задля браку місця мусимо відложити його публікацію на пізніше. Не думаючи зі свого матеріалу вкладати ніяку систематичну цілість, ми не в'яжемось при його публікуванні ніякими хронологічними рамками, а подаємо частину за частиною в міру того, як можемо її прилагодити до друку.

I. ОБ'ЯВИ РУСЬКО-ПОЛЬСЬКОГО АНТАГОНІЗМУ 1831 р.

По думці польських патріотів, у 30-тих роках русини в Галичині не почували ще ніякого національного антагонізму до поляків. Не мовиться про мужиків,— сих

тоді ніхто не питав о голос,— але о руській інтелігенції, спольщеній і в значній часті солідарній навіть з польськими патріотичними ідеями і планами. Чимало руських поповичів було в польськім повстанні 1831 р. (в тім числі й високоталановитий Ів. Федорович*, пізніший дідич Вікна повіту Скалатського і в 1848 посол до сейму конституційного); вони побігли туди, щоби проливати свою кров за Польщу, а в додатку мусили від своїх польських товаришів зносити насміхи та прозвища вроді ruskich gabilejczyków[1] (К о ц о в с ь к и й, Життя і знач[ення] Маркіяна Шашкевича, Львів, 1886, стор. 6). І пізніше русини беруть участь в польських конспіраціях 1833—1836 (гл[яди] «Руська бібліотека», III, стор. XVIII; S a l a, Geschichte des poln [ischen] Aufst[andes], 97 і д.). Виступлення М. Шашкевича і його товаришів зробило на якийсь час зворот в тій справі; значна часть молодежі руської, відчувши в душі інший ідеал — піднесення рідного народу на його власних основах, відвернулася від польських планів (З а н е в и ч, Стремління і т. д.— «Ж[итє] і сл[ово]» II, 435). Зворот сей не тривав довго в первісній силі, хоч і не пропав ніколи до разу; реакція проти народної мови і живого змісту того руху, який розпочав Шашкевич, оп'ять пхнула якусь часть молодежі 40-вих років у обійми польщини: Наумович в семінарії пише польські вірші, а в р. 1848 виступає як ярий польський патріот; Скоморовський яко семінарист також 2 апр[еля] 1848 вітає руською віршею «братей, повернувших з неволі»*, т. є. польських революціонерів, що внаслідок амністії вернули з в'язниці Шпільберга та Куфштейна («Зоря», 1886, стор. 339—340).

Та проте не можна признати вірною думку польських патріотів, що руско-польський антагонізм розпочався аж 1848 р. під впливом інтриг Стадіона* і бюрократів. Не зовсім вірна й та думка, котру висказав д. Заневич, що антагонізм розпочався в часі діяльності Шашкевича і «Руської трійці» у Львові. Д[обродій] Коцовський на підставі запису Бродовича* і других матеріалів зовсім вірно вказує на існування давнішої, в значній часті п о п і в с ь к о ї антипольської традиції, котрій зовсім не суперечило формальне, поверхове спольщення руського попівства з погляду на мову і звичаї. Так само вірно замітив д. Коц[овський], що ся антипольська традиція більше свідомої часті русь-

---

[1] Руських габілійчиків *(польськ.)*. — *Ред.*

кого попівства вже тоді, довго перед Погодіним, органічно в'язалася з sui generis[1] москвофільством (К о ц [о в с ь к и й], op. cit, 63, 67 і др.). Щотак було не тільки при кінці XVIII в., при живій або конаючій Польщі, але і в початку 30-тих років у Галичині, в більше як півстоліття по прилученні сього краю до Австрії*, се бачимо з того кількома свідками ствердженого факту, що справа польського повстання 1830—31 р. серед руської молодежі в семінаріях духовних у Львові і Відні, побіч гарячих прихильників, стрітила також не менше гарячих противників. Спиридіон Литвинович*, тоді питомець у Відні, мав прямо денунціювати перед поліцією тих своїх товаришів, про котрих знав, що тягнуть за повстанням (Б. Д і д и ц ь к и й, Ант. Добрянський, 10—21; «Р[уська] бібл[іотека]», III, ст. XVIII). Про завзяті спори між руськими питомцями на тему повстання 1831 р. згадує й на іншім місці В. Коцовський (М. Ш а ш к е в и ч, 68). Отже, інтересно було б знати, які аргументи приводили противники повстання. Оскілько ми чули, дещо з подань і денунціацій С. Литвиновича збереглось досі, але опубліковано не було нічого. Трохи глибше в хід думок і симпатій тодішніх русинів, противників повстання, позволяють вглянути зразки пісень, укладених русинами а висміваючих польське повстання,— польською мовою; вони були опубліковані д. Коцовським («Зоря», 1885, стор. 191). До сих шматків я можу докинути один цілий текст пісні подібного роду, хоч уже не насмішливої, а повної ненависті.

Рукописний текст її найшовся між старими паперами, що лишилися по старім дякоучителю Торбацькім, котрий перед кількома роками в глибокій старості умер в Милятині Золочівського пов[іту]. Текст написаний в 30-тих роках на старій пошарпаній карточці паперу і має титул:

Aria

Kto Lach, ma strach:
Car zdrajców żwawo przypiera,
Wolność zmyśloną wydziera
Obrońcom praw — łby pustych paw,
Wyniszcza dumy szczęt.
Paszkiewicz* niech żyje!
Na zgubę — na czyją?
Lachów, Lachów, Lachów!
Hop, hop! Hop, hop! Hop!

---

[1] Свого роду *(лат.)*. — *Ред.*

Lach drżał, by strzał
Pierś mu nie skruszył spodloną,
Krzywą przysięgą złożoną.
Zmykając w tył, Moskala bił
Wysłanym pismem w świat.
Paszkiewicz niech żyje i t. d.
Więc znaj: twój kraj
Zdradą okropną znękany
Przeyjdzie pod wszech Rosji pany!
A próżny plan w zapale dan
Ochłodzi Sybir w czas.
Paszkiewicz niech żyje![1] i t. d.

Одиноке сучасне свідоцтво про сю пісню зберіг нам по-к[ійний] Николай Устиянович у своїй автобіографії, напечатаній в чернівецькім «Родимім листку»* (1880, стор. 10). Оповідає він там, що автором сеї пісні був той же Сп. Литвинович, пізніший митрополит, що пісня ся була у Відні друкована в р. 1832 у о. мехатаристів*, але уряд заборонив її ширити. Можемо сумніватися о правдивості сеї звістки, але то ось з яких причин. Устиянович подає, що друкована пісня «Kto Lach, ma strach» обіймала 4 сторони 8°; очевидно, не міг се бути наш текст, котрий, як бачимо, має всього три куплети, хіба би ми хотіли пустити, що наш текст не є повний. Друкованого тексту досі не відшукано ані одного екземпляра, і Устиянович

---

[1] Арія

Хто лях—має страх:
Цар швидко приборкає зрадників,
Відбере вигадану волю
У захисників прав — з головою пустою пав,
Викорінить їх пиху.
Хай живе Паскевич!
На згубу — на чию?
Ляхів, ляхів, ляхів!
Гоп, гоп, гоп!
Лях тремтів, щоб постріл не пробив
Йому груди, спідлені зрадою присяги.
Відступаючи, бив москаля
Висланою в світ відозвою.
Хай живе Паскевич і т. д.
Отже знай: твій край,
Змучений страшною зрадою,
Підпаде під владу володаря Росії.
А пустий план, складений в запалі,
Охолодить з часом Сибір.
Хай живе Паскевич! і т. д. (*польськ.*). — *Ред.*

подав опис його, очевидно, також лиш із наслуху. Та головна річ, Устиянович написав свою звістку, вжившися вже в новіші пресові відносини, а забувши о тім, що в 1832 р. в Австрії видрукування і п і з н і ш е сконфіскування якогось твору було прямо неможливим, що тоді панувала система превентивної цензури, при котрій видрукування вірша вроді повищого було зовсім не мислиме.

Та відкидаючи можність появлення сеї пісні в друку, ми не потребуємо подавати в сумнів прочих вказівок Устиновича. Що пісню сю не зложив поляк, сього, мабуть, не треба й доказувати. У автора її, русина, дуже інтересно нам побачити той скептицизм до польської свободи (wolność zmyślоną[1]), котрий не знати чи є випливом ретроградства, чи справді критичного відношення до спеціально-польських свободолюбних змагань. Повстання польське являється для автора пісні випливом польської гордості, а не якогось права; право національності на самостійне політичне існування для нього не існує. В рефрені він висказує сильну, майже дику радість над згубою ляхів. Автор, очевидно, легітиміст; признаючи як незрушений факт те, що поляки присягли на вірність цареві російському, він уважає упадок повстання карою за се зламання присяги. Се дає нам заразом основу думати, що пісня була зложена швидко по упадку повстання (сентябрь 1831 р.) — швидко, бо рішуче прилучення Польщі до Росії, т. є. скасування «конгресової» конституції і автономії «королівства»*, котре сталося зараз з початком 1832 р., не є ще для автора доконаним фактом, він грозить ним полякам як консеквенцією їх зради, але грозить в часі будущім. Їдко сатирична є замітка про те, що поляки «zmykając w tył»[2], били москалів у депешах і кореспонденціях, висиланих у Європу. Що се систематично роблено ще й пізніше, в часі повстання 1863—64 р., признав одверто один із фабрикантів таких депеш, краківський публіцист Ст. Козьмян в недавно виданій вельми інтересній книзі «Rzecz o roku 1863».

Отсе коротенький аналіз тої пісні, котра як характерний документ з ранньої доби розбудження нашої національної свідомості в усякім разі заслугує на увагу.

---

[1] Вигадана свобода *(польськ.)*. — *Ред.*
[2] Відступаючи *(польськ.)*. — *Ред.*

II. ОБ'ЯВИ РУСЬКО-ПОЛЬСЬКОГО БРАТАННЯ 1842 р.

Від сеньйора Львівської ради міської д. Аполінарія Стоковського, бувшого урядника Тов[ариства] кредитового земського у Львові, що брав участь в польських конспіраціях 1842—46 рр., чув я ось яке оповідання про тогочасні відносини між польською молодежжю університетською з руськими семінаристами. «З руськими семінаристами жили ми дружно. Вони бували на наших сходинах, запрошували нас до себе. Між ними в р. 1842 визначувалися особливо Хомінський і Громадка. На пущення 1842 року устроєно в мурах семінарії виставу театральну, на котрій і я був присутній. Танцмістр Пардіні був режисером, костюми визначено семінаристам із польського театру. Вистава складалася з кількох сцен, переважно імпровізованих. Представляли ярмарок, руське весілля і вибір рабина. В сцені весілля особливо знаменито грав свою роль війт. Коли прийшлось йому, н[апр.], чистити нагорівшу свічку, то він насамперед втикав пальці за пазуху і отирав їх о голе тіло, потім прикладав їх до рота, а послинивши, знімав «злодія» зі свічки. Вибір рабина відбувався в такий спосіб: до старого рабина приходить купа жидів з молодим кандидатом на рабинську гідність і просять його, щоби проекзаменував кандидата. Він велить їм усім втишитися, виносить величезну книгу і кладе її на стіл. Кандидат стоїть і тремтить. Старий рабин муркоче щось, бере ножа, зажмурює очі й втикає його вістрям у книгу, щоби хто не думав, що він як-небудь присторонно хоче екзаменувати кандидата. Отворивши книгу ножем, він, муркотячи, читає, читає в ній, а потім каже:

— Ну, сину, ось тут стоїть таке питання: чому когут, коли піє, то очі зажмурює?

Кандидат увесь стрепенувся, хапається за пейси, за бороду, махає головою і охає, що таке трудне питання випало на його долю. Його товариші полушептом підповідають йому—один глупіше від другого, що, очевидно, серед слухачів справляє вибухи сміху. Далі кандидат надумався, простується і говорить: Heiliger Cadyk![1] Я думаю, що когут, піючи, для того замикає очі, бо він уже сю пісню вміє напам'ять.

---

[1] Святий цадик! *(ідиш)* — *Ред.*

— Добре, сину, добре! — каже рабин. Знов з попередніми церемоніями розгортає ножем книгу в іншім місці і, помуркотівши, задає друге питання:

— А скажи мені, чому пес, заким положиться спати, мусить обернутися довкола?

Знов турботні жести кандидата, підповідання жидів, аж поки по глибокій розвазі кандидат не здобувається на відповідь:

—Heiliger Cadyk! Пес для того се чинить, бо шукає, чи дехто не поклав йому подушки під голову.

— Добре, сину, дуже добре!

Слідує третє питання такого самого глибокого філософічного змісту:

— Коли два пси біжать за зайцем, один із них білий, а другий чорний, то перед котрим заєць дужче тікає?

Відповідь, гідна такого питання, була така:

— Заєць дужче тікає перед білим, бо думає, що сей роздягся до сорочки, щоби швидше за ним бігти.

Коли кандидат отак знаменито відповів на всі три питання, старий рабин признавав його спосібним бути рабином і його наслідником. Жиди піднімали радісний крик, заводили танець довкола нововибраного, котрий вітав їх вірошованою промовою. Не треба й додавати, що ціла вистава, крім ролів хлопських, велася в мові польській.

На тім представленні був присутній ректор семінарії і деякі каноніки, а також численна світська публіка з міста, звісно, тільки прошена.

Додам іще, що д. Стоковський з великим ентузіазмом згадує про віршу Михайла Попеля, учасника польських конспіраций 30-тих років, арештованого в Самборі 1836 р., товариша Ценглевича. М. Попель, русин з роду, засуджений був 1842 р. на довголітню тюрму в кріпості, з котрої увільнила його аж амністія 1848 р. В тім році видав він по-руськи лат[инськими] буквами агітаційний листок «Ohłaszenyje M. Popela». Пізніше був він бурмістром Самбора, де живе й досі. Вірша його, написана в 30-тих роках по-руськи на взір таких же віршів Ценглевича, мала титул «Русин на празнику». Була се довга поема, мала около 600 стихів і була ще в 40-вих роках вельми популярною серед руської і польської молодежі, котра переписувала її дрібнісіньким письмом на малих свитках паперу. Позаяк вірша ся досі ніде не була друкована, для того подаю тут бодай ті невеличкі її фрагменти, що збереглися в па-

м'яті д. Стоковського, і виражаю при тім бажання, щоби хто-небудь у Самборі зволив видобути повний її текст від автора, поки той ще жиє. Д[обродій] Стоковський подиктував мені тільки ось які уривані шматочки з неї. Початок вірші, котрий тоді служив за оклик привітання між польсько-руськими конспіраторами, був такий:

На здоров'я вам, братове,
На погибель ворогам!

З дальшого контексту д. Стоковський нагадав отсей куплет:

Ей та много, та многонько
Погадати маєм ми,
Тільки тихо і тихонько,
Щоб не вчули вороги.

Одним із найсильніших місць поеми була слідуюча тирада проти німців:

І дивіться: з тамтих сторон,
Де ані добрешуть пси,
Не долетить чорний ворон,
Не допіють когути.
З тамтих сторон в край наш впасти,
Коби стрічня, коби дич,
Мордувати нас з напасти,
А наш хліб як їдж, так їдж!
Але почкай, пся голото!
Хоч нас вже зі шкіри дреш,—
Взяв-єсь срібло і золото,
Але коси не возьмеш.
Бо як русин, шапку вбакир,
В руці косу вже підніс,
То триста ти дідьків в матір!
В мишу діру, німче, лізь!

Хоча отсі рядки не показують в д. Попелю великого поета, то все-таки вірша його має для нас не мале значення як документ історико-літературний, і я ще раз уклінно прошу всіх, хто мав би можність добути її повний текст, як також евентуально інші твори д. Попеля і його товаришів, щоб зволили переслати нам їх до опублікування.

[ЗВІДКИ ВЗЯЛАСЯ НАЗВА «БОЙКИ»?]

До повищих уваг д. Охримовича* позволю собі додати ще кілька слів, котрі можуть послужити дальшим матеріалом для перевірки порушених тут питань.

Поперед усього позволю собі заквестіонувати спостереження, немовби гуцули відносилися до бойків з погордою. Знаючи з особистих вандрівок досить добре Бойківщину, а потрохи також західний окраєць Гуцульщини, т. є. власне той, де гуцулй стикаються з бойками, можу сказати, що ані у бойків до гуцулів, ані у гуцулів до бойків якоїсь спеціальної погорди я не замітив. Мені здається, що наші вчені піднесли се спостереження трохи необережно. Не між бойками і гуцулами панує взаємна нехіть і відраза; вона властива є жителям Підгір'я і долів до гірняків — зарівно бойків, як і гуцулів.

У однім із дальших н[оме]рів «Житя і слова» я подам збірку пісень і оповідань о гуцулах, записаних мною на Покутті* а висміваючих найрізніші прикмети гуцулів. На Підгір'ї, а не між гуцулами повстали й пісні та оповідання сатиричні про бойків, в тім числі й ті, котрі приводить д. Охримович і котрі звісні вже були зі збірки Головацького (гл[яди] його передмову, Нар[одні] пісні, I, 717—722). Пісні сі звісні на всім Підгір'ї, а приведена д. Охримовичем під ч[ислом] 2 — прямо вандруюча, бо стрічається, напр., між краков'яками в такій формі:

Umarł Maciek, umarł i leży na desce,
Gdyby mu zagrali, podskoczył by jeszcze[1].

Ся співанка є немовби відгомін широко розповсюдженої по світі, а також і у нас пісні про живого мерця (гл[яди]

---

[1] Помер Мацек, помер і лежить на дошці,
Якби йому заграли, ще б підскочив *(польськ.)*. — *Ред.*

про неї: Н. С у м ц о в. Песни о живом мертвеце. — «Киевская старина», 1894, т. XLIV, стор. 440—458). Пісня ч.3 тільки случайно удекорована бойком; в Нагуєвичах її співають так:

Ој ішов ја с Коломијї тај впав у помијї,
Та не дали загинути дьівки чорнобриві.

Очевидно, що, крім невинного юмору, ніякої сатири тут нема. Насмішливі пісні і оповідання про бойків наведу в дальших книжках «Житя і слова» в рубриці «Із уст народу». Тут додам ще, що не всі пісні про бойків подиктовані погордою підгірян до тих сусідів; звісна з Устияновича співанка:

Ој піду ја меже гори, там де жијут бојки,
Де музика дрібно граје, скачут полегојки,—

вказує їх як веселий, танечний народ.

Пісня ж, на котру д. Охримович покликається як на доказ ненависті між гуцулами і бойками, вже на перший погляд являється витвором не гуцульським (автор чи співак обертається до гуцулів у другій особі), але власне підгірським і є їдкою інсинуацією, зверненою зарівно противбойків, як і против гуцулів.

Як собі вияснити оту нелюбов між підгірянами і бойками (а також гуцулами, лемками)? Я думаю, що вияснення історичне, немовто ся нелюбов є відгомоном іншого походження бойків, досить проблематичне. Не ходячи далеко за примірами, вкажу на таку ж нелюбов між польськими «гуралями» і долинянами; на тій нелюбві основана перша популярна польська людова оперета «Krakowiacy i górale»*. Аналогічних примірів по всім світі можна найти дуже багато. Мені здається, що найпростіше вияснення лежить в різниці способу життя і ступеня цивілізації.

Гірняки у нас, як і деінде, здавна провадили життя більше скотарське, ніж рільниче, заховали до наших днів багато таких архаїзмів в мові, одежі, способі життя, формах сім'ї, звичаях і віруваннях, приладах господарських і т. ін., котрі на долах давно пережилися і попали в забуття. Наведу тут тільки деякі, більше звісні речі, як викручування живого огню, замилування до бронзових оздоб і прастарі форми металургії у гуцулів, свобідне пожиття родинне і низький ступінь полової моральності у них же, що їм у покутян головно з'єднало назву «погана гуцулія».

У бойків також є чимало таких культурних пережитків, котрі разять підгірянина, як, напр., курні, чорні та нехарні хати, чорні, в маслі варені сорочки, життя великими сім'ями (задругами) в спільній хаті, відмінний від підгірського одяг, довге, на плечі спадаюче, іноді заплітане в коси або зав'язуване вузлами волосся і т. і. Дуже вірно замітив Тайлор* («Anfänge der Cultur»), що між племенами, а навіть частинами одного племені, котрі різняться між собою ступенем культури, повстає звичайно така нелюбов, причім плем'я, котре поступило далі в культурі, приписує запізненому, темнішому, між іншим, також таємну, магічну та чародійську силу. Що наші підгіряни приписують власне таку силу бойкам і гуцулам, опираючися, впрочім, на тім, що в горах задержалося досі далеко більше віри в таку темну силу, ніж на долах,— се діло досить звісне і буде ще більше стверджене матеріалами, котрі ми з часом опублікуємо в «Ж[иті] і сл[ові]».

Виходило би з того, що нелюбов підгірян до бойків може не мати нічого спільного з назвою «бойки», що згірдний відтінок міг перейти з людей на назву, котра первісно могла не мати такого відтінку. А в такім разі гіпотеза Партицького про кельтське походження сеї н а з в и (се ще не значить, що й самих мешканців наших гір) видалась би мені більше правдоподібною, ніж вивід д. Верхратського. Коли справді є сліди, що кельти — бойї були в наших горах, то їх назва могла лишитися в пам'яті люду, хоча самі бойї й потонули в хвилях історії. Пізніші поселенці, що засіли сю землю, не називали себе бойями, але підгіряни, давніші сусіди бойїв, називали їх ім'ям своїх же братів-русинів, що засіли в горах. Таким способом вияснилось би те дивне явище, що підгіряни називають гірняків бойками, а ті й чути не хочуть про сю назву.

Щодо філологічної гіпотези д. Верхратського, то він тільки в 278 ч. «Діла» висловив* її докладно, і до тих його виводів я хочу додати пару слів. Д. Верхр[атський] відкидає вивід частиці бойе (боje) з бо-і-є, але виводить її з бо- + пня містоіменного е (того самого, що лежить в основі еге =е+е), аналогічно до того, як з бо + а утворилося боя, а з ба + а повстало бая́. Д. Верх[ратський] додає, що частицю бо́йе стрічав також в формі бо́йе в значенні =ja, richtig![1] (бо́йе, маю ще купити солі?), але форму з одною йотою

---

[1] Так, правильно! *(нім.)* — *Ред.*

і з наголосом на **о** вважає одиноко правильною, котра тільки при помочі т[ак] зв[аної] людової етимології була приведена в зв'язок з **бо-і-є**, з котрим на ділі не має нічого спільного.

Сей вивід видається мені зарівно бистроумним, як і вірним. Що ж до аналогій, приведених д. Верхр[атським], то частиці **боя** мені не лучалось ніде чути, що ж до частиці **бая́**, то її уживають в Нагуєвичах, але тільки як контракцію з уживаного також **ба-ая**. Частиця **ая** уживається також сама без **ба**, але коли її поставимо в зв'язок з гуцульським **а-јик (а-як)** і з підгірським **а-як-же**, то[хто знає, чи не ближчою буде етимологія її з **а-як**? Пок[ійний] Огоновський виводив її з **а-і-а**, **а-j-а**.

Щодо частиці **бо́је, бо́јје, бојје́**, то я чув її зарівно в горах (Лолин пов[іту] Долинського, Климець пов[іту] Стрийського, Урич того ж пов[іту], Смільна пов[іту] Самбірського), як і на Підгір'ї. В Нагуєвичах (пов[іту] Дрогобицького) уживається форма **боје** (найчастіше в звороті: та бо й бо́є=ganz richtig! ja freilich![1]). Цікаве те, що частиці сеї уживають в значній части Підгір'я (пов[іту] Самбірського, Дрогобицького, Стрийського), а не уживають в значній части властивої Бойківщини. Нема її в східно-полудневій Бойківщині, суміжній з гуцулами. О[тець] Небиловець з Перегинська (пограниччя Калуського пов[іту]), що жиє там уже кільканадцять літ, запевняв мене, що там того слова не чув ніколи. Так само не чув я його в пов[іті] Турецькім і на пограниччі Ліського, т. є. власне там, де після думки д. Верхратського мала первісно повстати назва бойків.

Звісно, те, що я або хтось другий не чув сього слова, ще не можна вважати повним доказом; може, хто-небудь інший і чув його. Та поки що я позволяю собі ставити скромний знак запитання щодо географічного розширення частиці **боє**. Сей бік питання може тут бути рішаючий, бо коли б показалося, що частиця **боє** уживається не у всіх бойків, а надто ще у значної части підгірян і долян, то правдоподібність гіпотези д. Верх[ратського] значно б ослабла.

Не потребую, здається, й додавати, що ся головна гіпотеза (походження назви «бойко» від **боје**) не є нерозривно зв'язана з другою, додатковою гіпотезою д. Верх[рат-

---

[1] Цілком правильно! Цілком припустимо! *(нім.)* — *Ред.*

ського], що прозивка «бойки» повстала «на межовині, там де стикаються бойки з лемками». Мені здається, що ся друга гіпотеза д. Верхр[атського] не удержиться, а то головно тому, що власне такої межовини між бойками і лемками зовсім нема. Завважив се вже пок[ійний] проф[есор] Коперницький, об'їздячи наші гори, що оскільки між бойками і гуцулами видно різкий контраст і в мові, і в одежі, і в способі будування хат, остільки між лемками і бойками такого контрасту нема, так що понад усім горішнім Сяном, від Сянока аж до Дидьови, бачимо ненастанні повільні переходи і відтінки від лемків до бойків—і в одежі, і в способі будування хат, і в діалекті. Мені доводилось жити пару разів по кілька неділь в Дидьові (крайній захід Турецького пов[іту], тоді ще село се належало до Ліського пов[іту]), але ані частиці боє, ані якогось особливого передразнювання лемків я там не чув. Подаю ті свої спостереження з усякою резервою; було б пожадано, щоб д. Верхратський не ограничився на висказанні і дотеперішнім мотивуванні своєї гіпотези, але доповнив те мотивування в зазначенім тут напрямі. Кождий новий матеріал, поданий в тім згляді, розширить наше знання рідної мови, поглибить пізнання рідного народу.

ДВІ ШКОЛИ В ФОЛЬКЛОРИСТИЦІ

(ПО ПОВОДУ СЬОМОГО ТОМУ «WISŁY»)

Подавши в попереднім річнику «Ж[итя] і с[лова]» (I, 150—169) перегляд змісту перших шести томів «Wisły», подаємо тепер огляд сьомого тому, що вийшов в р. 1894. Метод редакційний в сьому томі такий самий, як і в попередніх: в кождім зошиті (титул називає чомусь «Wisłę» письмом місячним, коли вона є чвертьрічником!) іде ряд статей наукових і матеріалів, потім ряд т[ак] зв[аних] poszukiwań, т. є. запитань і відповідей на певні спеціальні теми, а в кінці відділ бібліографії та хроніки. Із статей оригінальних, поміщених в т. VII, найважніші і найобширніші є: д-ра Бігеляйзена «Ze studjów nad piesniami i obrzędami weselnymi», Вол. Бугеля* «Tło ludowe «Balladyny», studjum folklorystyczne», Л. Кшивіцького* «Rola zwierząt w pojęciu pierwotnej umysłowości» і K. Matiaca* «Nasze sioło, studjum etnograficzne».

Стаття д-ра Г. Бігеляйзена «Ze studjów nad pieśniami i obrzędami weselnymi» — се тільки один уривок обширної праці сього ученого про обряди весільні. Тут показано сліди т[ак] зв[аного] рабівницького подружжя (Raub-ehe) в піснях і обрядах найрізніших народів, починаючи від малоруського і польського. Метод автора показався нам досить поверховим; обрядів весільних в різних місцевостях і у різних народів він не роздивляє як органічну цілість, але вихапує з них тільки ті моменти і подробиці, що підходять до його згори заложеного плану. А план сей — показати, що в піснях і обрядах весільних проявляється одностайність духу людського у всіх частях і племенах,— мотивований теоретично дуже слабо. «Коли в кількох місцевостях находимо звичай, зароджений самостійно, то се є слідоцтво однорідної вдачі людського духу» (ст. 321). Чи справ-

ді так? Нам здається поперед усього, що для доказання однорідності людського духу є тисячі інших, ближчих і зовсім переконуючих способів; що натомість такі речі, як звичаї, обряди, пісні і т. ін., яко витвори і с т о р и ч н і до такого доказу зовсім не надаються. Бо по якій же се логіці ш[ановний] автор може з к і л ь к о х місць, племен або народів заключати о в с і х, о цілій людськості? І по чім він пізнає звичай, пісню, казку, «зароджені самостійно»? На іншім місці (ст. 323) автор говорить о племенах, «котрі можемо вважати зовсім незалежними від себе». Чи є такі племена на світі? І коли ми не раз не бачимо ниток, що в'яжуть одні племена з другими, то хіба ж се доказ, що таких ниток нема й не було? Д-р Бігеляйзен стоїть, видимо, в своїй праці на грунті т[ак] зв[аної] антропологічної школи і попадає в той сам основний блуд, якого допускається та школа, трактуючи явища і с т о р и ч н і так, мовби то були явища п р и р о д н и ч і. Найкращим доказом хибності сеї методи є її абсолютна б е з п л і д н і с т ь, бо, зводячи всю безконечну різнорідність явищ етнологічних до спільного іменника — однакової природи людської, школа ся, замість вияснити нам ту різнорідність явищ,— замазує їх і потопляє в однім сумерку загальних фраз. А при тім іще одно. Підшукуючи сотки і тисячі фактів і явищ однакових або похожих, ся школа зовсім ігнорує виїмки, факти непохожі. Д-р Бігеляйзен процитував у своїй статті кількадесят чи кількасот примірів весіль, де пан молодий, приходячи до дому молодої, мусить поборювати певний опір, окупуватися, грозити, сваритися і т. і. А чи може д-р Бігеляйзен сказати напевно, що нема весіль, де би сеї подробиці не було? Чи шукав він за такими примірами? А пречінь же всякий доказ, коли має бути важний, мусить видержати пробу також a contrario[1]. Замітимо в додатку, що автор любується в цитатах, часто лишніх для речі. І так у своїй праці він приводить без ніякої оговорки цитату із Ор. Міллера*, котрий пояснює весільні обряди своїм улюбленим громово-міфологічним способом. Також обширний цитат із Спенсера* о строгім панування церемоній серед первісних людей (ст. 317—318) видається нам зовсім невірним і суперечним з многими обсерваціями над життям найнижче розвитих дикарів. Строге панування церемоній, чи то певного роду звичаєвого права, є власне

---

[1] Від супротивного *(лат.)*.— *Ред.*

признаком певного, і то доволі високого, ступеня культури (найкращим типом може тут служити старинний Єгипет); життя диких бушменів* або готтентотів* супроти сього є образом райської свободи.

З того самого погляду заслугує на увагу обширна стаття нашого земляка Володимира Бугеля «Tło ludowe «Balladyny». Титул сей не відповідає змістові статті. В драмі Словацького «Balladyna» старша сестра вбиває молодшу із-за малин і опісля дія переходить на інші мотиви; д. Бугелеві ходило о мотив чудесної сопілки, зробленої чи то з кості убитого, чи з тростини або верби, що виросла на його гробі і котра опісля своєю грою видає убійцю. «Балладина» Словацького сього мотиву не має, хоча автор оснував її на литовській людовій баладі з сього круга, перевіршованій Ходзьком* по-польськи. Д[обродій] Бугель зібрав дуже значне число варіантів сеї казки, та проте не досить ясно сформулював собі тему своєї праці. Він називає її «чудесною сопілкою», хоча, з одного боку, в многих із поданих ним варіантів нема мови про сопілку (в вар[іанті] сіверським (стор. 347) є скрипка, в вар[іанті] словацькім (стор. 354) говорить прямо явір, коли його рубають, в вар[іанті] голландськім (стор. 355) говорить квітка, в вар[іанті] негрськім (стор. 360) говорить гриб, в вар[іанті] бразілійськім (ст. 567) співає трава, в вар[іанті] португальськім (ст. 567) говорить рожа, в вар[іанті] неаполітанськім (579) промовляє запинка, в занзібарськім (579) говорить якась часть одежі, в французькім співає палець убитого (ст. 665), в англійськім волосся вбитої, нап'яте як струна на арфі (668), в драмі китайській видає убійцю полумисок, зроблений з кості вбитого (672), і т. д.), а з другого боку, фольклористика знає й інші роди чудесних сопілок і загалом чудесних інструментів, котрі не мають нічого спільного з отсим кругом оповідань та пісень (напр., сопілка, що всіх заставляє танцювати). Не сформулювавши ясно теми (чудесне відкриття таємного проступка), д. Бугель не міг опанувати того багатого матеріалу, котрого достарчили йому численні збірки. Він раз порядкує його по національностям (напр., польські варіанти, котрі вважає зовсім похожими до себе (ст. 352), хоча безпосередньо перед тим (ст. 351) наведений із Теппена мазурський варіант належить не до круга тем о злих сестрах, а до круга тем о лихих братах), то знов старається уловити вандрівку теми чудесної сопілки від одного казочного чи баладового циклу до дру-

гого (лихі сестри, лихі брати, лиха мачуха і т. д.). Та остаточно, не держачися ніяких виразних географічних ані хронологічних границь, д. Бугель не находить ніякого прямого виводу з нагромадженого матеріалу, а зате випускає ось яку полемічну тираду:

«На полі фольклору борються тепер дві партії: одна, вихована Бенфеєм, старається припняти всім людовим мотивам, а особливо казкам, ордер староіндійський або буддійський і немилосердно натягає їх і валкує, щоби тільки прикроїти їх до форми нібито індійського первотвору; друга під проводом Г. Гедоза* і А. Ланга, що іменує себе антропологічною, признає, що частина переказів і легенд, особливо церковних, є дарунком Сходу, але більша часть творів людової поезії повстала під впливом відносин культурних і економічних. А що відносини ті часто, помимо сток миль віддалення якихось кількох місць, укладаються в них аналогічно, то треба признати, що не раз один і той сам мотив був утворений рівночасно в кількох місцях і відтам розходився навкруги.

Розуміється, антропологічна школа має всі шанси побіди. Є вірування, котрі чоловік мусить собі витворити на основі здобутків свого знання і пізнання світу, а що се на певних ступенях культури у різних народів є однакове, то розширювання таких вірувань є майже виключене. Так, напр., анімізм* і метемпсихоза*, котрим завдячує свій початок і наша казка, належать до загальнолюдських здобутків; не будемо припускати, що віра в духи розходилася з Індії до Австралії і Капланду, але скажемо, що всі народи на певнім ступені розвою мусили творити собі богів, божків і сотки духів. А що вже найнижчі народи починають творити собі сяку-таку літературу, то, попускаючи поводи фантазії, убирають свої вірування в шату поезії; і таким робом в кількох місцях повстають подібні байки, загадки, пісні. Зовсім треба відкинути думку про вандрівку там, де ходить о відтворення в поезії відносин життя загальнолюдських. Хто раз в житті чув або читав руську рекрутську пісню, той її не забуде. Але нехай розкриє першу-ліпшу збірку народних пісень іспанських, французьких або хорватських, а зараз надибле так само чулі і сумовиті пісні такого ж змісту. Однакові життєві умови витворили подібні пісні» (стор. 672—673). Досить сеї виписки. Д. Бугель на іншім місці, саме перед отсею теоретичною тирадою, говорить сам собі: «Треба нам тут поступати якнай-

осторожніше!» А тим часом майже кожде речення в повищім уступі є щонайменше неосторожне, бо майже кожде фактично невірне. Неправда, мовбито Бенфеєва школа зводить усі народні оповідання до Індії та до буддизму*; вона дуже добре відрізняє твори побутові, саморідні від вандруючих, хоча й радить якнайбільшу обережність при признаванні певних творів саморідними. Вона далека від того, щоб усі вандруючі теми всеконечно доводити до Індії; сам Бенфей у вступі до «Панчатантри» признає, напр., що звірячий епос і байка прийшли до Індії з Греції, а пізніші досліди зробили вельми правдоподібною ту думку, що до Греції ті твори прийшли з Єгипту, з Фінікії та Вавілона, одним словом від семітської раси (гл[яди] L e v è q u e, Les fables ésopiques de Babrios). Навіть між творами церковно-легендовими вона не силкується все тягти до Індії, і загалом вандрівку всіх людових творів вона не підтягає під якусь апріорну схему, а старається віднайти її сліди при тих самих великих історичних шляхах, якими йшла цивілізація з прастарих центрів освітніх: Вавілона, Єгипту, Індії, Фінікії, далі Греції й Риму. Власне, бенфеївська школа дослідом дрібних фактів літературного та духового життя, в тім числі й міфології в її найширшім значенні, показує, що впливи тих великих огнищ освіти на всю людськість були далеко глибші й ширші, ніж се думано донедавна. Та звісно, з упадком Риму не скінчилася ота промінююча сила центрів цивілізаційних; не були її позбавлені й пізніші, такі як греко-візантійський, арабо-магометанський, західно-феодальний, іспансько-жидівський і т. д. Рівнобіжно зі звісними історично (правда, не раз звісними дуже недостаточно) міжнародними зносинами політичними та торговельними йшли також писемні і усні зносини літературні та духові, котрі й полишали сліди на духовому обличчі народу. Оттим-то т[ак] зв[ана] антропологічна школа, згори признаючи такі речі, як казки, новели, вірування та виображення людові, витворами в кождім краю самостійними, незалежними від історичного розвою народу, невідлучними проявами людської природи, так як які-небудь функції фізіологічні, відразу ставить себе поза границями науки індуктивної та аналітичної. Поклик на відносини культурні і економічні, котрі буцімто укладаються в різних далеких від себе сторонах аналогічно, є так само фальшивий, бо ми не знаємо народу, у котрого би відносини культурні і економічні укладалися незалежно від впливів других народів.

Те, що д. Бугель говорить про анімізм і метемпсихозу, є також свого роду «неосторожність», делікатно кажучи. Можна би ще згодитися на Тайлорові виводи про первісну форму людської релігії, т[ак] зв[аний] анімізм, т. є. віру в загальне одушевлення всього, що є в природі. Та метемпсихозу д. Бугель підсунув обік анімізму зовсім per nefas; про загальнолюдський фазис віри в метемпсихозу, в переходження душі людської в тіла інших істот жоден учений не думав твердити, а Тайлор прямо сумнівається, чи у племен арійських така віра взагалі існувала коли-небудь (T y-l o r. Anfänge der Cultur, II, 8). Та д. Бугелю потрібна була така вивертка для того, бо для вияснення повісті про чудесну сопілку він підшукав собі іменно «загальнолюдську» віру в метемпсихозу. Душа вбитого перейшла в сопілку чи в що іншого і говорить із неї! Пощо було д. Бугелю сеї спеціальної теорії метемпсихози, коли для його цілі вистарчив би був і старий анімізм, сього не берусь казати. Важніше ось що: коли казка про чудесну сопілку, оперта на такім загальнолюдськім, доісторичнім (у племен арійських, крім індійських брахманців* та буддистів, історично незвіснім) віруванні, як метемпсихоза, то відки ж се пішло, що майже всі звісні нам варіанти казки про чудесну сопілку живуть досі в Європі, у народів високоцивілізованих, що д. Бугель, крім китайської драми (доволі компетентний учений Коскен тільки з великим ваганням притягає сю драму до круга нашої повісті), найшов усього тільки 2 чи 3 варіанти сеї повісті, записані в Африці та Бразілії, а не найшов ані одного в класичнім краю метемпсихози — в Індії? Коли б погляд д. Бугеля на характер сеї казки і віру в метемпсихозу був правдивий, то одна і друга повинна б бути найбільше звісна у народів диких, що живуть ще в фазі анімізму, так як у них досі ще практикується подружжя пуналюанське*, лічення при помочі хухання та злизування і т. і.— речі, з котрих цивілізовані народи заховали тільки невеличкі, темні зостанки. Отак і у цивілізованих народів повинні б бути тільки темні сліди сеї повісті, котрої основа так чужа їх цілому світоглядові!

То бо то й є, що т[ак] зв[ана] антропологічна школа, раз засівши на своїм догматі «загальнолюдськості», не турбується тим, що ся догма веде її до многих суперечностей і абсурдів. От хоч би й тема, оброблена д. Бугелем! Один неупереджений погляд на зібраний ним матеріал міг би його переконати, що головна річ, о котру тут ходить, не є чудова

сопілка, а чудесне викриття таємного, страшного проступку. До сеї теми відносяться два цикли оповідань; у однім сам убитий виявляє убійцю (свідчать часті його тіла: палець, сопілка, зроблена з кості, скрипка, зроблена з грудей, волосся, натягнене на смик, або в кінці дерево, тростина і т. і., що виросли на гробі трупа і, так сказати, віссали в себе його соки, зробилися частиною його істоти), в другім убійцю виявляють свідки, на котрих покликалася вмираючи його жертва і о котрих ніхто б зразу не подумав, що вони можуть свідчити (журавлі Ібіка, німецька балада з рефреном «Sonne, du klagende Flamme», у нас перекоти-поле або лісковий корч). Оба ті цикли оповідань, в котрих чудова сопілка є приставкою случайною, а не есенціональною, мають характер к р и м і н а л ь н и й і по своїй суті являються випливом н е п е р в і с н и х, а ц и в і л і з о в а н и х відносин; значить, не можна вважати їх творами вселюдськими, випливом однакової всюди людської природи, а конче треба бачити в них явище і с т о р и ч н е, властиве певній групі народів, що стоїть на доволі високім ступені цивілізації, при котрій убійство чоловіка являється страшенним проступком, котрий піднімає против себе не тільки людське чуття, але і всю природу, бентежачи її віковічний порядок і покликаючи небо і землю до свідоцтва против убійці, тим більше, коли вбійця сей — близький свояк або приятель, а вбійство сповнене було зненацька, потаємно і для самолюбної цілі. Не з метемпсихозою, «ростинною та кістяною», стоїть у зв'язку наше оповідання, а радше з тим кругом поглядів і вірувань старинних та середньовікових, з котрого виплили суди божі, поєдинки для оправдання невинності і такі кримінальні звичаї, як той, що підозреного о убійство заставляли доторкатися трупа вбитого в тій думці, що при дотику вбійці з ран трупа потече кров. Мені здається, що таке вияснення основи сеї казки і ближче, і природніше, ніж видумана д. Бугелем ad hoc теорія метемпсихози, і при тім толкує добре, чому казка ся так широко розповсюджена в Європі, де довгі століття власне панували такі погляди на боже правосуддя, а так слабо розповсюджена в інших частях світу, особливо у народів, близьких до первісного стану, де по теорії антропологічній, власне, повинна би бути найпопулярнішою. Ті скупі її сліди в Бразілії та на Невольничім узбережжі, котрі наводить д. Бугель, можна вияснити занесенням із Європи, котрого в сфері вірувань, оповідань і т. і. маємо

не десятки, а сотки примірів. Я зупинився трохи довше над розбором теоретичної основи статті д. Бугеля, та, виказуючи її похибки, подиктовані становищем тої школи, до котрої він себе причислює, я не думаю відмовляти його праці всякої вартості. Він зібрав старанно багатий матеріал, силкувався розложити його в певнім порядку і при кінці своєї праці зовсім удачно полемізує з перестарілою міфологічною школою Грімма та Макса Мюллера*. Взагалі у д. Бугеля видко велике очитання в європейській літературі фольклористичній, і коли тільки його теоретичні погляди на характер і метод фольклору проясняться та поглибляться, можна мати надію, що в нім здобуде наука щирого та талановитого робітника.

Переходячи до дальшого змісту VII тому «Wisły», мушу додати, що все сказане досі про т[ак] зв[ану] антропологічну школу не має на цілі відмовити їй усякого значення в науці, а звернене було тільки против апріорному і догматичному прикладуванню її методи до явищ, котрі вимагають іншого трактування. В певних границях, поступаючи індуктивно і критично, школа ся має повне наукове значення і великі заслуги; досить буде сказати, що до її основателів належать такі корифеї сучасної науки, як Морган*, Тайлор, Спенсер, Леббок* і др. Та тільки ті вчені поступали індуктивно, обертали свій дослід головно на племена нецивілізовані та дикі, а ствердивши у них більш або менше загальні певні звичаї, привички, погляди, вірування та встанови, зближували з ними аналогічні явища в житті цивілізованих народів, котрі назвали цивілізаційними пережитками (survivals), переносячи сей дарвінівський термін в сферу історії цивілізації. В такім дусі і таким методом поступає польський учений Л. Кшивіцький, котрого інтересну статтю «Rola zwierząt w pojęciu pierwotnej umysłowości» находимо в розбиранім томі «Wisły». Ся стаття вирізняється дуже корисно від двох попередніх власне своїм науковим характером і критичним духом автора. Він збирає багатий запас свідоцтв етнографів та подорожніх, щоби схарактеризувати погляд на звірів у нецивілізованих племен Америки та Австралії, вказує на деякі зостанки подібних поглядів та вірувань у народів цивілізованих, та не забуває застерегтись, що ті погляди у нас можуть не походити безпосередньо від наших доісторичних предків (стор. 254). Звісна річ, вони не перестануть бути пережитками давніших ступенів культури навіть тоді,

коли викажемо (як, напр., зробив д. Щурат з віруваннями нашого люду в «інклюза») їх книжне, літературне походження.

Крім сих праць оригінальних, находимо в тім томі «Wisły», як і в попередніх, велике багатство цінного матеріалу. На особливу увагу заслугують А. Ю ш к е в и ч а «Опис литовського весілля»* (переклад з російського), К. М а т і а с а «Опис польського села», О л е х н о в и ч а «Характеристики антропологічні шляхтянок, селянок і міщанок з губ[ернії] Люблінської», С я р ч и н с ь к о г о «Описи строїв, страв та печив людових з губ[ернії] Келецької» і т. д. В сьому томі докінчено друкувати переклад цінної книжки Теппена про вірування мазурів. Та найбільше причинків подано в «Wiśle» до опису польського весілля. Причинки такі подали: Я н і н а Б о г д а н о в и ч і в н а з Холмщини, Щ. Я с т ш е м б о в с ь к и й, К. М а т і а с (з Сандеччини), К. Р а й с ь к и й (з пов[іту] Влощовського), С е м б ж и ц ь к и й (з Мазурщини), В. Т а т а р (з пов[іту] Мєховського), М. В а в ж е н е ц ь к и й. Сюди ж відноситься ніби оригінальна, хоч на дуже вбогім і слабо перетравленім матеріалі оперта студія Яна Вітorта про «віно» (Morgengabe), оперта головно на книжці німецького вченого Вейнгольда*. З дрібніших причинків мусимо піднести безпретенсіональні, але завше цінні бібліографічні вказівки, виписки та уваги д. Рафала Любіча*: в VII томі є їх як між розправами, так і між «пошукуваннями» кількканадцять. «Пошукування» дійшли до 20 рубрик, в котрих громадиться загалом цікавий, та іноді занадто вже дрібний, часто більше курйозний, ніж важний матеріал для будущих спеціальних студій. В відділі критики і бібліографії варто піднести К а р л о в и ч а розбір праці Кшивіцького про курпів, Г р а б о в с ь к о г о* розбір книжки Вінтера і Зібрта «Історія крою в краях чеських», К р ч е к а* перегляд змісту «Archiv für slavische Philologie» і т. д. Відділ географічний вів, як звичайно, д. Налковський*, і, як звичайно, дуже основно і займаючо.

ЮЛІУШ СЛОВАЦЬКИЙ І ЙОГО ТВОРИ

I

Може, дещо запізно ми приступаємо до обговорення двох останніх томів критичного видання творів Юліуша Словацького, яке підготував д-р Г. Бігеляйзен. Можна б тут згадати прислів'я «краще пізно, ніж ніколи», коли б не те, що про обидва ці томи, які є плодом кропіткої і виснажливої праці д-ра Бігеляйзена, досі, крім окремих згадок у часописах, ми не зустрічали ніде не тільки належної їм критичної оцінки, але навіть якогось ширшого повідомлення. Це тим більш дивно, що Словацький, хоч і перестав бути польським суспільно-політичним євангелієм, до рівня якого його творчість свого часу підносили поряд з творчістю Міцкевича і Красінського, однак не перестав бути незрівнянним майстром польського слова, майстром поетичної форми і улюбленим поетом молоді, володарем її мрій і почуттів. Цей вплив і до сьогодні є переважаючим, особливо серед жіночої молоді, яка згодом, у старшому віці також не знаходить жодного іншого впливу, що міг би своєю силою зрівнятися з впливом Словацького,— це, на мою думку, міг би підтвердити кожний уважний спостерігач сучасної психології поляків.

Сьогодні вже доведений і не викликає сумніву той факт, що в минулому Словацький зробив величезний вплив на ціле польське покоління, причому вплив не завжди позитивний, бо переважно діяв на уяву читача і підносив її. І все ж його поезія, як це доведено такими критиками, як Шуйський*, Тарновський і Малецький, має, крім великої літературної вартості, також немале історичне значення як фактор розвитку польської громадськості. Однак, незважаючи на це, Словацький аж до появи видання д-ра Бігеляйзена не діждався критичного видання своїх творів

і навіть це видання є ще далеко не повним,— з причин, від редактора видання незалежних, сюди не могли ввійти твори, видані після смерті поета, та його багате листування.

А втім, ім'я Словацького пов'язане ще з одним характерним явищем в історії польської літератури. Немов наперекір тій недбалій формі, в якій з'являлися на світ видання його творів, він діждався у нас першої грунтовної біографії, написаної в новому дусі, на основі листів його власних і його оточення, спогадів про нього осіб, що його знали, а також на основі цілого науково-критичного апарату, яким характеризується новітня біографічна література.

Усі пам'ятають те величезне враження, яке справила ця перша серйозна польська біографія, написана із справжнім мистецьким хистом д-ром А. Малецьким. Вже та обставина, що ця двотомна праця на протязі кількох років мала друге видання,— зрештою значно доповнене і розширене на основі нових матеріалів, зібраних у переважній більшості під впливом тієї ж таки біографії, матеріалів, які мали вияснити ті темні місця, що були у тій праці, — вже саме це було найкращим показником того, що громадськість потребувала творів такого роду, що вона доросла вже до такого ступеня синтетичного мислення, коли вже хотіла вважати твори поета не якимось євангелієм, продиктованим святим духом, не об'явленням чогось надприродного, а просто намагалася зрозуміти і пояснити ці твори на основі докладного пізнання їхнього автора як людини, пізнання його нахилів і вірувань, основних рис його характеру, його пристрастей, помилок, навіть пороків, а також на основі пізнання його оточення і тих зовнішніх впливів, яких він, volens чи nolens[1], зазнавав,— все це в органічному зв'язку із тим грунтом, з якого і для якого ці твори виросли. Це був, без сумніву, знак того, що громадськість від фази ентузіазму почала переходити у фазу критицизму, що поет, якого ще недавно всі вважали віщим духом, пророком, ставав в її очах на іншому, далеко нижчому, але водночас і ближчому до нас, більш природному п'єдесталі, що його почали вважати л ю д и н о ю, безумовно обдарованою надзвичайними здібностями, однак все-таки людиною, наділеною великою кількістю тих самих прикмет і вад, що й інші Адамові діти. Під впливом подиху цього критицизму

---

[1] Хоч-не-хоч *(лат.)*. — *Ред.*

перетворювався органічно і той матеріал, яким орудував біограф. Раніше поширювали про поета легенди й міфи; під їхнім впливом дрібні факти роздували до незвичайних розмірів, значення інших применшували, одним словом, індивідуальність великого поета обплутувалась павутинням видумок і здогадів, і все це вважалося за річ, гідну його пророцтва, немов за одну з ознак його культу. Критичний біограф впустив нове, денне світло в цей міфічний півсутінок, розвіяв павутиння і на основі документів одні факти підтвердив, другі відкинув, трактуючи їх у межах природності і змальовуючи свого героя на тлі сучасних йому подій, в оточенні його ровесників. Від першої сторінки цієї нової біографії ми відчули, що дихаємо якимсь свіжим повітрям, що стоїмо на реальному грунті справжнього життя, що її автор справді цікавиться безпосередньо особою Словацького, бажаючи її зрозуміти і відтворити, а не використовувати для ілюстрації деяких філософських чи естетичних тез, чи для якоїсь політичної або суспільної пропаганди, що було раніше майже необхідним для кожної праці такого роду.

Проф. Малецький був щасливий на почин. Його твір, виданий уперше повністю в 1867 р. (деякі частини друкувалися ще раніше в різних періодичних виданнях), спонукав передусім проф. Тарновського опублікувати в журналі «Przegląd Polski»* детальний огляд цієї біографії, огляд, що сам по собі становить досить велику монографію і додає чимало подробиць до життя і характеристики поета на основі джерел, які тоді проф. Малецькому були недоступні. З тієї пори майже кожний видатний польський критик докладав меншу чи більшу цеглину до праці над Словацьким, а що найголовніше — відразу всі відчули, що в подібний спосіб слід опрацювати біографії інших великих майстрів польської поезії, передусім Міцкевича і Красінського. Сьогодні польська література справді може похвалитися подібними працями про Міцкевича (Хмельовського*) і про Красінського (Тарновського); ця остання цінна передусім критичним аналізом творів Красінського, очевидно, якщо не зважати на суспільно-політичні погляди біографа. Цілий ряд молодих дослідників пильно визбирує колоски цього великого романтичного жнива,— колоски, на диво, ще численні.

Двотомна праця д-ра Бігеляйзена, що складає V і VI томи його видання творів Словацького, не є таким визбиру-

ванням колосків після жнив; вона не одностайна, систематично опрацьована монографія про Словацького, але також і не звичайна бібліографія чи збірник випадково нагромаджених подробиць та інформації. Вона є підсумком, коротким резюме всієї досьогочасної праці про Словацького, яка проводилась протягом кількох поколінь, вмілим зіставленням позитивних, перевірених результатів цієї праці, спростуванням безлічі неправильних подробиць і вияснення багатьох місць, досі темних і сумнівних. Причому вона помітно розширює горизонт цієї праці, поглиблює її, виявляючи подиву гідне знання автором усіх подробиць і існуючої літератури питання, базуючися на порівняльно-літературному методі, яким відзначаються й інші праці д-ра Бігеляйзена. План цієї праці надзвичайно простий. Мав це бути просто коментар до всіх творів Словацького в хронологічному порядку, тобто основне вияснення його л і т е р а т у р н о ї діяльності. Біографії Словацького як л ю д и н и д-р Бігеляйзен не мав наміру писати. Така праця після прекрасної роботи проф. Малецького була б майже зайвою. І незважаючи на це, вже сам надзвичайно суб'єктивний характер поезії Словацького привів до того, що коментар до його творів повинен нам дати якнайповніший образ л ю д и н и, бо без цього поет залишився б назавжди незрозумілим. Чи впорався і наскільки д-р Бігеляйзен з цим подвійним завданням, ми спробуємо показати на основі докладного аналізу його праці.

II

Перший том, що представляє працю д-ра Бігеляйзена, складається з довгої і надзвичайно змістовної передмови, де коротко представлено все те, що можна вважати позитивним здобутком попередніх біографічних і критичних праць про Словацького. Автор не вдається тут до будь-яких суперечок, він подає дати і подробиці майже догматично, не вдаючись до розгляду інших поглядів, навіть не зазначаючи, які і чиї протилежні думки він спростовує. Його вступне слово — це немов підготовлений і відшліфований матеріал до нової біографії і характеристики поета, якої, однак, автор дати не захотів — невідомо, чи з надмірної скромності, чи за браком часу і місця, щоб не розширювати надміру рамок свого коментаря. Одне тільки напевно, що, читаючи цю передмову, ми жалкуємо про те, що він

обмежився самим лише шліфуванням і складанням докупи тих цеглин, а не збудував з них органічного, гарного цілого.

Далі йдуть «Пояснення творів Словацького», а саме: у першій частині — творів з юнацьких літ (1826—1833), а далі — перших трьох творів з доби зрілості (1833—1842), тобто «Kordiana», «Mazepy», «Balladyny». Пояснення творів з юнацьких літ попереджає змістовна і грунтовна літературно-бібліографічна праця д-ра Бігеляйзена, де він зібрав і критично розглянув усі відомості про дату написання кожного з цих творів, про їхні переробки і надрукування; про мотиви, які спонукали Словацького до поетичної творчості, про зразки, на яких він виховувався, про справжню основу його поезії, врешті про те враження, яке викликала поява цих творів, і про пізніші оцінки та критику цих віршів.

Природно, що тут далеко більше витягів, виписок, цитат і переказу змісту, ніж власної творчої праці автора. Звичайний читач, певно, волів би якусь цілість праці на зразок тих, які так багато використовує д-р Бігеляйзен; однак автор уважав за краще відмовитися від висловлювання своїх власних думок, щоб натомість дати читачеві певну і виразну провідну нитку в цій гущавині окремих заплутаних, не раз суперечливих, а загалом розрізнених, не пов'язаних в одно ціле відомостей, здогадів і думок, якими були оповиті донедавна молодість Словацького і початковий період його творчості. Хто пригадає, скільки саме в цьому плані залишилося неясних питань у біографії Малецького, той, без сумніву, буде вдячний д-рові Бігеляйзену за його сухе і кропітке, але старанно зібране і з великою критичною вправністю опрацьоване дослідження.

Після цього загального вступу представлено короткі пояснення до окремих творів, де в основному йдеться про встановлення часу і мотивів написання даного твору, подається критика і перевірка його тексту, ствердження переробок, джерел і сторонніх впливів, ремінісценції тих явищ і фактів, з якими стикався поет; у кінці автор зіставляє різні погляди та контроверзи щодо даного твору. Природно, що ці пояснення мають різний характер, відповідно до матеріалу, який був у розпорядженні критика. При трагедії «Mindowe» д-р Бігеляйзен пояснює в основному історичний фон цього твору. Дуже цікаве його дослідження історичної основи поеми «Jan Bielecki», хоч літературний аналіз

самого твору відійшов тут дещо на задній план. Аналіз драми «Marja Stuart» розпочинає автор зіставленням поглядів різних польських критиків на цей твір, далі він звертає увагу на впливи Альф'єрі* і Вальтера Скотта на концепцію цієї драми. З детальних пояснень, доданих до тексту цієї драми, ми спростуємо мимохіть одне з них, а саме: місцевість Лоретто вславилася не статуєю богоматері, а її будиночком, який нібито чудесним способом ангели перенесли з Палестини. Загалом слід зауважити, що в детальних поясненнях автор подекуди втрачає міру, вдаючись, наприклад, до пояснень граматичних форм, які,— якщо у цьому дійсно була потреба,— краще було зібрати разом і вмістити в окремій рубриці як словничок; або він також пояснює речі, що не вимагають жодного пояснення (упир, двоголовий орел, Нева і т. п.). Дуже детальні та цікаві його пояснення до «Godziny myśli». Це природно, якщо зважити, що ця невеличка автобіографічна поема давала критикові змогу змалювати перші роки і перші враження молодості Словацького, важливі для зрозуміння його характеру і дальшої творчості.

Природно, що пояснення до таких творів, як «Kordian», «Mazepa», «Balladyna», мусили бути далеко детальнішими, ніж пояснення творів з юнацьких років. Літературний бік цих творів, їхня політична і суспільна основа, їхній народний і історичний фон вимагали детального пояснення і власної оцінки автора видання, тим більше що в попередній критиці з'являлися про ці твори не раз думки суперечливі, залежні від партійної позиції автора чи властивого йому розуміння історії. Вже перший з цих творів, «Kordian», давав для цього привід. Відомо, як гостро критикувався цей твір від першої хвилини його появи, скільки неприємностей довелося зазнати Словацькому внаслідок різних наявних у ньому натяків, відомо також, як гостро засудив, приміром, Малецький його висловлювання про Немцевича і т. п. Д-р Бігеляйзен у цій суперечці стає на бік Словацького і вже у своїй передмові висловлює кілька думок на захист «Kordiana». В додатках до тексту він детально зіставляє також ремінісценції з святого письма.

Пояснення до «Mazepy» відзначаються в основному великою кількістю бібліографічних вказівок, що відносяться до справжньої й поетичної історії Мазепи. Свого власного аналізу цієї драми Словацького д-р Бігеляйзен не подає.

Найбільше місця займають у цьому томі пояснення до «Balladyny». Цей твір — найкращий щодо багатства постатей і колориту витвір фантазії Словацького, прикрашений барвами і кольорами, запозиченими з найрізніших країн світу, від найбільших геніїв іноземних літератур, при цьому оснований на тлі народної пісні,— дає критикові вдячне поле досліджень і порівнянь, дозволяє глибоко проникнути в таємниці поетичної творчості одного з найбільших польських поетів. Студія д-ра Бігеляйзена про цю драму надзвичайно повчальна і, незважаючи на мозаїчний характер, читається з великим інтересом. Різноманітність думок про цю трагедію, порівняння її багатоманітних мотивів з джерелами, на яких вони основуються, а передусім погляд на народний фон цього твору, нарешті аналіз самої драматичної дії — все це разом справляє надзвичайно позитивне враження.

У кінці першого тому цього коментаря подано вміло підібрану бібліографію творів Словацького, виданих як за його життя, так і після смерті поета, перекладів його творів на іноземні мови, праць про Словацького і низку цікавих студій — таких як «Словацький на сцені», «Словацький у живопису», «Словацький у музиці». Під кінець подав д-р Бігеляйзен надзвичайно цікаві уривки «Зі спадщини Словацького».

III

Другий том коментаря д-ра Бігеляйзена починається надзвичайно жвавим і теплим описом перебування Словацького в Швейцарії. Завдяки новим і досі невідомим матеріалам, особливо листам Еглантини Паттег до матері Словацького, які автор міг тут використати, ця частина додає багато нових подробиць до біографії Словацького цього періоду і дає нам змогу зрозуміти Словацького і його ставлення до Еглантини краще, ніж це було можливе досі. «Цей стосунок», у якому ще проф. Малецький вбачав багато дечого неясного і загадкового, на думку д-ра Бігеляйзена, «мав характер наскрізь благородної ніжності. Вона — старша за нього на п'ять років, була йому опікункою, під крила якої горнувся поет, розпещений жінками, який відчував потребу якщо не кохати самому, то принаймні бути коханим». Трагічним у цих відносинах було хіба те, що для Словацького Еглантина ніколи не переставала бути старшою

сестрою, тоді як для неї «після більше як дворічного спільного життя під одним дахом узи приязні з кожним днем дедалі міцніли». Однак саме на цей час, під кінець осені 1834 р., припадає знайомство поета з Марією Водзінською, до якої незабаром схилив він свої почуття. «Над горизонтом пансіону потемніло. Садочок, посаджений разом з Еглантиною, щось не ріс, хоч був на сонці і його часто поливали. Бузок відцвів давно у садку, а лавр, що ріс під його вікном, усох... Постать Марії, яку поет звеличив райдужними барвами своєї поезії, кинула понуру тінь на двох людей, з яких одна, почуваючи себе «обманутою» в своїй любові і відсунутою вбік щасливішою за неї, почала в'янути і заливатися сльозами, аж поки нарешті серйозно не захворіла, тоді як другий страждав від докорів сумління і поривів свіжої ідеальної любові». Такі були перші зародки нових, чудових поетичних перлин, які незабаром збагатили польську літературу такими шедеврами, як «W Szwajcarji», і низкою дрібніших ліричних поезій цього періоду. Аналіз віршів «Przekleństwo», «Ostatńie wspomnienie», «Sumienie», які, на жаль, не увійшли до цього видання творів Словацького, бо їх уміщено в збірці так званих «Pism pośmiertnych», належить до найбільш вдалих частин коментаря д-ра Бігеляйзена.

Дуже гарним і грунтовним є також аналіз прекрасної поеми «Grób Agamemnona». Ця поема щодо простоти поетичного задуму, сили почуття і багатства думок є, без сумніву, однією з найкращих перлин у скарбниці польської поезії, однак саме тому провідні політичні ідеї цієї поеми викликали завзяті суперечки між двома таборами: шляхетсько-консервативним і прогресивно-народним. Ці суперечки не обмежилися лише сферою статей і критичних виступів (зміст найважливішого з них, автором якого був граф Ст. Тарновський, переказує д-р Бігеляйзен досить повно), вони перейшли також на поле поезії. Якийсь сповнений фантазії боєць консервативного табору визнав за необхідне відповісти Словацькому віршами; цьому останньому відповів у свою чергу А. Вага. Д-р Бігеляйзен наводить обидва ці вірші, ілюструючи ту ідейну боротьбу, яка розгорнулася з приводу цієї поеми і яка остаточно й досі ще не закінчена якимось вищим підсумком з цього питання.

Аналіз поеми «Anhelli», який займає 50 сторінок густого друку, належить також до найкраще опрацьованих

частин праці д-ра Бігеляйзена. Автор не поминув нічого, що потрібне для зрозуміння цього надзвичайно оригінального шедевру Словацького. Коментатор зібрав тут найрізноманітніші матеріали, які ілюструють враження, почуття і спогади Словацького, що відбилися в цій поемі, дав тут фрагменти поеми під назвою «Posielenie», яка була написана в формі терцин Данте і яка, без сумніву, становила перший план поеми «Anhelli», врешті дав короткий огляд досить багатої критичної літератури, присвяченої цій поемі, починаючи з листа З. Красінського і кінчаючи оцінкою Брандеса, який відносить цей твір до найглибших у світовій літературі.

Не менше велику працю, обсягом понад 60 сторінок, присвятив д-р Бігеляйзен поемі «W Szwajcarji». Цю поему, в якій автобіографічні подробиці, переплавлені нестримною фантазією Словацького і осяяні чаром фантастичної природи Альп, становлять основний фон, справді можна вважати за свого роду crux interpretum[1]; вона вимагає не тільки грунтовного, але й надзвичайно тонкого аналізу, якщо зважити на ту райдужну гру почуттів, яка є головною характерною рисою всього твору.

Не будемо вдаватися у детальний розгляд творів Словацького періоду розквіту його поетичного генія, як і творів епохи товіанізму; зазначимо тільки, що всі ці праці визначаються тим самим високим рівнем, що й попередні, коротко представлені нами вище, аналізи шедеврів поета. Одному лише аналізові «Беньовського» можна б закинути, що він занадто аналітичний і не зводить в одне ціле тих різноманітних думок, які Словацький розсипав у цій поемі. Але це, можливо, і не було завданням коментатора, якого тут більше цікавило вияснення подробиць, ніж представлення всієї поеми.

На цьому ми закінчимо обговорення цінної праці д-ра Бігеляйзена. Думаю, що без перебільшення можна її назвати найціннішим,— бо найширше накресленим і якнайстаранніше виконаним,— доповненням до досліджень творів Словацького, що їх, крім біографії Малецького, має польська література.

---

[1] Хрестом, тобто непосильним завданням для перекладачів *(лат.)*. — *Ред.*

СОЧИНЕНИЯ ГРИГОРИЯ САВВИЧА СКОВОРОДЫ,

собранные и редактированные проф. Д. И. Багалеем. Юбилейное издание (1794—1894 год), с портретом его, видом могилы и снимками почерка. 7-й т. Сборника Харьковск[ого] ист[орико]-фил[ологического] общ[ества]. Харків, 1894, стор. 14 ненум[ерованих] + CXXXI + + 132 + 352

Григорій Сковорода — поява вельми замітна в історії розвою українського народу, мабуть, чи не найзамітніша з усіх духових діячів наших XVIII віку. Доля поставила його на розграні двох великих епох. Стара козацько-гетьманська Україна конала політично, підточувана царсько-чиновницьким централізмом, та видихалась і духово, пережовуючи стару києво-могилянську схоластику, опереджена з погляду наукового столицями, котрі колись від неї брали перші імпульси до наукового розвою.

Колишня козацька старшина, чимраз більше асимілюючись з московським дворянством, горнулася більше до Москви та Петербурга, ніж до Києва; просте козацтво збли-жалося чимраз більше до мужицтва, котре раз у раз закріпощувалося на московський лад. Та рівночасно з тими сумними явищами не хибувало й інших, котрі можна було вважати віщунами кращої будущини. Сини тої помосковленої старшини набирались широкої освіти, свіжішої науки в столицях або й за границею, а разом з новими книгами та газетами приходили на Вкраїну також зав'язки нових змагань, нові ідеї і погляди, котрі мусили з часом витворити новий рух духовий — змагання та відродження і піддвигнення українського народу, а тим самим і української народності.

Син простого козака-українця, ученик Києво-Могилянської колегії, лучить в собі Сковорода обі ті суперечні течії в одну вельми оригінальну й характерну цілість. Можна би сказати, що се старий міх, налитий новим вином. Все в ньому: пригоди і спосіб життя, вдача, мова, форма писання — все має отой двоїстий характер, являється мішаниною старої традиції з новим духом. Із київської школи він попадає в число придворних співаків цариці Єлизавети.

Повернувши по кількох роках співацької кар'єри до Києва, він другий раз відривається від шкільної науки, щоби перейти курс далеко важнішої і пліднішої науки — практичної: яко придворний дяк генерал-майора Вишневського*, він вибрався з тим паном у дорогу на Угорщину і міг при тім звідати Відень, Пешт, Перешбург і інші околичні місця. Певна річ, що ся подорож мусила мати на нього великий вплив, та ми, на жаль, не знаємо про неї нічого докладніше. Можемо догадуватися, що Сковорода, тоді ще молодий парубок, більше придивлявся світові і людям, прислухувався розмовам, ніж систематично вчився. Певне також, що знайомостей з якими-небудь значнішими вченими та писателями не мав ніяких. Та досвід його, знання людей і їх відносин розширилися значно.

Вернувшись на Україну, він, окрім одного короткого побуту в Москві, не покидав уже свого рідного краю до самої смерті. Та зате життя його тут склалося зовсім незвичайним способом. Запрошений до Переяслава на учителя поезії, він був прогнаний із сеї посади єпископом за те, що викладав після підручника, зложеного ним самим на основах, зовсім нових і суперечних з тою старою традицією, до котрої був звик єпископ. Бувши приватним учителем сина багатого пана Тамари*, він був прогнаний з місця за те, що в розмові зі своїм учеником-паничем за якесь неподобне вираження паничеве сказав йому при слугах, що він «мислить так, як свиняча голова». З Троїцької Сергієвої лаври* близько Москви, де вчений настоятель Кирило* намовляв його лишитися, він вернувся знову на Вкраїну, воліючи жити в крайній бідності і в ненастанній мандрівці, «без рідні, без маєтку, без кута, де б міг голову прихилити». Він пробув знову пару літ учителем у того самого Тамари, що уперед було прогнав його, а в р. 1759 був запрошений на учителя до Харкова. Та по році вчительства він мусив покинути се місце, не схотівши піддатися бажанню харківського єпископа* і вступити до монастиря. Сковорода пішов на село і в маєтності одного свого приятеля, селі Старині*, жив як пустинник. В Харкові він познайомився з молодим тоді студентом Ковалинським* і по рекомендації єпископа харківського Йоасафа взявся вести його виховання. Ковалинський стався з часом його найвірнішим другом аж до самої смерті Сковороди і написав також многоцінну його життєпись. Звиш 30 літ тривала та приязнь. Весь той час Сковорода вандрував по Лівобочній Україні, від одного

знайомого поміщика або священика до другого, проживаючи по кілька неділь або й довше на однім місці, часто пробуваючи в самоті й задумі, та не менше часто ведучи розмови зі своїми знайомими на улюблені теми пізнання самого себе та морального поліпшення. Намови харківського губернатора Щербиніна, щоби подався до якогось місця, відповідного його науці і спосібностям, не прихилили його до сього; він цінив над усе свободу і бачив дуже добре, що для його поглядів і ідеалів, для його незалежної вдачі і моральної чистоти не було місця в суспільній ієрархії. Та ще раз підійшла до нього покуса в самій принадній формі. В р. 1766 в харківських вищих школах по просьбі Щербиніна веліла цариця Катерина завести додаткові виклади деяких предметів, в тім числі правил етики. До викладання сього предмета запрошено Сковороду. Він дуже втішився тими запросинами і, бажаючи бути пожиточним громаді, не хотів навіть брати приписаної пенсії. Як основу для своїх будущих викладів він написав книжечку «Начальная дверь к христианскому добронравию для молодого шляхетства Харьковской губернии». Ся книжечка, хоч не була тоді друкована, зробилась звісною між іншими і білгородському єпископові, що завідував тоді Харківською єпархією*. Він прочитав Сковородине писання і, як каже біограф, «вознегодовал на него с гонением, а нашел некоторые неясности для него и сомнения в речах и образ учения, не соответствующий обыкновенному правилу». Сковорода оп'ять і востанне покинув місце казенного учителя молодежі, щоб бути відтепер виключно вчителем вибраних одиниць із сучасної української суспільності.

Отсе були важніші події в житті Сковороди. Коли додати до того ще його замилування до музики, до співу і віршування, то зрозуміємо, що не без підстави звісна вчена пані Єфименкова* порівняла Сковороду зі стародавніми вчителями української суспільності: кобзарями та мандрованими дяками. Та проте не треба забувати, що хоч форма суспільно-педагогічної діяльності Сковороди була стара і традиційна, то зміст його науки був новий, а бодай зглядно новий серед тодішньої суспільності. Тою новістю його поглядів виясняються, як ми бачили, деякі вельми важні пригоди його життя; нею виясняється й те незвичайно сильне враження, яке поява Сковороди робила на сучасних, про що подає характерні свідоцтва його біограф. Та інтересно те, що про характер і значення його діяльно-

сті ще й досі висказуються різні, прямо з собою суперечні погляди. Одні називають його містиком, другі раціоналістом, одні порівнюють його з Сократом*, другі зо Спіно-зою*, одні бачать у його писаннях пантеїзм*, другі — чисте християнство, а вкінці інші не бачать в нім нічого, крім дивацтва, темноти, заплутаного стилю та застарілої бесіди.

Професору Харківського університету Д. І. Багалію належиться, без сумніву, велика заслуга в тім, що він поклав першу і найважнішу основу до ліпшого зрозуміння і вияснення сеї незвичайної і характерної постаті. З нагоди близького століття від дня смерті Сковороди він підніс у харківськім Історично-філологічнім товаристві думку — зібрати й видати в одній збірці всі твори Сковороди, як ті, що були досі друковані, так ті, що ще лежали в рукописах. Наслідком невтомних заходів шан[овного] професора являється отсе видання, зложене з трьох частей. Перша містить обширну критико-бібліографічну статтю проф. Багалія, друга — життєпись Сковороди, написану в два роки по його смерті (1796) його учнем Ковалинським, уперве видану після автографа автора, а також значне число (98) листів Сковороди, переважно до того ж Ковалинського, вкінці третя, найобширніша часть містить 16 творів Сковороди, з котрих тільки 7 були досі друковані, а 9 уперве тепер появилися в світ. Та се ще не все те, що здужав зібрати проф. Багалій. Задля короткості часу та, мабуть, і задля перепон цензурних не ввійшли в отсе видання ще 4 твори, переважно теологічного змісту (з одного надруковано тільки шматок) і два переклади, доконані Сковородою із Ціцерона і Плутарха. Деяких творів, котрі мав під рукою попередній біограф Сковороди д. Данилевський*, проф. Багалій не міг відшукати (в тім числі, на жаль, і віршованої «Трагедокомедії»), та натомість він напечатав для порівняння дві статейки, приписувані Сковороді, але, напевно, не ним написані.

Вже сей поверховий перегляд показує, який багатий змістом є сей том і який він важний для пізнання і наукової оцінки Сковороди. Прегарним введенням для такої праці служить обширна стаття проф. Багалія, праця взірцева в своїм роді, котра робить честь нашому заслуженому історикові і Харківському університетові. Стаття складає[ться] з двох розділів: у першім проф. Б[агалій] переходить хронологічним порядком усе те, що досі зроблено було для пізнання і оцінки Сковороди, розбираючи

подрібно і з великою критичною осторожністю праці М. Антоновського* (1798 — часткове видання книжки Сковороди «Начальная дверь к христ[ианскому] добронравию» без імені автора і з доробленим іншою рукою кінцем), Гес де Кальве*, Вернета* (обі 1817), Снєгирьова* (1823), І. І. Срезневського (1834), Хіждеу* (1835), Данилевського (1862, 1866), Сумцова, котрий уперве видав в «Киевск[ой] стар[ине]» (1886) «Житие» Сковороди, написане Ковалинським, і дав коротку характеристику Сковороди, далі пані Єфименкової (відчит про Ск[овороду] 1893) і проф. Зеленогорського* про Сковороду як філософа (1894). Розбираючи отсі праці, проф. Багалій доторкається всіх важніших спірних пунктів в життєписі й характеристиці Сковороди, а також тих, що доторкаються його літературної спадщини. Друга часть статті проф. Багалія не менш важна. Вона подає огляд того, що написав Сковорода, критичний огляд тих списів його творів, які подали сам Сковорода, Хіждеу і Данилевський, установлює хронологію звісних нам писань Сковороди і подає зміст кождого з них. Особливо се подання змісту творів Сковороди, в тім числі й тих, що ще досі лишились недрукованими, треба вважати чималою заслугою проф. Багалія для того, бо деякі твори сього писателя задля його алегоричного та афористичного способу писання представляють великі трудності для всякого, хто хоче підхопити їх основну думку. При кінці оповідає проф. Багалій про хід своїх пошукувань за автографами і відписами творів Сковороди, коли йому вдалось віднайти (особливо в Церковно-археологічнім музеї в Києві і в Румянцевськім муз[еї] в Москві) автографи і старі відписи многих досі не звісних творів і листів Сковороди.

Можна пожалкувати, що проф. Багалій не дав так само взірцево і критично обробленої біографії Сковороди, та з одного місця в його статті можна догадуватися, що він не вдовольниться отсею книгою, але схоче використати зібраний матеріал для уложення повної і критичної біографії Сковороди[1].

Книга прикрашена портретом Сковороди, тим самим, що в виданні його творів, Спб., 1861, двома знімками з його рукописів і рисунком могили в селі Пан-Іванівці Харк[івської] губ[ернії].

---

[1] Така праця д. Багалія почала вже друкуватися* в «Киевской старине» з лютого с[ього] р[оку].

АПОКРИФ О АДАМІ

В 42 томі «Denkschriften der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien, Philosophisch-historische Classe, Wien, 1893» напечатав проф. В. Ягич першу частину своїх «Slavische Beiträge zu den biblischen Apocryphen», а іменно розбір церковнослов'янських текстів апокрифа про Адама. Апокриф сей, в котрім розказано про життя Адама в раю, про його гріх, вигнання з раю, покуту, слабість, смерть і похорон, належить до найбільше розповсюджених в старім слов'янськім письменстві; він був також популярний в Західній Європі в латинськім тексті (п[ід] з[аголовком] «Vita Adae et Evae») і в численних перекладах та переробках на новіші народні мови. Старослов'янський текст, без сумніву, перекладений з грецького оригіналу, та проте деякі обставини значно комплікують питання, який був той оригінал. Вже від першого часу, коли слов'янські вчені зацікавилися апокрифами, а особливо від часу тихонравовського видання старослов'[янських] апокрифів 1862 р.*, звісні були дві редакції «Слова о Адамі і Єві», про котрі вправді можна було сказати, що одна з них мусить бути оригіналом, а друга переробкою, та проте треба було рішити, котра власне є оригіналом, а котра переробкою. Далі від часу опублікування Тішендорфової збірки грецьких і латинських текстів «Apocalypses Apocryphae» 1866 р. звісно було також, що як одна, так і друга церковнослов'янська редакція «Слова о Адамі і Єві» різниться від грецького оригіналу, напечатаного в тій збірці, і тут оп'ять являлася потреба прослідити докладно ті різниці і рішити, чи і оскільки відміни слов'[янських] текстів полягають на відміннім грецькім оригіналі, з котрого вони колись були перекладені, чи, може, вони були

плодом оригінальної переробки або компіляції слов'янських перекладачів. Не розібравши тих різниць докладно, деякі слов'янські вчені, як ось Порфир'єв, Мочульський*, Соколов, повторяли думку, що слов'янський текст «Слова о Адамі» загалом близький до грецького первовзору, а відміни, які в ньому бачимо, пішли з болгарської, спеціально сектантської, богомильської переробки. Се твердження мусило ще збільшити вагу детального розсліду сього апокрифа від того часу, коли історики старої слов'янської літератури почали пильніше шукати виразних слідів богомильства в дохованих до нас пам'ятниках церковнослов'янського письменства. Хоча в остатніх часах чимало вчених занімалося апокрифами, втягуючи їх в більше або менше широкий обсяг порівнюючих історико-літературних студій — досить буде назвати тут Веселовського, Порфир'єва, Пипіна, Новаковича, Кирпичникова, А. Попова, Мочульського, — то проте ніхто з них не брався до сеї праці з грунту, починаючи від зводу і порівняння текстів між собою і прокладаючи таким робом дорогу для дальших студій і зближень. Проф. Ягичу належить і тут, як і в многих інших зглядах, честь першого почину, не говорячи вже про те, що праця його з погляду методологічного, як також з погляду на ясність викладу, прозорість і простоту плану і уміркування в громадженні вченого баласту (браком сього уміркування грішать в остатніх часах надто часто), є вповні майстерна і взірцева.

Проф. Ягич не вдоволяється опублікуванням якогось одного тексту по одному рукопису, як се робили російські вчені, котрі вважали конечним копіювати даний текст зі всіма навіть очевидними писарськими похибками. Він користується всіма досі опублікованими і деякими старими рукописними текстами на те, щоби на їх підставі зложити повний, поправний текст пам'ятника, якнайближчий до колишнього первопису. Призначуючи свою працю для широкої європейської (вченої) публіки, він обік слов'янського тексту дає також німецький його переклад. Ділячи слов'[янський] текст на глави відповідно до поділу, заведеного Тішендорфом в його виданні грецького тексту сього твору, проф. Ягич порівнює главу за главою слов'янський текст з грецьким і доходить ось до якого цікавого спостереження: від початку аж до вигнання Адама з раю (гл. 1—24) слов'[янський] текст ширшої редакції, хоч не зовсім докладно, та все-таки держиться досить близько грецького взірця, де-

куди вкорочуючи його, а декуди додаючи невеличкі нові подробиці. Від гл. 25 різниці між слов'[янським] і грецьким текстом стають значніші, а від гл. 28 до 39 вк[лючно] слов'[янський] текст подає оповідання, котрого грецький текст зовсім не знає (Адам плаче перед раєм, хоче вбити Єву, бог віддає їм шосту часть раю на прожиток, архангел Йоїл учить Адама орати, сатана не дає йому орати і Адам записується йому своєю рукою. Адам і Єва покутують, молячися 40 день, стоячи в воді,— вона в Тігрі, а він в Йордані). Кінець оповідання (гл. 40—50) оп'ять схожий з грецьким текстом. Та порівнюючи рівночасно слов'[янський] текст з латинською «Vita Adae et Evae», проф. Ягич переконується, що власне в тих главах, котрих нема в грецькому тексті, слов'[янський] текст досить близько підходить до латинського, з виїмком уступу з сатаною і з Адамовим рукописом, котрому аналогії нема ані в грецькім, ані в латинськім тексті. Проф. Ягич застановляється ближче над тим оригінально слов'янським додатком і приводить кілька аналогічних церковнослов'янських текстів дуалістичного характеру, доказуючи, що уступ про сатану в апокрифі про Адама виплив з такого самого погляду і може вважатися вставкою богомильською. Щодо решти тексту, то проф. Ягич показує дуже правдоподібною ту думку, що слов'янський переводчик не робив компіляції із двох відрубних редакцій — грецької і латинської, але мав перед очима грецький текст апокрифа, в котрім були епізоди, котрих тепер нема в грецькім тексті Тішендорфа, але котрі заховалися в латинській версії.

Далі займається проф. Ягич спеціально другою редакцією апокрифа, котра, без сумніву, зладжена була на підставі першої, та з деякими додатками, взятими з «Палеї» (я додав би ще «Слово» Мефодія Патарського, відки міг бути взятий плач Адама по вигнанні з раю). Ся друга редакція тим особливо інтересна для нас, що, по думці проф. Ягича, вона повстала на р у с ь к і м грунті (стор. 51). Та мені здається, що се твердження не є ще доказане. За ним промовляло би те, що на Русі друга редакція була далеко більше розширена, ніж перша (южноруського списку першої редакції досі зовсім не знаємо), коли у южних слов'ян, противно, досі звісні тільки списки першої редакції, а списків другої редакції зовсім не найдено. Та проте деякі язикові і інші признаки (н[апр.], середньоболгарське «взять плочу» — взяв плиту, таблицю, котре староруським пере-

писачам дало причину до різних непорозумінь) вказують дуже на болгарське походження сеї редакції.

В додатку до детального розбору обох редакцій апокрифа проф. Ягич подає в перекладі ще деякі старослов'янські легенди про Адама, головно із «Толкової Палеї», далі із «Вопросоодвітів» св. Григорія, Василія і Івана Богослова, із «Слова о св. хресті» болгарського попа Єремії (о голові Адамовій, найденій Ісусом) і інший текст о голові Адамовій, котру демони принесли до Соломона враз з деревом, що виросло було над нею, і т. д.

Дуже інтересна глава праці проф. Ягича, посвячена чеським версіям апокрифа про Адама. Старочеська література має чимало рукописів і старих друків сього апокрифа, а чеські вчені склонні приписувати їм велику міру оригінальності в обробленні теми. Проф. Ягич виказує на підставі опублікованого досі, а вчасті й рукописного матеріалу, що старочеські забутки сього апокрифа розпадаються на дві групи: оповідання про Адама, схоже дуже близько з латинською версією сього апокрифа, і обширний роман, звісний під назвою «Solphernus» (процес чортів з богом о рід людський), в котрий вплетено також повищий апокриф; сей роман є також перекладом з латинського. Подібний, але від чеського тексту незалежний твір виданий був також у Польщі р. 1570 (передрукований Краківською академією п[ід] з[аголовком] «Postępek prawa Czartowskiego»); се видання інтересне для нас тим, що з нього зладжений був в р. 1687 руський (правдоподібно южноруський) переклад, що находиться в кількох рукописах, перехованих у російських бібліотеках. Таким способом, на тексті сього апокрифа ми бачимо, як на нашій землі перехрещувалися релігійні і цивілізаційні впливи Сходу і Заходу, полишаючи по собі більш або менше виразні сліди в письменстві. Проф. Ягичу належиться щира подяка за його прекрасну працю, котра, крім важних позитивних здобутків наукових, містить багато важних вказівок і перспектив для дальшої праці на тім полі. З великим зацікавленням дожидаємо його слідуючої праці про слов'[янські] апокрифи; темою її має бути знаменита «Книга Єноха», котра заховалася в цілості в старосербськім і южноруськім текстах, так що ся праця шановного професора буде ще важнішим причинком також до історії нашого старого письменства.

СТАРОХРИСТИЯНСЬКА ЛІТЕРАТУРА

Згадане вже у нас («Житє і слово», I)* діло А. Гарнака* про старохристиянську літературу (Geschichte der altchristlichen Literatur bis Eusebius. Von Adolf Harnack. Erster Theil: Die Überlieferung und der Bestand. Bearbeitet unter Mitwirkung von Lic. Erwin Preuschen, Leipzig, 1893) поступило остільки наперед, що перед нами лежить готова часть перша, зложена з двох здорових томів (разом 1020 сторін). Як уже сказано в титулі, ся перша часть містить тільки бібліографічний скелет діла, показує, про які твори старохристиянської літератури ми маємо відомість, а що з того дійшло до нашого часу, де, коли і ким було видане або де находиться в рукописі. В рецензії годі дати виображення про величезну масу праці, вложеної в се діло; звісно, дуже багато могли автори взяти від попередників, та все-таки сама контроля того, що зробили ті попередники, доповнення їх праць новішими здобутками, систематичність і ясність при впорядкуванні величезного матеріалу чинять се діло конечним підручником для кождого, хто хоче заніматися старохристиянською літературою. А позаяк звісно, що твори тої літератури мали величезний вплив на початки і розвій усіх новіших літератур європейських, то легко зрозуміти вагу Гарнакового діла для кождого, хто займається історією старших національних літератур європейських.

Треба додати, що поняття старохристиянської літератури автори сього діла беруть широко і дають огляд не тільки т[ак] зв[аної] правовірної літератури (православної і католицької), але також огляд новозавітних апокрифів і літератури сектантської, особливо гностичної і інших, зближених до неї. При кождім творі, коли він не дійшов

до нас (а таких в тій літературі дуже багато), зведені докупи всі місця сучасних або пізніших писателів, котрі згадують про той твір або подають із нього виписки; коли твір звісний, показані далі його рукописи, видання і важніші праці про нього. Цілість попереджена вельми цікавою передмовою, в котрій показано початки старохристиянської літератури, условини її розвою а далі впливи, що причинилися до знівечення найбільшої часті і то не раз найцінніших її творів. В перших часах християнства, а почасти й геть пізніше «писательство вважалося ділом небезпечним, бо виглядало так, немовбито ходило о те, щоб перегнати або поправити святі книги, в котрих пречінь містилася вже неохибна і повна правда» (XXI). Правда, такий погляд міг запанувати тільки тоді, коли святі книги були вже готові; значить перед тим писательство цінитися мусило дуже високо, бо панувала віра, що хто пише в ділах віри, чинить се за приводом св. духа. Та коли пізніше зложений був звод книг Нового завіту, змушувала боротьба з поганським світом до писання щораз то нових творів, до укладання приписів для організації церкви, до поборювання єресей. Та проте церков прикладала до писаного слова доволі строгу міру. «Читати більше понад те, що є в книгах канонічних* — гріх»,— говорили іспанські єпископи в спорі з Прісцілліаном*, а св. Тертулліан* писав різко: «Adversus regulam nihil scire — omne scire est»[1]. Що читання єретицьких письм уважалось гріхом, про се нема що й мовити; се значить, що церква, ще сама переслідувана, вже нищила писання і книги, противні її догмам, а пізніше робила се систематично. Притім з часом у ненастанних спорах вироблювалися догми церковні, т. є. обсяг єресей збільшувався, а обсяг правовірності звужувався, так що твори, котрі вперед уважалися дозволеними, а то і канонічними (як деякі апокрифічні євангелія та оповідання), з часом попадали в число єретицьких. А коли сього й не говорено явно, як, н[апр.], при великій часті старих отців церковних, т[ак зв[аних] апологетів* (з них тільки Оріген признаний був опісля єретиком), то зате часто бувало так, що ім'я того отця повторялося з пошаною і честю, але його твори попадали в забуття, або переписувались тільки шматки з них, та й то з чужими приписками, або вони перероблювались

---

[1] Проти правила нічого не знати — це означає все знати *(лат.)*. — *Ред.*

і поправлялись в дусі нових догм, з котрими ті старі писа - телі не мали нічого спільного (XXIII—XXV). Та сього не досить. Починаючи від II віку по Хр[исті] назбиралося в хрис[тиянській] церкві чимало важних і впливових писань без індивідуального характеру (приписи моральні, постанови щодо дисципліни і культу, але також і євангелія, доки ще не були зведені в канон, далі література св. оповідань, діїв апостольських* і «Апокаліпс»*), котрі приписувано апостолам. Певна річ, що в тих творах справді лежали зерна первісної традиції, але з часом їх перероблювано в міру потреб церкви, лишаючи при тім їх апостольські титули. З часом ті титули почали розуміти як авторство в тіснім значенні, а коли се вже було неможливим, то ставлено в титулі бодай назву якогось ученика апостолів; т[ак] зв[ані] отці апостольські, patres apostolici, стались таким робом авторами многих писань, зложених геть-геть по їх смерті. І ось ми одержали ряд писань, буцімто зложених апостолами (вроді Doctrinae, Constitutiones, Canones apostolorum), котрим церков признає високе значення, а котрі, проте, не належать до канону. Очевидна річ, що історик церкви, котрий би брав на віру титулятуру тих писань, мусив би виробити собі наскрізь фальшиве поняття про первісну історію і організацію церкви.

Дальшим важним чинником, що причинився до забуття і затрачення старохристиянської літератури, були легенди, оповідання та житія. Певна річ, вони мали в собі зерно правди, та з часом їх підмальовувано чимраз яркішими красками, роблено з них правдиві романи та чудесні казки. Від IV до XI в. продукція тих творів була безмірно багата; «вони були улюбленою лектурою християн від Ірландії до Абіссінських гір і від Персії до Іспанії. І кому ж хотілося ще заглядати до скромних карт правдивої історії церковної, коли його фантазія привикла до тих чудес? Дійсна історія супроти них була сіра і неінтересна. Можна сказати, що цілі покоління, цілі народи християнські духово посліпли від ярких красок сих оповідань, стратили зір не тільки для правдивого світла історії, але й загалом для світла правди» (XXVI). Вкінці, починаючи з IV в., християнські писателі чимраз частіше вживають тої методи, що невигідні для них місця старих писателів признають або пізнішими вставками, фальсифікатами єретиків, або навіть допускають, що давній писатель говорив нещиро, двозначно, алегорично, і підсувають його словам інше значення. Се було

конечне ось чому. Одною з основних догм церкви сталася її незмінність: церков вірить завсігди так, як вірила спочатку; значиться, те, що є тепер, мусило бути і в початку, а коли сього нема написаного, то було в усній традиції. Таким робом, історична перспектива розвою церкви мусила зовсім затратитися, а писання, котрі вказували етапи того розвою, попадали в забуття і пропадали зовсім.

Із сього короткого резюме одної часті Гарнакової передмови побачить, надіюсь, усякий, яке цікаве і важне буде ціле діло. Додам іще, що видана тут перша часть має деяку вагу й для славістів, бо в розділі XII подано між іншими також огляд старохристиянської літератури (до собору Нікейського*), перекладеної на мову церковнослов'янську. Огляд сей, зладжений Д. Бонвечем (стор. 886—917), обіймає не тільки друки, але також рукописи. Автор користувався значним числом друкованих і рукописних каталогів слов'янських, особливо російських бібліотек і рукописних збірок. Спис його, хоч не повний, заслугує на повну увагу задля своєї точності і систематичності.

«НАЙМИЧКА» Т. ШЕВЧЕНКА

ВИКЛАД ГАБІЛІТАЦІЙНИЙ, ВИГОЛОШЕНИЙ У ЛЬВІВСЬКІМ УНІВЕРСИТЕТІ

18 ЛЮТОГО 1895

Всі критики, котрі доторкалися творів Шевченка, згідно називають «Наймичку» одною з його найкращих поем. Совінський, перекладаючи її на польське*, назвав її правдивою перлою української поезії, а француз Дюран назвав зарівно саму основу, як і виконання поеми,— геніальним надбанням вселюдської літератури*. Що помимо того ся поема якраз найменше була розбирана і коментована, сьому причиною, мабуть, її простота і натуральність. Читаєш її — а все здається таке ясне, так природно з собою пов'язане, а потім висказане так просто і безпретенсіонально, немов кождий епізод, кожде слово поеми вихоплене прямо з душі читача, так що йому й думати собі важко, щоб що-небудь могло бути не так, щоби в тій прямій, ясній та прозорій течії було можна що-небудь змінити, додати або відняти.

Глибший аналіз показує нам, що ся простота, ясність і гармонійність поеми є здобутком довгої і інтенсивної творчої праці поета. Ми знаємо, що ся тема занімала його досить довго і що він обробив її два рази: раз в повісті, написаній мовою російською, густо перемішаною зворотами українськими, а другий раз в поемі, написаній по-українськи. Порівняння тих обох творів дає нам можність заглянути глибоко в робітню творчого генія Шевченкового. Для критичного аналізу є се дуже вдячна тема, тим більше що процес творчості Шевченка задля браку таких свідоцтв, які, пр[иміром], маємо в мемуарах та кореспонденціях західних писателів, досі доволі темний. Розбір «Наймички» мусить мати певне значення ще з іншого погляду. Йдучи слідом за сучасною европейською критикою, а потрохи

навіть із спеціально націоналістичних мотивів (Петров)*, деякі критики новішими часами зняли у нас річ про впливи, яким підлягала наша новіша література, а особливо її головний корифей Шевченко. Найширше поставив се питания д-р О. Колесса в своїй книжці «Шевченко і Міцкевич». Правда, не показано тут і не було наміром автора показати цілого комплексу різнорідних впливів, яким підлягав Шевченко при творенні своїх поем в різних часах, та все-таки д-р Колесса своєю працею кинув чимало ясного світла на сей процес*. До «Наймички» він не доторкнувся, бо про вплив Міцкевича на сю поему нема що й мовити.

Оскільки теорія посторонніх впливів на якогось писателя при поетичнім творенні має своє повне управнення, а показ тих впливів відслонює нам важні культурно-історичні течії і взаємини міжнародні, остільки для характеристики поодинокого поета важна річ показати, як він перетворював у своїй душі ті чужі, нанесені елементи. З того погляду творчість Шевченка не була ще предметом спеціального досліду, а й д-р Колесса, котрий в своїй праці не раз доторкався сього питання, не звів своїх заміток про різницю між Шевченком і його літературними взірцями в одну цілість так, щоб ми могли мати ясний погляд на метод, з яким поступав наш поет при творенні, і на те, чи і наскільки той метод був відмінний від методу його польських та російських взірців. Отже, поема і повість «Наймичка» дають нам можність прослідити і показати той метод далеко докладніше і рельєфніше, ніж порівняння Шевченка з Міцкевичем, Жуковським, Козловим*, Пушкіним і т. ін., де часто саме сконстатування впливу опирається на аналогіях ситуацій або провідних думок, або на похожості деяких зворотів, фігур поетичних і т. і. Тут маємо два твори того самого поета, на ту саму тему, один прозовий, другий віршований. Очевидна річ, що один із них служив взірцем для другого. І от являється зовсім природне питання: як Шевченко користувався своїм власним взірцем? Що відповідь на се питання може дати нам ключ і до того, як користувався Шевченко чужими взірцями, значить може кинути світло на те, в якім значенні і розмірі треба прикладати до Шевченкової творчості теорію посторонніх впливів, сього, думаю, не треба й доказувати.

Поперед усього слівце про хронологію і бібліографію обох «Наймичок». Ми не знаємо докладно, коли була написана поема «Наймичка». Се тільки можемо сказати напевно,

що постала вона перед 1847 роком*, себто перед арештом Шевченка[1]. По своїм повороті з заслання Куліш віднайшов її рукопис в однім хуторі на Україні, може таки у якої родички своєї жінки, і опублікував її 1857 р. в другім томі своїх «Записок о Южной Руси» яко твір якогось незвісного поета. Тільки в р. 1860 «Наймичка» напечатана була в Петербурзі осібною брошуркою-метеликом* з підписом Шевченка, а 1867 р. вона ввійшла в петербурзьке (кожанчиковське) видання «Кобзаря». Натомість щодо повісті «Наймичка» маємо дуже докладну дату: «25 л ю т о г о 1844 р. П е р е я с л а в». Заходить питання: що було перше написане — поема чи повість? Прямого свідоцтва про первенство одного або другого твору нема, але я думаю, що доволі буде тільки прочитати уважно один і другий, щоби дійти до переконання, що поема не могла попередити повісті. Головним аргументом мені видається те, що повість має дуже виразний і навіть яркий колорит локальний, колорит не рідної сторони Шевченка — правобічної Канівщини, котру він, як, напр[иклад], у «Гайдамаках», міг малювати з пам'яті, а власне колорити лівобережної Переяславщини, Кременчуцького повіту, т. є. власне тих сторін, по котрих Шевченко в початку 1844 р. їздив. Повість писана під живим враженням коли не подій, виведених в ній, то околиць, людей і їх оповідань; можна сказати сміло, що при всій ідеалізації змісту і головних осіб (про що скажемо далі) малюнок окруження, ландшафт, схоплений з живої натури і виведений рукою великого артиста, огрітий теплом щирої любові.

Тим часом у поемі що бачимо? Перше явище, яке нам в ній впадає в око, се ц і л к о в и т и й б р а к л о к а л ь н о г о к о л о р и т у. Степ покритий туманом, з котрого виринає могила—отсе крайобраз прологу; гайок, ставок, млин, пасіка і хутір — отсе місце, де відбуваються дальші події поеми. Де, в якій стороні широкої України се діється — про се ані слова. Навіть згадка про найближче від хутора село — Городище нічого не мовить, бо сіл з назвою

---

[1] Твердження Петрова («Очерки истории украинской литературы XIX стол.», Київ, 1884, стор. 329, прим.), буцімто «Наймичка» була написана ще перед р. 1840 і вперше була напечатана у «Кобзарі» 1840, є, мабуть, проста помилка. Ані в «Кобзарі» 1840, ані в «Чигиринськім Кобзарі» 1844 «Наймички» нема (гл[яди] К о м а р о в, Бібліографічний покажчик нової укр[аїнської] літератури.— «Рада», укр[аїнський] альманах на 1883 рік, стор. 448).

Городище по Україні є сотні. Отсей брак локального колориту я вважаю важним доказом того, що повість «Наймичка» написана була перед поемою. Само по собі явище те не було би ще таким доказом; ми знаємо, що Шевченко, хоч маляр і великий любитель пейзажів, в поезії не часто їх малював. Він концентрував тут свою увагу на людях, на їх чуттях і ділах. Та все-таки в творах, писаних первісно по-українськи, ми маємо декілька чудових малюнків пейзажів— і то не припадкових та неозначених, а певних, ясно означених місцевостей. Такі місця є в «Гайдамаках», в ліричній поемці «Сон», у поемі «Сотник» і т. і. Але цікаво те, що власне в поемах, яких перший концепт писаний був по-російськи, місцевий колорит являється найбільше затертий і неозначений, так само як і в «Наймичці». Поем таких маємо головно дві: «Варнак» і «Княжна». Російська прозова версія «Варнака» писана в Києві 1845 р., а поема «Варнак» писана в Оренбурзьких степах, десь в початку 50-тих років. Повість «Княжна»* писана, мабуть, в Новопетровськім укріпленні, а поема, коли не вся, то бодай викінчена в Нижнім Новгороді 1858 р. Отже, в усіх тих творах поет поступає зовсім аналогічно: в прозовій версії локальний колорит сильний, яркий, в поемі більше або менше затертий. Ся аналогія, по моїй думці, сильно промовляє за першенством повісті. Та не тільки один колорит локальний в поемі блідіший, ніж в повісті. Ми наведемо далі ще цілий ряд інших спостережень, котрі промовляють за тим не менше виразно. Щоби покінчити з хронологією, зазначу ще, що й видавець російських творів Шевченка (Горленко)* в передмові підносить, що повісті «Наймичка», «Варнак»» і «Княжна» послужили первообразами для пізніших Шевченкових поем* на ті теми[1]. Покійний проф. Огоновський в передмові до свого видання «Кобзаря» твердить, що «Наймичка» була написана перед «Сном» і «Кавказом»[2]. Се твердження загальне і кинене без доказу. Коли зважимо, що «Сон» написаний був у Петербурзі в червні 1844 р. по повороті з України і по написанні повісті «Наймичка», а «Кавказ» в півтора року пізніше*, 25 грудня 1845 р. вже на Вкраїні, то побачимо, що се хронологічне означення дуже недокладне і в основі не перечить першен-

[1] Поэмы, повести и рассказы Т. Г. Шевченка, писанные на русском языке. Киев, 1888, стр. IV.

[2] Кобзар Тараса Шевченка (вид. Тов. ім. Шевченка. У Львові, 1893), т. I, стор. XCVIII.

ства повісті перед поемою. Та мені здається, що воно прямо неправдиве і що «Наймичка» написана була по тих поемах політичних в 1846 році, а може, і ще пізніше.

Се сконстатування хронологічного першенства повісті важне для нас яко основа дальшого аналізу, котрий в противнім випадку мусив би дати зовсім противні результати, і смію сказати, довів би нас до зовсім хибного погляду на процес творчості поетичної у Шевченка.

Пригляньмося тепер змістові повісті про наймичку. Вона розпочинається дуже гарно репродукованим оповіданням народним про те, відки пішла назва Ромоданового шляху, що лучить Кременчук з Ромнами, а далі описом околиці, через котру йде той шлях. Недалеко сього шляху над Сулою лежить село, і оп'ять поет малює нам принадний пейзаж, а опісля зачинає своє оповідання новим малюнком —поворотом женців з поля. Перед веде найкраща дівчина в селі — Лукія, вибрана дівчатами на царицю. Вона несе вінок, її батьки гостять женців. Та входячи в село, женці побачили на деяких воротах настромлені віхи — знак, що в селі заквартировано відділ кавалерії. Вечір, проте, кінчиться піснями, танцями, ідилією. «Якби завтрашнього дня не ввійшли до села драгуни,— додає від себе автор,—то вся ота історія могла б і скінчитися ідилією; та драгуни скоро вступили, зараз зав'язали драму». Перипетій тої драми автор не описує, а перескочивши з рік часу, переводить нас відразу на іншу часть околиці при Ромодановім шляху, до хутора козака Якима Гирла. Опис того хутора дуже гарний і дрібний. Оповідання зачинається в полудень літнього, серпневого дня. Яким і його жінка Марта, старі та бездітні козаки, полуднують. З розмови їх довідуємося, що вони дожидаються чумаків, далі сумують, що у них нема дітей; сю розмову перериває плач дитини, не знати ким підкиненої під їх ворота. Прегарно, наскрізь реальними штрихами змальована радість старих. Потім поет додає, що «челядь, вернувшися в села, оповідала, що бачили на могилі якусь молодицю: вона зразу співала якусь пісню і заплакала, а коли ми перехрестилися, то вона щезла». На другий день Яким, ідучи до села, щоб охрестити дитину, оп'ять бачить сю жінку «в ранішньому тумані на могилі, лицем обернену до його хутора», на його питання вона відповідає, що шукає загубленої корови.

Дитину охрестили і назвали Марком. Проходить місяць і другий. «На могилі близь хутора майже кождого рана

і вечора челядь бачила таємничу молодицю і почала балакати, що се, мабуть, щось неспроста. А се була зовсім проста річ; бідна молодиця була не хто другий, як покритка і мати маленького Марка. Вона, сердешна, не могла відірватися від того місця, де виростало її бідне, її прекрасне дитя. Кілька разів вона приходила ніччю до самого хутора, обходила кругом нього, проводила безсонні ночі в рові, або в неділю, коли челядь виходила в село, вона потаємно підкрадалася до самих воріт, щоби почути хоч один голос своєї милої дитини. Кілька разів вона зважувалася ввійти на подвір'я і випросити назад або нарешті вкрасти свою дитину, бо без неї їй годі було жити на світі, без неї хліб не ївся, вода не пилася, сонце боже не світило і не гріло».

Отся експозиція повісті, вміщена в пролозі і двох перших розділах поеми. Як я вже замітив, поет, переробляючи повість на поему, повикидав усі описи місцевості. Не спокусила його й живописна сцена повороту женців з поля з Лукією яко царицею; він ані одним словом не натякнув, хто були родичі Лукії, котра в поемі названа Ганною. З її монологу на могилі ми довідуємось тільки, що вона була багата. Хто стався причиною її упадку, хто був батьком її дитини — про се ані слова. В своїй «Катерині» виспівав Шевченко так глибоко і голосно деморалізаційний вплив московської солдатчини на вкраїнський сільський люд, що тут, мабуть, не хотів сього повторяти і волів сю часть експозиції лишити зовсім на боці. Певна річ, поет зробив се для того, щоби сконцентрувати нашу увагу на особі молодиці, та ми побачимо далі, що ся концентрація не вийшла на користь поеми, бо не позволила поетові всесторонньо схарактеризувати власне сю головну фігуру.

Далі цікаво те, що в повісті молодиця являється тільки на могилі або ходить довкола хутора, в поемі автор позволяє нам глибше заглянути в її душу. Тут він вкладає в її уста монолог, що має потрохи відслонити нам її попередню історію, але робить се тільки в найзагальніших фразах. Натомість дуже ярко малює поет її гарячу любов до дитини:

Дитя моє! мій синочку,
Нехрещений сину!
Не я тебе хреститиму!
На лиху годину
Чужі люди хреститимуть,
Я не буду знати,
Як і зовуть... Дитя моє!
Я була багата...

Не лай мене; молитимусь!
Із самого неба
Долю виплачу сльозами
І пошлю до тебе.

В кінці поет вкладає в уста молодиці пісню, про котру досить нескладно було натякнено в повісті, пісню про вдову, що, породивши двох синів, пустила їх на Дунай, а опісля, коли вони між чужими людьми виросли, за одного вийшла заміж, а за другого віддала дочку. Шевченко не каже молодиці співати всеї пісні, котрої кінець входить в цикл темних легенд про Едіпа та кровосумішку. Але початок пісні, де змальовано безсердечну безжурність вдови, що викидає своїх дітей, поклав тут Шевченко, мабуть, для контрасту з поступком молодиці, що має бути темою поеми.

Хутір діда і баби, в поемі Трохима і Насті, змальований також загально, і характеристика обох старих не є і в сотій часті така повна та широка, як в повісті. Настя в поемі майже зовсім щезає, пересувається, як тінь; Трохим виступає трохи виразніше яко добродушний дідусь, у котрого сльозлива чутливість перемішана з веселим, сердешним гумором. В повісті він змальований далеко докладніше. Там ми дізнаємося попереду усього, що він козак, коли в поемі сього не сказано; далі бачимо, що він письменний, любить читати псалтир і при всій своїй золотій добродушності любить показувати вид строгий, особливо супроти жіноцтва, любить іноді жартувати, бурчати на жінок, має живу фантазію і любить строїти плани, котрі потім холодніша розвага розбиває. Та при тім всім у нього лишилися ще ознаки давньої козацької, свобідної вдачі. Його так і тягне воля, степ, чумакування; з людьми вищих верств він поводиться свобідно, без приниження; а коли з їх боку бачить легковаження або взагалі невідповідне захоплення, то зовсім неоднозначно проявляє їм свою погорду і ставиться до них сміло, як ось в сцені, коли п'яні драгунські офіцери добиваються до його брами, а один із них кидається на нього з гарапником.

Як бачимо, постать Якима в повісті обрисована дуже гарно, коли тимчасом Трохим в поемі ледве тільки нашкіцований. Певна річ, що й тут Шевченко поступив свідомо, не хотячи вдаватися в дрібну характеристику Трохима, котрий остаточно в поемі є особа другорядна. Та все-таки важно тут зазначити другу кардинальну різницю між повістю і поемою: коли в повісті Шевченко виступає з усіма

прикметами епіка, склонного до реалізму, хоч і далекого від усякого бруталізму, то в поемі він поступає зовсім інакше, тут він переважно лірик. Описи і властиве оповідання він редукує до мінімуму, інколи навіть впадаючи в сухість, та зате старається чисто ліричними акордами порушити наше серце, викликати в нім чуття, аналогічні до тих, які переходять персонажі його поеми. Сцена, у котрій уперше виступають дід і баба і котра кінчиться найденням дитини, показується дуже добре. В повісті читаємо (подаю сей уступ в своїм перекладі):

«Се було в місяці серпні. В неділю, так коло полудня, Яким Гирло вийшов з хати і сів на призьбі. Він був чоловік немолодий уже, та свіжий і здоровий; вуса і чуб були не то щоб сиві, а шпаковаті. Сорочка на ньому чиста, біла, шаравари також білі; він не любив усяких московських китайок і носив усе біле; чоботи на нім добрі, юхтові. Раз глянеш на нього, то й зараз скажеш, що се чоловік заможний,— уже з лиця якось се видно.

Швидко за ним вийшла і жінка його Марта, літ, може, за сорок, а може, й більше, чисто й гарно вбрана, в жовтих сап'янцях, в плахті і шовковій червоній юпці — хоч би й старій, то й до лиця б було.

Винесла Марта поперед лавку, покриту килимком, і поставила її перед чоловіком, а потім уже винесла миску з варениками і тарілку зо сметаною і все те поставила на тимчасовому столі перед чоловіком і сама сіла біля нього.

— Нумо полуднувати, Якиме! — промовила до чоловіка.

Яким перехрестився і сказав:

— А коли полуднувати, то й полуднувати. Господи благослови.

І за сим словом розправив свої шпаковаті вуса і взяв вареника.

Після варенників Марта винесла миску сливок і жовту запахущу диню; покуштували і сливок і дині дещицю. Після полуденку Марта прибрала се і оп'ять сіла на призьбі біля свого чоловіка. Довго вони сиділи мовчки, далі Марта зняла річ.

— Щось отсе довго не видати наших чумаків з рибою!

— Еге, довгенько щось не видати!

І Яким замовк; йому немов не хотілося вести розмову; та й загалом він був небалакливий.

Трохи переждавши, Марта оп'ять забалакала:

— Я все думаю, Якиме, на кого то ми після себе добро своє покинемо? Не дарував нам з тобою господь ані дочки ані сина, так і помремо одинокі.

— Так що ж з того, що помремо? Добрі люди поховають, а добро поживуть.

— Звісно, поживуть, куди ж йому й дітися! А все ж воно б краще, якби була своя рідна дитина.

— Так де ж її взяти, коли господь угнівався на нас за гріхи наші.

— Еге, прогнівали ми господа милосердного, не потішив він ледачу старість нашу. Так і гробовою дошкою вкриємось, і нікому буде з душі заплакати, нікому буде пом'янути душі наші грішні. Знаєш що, Якиме? Поїду я завтра до Бурта і відвезу отцю Нилові на сорокоуст і за твою і за свою душу: нехай одслужить, коли помремо.

— Ти все щось таке наторочиш, що аж слухати ніяково! Ну, скажи-таки, розумна голова, як його живому чоловікові по своїй душі та сорокоуст правити?

— Ні, Якиме, не по живій душі, а по покійній,— а я думаю зробити се на те, щоб опісля не лишитися без поминків.

— Бог ласкав, не лишишся! А я ось що думаю: чому се наша челядь так довго з села не вертає?

— Цить, цить, Якиме! Чуєш? О, ще раз!

— Що таке ще раз?

— Чуєш?.. Дитина плаче.

— Так і є! За ворітьми.

— Ходімо поглянути, Якиме!

— Ходімо!

І прудко, мов молоді, вони схопились з призьби і пішли до воріт.

Хто ж виповість радість старої Марти і Якима, коли вони побачили під перелазом дитину, обгорнену старою сірою свиткою, а головка прикрита зеленим широким лопухом!

— Якиме! — тільки й могла промовити стара Марта, сплеснувши в долоні.

А старий Яким, знявши бриля, молився богу.

— Якиме,— мовила Марта, взявши дитину на руки,— поглянь тільки, яке здорове та гарне!

Яким узяв дитину на руки і сказав:

— Ходімо в хату! Воно, бідненьке, голодне.

І пішли вони в хату зі своєю дорогою знахідкою».

В поемі ся сценка є темою другого розділу, і я не можу відмовити собі приємності привести весь той розділ, щоби яркіше показати різницю поетичної роботи в однім і в другім творі.

І дід і баба у неділю
На призьбі вдвох собі сиділи
Гарненько, в білих сорочках.
Сіяло сонце, в небесах
Ані хмариночки, та тихо,
Та любо, як у раї.
Сховалося у серці лихо,
Як звір у темнім гаї.

В такім раї чого б, бачся,
Старим сумувати?
Чи то давне яке лихо
Прокинулось в хаті?
Чи вчорашнє, задавлене,
Знов поворушилось?
Чи ще тільки заклюнулось —
І рай запалило?

Не знаю, що і після чого
Старі сумують. Може, вже
Оце збираються до бога,
Та хто в далекую дорогу
Ім добре коней запряже?

«А хто нас, Насте, поховає,
Як помремо?» —
«Сама не знаю!
Я все оце міркувала,
Та аж сумно стало:
Одинокі зостарілись...
Кому понадбали
Добра сього?...» —
«Стривай лишень!
Чи чуєш? щось плаче
За ворітьми... мов дитина!
Побіжім лиш!...Бачиш?
Я вгадував, що щось буде!»
І разом схопились
Та до воріт... Прибігають,
Мовчки зупинились.
Перед самим перелазом
Дитина сповита,—
Та й не туго, й новенькою
Свитиною вкрита;
Бо то мати сповивала
І літом укрила
Останньою свитиною...
Дивились, молились

Старі мої. А сердешне
Неначе благає:
Випручало рученята
Й до їх простягає
Манюсінькі... і замовкло,
Неначе не плаче,
Тільки пхика.
«А що, Насте!
Я й казав! От, бачиш?
От і талан! от і доля!
І не одинокі!
Бери ж лишень та сповивай!..
Ач яке, нівроку!
Неси ж в хату! а я верхи
Кинусь за кумами
В Городище».
Чудно якось
Діється між нами!
Один сина проклинає,
З хати виганяє,—
Другий свічечку, сердешний,
Потом заробляє
Та ридаючи становить
Перед образами —
Нема дітей!.. Чудно якось
Діється між нами.

Порівняння сих обох уступів вельми навчає. Поперед усього впадає в очі різниця тону: в повісті він гумористичний, жартівливий, в поемі поважний, подекуди глибоко ліричний. Хоча автор попропускав в поемі майже всі побутові подробиці, то все-таки з початку глави кількома майстерними рисками змалював загальне тло сцени і заразом зазначив настрій, який панує в цілій поемі — сумішка ідилії і важких загадок життя. Дуже цікаво порівняти розмову старих перед найденням дитини в повісті і в поемі. Поет тут і там снує ту саму провідну думку, та в поемі висказує її коротко, без усіх лишніх подробиць, але способом таким пластичним та ясним, а при тім в такім зв'язку з попередньою рефлексією, що тих кілька рядків робить далеко глибше і суцільніше враження, ніж аналогічна сцена в повісті, де реалізм подробиць шкодить суцільності враження. Так і чуємо, порівнюючи ті і многі інші місця обох сих творів, що поет наш, свідомо чи несвідомо, держався тої думки, що поезія — то згущена, сконцентрована, скристалізована дійсність.

Поява Лукії на хуторі яко наймички обставлена і умотивована в повісті ліпше, ніж в поемі. В повісті автор оп'ять

епічним способом, зводом фактів показав нам її життя від часу підкинення дитини аж до поступлення в службу. Вірнішим дійсності та заразом виразніше щодо характеристики гарячої любові Лукії до дитини мусимо назвати й те, що в повісті вона наймається несповна в два місяці по підкиненню дитини, коли в поемі минає рік.

Сцена найму в повісті і в поемі являє також деякі характерні різниці. В повісті ідуть широкі розмови між Якимом і його жінкою, опісля Яким не менше широко розпитує Лукію, хто вона, далі розказано, як їй дали полуднувати, як дитина заплакала і старий кинувся її втішати, та ще гірше перелякав своїм голосом і т. д. Сам акт найму відбувається дуже коротко. «Що ж ти візьмеш плати на рік?» — питає Яким Лукію.«Що платите другим, те й мені дайте»,— відповідає вона. «Добре. Ми платимо Мартосі15 на асигнації, нову білу свиту і шкапові чоботи».— «Добре, і я так наймуся». Сей акт «згодин» дуже простий і звичайний по наших селах, та тільки в такім разі, коли господарі знають уже слугу. Чужої людини ніхто так відразу не найме, а все кажуть їй побути якийсь час для обізнання, а тільки тоді наступають формальні згодини чи то при родичах слуги, чи при яких інших свідках. Шевченко, видимо, відчув се і в поемі виставив сю сценку хоч коротко, та зате далеко вірніше і поетичніше.

«Що візьмеш, небого,
За рік, чи як?» —
«А що дасте».—
«Е, ні! треба знати,
Треба, дочко, лічить плату,
Зароблену плату.
Бо сказано: хто не лічить,
То той і не має:
Так отак хіба, небого:
Ні ти нас не знаєш,
Ні ми тебе. А поживеш,
Роздивишся в хаті,
Та й ми тебе побачимо,—
От тоді й за плату.
Чи так, дочко?»—
«Добре, дядьку».—
«Просимо ж у хату».

Широким епічним складом у повісті змальовано перший рік життя Лукії на хуторі, її старання про Марка і любов, яку вона здобула собі у своїх господарів. В поемі все те переказано коротко, в кількканадцяти віршах, щоправда,

дуже гарних. Звісно, масу подробиць, описаних в повісті, тут пропущено (гостина Якима у о. Нила, оповідання про те, як Лукія і Марта обі купують для Марка у захожого венгра семибратньої крові, що має бути ліком на всі хвороби, перший вихід Лукії до церкви і т. ін.). Всі ті пропуски при загальній тенденції Шевченка легко зрозуміти. Та от слідує в повісті обширний і вельми характерний епізод, також пропущений в поемі з великою, як нам здається, шкодою для сеї поеми. Є се оповідання про стрічу Лукії з її колишнім милим, уланським офіцером. Дуже інтересне є оповідання про те, як той офіцер віднайшов Лукію у хуторі. З початком зими стрільці — мабуть, самі офіцери — гоняться за зайцем. Заєць вбігає на Якимове подвір'я. Брама замкнена, стрільці кричать, щоб їм отворити, але старий Яким, почувши від них згірдне слово, не кажучи нічого, надів шапку і вернув назад до хати.

— Що там таке за воротами?— запитала його Марта.

— Татари напали,— відповів він спокійно.

Стрільці почали добиватися до брами. Яким вийшов до них другий раз, а за ним вийшли Марта і Лукія. Один стрілець переліз через перелаз і кинувся на Якима з гарапником, та, побачивши Лукію, став мов вкопаний — пізнав свою жертву. Вона була не менше гарна, як колись, і він задумав відновити з нею перервані її втекою зносини. Варто тут зазначити, що, представляючи компанію підпитих офіцерів, Шевченко натякає виразно на звісне общество мочемордія*, котре якраз тоді втягло було й його в свій круг і заставило його прогаяти чимало дорогого часу, чого поет наш опісля в неволі тяжко жалував .

Хитрі підходи офіцера до Лукії, її поїздка в рідне село для великодньої сповіді, її побут у старої, опущеної московки, а вкінці її розставання з зрадливим офіцером, котрого намовам вона готова була вже піддатися, але врятувала її тільки думка про улюбленого сина — все те, без сумніву, найкращі епізоди в Шевченковій повісті. Вони розказані дуже живо і порушують наше серце до самої глибини. Для чого Шевченко пропустив сі характерні сцени в поемі, для чого залишив перетопити їх в перли поезії, котрі були б, певно, належали до його найкращих перлів, на се відповісти трудно. Концентрація інтересу на постаті наймички тут ні при чім, бо власне в тих епізодах ся постать виступає діяльно, відслонює найглибші тайники своєї душі, найкращі прикмети свого характеру. Тут вона являється нам

вповні людиною, з людськими слабостями, а через те й виходить більше правдивою та близькою нам. Поминувши ті епізоди, Шевченко не зумів в поемі дібрати рис відповідно ясних і глибоких для їх характеризування, і для того постать Ганни вийшла трохи загальна, туманна, немов відірвана від землі, прислонена якоюсь романтичною мрякою.

Для вияснення сього артистичного faux pas[1] можуть нам служити дві обсервації, що виявляються при ближчім розборі власне сього епізоду, та стосуються й до інших Шевченкових поем, характеризують його творчість поетичну. Шевченко з натури своєї лірик, з м'якою, доброю, гуманною душею. Доля пхнула його в тяжкі відносини, заставляла його не раз співати про страшні події, про розлив крові, про надмір терпіння індивідуального і народного, фізичного і морального. Та проте м'яка, лірична його вдача не була заглушена, і в своїй творчості він оминає малювання острих драматичних конфліктів. Се явище загальне і характерне для Шевченка. Він любить малювати і широко розмальовує сцени тихого щастя або тихого горя, моменти, коли душа ще не дійшла до найвищого напруження, запалу або вже потрохи вспокоїлася після них. Сам момент вибуху, острого і різкого вибуху запалу у Шевченка звичайно збутий коротко, прислонений полупрозірчастим серпанком або й зовсім лишений на здогад читача. Може, се видається декому неймовірним в відношенні до Шевченка, котрий, за словами Сирокомлі*, «мачав перо в крові», але уважний погляд на його поезії переконає нас в правді сього спостереження. Пригадаймо собі хоч би важніші сцени з тих самих «Гайдамаків», про котрих се писав Сирокомля. Жид коверзує над Яремою, Ярема мовчить, конфлікту нема ніякого; конфедерати збиткуються над жидом — ціла сцена держана в тоні бурлеску, підведеного сумними рефлексіями поета; конфедерати катують титаря — оп'ять не бачимо конфлікту, а тільки кінець трагедії, смерть титаря в муках; в сій хвилі прибігає Оксана і оп'ять замість конфлікту — мліє на трупі батька, і так її омлілу забирають конфедерати, по чім поет лишає її зовсім на боці, не малює її терпінь в замку, а тільки виводить її на сцену після катастрофи яко реконвалесцентку на тлі ідилічної тиші монастиря. А криваві події Коліївщини? Поет ані одним штрихом не малює нам супротив-

---

[1] Помилкового кроку *(франц.)*. — *Ред.*

лення панів, ані одної битви; гайдамаки ходять, ріжуть людей, мов безоружну худобу, бенкетують на пожарах посеред трупів, і коли поет справді мачає перо в крові, то є се кров не жива, людська, що пливе серед болів конання, а кров з цінобру та карміну, розроблена на палеті. В своїй боязні перед малюванням різких конфліктів між людиною і людиною поет доходить до комізму, бо коли, напр., хоче показати нам в Яремі страшного месника і мучителя, то не вміє про нього сказати нічого страшнішого над те, що він «на пожарах і днює й ночує» і що він «мертвих ріже, мертвих віша, палить». Зовсім як той козак з народного анекдоту, котрий хвалився, що вбив татарина, відтявши йому руку й ногу, але голови йому не відтяв, бо її у нього не було. Найтрагічніша сцена в «Гайдамаках», де Гонта ріже своїх синів, показує нам найліпше, що поет мимо своєї волі не міг малювати таких сцен: замість трагедії вийшла слізлива мелодрама без найменшої психологічної правдоподібності. Те саме бачимо в «Катерині», де справді трагічна сцена прогнання Катерини батьком і матір'ю з дому змальована поетом зовсім не як трагедія, а як якийсь сумний фамілійний обряд, в тужливо-меланхолійнім тоні. Аналогічну сцену бачимо зазначену в поемі «Сотник», де батько проганяє сина, і тут поет зовсім не описує сеї сцени, а тільки натякає на неї кількома словами Настусі, що зазирає крізь вікно до хати. В кінці в поемах «Марина» і «Відьма» также зібрано багато страшних конфліктів, але ані одного не змальовано вповні, а тільки натякнено на них кількома словами. Те саме можна сказати й про драму «Назар Стодоля», котра власне найбільше потерпіла на тім, що поет не здужав вповні драматично зобразити конфлікту між Назаром і Хомою і остаточно мусив закінчити драму якимсь deus ex machina[1] . Те систематичне уникнення острих конфліктів, котре бачимо у всіх творах Шевченка, найраніших і найпізніших, показує нам, що тут лежала границя його таланту, поза яку він замолоду силувався вибігти, але яку пізніше, в часі повної дозрілості, обминав чи то свідомо, чи ведений своїм великим артистичним почуттям. Се, мабуть, і заставило його поминути в поемі епізод про повторні зносини Лукії з офіцером.

Та була ще, мабуть, і друга причина сього пропуску. Епізод сей в повісті є, може, одиноким уступом в писаннях

---

[1] Бог із машини *(лат.)*. — *Ред.*

Шевченка, що свідчить про сильне враження, яке зробила на Шевченка Квітчина «Сердешна Оксана». Деякі місця сього епізоду виглядають як парафрази аналогічних місць Квітчиної повісті, а пам'ятна майстерська сцена, де Оксана ніччю копле гробик для своєї живої дитини, послужила й Шевченкові мотивом до вельми патетичної і зворушливої картини. Свідомо чи несвідомо ввійшли ті ремінісценції до повісті,— в усякому разі, перероблюючи повість на поему, Шевченко віднісся до них критично і волів зовсім пропустити їх, ніж переспівувати звісне вже. Може, власне, се й було причиною, що Шевченко зовсім заслонив у поемі давнішу історію своєї наймички і навіть не натякнув нічого про те, хто її звів. Недаром у своїй автобіографії він називає свою українську музу «строгою музою». Спосіб, яким він свою повість про «наймичку» переробляв на поему, показує, що він справді дуже строго відносився до всіх подробиць сюжету і жодні, навіть найефектніші уступи повісті не могли його спокусити до лишніх, по його думці, збочень.

І далі поступає Шевченко таким самим методом. В повісті широко розказано, як Марка дали до школи, як він там учився, як опісля вернувся додому, як їздив з Якимом у Київ — у поемі про все те ані слова.

Смерть Марти (у поемі Насті) тут і там згадана побіжно. Значна різниця заходить в описі подруження Марка. В повісті розказано про те, як Марко пізнав свою Катерину на вечорницях, полюбив її і зараз хотів женитися, та Яким і Лукія не позволили, а вислали його вперед з чумаками на Дон. Натомість у поемі Шевченко чомусь відступив від сеї сцени і змалював чудне трохи сватання, при чім виходить, що немовбито ані Марта, ані Яким, ані Ганна не знали, з ким сватати Марка, і що тільки самі свати вишукують Маркові молоду. Се справдішній слабий пункт у поемі, котрий можна об'яснити хіба поспіхом; поет поклав тут головну увагу на сценку, як Яким і Марко просять Ганну, щоб вона на весіллі була Маркові за матір, і як Ганна відмовляється від того. Та жаль, що й сеї сцени Шевченко не змалював широкими контурами, а тільки злегка зазначив її, впадаючи навіть потроху в мелодраматизм. В повісті сій сцені відповідає ще менше щаслива сцена, де Марко питає Лукію, хто була його мати, а Лукія не дає йому на се ніякої відповіді.

Повість кінчиться вельми драматично, оповіданням про те, як Марко поїхав на Дон, а Лукія пішла в Київ на про-

щу, та, вертаючи додому, занедужала. Марко вертає, не доходячи додому, зупиняється з волами серед степу на попас, а сам ніччю біжить у село до своєї улюбленої Катерини, з котрою восени має одружитися. На другий день, прийшовши додому, застає Лукію в конанні, і вона при смерті признається йому, що вона є його мати. В поемі Шевченко остільки змінив цю сцену, що тут Марко жениться, що Ганна живе ще при них три роки, та щороку перед великоднем ходить у Київ. Тільки на четвертий рік вона вертає хвора і дожидає Марка. Дивним способом перейняв Шевченко з повісті оповідання про те, як Марко, вертаючи з чумаками, не поспішає додому і зупиняється недалеко села на нічліг, хоч тут се не тільки нічим не мотивоване, але й доволі неправдоподібне. Чудне також речення при кінці поеми, що в хвилі, коли Ганна призналася Маркові, що вона його мати — «зомлів Марко і земля задрижала», воно тільки ще раз ілюструє нам те спостереження, що Шевченко не вмів вірно і пластично малювати моменти наглого вибуху чуття, запалу або терпіння і в таких моментах попадав в афектацію або штукував неясними, загальними фразами. Зберімо докупи наші спостереження. Що значить оте навмисне затирання колориту локального, вбожество характеристики осіб, пропускання епізодів не тільки лишніх, але й дуже важних для характеристики головної особи? Не знаючи повісті Шевченка, ми могли б уважати се за доказ убожества його фантазії; повість показує нам, що така думка була би дуже несправедливою, що Шевченко робив се свідомо і що таке поступування, аналогічне з його поступуванням у інших випадках, тісно в'язалося з його основним поглядом на суть поезії і на її завдання.

Ніхто з критиків досі не пробував простудіювати естетичні погляди Шевченка і яко писателя, і яко маляра. Власне російські повісті, листи і «Дневник» дають для сього багатий матеріал. Спеціальна студія в тім напрямі мусить ще бути зроблена і поможе нам зрозуміти глибше психологію творчості нашого великого поета. Наразі я піднесу тільки одно, що мимоволі впадає в око кождому при читанні листів і повістей Шевченка. Є се його а д о р а ц і я ш т у к и. Штука є для Шевченка чимсь божественним, вічним, чимсь таким, до чого треба приступати з побожним трепетом. Великі майстри штуки — поети, малярі та різьбярі є для нього предметом культу, він бажає мати їх діла все при собі, в найтяжчих пригодах життя він поперед

усього думає про них, тужить за ними, а тільки опісля думає про предмети щоденної потреби. Отсе високе розуміння штуки кермувало рукою Шевченка і при писанні «Наймички», воно, мабуть, заставляло його очищувати вибрану тему від усіх лишніх подробиць, від усіх, так сказати, жужлів буденного життя, щоби тим способом піднести звичайний життєвий факт в ясну сферу ідей. В тім пункті реалізм лучився у Шевченка з ідеалізмом. Вірно заобсервований і вміло вхоплений факт живої дійсності він старався тим способом перетворити в тип, скристалізувати в символічний образ самої ідеї.

Яка ж се та ідея, котру бажав Шевченко вияснити в поемі про наймичку? Се одна з основних ідей Шевченка, та ідея, що він на різні лади не переставав виявляти від початку аж до кінця своєї діяльності. «Гайдамаки» (епізод про Оксану і Галайду), «Катерина», «Наймичка», «Марина», «Відьма» — ось важніші етапи розвою зображення тої ідеї у Шевченка. Основою суспільності, по думці Шевченка, є сім'я — така і в тій формі, в якій вона задержалася в українських хуторах і селах, не здеморалізованих ще постороннїми силами. Сімейне життя, патріархальне і сумирне— то найбільша святість. Нарушення тої святості, вилом, зроблений в гармонії сімейного життя, се найтяжче нещастя для сім'ї, найтяжчий гріх, що вимагає дуже основної експіації. Можна сказати, що на всі хиби і лиха тодішньої передреформаційної суспільності російської Шевченко дивиться крізь призмат святості сім'ї. Робота на панщині, визискування, неправда чиновницька і судова, податки і здирства — все те в світогляді Шевченка займає, без порівняння, менше місце, як пониження людської гідності, якого головним і найтиповішим виразом у нього є пониження женщини, зрада і наруга над дівчиною, якій таким робом назавсігди відбирається можність легального сімейного життя. З того погляду він остро нападає на солдатчину, нападає й на кріпацькі порядки, що давали можність панам розпоряджуватися душами селянськими, як худобою.

Против солдатчини виступив Шевченко з сього становища в «Катерині». Для характеристики його погляду на святість сім'ї дуже важний в тій поемі уступ, де батько й мати виганяють покритку Катерину з дитиною з дому. Шевченко ані одним словом, ані одним натяком не обурюється на нелюдськість того поступку батьків: він вірить цілковито,

що вони мають право прогнати і відіпхнути свою упавшу дитину. Аналогічне місце є і в повісті про наймичку. Офіцер, віднайшовши Лукію на хуторі, зустрічає в селі її батька і говорить йому:

— А я віднайшов вашу Лукію.

— Вона не моя, пане, вона твоя,— відмовляє йому батько і ані слова більше не хоче чути про свою нещасну дочку.

Шевченко не протестував против нелюдськості такого народного погляду, може, вважаючи його гарантією захована чистоти і моральності в українськім народнім житті. Та він умів находити глибокі, зворушні тони, щоби змалювати наслідки того погляду. Катерина топиться, а її дитя стає поводатарем сліпого старця — се кінець людини гарячої та слабої духом, що боїться важкої боротьби з життям серед погорди і наруги людської. Наймичка вибирає власне сю дорогу, посвячує себе цілковито для щастя своєї дитини і ціною цілого життя, повного абнегації, осягає ту ціль, впроваджує свого сина знову до тої святині сімейного життя, з якої її саму безповоротно випхнуло чисте та нерозумне почуття.

Тепер буде нам можна відповісти на уваги, які з поводу «Наймички» висказав ще в 1861 р. Каленик Шейковський* в передмові до свого «Опыта южнорусского словаря». Висказавшися з великим ентузіазмом про «Гайдамаків» і поставивши їх нарівні з Шекспіровим «Гамлетом», д. Шейковський ось що пише далі (ст. XIV): «Багато дехто ставить «Наймичку» дуже високо. Та я вважаю сей твір тепличним виплодом: взагалі він зовсім без життя і в основі своїй наскрізь ненародний. Що трапляється як рідке явище, і то серед верстви, що вже відділилася від народу, сього, розуміється, ніхто не буде прикладати до всього народу. Жінка, котра підкидає свою дитину, не трапляється серед українського народу. Такої появи, оскільки я знаю, годі подибати по вкраїнських селах. Нехай і так, що вона лучається по вкраїнських городах і більших місточках, але ж бо й людність там дуже різноманітна і різноплемінна. Певна річ, є в «Наймичці» дуже гарні поодинокі сцени, та в цілому се виплід не нашого грунту».

Ми привели сей осуд в цілості більше як курйоз, ніж як вираз поважної наукової думки. Бо ж очевидно, осуд д. Шейковського виплив не з безсторонньої і неупередженої

оцінки поеми, а з тої апріорно зложеної догми, що серед українського народу не буває матерів, котрі б підкидували своїх дітей чужим людям. Що ся догма зложилась у д. Шейковського не індуктивно, на основі досліду фактів, а власне апріорно, під впливом якогось фальшивого націоналістичного самолюбства, на се натякає він сам словами «оскільки я знаю», скромно поставленими після категоричного загального суду. Що обсяг знання д. Шейковського не був обов'язковий для Шевченка, се розуміється само собою, і власне Шевченкова п о в і с т ь про наймичку показує, що обсяг той в тім пункті був ширший, ніж у Шейковського, що Шевченко знав, а може, й бачив таке, чого не знав д. Шейковський. Що Шевченко в своїй поемі і в повісті розповідає про факт рідкий, се нічого не значить; усі найзнаменитіші твори всесвітньої літератури чинять те саме, і ніколи ніякий поет не мав претензії, щоб те, що він оповідає як факт одиничний, прикладано до цілого народу. Адже цілий народ не підкидає своїх дітей чужим людям, так само як не вбиває Полонія за тапетовою стіною, не скаче до гробу Офелії, не під'юджує Отелло до скаженої заздрості, не викликає духа землі, як Фауст, не пристає до вандруючих акторів, як Вільгельм Майстер, ані не мститься за смерть Патрокла так, як Ахілл. Поети все і всюди показують нам одиничні факти, а носителями їх являються незвичайні, виїмкові люди. Значить, ціль поетів не є така, щоби їх твори давали можність кому-небудь виробити собі суд о цілім народі. Та проте є й зерно правди в помилці д. Шейковського. Справді, всі великі поети, хоч виводять перед нами незвичайних людей, оповідають незвичайні факти, то все-таки дають знаменитий матеріал до характеристики того народу, серед котрого живуть, і того часу, в котрім і для котрого працюють. Адже ж чуття, змагання, хід думок, обсяг виображень їх поетичних персонажів м у с я т ь обертатися в рамках чуття, змагань, думок і виображень того народу і того часу, в котрім живуть автори, н е м о ж у т ь вискакувати поза ті рамки, як ніхто не може вискочити зі своєї власної шкури. Чим вище розвинений, чим геніальніший поет, тим ясніше в його творах з-поза шкаралущі случайних форм, часових і місцевих подробиць виступає загальнолюдський, безсмертний зміст чуття, змагань і ідеалів, спільних усім людям, що живуть в кождій живій душі, коли не повно, то хоч в зав'язку. Се виясню є нам ту загадку, для чого ті твори, хоч оповідають про факти

далекі та виїмкові, хоч малюють людей видуманих і незвичайних, проте раз у раз хапають нас за душу, ворушать в ній найглибші чуття, здобувають собі наше неослабне вподобання. Вони ясно, пластично, сильно висказують те, що в нашій душі ворушиться неясно і слабо, вони, так сказати, розширюють обсяг нашого духовного життя, збільшують скарб нашого досвіду в сфері найкоштовнішій, в сфері чуття.

Та дивлячись із сеї точки на «Наймичку» Шевченка, ми мусимо сказати, що вона вповні підходить під вимоги такого перворядного, безсмертного твору поетичного. Те місцеве і часове, котре ми назвали шкаралущею, в ній зведене до minimum[1], та щиро людський зміст її дуже багатий. І той щиро людський зміст є заразом вповні український. Всі оті люди, що живуть у поемі і котрим однаково спочувати мусить чи поляк, чи німець, чи француз,— вони українці, думають і чують по-українськи. Се й є великий тріумф штуки — в партикулярному, частковому, случайному показувати загальне, вічне і безсмертне.

Д[обродій] Шейковський уважає «Наймичку» «виплодом не нашого грунту». Сі слова можуть мати двояке значення: таке, що відносини, змальовані в поемі,—не українські, або й таке, що сюжет поеми прямо позичений Шевченком із якого чужого взірця. Щодо першого значення, ми вказали вже на те, що повість про наймичку, написана з таким ярким місцевим колоритом і з такими багатими подробицями, може вважатися подекуди документом до оправдання поеми. Щодо другої можливості, то я не вмів би сказати, який твір чужих літератур міг би був навіяти Шевченкові сей сюжет[2]. Саможертва матері для добра дитини,

---

[1] До найменшого, до найнижчого ступеня *(лат.)*. — *Ред.*

[2] Думаю, що нема тут потреби широко розбирати того зближення, яке робить Петров («Очерки ист[ории] украинской литературы XIX стол.», стор. 363) між поемою Шевченка а романсою Пушкіна «Под вечер осени ненастной», в котрій дівчина, що стала матір'ю, не придбавши легального мужа, блукає нічю по «пустынных местах», говорить довгу і повну фальшивого трагізму промову до своєї дитини, що в будущині ввижається їй як правдивий російський байроніст («несчастный! будешь грустной думой томиться меж других детей... Повсюду странник одинокий, всегда судьбу свою кляня» і т. д.), а вкінці підкидає свою дитину на поріг якоїсь хатки під лісом. В тій романсі ми не бачимо нічогісінько похожого на Шевченкову поему, окрім аналогії самого факту підкинення дитини. Ну, та сього факту Шевченко не потребував позичати у Пушкіна, бо і в Петербурзі, і на Україні таких фактів довкола нього діялись тисячі. Що в спо-

до котрої вона за життя навіть признатися не сміє,— сюжет дуже оригінальний і в інших літературах, здається, не оброблюваний. Одиноку, хоч дуже далеку, аналогію представляє псевдошекспірівська драма «The prodigal of London» (Лондонський марнотратник), в котрій батько, вертаючи по довгих літах із чужини, стає за слугу у свого марнотратного сина, щоби пізнати і випробувати його характер. Драма ся в XVIII віці була дуже люблена в Англії, при кінці XVIII в. була перекладена Ешенбургом* на німецьку мову і дуже сподобалась Лессінгові, котрий хотів переробити її і виставити на сцені ((гл[яди] E r i c h S c h m i d t*, Lessing, II, 762). Чи була ся драма перекладена на російське — не знаю, та не думаю, щоб Шевченко знав її і щоб вона могла піддати йому сюжет «Наймички». За самостійністю Шевченкової концепції промовляє ще й те, що «Наймичка» своєю темою дуже тісно в'яжеться з «Катериною», а порівняння поеми з повістю про наймичку зв'язок сей робить ще виразнішим. На підставі сього порівняння ми можемо сконстатувати, що обі поеми мають спільне тло суспільне — деморалізацію і руїну патріархального сімейного життя через солдатчину: «Катерина» прямо основана на тім тлі,— в поемі «Наймичка» воно затерте, та в повісті виступає дуже ярко. На сьому спільному тлі виступають дві героїні, що маються одна до другої, як огонь до води. Катерина — натура проста, палка, вразлива, сангвінічна; ошукана москалем, відіпхнута, у своїм тяжкім горі вона думає тільки о собі, покидає дитину на шляху, а сама шукає на своє горе ліку — одинокого, який їй лишився,— в воді під льодом. Наймичка — натура безмірно глибша, чуття у неї не тільки живе, але сильне та високе, любов до дитини така могуча, що перемагає все інше, заслонює перед нею весь світ, заставляє забути про себе саму, віддати все своє життя не для хвилевої покути,

---

собі представлення того факту, який, впрочім, є тільки зав'язком поеми, Шевченко є зовсім незалежний від Пушкіна, се видно вже хоч би й з того, що самого моменту підкинення дитини покриткою Шевченко своїм звичаєм, обминаючи такі хвилі різких конфліктів і боротьби душевної, з о в с і м н е з м а л ю в а в. А зі зв'язку поеми бачимо, що Шевченкова героїня підкинула свою дитину не вночі, а в полудне, не восени, а літом, не під убогу хатчину, а власне під хутір заможних та бездітних людей. Хіба схочемо в тім вбачати вплив Пушкіна на Шевченка в сьому випадку, що Шевченко с т а р а в с я обробити сю тему з о в с і м в і д м і н н о в і д Пушкіна.

але для довгої жертви на користь своєї дитини. Змалювання такої постаті з такою вірністю і правдою, з такою чарівною простотою і натуральністю, без ходульності і фальшивого пафосу, без мелодраматичних сцен (коли не згадувати про дві малесенькі хибні рисочки, такі як остатніх 6 рядків гл. IV і «земля задрижала» при кінці поеми), як се зробив Шевченко, належить до найбільших тріумфів правдивої штуки і мусить уважатися за найкращий доказ великої геніальності Шевченка.

КОНКУРС «ЗОРІ»

Розвій новелістики у сусідніх народів, де вона раз у раз шукає нових форм, захапує нові сфери життя, опановує нові теми, пробує всяких тонів і ставить собі щораз то вищі цілі, дуже слабо відбивається в нашій новішій новелістиці. Продукція новелістична у нас слаба та в додатку порушується утертими дорогами, творить після даних взірців, звичайно не досягаючи артистичного викінчення і ширини погляду тих взірців. Бажання оживити сю продукцію, попхнути її до ширшого розвою спонукало виділ Наук[ового] тов[ариства] ім. Шевченка* і редакцію «Зорі» розписати конкурс літературний і визначити три премії за найкращі оригінальні новели. Хоч і як скромні були ті премії, то все-таки можна сказати, що вони хоч в одній часті відповіли намірам виділу: на конкурс надіслано десять творів, між котрими находяться речі замітні, що подають гарну надію на дальший розвій сього роду літератури на нашім грунті.

Комісія, упрошена виділом Наук[ового] тов[ариства] ім. Шевченка і редакцією «Зорі» до оцінки творів, надісланих на конкурс, складалася первісно з проф. Білецького, д-ра Ол. Колесси і д-ра Ів. Франка. Та коли д-р Колесса задля браку часу не міг прийняти порученої йому функції, на його місце упрошено членом комісії директора К. Паньківського*. Члени комісії, прочитавши твори, надіслані на конкурс, поперед усього виділили з них три, котрі з таких чи інших причин не відповідали вимогам конкурсу, а именно повість «О л ю н ь к у» і повість «К н я з ь Р о м а н Г а л и ц ь к и й» задля їх об'єму і задля того, що яко повісті, значить — малюнки ширшого закрою, вони не відповідали першому услів'ю конкурсу, що о премію убігатися

можуть тільки новели. З тої самої причини не підходила під услів'я конкурсу також поема «С и р о т а О к с а н а». Перед рішенням конкурсу цофнув інший автор, д. Лукіянович*, дві свої новели, прислані на конкурс: «З ї ї д н е в н и к а» і «П е р ш а з а̀ п о в і д ь ц е р к о в н а», котрі ввійшли в опубліковану вже збірку його оповідань. Крім тих трьох творів, комісія прочитала всі інші і по кількаразових нарадах, на котрих пильно розбирано добрі прикмети і хиби конкурсових творів, згодилася ось на який осуд.

За найліпший з надісланих творів признано повість «О л ю н ь к а». Є се обширне оповідання, взяте з життя нашої ходачкової шляхти Самбірського повіту. Зміст його— сумна історія дівчини-сироти, дідички гарного селянського маєтку, котра, проте, під опікою шляхетських традицій, фамілійних і інших зглядів пропадає марно після життя, повного горя і занедбання. Хоча тема повісті не нова, то все-таки суспільна сфера, в котрій відбувається дія повісті, змальована уперше в нашій белетристиці так докладно і всесторонньо. Автор знає добре те життя і тих людей, про котрих пише, не таїть ані їх добрих, ані лихих боків, і коли де можна би йому закинути певну пристороннність, то хіба в малюванні жінок-шляхтянок, котрі у нього виходять енергічними, та без серця, а то й просто без совісті. З головною дією повісті в'яжуться більше або менше тісно поодинокі епізоди, з котрих деякі, як, напр., «шляхетська комісія» над конокрадом, зловленим на гарячім учинку, як повінь і розлив Дністра і т. і., змальовані справді помайстерськи. Коли ще додати, що мова повісті — чиста і добірна, та без афектації, без вишуканих провінціалізмів та неологізмів, і коли зважити, що автор її, д-р Андрій Чайковський*, тільки недавно виступив на поле літературне і дав уже пізнатися кількома замітними оповіданнями, друкованими в фейлетонах «Діла» і в виданнях «Просвіти»*, то буде ясно, для чого комісія згодилася, ставлячи сю повість поза конкурсом, признати її найціннішим надбанням теперішнього конкурсу і поручити не тільки надрукувати її в «Зорі», але по можності наділити її премією, рівнозначною з першою премією сього конкурсу.

З-поміж новел, присланих на конкурс*, комісія признала найкращою новелу «Х а т к а в б а л ц і». Є се оповідання, котре вповні підходить під вимоги конкурсу як по своєму об'єму, так і по своїй формі літературній. Зміст

його взятий із життя селян Лівобережної, степової України і виявляє в тісній рамці новели антагонізм між багатим хуторянином і вбогим халупником, з одного боку, між кастовою заскорузлістю та егоїзмом а силою молодої любові та гуманності — з другого боку, даючи побіду тій остатній над усіма підходами першої і мотивуючи ту побіду не тільки припадковим випливом елементарної катастрофи, але й глибоким поворотом в душі самого героя. Оповідання написане по-майстерськи, прекрасною мовою, з повним опанованням предмета, гармонійно з погляду на рівномірність і тісний зв'язок поодиноких епізодів. Хибами його можна вважати пересадну ідеалізацію в деяких сценах (сон парубка і дівчини в самотній хатці) та мелодраматичність головного ефекту (повінь, справлена розривом греблі, і плавання молодят на вербовій колоді), та хиби ті викупляються майстерством композиції і стилю, так що оповідання се (автором його є д. Василь Чайченко) комісія признала згідно вартим першої нагороди.

На другім місці комісія признала можливим поставити дві новели, а іменно: «З а д л я з а г а л ь н о г о д о б р а» і « В е с н я н і б у р і». Обі сі новели майже рівні собі щодо загальної стійності, вирівнюються з погляду на свої добрі боки і на свої хиби. Та з причин, котрі зараз будуть вияснені, комісія признала відповідним присудити другу премію новелі «В е с н я н і б у р і» (автор О. Маковей), а третю — «З а д л я з а г а л ь н о г о д о б р а» (автор М.Коцюбинський).

Тема новели «Весняні бурі» взята з життя галицько-руської гімназіальної молодежі і доторкається справи вельми живої і важної — національного виховання тої молодежі, котре при пануючій тепер шкільній системі не може найти собі місця в рамках обов'язуючої програми і мусить від часу до часу прибігати до форм так примітивних та недогідних, як тайні зв'язки, сходини і товариства. На головнім герої своєї новели автор показує, як бідний мужицький син, добиваючись вищої освіти, веде перед і в тих позашкільних змаганнях кращої часті молодежі. Він показує нам свого героя в хвилі, коли всі сили душі розбуджуються, коли особливо молода розумова сила, заким заговорить ще сила чуття, домагається для себе простору і волі. Відносини вчительства до учеників змальовані дуже рельєфно на трьох репрезентантах шкільництва: професорі математики, котрий бачить в учениках тільки більше або менше

податливий матеріал для своїх експериментів, далі професорі руської мови і літератури, в котрого особі немногими та майстерними рисами автор змалював нам вельми симпатичний образ учителя-батька, приятеля і опікуна молодежі, і вкінці директорі, чоловіці добрім та змушенім підлягати різнорідним впливам, що каламутять тихе плесо нашого шкільництва. При такім багатстві змісту, сконцентрованого в тісній рамці новели, «Весняні бурі» відзначуються мовою гарною і чистою, простотою композиції, легким та невимушеним стилем. До хиб сього твору треба зачислити певну сухість в представленні, певну тісноту горизонту, так що оповідання в цілості не робить такого враження, яке би повинно робити при такій живій темі.

Оповідання «З а д л я з а г а л ь н о г о д о б р а» свідчить про талант ширший, міцніший і свобідніше розвитий, ніж у д. Маковея. Темою його є війна з філоксерою, яку отсе звиш 15 літ веде російське правління в Бессарабії і в котрій видну участь від самого початку взяли деякі українці (проф. Погибка* з Одеси, а в остатніх роках і сам автор оповідання — М. Коцюбинський). Оповідання се веде нас на грунт новий і досі неторканий нашою белетристикою, малює (і додамо, малює розкішними фарбами) життя селян-молдаван бессарабських, малює далі, може, трохи пересадно чорно, ту катастрофу, якою для тих селян являється урядова війна з філоксерою, т. є. вирубування і паління виноградників і затруювання їх коріння, зараженого філоксерою. Сцени з життя молдаван в оповіданні змальовані дуже гарно, а такі малюнки, як поїздка хазяїна з жінкою і дітьми на виноградник, як паління вирубаних виноградників і розпука жінки хазяїна, назавсігди врізуються в пам'ять читача — так вони ярко і пластично змальовані автором. Та зате оповідання має деякі важні хиби. Воно трохи розтягнене; кінець його (смерть хазяйки) являється припадковим і неумотивованим; тенденція трохи занадто публіцистична і до повісті слабо пришпилена, група інтелігентів «докторів від виноградників» (трохи чи не українців?) змальована дуже слабо і блідо, а то й зовсім несимпатично. Мова у Коцюбинського гарна, техніка писательська вироблена більше, ніж у д. Маковея, і комісія тільки з огляду на те, що основа новели д. Маковея ближча нам і більш займаюча для наших читачів, ухвалила поставити оповідання д. Коцюбинського на третім місці.

З інших оповідань, що були предметом нарад комісії,

вирізняється особливо оповідання «Г р а д о б у р» (автор Мокій Євдокієвич* — псевдонім). З огляду на оригінальність теми, бистроту обсервації народного життя, пластику представлення деяких подробиць і яркість малюнка оповідання се вирізнюється між усіма творами сього конкурсу. Автор — талант незвичайний і сильний, жаль тільки, що невироблений. В його оповіданні нема нічого шаблонового, конвенціонального, перейнятого від других — усе своє в добрім і лихім напрямі. Показано тут мужика, побитого, кривдженого і не находячого правди. Горівка, домашні і сусідські гризоти, вкінці вплив читання всяких божественних та апокрифічних творів і загальна темнота окруження доводять його до божевілля. Сцена, як мужики з усього села збігаються дивитися на божевільного і «давати йому раду», описана дуже гарно, хоч, може, трохи пересадно ярко. Одужавши трохи з нападу божевілля, сей мужик в часі надходячої градової бурі почуває в собі надприродну силу, біжить на горб за селом, кидається під хрест і «бореться» з бурею, поки вкінці не удається йому прогнати її. І відтепер він стає справжнім, фаховим градобуром. Коли б не сей кінець, котрий може насунути думку, що автор пише се на серйо, і коли б взагалі писательська техніка і почуття міри естетичної у автора були більше вироблені, оповідання се можна б було признати одним з найліпших із усього, що надіслано на сей конкурс. Так як є, воно не надається до друку, та комісія згідно признала, що в авторі його ми маємо чималий талант, котрий повинен всіх сил доложити, щоби розвитися якнайкраще.

В оповіданні «Б о б о» (автор Мирон Кордуба*) комісія бачить гарну як на початкуючого автора працю. Видно там добру знайомість життя, а тип сім'ї «попа-аристократа» виведений досить вірно і пластично. Оповідання се, з деякими поправками, може бути надруковане.

Менше вдоволило комісію оповідання «З о л о т е с е р ц е» (автор Євгенія Ярошинська). Помимо певної вправи писательської оповідання робить враження твору шаблонового, писаного після взірців німецьких новел з кримінальною підкладкою. Впрочім написане воно безпретенсіонально і гарною мовою і не являє таких хиб, котрі б були перешкодою до його опублікування.

LUX IN TENEBRIS

«Lux in tenebris»[1]. Під таким дуже претенціозним заголовком вийшла недавно збірка українських віршів, написаних паном Василем Щуратом, письменником талановитим, що неабияк прислужився українській літературі чудовим перекладом старофранцузької епопеї «Пісня про Роланда». Ця збірка, крім невеликої кількості ліричних пісень, містить кілька більших епічних творів, а саме легенди про короля Аггія, про першого музиканта Юбала, легенду про щасливу людину і тому подібне.

Вірші п. Щурата відзначаються не тільки прекрасною і чистою українською мовою, але і старанним опрацюванням форми. Орфоепія місцями досить художня. Взагалі в особі Щурата можна вітати чудовий поетичний талант.

---

[1] Світло в темряві *(лат.)*. — *Ред.*

З НОВОЇ ЧЕСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

«Magdalena», napsal I. S. Machar. V Praze, 1894

Й. С. Махар* належить, без сумніву, до чільних поетів чеських новішої доби з погляду на свій талант. Та він займає в чеській літературі особливе місце ще й з іншого погляду, а власне яко провідник т[ак] зв[аного] наймолодшого покоління, що силкується йти слідом західноєвропейської нової школи, котра, по її власному поняттю, має замінити віджившийся реалізм. Ся нова школа, що у Франції виросла як один конар могучого дуба — натуралізму, та з часом, розвиваючи і поглиблюючи психологічний аналіз, доходила до спіритуалізму, неокатолицизму та містики, в Німеччині постала зразу під окликом натуралізму та соціалізму, та, розвиваючися під впливом росіян (Достоєвського та Толстого) і скандінавців (Ібсена, Гарборга*, Драхмана*), вдалася більше в філософію та підпала впливові талановитого філософа-індивідуаліста Ніцше, котрий своєю критикою дійшов до духового і суспільного нігілізму. Отся поетична школа, котрої основною ціхою є нервове роздразнення, невдоволення з окружаючих обставин і почуття власної безсильності та безцільності існування, слабо якось приймається на чеськім грунті; чеський темперамент, сангвінічний, повнокровний та енергічний, склонний розвиватися радше вшир, ніж вглибину, нерадо забігає в темні лабіринти психологічних тонкостей, не любить ритися у власнім нутрі та філософствувати над «вічними» і нерозрішимими загадками буття, коли довкола кипить голосне, рухливе національне життя, йде на тисячних полях палка культурна робота. Оттим-то поняття «чеський декадент» являється нам якоюсь contradictio in adjecto[1], а коли сьогодні

---

[1] Суперечливістю у визначенні *(лат.)*. — *Ред.*

говорять, що Махар є не тільки сам «модерніст», але надто й голова та проводир чеських «модерністів», то мені завсігди ввижається тут тільки модна етикетка, під котрою треба шукати властивих, питомих прикмет таланту Махара і його талановитих або й безталанних молодших товаришів.

Розбір поеми «Magdalena», остатнього і, мабуть, найдозрілішого твору Махара, переконує нас о тім. Думаю, що й для нашої громади розбір сей буде не без інтересу, бо дасть їй пізнати, якими темами займаються сучасні чеські поети і в який спосіб їх оброблюють.

«Magdalena», як читаємо в заголовку, уперве нашкіцована була автором ще в р. 1887; без сумніву, до того часу відносяться ті політичні і полемічні уступи, що надають поемі ширше, історичне значення. Викінчена була «Magdalena» тільки в 1893 році; тоді ж автор почав було друкувати її в радикальнім журналі «Nove proudy», поки нагінка за так званою Омладіною*, виїмковий стан у Празі і урядова круціата против радикальної преси не зробили кінця й «Novym proudom». Таким способом Махарова поема вийшла в світ тільки 1894 р. Є се маленька, елегантна книжечка з рисунком на обложці, що показує елегантну молоду панночку з сигаретою в устах; сидячи вдивляється вона в труп'ячу голову, котру держить в руці прямо свого лиця. Отсе й є символічно змальована героїня поеми — Магдалена, що кається своїх гріхів і думає о смерті. Вже з сього рисунка, з пози панночки, з сигарети в її устах, з кокетливо зачесаного волосся і рук, голих повище ліктів, можна зміркувати, яких гріхів кається ота Магдалена, якого розбору ся героїня.

Поема розпочинається прекрасним описом літнього вечора в Празі. Опис сей, важний для характеристики автора, пробую передати тут нашою мовою, що заразом дасть мені змогу показати читачам віршову форму оригіналу.

День — субота. Місяць — май.
Час — чверть шостої години.
День жаркий на схилку сонця
Вперве з глибини мов дише.
Щось вогке пройшло в повітрі;
Різні запахи сильніше
Пронеслись по вулицях
Скривлених, вузьких, коротких.
Замкнені крами бідашні
Богомільних жидовинів,

Та кипнть життя гаряче
Вколо них бурливнм тактом.
Пестрий тлум людей вирує,
Гомоннть, смієсь, жартує:
Ось робітники з виплати
Йдуть в забруканих убраннях,
Ось вояки, волоцюги,
Там — швачки — лице пожовкле,
Гривка зчесана над очі;
Слуги гуторять крикливо
Коло студні, старші жони —
На руках блідонькі діти —
Край дверей ось поставали,
Щось говорять острим тоном;
Із шинків приземних світла
Б'ють потоки, та тамують
Їх червонії заслони;
Десь гармоніка заграла —
Б'є, бурлить життя кипуче.

Осьма вибила... Гук дзвонів
Понад Прагою розлягся...
Гармонійні, повні тони
Западають в гамір той.
Миг врочистий. З гирл спіжевих
Над тим згаслим скварним днем,
Над тим морем криш червоних,
Над тнм лісом різних веж,
Над тим змроком, що спливає
В лабіринт вулиць крутих,
Над тим всім, що в них клубиться,
Над утіхами марними,
Жалем, гордощамн, горем,
Сваром, брехнями й любов'ю,
Над хитким тим і нікчемним,
Ефемерним людським «я»
Б'є кудись в небес склепіння
Розгук: Ave Maria!

Се не одинокий велично прекрасний, а при тім наскрізь реальний, далекий від утертої фразеології, реалістичний опис в поемі Махара. Я високо ціню ті описи: в них талант автора виблискує в цілій силі і мені здається, що власне вони, порозкидані в поемі як мильові стовпи, найліпше вказують дорогу, куди б його талантові далі прямувати.

Та після сеї прелюдії автор вводить нас в дім продажної любові, де герой поеми, зблязований чеський панич, пізнає героїню, одну з тих дівчат, котрі Махар характеризує ось якими вдатними словами:

Входять постаті дівочі
В пестрих, фантастичних строях;

Смілий зір очей блискучих,
Грудь білієсь незакрита,
Острі пахощі, пухкії
Голі рамена й литки —
Се банкротниці чуття,
Що в ігорні світа грають
О шмат хліба; усміх, жарти,
Молодість, краса є нині —
Завтра інша карта впаде
І все програно навіки...

Люсі одна не подібна до них, одна між тими Венерами пригадує гетівську Гретхен. Панич вдається з нею в розмову зразу о байдужних предметах, а далі починає її моралізувати:

«Ну, скажіте, як се сталось,
Що з так чистою душею,
З тими ясними очима
Ви запали в сюю яму?
Чи ж не було вам де в світі
Місця іншого?» —
«Мій боже! —
Усміхнулась.— Ви не перший,
Що мене про се питає.
Легко нам тут очутиться:
І сама не знаєш, як.
Гарне личко, трохи горя —
А сей світ для нас неначе
Та похилена площінь:
Крок один — і вже ти в ямі.
І не раз я так міркую,
Що, мабуть, закон се вічний,
Що для декого немає
Місця, лиш ось тут внизу».

На упімнення панича, щоб подумала про своє будуще, Люсі відповідає, що про се не стоїть думати. Коли їй все обридне, для неї один кінець.

Думається, що колись
У таку важку хвилину
Мушу вийти з сього дому,
Мушу шибнуть як стріла
Геть по вулицях відлюдних
Вниз до річки... Се та точка,
Відки на життя своє,
На будуще я дивлюся.
Коб лиш не той страх, що завше
На сю мисль мене проймає!
Та вода страшна, холодна,
Зеленава, гу!..

Звільна панич почуває для Люсі якесь живіше чуття. Він не то, щоб любив її; він любить в ній предмет, на котрім виявляється його моральна вищість, і він постановляє вирвати її з того огидного життя. Знає її історію. Батько був народним учителем, мати відумерла її вчасно, батько розпився, грав в карти, його прогнали і обоє пішли до Праги. Тут Люсі пробувала жити чесним заробітком: була гувернанткою, склеповою панною, та батько відбирав від неї все зароблене, аж вкінці сам нараяв їй отсей рід заробітку. Се ще утверджує Юрія — так зветься панич — в його постанові. У нього є стара тітка, котрій хоче віддати Люсі в опіку. Вона прийме її як свою дитину. На се Люсі не находить слів подяки, тільки з слізьми цілує руку Юрія. Сей платить за неї якусь суму хазяйці, котра бажає дівчині всього доброго.

Ну, так з богом, серце Люсі,
З богом, милая голубко!
Та тямуйте: як в сім світі
Зробиться вам якось дивно —
Мій дім все для вас отвертий.

Під сими зловіщими словами Люсі рука об руку з Юрієм покидає поганий дім.

Отсе зав'язка поеми. Те, що йде, се звичайна та глибоко трагічна історія бідної упавшої дівчини, котра силкується вернути назад, до чесного життя, та котру безсердечно, немилосердно спихає з неї те буржуазне товариство, до котрого вона замішалася, хоча само се товариство наскріз!, мов старе залізо ржею, прожерте фарисейством, брехнею, гіпокризією та розпустою. Махар малює нам широкими розмахами пензля се товариство, і малюнок його подобає на гірку, криваву сатиру. Та будемо держатися порядку оповідання.

Стара Юрієва тітка, щира людина, приймає Люсі як своє дитя. Всі зостанки невигаслого чуття вона переносить на ту скромну, тиху дівчину, що, покинувши поганий дім, відразу немов переродилася. Може, се й не зовсім правдоподібно; автор, в усякім разі, облегшив собі тут задачу, так що його Люсі похожа трохи на Соню в романі Достоєвського «Преступление и наказание», тільки без того глибокого трагізму, яким обілляв Достоєвський свій високий твір. Люсі натомість швидко переконується, що Юрій не то що далеко не ідеальний чоловік, а звичайнісінький панич, у котрого в голові досить пусто, а в серці холодно.

Лиш одно її бентежить:
Юрій. Бачиться з ним рідко,
Хвильку вранці, при обіді,
Часом ввечір. Все при ньому
Чуєсь якось несвобідна,
Чимраз ліпше зна його
Ту сухую порожнечу.
Прикрий їй його той дотеп,
Що так гордо ним пишаєсь;
Зближуючись к иьому, чуе
Пахощі, котрі чувала
В своїм давнім гидкім стані.
Але аж кипить в ній все,
Скоро він беззглядним тоном
Мовить до старої тітки.
В злості верглась би на нього,
Била б люто п'ястуками,
Задушила б, мов кота.

Здавалось би, що життя Люсі в тій тихій і будь-що-будь зносній атмосфері уложиться добре, минуле забудеться. Так ні. Батько її, довідавшися від хазяйки поганого дому, де поділася його дочка, добирається до неї. Дарма сторож відправляє його три рази; старий п'яниця розповідає сторожеві все про свою дочку. Сторож з великим моральним обуренням іде до старої тітки, що разом з Люсі сидить занята ручною роботою. Оповідає про свою стрічу.

«Прошу паиі!
Гарних речей я сьогодні
Тут довідавсь! Ганьба, підступ,
Непростимий гріх, якого
Допустивсь на ясній пані
Наш панич! Такого гостя
В чесний дім ввести! Все знаю!»
Від сих слів стара поблідла.
«Годі, годі вже! Ні слова!» —
«Се ж непотрібка!» — рік сторож.
«Годі! Годі! Ні словечка!» —
«Я о пані честь лиш дбаю».—
«Геть!» — і вся тремтячи з гніву,
Як ні раз її не бачив,
Тупнула стара о землю.
«Та мені байдуже», — буркнув
Ображений сторож дому
За дверима.

Та в відплату за те він за хвильку впустив до покою батька Люсі.

Озирнувсь, в очах мутних
Блисла радість, і на Люсі

Зір спинився. Він вклонився
Тітці. «Вибач, ясна пані,
Зве мя тут святее право,
Право батька сеї панни!»
І на Люсі театрально
Показав: «Моя дитина!»

Входить Юрій. П'яниця ставиться до нього остро.

«Я отець е сеї панни,
А ви, пане, певно є
Той велико смілий лицар,
Що її відваживсь вирвать
З-під батьківської опіки!..» —
«Ну, опіка!» — буркнув люто
Юрій.
«Так, опіка! — мовив
Патетично пиячина.—
Не однакий, панцю, погляд
На життя в нас. Що е честь?
Слово, вітер. Та до речі!
Я колись бував учитель —
Так, учитель, панцю! Вам
Дивно се? А що я нині?
Часто доля потолочить
Чоловіка... Та прав своїх
Я столочити не дам!
До дочки я маю право,
Параграфи всі за мною»...
«Ну, ну, годі!» — супокійно
Усміхаючись з докором
Перебив його річ Юрій.
Виняв портмоне і щось там
Пиячині в руку втис.
Подобрівши, посмирнівши
Сей аж цмок його у руку.
«Пане, ви є чесний муж,
Спочуваєте нам, бідним!»
Бас його тремтить у горлі,
Щоб подяки тон прибрати.
«Вам я ввірюю дочку,
Мое щастя, Антігону*,
В моїм горі. Ви, мій пане,
Вміли оцінить її...
Люсі, пам'ятай, дитино,
Сю батьківську добру раду:
Сих добродіїв шануй!..
А позвольте (знов до Юр'я),
Щоб я смів часом прийти».
З хитрим півшептом до нього
Голову він нахилив:
«Кров буйна в моєї доні,
Та вітцівськая повага

Удержить її в границях...»
Юрій двері відчинив;
Ще струснув його рукою.
Добрий батько поклонився
Старшій пані, жартобливо
Погрозив дочці — і вийшов.

Такі сцени вичерпали терпливість Юрія. Власне перед тим у клубі він із-за Люсі розсварився зі своїми знайомими, назвав їх дармоїдами, дурнями, людьми без честі і рішився покинути Прагу та разом з тіткою і Люсі виїхати до свого маєтку, до невеличкого провінціального місточка. Сю постанову він і виконує як стій. Тут знов автор малює гарний пейзаж, надиханий лірикою власних споминів.

Вколо мене гомін Відня,
Гук коліс, розмови, тупіт,
Гуркотить трамвай та дзеинька,—
А я бачу ген далеко
Шлях один. Веде він з Праги.
Пас широкий, повний пилу
Тягиесь морем піль зелених,
Раз пнесь в гору, то йде вниз,
Тут колує, там прямує,
Мов шмат полотна довжезний
Тягнесь, тягнесь, аж на краю
Обрію очам являєсь
Мов вузенька сіра стяжка...
Ось стовпи телеграфічні
Монотонно так бренять...
Хруск возів, що тут по шутрі
Важко котяться поволі,
Роздається геть широко...
Бачу, як спішить тим шляхом
Хлопчик — от щасливий хлопець,
Йде додому на вакації!
Ряд тужливих днів за ним,
Перед ним сім неділь втіхи!
Хлопець з радості аж сплакав,
Бачачи блискучі бані
На церковних звісних вежах...
Знаю се лице! Ах, бачу
На блідій сій фотографії —
Се мої шістнадцять літ!

Жаль, що не можу подати читачам цілого, дуже гарного опису дороги, котру проїжджають Махарові герої. Та ось вони заїхали до місточка, цілі їх подорожі. Приїзд молодого панича, його тітки і незнайомої панни зробив у місточку незвичайне враження.

Мій читатель, чи дививсь ти
На життя у муравлиську?
Ся філістерська голота —
Справжнії маломіщане.
Всі знайомі між собою,
Кождий має труд свій денний.
Вийде вранці, стріне друга,
Вусами мац-мац по собі,
Один другому мов шепче,
Що йому сю ніч приснилось,
Дрібні сплетні, новинки.
І всяк далі своїм шляхом,
А там з іншим знов спіткаєсь,
Знов постоїть, побалака.
І знов далі! Всі вже знають
Кождий карб на тілі друга,
Кождий кут його нутра,
Все минулее його,—
А все ж звичка якась люба
Пре їх знов балакать разом
Все о тім, о тім самім
Нині, що і вчора й завтра.
А при тім і діло роблять
Якось мляво, наче щось
Маловажне; вечором
Знов вертають в муравлисько,
І знов в кождій клітці, ямці
В купі по два, три, чотири
Аж під темну ніч стоять
В безконечнім розговорі.
А той рух, як щось иове,
Між них впаде!.. Мов безумні
Підбігають, зазирають
Та лишають денну працю...
Судорожная цікавість
У їх вусиках тремтить.
Тут збіжаться, дебатують,
Відважніші на той предмет
Кидаються, оглядають,
Обстукочуть з всіх бокіь,
І спішать назад до гурту,
Аж трясуться головки...

Такою відважнішою мурашкою є пані бурмістрова місточка. Вона перша робить візиту тітці Юрія, розповідає їй усякії, звісно, самі огидливі новинки про своїх знайомих сусідів, але не може вивідатися, хто така ота Люсі. «Товариство» в місточку, бажаючи придивитися ближче незнайомій панночці, устроює прогулку до поблизького ліска над Лабою. Автор в довшій та вельми гарній дегресії характеризує життя маломіських панночок.

Жовтокосі, синьоокі
Доиечки патриціїв
Йдуть щасливі. Ся прогулка —
Для них празник. Кождий дотеп,
Кождий найглупіший висказ
Їх кавалерів приемних
Покрива їх вдячний сміх,
В їх пустім, мілкім житті
День отсей — нова епоха;
Будуть згадувать про нього
Ось як: То було в два тижні
Після тої-то прогулки —
І так далі. Бідні ви,
Наші панночки-міщанки!
До штирнадцятого року
В коротеньких спідничках,
З чесаним назад волоссям
Сидите в шкільних лавках
Свого міста. Потім шлють вас
По-старому десь до Закуп
До якихсь сестер набожних...
Вже к різдву матуся ваша
Всім показує чистенько
Писане «благожеланіе»
Чистою німеччиною,
А сама в утіх аж плаче.
Там живе два роки доня,
Відтам вже вертає в довгій
Старомодній сукні, волос
Розчесаний над чолом,
А дві коси ззаду висять.
Очі все у землю клонить,—
Є й знання в головці дрібка...
Зараз їх щаслива мати
В світ веде. Йдуть до старости,
До бурмістра, до всіх радних,
До всіх тузів містових,
Донечка так тиха, скромна,
Мов фіалка. Мамця сяє:
Висловляється без хиби
Донечка в розмові з панством;
Від монахинь привезла
Образків святих копицю
За пильність і обичайність;
Дома все їй помагає
Прать, варить і прасувати,
Таткові на іменини
Потаємно вишиває
Різнобарвні пантофлі:
Пополудні так о п'ятій
З молитовником іде
Там за міст, до тої церкви,
І клячить у божім храмі
Все аж геть по всій відправі

Перед образом чудовним.
За чверть року, за півроку
Все те зміниться помалу:
Коси зникли; над чолом
Волос спереду підтятий,
Сукні шиті після модн;
Образки святі роздасть
Своячкам якимсь молодшим;
В храм лише в неділю ходить,
Та й і то лиш для звичаю;
Винайде приятельок,
Що то з ними до двох неділь
Заприсягне вічну приязнь,
А за місяць їх покине;
Має пам'ятник, де мусить
Все вписать, що їй лучиться.
Та ось чемний вчитель танців
Посвятив її в сю штуку,
І раз в рік вона до Праги
Їде з мамою в запусти
На студентський бал. Читає
Радо; щоб не призабути
Монастирськую науку,
Мама випише для неї
«Gartenlaube»; при лектурі
Часто плаче; Вернерову,
Гаймбургову пожирає,
Так як мамочка колись
Пожирала Марліттову,
Із поетів рідних любить
Тих, що зна...Яблонськнй*, Галек* —
Їх любовні вірші часто
Переписує в альбом
В золоченім переплеті.
Дві години денно шие
Шлюбную свою виправу,
Повна мрій і почуття;
А надвечір спацеруе
Ринком враз з приятельками,
Вилива свої бажання,
Свої мрії — та не всі;
Там на дні душі лежить
Все герой якийсь: барон,
Граф, вельможа, най хоч доктор.
Платоічно покохае
Сього, другого студента;
Від залицянок та штурмів
Маломіських донжуанів
Береже її — не мати,
Хоч як пильно ця пантруе —
Але вроджена її
Хитрість... Так літа минають.
В двадцятім четвертім році
Наші панночки-міщанки

В'януть. Знають се самі,
Сторонять від шуму, втіхи
В резигнації отрутій;
Ходять знов на набоженства;
Мов гадюки ті не люблять
Тих подруг своїх молодшнх,
Що цвітуть іще красою;
Їх язик, то пострах всьому
Місту... А коли матуся
Прозорлива і сама їм
Мужа винайде — пристануть,
Доня скромна проміняє
Всіх героїв своїх мрій
На простенького якогось,
Буденного буржуа,
Ще й щаслива, що минула
Зла судьба старої панни.
І жиє... Замовкло серце,
Та нараз почне стогнати.
Хвилю ще його гамуе,
А відтак у першу стрічну
Западню впада. Сумління
Не гризе її — всі інші
Поступають, бач, так само!
Впрочім, є вона прилична,
Взірцева хазяйка дому,
Лад держить, про мужа дбае
І діток хова так добре,
Як її ховала мати;
Звільна жиє, і все місто
Чтить її...
Ой, бідні ви,
Наші панночки-міщанки,
Давні любощі моеї
Молодечої весни,
Мої спомини поблідлі!

На тій прогулці Люсі в ліску стрічає бідного сухотника, студента, що живе в місточку, дожидаючи певної смерті. Кожде його слово дихає озлобленням на те «порядне» товариство, котре він знає наскрізь. Люсі зразу боїться слухати його, та пізніше, здибавши його в міськім саду, вдається з ним у розмову і чує в серці щиру симпатію до сього бідного, пропащого чоловіка.

Тим часом зла доля настигає її в особі батька, що, довідавшися про місце її пробування, приходить сюди пішки, голосно розповідає всім, хто така його дочка, і, розуміється, відразу піднімає против бідної дівчини цілу ватагу маломіських моралістів і моралісток — тих самих, що в інтимних розмовах між собою уміють розповідати одні про

других сотки найбрудніших історій. Особливо жінки і панни не находять слів обурення. Клекіт його йде по цілім місті. Юрій, що досі держав з партією пануючою, через се мусить перейти до опозиційної партії, що в ту пору власне почала піднімати голову під назвою партії молодочеської*.

Доктор Махар обширно і їдко малює боротьбу партії старочеської і молодочеської в 70-х роках на тлі того гнилого буржуазного життя в малім місточку. Коли маємо вірити поетові, то складові елементи обох партій майже нічим не різняться між собою. Особисті амбіції, криклива бляга — ось чого у молодочехів більше, ніж у старих: щирого дбання про народні інтереси, правдивої гуманності і чистоти у одних так само мало, як і у других. Що думка така не дуже далеко відбігла від правди, се доказують знамениті публіцистичні праці професора Масарика*, про котрі може нам ще прийдеться говорити. Широкий малюнок виборчої боротьби, агітації, зборів, промов на політичні теми заповнює другу половину поеми. Юрій кандидує на посла та рівночасно сватається на одній панночці з типу тих, які так їдко змалював поет в вищенаведенім уступі. Положення Люсі стається чимраз прикріше, особливо коли Юрієві провідники його власної, опозиційної партії ставлять яко умову — віддалити від себе оту дівчину, що компромітує його дім. Правда, він зразу гордо відповідає, що ніхто не має права вмішуватися в його хатні справи, але цинічні натяки і догадки його сопартійників, котрі ні за що не хочуть вірити, щоб він держав її дома як сестру, а не як щось інше, наводять його на думку справді поставити її в інше, понижуюче положення. Він хоче виконати сю думку, та чинить се в хвилі, коли Люсі вернула з похорону бідного студента-сухотника і була до глибини душі розворушена тим, що бачила. Вона відтручує його, та один погляд в лице Юрієві, опоганене гидкою жагою, показує їй, що в тім домі нема для неї більше місця. Вона як стій, не прощаючися ні з ким, виходить, покидає дім і місто і вертає до Праги тою самою дорогою, куди недавно їхала в таких рожевих надіях на нове, чисте життя. Ся піша подорож Люсі до Праги описана автором прекрасно. Доволікшися під ніч до Праги, Люсі спішить над Влтаву, щоби в її хвилях закінчити життя, та не находить відваги кинутись у воду і вертає назад до того поганого дому, з котрого не так давно була вийшла.

Отсе зміст Махарової поеми. Як бачимо, зміст простий, фабула не так-то й нова, та проте треба признати, що локальний колорит схоплений прекрасно і оповідання робить враження повної правдивості. Головна краса поеми — то пейзажі, в їх описуванні Махар завсігди находить нові, схожі і яркі фарби, малює наглядно, без пересади і без шаблоновості. Не менше гарні є й ті уступи, де Махар характеризує загальними рисами товариське і суспільне життя; ми подали в перекладі один такий уступ як наглядну пробу його таланту. Можна сказати, що ті уступи надають його поемі певне культурно-історичне значення, бо в ній маємо змальований дуже бистрим обсерватором певний важкий момент в розвою чеської суспільності, розпал партійної боротьби між старочехами і молодочехами, боротьби, що швидко по тому закінчилася такою великою побідою молодочехів. Автор сам зі своїми ідеалами і симпатіями стоїть осторонь від обох партій, та хоч не відноситься до них з холодним супокоєм історика, а радше з обуренням ідеаліста, то проте в його малюнках стільки живої правди, стільки тонкого почуття такту і щирості, що, певно, ніхто не посміє бачити в них карикатури.

Як бачимо, Махар вповні оправдує вимоги новочасного натуралізму, що жадає від поета докладного і вірного обмалювання тла (milieu), т. є. природи і людей, серед котрих живуть і обертаються його герої. Та зате друга часть вимогів тої школи — глибокий і вірний аналіз психології поступків і конфліктів тих героїв, їх характерів, вдач і привичок, виповнена доктором Махаром досить — можна сказати навіть дуже — слабо. Його героїня Люсі — натура зовсім пасивна і, здається, страшно хитка; ми зрештою майже ані разу не маємо можливості заглянути глибше в її душу. Навіть її рішення покинути дім Юрія приходить так якось нагло, вона піддається йому так моментально, без боротьби, без найменшої проби остоятися на місці (в чім Юрієва тітка була б їй вельми помічною), що ми могли б бачити в тій постанові каприз або утаєну охоту — вернути до давнього життя.

В Юрію хотів, мабуть, автор показати тип зблязованого чеського панича. Ми не сумніваємося, що такий тип є серед чеської молодежі, та все-таки мусимо сказати, що у Махара він вийшов доволі блідий, а подекуди навіть ненатуральний. Особливо не до лиця йому з тою нібито їдкою, скептичною іронією, котру каже йому автор щохвиля проявляти,

а котрої, проте, ми ніде не бачимо. Махар, очевидно, пробував удати з нього щось подібне до Пушкінового Онєгіна, та, звісно, не вдав, бо Онєгінів серед сучасної чеської суспільності нема. Так само батько Люсі, той пияк, бувший учитель, що сам навмисно пхає свою дочку в пропасть, дуже живо нагадує Мармеладова в знаменитій повісті Достоєвського «Преступление и наказание», тільки без того глибоко трагічного підкладу, котрий так сильно потрясає душу читача у Достоєвського. Люсин батько у Махара — се попросту якась огидна почвара, що в душі читача будить тільки обридження. Так само тільки обридження будять і ті репрезентантки жіночої аристократії малого місточка, котрих спліткам та балаканням Махар посвятив чимало місця в своїй поемі. Ми не будемо сперечатися з автором, чи так воно буває дійсно — чого в світі не буває! — та проте нам здається, що малюнок його в тій точці односторонній, замало артистичний, бо замало бере людей як людей, в цілості, а занадто різко судить їх з погляду партійного. Найсимпатичнішою вийшла фігура старушки — тітки Юрія, та й вона тільки легенько нашкіцована, хоча нашкіцована майстерно.

Ще одна увага. Автор силувався надати своїй поемі «модерний вигляд», суб'єктивну закраску. В тій цілі він в частих дегресіях обертається особисто до читача, балакає з ним про різні речі, висказує свої рефлексії по поводу таких чи інших слів та поступків дійових осіб. Не знаю, як се кому подобається, і, напр., критик Махарових творів у віденській «Zeit»*, д-р Крейчі*, бачить в тім якусь особливу тонкість і фінезію. Мені ті розмови з читачем видалися попросту незносними, псували враження цілості. По-моєму — се манера і то манера не нова і не щаслива. Се манера романтична. Що можна було зробити великого і сильного в тім напрямі, се зробив Байрон у своїм «Дон-Жуані». Та не забуваймо, що Байрон в дегресії свого Дон-Жуана вложив усю свою душу, свою гігантську особистість і огнистий протест усього його покоління супротив гніту реакції. Ані Пушкін у «Онєгіні», ані Словацький у «Беньовськім» не здужали дорівняти тут Байронові, а Махар не може в тих дегресіях дорівняти навіть тим двом майстрам слов'янської поезії: ані його філософічні, ані суспільні, ані естетичні уваги, зложені в тих відскоках і промовах до читача, не мають того революційного розгону, тої елементарної сили виразу, щоб могли пірвати нас за собою і заставити нас

забути про покинуте на хвилю пасмо оповідання. Суб'єктивна закраска тільки там робить враження, де є виразом дійсно великої, огнистої і сильної особистості, де та особистість проривається сама, мимо волі автора; де автор чинить се сам, сваволячи, там такі відскоки тільки псують цілість і лишають несмак.

Та про все те «Магдалена» заслугує на повну увагу не самої тільки чеської, а й загалом слов'янської публіки як одна з нечисленних в теперішній чеській поезії проб — малювати сучасне життя, як проба сміла з погляду на сюжет і на опозиційного духа, що ним наскрізь пройнята. Щиро бажаємо авторові йти далі сею дорогою; вона і тільки вона, занехання всякої манери і психологічне поглиблення типів можуть запевнити йому безсмертне місце в історії чеської літератури.

[РЕЦЕНЗІЯ НА ЧЕСЬКІ ПЕРЕКЛАДИ ТВОРІВ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА]

Slovutná IV třído české Akademie pro vědy, slovesnost a umění![1]

Покірно дякую за оказане мені довір'я через присилку на мої руки перекладів Шевченкових до оцінки, мушу заразом перепросити, що задля надміру праці так довго продержав се діло у себе. Сповняючи просьбу слов[утної] академії Чеської, мушу згори починати деякі застереження щодо своєї компетенції в тім згляді. І так поперед усього просити вибачення, що свій реферат пишу малоруською мовою: не владаю настільки мовою чеською, щоб міг нею користуватись, в такім разі не хочу писати на жодній іншій мові, котра була би зарівно чужа для слов[утної] академії, як і для мене. Надіюсь, що моя мова не зробить надто багато трудності референтові слов[утної] академії, а для мене — річ природна — є вона найвигідніша. З того самого погляду випливає також моє друге застереження. Я не настільки втаємничений в усі тонкості чеської мови і ритміки, щоб міг о предложених мені перекладах рішучо висказатись, наскільки вони відповідають вимогам ч е с ь к и х перекладів. Я думаю, що слов[утна] академія, маючи в своїх рядах таких майстрів чеського слова, як проф. Яр. Врхліцький, не того від мене жадала, а поперед усього оцінки, наскільки вірні ті переклади в порівнянні з оригіналом, наскільки вірно віддають коли не слова, то духа того оригіналу. Розуміючи се, я ограничив свою роботу власне на порівнянні перекладів з оригіналом, підчерку-

---

[1] Високоповажний IV відділ Чеської Академії наук, словесності і мистецтв! *(чеськ.)* — *Ред.*

ючи місця, де переклади або зовсім невірно передають його, або передають його свобідно, та так, що спосіб вираження, форма, в яку убрана думка, не відповідає духові поезії Шевченкової, псує її гармонійне враження.

Та заким перейду до самої оцінки предложених мені перекладів, позволю собі висказати кілька уваг загальних, котрі, як мені здається, повинна би мати на оці слов[утна] академія, видаючи під своєю редакцією перший обширніший вибір поезії Шевченкової в чеському перекладі. Я не буду говорити о значенні Шевченка для літератури малоруської — для чеської публіки се може бути неінтересне. Чого має право домагатися чеська публіка від антології Шевченкових творів, поданої їй слов[утною] академією, так се, певно, того, щоби та антологія дала їй скільки можна повний образ його поезії, щоби показала їй усі характеристичні риси тої поезії, а головно, щоби показала їй те, що є в тій поезії загальнолюдського, глибокого і найдозрілішого. Без того вибірка буде працею дилетантською, без глибшого значення, подасть невірний образ поета, значить, не доведе до цілі.

В тім згляді можу сміло сказати, ані один із предложених мені перекладів не відповідає навіть найскромнішим жаданням, і для того я вважав би конечним перед друкуванням вибору поезій Шевченкових доповнити сей вибір в напрямах, котрі зараз позволю собі вказати.

Всю творчість Шевченкову (розуміється, поетичну) можна поділити на 9 груп, з котрих кожда в більшій або меншій мірі проявляє характер його таланту з якогось іншого боку і з котрих кожда, по моїй думці, повинна бути заступлена в добрій антології Шевченкових поезій. Ось ті групи:

1. Б а л а д и — є їх усього 6: «Тополя», «Причинна», «Калина»*, «Утоплена», «Русалка», «Лілея». Із сеї групи в перекладі sl[1]. Єсенської маємо «Тополю», «Причинну» (Kouzlo) і «Утоплену», у проф. Коларжа «Тополю» і «Утоплену». Думаю, що три п'єси[2] із сеї групи вповні вистачають.

2. П о е м и к о з а ц ь к і. Більших і менших п'єс, які можна зачислити до сеї групи, є около 20. Головніші з них: «Іван Підкова», «Тарасова ніч», «Гамалія», «Гайдамаки»,

---

[1] Sl[ečna] — панна *(чеськ.)*. — *Ред.*

[2] Тут: поезії.— *Ред.*

«Невольник», «Сотник», «Чернець», «У неділеньку у святую», «У тієї Катерини», «Не знаю, як тепер ляхи живуть»*, «Швачка» і т. п. Із тої групи у sl. Єсенської є перекладено: «Іван Підкова», «Тарасова ніч», «Ой чого ти почорніло» (Битва під Берестечком); проф. Коларж переклав також «Тарасову ніч», а надто «Гамалію». Думаю, що сього замало. До перекладів sl. Єсенської треба би додати «Гамалію», а надто перекласти ще такі прекрасні речі, як «Чернець», «Не знаю, як тепер ляхи живуть» і «У тієї Катерини»,— всі три вони не довгі. Заслугував би перекладу і «Сотник» — середина між оповіданням історичним і сучасним — малює відносини з кінця XVII віку.

3. Поеми з українського побуту, в котрих панує тема психологічна, а тенденція соціальна не виступає надто ярко. До таких поем можна зачислити: «Катерину», «Черницю Мар'яну»*, «Наймичку», «Петруся», «Москалеву криницю» і деякі поменші. З тої групи перекладені sl. Єсенською і проф. Коларжем дві найкращі перли: «Катерина» і «Наймичка». Се може вистачити.

4. Поеми з тенденцією против кріпацтва — одна з безсмертних заслуг Шевченка, речі, котрих не можна поминути в антології, що має дати повний образ його творчості. До сеї групи треба зачислити: «Відьма», «Марина», «Мати-покритка»*, «Княжна», «Якби тобі довелося» і деякі поменші. З сеї групи sl. Єсенська переклала тільки одне: «На панщині пшеницю жала». Належало би подати ще хоч дві п'єси, по-моєму, найкраще «Відьму» і якусь коротшу, напр. «Меж скалами, неначе злодій» або «Марину».

5. Поеми соціально-політичні із протестом против російського абсолютизму і з викладом Шевченкових політичних ідеалів. Найважніші з них: «Кавказ», «До мертвих, і живих»*, «Ляхам»*, «Іржавець», «До Основ'яненка», «Великий льох» і т. і. З сеї групи sl. Єсенська переклала тільки дві речі і то слабші: «Основ'яненкові» і «Розрита могила»; «Основ'яненкові» переклав також проф. Коларж. Належало би конечно перекласти ще принаймні огнистий «Кавказ» і прекрасну басень[1] «Ляхам».

6. Поеми автобіографічні і автохарактеристичні, котрі рисують моменти життя або характер самого поета. До таких числю п'єси: «Перебендя»,

---

[1] Вірш *(чеськ.)*. — *Ред.*

«Заповіт», «Посланіє Козачковському*», «Мені тринадцятиї минало», «Якби ви знали, паничі», «Ликері», «Доля», «Муза», «Слава», «Мені однаково»* і т. п. Із сеї групи sl. Єсенська переклала тільки «Перебендю» (є і у проф. Коларжа) і «Заповіт». Конечно було би перекласти ще хоч одну, а власне одну з перл Шевченкової поезії «Якби ви знали, паничі».

7. Поеми з основою релігійною — твори загальнолюдського інтересу; сюди належать: «Посланіє Шафарикові»* і «Іван Гус»* (фрагменти), «Молитви»*. «Гімн черничий» (здається, з «Івана Гуса»), «Світе ясний», «Неофіти», «Во Іудеї во дні они», «Марія», «Саул», «Царі» і деякі дрібніші. Із сеї групи sl. Єсенська і проф. Коларж переклали тільки «Посланіє Шафарикові». Думаю, що в антології шевченківській, виданій чеською мовою, не повинно бракувати фрагментів «Івана Гуса», а дуже випадало би дати також «Молитви», «Гімн черничий» і «Неофіти», хоч я особисто волів би «Марію».

Із Шевченкової лірики можна би утворити кілька груп, та найхарактерніші з них дві, а власне:

8. Пісні, зложені на лад пісень народних. Із них sl. Єсенська переклала «Нащо мені чорні брови», «Тече вода в синє море», «Тяжко, важко в світі жити», «Не завидуй багатому», «Ой, одна я, одна», «Нащо мені женитися», «Навгороді коло броду», «У перетику ходила», «Туман, туман долиною»; проф. Коларж переклав також: «Нащо мені чорні брови», «Тече вода в синє море», а надто «Не хочу я женитися». Сього могло би бути досить.

9. Пісні о особистих чуттях Шевченка, особливо з часу його арешту і заслання в солдати — найкращі і найглибші плоди його лірики, твори, яким мало найдеться подібних в літературі цілого світу під зглядом простоти і сили виразу. Із тих пісень в предложених мені виборах перекладено тільки одну чи дві, то значить, чеський читатель не буде знати найкращого, що Шевченко виспівав з власної душі. Позаяк п'єси тієї групи всі коротенькі, то я радив би перекласти їх з 10 і дати яко осібну групу в хронологічнім порядку з відповіднім поясненням, напр. «Понад полем іде», «В неволі тяжко»*, «Самому чудно», «Сонце заходить» (є у sl. Єсенської), «Чи ми ще зійдемося знову?», «Та не дай, господи, нікому», «Хіба самому написать», «І золотої й дорогої», «Готово! Парус розпустили!», «Заросли шляхи тернами», «Немає гірше,

як в неволі», «І небо невмите...»*, «І знов мені не привезла», «Хатина»*, «В неволі, в самоті немає». Думаю, що ті п'єси, зведені в осібну групу, були би окрасою збірки і зробили би великий ефект.

Ото більше-менше мої desiderata[1] до чеської антології з поезій Шевченка; чи і оскільки словутна академія схоче і зможе їх узгляднити, о тім, я, очевидно, не можу нічого судити. А тепер перейду до розбору предложених мені перекладів sl. Єсенської і проф. Коларжа.

Кождий з тих перекладів має на вступі коротку біографію Шевченка. Обі біографії для друку з о в с і м н е д о с т а т о ч н і. Біографія sl. Єсенської закоротка, уриває нитку біографічну на визволенні Шевченка з кріпацтва, а решту збуває виписками з характеристик Тургенєва і Полонського. Є в тій коротенькій речі і невірні деталі, напр. Енгельгарт названий без підстави п е т р о г р а д с ь к и м німцем, невірно розказано о малярській практиці Шевченка: він учився малярства не по своїй просьбі, але на розказ пана, зразу у Вільні, потім у Варшаві у маляра Лампі*, а відси у 1830 р. висланий був до Петербурга*. Біографія проф. Коларжа, хоч подає більше фактів з життя поета, але містить в собі заразом далеко більше фактичних похибок, котрі роблять її зовсім нездатною до друку. Наведу тільки такі помилки, як: місце уродження Шевч[енка] Кирилівка, так само як у Єсенської невірне представлення його малярської науки, о великих зарібках грошових Шевченка в Петербурзі, о тім, що найбільша часть його поезій vnikla v lid[2], о тім, що «Гус» був посланий 1845 р. до Праги і тут пропав, о тім, що Шевченко служив у війську na hranicí Sibíre[3] і над морем Каспійським, о тім, що йому там аж пізніше позволено було писати і малювати (не було позволено ніколи!) і т. д. Біографію Шевченка для антології конечно треба буде переробити на підставі найновішої праці Конишського*, що в значній часті вже напечатана у Львові, і тих праць, які були різними часами в «Киевской старине»; подавати таке, як понаписував проф. Коларж,— встидно.

В збірці sl. Єсенської є перекладених п'єс 32, але одна з них («Сестрі», що починається словами: «Не питай ти моїх пісень») не є Шевченкова і дісталася до львівського видан-

---

[1] Побажання *(лат.)*. — *Ред.*
[2] Проникла в народ *(чеськ.)*.— *Ред.*
[3] На краю Сибіру *(чеськ.)*. — *Ред.*

ня проф. Огоновського тільки через його недогляд. Значить, Шевченкових п'єс маємо тут 31. В збірці проф. Коларжа є п'єс 20, та з них 15 є тих самих, котрих переклади маються у sl. Єсенської, а тільки 5 нових. Зачну свій розбір від тих п'єс, що маються спільно в обох перекладах.

1. Думи мої

П'єса та находилася в першім виданні «Кобзаря» 1840 р., проф. Коларж, не знати чому, датує її 1859 роком. Один і другий переклад має місця гарні, та загалом переклад sl. Єсенської вірніший і ближчий оригіналу. Вірш:

proč vás nestopily slzy, které bilo —

невірно перекладений; у Коларжа добре:

polivaly slzy . . . proč vás nestopily?

В вірші:

neptali by osud, proč proklínám bolem? —

слово bolem зовсім непотрібне і не дає смислу; проф. Коларж і тут вірніший:

nikdo by se neptal, proč svůj klnu los.

В вірші: proč jdu bídný světem оба переводчики, здається, не зрозуміли оригіналу, де сказано: ч о г о н у ж у с в і т о м, дословно: warum ich mich in der Welt langeweile або: warum ich in der Welt keinen festen Halt habe? Так само не зрозуміли оба переводчики другої половини сього вірша: «Н і ч о г о р о б и т ь» — не с к а з а л и б н а с м і х...— то значить: люди не сказали би на сміх: нудиться, бо не має що робити. Sl. Єсенська замісто сього має: Nic naplat jen dal — фраза для мене не зрозуміла, а проф. Коларж: A tak ledacos. Ані одно, ані друге не передає смислу оригіналу.

Від слів: Květy moje, děti аж до pole osívala (стр. 5) переклад sl. Єсенської дуже гарний і вірний. В вірші: osívala tedy pole, až zemdlela zase треба поправити те semdlela; в оригіналі є: п о к и н е о с т и л о, то значить: až jí to omrzelo, až toho mela dost.

Стор. 6, вірші:

Veselí však . . . A má, . . a má
řeč se v slzách ztrácí

перекладені невірно. В оригіналі є:

Бо дотепні . . . А я . . . а я
Тільки вмію плакать.

Дотепні — talentiert, witzig, klug, ніколи veselý. Єсенської переклад сього двостиха надто силуваний; у проф. Коларжа він трохи ліпший, якби не непотрібно для рими додане stepi.

Слабо переведені у Єсенської вірші:

O tom zlu pak . . . běda jemu,
Kdo se nepřesvědčí.

Сі слова не дають ніякого смислу. В оригіналі думка така: поет жалує, що за Україну має тільки сльози, а слів не має. Він хотів би виповісти її біду, але перериває тую думку популярним зворотом: цур біді, хто її не знає! По-німецьки було би то так: Was aber das böse Geschick anbelangt — doch genug davon, wer kennt es nicht? Проф. Коларж ближче підійшов до сеї думки, передаючи ті вірші так:

Pro své hoře — d'as je vermi!
Každý jakés chová.

Слова: Strasti svoji не передають того, що оригінал називає журбою (starosti).

У вірші:

nyní lidé neuzří to

оба переводчики не зрозуміли оригіналу; там сказано: н и ш к о м, л ю д и н е п о б а ч а т ь.

Sl. Єсенська перевела «нишком» на пупí; воно значить: потиху, потайно; проф. Коларж зовсім оминув те слово.

Стор. 7. Невірно переведені вірші:

Bože trestej, když sirotku
ubližuje špatný!

Оригінал має:

Хто ж сироті завидує,
Карай того, боже!

(Wer den Armen beneidet, den möge Gott strafen). Проф. Коларж також має тут слово ubližuje.

В вірші:

přivítá vás pravda svatá

ліпше було би сказати за оригіналом: pravda čirá; зворот privítá vás pravda дуже ненатуральний; оригінал має: Т а м н а й д е т е щ и р у п р а в д у.

Що ж до перекладу проф. Коларжа, то він, загалом беручи, дальший від оригіналу і менше поетичний. І так, напр.

v stepi jako smetí

у Шевченка: в с т е п у, я к п и л и н у (Staub). Шевченкове л и х о перекладено раз bída, а в слідуючім вірші bídy (plural.) — не поетично. Вірш

Může li či srdce v světe oslzeti

замість Шевченкового

Чи заплаче серце одно на всім світі—

перекладений силувано і ненатурально. Шевченкові вірші:

Одну сльозу з очей карих —
Я пан над панами!

проф. Коларж зовсім прозаїчно переводить:

Více nechci, jedna slza
taková dost dá mi.

Sl. Єсенська тут ближча оригіналу:

Jedna slza z očí tmavých
Všecky pány vzdá mi.

Зовсім невірно і слабо переводить проф. Коларж ті уступи, де поет згадує про козаків:

Kozáci nechť v Ukrajině
porady své mají,
tam je veselo a volno
v celém čirém kraji.

У Шевченка:

Нехай душі козацькії
В Украйні витають —
Там широко, там весело
Од краю до краю . . .

(Mögen die Kosakengeister in der Ukraine verweilen oder sich freuen). Єсенська тут знов ближча оригіналу.

Вірші проф. К[оларжа]:

Dněpr široký jak moře
hučí v luhy, v bory
za nim širá step a na ni
mohyly jak hory —

зовсім не передають оригіналу, де читаємо: Я к т а в о л я, щ о м и н у л а с ь (сей вірш проф. Коларж зовсім пропустив, хоч він дуже характеристичний):

Дніпр широкий — море,
Степ і степ, ревуть пороги,
І могили — гори!

Уриваний, асіндетичний спосіб вираження у Шевченка малює екстаз, є дуже живий і натуральний,— переводчик зробив з нього холодну прозу. Шевченкове: Т а м р о д и л а с ь передає проф. Коларж: Tam se svedla — чи вірно? Не знаю також, чи чехи уживають слова polnost в значенні pole. У Єсенської те місце передано просто і вірно.

Вірші:

Zasívala pole trupy,
jeź tam v bitvě zbyly,
lehla spočinout . . . a zatím
vzrostly na mohyly

не віддають значення оригіналу. Другий вірш зовсім не подібний до того, що є у Шевченка (П о к и н е о с т и л о — вияснене вже вище), а що значить: vzrostly na mohyly — не розумію зовсім; зрозуміле би було хіба: — vzrostly n a n í mohyly.

Слова:

u mohyly dobrým lidem —

також невірні; у Шевченка сказано: А п р о н е ї і т. д. Шевченкового «дотепні» (вияснено вище) проф. Коларж не переклав, а щоби слідуючий вірш доримувати до slepý, додав без потреби stepi, чого в оригіналі нема. Зовсім не в Шевченковім дусі переведено вірші:

A krom toho ten co všecko
rovná s ideálem.

У Шевченка маємо:

А надто той, що дивиться
На людей душею —

то значить, хто своєю душею вміє заглянути в душу других людей: сказав би німець: wer sich durch den Schein nicht beirren lässt. Rovná s ideálem могло би тут бути допущене яко коментар до сього місця, але не є його перекладом. Шевченкові слова:

Нехай злидні живуть три дні —
Я їх заховаю

проф. Коларж переклав:

Nechat' hoře vpadne v moře,
a s nim i můj osud.

Шевченко говорить щось зовсім противне! Про деякі поменші похибки в перекладі остатніх віршів сеї п'єси у проф. Коларжа я вже згадував при розборі перекладу sl. Єсенської.

2. Нащо мені чорні брови

Басень та перекладена у sl. Єсенської і проф. Коларжа майже однаково; здається, що проф. Коларж мав перед собою переклад Єсенської і поробив у нім деякі зміни — не всюди щасливі. І так Єсенської вірші:

K čemu mladá dívčí leta
veselá jsou taky

проф. Коларж змінив на:

K čemu mladá dívčí leta,
vlasy ve varkoči?

Підчеркнені слова зовсім оригінальний додаток проф. Коларжа до Шевченкового тексту. Слова sl. Єсенської:

černé brvy větrem spadávají —

недобре віддають оригінал, де ужито слова л и н я т и — Farbe oder Glanz verlieren. Проф. Коларж так і поправив: p r o l í n a j í. Вірш Єсенської:

K čemu je mi krása moje,
štěstí nemám žádné

ближчий до оригіналу, ніж Коларжа:

Když je sťěstí zrádné.

Шевченкові «с в о ї л ю д и» значать: близькі, свояки, Verwandte und Bekannte; оба перекладчики віддають словами m o j i l i d é — чи се по-чеськи добре і чи значить те саме? Коларжове:

Nikdo se ho nepozeptá
s radou ku pomoci

і не передає оригіналу, де сказано: Н і х т о й о г о н е с п и т а є, н е з н а є, н е ч у є — і не має смислу. Єсенської переклад, хоч також не дословний, все ж таки ліпший, бо простими словами виражає просту мисль.

Так само вимушений є зворот проф. Коларжа:

Vadni srdce, plačte oči,
než vás spánek ztišil

Шевченко каже: П л а ч ж е, с е р ц е, п л а ч т е о ч і, п о к и н е з а с н у л и, що Єсенська передає добре:

Plač ty srdce, plačte oči,
pokud neusnete.

3. Тополя

Переклад sl. Єсенської — прекрасний. Замічу тільки деякі подробиці, котрі або легко поправити, або можуть так і остатися.

Pospěšte sem, dlvky, všem vám
povl kobzar slepý —

переведено не зовсім вірно: Шевченко не вкладає сього оповідання в уста Кобзаря. Та се може лишитися. Цікаво, що і проф. Коларж в тім місці переписав се дословно!

Стор. 15. Рим vėdet і zvėdet — дуже банальний. Там же вірш

radost se z nich dlvá

силуваний і не в дусі Шевченковім, котрого вираження всюди п р о с т е і н а т у р а л ь н е.

Bez milého vše mohylou
srdéčko se chvěje —

передає оригінал не вірно. Там читаємо: Без милого с к р і з ь могила, а серденько б'є т ь с я, т. є. überall, die ganze Welt ist ein Grab, aber in dem Grabe schlägt das Herz.
Стор. 17.

J a k že b u d e na tom světě

в оригіналі: Ч и д о в г о їй на сім світі.

Стор. 18. Рим поганий: u m y j i u m í — треба переробити. Там же:

Po prvé, zas budeš jako
vloni chvili mnohou.

Се c h v í l i m n o h o u не має смислу. В оригіналі є: За перший раз, як за той рік, будеш ти такою; проф. Коларж переклав се ліпше:

P o p r v é z a s b u d e š t a k o u,
j a k o b y l a v l o n i.

Стор. 19. Nekřižuj se, neb vše vezme zase voda — перекладено свобідно, та не зле, тільки вірш незграбний. Про переклад проф. Коларжа знов мушу сказати, що він по найбільшій часті переписує живцем переклад sl. Єсенської, де-куди поправляє його ліпше, але далеко частіше псує. І так я згадав уже, що він на стор. 16 повторяє свобідний концепт Єсенської про сліпого Кобзаря, котрого нема в оригіналі.

On ji nechal, a však zmizel,
ona po něm lkála —

перекладено свобідно против оригіналу і мляво, прозаїчно; у Шевченка є: П о л ю б и л а, н е с п и н и л а: п і ш о в і з а г и н у в. Вірш Шевченків: Н е з н а й т е, д і в ч а т а проф. Коларж передав також дуже банально: lépe, dívky, ždáti, що власне дає думку зовсім відмінну, ніж у Шевченка. У вірші:

Nehádat svůj osud

бракує розміру (4+4).
Карта 16.

Neb nedlouho, milé dívky —

се остатнє мляве супротив černobrvky.

Bíle líčko červená se
zdravou růží tváří

переведено і свобідно і плитко-прозаїчно. R a d u j t e s e не значить те, що к о х а й т е с я.

Coź te matka bila? не значить: Ч и н е б и л а м а т и?

Slavík písně ladí —

зворот ненатуральний і ужитий тільки для риму.

Ona mlčí zase

зовсім не передає Шевченкового: С а м а с о б і з н а є.

Nyje v hoři, bídě —

дуже незграбне вираження, котре не передає Шевченкового:

Б і л и м с в і т о м н у д и т ь.

У Єсенської се перекладено дуже гарно.
Вірш проф. Коларжа:

Slunce svítí a ji nezahřeje —

зовсім холодна проза, де у Шевченка чудесне вираження: С о н ц е с в і т и т ь — я к в о р о г с м і є т ь с я. Єсенська передала і тут оригінал вірно і гарно.

Až se srdce chvěje —

невірне вираження, переписане з Єсенської.

Ani matka se své dcery
na to nezeptala —

знову переложено на голу прозу драматичне Шевченкове:

«Ч о г о в ' я н е ш, м о я д о н ю?» —
М а т и н е с п и т а л а.

Дальші вірші проф. Коларжа:

Vdej se, dcero, — praví matka —
čas máš ku vdávání —

передають оригінал дуже слабо; там сказано: «І д и, д о н ю,— к а ж е м а т и,— н е в і к д і в у в а т и»— geh, meine Tochter, du sollst ja doch dein ganzes Leben lang nicht eine Jungfer bleiben.

Dej mně pochovati —

знов ослаблене Шевченкове: С п у с т и м е н е в я м у.

Družky dají kvítí —

нічого такого Шевченко не каже, бо на Україні нема звичаю, щоби померщій дівчині дружки давали квіти. У Шевченка читаємо тільки: А д р у ж к и з а п л а ч у т ь.

Jen se poraditi.

Власне що ні! бо у Шевченка сказано: Щ о б п о в о р о ж и т и.

Ty máš tajné síly —

се власний концепт проф. Коларжа; в Шевченка нічого такого нема. Думаю, що цих примірів буде досить, а шановний референт слов[утної] академії може знайти їх в рукописі проф. Коларжа підчеркнених мною ще більше — щоб умотивувати мій суд, що балада «Тополя» в перекладі проф. Коларжа зовсім не надається до друку і не може видержати порівняння з прекрасним, мелодійним і вірним перекладом sl. Єсенської.

4. Тече вода в синє море

(Єсенська, стор. 9, Коларж, стор. 60)

Переклад сеї коротенької думки у Єсенської взагалі гарний і вірніший оригіналові, ніж у проф. Коларжа. Тільки два місця в перекладі Єсенської повинні бути перероблені:

mluví k němu hoře

в оригіналі: а д у м к а г о в о р и т ь. В двовірші:

A jeřáb již táhne domů,
v zástupech se vrací —

здається мені, образ невиразний; оригінал має: А ж у р а в л і л е т я т ь с о б і д о д о м у к л ю ч а м и — und die Kraniche ziehen kettenweise heim. Сього місця, як побачимо далі, не зрозумів і проф. Коларж. В його перекладі неясне мені:

dumkou zahovoří.

Оригінал має — попросту: und der Gedanke spricht.

Dívku plnou vnady —

є риторична фраза, якої у Шевченка нема — такими фразами псується характер Шевченкової поезії, котрої основою є простота і натуральність.

Na onom zrí kozák břehu,
jak se vlní moře —

тут знов бачимо тенденцію проф. Коларжа — Шевченкові поетичні місця передавати холодно прозаїчними зворотами. У Шевченка маємо:

Сидить козак на тім боці,
грає синє море —

є тут два образи незалежні від себе, поетична паралеля, так улюблена в поезії орієнтальній, а також і в українській; проф. Коларж зробив з того образок à la fliegende Blätter[1], що козак сидить на березі (н а т і м б о ц і — не значить: auf jenseitigem Ufer, але jener Seite, — отже, може і зовсім не на березі) і дивиться, wie das Meer so wackeln täte. Щоб оминути незрозуміле для нього: «А журавлі летять собі додому к л ю ч а м и» проф. Коларж ужив архіпрозаїчного —

a též jiní práci.

5. Вітре буйний

(Єсенська, стор. 11—11, Коларж, 60 verso[2])

Перша строфа сеї п'єси в перекладі sl. Єсенської виглядає невдатно через те, що замість риму повторено те саме слово; певна річ, якби можна було її переробити, то було би ліпше; але з другого боку, порівнюючи переклад сеї строфи у Єсенської з тою переробкою, яка є у проф. Коларжа, я волів би таку слабшу під зглядом форми, але вірнішу оригіналові строфу sl. Єсенської. Переклад її загалом в цілій п'єсі добрий. Зазначую тільки два місця:

K srdci, které hřeje —

---

[1] Лубочний образок *(нім.)*.— *Ред.*
[2] На звороті *(лат.)*.— *Ред.*

в оригіналі сказано: На серці зомлію; an seinem Herzen will ich (vor Lust) vergehen — отже, думка зовсім не та, яку виражає переклад.

Jestli pláče — zapláču si,
když ne v písnich plynu —

се в пісних плину — ненатуральне, противне духові Шевченкової поезії; він каже просто: Коли ні — співаю. Щодо проф. Коларжа, то хоч він користав з перекладу Єсенської — се видно з того, що попереписував живцем такі вірші, котрі вона хибно переклала — то переклад його вийшов слабший, більше прозаїчний. Першу строфу він переробив, пропустивши один вірш оригіналу (Єс[енської] вірш 2), а додавши один вірш, якого зовсім нема в оригіналі (Кол[аржа] вірш 4) — може, такий спосіб перекладання колись і був добрий — тепер ті часи минули. Так само вірш by ti povedélo є додатком проф. Коларжа, котрий розводнює мисль оригіналу, де сказано: воно скаже, синє море, де його поділо.

K srdci, které hřeje —

переписано хибний переклад sl. Єсенської.

větře, pověz, co víš —

свобідно против оригіналу, та не зле; жаль тільки, що замість поетичного буйненький сказано сухо: vetře.

Vždyt' se dovíš —

зовсім неподібне до Шевченкового: ти з ним розмовляєш.

Шевченкові гарні в своїй простоті вірші:

Коли ж згинув чорнобровий,
То й я погибаю

проф. Коларж переклав так:

zahynul-li černobrvý,
zajdu také kamsi,

а в нотці додав для вибору і другий варіант:

smrt, ach, udělám si.

Можу сміло сказати про оба ті варіанти: ambo meliores[1], ані один ані другий не передає мислі оригіналу, а коли перший робить просто комічне враження, другий пахне театральним сентименталізмом, що зовсім чужий поезії Шевченка.

6. Тяжко, важко в світі жити

(Єсенська, стор. 12—13, Коларж, к. 62)

Переклад сеї думки у sl. Єсенської, помимо деяких гарних місць, загалом слабий, слабший, ніж у проф. Коларжа. Зараз в першій строфі хибно перекладено вірші:

nemá kam se přitulit, leč
k vodě a v hor stíny.

Одно те, що будова вірша незграбна, а друге — смислу доброго нема. В оригіналі сказано:

Нема куди прихилитись,
хоч з гори та в воду!

то значить: er hat niemanden, bei wem er Schutz finden könnte, und es bleibt ihm nichts übrig, als sich von oben herab ins Wasser zu stürzen.

І друга строфа ціла дуже слабо переведена:

Líp se mladý utopiti,
než tak bídně žíti,
utopit se, těžko žíti,
když není kde býti.

Не знаючи оригіналу, можна би тут бачити саме пусте перемелювання одної мислі. У Шевченка ся строфа виглядає так:

Утопився б молоденький,
Щоб не нудить світом;
Утопився б, — тяжко жити
І нема де дітись.

Отже, бачимо, що: 1) нема того порівняння, котре є у Єсенської: líp — než і котре вона впровадила, щоб оминути незрозуміле для неї «нудити світом»; 2) conjunctiv «утопився б» (ich möchte mich ertränken) вона перевела infinitiv'ом, що не дає смислу, а псує ту градацію, яка є в оригіналі через повторення того у т о п и в с я б; 3) když není

---

[1] Обидва кращі *(лат.)*.— *Ред.*

kde býti також затемнює смисл; у Шевченка є тільки і, котре знову ж допомагає до градації тої самої мислі.

Jenom pohrdají —

банально перекладено смисл оригіналу, в котрім сказано: м о в н е д о б а ч а ю т ь — an mir gehen die Leute vorbei, als ob sie mich gar nicht sehen.

Bohatého, h o v o r n é h o —

переводчиця не зрозуміла слова: г у б а т и й. Се не значить hovorný, gesprächig, а тільки grossmäulig, mit grossen Lippen, garstig.

Co se neposmílá —

Чи те co se має яке значення в чеськім?

Chtěl jsem vzít tě k sobě —

сказано зовсім що іншого, ніж є в оригіналі: Чи не в тебе вдався? (Bin ich dir nicht ähnlich? Bin ich nicht nach deinem Geschmack?)

I šel kozák, n a ř í k a j e,
b e z k l e t b y v š e m i n u l —

підчеркнені слова недобре передають оригінал. Там є: с у м у ю ч и, trauernd, проф. Коларж вірніше каже: zasmoucený; а другий вірш: Н і к о г о н е к и н у в — дословно: er verliess Niemanden, а мисль така: er liess nichts Teueres, nichts Liebes zurück.

Переклад проф. Коларжа де в чому ліпший, але і тут видно, що проф. Коларж користався перекладом sl. Єсенської, бо повідписував дословно такі місця, котрі у неї зле перекладені, напр.:

R a č bych utopil se v mládí,
n e ž t a k b í d n ě ž í t i
j e n o m p o h r d a j í

або навіть ще вставив те, що у неї вже було слабе, як напр.: hory doly minul (замісто Єсенської: Bez kletby vše minul); одно і друге рівно далеке від оригіналу. Так само повторив проф. Коларж за Єсенською і bohatému, h o v o r n é m u (h o v o r n ý — г у б а т и й). До тих місць, де проф. Коларж подає іншу версію перекладу, замічаю:

a můj (osud) kdesi za mořem si
bídně potuluje —

передано оригінал дуже слабо і невірно. В оригіналі сказано:

А моя десь, ледащиця (sci[licet][1] доля),
за морем блукає.

То значить und mein nichtsnutziges (Schicksal) irrt irgendwo hinter dem Meer herum.

С е місце і у Єсенської передано, здається, недобре.

Či tě vřele nemiluju?
Co pak myslíš sobě?

Другий вірш — концепт проф. Коларжа; у Шевченка є щось зовсім неподібне: Чи з тебе сміявся?

Як бачимо, жоден з перекладів сеї п'єси так як є — не надається до друку; треба би їх або переробити добре, або зовсім викинути. П'єса та слаба сама собою, і перекладати її не було особливої потреби.

7. Основ'яненкові

(Єсенська, стор. 28—31, Коларж, 4—5)

Переклад Єсенської загалом добрий, та треба дещо справити. І так замість ztratil чи не ліпше буде zmizel — verschwand, ging zu Grunde? Kde se potloukají — не віддає того, що руське: гуляють, herumziehen. Řeka zašuměla — переводчиця не знала, що значить т и р с а — степова трава; думаю, що можна лишити: т и р с а і об'яснити в нотці або дати просто tráva.

Roucha v lepší dobu

Слова v lepší dobu не мають смислу і непотрібні; в оригіналі є: Не покриють Україну червоні жупани.

Těžko, smutno sirotkovi,
kdož se k němu sklonì?

Переводчиця забула, що ті слова відносяться до України; kdož se k němu sklonì — зовсім не те, що є в оригіналі: А ніхто не бачить.

Nuže lidé, naše sláva
patří Ukrajině! —

[1] Тобто *(лат.)*.— *Ред.*

зовсім не те, що в оригіналі: О т д е , л ю д и, н а ш а с л а в а, с л а в а У к р а ї н и! (Das, ihr Leute, ist unser Ruhm, der Ruhm der Ukraine!)

Písní předu — трохи штучна фраза; Шевченко каже попросту: с п і в а ю.

Ach co chtěl bych? Poručiti?
Vždyť to nedovedu.

Не розумію добре, що значать ті слова: оригінал в дословнім нім[ецькім] перекладі має: Hei , wenn ich nur... doch was soll ich sagen, ich habe keine Kraft.

Ke všemu jsou kolem Moskvy
cizí lidé všude.
«Netup jich» — snad odpovíš mi.

І тут оригінал говорить щось інше: Und dazu sind in Moskowien um mich her lauter fremde Leute. «Kehre dich nicht an sie» — wirst du vielleicht sagen.

Zápasit chtěj — чи се значить: Ich möchte kämpfen? бо власне таку мисль має оригінал.

Zapěl bych, měl hlas bych k tomu,
řeknou: cizí byli.

Тут переводчиця, видно, не зрозуміла оригіналу; там думка така: Ich möchte singen; ich hatte eine (schöne) Stimme, aber in fremden Dienste wurde sie verdorben.

Bloudím v sněhu, sám si říkám:
Mlč ty v cizím luhu!

І тут переводчиця не зрозуміла оригіналу. «Ой не шуми, лужел» — є початок дуже красної і популярної пісні народної української; отже вірш Шевченка значить: Ich irre umher im Schnee (d[as] h[eisst])[1]— im schneeigen Moskowien) und singe still für mich: Ой не шуми, луже (Rausche nicht, du Wald).

Přestaň, otče — знов переводчиця не зрозуміла оригіналу. У т н и, б а т ь к у — значить не «перестань», а власне: заспівай голосно. Ať plác rány zhojí — зовсім невірно; в оригіналі є тільки : нехай я заплачу (singe so, dass ich in Tränen ausbreche!)

---

[1] Тобто *(нім.)*.— *Ред.*

Моře duje — чи се добре по-чеськи? В оригіналі є: море грає. Проф. Коларж переклав тую п'єсу незалежно від sl. Єсенської і то переклав з тексту, друкованого в Росії і покаліченого цензурою російською;* із 104 рядків оригіналу лишилось у нього тільки 82. Вже для того самого, що таке покалічення тексту зовсім затрачує смисл цілості, сей переклад мусив би бути виключений від конкуренції з перекладом sl. Єсенської. Але і крім [того], проф. Коларж, хоч деякі місця зрозумів ліпше, ніж sl. Єсенська, загалом переклав сю п'єсу слабше, додаючи свої концепти, так що його переклад ледве дечим нагадує оригінал. Для того позволю собі поминути його зовсім; шановний референт академії найде заквестіоновані мною місця попідчеркувані в рукописі, а порівнявши їх з перекладом sl. Єсенської і з моїми увагами до того перекладу, буде міг оцінити вартість перекладу проф. Коларжа.

8. Перебендя

(Єсенська, стор. 32—34; Коларж, к. 1—2)

Переклад Єсенської дуже гарний і поетичний. Замічу ось які деталі:

a jemu jeden jako druhý —

не знаю, чи се добре по-чеськи. У Шевченка є: а й о м у б а й д у ж е — ihm ist das gleichgültig.

Zazpívá si, vzpomíná si,
což je pro sirotu?

Te což je pro sirotu — не має тут смислу ані зв'язку з попереднім. В оригіналі сказано: З а с п і в а є, т а й з г а д а є, щ о в і н с и р о т и н а .

Starý, plný chvění

не віддає докладно того, що каже Шевченко: с т а р и й т а х и м е р н и й, хоч мисль і в чеському та сама. Химерний значить: wunderlich, launenhaft.

Při tom tchýně zlá je

ліпше би сказати так як в оригіналі: Kde pak tchýně zlá je.

V topoli, «co vše bolí»

в оригіналі наведено титули пісень, які співає Кобзар, отже, «про тополю», «про лиху долю»; co vše bolí не має тут смислу.

Všichni znají ho, vždyť zem ho nosí jen —

злий розмір; має бути схема: -I-/-I-/-I-/-I-/; переклад також не добрий. Оригінал має: Й о г о з н а ю т ь л ю д и, б о н о с и т ь з е м л я. Так само odchází by v hoři, odehnán zas od nich є тавтологія і невірно против оригіналу, де сказано:

Од себе б прогнали,
— Нехай понад морем,— сказали б,— гуля!

Справивши ті похибки, буде се переклад взірцевий. Проф. Коларж, видимо, пробував поправляти сей переклад, і треба сказати, що декуди йому вдалося підійти ближче до оригіналу. Та на лихо, він рівночасно в інших місцях відбігає від нього ще далі, а головно, в його перекладі брак того поетичного духа, тої мелодії і грації, яка при всіх хибах є в перекладі sl. Єсенської. І так Шевченкове: Н е д о л я ж а р т у є н а д с т а р о ю г о л о в о ю, а й о м у б а й д у ж е проф. Коларж перекладає трагічно:

Kolem jeho hlavy krutý osud hrozně řádí,
ale on je tuhý.

Хибне což je pro sirotu sl. Єсенської находимо у проф. Коларжа трохи змінене, але не поправлене: kdo dbá o sirotu.

Слова х и м е р н и й проф. Коларж зовсім-таки не зрозумів і замаскував його недоладною фразою starý ve svém pění.

Проф. Коларж не знав також, що пісня «про Чалого», котру співає Перебендя, не є піснею o strace; Сава Чалий був особою історичною*, а пісня про нього співається народом українським від Сяну аж до Дону.

Замість титулів пісень дівочих «Гриця» і «веснянки» проф. говорить загально і банально:

dívky těsí na výhoně
píseň jeho tklivá.

Крайобраз, серед котрого нам показує Шевченко Перебендю в другій часті пісні — степовий, відлюдний. Проф. Коларж без потреби змінив його [на] сільський, пишучи:

Veje vítr, věje v háje,
v poli klasem vlaje.

Ані про гай, ані тим менше про колосся тут у Шевченка нема мови.

Kobzar poseděl
v stepi na mohyle, jen se trochu stočí —

перекладено і невірно, і не поетично. Раз що у Шевченка сказано: С т а р и й з а х о в а в с ь (der Alte verbarg sich); а по-друге, що значить: jen se trochu stocí? В оригіналі сим словам відповідає: щ о б н і х т о н е б а ч и в.

A ne k lidem: jsout to slova boží —

розмір попсований: має бути схема -i-/-I-/ -I-/ -I-/: надто перша половина слабо переведена; Шевченко має: щ о б л ю д и н е ч у л и.

Srdce mluví s Bohem o potřebách svých —

се о potřebách svých?—концепт проф. Коларжа; у Шевченка о тім нічого не сказано, а тільки є: т о с е р ц е п о в о л і (frei ungehindert) з б о г о м р о з м о в л я.

Kdo vše tuší, kdo zná všecky tajné moci.

Проф. Коларж робить із Перебенді Кобзаря — поета, того, що знає серце людське — якогось kouzelníka, що знає všecky tajné moci. У Шевченка сказано: т о м у, х т о в с е з н а є, т о м у, х т о в с е ч у є — і далі вичислено, якого роду є се знання; про tajné moci там нічого не говориться.

Chod' si tam a prozpěvuj si,
holube muj sivý,
by to lidé neslyšeli,
jen Bůh dobrotivý —

здається — гарно, а невірно і незгідно з тенденцією цілої поеми.

Шевченко каже:

Ходи собі, мій голубе,
Поки не заснуло
Твоє серце, та виспівуй,
Щоб люди не чули.

Пієтистичний додаток у проф. Коларжа — його власний концепт. Так само не можна назвати вдалим переклад вірша: н а т е в і н б а г а т и й — у проф. Коларжа:

neb má stříbro, zlato.

Переладування — то не стиль і не поезія.

9. Іван Підкова

(Єсенська, стор. 35—36; проф. Коларж, 5 verso—7)

Переклад сеї поеми у Єсенської в початку слабий.

Střely houkávaly

супроти Шевченкового р е в і л и г а р м а т и — заслабе.

Mohyly jen z pole zvedly hlavy —

зворот ненатуральний; у Шевченка: в и р о с л и м о г и л и:

Mohyly ty obrovité,
kam šlo ku pokoji
kozákovo bílí tělo
ve svátečním kroji

Не можу вважати щасливим перекладом. Чи šlo ku pokoji добре по-чеськи в значенні «було поховане»? А ve svátečním kroji маскує тільки красний вірш Шевченка «В китайку повите». У козаків був звичай завивати тіло козака, особливо його лице, в червону єдвабну матерію і так його ховати. О святочнім строю не було мови, особливо коли козаки переважно гинули в битвах. Друга часть поеми перекладена дуже добре. У проф. Коларжа переклад сеї поеми дуже слабий; він майже в жодній строфі не передає вірно мислі оригіналу, а в многих місцях подає речі незгідні з духом Шевченкової поезії. Докладно виказувати недоладність його перекладу не вважаю потрібним; шановний референт переконається о тім, порівнявши місця, підчеркнені мною на його рукописі, з відповідними місцями в перекладі sl. Єсенської.

10. Тарасова ніч

(Єсенська, стор. 37—41; Коларж, 7—9)

Переклад Єсенської загалом добрий. Замічу тільки деякі неточності.

Vypravuje chvíli —

те chvíli не значить нічого; в оригіналі: в и м о в л я с л о в а м и.

Hraje kobzar, zpívá k tomu,
až se začne smáti.

В оригіналі є: а ж л и х о с м і є т ь с я — популярний український зворот, котрий тяжко перекласти; по-німецьки би щось подібного значило: er singt so, dass der Teufel tanzt; дословно: singt so, dass Unglück lächt.

Hejtmanů jsme časy měli —

перекладено вірно, але незвучно.

Plačte pro svůj osud bolem —

те bolem зовсім непотрібне і не дає ніякого смислу.

Jak v Halici kryje pole —

забавне непорозуміння: г а л и ч значить стадо галок (kavek).

Odvážil se — в оригіналі всюди: о б і з в а в с я. К р а в ч и н а — значення сього слова неясне. Одні кажуть, що Наливайко був кравцем чи сином кравця, а другі відносять сю назву до його відділу війська, що був ніби окравок, частка старостинських козаків.

Ruka jeho zchladla —

невірно і без значення. Остряниця*, так само як і Наливайко, був взятий до неволі і в Варшаві покараний смертю — так принаймні думав Шевченко, значить, і написав: Остряниця полетів за Кравчиною. Sotva не значить у ж е, котре має оригінал. Річка, над котрою Трясило побив ляхів, не називається Трубеж, а Т р у б а й л о.

Ved' je do hostiny —

слабо сказано; у Шевч[енка]: та й н у ч а с т у в а т и!

K spáse Ukrajiny —

трохи пересолено; в оригіналі є тільки: поради прохати.

A jsou vlažní z toho —

в оригіналі: т а й т і щ о с ь л е д а ч і — und auch diese sind etwas abgeschwächt, kraftlos.

Bože, nechť Taras hlavu
naposled v boj nese —

переводчиця не зрозуміла оригіналу. Там сказано: Б о ж е, н е х а й п р о п а д а є г о л о в а Т а р а с а! — то значить нехай Тарас згине так само в муках, як Наливайко і Остряниця. О бою тут нема мови, бо згинути в бою для козака була честь, а тут Тарас готов віддати себе на іншу, страшнішу смерть.

Osud stává — в оригіналі: Д о л я ж б е н к е т у є. Слабо перекладений чудесний куплет:

Червоною гадюкою
Несе Альта вісти,
Щоб летіли круки з поля
Ляшків-панків їсти.

Sl. Єсенська передала се зовсім прозаїчно:

Červený proud krve Altou
nese vránám zvěsti,
by se slétly — páni Leši
přišli do neštěstí.

Сей цілий куплет для друку грунтовно переробити!

I šel kobzar po ulici,—
z trudu jak hrát umíl
Chlapci kol se usazují,
Nová píseň sumí.

І тут переводчиця не зрозуміла оригіналу. Там сказано: з ж у р б и я к з а г р а є (Vor Gram begann er zu spielen); к р у г о м х л о п ц і н а в п р и с я д к и (die Burschen begannen ringsherum einen Wirbeltanz), а в і н ї м с п і в а є. І далі приводить Шевченко танечну пісеньку, котру sl. Єсенська переклала дуже вдало.

Переклад сеї п'єси у проф. Коларжа слабий і в многих місцях невірний. І так кінцеву танечну пісню він взяв за směšné vypravování Кобзаря і переклав її як якийсь bonmot, а не як пісню. Та я й сим разом не буду вдаватися в подрібний розбір його перекладу для того, що замісто повного тексту він дає скорочений, обкусаний цензурою російською: замісто 194 віршів оригіналу він подає нам в переводі тільки 122. Думаю, що таких обкусаних редакцій загально знаного твору слов[утна] академія до свого видання не може допустити.

11. Катерина

(Єсенська, стор. 42—63; проф. Коларж, к. 25—42)

Сим разом переклад проф. Коларжа треба признати в цілості в і р н і ш и м і вдатнішим від перекладу sl. Єсенської, хоч, розуміється, в обох перекладах є місця невірно передані, а перекладові sl. Єсенської не хибує уступів дуже красних. Перейду подрібно насамперед переклад Єсенської, виказуючи його важніші хиби.

Srdce vadne prozpěvujíc,
pro co, neví ani —

в оригіналі сказано щось зовсім противне: С е р ц е в'я н е, с п і в а ю ч и, к о л и з н а є з а щ о; смисл тих слів можна виразити по-німецьки так: Wenn einem auch das Herz bricht, ist er doch zufrieden wenn er weiss, dass die Sache es wert ist.

Jak v srdečku chtěla —

не добре здається по-чеськи, та й не зовсім вірно, в оригіналі попросту: я к з н а л о с е р д е н ь к о.

Až tam sebe a svůj osud
do neznáma dala —

що значить do neznáma dala? В оригіналі є попросту: з а н а п а с т и л а — verdarb.

Slzíc pod hvězdama — pod hvezdama зовсім непотрібне і не дає смислу; в оригіналі: в м и є т ь с я с л ь о з о ю.

Matku potupují —

в оригіналі зовсім не те, а сказано: м а т е р і г л у з у ю т ь: die Mütter (т. є.— матері інших дівчат) sticheln, spotten. Далі в знаках «—» наступає, власне, насмішлива промова тих чужих матерів до матері Катерининої, але переводчиця, не зрозумівши попереднього, всю ту промову вложила в уста матері Катерининої і звернула її до дочки, т. є. до Катерини. В оригіналі є за тим: В т е б е дочка чорноброва т а щ е й не є дина, а м у ш т р у є у запічку московського сина. Ч о р н о б р и в о г о п р и д б а л а... М а б у т ь, сама в ч и л а... Тих остатніх, підчеркнених мною слів переводчиця знов не зрозуміла і передала їх так:

černobrvého zvábila...
snad ho vyučila.

Слова оригіналу значать: (Катерина) hat einen Knaben mit schwarzen Brauen bekommen (geboren)! Es scheint, dass du selbst (т. є. Катеринина мати, до котрої се говорять інші матері) sie dazu angestiftet hast (oder: darin unterwiesen hast).

Забавне непорозуміння вийшло у переводчиці на стор. 45.

Dá kvatyrku dále —

так вона передає Шевченкове: о д с у н е к в а т и р к у. Sl. Єсенська ще й пояснює в нотці, що кватирка служить до міряння горілки. Таким робом Катерина являється або шинкаркою, що міряє горілку, або пиячкою. В оригіналі стоїть зовсім щось інше. Кватирка в мові українській значить мале віконце, звичайно утверджене не на завісах, а в дерев'яній рамі, так що воно не одчиняється, а відсувається.

Jak se tady smějí, pláčí
žalu v její duši —

слова для мене зовсім незрозумілі. В оригіналі є зовсім ясно:

Як ворогн сміються їй,
Як Катруся плаче.

На стор. 49 знов місце незрозуміле для обох переводчиків. Єсенська пише:

zvedla hlíny pod višněmi,
na kříž přitlačila —

виходить: sie knetete, drückte (den Lehn) ans Kreuz.

В оригіналі є: н а х р е с т п о ч е п и л а. Слова справді неясні для того, хто не знає народного звичаю українського. Вирушаючи в далеку дорогу, українець ще й досі бере з собою грудку рідної землі, завиває в хустку і прив'язує собі навхрест (kreuzweise) на груди. Те саме зробила й Катерина. В дальших словах, котрі поет вкладає в уста Катерині, вона говорить про отсю žminku землі і навіть до неї. Не зрозумівши вищенаведених слів, оба перекладчики не вміли собі дати ради і з тою промовою Катерини і зовсім її перепутали.

Spíš v dalekém kraji,
v cizí zemi, cizí lidé
slitování mají.

Vyhnali mne do daleka
moje vlastní krovy,
pro můj osud, moje hoře
cizím lidem poví.
Nepovídej, holoubku můj,
o tom pranikomu,
nikdo hříšnou nepřijal by
mne do svého domu.
Nepovíš... a kdo, kdo poví,
že jsem jeho mátil!

Полишаю чеському читачеві зрозуміти логіку повищих слів, а замість того передаю в німецькім перекладі те, що каже відповідне місце оригіналу: Im fernen Lande fremde Menschen werden mich begraben in fremder Erde; und von eigener Erde wird diese Handvoll auf mir liegen, sie wird fremden Leuten von meinem Schicksal, von mienem Weh erzählen. Erzähle nicht, geliebte Erde, wo ich auch begraben werden mag, damit die Leute mich, Sünderin, auf dieser Welt nicht beunruhigen. Du wirst es nicht sagen... aber das da (mein Kind) wird sagen, ich sei seine Mutter.

Стор. 51.

Bez cíle a vůle!
Beře mnohý z lidí.

Cíl і vůle в чеському, здається, значить зовсім щось іншого, ніж українське д о л я (Schicksal, Glück) і в о л я (Freiheit). А m n o h ý z l i d í — чи добре по-чеськи?

Стор. 51.

Broučkové si malí hrají
v poroseném kvítí.

Це місце, хоч не передає дословно оригіналу, може остатися так як є; оригінал має: п о н а д ш л я х о м щ и р и ц е ю х о в р а ш к и г у л я ю т ь! (neben dem Wege unbebautem Boden tummeln sich die Steppenmäuse).

Стор. 52.

Setkají se jak ten písek
cizí lidé všude —

перекладено слабо. У Шевченка є: З у с т р і н у т ь с я ж о в т і п і с к и і ч у ж і ї л ю д и (es werden ihr gelbe Sandflächen und fremde Menschen begegnen). Треба пам'ятати, що Катерина йде в Московщину; минувши Укра-

їну, т. є. край чорнозему, де люди «свої», вона ввійде в край жовтих пісків, де люди говорять іншою мовою.

Стор. 53.

O tom zlu chci vypravovat,
byste o něm snili!

В оригіналі сказано зовсім щось противне: А т о л и х о р о з к а з у в а т ь, щ о б б р и д к е п р и с н и л о с ь! (Wozu vom Unheil erzählen, dass uns dann Garstiges im Traume erscheint!)

Стор. 53.

Loučila se asi —

що значить: loučiti se? Чи scheiden чи sich begegnen? Тут ні одно, ні друге значення не віддає оригіналу, де сказано: м у с и т ь б у т и з п р о щ і (es dürfe eine Wallfahrerin sein).

Стор. 54.

Aby vám to hoře nenastalo snad,
aby nešly hledat jste jak Kateřina
s pozdravením lidí otce svého syna,
by vás v chatu ani ne pustili spát.

Оригінал передано тут свобідно, та не дуже щасливо. Там читаємо:

Щоб не довелося москаля шукать,
Щоб не довелося, як Катря шукає...
Т о д і н е п и т а й т е, за що люди лають,
За що не пускають в хату ночувать.

Переводчиця пропустила слова: Т о д і н е п и т а й т е і змінила цілий другий двовірш; через те зробилося незрозуміле те, що далі йде:

Neptejte se, černobrvé,
lidé nevědí to —

а ми не знаємо, о що поет каже не питати.

Стор. 55.

Byť bys zahynula —

перекладено слабо; в оригіналі є: т е р п и д о з а г и н у; надто в чеському zahynula римується до milá.

V lese myj se do západu
slzami své krásy —

невірно перекладено; в оригіналі: в т е м н і м л і с і д о с х і д с о н ц я (vor Sonnenaufgang) у м и й с я с л ь о з а м и. Так само слабо і невірно переведена дальша строфа:

Umyješ se, neuvidí
tebe nikdo v hoři,
srdce tvé si odpočine
v horkých slzí moři.

В оригіналі думка інша: у м и є ш с я — н е п о б а ч а т ь, т о й н е н а с м і ю т ь с я (werden dich nicht verlachen), а с е р д е н ь к о о д п о ч и н е, п о к и с л ь о з и л л ю т ь с я.

Diví se, že žije —

в оригіналі є: д и в и т ь с я — щ о с ь м р і є: sie sieht, dass am Horizonte etwas Dunkles sich abhebt.

Стор. 57 Vzdychá... bouře — слабо, замість укр. р е в е (brüllt, heult).

Jdi jen v chatu... kam bys šla ted'?

Ті слова переводчиця вкладає в уста hajníkovi і обертає до Катерини; в оригіналі тут говорить hajnik сам до себе: П і т и в х а т у... Щ о т а м т а к е?

A ne bez účele.

Коли добре розумію значення тих слів, то в оригіналі сказано, власне, противно: Москалі їдуть по снігу м о в с п р а в д і з а д і л о м (als ob sie wirklich was zu schaffen hätten).

Стор. 59.

Hloupá, však tě zvednou —

що це значить — не розумію. В оригіналі сказано: du Dumme, lass mich in Ruhe!

Дальші вірші: Bože, Ivane můj — a ty prísahal jsi — не римовані — чому?

Pokrytkou... ach jaký osud —

в оригіналі с о р о м (hanba); чи osud значить то само?

Стор. 60.

Kde je? Dáš nám sebe?

Що значить: dáš nám sebe? В оригіналі є: з а х о в а в с я (hast du dich verborgen). Myslivci це не значить л і с н и ч і; то є гайники.

Стор. 61.

K břehu ... vprostřed stojí.

В оригіналі короткими словами описано, як Катерина вбігла в я р, т. є. глибоку долину, де находиться rybník, і як стала насеред rybníka, покритого льодом: в перекладі образ невиразний.

A pod ledem divné lkání znělo—

в оригіналі нічого такого нема, а тільки сказано, що п і д л ь о д о м л и ш з а г у р к о т і л о (unter dem Eise gurgelte es dumpf) — тон тяжкого тіла і води, що б'ється об лід.

Ach co má zde opuštěný —

opuštěny — заслабо сказано; в укр. є б а й с т р ю к (Bastard).

Proč? by trpěl taký.

У Шевченка тут висказана інша мисль: Н а щ о? Щ о б п і з н а л и! (damit die Leute erkennen, dass er ein Bastard ist); з тим в зв'язку є також слідуючий вірш, котрий переводчиця зовсім пропустила: З м а л ю в а л а — н е с х о в а л а... б о д а й п о л и н я л и (sie hat sie (das feine Gesicht und die schwarzen Brauen) hingemalt (d[as] h[eisst] die Mutter), sie hat sie nicht verborgen — möchten sie doch ihren Glanz verlieren!). В чеськім читаємо натомість:

Líp by bylo, kdyby zvadly
tváře, zhasly zraky —

т. є. розведено ширше тільки остатній віршик без відповідного умотивування, для чого líp by bylo.

Коли я сказав вище, що переклад «Катерини» проф. Коларжа уважаю ліпшим і вірнішим, ніж переклад sl. Єсенської, то се ще не значить, щоб і в тім перекладі не було місць, невірно понятих або надто свобідно переложених. Наведу тільки такі, котрі викривлюють або фальшують мисль оригіналу.

К[оларж] 26v[erso].

Srdce vědouc o čem zpívá,
vadne ve svém máji —

вірш зовсім без сенсу. Значення оригіналу подано вище.

K[оларж], 27 v[erso].

Ženy o tom povídají,
matce se i smějí (чи то добре по-чеськи?)
Moskalé že vracejí se,
a že u ní spějí —

чи spějí значить щось подібне, як «ночують»?

K[оларж], 28 v[erso]. Зовсім невірні з оригіналом вірші:

A jak dříve, chti jí babu
čarovat až posud.
Nadělají divných řečí,
co má dělat, píti.
by se musel její milý
k ni zas navrátiti.

В оригіналі се місце (слабо перекладено і у sl. Єсенською) виглядає так: Und unterdessen tun ihre Feindinnen, was ihnen gefällt, streuen über sie böse Gerüchte aus. Was soll sie tun? Wenn ihr Geliebter hier wäre, würste er dem Gerede Einhalt zu tun.

K[оларж], 29 v[erso].

jež se při ní slávi —

штучний, силуваний зворот.

K[оларж], 31 v[erso].

Vzala pod višní hrst země,
křížem rozhodila —

переводчик не зрозумів оригіналу; се місце вияснено вище. Так само переклад дальших рядків від: mne snad přechovají — аж до: nepovíš ty перекладені зовсім фантастично, та і сього місця дословний переклад поданий мною вище.

K[оларж], 32 v[erso].

Cizí bez známosti —

виглядає на те, що найбідніший чоловік без протекції. У Шевченка сказано тільки: о д и н о к и й (einsam, verlassen).

Jinému zas to jen nechal,
že mu nocleh dají —

в оригіналі далеко сильніше: т е, д е з а х о в а ю т ь — diesen Platz, wo man ihn begräbt.

Ti tam jsou — kdes v dáli —

в оригіналі їх зовсім нема, бо п р о п а л и, п р о п а л и.

Jako vzdušné bouře —

в оригіналі нічого такого нема, а сказано: я к б у д е с е р д е н ь к о по в о л і г у л я т и (wenn mein Herz sich frei fühlen (sich frei bewegen) d a r f.

К[оларж], 33 v[erso]. Laskavsem — що се значить по-чеськи? В оригіналі є щ и р и ц е ю — ungepflügtes Land.

К [оларж], 34 v[erso].

A tak nelze vypravovat
o psu by se zdálo.

В оригіналі мисль інша, вияснена мною вище.

Po cestě jdou čumákové,
lecos povídají —

в оригіналі П у г а ч а с п і в а ю т ь — здається, се можна би передати без зміни.

К[оларж], 35 v[erso].

Aby pokojila dítě,
a též sama jedla.

У Єсенської се місце перекладено дуже гарно і вірно:

Koupila za horký peníz
děcku perník sladký,

К[оларж], 36 v[erso].

Všetři tě han[bu] —

не розумію, що се значить; в оригіналі: л ю д и н е п о-б а ч а т ь, то й н е н а с м і ю т ь с я.

К[оларж], 36 v[erso].

Podívá se Kateřina:
«Každý svoji hude!»

В оригіналі далеко глибше і характерніше: «І в и, б а ч у, л ю д е !» (wie es scheint, seid ihr doch auch Menschen); в тім криється гіркий докір москалям, котрі з бідної ще й сміються.

K[оларж], 40 v[erso].

Studí se za svého syna,
za svůj podlý skutek.

В оригіналі нічого такого нема, а тільки: Утік? нема! Сина, сина батько одцурався (seinen Sohn hat der Vater verlassen).

Bodejž by ho dobrý osud
Chránil všeho zlého!

Се побожне життя приносить честь доброму серцю переводчика; в оригіналі на тім місці находимо сильне прокляття, може, не так великодушне, але більше натуральне в устах Катерини в такій ситуації. Там читаємо.

Бодай його не кидала
Лихая година!

(Böses Geschick soll ihn nicht verlassen!)

Також і у проф. Коларжа переведена хибно строфа (K., 41 v[erso]), що починається словами: Panské líčko до polí-nali; дословний її переклад я подав вище. По справленню тих похибок, котрі вчасти є досить натуральні у неукра-їнця при браку всяких помічних діл, коментарів і т.д., переклад проф. Коларжа, по моїй думці, заслугував би друку скорше, ніж переклад «Катерини» sl. Єсенської.

12. Večer[1]

[*Садок вишневий коло хати*]*

Переклад сеї майстерної пісеньки у sl. Єсенської справді майстерний, і я не маю нічого йому закинути. Переклад проф. Коларжа не видержує з ним порівняння і не надається до друку.

---

1 Вечір (*чеськ*).— *Ред.*

13. Tři Cesty[1]

[*Ой три шляхи широкії*]

І сю пісеньку переклала sl. Єсенська дуже вдатно. Переклад проф. Коларжа, хоч не злий, має деякі додатки до тексту і нещасливі фрази, так що переклад Єсенської і тут далеко ліпший.

14. Poustka[2]

[*Рано-вранці новобранці*]

Те саме, що о двох попередніх, скажу і про басень «Poustka»: переклад sl. Єсенської вірний оригіналові, прекрасний по формі і поетичний, а переклад проф. Коларжа, хоч декуди більше дословний, та зате в інших місцях більше свобідний і загалом далеко менше поетичний.

15. Utopena[3]

[*Утоплена*]

Переклад sl. Єсенської дуже красний і заслугує на похвалу. Деякі місця невірно передані через незрозуміння тексту.

Стор. 72.

V županu — a plno pánů
kolem ní se točí.

Оригінал сього зовсім не каже; читаємо там:

У жупані; кругом пані—
І спереду й збоку—

по-німецьки дословно: in einem Seidenmantel — durchaus eine Edelfrau, von vorn wie auch von der Seite.

Mnohy kozak otiva —

в оригіналі краще: козаки ордою такі ходять (die Kosaken gehen hordeweise nach).

---

[1] Три шляхи *(чеськ.)*.— *Ред.*
[2] Пустка *(чеськ.)*.— *Ред.*
[3] Утоплена *(чеськ.)*. — *Ред.*

Стор. 73.

Mladost i věk v kráse —

неясне і плеонастичне вираження; в оригіналі просто: л і т а м о л о д і.

Стор. 74.

Plno pěny —

в оригіналі о тім нічого нема.

Kde je vina jaká —

неясно і слабо; в оригіналі простіше: а н е з н а л а з а щ о.

Стор. 75.

I já kdysi ... — Bě da jemu!
Hanbou nevzpomínám.

Переводчиця думає, що ті слова поет вкладає в уста рибака. Але тоді вони зовсім не зрозумілі. Тим часом є се сама рефлексія поета, котра в оригіналі так виглядає:

І я колись ... Та цур йому!
Сором споминати!

(Ich habe auch einst... doch schweigen wir davon, ich schäme mich der Erinnerung).

Стор. 76.

Skočím tam, co z toho —

перекладено слабо і неясно. В оригіналі читаємо: Х о д і м ж и т и в в о д у!

Стор. 77.

Zastydí se dívka štihlá,
do vody se staje;
uzřela své nahé tělo.

Переводчиця не зрозуміла тексту. Там усі ті слова відносяться не до Ганни, а до рибака. Сказано там:

І рибалка випливає,
Несе на сорочку
Баговиння зеленого;
Поцілує в очі,—
Та і в воду: соромиться
На гнучкий дівочий,
На стан голий подивиться...

(Und der Fischer schwimmt heraus, trägt grüne Wasserpflanzen für's Hemd, küsst ihre Augen, und wirft sich ins Wasser: er schämt sich die elastische, nackte Mädchenstatur zu betrachten).

Переклад проф. Коларжа старанний, але я приписую йому меншу вартість раз для його меншої поетичності, для частіших відступів від оригіналу, а по-друге, для того, що, повторюючи декуди ті самі помилки, в які впадає sl. Єсенська, він дає доказ, що переклад його — не оригінальна праця, а переробка готового вже перекладу sl. Єсенської. Ось мої уваги до сього перекладу.

Zeptá zcela zticha —

висловлено трохи незграбно.

Na se ruce tasí —

не значить «рве на собі коси», а надто конфігурація слів нещаслива.

Chodilo k ní mnoho pánů,
mnoho vzácných hostů —

місце дуже компромітуюче для проф. Коларжа, бо показує, що він тут власне не перекладав Шевченка, але перероблював, поправляв переклад Єсенської і не тільки повторив помилку її, але, як каже німець, hat diesen Irrtum noch mehr breitgetreten[1].

Vzdorně і dvorně ужиті тільки для риму; в оригіналі ані одному, ані другому слову нічого не відповідає.

Ale počkej, já ti povím,
ty mně neuškodíš —

переведено на плоску прозу, і надто ще невірно; в оригіналі є: П о с т р и в а й ж е! о с ь я т о б і!.. М е н е з н е в а ж а є ш?!.. (Warte nur! Ich will dir (zeigen)! Mich wagst du zu misshandeln?)

Zlostí skřípe,
zuby, soptí pěny —

знов доказ, що проф. Коларж поправляв переклад Єсенської; у Шевченка тут про піну нема ніякої згадки, але

---

[1] Ще більше поглибив цю помилку *(нім.)*.— *Ред.*

у Єсенської є незручне: plno pěnu, що проф. Коларж і поправив.

Vaše mladá léta, všecko
dělajíce větří —

в оригіналі о тім нема мови; се місце Єсенська переклала добре, а проф. Коларж без потреби попсував:

Teprve Hanna zaplakala
pro matčiny řeči —

воригіналі є: т я ж к о п л а к а л а Г а н н у с я і н е з н а л а, з а щ о.

Kvete Hanna zdárně —

те zdárne якось дуже заносить прозою. Чи є таке compositum jedu-baba?

Usměj se a podívej se,
a vše šťastně skončí —

другий вірш — концепт проф. Коларжа; у Шевченка рибак говорить з розпукою: н е х о ч е ш? н е х о ч е ш?

Leží na písku jak socha —

порівняння jak socha Шевченко не вживає, і воно не йде до його поезії.

V níž i v žlutý písek vryla —

v níž відноситься до попереднього v muce, а в такім разі виходило би, що мати витягнена з води була ще жива і мучилась, врила пальці в пісок; се очевидний нонсенс.

Nemám blízkých v rodě —

у Шевченка сказано більше: н е м а в м е н е р о д у.

Jako z ledu, sněhu —

вірш власний проф. Коларжа — у Шевченка нічого подібного нема.

Tu i Hannu vlna složí
na břeh v písek plavy —

переклад невірний духові тексту; там сказано вправді: с и н я х в и л я Г а н н у с ю в и н о с и т ь — але дальші слова і сам дух балади каже нам розуміти, що виносить її

не як трупа, значить, не кладе на березі, але вона жива і випливає сама, яко заклятий дух.

Neuviděv její vnady —

прозаїчно, сухо сказано. Шевченко нічого не говорить, чи рибак видів její vnadu, чи не видів, а тільки каже, що йому встидно дивитися.

16. Посланіе Шафарикові

Се знамените посланіє найшло у проф. Коларжові дуже вдатного перекладчика. Переклад його вірний і дуже красний. Замічу тільки дві подробиці, котрі треба поправити.

a ja nizko
pomodlim se Bohu —

в оригіналі н и ш к о м — не значить nizko, а тихо, тихенько, як вірно переклала Єсенська. Остатній вірш перекладу слабий:

měli slávu s díky.

У Шевченка є: і с л а в а в о в і к и; s díky тут не дає доброго смислу. Переклад sl. Єсенської сього «Посланія» дуже слабий і до друку не надається, то я й не буду його розбирати.

17. Služka[1]

Переклад сеї поеми sl. Єсенської взагалі кращий і поетичніший, ніж у проф. Коларжа, та все-таки для друку треба багато дечого поправити. Mlho kol — що се значить? Оригінал має тільки т у м а н е.

Ach proč ty mne nepřivedeš —

невірно, в оригіналі є тільки: Ч о м у м е н е н е з а д а в и ш.

Kdy se dočkám osudu přec
zlého že mne zbavíš —

---

[1] Наймичка *(чеськ.)*.— *Ред.*

для мене незрозуміле. В оригіналі є: ч о м у м е н і з л о ї д о л і, ч о м в і к у н е з б а в и ш? (warum raubst du mir nicht mein Leben und mein böses Geschick?)

Sestro, zůstaň s námaľ —

не має смислу. В оригіналі читаємо:

Есть у мене ... туманочку,
Туманочку брате ...
Дитя мое ...

В чеському т у м а н перекладено mlha — значить, її названо sestro замість українського б р а т е, але що значить: zůstaň s náma? Zlé byliny i jedovytých — трохи незграбно; проф. Коларж має ліпше: býlí-jedu, що повторюється в обох віршах, так як в оригіналі.

Své dva synky vedla, šla.

Переводчиця не зрозуміла оригіналу, де сказано: а д в о х с и н і в п р и в е л а. П р и в е с т и тут значить: у р о д и т и.

Bav mé dě ti potaji —

остатнє слово тут незрозуміле — в оригіналі нічого такого нема.

A odedávna v háji u rybnika —

«А» непотрібне.

Památkou je světí —

незрозуміле; в оригіналі є: Х т о д у ш у с п о м ' я н е, се значить тільки як: wer wird für unsere Seelen beten?

Kdo to všecko zdědi po nich?
Jak mohli být šťastni!

Другий вірш зовсім оригінальний; у Шевченка нічого такого нема, а тільки читаємо: Х т о п о ж и в е д о б р о ч е с н о в д о б р у ю г о д и н у? (Wer wird ihr gut ehrlich gebrauchen in gutem Glück?)

Nebo jenom zaklelo si —

чи zaklelo si значить те саме, що з а к л ю н у л о с ь (begann aus dem Ei herauszuschlüpfen).

Стор. 89.

A ty nám teď pojíš něco —

pojíš тут не на місці; в оригіналі є: п о ж и в е ш.

Стор. 92.

S chlebem svatým okrášeným i (нотка 2 до сл[ова] okrášl.)

Переводчиця помішала хліб, котрий о б м і н ю ю т ь (auswechseln) старости при заручинах, з хлібом весільним або короваєм, про котрий говориться далі (нотка 2). При заручинах старости молодого приносять з собою хліб до дому молодої і ставлять його на столі; коли дівчина принесе і положить на стіл свій хліб, то се значить, що приймає старостів і піде за того hocha, а коли його не хоче, то або не кладе на стіл нічого, або кладе печеного гарбуза. Коли старостів прийнято, то вони, ідучи додому, лишають свій хліб, а беруть той, котрий положила молода, се значить, що приходять додому з обміняним хлібом.

A to bez vší hany. Potom
div ten oslaviti —

тут нема ніякого смислу. В оригіналі є: х о ч б и й з а г е т ь м а н а, т о н е с о р о м. Отаке-то диво запопали, т. є. (das Mädchen) wäre auch für einen Hetman nicht zu schlecht. So ein Wunderkind haben sie herausgefunden.

Sem, tam dvorkem (?) stále.

Слова dvorkem не розумію; в оригіналі є: т а д в і р в и м і т а є.

Kdo jede kolem, jede kolem,
už pobízí dále —

здається, що už pobízí dále не значить того, що: у д в і р з а к л и к а є (ruft in den Hof herbei).

Samotného
sotva nohy nosí —

тут якась помилка (nohy?) a samotného (einsam), мабуть, не те саме, що самого (selbst).

Ženy lavici i stoly drhnou —

перекладено невірно, в оригіналі є поетичніше: в а р е н о ю с т о л и і л а в и м и ю т ь; по-німецьки сказати б:

der mit Honig eingekochte Schnaps floss in Strömen, а дословно: es wurden mit Schnaps Tische und Bänke gewaschen.

Třikrát Katra šla kus cesty
s Hanou, když ta v dáli
do Kyjeva šla —

перекладено прозаїчно, хоч зовсім вірно. Оригінал має: т р и ч і н а й м и ч к у у К и ї в К а т р я п р о в о ж а л а (dreimal begleitete Katrja die Dienstmagd auf den Weg nach Kijew).

Vína hroznového a ... vína červeného —

виходить або плеоназм, або так, що Марко купив двоякого вина. Тим часом оригінал в місці vína hroznového має тільки в и н о г р а ду.

То були би всі уваги, які маю зробити до перекладу sl. Єсенської.

Перекладу проф. Коларжа не буду детально разбирати. Вистарчить, думаю, показати, що переклад той є так само, як деякі розібрані вище, переробкою перекладу sl. Єсенської, а далі, що помимо того він в многих місцях попсував той переклад. Доказ, що проф. Коларж перероблював переклад sl. Єсенської, бачу в тім, що він вірно повторяв за нею ці місця, де вона помилилася і не зрозуміла тексту. І так бачимо у нього і mlho kol, і jak mne osud bolí (вільний переклад, у Шевченка є м о е ї н е д о л і), і той не дуже логічний зворот:

nebudu já tebe křtíti
pro strast za mou vinu.

У Єсенської:

nebudu já tebe křtíti
pro svou těžkou vinu.

Воно, розуміється, не зле, але у Шевченка є мисль зовсім інша:

Не я тебе хреститиму,
В лихую годину
Чужі люди хреститимуть.

На К. 45 проф. Коларж переписує дословно з Єсенської:

jak dvě děti spolu
v radosti i bolu —

хоча Шевченко знов має тут щось іншого: я к д і т о ч о к д в о є, у с ю д и о б о є.

К[оларж], 46 verso.

Před sluncem v své muce —

те v své знов відписане від Єсенської, бо у Шевченка сього нема; так само К[оларж], 47 verso: oči plny rosy, К[оларж], 50 v[erso]: chlebem/svatým okrášeným. Місць, де проф. Коларж поетичні звороти і образи Шевченкові переклав на холодну, плитку прозу,— багато, і я не буду їх вичисляти; досить навести одно. Шевченкове і д і й н а к о р о в а у р о з к о ш і к у п а є т ь с я (und die Melkkuh lebt herrlich und in Freuden) проф. Коларж як правдивий velkostatkár[1] перекладає:

dobře vykrmená
kráva dává zdravé mléko.

Думаю, що сього вистарчить для умотивування суду, що переклад проф. Коларжа так як є до друку під формою академії не надається.

На цьому кінчиться ряд перекладів спільних sl. Єсенській і проф. Коларжу. Перейду тепер на переклади, котрі є у самого проф. Коларжа, а закінчу свою рецензію тими перекладами, котрі є у самої sl. Єсенської. Перекладів, властивих проф. Коларжові, є всього 5.

18. Dumka za dumkou se roj[2]

[*Гоголю*]

Проф. Коларж переклав із сеї пісні тільки 4 перші рядки та й то два зовсім свобідно, а решту, цілих 24 рядки, поминув. Для того сей вірш не може так бути друкований.

19. Dumy moje, dumy moje[3]

Так само і в тій невеличкій вірші перекладчик узнав за відповідне пропустити всередині 4 рядки — для чого? Коли вони йому не подобались, то міг не перекладати цілої вірші, а не каструвати мисль Шевченка. Значить, і ся п'єса так як є не може бути друкована.

---

[1] Великий поміщик *(чеськ.).— Ред.*
[2] Думка за думкою роїться *(чеськ.).— Ред.*
[3] Думи мої, думи мої *(чеськ.).— Ред.*

20. Stary mladenec[1]

[*Не хочу я женитися*]

Переклад добрий, тільки кінцеве rytíři svobody надає цілому віршеві іронічний колорит, котрого в оригіналі нема; там читаємо тільки:

Нема кому води тії
Каліці подати.

Шевченко не іронізує над тим бідним козаком, а жалує його.

21. Гамалія

Переклад проф. Коларжа такий слабий, що розбір і вияснювання його слабих місць зайняли би далеко більше місця, ніж сам переклад того варт. До друку він зовсім не надається.

22. Štěsti, kde jsi?[2]

[*Минають дні, минають ночі*]

Сей вірш є також частиною більшої цілості, з котрої проф. Коларж, не знати чому, випустив початок. Позаяк sl. Єсенська переклала цілість, то я лишаю розбір тої частини до дальшого місця, де буду розбирати переклад sl. Єсенської. На тім кінчу свої уваги над перекладами проф. Коларжа.

23. Myjeji dni[3]

[*Минають дні, минають ночі*]

Є се, власне, та п'єса, з котрої частину (з пропуском початкових 8 рядків) переклав проф. Коларж. Sl. Єсенська переклала сю п'єсу дуже гарно, поетично, але свобідно, змінюючи розмір оригіналу. Натомість проф. Коларж задержав розмір оригіналу, але переклав його слабо,

---

[1] Старий парубок *(чеськ.)*.— *Ред.*
[2] Щастя, де ти? *(чеськ.)*.— *Ред.*
[3] Минають дні *(чеськ.)*.— *Ред.*

відскакуючи від думок оригіналу, і жодної з головних думок не передав ясно і пластично.

Životiti volně —

Заслабо сказано: у Шевченка є с п а т и, с п а т и і о п а т и н а в о л і; у Єсенської прекрасно:

však ještě hůře spát a spát
hůř na volnosti spát.

У проф. Коларжа читаємо дивний афоризм:

jak by nikdy nežil, neb žil
hůř než snopy, snopy.

Нічого подібного у Шевченка нема; у Єсенської мисль оригіналу віддана добре:

nic dělat, to jedno je:
žít, nebo jíti v hrob.

24. Ach proč ty jen zčernalo jsi...[1]

[*Ой чого ти почорніло*]

Переклад sl. Єсенської прекрасний, і я не маю о нім нічого закинути.

25. Nezávidme bohatému[2]

[*Не завидуй багатому*]

Віршик перекладений непогано, та треба переробити ось які деталі:

Nezávidme všemocnému, bráni kdo jen koho —

переводчиця, мабуть, не зрозуміла оригіналу, бо там друга половина сього вірша zní[3]: б о в і н з а с т а в л я є — denn er zwingt, presst (die Leute).

Že ho lidé nemilují, a pro těžkou slávu,
že svou krev a moře slzí vylil pro zábavu —

---

[1] Ой чого ти почорніло (*чеськ.*).— *Ред.*
[2] Не завидуй багатому (*чеськ.*).— *Ред.*
[3] Значить (*чеськ.*).— *Ред.*

перекладено хибно. В оригіналі сказано: що не його люди люблять, а тую тяжку славу, що він кров'ю та сльозами вилле на забаву, т[о] зн[ачить] dass die Leute nicht ihn lieben, sondern diesen sauer erworbenen Ruhm, welchen er miterwarb, indem er zum Spiel Blut und Tränen vergoss.

Jako v ráji — ty se diviš: hotují se k boji —

друга половина сього вірша в перекладі неясна: хто і до якого бою готується? В оригіналі сказано загально: в о р у-ш и т ь с я л и х о (das Böse regt sich unter ihnen).

26. Ach, sama jsem, sama[1]

[*Ой одна я, одна*]

Переклад sl. Єсенської гарний.

27. Kouzlo[2]

[*Причинна*]

Переклад добрий, та проте треба ще над ним попрацювати.

Však jasný den se rozžehnal —

переводчиця не зрозуміла тексту; там сказано: і я с е н р а з у р а з с к р и п і в — ясен є рід дерева (praxinus), а не jasný den, а скрипіти (knarren) не те, що rozžehnat se.

Nad vodou cos tmí se v bory,
cos do běla hraje —

образ неясний. В оригіналі є: н е д а л е к о г а ю, щ о ч о р н і є н а д в о д о ю, щ о с ь б і л е б л у к а є (unweit des Haines, welcher an dem Flusse dunkelt, irrt etwas weisses umher).

Cizí lidé se jí smějí v srdci zlém —

те v srdci zlém плеоназм; у Шевченка сього нема.

On pod dubem něco robí —

---

[1] Ой одна я, одна *(чеськ.)*.— *Ред.*
[2] Чари *(чеськ.)*.— *Ред.*

смисл неясний. Хто такий оп? В оригіналі є вправді «он» (О н щ о с ь х о д и т ь! О н п і д д у б о м щ о с ь р о б и т ь!), але воно має інше значення — dort (dort geht etwas umher! Dort macht es etwas unter der Eiche!)

Háj ozval se — hluk — ještě zvuk,
snad orda to, snad vzteklí zkrátka —

здається, що ті слова в чеському не дають ясного образу, особливо те zkrátka пришпилене для рими. В оригіналі є:

Гай обізвався: галас, зик (Lärm, Geschrei),
Орда мов ріже. Мов скажені і т. д.

Стор. 25. Переклад без потреби свобідний:

kde nad vodou v temném háji
Lechů dlely sbory.

В оригіналі сказано просто і ясно: Ч о р н і є г а й н а д в о д о ю, д е л я х и х о д и л и — здається, перекласти се так само просто і ясно не буде трудно.

Zvédavý (pravdu zvědí ztěží).

Не знаю, чи слова в кламрах мають в чеському яке-небудь значення, та коли мають, то, певно, не таке, як слова оригіналу: Ц і к а в і (н і д е п р а в д и д і т и): Neugierig (was wahr, ist wahr, дослівно: die Wahrheit ist nicht zu verbergen).

Kdož se ptá proč těch dvou v zemi
hlavy nezabolí?

Не можу собі виобразити, який nexus idearum[1] допровадив переводчицю до таких слів, котрі мають бути перекладом слів Шевченкових:

Нема кому запитати,
За що їх убито?

(Niemand fragt, wofür sie getötet wurden). Остатній куплет також переданий свобідно та невдатно:

Tluče dokud měsíc svitl,
dokud z vodní říše
rusalky jdou z Dnepru v háje
tiše, tiše, tiše.

---

[1] Зв'язок ідей *(лат.)*.— *Ред.*

Поперед усього: кінцеві ефектні слова — не Шевченкова власність, а sl. Єсенської; вони до того й невірні, бо по виображенням Шевченка, списаним в тій самій басні, русалки ходять, власне, з криком і шумом. Далі dokud mesíc svití — невірно; в оригіналі є: п о к и м і с я ц ь з і й д е (bis der Mond aufgeht), бо тоді соловій, сполоханий русалками, перестає співати.

28. Kozákův osud[1]

[*Нащо мені женитися*]

Переклад загалом добрий. Поправити треба ось що:

Oženil se, řeknou — nahý,
hladový — běh světa —
připravil se nerozumný
o svá mladá léta.

Не зрозумівши добре тексту, переводчиця висловилася неясно. В оригіналі є:

Оженився,— вони скажуть,—
Голодний і голий,
Занапастив, нерозумний,
Молодую волю —

тозначить: Er heiratete — werden sie sagen — nackt und hungrig und brachte ins Verderben — der Dummkopf — die junge Freiheit (scilicet: des Mädchens, welches er heiratete).

Hláš nás volá noci dále
v hodine nejedné —

здається, по-чеськи темно; в оригіналі сказано попросту: г у к а т и м е (гармата), к р и ч а т и м е н е о д н у годину (die Kanone wird donnern und brüllen gar manche Stunde).

29. Na zahradě[2]

[*Навгороді*]

Переклад добрий; два перші рядки передані невірно:

Na zahradě sotva asi
barvínek už uzejde —

---

[1] Козацька доля (*чеськ.*).— *Ред.*
[2] На городі (*чеськ.*).— *Ред.*

в оригіналі противно: Навгороді коло броду барвінок не сходить. Nebot' в третім рядку зовсім не на місці; два перші рядки — то тільки поетична паралель, але не зв'язані з дальшим причиново. Чи bidný zlosyn значить то само, що поганець (der abscheuliche Mensch, «Verräter»).

30. Na oříšky chodívala[1]

[*У перетику ходила*]

Переклад прекрасний, хоч свобідний. Розмір оригіналу; не віддано Шевченкового у перетику* (in einem durchwirkten Kleide), але се нічого не значить.

31. Mlha, mlha do doliny[2]

[*Туман, туман долиною*]

Переклад прекрасний: хоч декуди слова інші, ніж в оригіналі, але мисль усюди передана вірно і мелодія оригіналу схоплена майстерно.

32. Zapadá slunce[3]

[*Сонце заходить*]

Переклад добрий. Справити би треба:

lid v klidu rád si již povečeřl —

в оригіналі: раділють люди, що одпочинуть (die Menschen freuen sich dass sie ausruhen werden). Притім рядок 2 полишений без рими.

Hvězda, o hvězda! — i slza kane,—
na Ukrajině kdy že nám vzplane?

---

[1] По орішки ходила *(чеськ.)*.— *Ред.*
[2] Туман, туман долиною *(чеськ.)*.— *Ред.*
[3] Сонце заходить *(чеськ.)*.— *Ред.*

В оригіналі ті слова обернені до зорі, in vocativo.

Ой зоре! зоре!— і сльози кануть,
Чи ти зійшла вже і на Україні?

Шевченко писав ті слова в Оренбурзі.

Když zopomněly — kéž usnout chtěly —

не знаю, чи се передає смисл оригіналу: К о л и з а б у л и, б о д а й з а с н у л и!

33. Rozrytá mohyla[1]

[*Розрита могила*]

Переклад добрий. Замічаю ось які місця для переробки:

víře neučila i далі víře učit chtěla —

не зовсім вірно перекладено. Шевченко не говорить про віру, а про звичай, savoir vivre[2].

Nad širými světy —

невірно сказано; в оригіналі є: н а ш и р о к і м с в і т і (in der weiten Welt).

Odrodilců roje —

чи odrodilec значить п е р е в е р т е н ь, Renegat?

Pomáhejte v nelidskosti —

непоетична фраза; в оригіналі є: н е д о л ю д к и, Unmenschen.

Kdyby jen byli věděli to —

заслабо сказано; в оригіналі Я к б и - т о н а й ш л и т е — könnte man das finden.

---

[1] Розрита могила *(чеськ.)*.— *Ред.*
[2] Спосіб життя *(франц.)*.— *Ред.*

34. Sen[1]

[*Сон*]

Переклад прекрасний і вірний, без закиду. Варто би згадати, що ту басень Шевченко присвятив пані Марковичевій, знаній писательці українській (Марко Вовчок).

35. Neviním pána boha z toho[2]

[*Не нарікаю я на бога*]

Переклад красний, але перший уступ треба-таки переробити.

Sám sebe bláznem nazývám —

невірно, в оригіналі е: я с а м с е б е, д у р н и й, д у р ю (ich Dummkopf, täusche mich selbst).

Že při oráni v zpěv se dám
své brázdy — ubohá ta niva —

оба рядки разом не дають доброго смислу, а надто вони невірно передають оригінал. Там читаємо: т а щ е й с п і в а ю ч и. О р ю с в і й п е р е л і г — у б о г у н и в у! (ich täusche mich selbst (und dazu noch singend, und pflüge mein Brachfeld, meinen armen Acker).

Sám jen sebe, sebe vinim z toho,
a nic nesvádím na nikoho —

сказано не зле, але зовсім не те, що в оригіналі; там читаємо: І д у р ю! С е б е-т а к и, с е б е с а м о г о, а б і л ь ш е, б а ч и т ь с я, н і к о г о? (ich täusche nur mich, mich selbst, und mehr Niemanden, wie es scheint).

Решта перекладена дуже красно, особливо кінець.

36. Odkaz[3]

[*Заповіт*]

На жаль, цей прекрасний і характерний для Шевченка odkaz перекладений sl. Єсенською досить слабо; для друку треба би його зовсім переробити і задержа-

---

[1] Сон *(чеськ.)*.— *Ред.*
[2] Не виню я пана бога *(чеськ.)*.— *Ред.*
[3] Заповіт *(чеськ.)*.— *Ред.*

ти розмір оригіналу. Невірно переведений середній куплет:

Vše opustim, a s Bohem svým
já tehdy vplynu v dál
svou modlitbou, vždyt' do těch dob
jsem Boha nepoznal.

В оригіналі читаємо (подаю німецький переклад): ich werde Alles verlassen und emporfliegen bis zum Gott, um zu beten... Und bis dahin kenne ich keinen Gott.

37. Сестрі

Переклад сеї слабої пісеньки—страчена праця. Се не є твір Шевченка, хоч находиться в виданні проф. Огоновського. Пісенька та виписана з альбома княжни Варвари Репніної, до котрого і Шевченко вписував, здається, деякі свої басні, але отся походить з-під пера панни Псьол, як се ствердила сама княжна Репніна. На тім кінчу свої уваги над предложеними мені перекладами, полишаючи шановному референтові словутної академії формулювати з них внески.

Львів, дня 27/XI 1895

ЛЕГЕНДА ПРО ПРШЕМИСЛОВУ КВІТУЧУ ЛІЩИНУ ТА ЛЕГЕНДИ ПРО КВІТУЧУ ПАЛИЦЮ

Доктор Тілле* виклав у чудовому дослідженні «Народні оповідання про правителя, покликаного від залізного стола» («Cesky lid») на основі старих хронікальних повідомлень розвиток легенди про Пршемисла, вивчивши окремі дані і порівнюючи одночасно з легендою про Штепана*. Він міг також додати до цих легенд свідчення, що ще в XVII ст. польський король Михайло Корибут Вишневецький був предметом подібних легенд[1]. Доктор Тілле не погоджувався з міфологічним тлумаченням цих легенд. Ми спробуємо подати в цій статті деякі доповнення як до статті Тілле, так і взагалі до дослідження цього легендарного матеріалу.

У легендах про Пршемисла та Лібушу* переплетено багато різноманітних міфологічних елементів, чи то породжених народною фантазією, чи то обумовлених книжними впливами, художніми творами. Як випливає з дослідження Тілле, основою легенди про Пршемисла, між іншим, є епізод про квітучу скребачку, яка випускає ліщинові паростки, зеленіє, розцвітає і дає плоди.

Це оповідання записує уже Козма, і заговорив про нього Даліміл*. Отже, належить воно до найстарших, основних елементів легенди про Пршемисла. Якщо ж після статті доктора Тілле займемося далі дослідженням матеріалів у галузі порівняльної міфології, то дізнаємось, що це оповідання має споріднені явища, варіанти в європейських і неєвропейських народних оповіданнях на широкому полі християнсько-єврейських легенд.

---

[1] Див. L. Siemieński. Podania polskie, ruskie i litewskie

Легенда про суху палицю, що дивом, чудом зазеленіла, зацвіла і дала плоди, належить до найпоширеніших матеріалів європейських легенд. Правда, середньовічні варіанти цієї легенди записані досить пізно. Поява цих легенд пояснюється по-різному. Лібрехт, який у 1856 р. склав докладний огляд усіх європейських варіантів цієї легенди[1], вважав, що ці легенди споріднені з біблійною легендою про квітучу палицю Арона. Йдеться тут про відому історію в книзі Числа 18, як єврейські старшини склали свої палиці до даросховища. Чия палиця до ранку зазеленіє, той стане верховним священиком. Зазеленіла палиця Арона. Крім цього треба звернути увагу ще на одне місце в Старому завіті. Маю на увазі тут стих з Ісаії, глава X, стих 1 і далі в пророцтвах про Месію. Ісаія пророкує спасіння ізраїльтян, говорить образно: «Вийде прутик з пня, Ісаії...», чим натякає, що плем'я Давида знов здобуде панування[2]. Ця цитата теж важлива для дослідження названих легенд.

Не меншої уваги заслуговують пізніші стихи. У старозавітних апокрифах читаємо легенду, що Лот був засуджений Абрагамом на покаяння за гріхи, допущені з дочками, щоб поливав суху палицю, посаджену в землю, доки вона не зацвіте і не дасть плодів. Декілька років це тривало, доки палиця не дала паростків[3]. Ця апокрифічна легенда є, так би мовити, першим зразком — якщо не джерелом — великої групи казок і легенд про каяття великого грішника, який так довго здійснює каяття, поливає палицю, доки вона не дасть паростків і не зацвіте. Усі варіанти цієї легенди зібрав і дослідив з скрупульозністю, що себе виправдала, доктор Ян Карлович[4]. Сюди належить також чеська легенда, яку одягнув у поетичне вбрання Ербен («Загорове ложе»). Ця група, однак, тісно не пов'язується з матеріалом легенди про Пршемислову скребачку.

Ми беремо до уваги іншу групу, де не йдеться про каяття великого грішника, але про чудотворне відзначення, вибір на посаду, на високий пост. І тут теж символом є кві-

---

[1] Gervasius von Tilbury. Otia Imperialia, Hanover, 1856, 112.

[2] Див. Otto Zöckler. Handbuch der theologischen Wissenschaften in encyklopädischer Darstellung. Nördlingen, 1889, I, 463.

[3] Веселовский. Разыскания в области русских духовных стихов, VI — X в. С-Петербург.

[4] Podanija o Madeju, Wisła, Warszawa, II, c. 804—815; III, c. 102—134, 300—305, 602—604.

туча палиця. Оскільки це стосується церковної символіки, треба взяти до уваги старе символічне тлумачення, що квітуча палиця Арона є старозавітним прообразом святого Йосифа і діви Марії. Численні докази цього подає християнська гімнологія, яка називає діву Марію, божу матір, «палицею Арона», «квітучим прутом Єссе»[1].

Немає сумніву, що ці оди, які охоче співали при християнських обрядах, значно розширили біблійне уявлення про подібність діви Марії і палиці Арона.

Також у новозавітних апокрифах знайдемо оповідання, де чудо з палицею вважається відзнакою самого бога, вибором на якусь високу посаду. Маємо на увазі розповідь про те, як заручився святий Йосиф з дівою Марією, як про це розповідають апокрифічні книги «Protevangelium Jacobi», «Pseudo — Mathaei evangelium de ortu Beatae Mariae et infantia Salvatoris», «Evangelium de nativitate Mariae»[2]. В них читаємо, що святий Йосиф був обраний чоловіком діви Марії за велінням бога, коли голубка з небес прилетіла і сіла на палицю Йосифа, не звернувши уваги на інші палиці, що були покладені вдівцями за бажанням священиків у дарохсховище. Уже в XI—XII ст. це оповідання було замінено популярнішим і поширенішим оповіданням про квітучу палицю. В грецько-візантійській літературі вже в XI ст. описує Єпіфаній Монах* у творі «Vita Beatae Virginis Mariae», складеному на основі старих апокрифічних творів, гімнів, проповідей: священики взяли дванадцять палиць, що були власністю родичів діви Марії. Коли вони молились, зазеленіла раптом суха палиця

---

[1] У відомій різдвяній пісні «Angelus pastoribus» римовано між іншим: «Haronis virga arida fuit nobis virida» [Безплідна гілка Арона для нас стала зеленою *(лат.)*. — *Ред.*]. Подібно відомий Венантіус Фортунатус* у творі «Hymnus de nativitate Domini» говорить: «Radix Jesse floruit et virga fructum edidit; foecunda partum protulit et virgo mater permanet» [Корінь дав квіти, і гілка дала плоди; запліднена дала народження, і мати залишилася дівою *(лат.)*.— *Ред.*]. Пор. W a c k e r n a g e l*, Das deutsche Kirchenlied von der ältesten Zeit bis zum Anfang des XVII. Jahrhunderts, I,58—60. Подібно в старій грецькій оді натяк на проростання сухого пруття пов'язується с непорочним зачаттям діви Марії. Див. Собрание 20 акафистов или неседальных похвальных песней. Во Львове. 1864, стор. 172. Подібне символічне пояснення збережене в німецькій пісні Індржіха з Лауфенберга, надрукованій 1423 р. Див. W a c k e r n a g e l. Das deutsche Kirchenlied, II, S. 548.

[2] T i s c h e n d o r f. Evangelia apocrypha. Lipsiae, 1853, c. 65—68, 112 і наступні.

тесляра Йосифа, і таким чином за велінням бога була з ним заручена діва Марія. Різні версії цієї легенди виступають в літературі і в народних переказах у Західній Європі і також у слов'ян[1]. У сілезьких поляків донині на весіллі перед вінчанням староста проголошує[2]: «Хто прийде з сухою палицею до костьола і в кого з'явиться і зацвіте ця гілочка з цієї сухої палиці, той буде гідний взяти цю діву Марію за молоду».

Легенда про квітучу палицю (Арон, Ессе, Йосиф) дала поштовх в християнських країнах для виникнення різних варіантів уже в IX і X ст. Їх можна поділити на дві головні групи.

Передусім це церковні легенди, в яких суха палиця відіграє головну роль. З VIII ст. читаємо подібну легенду у Григорія Турського[3]* в творі «In Laudem confessorum» (гл. 23). Побожний чоловік Ян посадив дерево і сідав у його тіні, молився і працював. Після його смерті дерево засохло. Садівник його зрубав і зробив з нього лавку, на якій сидів і працював. Через два роки садівник пошкодував, що зрубав дерево, посаджене побожним чоловіком. Закопав лавку в землю. Навесні виріс з лавки прут, що все дужчав, аж став великим деревом. Споріднена легенда є у Гервасія з Тільбурі[4]. До абата прийшов послушник і пообіцяв, що завжди буде його в усьому слухати. Абат устромив у землю сухий березовий прут і наказав, щоб він його так довго поливав водою з Нілу, поки не зазеленіє. Два роки дарма гарував юнак, доки на третій рік його слухняність не була винагороджена. Прут зазеленів. Сюди відноситься також поширена легенда про святого Боніфація, німецького проповідника. Коли він прийшов у Тюрінгію, збудував костьол і сам хотів його посвятити. Встромив палицю в землю, увійшов у храм і відслужив святу месу. Вийшов з дверей костьолу, побачив, що палиця тим часом пустила паростки і була обсипана гілочками[5]. Також спорідненою є легенда, як у святого Кристофа повиростали пагони на палиці, на

---

[1] Порфирьев. Апокрифические сказания о новозаветных лицах и событиях. С.-Петербург, 1890, с. 300.

[2] «Ateneum»*, Warszawa, VI, 639, 641.

[3] Monumenta Germaniae Historica, Scriptores rerum Merovingicarum, I. Gregorii Turonensis opera, 1884, с. 762—763.

[4] F. Liebrecht. Gervasius von Tilbyry. Otia imperialia, c. 22; «De virgula arida, quae per oboedientiam floruit».

[5] Grimm. Deutsche Sagen. 3 vyd. Berlin, 1891, с. 134, ч. 181.

яку спирався, коли ніс маленького Ісуса на плечі[1]. Подібне розповідає і легенда про святого Губерта[2].

Матеріал цієї легенди був, однак, пристосований також до світських оповідань і по-різному опрацьований вже в IX і X ст. Варто зазначити, що Карл Великий, на якого було перенесено ряд старших легенд і навколо особи якого середньовіччя снувало найрізноманітніші поетичні повісті і міфи, також ставився у зв'язок з матеріалом про квітучу палицю. Читаємо, наприклад, у творі «Gesta Caroli Magni», що Карл воював в Іспанії з сарацинським королем Айголандом. Він довго уникав битви. Тільки тоді, коли дізнався з віщування, що Карл буде переможений, викликав його на бій. Тут деякі встромили списи перед табором Карла в землю. І ось! Вранці побачили свої списи вже як деревця з гілками і листям. Пояснювали, що це божий знак тим, хто в майбутній битві одержить мученицьку пальму в відважному бою за християнську віру з безбожниками. Зрізали списи, і нове чудо сталося. З коренів виріс великий, густий ліс[3]. Цю легенду повторює Турпін* майже дослівно. Відома німецька хроніка XII ст. «Der Keiser und der Königebuch» (Kaiserchronik) розповідає (рядки 15007—15026) версію цієї легенди. Карл Великий після страхітливої поразки в битві з сарацинами за порадою ангела зібрав 53066 дівчат, озброїв їх і вирушив проти сарацинів. Ті злякалися Карлового війська, попросили милості і повели переговори про мир. Під час повернення змучені трудами дівчата відпочивали на зеленій луці і встромили ратища своїх списів у землю. Вранці, коли прокинулися, побачили диво дивне. Ліс списів перемінився в справжній ліс з чудовими гілками. Тому цей ліс і досі називається Schäftenwald від Schaft, тобто ратище[4]. Подібних легенд можна було б навести більше.

Чеська легенда серед оповідань про Лібушу могла утриматися як згадка дохристиянських традицій про скребачку, що зазеленіла, будучи щасливою призвісткою для орача Пршемисла. Але тут могли і потім під час розвитку

---

[1] Jacob de Voragine*. Legenda aurea, cap. 100.

[2] Fetis*. Legende de St. Hubert. Bruxelles, 1846, c. 102, примітка 31.

[3] Acta sanctorum. Januarii, t. II, c. 874.

[4] Massmann*. Kaiserchronik, III. Quedlinburg und Leipzig, 1854, c. 1015. Пор. також Grimm, Deutsche Sagen, II, c. 81, ч. 460.

легенди також вплівати християнські оповідання і легенди, які народ часто чув при викладі священиками Старого завіту (Арон, Єссе) і Нового завіту (Йосиф, діва Марія), припускаючи, що він не вмів читати Біблію. Певно, що легенда про Пршемисла розвивається в народних старочеських оповіданнях (якщо йдеться про відношення до західноєвропейських оповідань про Карла Великого, про святого Кристофа, святого Губерта і под.) зовсім самостійно, що легенді про квітучу палицю не передували до чеського оповідання згадані західноєвропейські оповідання про Карла і под., з якими самостійна чеська легенда, записана вже від найстарших хроністів, не знаходиться у зв'язку. Тут маємо перед собою, очевидно, характерний варіант чеського походження, який належить як цікаве явище науки про казки до розгалуженого і переплутаного родоводу єврейсько-християнського матеріалу про квітучу суху палицю.

КОМЕНТАРІ

До двадцять дев'ятого тому Зібрання творів І. Франка у п'ятдесяти томах увійшли дослідження, статті, рецензії й замітки з питань літератури, мови, фольклористики, етнографії та огляди театральних вистав за 1893—1895 рр. Статті й рецензії, написані і вперше опубліковані польською, чеською і німецькою мовами, подаються в українському перекладі (переклад з польської мови за редакцією Н. П. Романової, з чеської — Н. С. Васильєвої) із зазначенням у примітках назв мовою оригіналу. Редакційні заголовки статей подаються у квадратових дужках. Усі матеріали тому розташовані у хронологічному порядку. У підготовці окремих статей брали участь Ю. Л. Булаховська, В. В. Лесик, І. О. Лучник, М. Й. Онишкевич.

НАШЕ ЛІТЕРАТУРНЕ ЖИТТЯ В 1892 РОЦІ

(Листи до редактора «Зорі»)

Вперше надруковано в журн. «Зоря», 1893, № 1, с. 15—18; № 2, с. 36—37.

Подається за першодруком.

С. 7. «З о р я» — літературно-громадський двотижневий журнал ліберально-буржуазного напряму, виходив у Львові протягом 1880—1897 рр.

С. 10. М о н а х і я — Мюнхен.

Л и п с ь к — Лейпціг.

М о г и л я н с ь к а к о л е г і я — Києво-Могилянська колегія, потім (з 1701 р.) Київська академія, перша вища школа і визначний культурно-освітній центр на Україні, заснована у 1632 р. У 1804 р. перетворена на Духовну академію. Існувала до 1817 р.

...п о б і д к о р с у н с ь к и х а б о ж о в т о в о д с ь к и х... — Йдеться про розгром польсько-шляхетських військ селянсько-козацькими військами Богдана Хмельницького у квітні 1648 р. під Жовтими Водами (нині м. Жовті Води Дніпропетровської області) та Корсунем (нині м. Корсунь-Шевченківський Черкаської області) у травні 1648 р.

«K w a r t a l n i k H i s t o r y c z n y» — польський історичний журнал, заснований 1887 р. Історичним товариством у Львові.

Після другої світової війни видавався в Кракові, а з 1950 р.— у Варшаві.

С. 11. Заснування в нашім віці трьох університетів на Україні...— Йдеться про відкриття університетів у Харкові (1805), Києві (1834) та Одесі (1865).

Чайченко Василь — один із псевдонімів Грінченка Бориса Дмитровича (1863—1910), українського письменника, фольклориста, філолога, етнографа, педагога і громадського діяча ліберально-буржуазного напряму.

Загірня Марія — один із псевдонімів української письменниці Грінченко Марії Миколаївни (1863—1928), дружини Б. Д. Грінченка.

Александров Володимир Степанович (1825—1894) — український письменник. Видав перші два випуски альманаху «Складка» (1887—1892).

Катренко Ол.— один із псевдонімів маловідомого українського письменника Катрухіна Олександра Михайловича.

Школиченко М.— один із псевдонімів українського письменника ліберально-буржуазного напряму Кононенка Мусія Степановича (1864—1922).

Сумцов Микола Федорович (1854—1922) — український фольклорист, етнограф і літературознавець, академік АН УРСР (з 1919 р.). І. Франко має на увазі цикл статей Сумцова під загальною назвою «Современная малорусская этнография» («Киевская старина», 1892, № 1—12), присвячених пам'яті О. О. Потебні.

Еварницький (Яворницький) Дмитро Іванович (1855—1940) — український історик, археолог, етнограф, академік АН УРСР (з 1929 р.).

Багалій Дмитро Іванович (1857—1932) — український історик, академік АН УРСР (з 1919 р.).

Потебня Олександр Опанасович (1835—1891) — український і російський філолог.

«Киевская старина» — щомісячний історико-етнографічний і художній журнал ліберально-буржуазного напряму. Видавався російською мовою у Києві протягом 1882—1906 рр.

С. 12. Конисський Олександр Якович (1836—1900) — український письменник, публіцист і громадський діяч ліберально-буржуазного напряму.

Самійленко Володимир Іванович (1864—1925) — український письменник і перекладач.

...повістки «Бех аль Джугур»...— Йдеться про оповідання під такою назвою, надруковане в газеті «Діло» (1885, № 66—68 за 15, 18, 20 червня) і підписане псевдонімом «Михайло Заволока». Автором його був Грушевський М. С. (1866—1934), український буржуазний історик, один з ідеологів буржуазного націоналізму кінця XIX — початку XX ст.

«Діло» — газета ліберально-буржуазного, а згодом буржуазно-націоналістичного напряму. Виходила у Львові з 1880 до 1939 р.

«Записки Тов[ариства] ім. Шевченка» — «Записки Наукового товариства імені Шевченка у Львові», періодичне видання Наукового товариства імені Шевченка у Львові, яке виходило протягом 1892—1937 рр.

Сергієнко М.— один із псевдонімів М. С. Грушевського.

Рильський Тадей Розеславович (1841—1902) — український культурний діяч буржуазно-демократичного напряму, етнограф. Батько видатного українського радянського поета М. Рильського. Стаття, згадувана Франком, мала назву «Студії над основами розкладу багатства».

«Основа» — перший український суспільно-політичний і літературно-мистецький журнал ліберально-буржуазного напряму. Виходив у Петербурзі у 1861—1862 рр.

Брун Пилип Карлович (1804—1880) — російський історик і археолог, професор Новоросійського (м. Одеса) університету.

Кондаков Никодим Павлович (1844—1925) — російський історик візантійського і давньоруського мистецтва.

Григорович Віктор Іванович (1815—1876) — російський філолог та історик, один із зачинателів слов'янознавства в Росії.

Кочубинський Олександр Олександрович (1845—1907) — російський вчений-славіст, автор досліджень з порівняльної граматики, історії та етнографії.

С. 13. Ніщинський Петро Іванович (1832—1896) — український композитор, перекладач і публіцист демократичного напряму.

«Антігона» — драма давньогрецького письменника Софокла (бл. 495—406 або 405 до н. е.).

Комар М.— один із псевдонімів Комарова Михайла Федоровича (1844—1913), українського бібліографа, критика і фольклориста.

Починаючи з 1884 р. Комаров постійно виступав у журналі «Зоря» зі статтями та рецензіями, здійснив ряд публікацій творів українських письменників, зокрема С. Руданського.

Янчук Микола Андрійович (1859—1921) — український, російський та білоруський фольклорист і письменник.

Пчілка Олена — псевдонім Косач Ольги Петрівни (1849—1930), виступала як письменниця, етнограф, публіцист, громадський діяч, видавець і журналіст. У суспільно-політичних питаннях стояла на ліберально-буржуазних позиціях. Мати Лесі Українки.

С. 14. Панько — один із псевдонімів Грабовського Павла Арсеновича (1864—1902), українського поета, революціонера-демократа.

Кримський Агатангел Юхимович (1871—1942) — український радянський вчений-філолог, сходознавець та письменник, академік АН УРСР (з 1919 р.). І. Франко має на увазі статтю Кримського «Наша язикова скрута та спосіб заладити лихові» («Зоря», 1891, № 24).

«Правда» — український літературно-науковий і політичний журнал, що виходив у Львові протягом 1867—1897 рр. (з перервами). У ранній період мав ліберально-буржуазне спрямування. З кінця 80-х років став трибуною українського буржуазного націоналізму.

Подоленко К.— псевдонім маловідомого українського письменника Стиранкевича Кирила, автора побутово-етнографічної повісті «За громаду», надрукованої у «Зорі» (1892, № 1—4, 6, 7).

С. 15. ...Коцюбинський, що пише головно в «Правді»...— У 1892 р. журнал «Правда» (т. XIV—XV,

№ 8, 9, 10) опублікував повість «На віру», один з перших творів М. Коцюбинського.

...«сибірського» поета Рамшева...— Під псевдонімом «Рамшев» виступав російський поет, революційний народник Якубович Петро Пилипович (1860—1911). Словом «сибірський» І. Франко натякає на те, що поет у той час перебував на засланні.

Куліш Пантелеймон Олександрович (1819—1897) — український буржуазно-націоналістичний письменник, критик, історик та етнограф. І. Франко має на увазі збірку поезій Куліша «Дзвін», яка вийшла 1893 р. у Женеві.

Мордовець (Мордовцев) Данило Лукич (1830—1905) — український і російський письменник та історик ліберально-буржуазного напряму.

С. 16. М-ей — криптонім, яким підписував деякі свої твори Маковей Осип Степанович (1867—1925), український письменник, критик і культурний діяч демократичного напряму.

С. 17. Барвінський Олександр Григорович (1847—1926) — український буржуазно-націоналістичний діяч та історик літератури.

С. 18. ...на всю соборну Україну виходить тільки одна літературна часопись...— Йдеться про журнал «Зоря».

Ярошинська Євгенія Іванівна (1868—1904) — українська письменниця демократичного напряму, громадська діячка і педагог.

Лаврін — псевдонім Студинського Кирила Йосиповича (1868—1941), українського радянського літературознавця, академіка АН УРСР (з 1929 р.).

«Учитель» — український журнал ліберально-буржуазного напряму. Виходив у Львові з 1889 до 1914 р.

Бобикевич Олекса Христофорович (1865—1902) — український письменник «народовського» напряму.

С. 19. Никорович Григорій (1859—1916) — громадський діяч ліберально-буржуазного напряму на Буковині.

Петрушевич Антоній Степанович (1821—1913) — український історик, філолог та етнограф ліберально-буржуазного напряму, автор праць з історії Галичини, зокрема з історії церкви.

Огоновський Омелян Михайлович (1833—1894) — український літературознавець буржуазно-націоналістичного напряму, автор «Історії літератури рускої» (6 томів), праці «Слово о полку Ігоревім» та ін. У цій статті І. Франко не вдається в детальний аналіз праць Огоновського, а лише подає інформацію про них. Проте уже й тут, визначаючи «Історію літератури рускої» як збірку бібліографічних, історичних, літературних фактів і явищ, Франко вказує на поверховість праці, відсутність у ній наукового синтезу, низький методологічний рівень. У ряді інших статей (зокрема «Карпато-руська література XVII—XVIII віків», 1900) він дає «Історії літератури рускої» різко негативну оцінку, підкреслює її реакційну спрямованість, примітивний метод дослідження.

С. 20. Коцовський Володимир (1860—1921) — український письменник, літературознавець і педагог «народовського» напряму. Говорячи про праці Коцовського, І. Франко не дає їх широкої характеристики, а тільки зупиняється на змісті

та способі дослідження матеріалу. У пізніших статтях письменник різко критикує Коцовського, зокрема його книгу «Життя і значення Маркіяна Шашкевича» (1886).

Ліске Ксаверій (1838—1891) — польський буржуазний історик, з 1871 р. був професором Львівського університету.

Онишкевич Гнат (1847—1883) — український філолог ліберально-буржуазного напряму, професор Чернівецького університету, видавець серії «Руська бібліотека», в якій друкувались твори перших письменників нової української літератури (вийшло три томи).

С. 21. Пачовський Михайло Іванович (1861—1933) — український письменник і педагог ліберально-буржуазного напряму. І. Франко має на увазі дослідження Пачовського «Про вплив християнства на усну словесність русинів» («Учитель», 1892, № 23, 24).

Колесса Олександр Михайлович (1867—1945) — український мовознавець і літературознавець. Пізніші його праці позначені буржуазними тенденціями. Згадувана Франком стаття має назву «Дві мало знані поезії Т. Шевченка. Дещо про вірші «До сестри» і «Хустина» («Зоря», 1892, № 14, 15). Вірш «До сестри», як правильно зазначив Франко, приписувався Колессою Шевченкові помилково. Насправді, як довели пізніше дослідники, він належить українській поетесі Псьол Олександрі Іванівні (1817—1887).

Рєпніна Варвара Миколаївна (1808—1891) — російська письменниця, близький друг Т. Г. Шевченка.

Залеський Юзеф Богдан (1802—1866) — польський поет-романтик, представник «української школи» в польській літературі. І. Франко має на увазі дослідження О. Колесси «Українські народні пісні в поезіях Богдана Залеського», надруковане в «Записках Наукового товариства імені Шевченка» (1892, ч. 1).

Початок його праці про Федьковича...— Йдеться про статтю О. Колесси «Юрій Коссован», початок якої було надруковано у журналі «Зоря» (1893, № 1).

С. 22. ...продовження «Бібліографії» Левицького...— Левицький Іван Омелянович (1850—1913) — український бібліограф, автор «Галицько-руської бібліографії» в двох томах (1888—1895) та «Української бібліографії Австро-Угорщини» в трьох томах (1909—1911). Франко має на увазі другий том «Галицько-руської бібліографії», який ще тільки готувався і вийшов друком у 1895 р. Він охоплював матеріали з 1861 до 1886, а не до 1890 р., як зазначено у Франка. Спеціальні бібліографії за роки 1887, 1888, 1889, що вийшли окремими випусками у 1888, 1889 та 1891 рр., хоч і згадуються Франком як частина майбутнього другого тому, не увійшли до нього. Вони пізніше склали основу першого тому «Української бібліографії Австро-Угорщини за роки 1887—1900», виданої у 1909 р.

Верхратський Іван Григорович (1846—1919) — український письменник, філолог і природознавець, належав до «народовського» табору. І. Франко має на увазі його працю «Про говір галицьких лемків».

Ягич Ватрослав (1838—1923) — хорватський філолог, займався питаннями української мови та фольклору, був професором Новоросійського, Берлінського, Петербурзького, а з 1886 р.—

Віденського університетів. Заснував і видавав (з 1875 по 1914 р.) «Archiv für slavische Philologie».

«Archiv für slavische Philologie» — перший міжнародний славістичний журнал, виходив у Берліні (1875—1920).

Лосун — псевдонім І. Г. Верхратського. Статті Верхратського, які згадує Франко, мають назви: «В справі язиковій і декотрі замітки про книжки для українського люду» («Зоря», 1892, № 7—9) та «Замітки язикові» («Зоря», 1892, № 22—24).

К. АРАБАЖИН. ГАЛИЦКО-РУССКОЕ ЛИТЕРАТУРНО-ОБЩЕСТВЕННОЕ ДВИЖЕНИЕ

Вперше надруковано в журн. «Зоря», 1893, № 1, с. 19.

Автограф зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР (ф. 3, № 761). Розбіжностей між автографом і першодруком нема.

Подається за першодруком.

С. 23. Арабажин Костянтин Іванович (1866—1929) — російський та український літературознавець і письменник.

Російський «Энциклопедический словарь» — енциклопедія, що видавалась акціонерним видавничим товариством Брокгауз—Єфрон у Петербурзі протягом 1890—1907 рр. Вийшло 82 основних і 4 додаткових томи.

Бродзінський Казімеж (1791—1835) — польський поет, представник пізнього сентименталізму, історик літератури та критик. І. Франко має на увазі книгу К. Арабажина «Казимир Бродзинский и его литературная деятельность» (К., 1891).

...рух, викликаний Шашкевичем, Вагилевичем і Головацьким.— Йдеться про діяльність прогресивного літературного угруповання «Руська трійця», яке утворилося в Галичині наприкінці 20-х років XIX ст. Найактивнішими його учасниками були М. С. Шашкевич (1811—1843), І. М. Вагилевич (1811—1866), Я. Ф. Головацький (1814—1888). Твори діячів «Руської трійці» поклали початок нової української літератури в Галичині.

...«Бібліографія» Левицького...— Йдеться про перший том «Галицько-руської бібліографії» І. О. Левицького, який вийшов друком у 1888 р.

НОВЕ ВИДАННЯ ТВОРІВ МІЦКЕВИЧА

Вперше надруковано польською мовою в газ. «Kurjer Lwowski», 1893, № 14, 14 січня, № 15, 15 січня, під назвою «Nowe wydanie dzieł Mickiewicza».

Подається за першодруком в українському перекладі.

«Kurjer Lwowski» — польська щоденна громадсько-політична газета ліберально-буржуазного напряму, що виходила в 1883—1926 рр. у Львові. І. Франко співробітничав у цій газеті протягом 1887—1897 рр.

С. 25. Бігеляйзен Генрік (1855—1934) — польський історик літератури та етнограф. Видав твори Міцкевича в чоти-

рьох томах (Dzieła Adama Mickiewicza. Wyd. Henryk Biegeleisen, т. I—IV. Lwów, 1893).

Коженьовський Юзеф (1863—1921) — польський історик, архівіст, видавець архівних історико-літературних матеріалів.

С. 27. «Книги паломництва польського» — тобто «Книги польського народу і польського паломництва», політично-моралістична брошура Міцкевича, видана 1832 р.

С. 28. «Про варшавських критиків і рецензентів» — вступна стаття Міцкевича до видання його творів, здійсненого 1829 р. у Петербурзі. У ній поет дає нищівну відповідь нападкам епігонів класицизму на романтичну літературу.

Одинець Антоні (1804—1885) — польський поет-романтик і перекладач, приятель Міцкевича.

С. 29. Козьмян Каєтан (1771—1856) — польський поет і прозаїк, епігон класицизму, вороже ставився до романтизму, до творчості Міцкевича.

Мостовський Тадеуш Антоні (1776—1842) — польський консервативний політичний діяч і журналіст.

Марцінковський Якса Каєтан (бл. 1790—1832) — польський поет.

Dziedzilla — у первісному значенні — богиня кохання; тут вжито в переносному значенні — сентиментальна закохана красуня.

...старого автора мертвонародженої епопеї...— Йдеться про поему в псевдокласичному стилі Козьмяна Каєтана «Стефан Чарнецький», в якій прославляється польський гетьман Стефан Чарнецький (1599—1665).

С. 30. Каллєнбах Юзеф (1861—1929) — польський історик літератури, автор монографії про Міцкевича, професор Львівського, потім — Краківського університетів.

«Pamiętnik Towarzystwa Literackiego im. A. Mickiewicza» — науковий квартальник, присвячений питанням історії польської літератури, який видавало Товариство літературне ім. Міцкевича у Львові протягом 1887—1892 рр.

Brewe — коротке офіційне послання папи римського.

«Paroles d'un croyant» («Слова віруючого») — книга Ламенне Фелісіте-Робера (1782—1854), французького буржуазного філософа і публіциста, одного з головних проповідників християнського соціалізму.

Гарчинський Стефан (1805—1833) — польський поет-романтик, друг Міцкевича.

Монталамбер Шарль (1810—1870) — французький письменник, публіцист і політичний діяч, лідер французького войовничого клерикалізму у 30—60-х роках XIX ст.

Заклад Оссолінських (Оссолінеум) — польська культурно-наукова і видавнича установа, заснована у Львові 1817 р. письменником і бібліофілом магнатом Юзефом Оссолінським (1748—1826). Заклад Оссолінських мав свою бібліотеку та видавництво.

Слотвінський Константи (1793—1846) — польський історик, директор (у 1831—1834 рр.) Закладу Оссолінських. У 1834 р. за надрукування антиурядових видань був ув'язнений австрійськими властями, загинув під час селянського повстання 1846 р.

Домейко Ігнаци (1802—1889) — польський геолог, мандрівник; у юнацькі роки був членом товариства патріотичної молоді (товариство «філаретів»), заснованого Міцкевичем у Вільні.

Белза Владислав (1847—1913) — польський поет і літературознавець, дослідник творчості Міцкевича.

С. 31. Врхлицький Ярослав (справжнє прізвище — Фріда Емілій Богуш; 1853—1912) — чеський поет, драматург і перекладач. Його поезія, тісно пов'язана з традиціями романтизму, позначена і рисами реалізму.

ПИСАНКИ

Вперше надруковано польською мовою в газ. «Kurjer Lwowski», 1893, № 92, 2 квітня, під назвою «Pisanki».

Подається за першодруком в українському перекладі.

С. 32. Тіберій Клавдій Нерон (42 до н. е.— 37 н. е.) — римський імператор у 14—37 рр. н. е.

Понтій Пілат — римський намісник Іудеї у 26—36 рр. н. е.

С. 33. ...оброблена віршами буковинським поетом Федьковичем.— Мається на увазі вірш Ю. Федьковича «Писанки. Повір'я народне» (1865).

...записана українським поетом Ст. Руданським...— Ця легенда надрукована у кн.: М. Драгоманов. Малорусские народные предания и рассказы. К., 1876, с. 145, під назвою «Запис легенди про походження писанок».

С. 34. Кадлубек — мається на увазі краківський єпископ Вінценти (бл. 1160—1223), прозваний Кадлубеком, автор «Хроніки», в якій викладається найдавніший період історії Польщі (до 1202 р.)

С. 35. «Калевала» — карело-фінський народний епос, складається з карельських, фінсько-іжорських творів пісенного жанру.

...етнограф Микола Сумцов, праця якого про писанки...— Мається на увазі стаття М. Ф. Сумцова «Писанки», надрукована в журналі «Киевская старина» (1891, № 5, с. 181—209; № 6, с. 363—383).

С. 36. Меандр — тип геометричного орнаменту у вигляді безперервної ламаної лінії із завитками.

Пентаграма — тип геометричного орнаменту у вигляді п'ятикутника.

ABGAR-SOŁTAN. RUSINI. SZKICE I OBRAZKI
(Do celu. Semen Kwitka. Hnat Sierota. Przy ognisku myśliwskiem)

Вперше надруковано польською мовою у додатку до газети «Kurjer Lwowski»—«Tydzeń», 1893, № 17, 24 квітня, під назвою «Abgar-Soltan. Rusini. Szkice i obrazki...», за підписом *Iw. Fr.*

Подається за першодруком в українському перекладі.

С. 37. Абгар-Солтан — псевдонім Абгаровича Каєтана (1856—1909), польського письменника і літературознавця.

З ГАЛУЗІ ФОЛЬКЛОРУ

Вперше надруковано польською мовою у літературному додатку до газети «Kurjer Lwowski» — «Tydzeń», 1893, № 21, 23 травня, під назвою «Z dziedziny folkloru», без підпису.

Подається за першодруком в українському перекладі.

С. 38. «W i s ł a» — польський етнографічний журнал прогресивного напряму, який видавався у Варшаві протягом 1887—1905, 1916—1917 рр. Заходами журналу здійснювалось і видання так званої «Biblioteki Wisły», яка виходила у вигляді окремих томів, де вміщувались великі праці, збірники фольклорно-етнографічних матеріалів.

Ф е д е р о в с ь к и й Міхал (1853—1923) — польський і білоруський етнограф та фольклорист, автор кількатомної праці «Lud białoruski».

Х е л х о в с ь к и й Станіслав (1866—1907) — польський ботанік і етнограф.

В а с и л е в с ь к и й Зигмунт (1865—1948) — польський критик і публіцист демократичного напряму, автор ряду досліджень з питань етнографії.

З а в і л і н с ь к и й Роман (1855—1932) — польський мовознавець і етнограф.

У д з е л я Северин (1857—1937) — польський етнограф, збирач фольклору, організатор етнографічного музею у Кракові.

...з е м е л ь М е н д з и ж е ч а — територія навколо міста Мендзижеч Подляскі (нині у Радзинському районі Люблінського воєводства Польської Народної Республіки).

М а з о в ш е — північно-східна частина Польщі. На його території розташована столиця ПНР — Варшава.

ЛІТЕРАТУРНЕ ВІДРОДЖЕННЯ ПОЛУДНЕВОЇ РУСІ І ЯН КОЛЛАР

Вперше надруковано українською мовою у кн.: Jan Kollár. 1793—1852. Sbornik stati o životě, pusobeni a literárni činnosti pěvce «Slávy dcery» na oslavu jeho stoletých narozenin. Redakci Františka Pastrnka. Vydaly český akademický spolek ve Vidni a slovenský akademický spolok «Tatran» vo Viedni. Ve Vidni. 1893. Nákladem obou spolku, c. 268—276.

Подається за першодруком із незначними скороченнями.

С. 40. К о л л а р Ян (1793—1852) — чеський поет і вчений, за національністю словак, поборник єднання і дружби слов'янських народів. Найвизначніші його твори — поема «Дочка Слави» (1824) та трактат «Про літературну взаємність між слов'янськими племенами і наріччями» (1836).

...в і д ч а с і в г а л и ц ь к о г о к н я з я Д а н и л а...— Йдеться про Данила Галицького (1201—1264), князя Галицько-Волинської землі, який покінчив з феодальною міжусобицею і об'єднав землі Південно-Західної Русі. Після його смерті Галицько-Волинське князівство розпалось на окремі удільні землі, які незабаром були підкорені іншими державами.

Червона Русь — історична назва Галичини, що зустрічається в писемних джерелах у XVI—XIX ст. Поступово цей термін закріпився в історичній та географічній літературі для позначення території колишнього Галицького князівства (за адміністративним поділом XV—XVIII ст.— Руське і Белзьке воєводства). З 1349 р. Червона Русь перебувала у складі Польщі.

Людовік угорський — Людовік Великий (1326—1382), угорський король, з 1370 р. був і польським королем.

Люблінська унія 1569 р.— об'єднання Литовського великого князівства з шляхетською Польщею в одну федеративну державу — Річ Посполиту. Укладення Люблінської унії призвело до посилення соціального та національного гноблення на Україні і викликало загострення визвольної боротьби українського народу проти польсько-шляхетських загарбників.

С. 41. З кінцем XVIII віку перейшла й Правобережна Україна під Росію, натомість Червона Русь дісталась під Австрію...— Внаслідок другого поділу Польщі (1793) Правобережна Україна була возз'єднана з іншими українськими землями у складі Росії, а Червона Русь, яка ще за першим поділом Польщі (1772) дісталась Австрії, була разом з частиною польських земель перетворена в австрійську провінцію, названу «Королівством Галичини і Лодомерії».

С. 42. Пипін Олександр Миколайович (1833—1904) — російськнй історик літератури, представник культурно-історичної школи у літературознавстві. Автор нарису про українську літературу в монографії «История славянских литератур» (1879 — 1881, співавтор В. Спасович), а також «Истории российской литературы» в чотирьох томах (1898—1899), праць з історії української літератури та етнографії.

С. 43. Устиянович Микола Леонтійович (1811—1885) — український письменник і громадський діяч, був близький до «Руської трійці», виступав за єдність Східної Галичини з Наддніпрянською Україною.

Ількевич Григорій Степанович (1803—1841) — український фольклорист і етнограф, підтримував дружні стосунки з учасниками «Руської трійці». Зібрав і видав «Галицькі приповідки та загадки» (1841).

Мінчакевич Филимон — український фольклорист, підтримував дружні стосунки з учасниками «Руської трійці», уклав збірку українських приповідок.

...граматика укр[аїнська] Павловського...— «Грамматика малороссийского наречия» (1818) Павловського Олексія Павловича, перша граматика живої української мови. Написана російською мовою, приклади подані українською.

Бельовський August (1806—1876) — польський поет, перекладач та історик, учасник повстання 1830—1831 рр. Відомі його переклади «Слова о полку Ігоревім» та сербських народних пісень.

Семенський Люціан (1807—1877) — польський поет, новеліст та літературний критик. Учасник повстання 1830—1831 рр. У молоді роки захоплювався фольклором слов'янських народів, прагнув створити польський епос на зразок видатних епічних тво-

рів інших слов'янських народів. З 40-х років перейшов до табору консерваторів.

Шайноха Кароль (1818—1868) — польський буржуазний історик, письменник і громадський діяч. У 1835—1837 рр. був ув'язнений австрійською владою за участь у таємній патріотичній організації.

Паулі Жегота (1814—1895) — польський етнограф і фольклорист. Видав збірку «Пісні люду руського в Галичині» (1838—1840), яка є однією з перших спроб систематизованого видання української народної поезії.

Борковський-Дунін Юзеф (1809—1843) — польський поет і публіцист, видавець літературних альманахів та журналів. Учасник повстання 1830—1831 рр.

Борковський-Дунін Александер (Лешек) (1811—1896) — польський письменник, публіцист та громадський діяч. Його життя і творчість тісно пов'язані з Галичиною, художні твори мали виразну антишляхетську й антиаристократичну спрямованість.

С. 44. Хлендовський Валенти (1797—1846) — польський письменник і публіцист, видав збірник «Pamiętnik Lwowski» (1819—1820) та альманах „Haliczanin" (1830), в яких були зібрані художні твори і переклади польських письменників у Галичині.

Зелінський Густав (1809—1881) — польський поет, епігон романтиків.

Василевський Тадеуш (1795—1850) — польський громадський діяч, депутат галицького крайового сейму, виступав за скасування панщини.

«Кородедворська рукопись» — тобто «Краледворський рукопис»; збірка поезій, підроблена під старочеський епос. Її автори — чеські філологи В. Ганка та Й. Лінда. Видана 1819 р.

...сонети з Колларової «Slávy Dcéry»... — Йдеться про поему Яна Коллара «Дочка Слави» (1824), в якій підноситься ідея єднання і дружби слов'янських народів.

«Pielgrzym Lwowski» — польський календар на роки 1822—1823, виданий у Львові.

«Przyjaciel ludu» — польський громадсько-літературний журнал консервативного напряму, виходив у 1834—1849 рр.

Коменський Ян Амос (1592—1670) — чеський педагог-гуманіст, засновник нової прогресивної педагогічної системи.

Копчинський Онуфрій (1735—1817) — польський філолог і педагог, автор граматики польської мови для народних шкіл.

Брати чеські в Польщі — гуситська секта, заснована в першій чверті XV ст.

Мазепа Іван Степанович (1644—1709) — гетьман Лівобережної України (1687—1708), зрадник українського народу. Провадив політику посилення феодально-кріпосницького гніту, узаконив панщину. Прагнув приєднати Лівобережну Україну до Польщі. У 1708 р., під час російсько-шведської війни, перейшов на бік Швеції.

Бандтке Єжи Самуель (1768—1835) — польський історик і бібліограф.

Довбуш Олекса Васильович (1700—1745) — керівник селянського руху на західноукраїнських землях у 30—40-х роках XVIII ст.

Смотрицький Мелетій Герасимович (бл. 1578—1633) — український письменник-полеміст, філолог і церковний діяч. На початку діяльності виступав проти церковної унії і католицизму, пізніше перейшов до уніатства. Автор «Грамматіки славенскія...» (1618).

Юнгман Йозеф (1773—1847) — чеський філолог, діяч національно-культурного відродження, відіграв велику роль у створенні і розвитку чеської літературної мови.

Сапега Ян Фредерік (1680—1751) — польський державний діяч, автор історичних праць, переважно з історії Польщі.

Реймське євангеліє — церковнослов'янський пергаментний рукопис XIV ст., що з 1574 р. зберігався у Реймському соборі, а згодом — у Реймській міській бібліотеці. Перша частина рукопису написана кирилицею, друга — хорватською глаголицею.

С. 45. Зап Карел Владислав (1812—1871) — чеський письменник, перекладач і етнограф. Багато зробив для справи єднання слов'янства і вивчення українсько-чеських зв'язків. Деякий час жив у Галичині, якій присвятив книгу «Мандрівки і прогулянки на Галицькій землі».

Коубек Ян Православ (1805—1854) — чеський прогресивний письменник, перекладач творів російських і польських поетів на чеську мову.

«Časop[is] českeho Musea» — науковий журнал, що виходив у Празі з 1827 р. під назвою «Časopis Musea královstvi Českeho», а у 1855—1919 рр. — під назвою «Časopis společnosti vlasteneckého Museum v Čechach» як орган Чеського музею. Видавався чеською і німецькою мовами.

Зубрицький Денис Іванович (1777—1862) — український історик, монархіст, представник галицького «москвофільства».

Погодін Михайло Петрович (1800—1875) — російський історик і письменник, стояв на монархічних позиціях «офіційної народності».

Левицький Йосиф (1801—1860) — український письменник і культурний діяч реакційно-клерикального напряму, автор «Граматики руської, або малоруської мови у Галичині» (1830), написаної німецькою мовою.

Добровський Йозеф (1753—1829) — чеський славіст, автор першої наукової граматики чеської мови, діяч національно-культурного відродження.

Народний дім у Львові — культурно-освітня організація, заснована у Львові 1849 р. Головною руською радою. В його роботі брала участь клерикально-буржуазна інтелігенція Галичини. З 60-х років Народний дім перейшов під керівництво галицьких «москвофілів».

С. 46. «Вестник Европы» — російський літературний і громадський журнал, заснований М. М. Карамзіним. Виходив у Москві протягом 1802—1830 рр. Останні п'ятнадцять років свого існування мав консервативний напрям.

«Журнал российской словесности» Брусилова — російський прогресивний журнал, що його видавав у 1805 р. письменник Брусилов Микола Петрович (1782—1849).

Лозинський Йосиф Іванович (1807—1889) — український етнограф і мовознавець. Один з перших у Галичині порушив

питання про використання народної мови в українській художній літературі, автор «Граматики руської мови» (1846), пропонував запровадити в українському письмі латинський алфавіт і з цією метою видав латинкою збірку пісень і весільних обрядів «Ruskoje wesile» (1835).

«Зоря галицька» — перша українська газета в Галичині. Почала виходити у Львові 1848 р. як орган Головної руської ради. У 1852—1856 рр. була органом «москвофілів». Припинила своє існування у 1857 р.

«Азбука і Abecadlo» — полемічна брошура М. Шашкевича (1836), спрямована проти пропозиції Й. Лозинського запровадити в українському письмі латинський алфавіт.

Караджич Вук Стефанович (1787—1846) — сербський філолог і фольклорист, основоположник сербської літературної мови, реформатор правопису, автор першої граматики та словника сербської мови.

С. 47. Слов'янофільство — реакційний напрям російської суспільної думки середини XIX ст. Слов'янофіли заперечували закономірність історичного розвитку, протиставляли Росію Західній Європі. Фактично представляли інтереси обуржуазнених поміщиків. До революційного руху ставились вороже. Боячись революції, виступали за скасування кріпацтва шляхом реформ. Хоч слов'янофіли сперечались з ряду питань із західниками, між ними не було розходжень в корінних питаннях, зокрема у ставленні до кріпосництва. Їм протистояла ідеологія революційних демократів В. Г. Белінського, О. І. Герцена та ін.

Ценглевич Каспер (1807—1886) — польський революційний діяч, писав вірші революційного змісту польською та українською мовами.

...кривавим епілогом різні 1846 року.— Йдеться про трагічну розв'язку селянського повстання 1846 р. в Західній Галичині. У лютому 1846 р. на польських землях, що належали Австрії, вибухнуло антифеодальне селянське повстання. Воно розпочалося одночасно з національно-визвольним повстанням проти австрійського панування, що його підготували польські шляхетсько-буржуазні демократи. Проте на більшій частині Західної Галичини повсталі селяни не підтримали національно-визвольного руху шляхти, оскільки вона не ставила вимоги ліквідації кріпацтва, роззброювали шляхетські повстанські загони, руйнували поміщицькі маєтки, вбивали панів. Повстання селян, використане австрійським урядом для розгрому національно-визвольного руху шляхти, було придушене військовою силою у квітні 1846 р.

С. 48. ...на слов'янському з'їзді в Празі... — Під час буржуазно-демократичної революції 1848 р. в Австрії у Празі було скликано всеслов'янський з'їзд, в якому взяли участь представники багатьох слов'янських народів. Він розпочав свою роботу 2 червня 1848 р. У зв'язку із збройним національно-визвольним повстанням (12—16 червня), жорстоко придушеним австрійськими військами, з'їзд припинив свою роботу.

Бакунін Михайло Олександрович (1814—1876) — російський дрібнобуржуазний революціонер, ідеолог анархізму.

...в австрійському сеймі конституційному у Відні і в Кромержижі...— Мається на увазі австрій-

ський однопалатний рейхстаг, на створення якого змушений був піти імператор під тиском революційних подій. Він розпочав свою роботу 22 липня 1848 р. у Відні, але у зв'язку із жовтневим народним повстанням, яке було кульмінаційною точкою революції, його засідання були перенесені у м. Кромержиж (Моравія). У березні 1849 р. рейхстаг розігнано.

...на з'їзді руських учених в октябрі 1848 р...— з'їзд представників української інтелігенції Східної Галичини, який прийняв ухвалу про розповсюдження освіти серед народу шляхом видання популярних книжок.

«Галицько-руська матиця» — культурно-освітнє товариство у Галичині, засноване у Львові 1848 р. на зразок інших слов'янських «матиць», що займалися переважно видавничою діяльністю. За своїм соціальним складом «Галицько-руська матиця» була різнорідною. До її складу входила частина галицької інтелігенції, зокрема уніатське духовенство, що підтримувало реакційну політику австрійського уряду З 60-х років XIX ст. керівна роль у «Матиці» належала «москвофілам».

Дідицький Богдан Андрійович (1827—1909) — український письменник і видавець, один з ідеологів «москвофільства».

Челаковський Франтішек Ладислав (1799—1852) — чеський поет і вчений-славіст, виступав за дружбу і співробітництво слов'янських народів, стояв на просвітительських позиціях.

С. 49. Бах Александер (1813—1893) — австрійський політичний і державний діяч, у 1851—1859 рр. міністр вну рішніх справ, проводив реакційну політику, спрямовану на ліквідацію здобутків революції 1848 р. Роки правління Баха дістали назву періоду «бахівської реакції».

Голуховський Агенор (1812—1875) — австрійський реакційний політичний діяч, намісник Галичини після революції 1848 р. Пізніше ще двічі (у 1866 і 1871 рр.) був намісником Галичини. Проводив політику соціального і національного гноблення народних мас.

Томічек Ян Славомір (1806—1866) — чеський письменник і перекладач, прихильник ідеї єднання слов'ян.

Срезневський Ізмаїл Іванович (1812—1880) — російський та український філолог-славіст, академік Петербурзької Академії наук (з 1851 р.).

Костомаров Микола Іванович (1817—1885) — український буржуазний історик, письменник і публіцист. Був членом Кирило-Мефодіївського товариства, належав до ліберально-буржуазного крила в ньому.

...київського «братства св. Кирила і Мефодія»...— Кирило-Мефодіївське товариство, таємна політична організація, яка існувала в Києві у 1845—1847 рр. Програмні документи товариства ставили завдання ліквідації кріпосного права і національної нерівності, скасування дворянських привілеїв, об'єднання всіх слов'янських народів у федеративну республіку. У товаристві існували два напрями — революційно-демократичний, ідейним натхненником якого був Т. Г. Шевченко, що обстоював революційні методи боротьби, і ліберально-реформістський, який проголошував мирний шлях скасування кріпосного права та шукав угоди з самодержавством.

С. 50. ...в й о г о «П о с л а н і ї д о Ш а ф а р и к а»...— Йдеться про поему «Єретик», присвячену чеському і словацькому філологу та історику, діячу національно-культурного відродження Шафарику Павлу Йозефу (1795—1861).

Г у с Ян (1369—1415) — чеський мислитель, ідейний натхненник антифеодального, національно-визвольного руху в Чехії.

...в с в о ї м «П о с л а н і ї д о ж и в и х і м е р т в и х і н е н а р о д ж е н и х»...— Точна назва поеми Шевченка — «І мертвим, і живим, і ненародженним землякам моїм в Украйні і не в Украйні моє дружнеє посланіє».

І а н к а Вацлав (1791—1861) — чеський поет, філолог, діяч національно-культурного відродження.

В с і з н а є т е, л и ш с в о є ї Д а с т ь б і г!..— Цитується неточно. У Шевченка: «Всі знаєте. А своєї Дастьбі...».

СЛОВ'ЯНСКА ВЗАЄМНІСТЬ В РОЗУМІННІ ЯНА КОЛЛАРА І ТЕПЕР

Вперше надруковано в журн. «Народ», 1893, № 16, с. 153—157; № 18, с. 198—201; № 21, с. 248—251; № 23-24, с. 296— 98.

Подається за першодруком.

«Н а р о д» — громадсько-політичний журнал прогресивного напряму. Виходив у ьвові (1890—1892) за редакцією М. Павлика та І. Франка і в Коломиї (1893—1895) за редакцією М. Павлика.

С. 51. «Č e s k ý a k a d e m i c k ý s p o l e k v e V i d n i»— студентське товариство, засноване 1868 р. чеськими студентами у Відні.

«T a t r a n» — словацьке студентське товариство у Відні 80—90-х років XIX ст.

П а с т р н е к Франтішек (1853—1940) — чеський філолог-славіст і видавець.

Ч е х Сватоплук (1846—1908) — чеський письменник-демократ, автор сатиричних романів та збірок громадянської лірики.

А с н и к Адам (справжнє прізвище — Стожек Ян; 1838—1897) — польський письменник, учасник повстання 1863 р. Автор патріотичних віршів, історичних драм, побутових комедій.

Г р а н і л о в и ч Йован (1855—1924) — хорватський поет і публіцист. Основними в його поезії були патріотичні мотиви.

С т р і т а р Йосіп (1836—1923) — словенський письменник і критик. Кращі твори (роман «Содники») позначені рисами реалізму.

Г в е з д о с л а в Павол (справжнє прізвище — Орсаг; 1849—1921) — словацький поет, виступав переважно як лірик. Його поезія пройнята мотивами народолюбства.

Л е с с і н г Готгольд-Ефраїм (1729—1781) — німецький письменник, філософ, критик і просвітитель.

К л о п ш т о к Фрідріх-Готліб (1724—1803) — німецький письменник. Виступав проти придворно-аристократичної культури та класицизму, був попередником літературно-суспільного руху «Буря і натиск».

Б у д и т е л і — діячі чеського національно-культурного відродження кінця XVIII — першої половини XIX ст. Своєю діяльністю сприяли розвитку мистецтва, літератури, мови.

С. 52. Ілліризм — суспільно-політичний і культурний рух у 30—40-х роках XIX ст. у Хорватії і Славонії, а також частково в інших південнослов'янських землях. Провідною ідеєю ілліризму була думка про «Велику Іллірію», яка охоплювала б усі південнослов'янські землі. Ідеологи ілліризму висунули як головну мету руху літературно-мовне об'єднання південних слов'ян, вважаючи це передумовою їх політичного об'єднання в майбутньому. Поразка революції 1848 р. в Австрійській імперії призвела до розпаду іллірizму.

Гай Людевіт (1809—1872) — хорватський політичний і громадський діяч, один із керівників іллірizму, реформатор хорватського правопису.

«Кайкавське» письменство — один із діалектів сербохорватської мови.

«Штокавське» наріччя — один із діалектів сербохорватської мови, який ліг в основу сербохорватської літературної мови.

...погром чехів на Білій горі...— Йдеться про битву біля Білої гори поблизу Праги в листопаді 1620 р. між чеськими повстанцями, які боролися за національну незалежність, і австрійськими військами. Зазнавши у цій битві поразки, Чехія втратила рештки політичної самостійності і стала провінцією Австрії. Франко помилково датує битву 1621 р.

С. 54. Кріжко Павел (1841—1902) — словацький письменник, історик культури.

Бляго Павел (1867—1927) — словацький політичний і культурний діяч, журналіст, виступав за єдність чеського і словацького народів.

Карасек Йозеф (1868—1916) — чеський філолог-славіст і публіцист, учень і послідовник В. Ягича.

Білий Франтішек (1854—1920) — чеський історик літератури і критик, автор праць про поетику.

Полівка Їржі (1858—1933) — чеський фольклорист, лінгвіст та історик літератури. Основні наукові праці присвячені слов'янському фольклору.

Яношка Юрай (1856—1930) — словацький письменник і літературознавець.

Вондрак Вацлав (1859—1925) — чеський філолог-славіст, дослідник пам'яток старослов'янської мови.

Станоєвич Станоя (1874—1937) — сербський буржуазний історик.

Чех Леандер (1854—1911) — чеський письменник та історик літератури.

Воборнік Ян (1854—1945) — чеський письменник та історик літератури.

Влчек Ярослав (1860—1930) — чеський історик літератури.

Нерінг Владислав (1830—1909) — польський славіст та історик літератури, дослідник давньої польської літератури і мови.

Торнік Міхаель (1838—1894) — сербо-лужицький філолог і письменник.

Шрейель Міловой (1862—1905) — хорватський історик літератури.

Джорджевич Джордже (1867—1898) — сербський філолог, брав участь у підготовці до друку пісень і казок В. Караджича.

С. 55. Мурко Матія (1861—1951) — чеський і словенський філолог та етнограф, історик слов'янських літератур.

Паннонці — назва, вживана щодо слов'янських народностей, які проживають в Середньодунайській рівнині. Походить від давньоримської провінції Паннонія, яка займала цю територію.

С. 56. «Палея» — пам'ятка давньоруської літератури. Свій початок бере від візантійської книги IX ст., в якій викладаються старозавітні біблійні історії.

Іоанн Екзарх (жив на початку X ст.) — давньоболгарський письменник.

Климентій Словенський (886—916) — давньоболгарський письменник, засновник болгарської писемності.

Симеон — болгарський цар (893—927).

Монах Храбр — Храбр Чорноризець (кінець IX — початок X ст.) — давньоболгарський письменник, монах, автор трактату «О письменах», в якому виступив на захист слов'янського алфавіту і права писати слов'янською мовою літургійні твори.

Цамблак Григорій (1364 — після 1450) — болгарський і український церковний діяч та письменник.

Козачинський Михайло (1699—1755) — український письменник і педагог, учителював у Сербії, пізніше був професором Києво-Могилянської академії.

Воєводина — історична область у Сербії (тепер автономний край в складі Сербії у СФРЮ).

Палацький Франтішек (1798—1876) — чеський історик та політичний діяч ліберально-буржуазного напряму.

С. 57. Марек Антоніп (1785—1877) — чеський письменник і перекладач, діяч національно-культурного відродження.

Копітар Варфоломій (1780—1844) — австрійський і словенський філолог-славіст, видавець пам'яток старослов'янської мови.

С. 58. ...болгар Каравелових...— Йдеться про братів Каравелових: Любена (1834—1879) — болгарського письменника, перекладача, основоположника реалізму в болгарській літературі, одного з організаторів і керівників національно-визвольного руху болгарського народу, та Петка (1843 або 1845—1903) — болгарського політичного діяча ліберально-буржуазного напряму, прем'єр-міністра (1880—1881, 1884—1886, 1901).

Вазов Іван Мінчов (1850—1921) — болгарський письменник і громадський діяч демократичного спрямування.

Марковић Светозар (1846—1875) — сербський революціонер-демократ, філософ-матеріаліст, публіцист і літературний критик.

Новаковић Стоян (1842—1915) — сербський буржуазний громадський і політичний діяч, історик та філолог, автор граматики сербської мови.

Дринов Марин Степанович (1838—1906) — болгарський і російський історик та філолог, один з організаторів «Історико-філологічного товариства» в Харкові, своїми працями заклав основи болгарської історичної науки.

Богишић Балтазар (1834—1908) — сербський історик права, етнограф і громадський діяч. Був професором Новоросійського (м. Одеса) університету (1869—1872).

Первольф Йозеф (1841—1892) — чеський і російський історик-славіст, дослідник слов'янських культурних і політичних взаємозв'язків.

Міклошич Франц (1813—1891) — австрійський і словенський філолог-славіст, основоположник методу порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов та епосу, автор «Порівняльної граматики слов'янських мов» (4 т., 1852—1875) та «Етимологічного словника слов'янських мов» (1886).

Калайдович Костянтин Федорович (1792—1832) — російський історик-археограф, спеціаліст з давньослов'янської палеографії, писемності.

Венелін (Гуца) Юрій Іванович (1802—1839) — російський і український історик, філолог, етнограф. Автор праць з історії, філології та етнографії болгарського народу, дослідник української народної творчості.

Бодянський Осип Максимович (1808—1877) — український і російський філолог-славіст, історик і письменник. Належав до ліберального крила слов'янофілів.

Голубинський Євген Євстигнійович (1834—1912) — спеціаліст з історії російської та південнослов'янських церков, історик слов'янських культур.

Гільфердінг Олександр Федорович (1831—1872) — російський історик-славіст, етнограф, лінгвіст і публіцист. Автор праць з історії слов'ян, збирач і дослідник билин.

Прейс Петро Іванович (1810—1846) — російський філолог-славіст.

Ровінський Павло Аполлонович (1831—1916) — російський історик-славіст, етнограф, філолог, географ і публіцист. Автор тритомної праці «Черногория в ее прошлом и настоящем» (1888—1915).

Макушев Вікентій Васильович (1837—1883) — російський історик-славіст і філолог. Основні наукові праці стосуються історії південних слов'ян.

Їречек Йозеф (1825—1888) — історик чеської літератури, видавець пам'яток давньої писемності.

Веселовський Олександр Миколайович (1838—1906)— російський філолог, академік (з 1880 р.), дослідник російської, слов'янських та західноєвропейських літератур. Представник порівняльно-історичного методу в літературознавстві.

Драгоманов Михайло Петрович (1841—1895) — український публіцист, учений і громадський діяч буржуазно-демократичного, потім ліберально-буржуазного напряму.

Ржонжевський Адам (1844—1885) — польський письменник та історик літератури.

Бодуен де Куртене Іван Олександрович (1845—1929) — російський і польський мовознавець, академік Краківської Академії наук (з 1887 р.), член-кореспондент Петербурзької Академії наук (з 1897 р.), автор праць з фонетики, діалектології, загального і порівняльно-історичного мовознавства.

Каліна Антоні (1846—1908) — польський мовознавець і етнограф, автор праць з історії слов'янських мов.

Лінде Самуель Богуміл (1771—1847) — польський філолог, лексикограф, автор словника польської мови в шести томах (1807—1814).

Мацейовський Вацлав Александер (1793—1883) — польський юрист та історик ліберально-буржуазного напряму. У своїх працях проводив ідею єдності слов'ян.

С. 59. Рей Міколай (1505—1569) — польський письменник епохи Відродження, один із зачинателів національної літератури.

Кохановський Ян (1530—1584) — польський поет епохи Відродження, один із зачинателів національної літератури.

Росцішевський Адам (1774—1844) — польський письменник.

Кеппен Петро Іванович (1793—1864) — російський бібліограф, археограф, статистик та етнограф, діяльний організатор славістичних досліджень. Видавав у Петербурзі перший міжнародний бібліографічний журнал «Библиографические листки» (1825—1826), в якому друкувались відомі російські та зарубіжні вчені-славісти.

Павлович Теодор (1804—1854) — сербський письменник і публіцист, активний діяч «Матиці сербської», засновник і редактор ряду наукових журналів та газет.

С. 60. «Московские ведомости» — щоденна російська газета, що виходила у Москві з 1756 до 1917 р. Після 1863 р. набула реакційного спрямування.

«Отечественные записки» — російський літературно-політичний журнал, що виходив у Петербурзі в 1818—1830 та 1839—1884 рр. Значний період свого існування, коли критичний відділ вів В. Бєлінський (1839—1846) та коли журнал очолювали М. Некрасов і М. Салтиков-Щедрін (після 1868 р.), «Отечественные записки» мали революційно-демократичний характер.

Враз Станко (1810—1851) — хорватський поет-романтик і критик (словенець за походженням), діяч іллірізму.

С. 61. Панславісти — представники громадської і політичної течії серед слов'янських народів (головним чином кінця XVIII—XIX ст.), що відображала прагнення до державного об'єднання слов'ян. Реакційні буржуазно-поміщицькі кола виступали за об'єднання слов'ян під владою російського царизму. На цих позиціях стояли, зокрема, «москвофіли» на західноукраїнських землях. Демократична частина панславістів, зокрема деякі члени Кирило-Мефодіївського товариства, пов'язувала об'єднання слов'ян з їх національно-визвольним рухом.

Фіхте Йоганн-Готліб (1762—1814) — німецький філософ-ідеаліст.

Шеллінг Фрідріх-Вільгельм-Йозеф (1775—1854) — німецький філософ-ідеаліст.

Рельковић Матія Антун (1732—1798) — хорватський письменник і просвітитель.

С. 62. Гердер Йоганн-Готфрід (1744—1803) — німецький письменник і філософ.

С. 64. Горацій — Квінт Горацій Флакк (65—8 рр. до н. е), римський поет, автор двох книг сатир, книги од, ліричних віршів.

С. 65. Шузелька Франц (1811—1886) — австрійський публіцист, родом з Чехії, автор брошур і статей, в яких обстоював федеральний устрій Австрії.

В рр. 1830—31 війна між росіянами і поляками... — Йдеться про польське національно-визвольне повстання 1830—1831 рр.

Віндішгрец Альфред (1787—1862) — австрійський генерал, керував військами, які придушили повстання у Відні та Празі під час революції 1848 р.

Бем Юзеф Захаріаш (1794—1880) — польський політичний діяч, генерал. Учасник повстання 1830—1831 рр. Під час революції 1848 р. брав участь в обороні Відня від контрреволюційних військ. Пізніше емігрував у Туреччину, прийняв іслам і служив у турецькій армії.

...цар Николай допомагає Австрії здушити повстання угорське...— У серпні 1849 р. цар Микола I послав російські війська на допомогу Австрії для придушення буржуазної революції в Угорщині.

Чайковський Міхал (1804—1886) — польський письменник, представник «української школи» в польській літературі. Після поразки повстання 1830—1831 рр. емігрував до Туреччини, прийняв іслам і служив у турецькій армії.

Замойський Владислав (1803—1868) — польський політичний діяч, генерал. Перебуваючи в еміграції після поразки повстання 1830—1831 рр., організував польську дивізію в турецькій армії.

...в 1860—1864 закипає знов ворогування між поляками й росіянами...— Йдеться про польське національно-визвольне повстання 1863—1864 рр., придушене царським урядом при підтримці Пруссії та Австрії.

С. 66. ... від 1860 іде у львівському сеймі парламентарна боротьба...— Після поразки у війні з Францією і Сардінією 1859 р. австрійський уряд змушений був проводити більш ліберальну політику щодо національних окраїн. Так, на початку 1861 р. було відновлено крайовий сейм у Галичині, що був ліквідований 1851 р. разом із скасуванням конституції.

...між сербами й болгарами дійшло до кривавої і скандальної війни...— Йдеться про сербсько-болгарську війну 1885 р., розв'язану Сербією. Війна закінчилась перемогою Болгарії, її наслідком було закріплення кордонів возз'єднаної Болгарії.

...в балканському пожарі 1875—1878 російська суспільність простягає руку сербським повстанцям в Боснії і Герцеговині...— Йдеться про російських добровольців, які в другій половині 70-х років XIX ст. допомагали повстанцям Боснії і Герцеговини у боротьбі проти османського іга.

...російська держава виступає до війни з Туреччиною, висвободжує Болгарію, дає їй конституцію... — Російсько-турецька війна 1877—1878 рр. супроводжувалась піднесенням національно-визвольного руху болгарського народу. Перемога російської армії у цій війні забезпечила звільнення Болгарії від османського іга і створення фактично самостійної Болгарської держави (автономного князівства з правом обрання князя).

...Росія у себе дома заказала малоруську мову і літературу...— Мається на увазі так званий Емський указ 1876 р.— розпорядження царського уряду, підписані Олександром II у м. Емсі (Німеччина), про заборону ввозити на Україну з-за кордону українські книжки, друкувати українські

переклади з інших мов, влаштовувати театральні вистави українською мовою.

Конгресівка — мається на увазі частина Польщі, що після Віденського конгресу 1814—1815 рр. входила до складу Російської імперії. Офіційна її назва — Царство Польське.

Велопольський Александер (1803—1877) — польський політичний діяч консервативного напряму.

Спасович Володимир Данилович (1829—1906) — російський публіцист, історик літератури, юрист, разом з О. Пипіним написав «Историю славянских литератур» (1879—1881).

С. 67. «Москвофільство» — суспільно-політична течія на західноукраїнських землях у другій половині XIX — на початку XX ст., що об'єднувала частину духівництва і буржуазної інтелігенції, яка орієнтувалася на реакційні сили царської Росії. «Москвофіли» намагалися використати прагнення західноукраїнських трудящих до возз'єднання з Росією для прищеплення їм царефільських поглядів з метою боротьби проти революційного руху, виступали за об'єднання всіх слов'янських народів під владою російського самодержавства і не визнавали права на вільний розвиток українського народу і його культури. У часи громадянської війни 1918—1920-х років стали на шлях антирадянської боротьби, в 20—30-х роках підтримували окупаційний режим на західноукраїнських землях.

...унгварського єпископа Тарковича...— Мається на увазі Таркович Григорій (1752—1841), церковний діяч на Закарпатті, перший ректор єпархіальної семінарії в Ужгороді, з 1817 р.— єпископ пряшівський. У тексті статті помилка: замість Таркович—Маркович.

Добрянський Адольф Іванович (1817—1901) — реакційний публіцист і громадський діяч «москвофільського» напряму на Закарпатті.

С. 68. Мещерський Володимир Петрович (1839—1914) — російський письменник і публіцист, ідеолог дворянської реакції.

Немирович-Данченко Василь Іванович (1844—1936) — російський письменник, автор багатьох історичних та побутових романів.

Катков Михайло Никифорович (1818—1887) — російський реакційний публіцист і журналіст, редактор газети «Московские ведомости» та журналу «Русский вестник».

«Narodní Listy» — чеська щоденна політична газета, виходила протягом 1861—1941 рр. Спочатку була органом чеської національної партії, а з 1874 р.— головний друкований орган буржуазної партії молодочехів.

«Новое время» — російська щоденна політична і літературна газета, що виходила у Петербурзі з 1868 р.до 1917 р. З кінця 70-х років набула реакційного спрямування.

«Гражданин» — російська політична і літературна газета реакційного напряму. Виходила у Петербурзі (1872—1914).

«Neue freie Presse» — австрійська газета ліберально-буржуазного напряму. Виходила у Відні з 1864 р.

...партії т[ак] зв[аних] реалістів...— Мається на увазі група, що відкололась у 90-х роках від чеської соціал-демократичної партії, проповідувала ідею «співробітництва» буржуазії з пролетаріатом.

...партії Старчевича.— Йдеться про буржуазну партію «хорватського державного права», що виникла в 50-х роках XIX ст. Її метою було створення незалежної хорватської держави, під егідою якої перебували б інші південні слов'яни. Одним з її організаторів був хорватський політичний діяч і письменник Старчевич Анте (1823—1896).

С. 69. Крутъ Софрон — псевдонім Василевського Феофана Олександровича (? —1915), українського публіциста, автора статей з історії південних слов'ян, з якими він виступав на сторінках львівських журналів у 80-х роках XIX ст. Пізніше вони були видані окремою книжкою з передмовою І. Франка (*Софрон Крутъ.* Записки українця з побуту між полудневими слов'янами. Львів, 1905).

«Світ» — український щомісячний літературно-науковий і політичний журнал революційно-демократичного напряму. Виходив у Львові у 1881—1882 рр.

Обрадович Досифей (бл. 1739—1811) — сербський письменник і громадський діяч, підносив ідеї національно-визвольної боротьби.

Богославлевич Адам (1844—1880) — сербський політичний діяч, селянський демократ.

Таушанович Коста (1854—1902) — сербський буржуазний політичний діяч, один із лідерів радикальної партії, у 1889—1893 рр.— міністр внутрішніх справ.

Тодорович Пера (1852—1907) — сербський письменник, публіцист і громадсько-політичний діяч, засновник дрібнобуржуазної партії «радикалів».

С. 70. Груєв Петр (1857— ?) — болгарський військовий діяч, учасник російсько-турецької війни 1877—1878 рр., пізніше — головнокомандуючий болгарською армією. Після 1886 р. служив у російській армії.

Бендерев Анастас Георгієв (1859—1946) — болгарський військовий історик, публіцист, брав участь у національно-визвольній боротьбі проти османського іга і російсько-турецькій війні 1877—1878 рр. Після 1886 р. служив у російській армії.

Цанков Драган (1828—1911) — болгарський політичний діяч. Після утворення у 1878 р. Болгарської держави двічі був главою уряду, протидіяв антиросійській політиці князя Александра. У роки правління С. Стамбулова жив у Росії.

...теперішнього стамбуловського режиму...— Мається на увазі деспотичний режим, який існував у Болгарії за правління Стамбулова. Стамбулов Стефан (1854—1895) — болгарський політичний і державний діяч. Після зречення у 1886 р. князя Александра — фактичний диктатор країни. Проводив політику, ворожу Росії.

...з'їзди поступової молодежі слов'янської у Празі і у Відні...— 1891 р. у Празі відбувся з'їзд прогресивної слов'янської молоді. У його роботі брав участь І. Франко, який був одним з авторів резолюції української секції, що вимагала рівноправності націй та скасування політичних привілеїв пануючих класів. У своєму виступі на з'їзді І. Франко закликав до співробітництва прогресивних організацій слов'янських народів. Аналогічний з'їзд відбувся 1893 р. у Відні.

...слов'янських народностей корони св. Стефана...— Йдеться про слов'янські землі, що входили до володінь угорських королів. Стефан — перший угорський король (кінець X — початок XI ст.).

С. 71. Рігер Франтішек Ладислав (1818—1903) — чеський буржуазний політичний діяч, публіцист, лідер партії старочехів, видавець першої чеської енциклопедії — "Slovnik naučny" (1859—1874).

Грімм Якоб (1785—1863) — німецький філолог, автор «Німецької граматики» (1819—1837) та «Історії німецької мови» (1848).

Діц Фрідріх (1794—1876) — німецький філолог, автор праць з романського порівняльно-історичного мовознавства.

С. 73. «Български преглед» — болгарський науково-літературний і громадсько-політичний журнал, виходив у 1893—1900 рр.

С. 74. Далмація — історична область у Югославії, на території сучасних республік СФРЮ — Хорватії і Чорногорії.

«Коло» — науково-літературний журнал, який видавав у 1842—1850 рр. хорватський поет і критик Станко Враз.

Дубровський Петро Павлович (1812—1882) — російський філолог-славіст, у 1842—1843 рр. видавав у Варшаві російською і польською мовами журнал «Денница», який пропагував ідею єднання слов'янських народів.

Ербен Карел Яромир (1811—1870) — чеський поет, фольклорист та історик, видавець слов'янського фольклору та історичних пам'яток.

«Матиця іллірська», «Матиця сербська», «Матиця чеська» — назви громадських культурно-освітніх (переважно видавничих) товариств у слов'янських країнах (XIX — початок XX ст.), які ставили своїм завданням розвиток національних культур і боротьбу з асиміляторською політикою буржуазних урядів Австро-Угорщини, Німеччини, Туреччини.

Ламанський Володимир Іванович (1833—1914) — російський історик-славіст, академік Петербурзької АН (з 1900 р.), слов'янофіл.

С. 75. Гавлічек-Боровський Карел (1821—1856)— чеський письменник-сатирик, публіцист і політичний діяч. Своєю творчістю сприяв становленню реалізму в чеській літературі.

...на московському з'їзді 1867 р. — Мається на увазі московський слов'янський з'їзд 1867 р., який проводили слов'янські буржуазні організації Росії та Австрії. На з'їзді виявилися суперечності між російськими панславістами, що претендували на керівну роль у слов'янському русі, та більшістю делегатів інших країн. З'їзд не прийняв жодного рішення, що, по суті, було поразкою панславістів.

Крашевський Юзеф Ігнаци (1812—1887) — польський письменник, автор соціально-побутових повістей з життя села та історичних романів, один із зачинателів реалізму в польській літературі.

CURRICULUM VITAE

Вперше надруковано німецькою мовою у науковому щорічнику Інституту слов'янської філології Віденського університету «Wiener slavistisches Jahrbuch», 1960, с. 232—239, під назвою «Curriculum vitae» у статті Гюнтера Вітженса «Іван Франко як студент і доктор Віденського університету». Автограф зберігається в архіві Віденського університету (PN 778, K. K. Universität Wien, Decanat der Philosophisches Fakultet, Stempel 15, kr. 1888).

У перекладі українською мовою вперше надруковано у журн. «Жовтень», 1966, № 5, с. 5—8.

Подається за ксерокопією автографа в українському перекладі.

С. 77. Василіанські школи — школи, створені на Україні ченцями василіанських уніатських монастирів, заснованих після запровадження Брестської унії (1596). У василіанських школах панували схоластично-єзуїтські методи навчання.

Венцлевський Зигмунт (1824—1887) — польський філолог, професор класичної філології у Львівському університеті.

Цвіклінський Людвік (1852—1942) — польський філолог, професор класичної філології у Львівському університеті.

Черкавський Євсебій (1822—1896) — український філолог та громадський діяч ліберально-буржуазного напряму, професор Львівського університету.

Охорович Юліан (1850—1917) — польський філософ-позитивіст і психолог.

Білінський Леон (1846—1923) — польський економіст і політичний діяч консервативного напряму, з 1868 р.— професор Львівського університету, пізніше — міністр фінансів Австро-Угорщини, управитель Австро-Угорського банку.

«Друг» — літературно-науковий журнал. Виходив у Львові в 1874—1877 рр. Спочатку мав «москвофільський» напрям. З приходом у його редакцію І. Франка (липень 1876 р.) став органом демократичної молоді.

«Академический кружок» — студентське товариство у Львові, засноване 1870 р., спочатку «москвофільського», потім демократичного напряму. Видавало журнал «Друг», окремі брошури.

С. 78. Смаль-Стоцький Степан Осипович (1859—1938) — український мовознавець, літературознавець і культурно-освітній діяч на Буковині буржуазно-націоналістичного напряму.

Калужняцький Омелян Іеронімович (1845—1914) — український славіст, палеограф, видавець пам'яток давньої писемності, належав до «москвофільського» табору.

Мюльбахер Енгельберт (1843—1903) — професор історії середніх віків у Віденському університеті.

Паулічке Філіпп (1854—1899) — професор географії у Віденському університеті.

С. 79. ...переклав ... роман «Что делать?» Чернишевського.— І. Франко переклав тільки перші розділи роману (вступ, розділ I, частково розділ II), які були надруковані в журналі «Друг», 1877, № 1—5. (Див. т. 25 нашого видання).

Ленау Ніколаус (1802—1850) — австрійський поет-романтик.

Фрейліграт Фердінанд (1810—1876) — німецький поет. У творах 1848—1851 рр. оспівував революцію 1848 р., після 1851 р. перейшов на позиції буржуазії.

Шеллі Персі-Біші (1792—1822) — англійський поет, представник революційного романтизму.

Неруда Ян (1834—1891) — чеський письменник-реаліст.

Гощинський Северин (1801—1876) — польський поет-романтик, представник «української школи» в польській літературі. Стаття І. Франка про Гощинського «Поет-герой» опублікована польською мовою у газеті «Kurjer Lwowski», 1889, № 331, 332. (Див. т. 27 нашого видання).

Вішньовський Теофіль (1806—1847) — польський революційний діяч, страчений австрійським урядом у Львові 1847 р.

...сучасний російський тенденційний роман («Обрусители», «Бледнов»)...— І. Франко має на увазі свою статтю під назвою «Blednow», надруковану польською мовою в газеті «Kurjer Lwowski» (1892, № 104—108, 111, 112), в якій розглядалися твори російських письменників 90-х років, зокрема повість М. Покровського «Бледнов».

...про вплив Міцкевича на українську літературу.— Йдеться про статтю І. Франка «Адам Міцкевич в українській літературі», опубліковану польською мовою у петербурзькому тижневику «Kraj», 1885, № 46. (Див. т. 26 нашого видання).

С. 80. ...про Еміля Золя і натуралістичний роман «La terre» в порівнянні з «Власть земли» Гліба Успенського...— Йдеться про статтю І. Франка «Влада землі в сучасному романі», опубліковану польською мовою у краківському журналі «Mysl», 1891, № 10—13. (Див. т. 28 нашого видання).

Свидницький Анатолій Патрикійович (1834—1871) — український письменник-демократ.

Руданський Степан Васильович (1834—1873) — український поет-демократ.

Скоморовський Келестин (1820—1866) — український перекладач.

Могильницький Антін Любич (1811—1873) — український поет, представник консервативного романтизму.

Шухевич Осип Остапович (1816—1870) — український перекладач, був близький до літературно-громадського руху, очолюваного «Руською трійцею».

...про львівського єпископа Йосифа Шумлянського і його книгу «Метрика»... — Йдеться про статтю І. Франка «Йосиф Шумлянский — последний православный епископ львовский и его «Метрика», опубліковану в журналі «Киевская старина» (1891, т. 33, кн. 6; т. 34, кн. 7).

Цю неопубліковану досі роботу...— Йдеться про працю «Іван Вишенський і його твори», видану 1895 р. у Львові.

«Głos» — польський громадсько-політичний і науково-літературний журнал прогресивного напряму. Виходив у Варшаві в 1886—1905 рр.

С. 81. Лише одна глава цього дослідження... була опублікована уривками у «Ділі».— «Наші колядн» («Діло», 1889, № 278, 279, 281, 284, 286—287).

...віддав я в розпорядження спочатку І. Верхратському для його «Початків до уложення номенклатури»...— Точна назва цієї праці — «Початки до уложення номенклатури і термінології природописної, народної» (Львів, 1872).

Желехівський Євген (1844—1885) — український лексикограф, фольклорист, автор двотомного «Українсько-німецького словника» (1886).

..опублікував з цього лише збірку «Дитяча мова» («Світ», 1882).— Точна назва статті — «Дітські слова в українській мові». (Див. т. 26 нашого видання). Рік опублікування вказано невірно, треба — «Світ», 1881.

«Dodatek do przeglądu tygodniowego» — Мається на увазі місячний додаток до польського прогресивного тижневика «Przegląd tygodniowy», що виходив у Варшаві з 1886 до 1905 р.

Рошкевич Ольга (1859—1931) — близька знайома І. Франка, з якою він листувався тривалий час, присвятив їй ліричні вірші, керував її літературною працею.

Коперницький Ізидор (1825—1891) — польський етнограф і антрополог, перебував у дружніх стосунках з І. Франком.

Продовжуючи працювати над згаданою збіркою, я використав весь доступний мені опублікований і рукописний матеріал...— Укладена І. Франком збірка «Галицько-руські народні приповідки» була надрукована окремими частинами в «Етнографічному збірнику» (1901, т. X; 1905, т. XVI; 1907, т. XXIII; 1908, т. XXIV; 1909, т. XXVII; 1910, т. XXVIII).

С. 82. Навроцький Володимир Михайлович (1847—1882) — український прогресивний економіст-статистик, етнограф і публіцист.

Бенфей Теодор (1809—1881) — німецький філолог, автор досліджень з класичних мов, порівняльного мовознавства та індійської філології.

Лібрехт Фелікс (1812—1890) — німецький історик всесвітньої літератури, дослідник фольклору.

AURELI URBAŃSKI. MIATIEŻ

1863. Nakładem drukarni Polskiej. Lwów, 1893

Вперше надруковано польською мовою у літературному додатку до газети «Kurjer Lwowski» — «Tydzień», 1893, № 36, 4 вересня, під назвою: Aureli Urbański. Miatież, 1863. Nakładem drukarni polskiej, Lwów, 1893.

Подається за першодруком в українському перекладі.

С. 83. Урбанський Аурелій (1844—1901) — польський письменник і перекладач. Творча діяльність А. Урбанського тісно пов'язана зі Львовом. У 70—90-х роках XIX ст. його драматичні твори займали помітне місце в репертуарі польського театру у Львові.

С. 84. Муравйов-вішатель — Муравйов Михайло Миколайович (1796—1866), державний діяч царської Росії, гене-

рал. Виступав проти скасування кріпосництва. Відзначився жорстоким придушенням польських визвольних повстань 1830—1831 і 1863—1864 рр.

ОЛЕКСІЙ МИКОЛАЙОВИЧ ПЛЕЩЕЄВ

Вперше надруковано польською мовою у газ. «Kurjer Lwowski», 1893, № 286, 15 жовтня, під назвою «Aleksy Mikolajewicz Pleszczejew», без підпису.

Подається за першодруком в українському перекладі.

С. 85. Брати Достоєвські — Михайло Михайлович (1820—1864) — російський письменник, старший брат Ф. М. Достоєвського, писав повісті в дусі натуральної школи; Федір Михайлович (1821—1881) — російський письменник.

...таємного гуртка Петрашевського.— Йдеться про підпільний гурток революційної молоді, заснований 1845 р. у Петербурзі М. В. Буташевичем-Петрашевським (1821—1866), який займався вивченням і пропагандою ідей утопічного соціалізму. У 1849 р. гурток було розгромлено, понад 60 його учасників заарештовано, 21 з них заслано на каторгу і в арештантські роти.

...генерала Перовського (батька Софії Перовської)...— Тут І. Франко допускає неточність. Військами, які брали участь у поході на Коканд, командував не батько С. Перовської, а її дядько Василь Олексійович Перовський (1795—1857). Батьком російської революціонерки С. Л. Перовської (1853—1881) був Лев Олексійович Перовський (1792—1856), міністр внутрішніх справ царського уряду.

С. 86. Акмечеть (тепер: Перовський) — за сучасним адміністративним поділом — м. Кзил-Орда, обласний центр Казахської РСР.

«Русский вестник» (Каткова), тоді ще прогресивний...— російський літературно-художній і політичний журнал, виходив у Москві і Петербурзі з 1856 до 1906 р. Видавцем і редактором журналу до 1887 р. був реакційний журналіст і публіцист М. Н. Катков. Спочатку журнал мав помірковано-ліберальну програму, після 1861 р. набув реакційної спрямованості.

«Век» — російський суспільно-політичний і літературний журнал, видавався у Петербурзі в 1861—1862 рр. Спочатку журнал не мав чіткої суспільно-політичної програми. З 1862 р. набув демократичного спрямування.

«Слово» — російський науковий, літературний і політичний журнал, виходив у Петербурзі в 1878—1881 рр. За своїм спрямуванням журнал був близький до ліберального народництва.

«Северный вестник» — російський літературно-науковий і політичний журнал, виходив у Петербурзі в 1885—1898 рр. На першому етапі (до 1890 р.), коли в ньому працювали основні співробітники заборонених у 1884 р. «Отечественных записок», журнал стояв на прогресивних позиціях. З 1891 р. «Северный вестник» став трибуною декадентства.

Геббель Христіан-Фрідріх (1813—1863) — німецький поет і драматург, представник літературного угруповання «Молода Німеччина».

Б е е р Міхаель (1800—1833) — німецький поет і драматург, представник літературного угруповання «Молода Німеччина».

«М о л о д а Н і м е ч ч и н а» — літературне угруповання, що виникло в Німеччині на початку 30-х років XIX ст. як наслідок суспільного піднесення після Липневої революції 1830 р. «Молода Німеччина» об'єднувала прогресивно настроєних письменників, які виступали за проведення політичних реформ.

[«ЗАПОРОЖЕЦЬ ЗА ДУНАЄМ» С. ГУЛАКА-АРТЕМОВСЬКОГО]

Вперше надруковано польською мовою в газ. «Kurjer Lwowski», 1893, № 292, 21 жовтня, за підписом *I. Fr.*

Подається за першодруком в українському перекладі.

С. 87. Г у л а к-А р т е м о в с ь к и й Семен Степанович (1813—1873) — український композитор і оперний співак, автор першої української опери «Запорожець за Дунаєм» (1862).

Г у л я й Іван — керівник українського театру товариства «Руська бесіда» у Львові з квітня 1893 р. до кінця року.

«Р у с ь к а б е с і д а» — культурно-просвітницьке товариство дрібнобуржуазної інтелігенції у Галичині. Засноване у Львові 1861 р. З 1864 по 1923 р. у віданні «Руської бесіди» перебував український галицький театр.

«Ф р о й з і н» — культурницьке товариство у Львові, яке здавало в оренду зал для вистав українського театру товариства «Руська бесіда».

К о н ц е в и ч Олександр (1824—1894) — співак; до українського театру товариства «Руська бесіда» прийшов у 1865 р. з польської сцени, працював епізодично, більш тривало в 1892—1894 рр.

Ф і ц н е р — Фіцнерівна-Морозова Марія (1873—1920) — українська драматична артистка і співачка. В 1892—1902 рр. працювала в театрі товариства «Руська бесіда». В 1897—1899 рр. гастролювала на Наддніпрянській Україні.

О л ь х о в и й Теодор — співак, до театру товариства «Руська бесіда» прийшов у 1889 р. З 1894 до 1895 р. керував театром разом із А. Стечинським та К. Підвисоцьким.

Л о п а т и н с ь к а (дівоче прізвище — Кравчук) Філомена Миколаївна (1873—1940) — українська співачка. Сценічну діяльність розпочала з 1890 р. у львівському театрі товариства «Руська бесіда». В 1916—1918 рр. виступала в «Товаристві українських артистів», яке очолювали М. Заньковецька та П. Саксаганський. В середині 20-х років переїхала на Радянську Україну.

[«ПОШИЛИСЯ В ДУРНІ» М. КРОПИВНИЦЬКОГО]

Вперше надруковано польською мовою в газ. «Kurjer Lwowski», 1893, № 299, 28 жовтня, за підписом *I. Fr.*

Подається за першодруком в українському перекладі.

С. 88. П і д в и с о ц ь к и й Кость Осипович (1856—1904) — український актор, режисер і драматург. Учень і послідовник М. Кропивницького, П. Саксаганського, М. Садовського.

Стечинський Андрій (справжнє прізвище — Мужик; 1849—1896) — український актор, режисер і драматург. Сценічну діяльність розпочав у 1867 р. у театрі товариства «Руська бесіда».

Підвисоцький-молодший — Спиридон, брат К. Підвисоцького, актор комедійного амплуа. На сцені театру товариства «Руська бесіда» виступав з 1889 р.

Янович Степан Пилипович (справжнє прізвище — Курбас; 1862—1908) — український актор і режисер театру товариства «Руська бесіда». Батько режисера О. Курбаса.

Лопатинський Лев Васильович (1868—1914) — український актор і письменник. З 1892 р.— актор театру товариства «Руська бесіда», а згодом — його директор. Автор кількох драм і комедій, збірки оповідань, статей про театр.

Підвисоцька (дівоче прізвище — Загачевська) Емілія (1856 — 20-ті роки XX ст.) — українська артистка. З 1876 р. до 1905 р. працювала в театрі товариства «Руська бесіда», а також у трупах Кропивницького і Старицького (1889—1892).

[«ОЙ, НЕ ХОДИ, ГРИЦЮ, ТА Й НА ВЕЧОРНИЦІ» В. АЛЕКСАНДРОВА — М. СТАРИЦЬКОГО ТА «ЧОРНОМОРЦІ» Я. КУХАРЕНКА]

Вперше надруковано польською мовою в газ. «Kurjer Lwowski», 1893, № 303, 1 листопада, за підписом *I. Fr.*

Подається за першодруком в українському перекладі.

С. 89. Кухаренко Яків Герасимович (1800—1862) — український письменник, етнограф, автор п'єси «Чорноморський побит» (1836), за якою 1878 р. М. Старицький написав лібретто оперети «Чорноморці» (музика М. Лисенка).

Зміст її ми подамо при оцінці наступної вистави.— У наступних номерах газети «Kurjer Lwowski» Франко у своїх рецензіях зміст цієї п'єси не подав.

[«ДАЙ СЕРЦЮ ВОЛЮ» М. КРОПИВНИЦЬКОГО І «КРУТИ, ТА НЕ ПЕРЕКРУЧУЙ» ПАНАСА МИРНОГО]

Вперше опубліковано польською мовою в газ. «Kurjer Lwowski», 1893, № 307, 5 листопада, без підпису.

Подається за першодруком в українському перекладі.

С. 90. Драма І. Франка «Украдене щастя»... — вперше була поставлена на сцені театру товариства «Руська бесіда» у Львові 4(16) листопада 1893 р.

...драми, яка отримала премію Крайової ради...— Першу премію Крайової ради одержала п'єса Н. Кибальчич «Катря Чайківна».

[«МУЖИЧКА» К. ПИСАНЕЦЬКОГО]

Вперше надруковано польською мовою в газ. «Kurjer Lwowski», 1893, № 333, 1 грудня, без підпису.

Подається за першодруком в українському перекладі.

С. 91. Писанецький Костянтин Іполитович (псевдонім — Ванченко) — український драматург і актор другої половини XIX ст., автор п'єси «Мужичка», яка є переробкою драми М. Я. Соловйова «Светит, да не греет» (1880), написаної у співавторстві з О. М. Островським.

С. 92. Осиповичева Антоніна (1855—1926) — українська артистка, з 1882 р. працювала в театрі товариства «Руська бесіда».

[«КАТРЯ ЧАЙКІВНА» Н. КИБАЛЬЧИЧ]

Вперше надруковано в газ. «Kurjer Lwowski», 1893, № 339, 7 грудня.

Подається за першодруком в українському перекладі.

С. 93. Кибальчич (дівоче прізвище — Симонова) Надія Матвіївна (літературний псевдонім — Наталка Полтавка; 1857—1918) — українська пнсьменниця. Автор оповідань, нарисів, п'єс.

РУСЬКИЙ ТЕАТР

Вперше надруковано польською мовою в газ. «Kurjer Lwowski», 1893, № 349, 17 грудня; № 351, 19 грудня; № 356, 24 грудня; № 361, 30 грудня, під заголовком «Teatr ruski».

Подається за першодруком в українському перекладі.

С. 96. Субвенція — форма фінансової допомоги в капіталістичній державі.

С. 97. Нестор (помер після 1113 р.) — давньоруський письменник і літописець. Найбільшу популярність здобув як імовірний автор і упорядник «Повісті временних літ».

С. 99. Стефурак Степан (1846—1888) — актор театру товариства «Руська бесіда» у Львові.

Керницький Мар'ян Олександрович (1864—1945) — український і польський драматичний актор. У 1884—1892 рр. працював в театрі товариства «Руська бесіда».

С. 101. ...український театр у Росії виник недавно, щось років 10 тому.— І. Франко має на увазі професіональний український реалістичний театр, створений М. Л. Кропивницьким 1882 р. в Єлисаветграді (тепер м. Кіровоград).

С. 102. Клейст Генріх фон (1777—1811) — німецький письменник-романтик.

Дюма Александр (Дюма-син; 1824—1895) — французький письменник і драматург.

Сарду Віктор'єн (1831—1908) — французький драматург.

Садовський Микола Карпович (справжнє прізвище — Тобілевич; 1856—1933) — український актор і режисер, один із основоположників дожовтневого українського професіонального театру; радянський театральний діяч.

Заньковецька Марія Костянтинівна (справжнє прізвище — Адасовська; 1860—1934) — українська актриса і театральна діячка, на професіональній сцені з 1882 р.; народна артистка Республіки (з 1923 р.).

Гриневецький Іван (1850—1889) — український актор і режисер театру товариства «Руська бесіда», де працював з 1874 до 1889 р.

С. 105. «Гаспарон» (1884) — оперета австрійського композитора Міллькера Карла (1842—1899).

«Зелений острів» («Сто дів», 1872) — оперета французького композитора Лекока Шарля (1832—1918).

«Корневільські дзвони» (1877) — оперета французького композитора Планкета Робера (1848—1903).

«Мікадо» (1885) — оперета англійського композитора Саллівена Артура (1842—1900).

«Циганський барон» (1885) — оперета австрійського композитора Штрауса Йоганна (1825—1899).

Шухевич Володимир Осипович (1850—1915) — український етнограф, фольклорист та культурно-громадський діяч буржуазного напряму. Основна праця «Гуцульщина» (1899—1908, ч. 1—5, Львів).

С. 107. «Підгіряни» — оперета І. Гушалевича (1823—1903).

С. 108. Деркач Георгій Йосипович (справжнє прізвище — Любимов; 1846—1900) — український актор і антрепренер театральної трупи, з якою гастролював по Україні, Сибіру, Кавказу, Середній Азії, а також в Західній Європі.

Ольшанський Михайло (1863—1908) — український та польський актор і режисер. З 1888 р. працював у театрі товариства «Руська бесіда».

С. 111. Слободівна (в заміжжі — Крушельницька) Марія Степанівиа (1876—1935) — українська драматична артистка і письменниця. Працювала в театрі товариства «Руська бесіда».

С. 112. Маруся Шурай — героїня драми М. П. Старицького «Ой, не ходи, Грицю, та й на вечорниці».

НОВЕ ВИДАННЯ ТВОРІВ СЛОВАЦЬКОГО

Вперше надруковано польською мовою в газ. «Kurjer Lwowski», 1894, № 21, 21 січня, с. 2—3, під заголовком «Nowe wydanie dzieł Słowackiego».

Рецензія присвячена розглядові перших томів шеститомного видання творів Ю. Словацького, яке здійснив львівський професор Г. Бігеляйзеи у 1893—1895 рр.: Dzieła Juliusza Słowackiego. Wydał Biegeleisen, tt. I—VII, Lwów, Nakładem Księgarni Polskiej. Після рецензії І. Франко надрукував статтю про це видання „Juliusz Słowacki і jego dzieła" в додатку до газети «Tydzien», 1894, № 8, 25 лютого, с. 58—59; № 9, 4 березня, с. 65—66; № 11, 18 березня, с. 83—84.

Подається за першодруком в українському перекладі.

С. 113. Словацький Юліуш (1809—1849) — польський поет-демократ.

Красінський Зигмунт (1812—1859) — польський поет, представник реакційного романтизму в польській літературі.

Уейський Корнель (1823—1897) — польський поет і публіцист, продовжував традиції польської прогресивної романтичної поезії.

Конопніцька Марія (1842—1910) — польська письменниця демократичного напряму.

Твори національного поета, оцінені спокійно та об'єктивно такими вченими, як Малецький і Тарновський...— Йдеться про працю Малецького «Juliusz Słowacki, jego zycie i dzieła w stosunku do współczesnej epoki» (Львів, 1866—1867) та про працю Тарновського «Prof. Małeckiego „Juliusz Słowacki"» («Przegląd polski», 1867). Малецький Антоні (1821—1913) — прогресивний польський літературознавець. Тарновський Станіслав (1837—1917) — польський реакційний літературний критик і публіцист.

С. 114. ...музею Чарторийських...— Йдеться про музей у Кракові, заснований у 1876—1878 рр. князем Владиславом Чарторийським (1828—1894), політиком і дипломатом, активним діячем польськнх емігрантських організацій.

Товіанізм — релігійна секта серед польських еміграитів у Франції. Її засновником був Андрій Тов'янський (1799—1878), який проголошував ідеї месіанізму, мав вплив на творчість деяких письменників еміграції.

С. 115. Рустем Ян (Рустемас Йонас) (1762—1835) — литовський художник, за походженням вірменин. Автор портретів і жанрових картин. Викладав малювання у Віленському університеті. Припускають, що Шевченко вчився у Рустема.

...в музеї князів Любомирських...— Йдеться про музей у Львові, власником якого був Генріх Любомирський. З 1823 р. цей музей був об'єднаний з бібліотекою Оссолінських.

Куровський Юзеф Шимон (1809—1851) — польський художник. Написав портрети А. Міцкевича, Ю. Словацького та ін.

Олещинський Антоні (1794—1879) — польський гравер.

ДОПОВІДІ МІРІАМА

Вперше надруковано польською мовою в газ. «Kurjer Lwowski», 1894, № 52, 21 лютого, с. 2—3 під заголовком «Odczyty Miriama», за підписом *X. Y. Z.*

Ця стаття присвячена лекціям Зенона Пшесмицького (Міріама) про бельгійських символістів 80—90-х років, які він читав у Львові (1894 р.).

Подається за першодруком в українському перекладі.

С. 116. Пшесмицький Зенон (псевдонім — Міріам, 1861—1944) — польський поет і критик, перекладач бельгійських та французьких символістів, один із ідеологів польських декадентів.

С. 117. Ханнон Теодор (1851—1916) — бельгійський поет, драматург і художник.

Роденбах Жорж (1855—1898) — бельгійський письменник-символіст, писав французькою мовою.

Коппе Франсуа Едуард Жоакен (1842—1908) — французький буржуазний письменник.

Верхарн Еміль (1855—1916) — бельгійський поет, драматург і критик, писав французькою мовою.

...спадкоємця йордансовських барв...— послідовник фламандського художника-реаліста Йорданса Якоба (1593—1678).

Жількен Іван (1858—1924) — бельгійський поет, писав французькою мовою.

Жіро Альбер (справжне прізвище — Марі Еміль Альбер Кайенберг; 1860—1929) — бельгійський поет і літературний діяч, член Королівської академії французької мови та літератури.

Ван Аренберг Еміль (1854—1934) — бельгійський поет та історик, писав французькою мовою. Член Королівської академії французької мови і літератури.

С. 118. Мокель Альберт (1866—1945) — бельгійський поет-символіст і критик, писав французькою мовою.

Северен Фериан (1867—1931) — бельгійський поет-модерніст, писав французькою мовою.

Гарні Жорж (1868—1939) — бельгійський публіцист і поет.

Ле Руа Грегуар (1862—1941) — бельгійський поет, професор філософії. Виразник песимістичних настроїв буржуазії.

Ван Лерберг Шарль (1861—1907) — бельгійський поет, писав французькою мовою. Займав проміжне становище між романтично-парнаським та символістським напрямами у бельгійській поезії.

Метерлінк Моріс (1862—1949) — бельгійський письменник, один із основоположників символізму та декадентства в європейській драматургії, писав французькою мовою. З 1911 р. лауреат Нобелівської премії за драму-казку «Синій птах» (1908).

...про якого доповідач написав окреме дослідження...— Йдеться про працю Міріама «Maurycy Maeterlink. Stanowisko jego w literaturze belgijskiej i powszechnej», вперше опубліковану в часописі «Swiat» (1891, № 3—12, 14, 18, 21—24), згодом передруковувалась як вступна стаття у виданні «Maurycy Maeterlink. Wyrób pism dramatycznych» (1894, „Biblioteka najceniejszych utworów literatury europejskiej").

С. 119. Кальдерон де ла Барка (1600—1681) — іспанський драматург.

С. 121. Ібсен Генрік (1828—1906) — норвезький драматург.

ДО ПИТАННЯ ПРО ПЕРЕКАЗИ ПРО МАГОМЕТА У СЛОВ'ЯН

Вперше надруковано в журн. «Wisła», 1894, т. 8, № 1, с. 70—96, під назвою «Przyczynki do podań o Mahomecie u słowian».

Подається за першодруком в українському перекладі.

С. 122. Кафа (тепер — Феодосія) — порт на Чорному морі, в XVI—XVII ст. був ханським і султанським ринком невільників.

С. 123. Бранкович Юрій (1367—1456) — сербський правитель. Збудував на Дунаї фортецю Смедерево, яка стала політично-культурним центром Сербії (звідси прізвисько — Смередевац).

Сибіняянин Янош (Хун'яді; бл. 1407—1456) — військовий і державний діяч Угорського королівства. Служив у сербів при Бранковичах, потім утік до Угорщини, де був воєводою м. Сибіня (звідси його прізвисько Сибіянин). У 1441—1443 рр. очолював угорське військо у боротьбі проти турецькнх загарбників.

Wuk. Pjesme, II...— Йдеться про видання: Српске народне пјесме, скупно их и на свијет издао Вук Стефановић Караџић. Књига друга. У Бечу, 1845.

...до єресі богомилів і патаренів...— Богомили і патарени, або катари,— учасники антифеодальної визвольної боротьби, що набрала форми релігійної єресі. Богомильство виникло у першій половині X ст. (вчення проповідував священик Богомил), певне,на території Македонії. Патарени — різновидність секти богомилів в Італії та Німеччині.

Альбігенси, або альбігойці (від назви міста Альбі у Франції) — релігійна секта у Південній Франції XII—XIII ст., яка виступала проти церкви, засуджувала її як витвір диявола.

С. 124. ...славетний Міклошич виявив і дослідив «Тюркські елементи в слов'янських мовах».— Йдеться про працю Франца Міклошича «Die türkischen Elementen in den südost und osteuropäischen Sprachen», I—II, Wien, 1884—1885, в якій розглянуто тюркські елементи також і в українській мові.

С. 125. Згадаю тут тільки про широковідому розвідку Стасова...— Йдеться про статтю Стасова Володимира Васильовича (1824—1906), російського мистецтвознавця, критика і прогресивного громадського діяча — «Происхождение русских былин» («Вестник Европы», 1868, кн. 1—4, 6, 7), яка викликала велику наукову полеміку.

Потанін Григорій Миколайович (1835—1920) — російський етнограф, фольклорист, автор дослідження «Восточные мотивы в средневековом европейском эпосе», М., 1899.

Міллер Всеволод Федорович (1848—1913) — російський філолог, фольклорист, мовознавець, представник культурно-історичної школи, академік Петербурзької Академії наук (з 1911 р.).

Т. Бенфей у 1859 р. у своєму відомому вступі до «Панчатаитри»...— У своїй передмові до збірки давньоіндійських оповідань «Das Pantschatantra» (Leipzig, 1859), про яку згадує Франко, Бенфей виклав основні положення теорії міграції, згідно з якою індійська література є єдиним джерелом усіх казкових сюжетів народів світу.

У минулому році появилися надзвичайно важливі й гідні уваги праці...— Йдеться про такі розвідки: A. Soerensen, Beitrag zur Geschichte der Entwicklung der serbischen Heldendichtung.— «Archiv fur slavische Philologie», 1892, Bd XIV, H. 4, S. 556—587; Bd XV, H. 1, S. 1—36; H. 2, S. 204, 265; 1894, Bd XVI, H. 1, S. 66—118; 1895, Bd XVII, H. 1—2, S. 198—253, та П. Г. Житецький. Старинная запись народных малорусских дум с обзором вариантов к ним.— «Киевская старина», 1892, № 12, с. 391—408; 1893, № 1, с. 95—125; № 2, с. 293—318.

С. 126. ...цікаву розвідку П. Кузьмичевського «Турецькі анекдоти в українській фольклористиці»...— Точна назва праці, надрукованої М. Драгомановим під псевдонімом «П. Кузьмичевський», про яку згадує Франко,— «Турецкие анекдоты в украинской народной словесности» («Киевская старина», 1886, № 2-3, с. 209—236; 445—466).

...до циклу Насреддіна Ходжі, придворного блазня Тамерлана.— Ходжа Насреддін — уза-

гальнений образ дотепного жартівника, героя багатьох оповідань різних народів Близького і Середнього Сходу та Середньої Азії. За народними переказами Ходжу Насредділа вважають сучасником різних історичних діячів, зокрема і Тамерлана (Тимура).

С. 127. Поляк Еразм Отвіновський провів багато років у Стамбулі і описав їх у своїх спогадах.— Еразм Отвіновський (бл. 1526—1614) лише подорожував до Константинополя у 1557 р. Вважають, що він є автором опису подорожі до Туреччини — «Wypisanie drogi tureckiej» (кінець XVI — початок XVII ст.).

...описи подорожей... князя Радзівілла Сєротки...— Радзівілл Міколай Криштоф (1549—1616) подорожував у 1582—1584 рр. на Схід і залишив опис цієї подорожі — «Pamiętnik z pielgrzymki do Ziemi świętej» (бл. 1595 р.), який вийшов друком у Кракові в 1607 р.

...записки бувшого яничара Костянтина Михайла Костянтиновича, написані близько 1510 р.— Франко мав на увазі серба Михайла Костянтиновича (XV ст.), який був узятий турками у полон і потрапив до султанської гвардії яничарів, але залишився християнином. Повернувшись з полону, написав близько 1500 р. так звану «Хроніку турецьку» (у Франка помилково стояла дата — 1610 р.).

...див. рук[опис] Оссолінських — тобто рукопис в бібліотеки Оссолінських.

Кантакузин Іван, в чернецтві Іосаф (бл. 1292—1383) — візантійський імператор (1341—1354), письменник. Під псевдонімом Христодалоса написав чотиритомну історію Візантії (від 1320 до 1364 р.), коментар до «Етики» Арістотеля, а також полемічні статті проти ісламу.

Мінь Жак-Поль (1800—1875) — французький видавець середньовічної літератури, зокрема «Патрології» у двох серіях: латинська (твори церковних авторів II — початку XIII ст.) і грецька (твори православних авторів до XVI ст.).

С. 128. Едесенський Феодор (Едеський Феодор; помер у 848 р.) — церковний письменник. Видання «Житія Феодора Едеського», про яке згадує Франко, здійснене «Обществом любителей древней письменности», вип. 1—3, Спб., 1879—1885.

...книжку карійського єпископа Феодора Абукара.— Йдеться про «Книгу блаженного Феодора, нарицаемого Авукара, епископа карийского, противу различных еретиков, июдей же и сарацын, ново от еллинскаго языка иа словенский единым от студеов училища Острозскаго греко-словенскаго переведена» (1611). Вперше видано в «Чтениях в Историческом обществе Нестора-летописца», т. 8, отд. 3, К., 1894, с. 31—38.

Строєв Павло Михайлович (1796—1876) — російський історик-археограф, один із перших збирачів пам'яток давньої східнослов'янської літератури. Франко посилається на видання: Рукописи славянские и российские, принадлежащие... Ивану Никитичу Царскому. Разобраны и описаны Павлом Строевым. М., 1848.

Царський Іван Микитович (помер у 1853 р.) — російський збирач давніх рукописів і стародруків.

Грек Максим (справжнє прізвище — Михайло Триволіс; бл. 1475—1556) — російський письменник-публіцист, богослов, філолог, перекладач. За походженням грек. У 1518 р. на запро-

шення великого князя Василія III Івановича приїхав у Росію для перекладу і виправлення церковних книг, залишив багату літературну спадщину.

Галятовський Іоаникій (перша половина XVII ст.— 1688) — український письменник, громадський діяч, професор, ректор Києво-Могилянської колегії. Йдеться про видання: Alkoran..., Чернігів, 1683; Alphabetum..., Чернігів, 1681.

С. 129. ...про поразку короля Владислава під Варною.— Йдеться про битву між військом, очолюваним польським та угорським королем Владиславом III (1424—1444), і армією турецького султана Амурата II. Битва відбулася 10 листопада (за старим стилем) 1444 р. біля Варни, фортеці-порту на березі Чорного моря (нині місто в Болгарії), де Владислав у бою загинув (звідси його прізвисько «Варненчик»).

...Яна Ольбрахта на Буковині.— Йдеться про те, що Ян Ольбрахт (1459—1501), з 1492 р. польський король, був вщент розбитий у битві проти молдавського господаря Стефана, яка відбулася в 1497 р. на території Буковини.

А. Н. Пыпин. История славянских литератур.— Точна назва видання, на яке посилається Франко: А. Н. Пыпин и В. Д. Спасович. История славянских литератур. Вид. 2-е, т. II. Спб., 1881, с. 472.

С. 131. Аріани — прихильники аріанства, однієї з ранніх течій християнства. Назва походить від імені священика з м. Александрії Арія (256—336). На Нікейському соборі у 325 р. аріанство було визнане за єресь і остаточно засуджене у 381 р. християнською церквою. В середині XVII ст. аріанські школи на Україні були закриті в зв'язку з активізацією католицизму.

Несторіанська секта — течія в християнстві, яка виникла у Сірії в V ст. Назва походить від імені константинопольського патріарха Несторія.

С. 132. Гераклій (точніше Іраклій, 575—641) — візантійський імператор (з 610 р.).

С. 133. Пікульський Гавдентій (? —1763) — польський історик.

С. 134. Хмельовський Іоахім Бенедикт (1700—1763) — польський письменник. Точна назва його книги, згаданої Франком,— Nowe Atheny albo Akademia wschelkiej scjencji pelna, t. 1—2, Lwów, 1745—1746.

Бароніо (Бароній) Чезаре (1538—1607) — кардинал, директор Ватіканської бібліотеки. Йдеться про його «Annales Ecclesiasticae a Christi nato ad an 1198» (Рим, 1588—1607).

С. 136. Книга Єноха — збірка апокрифічних творів, приписувана біблійному патріархові Єнохові.

С. 137. Твір цей вийшов у Росії... з гарним критичним вступом проф. Помяловського...— Йдеться про видання: Житие иже во святых отца нашего Феодора, архиепископа Эдесского, по двум рукописям Московской синодальной библиотеки. Спб., 1892, здійснене російським філологом і археологом, професором Петербурзького університету Помяловським Іваном Васильовичем (1845— ?). Один примірник цієї праці зберігається в особистій бібліотеці І. Франка (№ 1498).

Крумбахер Карл (1856—1909) — німецький вчений, один із засновників візантинознавства.

У в а р о в а Параскева Сергіївна (до одруження — княгиня Щербатова; 1840— ?) — російська культурно-освітня діячка, голова Московського археологічного товариства.

С. 138. ...м у з е ю Р у м я н ц е в а.— Йдеться про музей, створений на основі бібліотеки, колекції давніх рукописів, етнографічного та нумізматичного матеріалу, зібраних графом Румянцевим Миколою Петровичем (1754—1826) — російським сенатором-меценатом.

В о с т о к о в (справжнє прізвище — Остенек) Олександр Христофорович (1781—1864) — російський філолог-славіст, поет. І. Франко посилається на його працю: Описание русских и словенских рукописей Румянцевского музеума, Спб., 1842.

Т о л с т о й Федір Андрійович (? —1849) — російський збирач рукописів.

С. 139. К о н с т а н т и н IV П о г о н а т (Бородатий) — візантійський імператор (668—685).

...у п е р і о д ш о с т о г о з а г а л ь н о г о с о б о р у.— Загальні («вселенські») собори — зібрання представників усієї християнської церкви для встановлення обов'язкових догматів віри та обговорення різних питань церковного життя. Шостий собор, так званий Константинопольський, збирався у 680 р. при імператорі Константині Погонаті.

С. 140. К а з и м і р с ь к и й Войцех (1808—1887) — польський орієнталіст, публіцист демократичного напряму, учасник польського повстання 1830—1831 рр., після поразки якого емігрував до Парижа, де видав Коран у перекладі французькою мовою, «Арабсько-французький словник» та інші праці.

С. 142. Х а ф і з (Гафіз, справжнє ім'я — Шамседдін Мохаммед; бл. 1325—1389) — перський поет, класик таджицької літератури.

Г а р і р і (або аль-Харірі; 1054—1122) — арабський письменник, автор збірки новел «Макам».

«Т и с я ч а і о д н а н і ч» — пам'ятка літератури арабського Сходу, до якої увійшло понад 300 казок і новел. Редакція, що дійшла до нас, зроблена в Єгипті в XIV—XV ст. В збірці використано сюжети з народної творчості Індії та Ірану.

С. 144. І б н І с х а к (помер бл. 767—769) — арабський історик.

Т а б а р і А б у (справжнє ім'я — Джафар Мухаммед бен Джерір; 838—923) — арабський письменник-історіограф. Склав велику працю компілятивного характеру — «Історію царів», доведену до 914 р.

М а с у д і Абу-ль-Хасан Алі ібн аль-Хусейн (кінець IX ст.— 956) — арабський історик і географ.

С. 145. Ф е о ф а н (бл. 752—818) — візантійський хроніст, канонізований християнською церквою як Феофан-ісповідник.

А н а с т а с і й Б і б л і о т е к а р і о с (помер у 886 р.) — абат і бібліотекар у Римі при папах Миколі I, Андріані II та Івані III. Деякий час жив у Константинополі. Написав «Історію церкви», збірник біографій римських пап та інші праці.

К о н с т а н т и н VII П о р ф і р о г е н е т (Багрянородний; 905—959) — візантійський імператор (913—959), письменник. Автор трактату «Про управління імперією», який є важливим джерелом з історії Візантії та слов'ян Причорномор'я.

Кедрен Георгій (кінець XI — початок XII ст.) — візантійський письменник, автор компілятивних історичних творів, що охоплювали період від біблійного «сотворення світу» до XI ст.

Зонарас Іоанн (кінець XI — середина XII ст.) — візантійський хроніст, начальник гвардії та імператорської канцелярії. Ставши ченцем, написав «Короткий переказ історії» від «сотворення світу» до вступу на престол Івана Комніна в 1118 р.

С. 146. Брюнетт Люсіньє (1220—1294) — італійський вчений і дипломат, заснував школу риторики. Його науково-популярна енциклопедія «Скарбниця» дає нарис всесвітньої історії, етики, риторики, політики тощо.

С. 148. П'етро ді Толедо — іспанський абат, учасник першого хрестового походу (1096—1099).

РОБЕРТ БРЮС (BRUCE), КОРОЛЬ ШОТЛАНДСЬКИЙ ШОТЛАНДСЬКА ЛЕГЕНДА,

написана Лесею Українкою. Коломия, 1894

Вперше надруковано польською мовою в газ. «Kurjer Lwowski», 1894, № 178, 29 червня, за підписом *J. F.* Подається за першодруком в українському перекладі.

С. 149. Роберт Брюс (Bruce), король шотландський — очевидно, шотландський король Роберт Брюс (1274—1329), під керівництвом якого шотландський народ відстоював свою незалежність від Англії.

...вперше надрукована у журн. «Хлібороб».— Український прогресивний журнал «Хлібороб», що виходив у Львові і Коломиї у 1891—1894 рр., надрукував на своїх сторінках поему Л. Українки «Роберт Брюс, король шотландський (Посвята дядькові М. Драгоманову)» (Львів, 1894, № 8-9, с. 59—62, № 10-11, с. 72—75).

ЕТИМОЛОГІЯ І ФОНЕТИКА В ЮЖНОРУСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ

Вперше надруковано в журн. «Народ», 1894, № 13-14, с. 209—212; № 15, с. 223—227. У тому ж році стаття вийшла окремою відбиткою у Коломиї.

Подається за окремим виданням 1894 р.

С. 150. «Сводні літописи» — йдеться про «Сводную галицко-русскую летопись 1500—1772 рр.», кількатомне компілятивне зведення літописів та інших історичних матеріалів, упорядником якої був А. С. Петрушевич.

С. 152. «Галичанин» — львівська щоденна суспільно-політична газета «москвофільського» напряму. Виходила протягом 1893—1894 рр.

Євангеліє Зографське (Зографський кодекс) — старослов'янська пам'ятка кінця XI ст., названа за місцем колишнього знаходження рукопису в Зографському монастирі на Афоні. Видана В. Ягичем у 1879 р. в Берліні.

Глаголицький рукопис Клотца (Клотців кодекс) — старослов'янська пам'ятка; збірка повчань, похвальних

слів. Повне видання було здійснене В. Вондраком 1893 р. у Празі.

Рукописи Маріанський, Ассеманіанський — Маріанський кодекс — євангеліє, старослов'янська пам'ятка. Видана В. Ягичем 1883 р. у Петербурзі з великою статтею про мову цієї пам'ятки і повним словником. Ассеманійовий кодекс — євангеліє, старослов'янська пам'ятка, названа по імені Ассемані, який вивіз її зі Сходу в кінці XVIII ст.; інша назва — Ватіканське євангеліє, за місцем збереження в бібліотеці Ватікану. За життя І. Франка видана двічі — 1865 р. у Загребі та 1878 р. у Римі.

Остромирове євангеліє — одна з найдавніших пам'яток давньоруської писемності (1056—1057).

С. 153. Коли ж від половини XVII в. южноруси пішли цивілізувати Північну Русь, то понесли з собою й свій виговор...— Йдеться про вихованців Київської академії, які за спеціальним урядовим наказом в останні десятиліття XVII ст. переселилися до Москви, Петербурга та інших міст Росії і стали тут активними діячами в розвитку освіти, літератури, науки, книгодрукування тощо.

С. 155. Яремецький-Білахевич Ілля — православний священик або чернець, який в середині XVIII ст. уклав рукописну збірку різних творів, описану І. Франком у працях «Із старих рукописів» та «Карпато-руська література XVII—XVIII віків» (див. 32-й том даного видання). В архіві І. Франка (ІЛ, ф. 3, № 4760) зберігається рукопис цієї збірки.

«Житє і слово» — літературно-науковий і громадсько-політичний журнал революційно-демократичного напряму. Виходив у Львові в 1894—1897 рр. за редакцією І. Франка.

С. 156. «Молодик» — український літературно-художній альманах. Виходив у Харкові та Петербурзі в 1843—1844 рр. Видавав І. Бецький за допомогою Г. Квітки-Основ'яненка, М. Костомарова та ін. У статті І. Франко наводить приклади з видання «Молодика» 1843 р., кн. 2: перший приклад з оповідання Г. Квітки-Основ'яненка «Підбрехач» (с. 104), другий — з казки М. Костомарова «Лови» (с. 134).

«Южнорусский сборник» Метлинського — точна назва: «Южный русский сборник». Вийшов 1848 р. в Харкові. Цитати з праці А. Метлинського подаються І. Франком не завжди точно, є пропуски окремих слів та невірно надруковані слова. Відновлюємо за першоджерелом їх вірне написання.

Метлинський Амвросій Лук'янович (1814—1870) — український поет, фольклорист, представник консервативного романтизму.

С. 158. Максимович Михайло Олександрович (1804—1873) — український вчений-природознавець, історик, фольклорист. У статті «О правописании малороссийского языка (письмо к Г. Ф. Основьяненку)» («Киевлянин», 1841, кн. 2, с. 153—179) він торкався питань українського правопису. Стаття друкувалася пізніше в «Собрании сочинений М. Максимовича», т. III — «Языкознание, история словесности», К., 1880, с. 312—328. Уривки з цієї праці І. Франко наводить не завжди точно, вірно вказуючи сторінки III тому видання.

...дополнения, сделанного г. Срезневским в издании «Наталки Полтавки».— Йдеться про видання п'єси І. П. Котляревського «Наталка Полтавка», здійснене І. І. Срезневським 1836 р. у Харкові.

С. 159. «Киевлянин» — історико-літературний альманах. Видавав М. Максимович у Києві та Москві (1840, 1841, 1850).

С. 160. ...Шашкевич задумав видати свій перший альманах «Зорю»...— М. Шашкевич у 1834 р. підготував до друку збірник «Зоря, писемце, посвященное рускому языку», який був заборонений цензурою. Правопис альманаху «Русалка Дністровая» належав не тільки І. Вагилевичу, як пише тут І. Франко, а також і М. Шашкевичу.

С. 162. Мох Рудольф Іванович (1816—1891) — український поет, драматург. Автор збірки віршів «Мотиль», що вийшла у Львові 1841 р. Один примірник зберігається в особистій бібліотеці І. Франка, № 293.

Кобринський Йосафат Миколайович (1818—1901) — український педагог і громадський діяч ліберально-буржуазного напряму. У 1842 р. видав у Львові «Буквар, новим способом уложений для домашньої науки» та методичний посібник до нього «Спосіб борзо виучити читати», де вперше у Галичині запропонував звуковий синтетичний метод навчання грамоти.

Перші після Шашкевича викинули Ъ, мабуть, брати Головацькі в першій частi «Вінка», виданого в Відні 1846...— Йдеться про альманах у 2-х книгах «Вінок русинам на обжинки», упорядкований братами Головацькими — Іваном Федоровичем (1814—1899) та Яковом Федоровичем (1814—1888).

Хомяков Олексій Степанович (1804—1860) — російський письменник, ідеолог слов'янофілів, автор трагедії «Єрмак», переклад якої українською мовою зробив К. Скоморовський.

С. 163. Кобилянський Антін (1837—1910) — український культурно-освітній діяч. Автор брошур «Слово на слово до редактора «Слова», «Голос на голос» (1861), в яких обстоював розвиток української літератури народною мовою.

Горбаль Кость (1836—1903) — український ліберально-буржуазний діяч в Галичині, педагог, редактор «народовського» журналу «Нива» (Львів, 1865).

«Вечерниці» — український літературно-громадський журнал «народовського» напряму. Виходив у Львові в 1862—1863 рр.

«Мета» — український літературно-громадський журнал «народовського» напряму. Виходив у Львові в 1863—1865 рр.

«Русалка» — український літературний тижневик «народовського» напряму. Виходив у Львові в 1866 р. за редакцією Шашкевича Володимира Маркіяновича (1839—1885).

«Руська читальня» — серія книжечок, які в 1872—1874 рр. видавав «москвофіл» Наумович Іван (1826—1891).

«Слово» Дідицького — львівська газета «москвофільського» напряму (1861—1887); у 1861—1877 рр. виходила за редакцією Б. Дідицького.

Климкович Ксенофонт Григорович (1835—1881) — український письменник «народовського» напряму; редактор журналу «Мета».

З а р е в и ч Федір (1835—1879) — український письменник і журналіст «народовського» напряму; редактор ж. «Вечерниці».

П а р т и ц ь к и й Омелян Осипович (1840—1895) — український мовознавець і педагог ліберально-буржуазного, а згодом буржуазно-націоналістичного напряму; автор підручників з української мови та літератури для народних шкіл.

В а х н я н и н Анатоль Климентович (1841—1908) — український композитор і письменник «народовського» напряму.

...б р а т и Б а р в і н с ь к і...— Йдеться про Олександра Григоровича (1847—1926) та Володимира Григоровича (1850—1883) — українського буржуазно-націоналістичного діяча, критика, прозаїка, публіциста.

Л у ч а к і в с ь к и й Володимир (1839—1903) — український письменник і громадський діяч у Галичині, перекладач драматичних творів.

Т а и я ч к е в и ч Данило Іванович (1842—1906) — український громадський діяч «народовського» напряму.

Б у ч и н с ь к и й Мелітон Йосипович (1847—1903) — український фольклорист, етнограф, громадський діяч ліберально-буржуазного напряму.

С т е ф а н о в и ч О.— очевидно, Олександр Стефанович, український публіцист, бібліограф та етнограф.

Б і л и н с ь к и й Петро — збирач українського фольклору. В архіві І. Франка (ф. 3, № 4078) зберігається зошит з його фольклорними записами.

Ц а р Михайло (1846—1920) — збирач українського фольклору, священик.

Р е в а к о в и ч Тит (1846—1919) — український публіцист ліберально-буржуазного напряму.

С. 164. О з а р к е в и ч Іван Іванович (1795—1854) — священик у Коломиї. Один з ініціаторів заснування аматорського українського театру в Галичині наприкінці 40-х років.

П и с а р е в с ь к и й Степан (80-і роки XVIII ст.— 1839) — український письменник, автор оперети «Купала на Івана», переробленої І. Озаркевичем під назвою «Весілля, або Над цигана Шмагайла нема розумнішого» (1849).

С. 165. ...Д і д и ц ь к и й ... п о б у д у в а в ... з н а м е и и т у т е з у «В о д и н ч а с н а у ч и т ь с я м а л о р у с и н у п о - в е л и к о р у с с к и».— Так називалась брошура Б. Дідицького, що вийшла у Львові 1866 р. І. Франко писав у «Нарисі історії українсько-руської літератури до 1890 р.», що ця теза «для самого автора лишилася несповненою утопією, бо він до смерті, не навчившися порядно малоруського язика, не навчився так само і великоруського» (с. 135).

Л а ж е ч н и к о в Іван Іванович (1792—1869) — російський письменник, автор багатьох історичних романів.

М а р л і н с ь к и й — псевдонім Бестужева Олександра Олександровича (1797—1837), російського письменника-декабриста.

К а р а м з і н Микола Михайлович (1766—1826) — російський письменник та історик дворянсько-монархічного напряму.

П о л е в о й Микола Олексійович (1796—1846) — російський буржуазний письменник, історик та публіцист.

С. 166. А к с а к о в и: батько — Сергій Тимофійович (1791—1859), російський письменник; його сини — Костянтин Сергійович

(1817—1860), російський письменник, критик, публіцист, один з ідеологів слов'янофілів; Іван Сергійович (1823—1886) — російський письменник-публіцист, слов'янофіл.

...показав М. Драгоманов, розбираючи нові річники «Беседы» Мончаловського.— Йдеться про статті М. П. Драгоманова «Підновлена рутенщина» та «Ще раз «Беседа» Мончаловського», надруковані у журналі «Народ» (1894, № 3, 7-8).

Мончаловський Осип Андрійович (1858—1906) — громадський діяч «москвофільського» напряму у Галичині, редактор громадського журналу «Беседа» (1887—1893).

Єронім Анонім (точніше — Ієронім Анонім) — псевдонім українського письменника реакційного напряму Хиляка Володимира Гнатовича (1843—1893). Про штучність його мови писав О. Пипін («Вестник Европы», 1888, № 11).

Родійський колос — Родоський колос, гігантська скульптура бога сонця Геліоса на грецькому острові Родос.

С. 167. Гауч фон Франкентурм Павел (1851—?)— австрійський державний діяч реакційно-клерикального напряму; з 1885 р.— міністр освіти.

С. 168. Вук — мається на увазі сербський філолог і фольклорист Караджич Вук Стефанович, автор «Граматики сербської мови за говорами простого люду» (1814).

Данничич Джуро (1825—1882) — сербохорватський мовознавець, автор «Короткої сербської граматики» (1850), послідовник В. Караджича.

НОВЕ ВИДАННЯ ШЕКСПІРА

Вперше надруковано польською мовою в газ. «Kurjer Lwowski», 1894, № 291, 20 жовтня, с. 3, № 292, 21 жовтня, с. 3, № 294, 23 жовтня, с. 3, під заголовком «Nowe Wydanie Szekspira».

Подається за першодруком в українському перекладі.

С. 170. Козьмян Станіслав (1811—1887) — польський письменник, перекладач драм Шіллера і Шекспіра.

Стадницький Казімеж (1797—1873) — радник Львівського намісництва, буржуазний історик, літературознавець.

...прекрасна монографія Спасовича про «Гамлета»...— Йдеться про працю В. Д. Спасовича «Шекспировский Гамлет» (1883).

С. 171. Красіцький Ігнаци (1735—1801) — польський письменник-просвітитель, поет-байкар.

«Про римотворення та римотворців...»— Згаданий твір виданий після смерті І. Красіцького в 1803 р.

С. 172. ...драми, що зображують боротьбу Білої і Червоної троянди...— Йдеться про війни двох феодальних партій в Англії у другій половині XV ст., що відображені в драмах В. Шекспіра «Генріх VI», «Король Річард III», «Король Річард II», «Король Джон», «Генріх IV», «Генріх V».

Пашковський Юзеф (молодший; 1817—1861) — польський письменник, перекладач Шекспіра, Шіллера, Гете, Байрона, Гюго.

С. 173. Ульріх Леон (1811—1885) — польський письменник, перекладач Плутарха, Арістофана, Шекспіра.

Каспрович Ян (1860—1926) — польський поет, драматург і перекладач європейських поетів.

Теннісон Альфред (1809—1892) — англійський поет, представник сентименталізму.

ЮРІЙ КОССОВАН (ОСИП ДОМІНІК ІГОР ГОРДИНСЬКИЙ ДЕ ФЕДЬКОВИЧ)

Написав Олександр Коллеса. У Львові, 1893

Вперше надруковано в журн. «Житє і слово», 1894, т. 1, кн. 1, с. 159—160.

Подається за першодруком.

С. 177. Юрій Коссован — одне з прибраних імен Юрія Федьковича. Ця рецензія І. Франка присвячена праці О. Колесси «Юрій Коссован (Осип Домінік Ігор Гординський де Федькович). Проба критичного розбору автобіографічних його повістей та його життєпису», яка вийшла окремим виданням 1893 р., а до того друкувалася у журналі «Зоря».

Він покористувався... листами самого Федьковича...— Згадані тут листи до Д. Танячкевича і К. Горбаля друкувалися у журналах «Товариш» із вступною заміткою І. Франка (1888, № 1, с. 111—116) та «Зоря» (1892, № 17, с. 333—339).

«Товариш» — літературно-науковий журнал революційно-демократичного напряму; єдиний номер вийшов 1888 р. у Львові ва активною участю І. Франка.

С. 178. Кобилиця Лук'ян (1812—1851) — керівник антикріпосницького повстанського селянського руху на Буковині у 1843—1844 та 1848—1849 рр.

...поминув поезії Федьковича, видані в Коломиї...— І. Франко має на увазі видання «Поезії» Ю. Федьковича у трьох випусках, що вийшли в Коломиї у 1867—1868 рр. Один примірник «Поезій» зберігається в особистій бібліотеці І. Франка, № 263.

МИКОЛА САВИЧ ТИХОНРАВОВ

(До портрета)

Вперше надруковано в журн. «Житє і слово», 1894, т. 1, кн. 1, с. 285—288, під рубрикою «Сучасні діячі слов'янської науки і літератури. II».

Подається за першодруком.

С. 179. «Русские ведомости» — російська газета ліберально-буржуазного напряму, видавалась у Москві з 1863 до 1918 р. З 70-х років стала однією з найвпливовіших російських газет. У 80—90-х роках у ній друкувалися демократичні письменники.

«Москвитянин» — російський літературно-науковий журнал консервативного спрямування. Виходив у Москві у 1841—1856 рр.

С. 180. «Общество любителей российской словесности» — літературно-наукове товариство при Московському університеті, засноване у 1811 р. Здійснило ряд капітальних видань, зокрема «Толковый словарь» В. Даля (1863—1866), «Песни, собранные П. В. Киреевским» (1860—1874).

С. 181. Буслаєв Федір Іванович (1818—1897) — російський філолог та мистецтвознавець, академік Петербурзької Академії наук (з 1860 р.).

Афанасьєв Олександр Миколайович (1826—1871) — російський історик та літературознавець.

Соловйов Сергій Михайлович (1820—1879) — російський буржуазний історик, автор багатотомної «Истории России с древнейших времен» (1871—1879).

Забелін Іван Єгорович (1820—1907) — російський історик і археолог.

Котляревський Олександр Олександрович (1837—1881) — український філолог-славіст і етнограф, автор праць «До питання про розробку слов'янської міфології» (1871), «Книга про старожитності й історії поморських слов'ян в XII ст.» (1874).

С. 182. Морозов Петро Осипович (1854—1920) — історик російської літератури, театрознавець. І. Франко має на увазі його працю «Очерки из истории русской драмы XVII—XVIII столетий» (Спб., 1888). Згадана книга є в особистій бібліотеці І. Франка (№ 333).

Галахов Олександр Дмитрович (1807—1892) — історик російської літератури, автор «Истории русской словесности, давней и новой» (т. 1—2, 1863—1875).

...наукового видання творів Гоголя...— Йдеться про видання: Сочинения Н. В. Гоголя. Редакция Н. С. Тихонравова, тт. 1—7. М., 1889—1896 (два останні томи вийшли після смерті М. С. Тихонравова під редакцією В. І. Шенрока). Це видання творів Гоголя зберігається в особистій бібліотеці І. Франка (№№ 982—986).

ВІЗАНТІЙСЬКА ЛІТЕРАТУРА

KARL KRUMBACHER. GESCHICHTE DER BYZANTINISCHEN LITERATUR
München, 1891, і його ж — Byzantinische Zeitschrift. Leipzig, 1892 — 94. Bd I (стор. 1—648); Bd II (стор. 1—648); Bd III, erstes Heft

Вперше надруковано в журн. «Жите і слово», 1894, т. 1, кн. 2, с. 292—300.

Подається за першодруком.

С. 185. Хронографи — компілятивні твори історичного змісту, написані на основі Біблії.

Канони служебні — тут богослужебні книги, загальноприйняті (або канонізовані) у практиці християнської церкви.

Акафіст — церковна хвалебна відправа.

...з е р н а г н о с т и ч н и х є р е с е й...— Гностицизм — еклектична філософія, яка ввібрала в себе елементи поганської (греко-римської), іудейської (монотеїзм) та християнської релігії, поєднавши їх в ідеалами релігій Стародавнього Сходу (дуалізм) та з окремими положеннями античних філософських систем (платонівської, піфагорійської, стоїчної). В основу гностицизму покладено містичне вчення про знання, яке досягається божественним откровенням і вказує людині шлях до спасіння. Гностицизм постав у Сірії та Месопотамії в I ст. (секта офітів) і швидко поширився в усьому християнському світі.

С. 186. М ю л л е р Іван (1830—1917) — німецький філолог, дослідник античного світу.

Ю с т і н і а н I (483—565) — візантійський імператор (527—565).

П а т р и с т и к а — ідеалістичне вчення, яке розроблялося «отцями церкви» у II—VIII ст. Суть його — у приведенні в єдину систему догматики, культу та організації християнської церкви з метою обгрунтування християнства.

А г і о г р а ф і я — церковна література, що подає описи життя «святих» і церковних діячів.

С. 187. У с п е н с ь к и й Федір Іванович (1845—1928) — російський археолог і слов'янознавець, академік АН СРСР (з 1925 р.).

К и р п и ч н и к о в Олександр Іванович (1845—1903) — російський історик літератури.

К а р н е е в Олександр Дмитрович — російський філолог, славіст.

С п е р а н с ь к и й Михайло Несторович (1863—1938) — російський історик літератури, академік АН СРСР (з 1928 р.).

П а в л о в с ь к и й Олексій Андрійович (1856— ?) — російський історик мистецтва.

С. 189. С т ш и г о в с ь к и й Йозеф (1862—1941) — австрійський історик мистецтва, поляк за походженням, візантиніст.

С. 190. Ш н а з е Карл (1798—1875) — німецький історик мистецтва.

Ш п р і н г е р Антон (1825—1891) — німецький історик мистецтва.

Хр. Д і л ь — Діль Шарль-Мішель (1859—1944), французький історик візантійського мистецтва.

Ш л ю м б е р г е р Густав (1844—1929) — французький історик і археолог.

П а л а т і н с ь к а к а п л и ц я — каплиця, побудована на Палатіні — одному із семи пагорбів, на яких був розташований стародавній Рим.

Р і г л ь Алоїз (1858—1905) — австрійський мистецтвознавець.

К о п т і й с ь к а ш т у к а — мистецтво християнського населення Єгипту III—IV ст., представлене настінними розписами в монастирях, рельєфами з каменю й дерева, мініатюрами й орнаментами в рукописах тощо.

Л а м б р о с Спір (Спиридон) (1851—1919) — грецький історик-візантиніст.

Н е й м а н Карл Йоганн (1857— ?) — німецький історик-візантиніст.

К о м н і н и — династія візантійських імператорів (1081—1185).

С. 191. **Гельцер Генріх (1847—1906) — німецький візантиніст.**

Барсов Елпідифор Васильович (1836—1917) — російський збирач і дослідник слов'янського фольклору та давньоруської писемності.

С. 192. Анакреонтичні вірші — життєрадісна лірика. Назва походить від давньогрецького поета Анакреонта.

Іоанн Дамаскін (бл. 675— бл. 754) — візантійський богослов, письменник, поет, вчений.

С. 193. ...автор гарної праці про «Фізіолог»...— Йдеться про працю: А. Карнеев. Материалы и заметки по литературной истории физиолога. Спб., изд. Общества любителей древней письменности, № ХСП, 1890.

«Фізіолог» — збірка оповідань про тварин (реальио існуючих та вигаданих), рослин, дорогоцінне каміння тощо. Збірка виникла у II—III ст., очевидно, в Александрії; на Русі популярна з XI—XII ст.

Темплярій, тампліер (храмовник) — член католицького духовно-лицарського ордену, заснованого в Єрусалимі 1118 р. для захисту так званих святих місць. Орден існував до 1312 р.

РОЗБІР ДУМИ ПРО БУРЮ НА ЧОРНІМ МОРІ

Вперше надруковано в журн. «Житє і слово», 1894, т. 1, кн. 2, с. 300—302.

Подається за першодруком.

С. 195. ...розбір думи про Олексія Поповича, звісної більше під назвою думи про бурю на Чорнім морі. — Йдеться про статтю М. Ф. Сумцова «Дума об Алексее Поповиче (Посвящается памяти Феофана Гавриловича Лебединцева)» — «Киевская старина», 1894, т. XLIV, кн. 1, с. 1—20.

...видання Антоновича і Драгоманова...— Йдеться про «Исторические песни малорусского народа с объяснениями Вл. Антоновича и М. Драгоманова», т. I. К., 1874; т. II, вып. 1. Песни о борьбе с поляками при Богдане Хмельницком. К., 1875.

Антонович Володимир Боніфатійович (1834—1908) — історик, археолог, етнограф, один із ідеологів українського буржуазного націоналізму.

...досить буде згадати замічений нами вище (стор. 284) випадок з Потебнею і його далеко не вистарчаючим опрацюванням пісень про дівчину-воячку.— Йдеться про працю О. О. Потебні «Объяснение малорусских и сродных народных песен. Вып. II. Колядки и щедривки» (Варшава, 1887), що була згадана І. Франком у післямові до публікації Оленою Пчілкою «Колядки про дівчину-воячку» у розділі «Із уст народа» («Житє і слово», 1894, т. 1, кн. 2, с. 284).

Андрієвський Митрофан Олександрович (1842—1887) — український філолог і педагог, автор праці «Казацкая дума о трех азовских братьях в пересказе с объяснениями и разбо-

ром ее. Публичная лекция..., читанная в Екатеринославе 20 марта 1883 года. С картою». Одесса, 1884.

Науменко Володимир Павлович (1852—1919) — український історик і публіцист буржуазно-націоналістичного напряму. У 1893—1907 рр. редактор «Киевской старины», згодом журналу «Україна». Автор статті «Происхождение малорусской думы о Самуиле Кошке»—«Киевская старина», 1883, т. VI, кн. 6, с. 212—232.

«Дело» — російський літературно-політичний щомісячний журнал ліберально-буржуазного напряму, виходив у Петербурзі в 1866—1888 рр.

Дашкевич Микола Павлович (1852—1908) — російський та український літературознавець і фольклорист, професор Київського університету, академік Петербурзької Академії наук (з 1907 р.).

С. 196. «Русская мысль» — щомісячний науково-літературний і політичний журнал, видавався у Москві в 1880—1918 рр. Спочатку мав слов'янофільський, потім ліберально-буржуазний напрям. Після революції 1905—1907 рр.— орган правого крила кадетської партії, рупор контрреволюційної буржуазії, «віхівщини». В. І. Ленін назвав «Русскую мысль»— «черносотенной мыслью» (Повне зібр. творів, т. 16, с. 430).

...стаття звісна мені тільки зі згадки Пипіна...— Стаття М. Костомарова «История казачества в памятниках южнорусского народного песенного творчества», надрукована в журналі «Русская мысль», 1880, № 1, с. 1—39; № 2, с. 1—60; № 5, с. 33—54; № 6, с. 35—71; № 7, с. 37—67; № 8, с. 1—33.

Житецький Павло Гнатович (1837—1911) — український філолог, член-кореспондент Петербурзької Академії наук (з 1898 р.). Автор праць з українського мовознавства, літератури та фольклору, зокрема «Мысли о народных малорусских думах», 1893.

...дідом американця Чайльда...— Чайльд Френсіс Джемс (1825—1896), американський філолог та історик літератури, знавець англійських та шотландських народних пісень. Йдеться про його працю «Collection of english and scottish ballads», Бостон, 1857—1859 (друге видання: «The english and scottish popular ballads», 1884—1896).

Могила Петро Симеонович (1596—1647) — церковний і освітній діяч України першої половини XVII ст. У статті йдеться про його працю «Собственноручные записки» — «Архив Юго-Западной России», ч. 1, т. VII, 1887, с. 49—189.

...і в книгу Галятовського «Небо новое»...— Йдеться про працю І. Галятовського «Небо новое...», Львів, друкарня Михайла Сльозки, 1665.

С. 197. Четьї-Мінеї — «щомісячні читання», церковно-релігійні збірки, що містили житія «святих», різні перекази та повчання, складені за порядком днів кожного місяця. Виникли у Візантії близько IX ст., вперше з'явилися в Київській Русі в XI ст.

Пролог—збірник коротких житій «святих», первісно—оповідання про мучеників, уложені у календарному порядку; пізніше до них долучили відомості про події християнської церкви, притчі, повчення тощо.

«Народовещание или Слово к народу католическому чрез монахов ч. св. Василия Великого проповеданное» — збірка

оповідань та легенд на релігійно-моралізаторські теми, видана у Почаєві в 1756 р. Зберігається в особистій бібліотеці І. Франка (№ 4461).

Чубинський Павло Платонович (1839—1884) — український поет та етнограф. І. Франко має на увазі казку «Про морського царя і його дочок», що була надрукована у виданні «Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край» (т. II, Спб., 1878, с. 17—24).

Манжура Іван Іванович (1851—1893) — український поет, фольклорист, етнограф демократичного напряму.

Афанасьев, Народные русские сказки, III...— Йдеться про працю О. М. Афанасьєва «Народные русские сказки», вип. III, М., 1857.

РУСЬКИЙ СОЛОВЕЙ. „НАРОДНАЯ ЛИРА“ ИЛИ СОБРАНИЕ НАРОДНЫХ ПЕСНЕЙ НА РАЗНЫХ УГРОРУССКИХ НАРЕЧИЯХ

Собрал и издал Михаил Андреевич Врабель. Унгвар, 1890

Вперше надруковано в журн. «Житє і слово», 1894, т. 1, кн. 2, с. 304.

Подається за першодруком.

С. 199. Врабель Михайло Андрійович (1866—1924) — український педагог і фольклорист на Закарпатті; видав дві збірки пісень: «Руський соловей» (Ужгород, 1890) та «Угроруські народні співанки» (Будапешт, 1901).

Де-Волланн Григорій — російський етнограф XIX ст., видав кілька праць про культуру та побут Закарпатської України, зокрема «Угрорусские народные песни» (Спб., 1885).

Бачванські русини — так називають себе українці, вихідці із Закарпаття, які в середині XVIII ст. переселилися в Бачку (тепер автономний край Воєводина в Югославії).

Керестур, Коцур — бачванські села, в яких живуть українці.

Срем (Срим) — область в автономному краї Воєводина (Югославія), де живуть й українці. Звідси ще назва бачвансько-сремські русини.

ЄВМЕНІЙ САБОВ.

ХРЕСТОМАТИЯ ЦЕРКОВНОСЛАВЯНСКИХ И УГРОРУССКИХ ЛИТЕРАТУРНЫХ ПАМЯТНИКОВ С ПРИБАВЛЕНИЕМ УГРОРУССКИХ НАРОДНЫХ СКАЗОК НА ПОДЛИННЫХ (!?) НАРЕЧИЯХ

Издал книгопечатный фонд епархии Мукачевской. В Унгваре, 1893

Вперше надруковано в журн. «Житє і слово», 1894, т. 1, кн. 2, с. 304—305.

Подається за першодруком.

С. 200. Сабов Євменій Іванович (1859—1926) — український філолог «москвофільського» напряму, священик на Закарпатті.

Часослов — у християнських церквах богослужебна книга, що містить тексти релігійних пісень та молитов для щоденних церковних відправ.

Духнович Олександр Васильович (1803—1865) — український письменник і педагог, культурно-освітній діяч «москвофільського» напряму на Закарпатті.

ЖІНОЧА БІБЛІОТЕКА, ВИДАЄ НАТАЛІЯ КОБРИНСЬКА

Книжка 1. Наша доля, збірник праць різних авторів. Стрий, 1893

Вперше надруковано в журн. «Житє і слово», 1894, т. 1, кн. 2, с. 306—308, за підписом *І. Ф.*

Подається за першодруком.

С. 202. Кобринська Наталія Іванівна (1855—1920) — українська письменниця, громадська діячка демократичного напряму, організаторка жіночого освітнього і громадського руху у Галичині.

Ганна Барвінок (літературний псевдонім Білозерської-Куліш Олександри Михайлівни; 1828—1911) — українська письменниця ліберально-буржуазного напряму.

Н. К.— літературний криптонім Н. І. Кобринської.

Дам'ян М.— літературний псевдонім Морачевського Вацлава Іполитовича (1867—1950), вченого-біолога, літературного критика. Після возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною — професор Львівського ветеринарного інституту.

Кобилянська Ольга Юліанівна (1863—1942) — українська письменниця демократичного напряму, борець за емансипацію жінок.

Статут товариства «Охоронка» — очевидно, місцеве товариство по охороні дітей та материнства.

Стрийське віче — збори, проведені в Стрию 1891 р. з метою залучення жінок до участі в загальнодемократичній боротьбі проти соціального гніту.

С. 203. Грюнбаум Макс (Мейєр) (1817—1898) — німецький орієнталіст та фольклорист.

...один із ліпших знавців жидівської жаргонової літератури, Бернфельд, написав був для «Зорі» 1886 р. добрий огляд її.— Йдеться про статтю Ізидора Бернфельда «Жидівська література, гебрейська і жаргонова» («Зоря», 1886, № 9, 10, с. 149—150, 170—172).

Ніцше Фрідріх (1844—1900) — німецький реакційний філософ-ідеаліст.

Гауптман Гергарт (1862—1946) — німецький драматург.

Келлер Готфрід (1819—1890) — швейцарський письменник-реаліст. Писав німецькою мовою.

Мопассан Анрі-Рене-Альбер Гі де (1850—1893) — французький письменник-реаліст.

JAN ŚWIĘTEK.
LUD NADRABSKI OD GDOWA AŻ PO BOCHNIĘ, OBRAZ ETNOGRAFICZNY

W Krakowie, nakładem Akademii Umiejętnośći, 1893, сторін IX+728

Вперше надруковано в журн. «Житє і слово», 1894, т. 1, ки. 2, с. 309—312.

Подається за першодруком.

С. 205. Свентек Ян (? —1926) — польський фольклорнст-аматор.

Войціцький Казімеж-Владислав (1807—1879) — польський фольклорист, письменник і педагог. Автор «Історії польської літератури» (1845).

Зеикевич Ромуальд (1815—1868) — білоруський етнограф і педагог, видав першу збірку білоруських пісень, описував археологічні пам'ятки.

Кольберг Оскар Юлійович (1814—1890) — польський буржуазний етнограф, фольклорист і композитор. У своїх етнографічних працях подавав деякі відомості й про українців.

С. 207. ...пісня ся є й у нас, у збірці Головацького...— Йдеться про збірку Я. Головацького «Народні пісні Галицької і Угорської Русі» (1878).

CARL KIESEWETTER.
FAUST IN DER GESCHICHTE UND TRADITION, MIT BESONDERER BERÜCKSICHTIGUNG DES OCCULTEN PHÄNOMENALISMUS UND DES MITTELALTERLICHEN ZAUBERWESENS

Als Anhang: Die Wagnersage und das Wagnerbuch. Leipzig, 1893

Вперше надруковано в журн. «Житє і слово», 1894, т. 1, кн. 2, с. 313—314.

Подається за першодруком.

С. 209. Кізеветтер Йоганн-Готтфрід-Карл (1766—1819)— німецький вчений, популяризатор філософії Канта, автор підручника з логіки, перекладеного російською мовою.

Василь Великий (329—379) — архієпископ кесарійський, богослов, глава католицького ордену василіан, створеного в IV ст. у Візантії.

ШЕВЧЕНКО ГЕРОЄМ ПОЛЬСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЙНОЇ ЛЕГЕНДИ

Вперше надруковано в журн. «Зоря», 1886, № 6, с. 102—103.

Варіант цієї статті російською мовою І. Франко приготував для журналу «Киевская старина», який довго пролежав в редакції, але так і не був надрукований (див. лист І. Франка до М. Драгома-

нова від 11—19 березня 1894 р.). Закінчення російського варіанту за підписом «Мирон» зберігається в архіві письменника (ф. 3, № 1609, с. 189—195). В автографі є поправки невідомою рукою червоним чорнилом; крім правок суто стилістичного характеру, в тексті послідовно викреслено слово «революційний».

У 1891 р. І. Франко мав намір надрукувати новий варіант цієї статті в спеціальному шевченківському номері журналу «Зоря». У листі до Василя Лукича від 19 січня 1891 р. він писав: «Коли буду мати час, то постараюсь для шевченківського н[омера] злагодити тобі статтю «Шевченко героєм польської революційної легенди», або коли вона тобі не в лад, то другу — «Шевченко і попередня література українська». Напиши, котру з сих двох статей волиш; перша у мене майже готова, для другої треба ще збирати матеріал...». Проте жодна з названих статей у шевченківському номері «Зорі» не з'явилась.

1894 р. І. Франко знову повертається до цієї статті. Новий, значно поширений варіант він публікує в журналі «Житє і слово» (1894, т. 1, кн. 3, с. 378—402). На появу цієї статті відгукнувся М. Драгоманов («Житє і слово», 1894, т. 2, кн. 4, с. 159—160).

Через кілька років І. Франко ще раз переглянув текст статті 1894 р., зважив на деякі зауваження М. Драгоманова, вніс окремі уточнення, зробив поправки переважно стилістичного характеру, додав передмову.

Стаття була видана окремою книжечкою в серії «Літературно-наукова бібліотека», № 19, Львів, 1901. Текст праці зазнав значного цензурного втручання. Були вилучені політично загострені уривки на сторінках 45, 50, 62, 63, 64. До частнни тиражу була додана «Інтерпеляція посла Брайтера і товаришів до його ексцеленції пана міністра правосуддя в справі конфіскати літературно-історичної брошури д-ра Івана Франка п[ід] з[аголовком] «Шевченко героєм польської революційної легенди», в якій повністю наводяться вилучені місця. Це дало можливість відновити сконфіскований текст статті.

Подається за виданням 1901 р. з відновленням цензурних купюр, які беруться у квадратові дужки.

В а с и л ь Л у к и ч (псевдонім Левицького Володимира Лукича; 1856—1938) — український літературно-громадський діяч ліберально-буржуазного напряму; у 1890—1896 рр.— редактор журналу «Зоря».

«Л і т е р а т у р н о - н а у к о в а б і б л і о т е к а» — серія науково-популярних видань (1901—1917), що здійснювалась видавничою організацією «Українсько-руська видавнича спілка». До 1912 р. головними працівниками і редакторами її були І. Франко та В. Гнатюк.

С. 210. Ф. Л о б о д а — під цим псевдонімом в «Киевской старине» (1887, т. 19, кн. 11, с. 563—577) були надруковані спогади про Т. Г. Шевченка українського історика ліберально-буржуазного напряму Лебединцева Феофана Гавриловича (1828—1888). М. Драгоманов у замітках «З поводу статті д. Франка «Шевченко героєм польської революційної легенди» («Житє і слово», 1894, т. 2, кн. 4, с. 160) помилково зазначив, що Ф. Лобода і Ф. Г. Лебединцев — різні особи. Це дало привід І. Франкові при редагуванні у 1901 р. своєї праці «Шевченко героєм польської революційної легенди» всюди змінити прізвище Лебединцева на Лободу.

«Граматка» Куліша — була видана 1857 р. у Петербурзі.

С. 211. Честахівський Григорій Миколайович (1820—1893) — український художник, близький знайомий Т. Шевченка. Автор малюнків «Могила Т. Г. Шевченка на Смоленському кладовищі», «Труна Т. Г. Шевченка в дорозі».

Браун Джон (1800—1859) — американський дрібний фермер, керівник повстання, спрямованого проти рабства. Страчений 1859 р.

Сахер (Сахер-Масох) — начальник поліції у Львові (1836—1848), автор мемуарів «Польські революції, спогади з Галичини», що вийшли без підпису у Празі 1863 р.

С. 213. Мілковський Зигмунт (літературний псевдонім — Теодор Томаш Єж; 1824—1915) — прогресивний польський письменник, учасник угорського повстання 1848 та польського національно-визвольного руху 1863—1864 рр.

Залеський Броніслав (1820—1880) — польський історик і художник, діяч польського визвольного руху. З 1849 р. близький знайомий Т. Шевченка; кілька сторінок присвятив йому у статті «Польські вигнанці у Петербурзі» (1867), автор приміток до листів Т. Шевченка, що були опубліковані 1890 р. у зб. «Листочки до вінка на могилу Шевченка у XXIX роковини його смерті».

С. 214. Калінка Валеріан (1826—1886) — польський буржуазний історик, відомий реакційними заходами по заснуванню колегіумів для української молоді в Галичині з метою виховання в неї почуття відданості польській шляхті та навернення її до католицької віри. І. Франко гостро критикував ці його заходи.

Чарторийський Адам Єжи (1770—1861) — князь, польський політичний діяч. Був радником царя Олександра I у польському питанні. Очолював повстанський уряд під час польського повстання 1830—1831 рр., після поразки якого став керівником монархічного табору польської еміграції у Франції.

Шенрок Володимир Іванович (1853—1910) — російський історик літератури, автор праці «П. А. Кулиш (Биографический очерк)», що друкувалася в «Киевской старине», 1901, № 2—10. Того ж року вийшла окремою відбиткою.

С. 215. Васильчиков Іларіон Іларіонович (1805—1863)— київський, подільський і волинський генерал-губернатор, князь.

С. 216. Білик Іван (псевдонім Рудченка Івана Яковича; 1845—1905) — український фольклорист, критик і письменник. Брат Панаса Мирного.

Закони Ману — стародавній індійський збірник релігійних, моральних, політичних, правових норм, що визначали громадянські обов'язки кожної людини. Назву дістав від імені міфічного родоначальника людей — Ману, якому й приписується його створення.

С. 217. «Przegląd Rzeczy Polskich» — щомісячний демократичний журнал, виходив у Парижі (1857—1863).

Мєрославський Людвіг (1814—1878)— польський політичний діяч, учасник польських визвольних повстань 1830—1831 та 1863—1864 рр. Після 1863 р. жив у Франції, де написав велику працю «Повстання польського народу в 1830 і 1831 рр.»

С. 219. Сірко Іван Дмитрович (? —1680) — кошовий отаман Запорізької Січі, учасник народно-визвольної війни 1648—1654 рр.

Нечай Данило (? —1651) — брацлавський полковник, один із організаторів національно-визвольного руху 1648 р. на Київщині.

Тарас — Федорович (Трясило) Тарас, керівник селянсько-козацького повстання проти шляхетської Польщі (середина XVII ст.), гетьман нереєстрових козаків.

Наливайко Северин (? —1597) — керівник повстання селянства, козацтва та міської бідноти проти польських та українських феодалів (1594—1597). Страчений у Варшаві.

Небаба Мартин (? —1651) — чернігівський полковник, один з українських військових діячів народно-визвольної війни 1648—1654 рр. проти польської шляхти.

С. 220. Павлюк (Бут) Павло Михнович (? —1638) — гетьман нереєстрових козаків, керівник селянсько-козацького повстання 1637 р. проти польсько-шляхетського гніту. Страчений у Варшаві.

Палій (Гурко) Семен Пилипович (40-і роки XVII ст.—1710) — фастівський (білоцерківський) полковник. В кінці XVII — на початку XVIII ст.— керівник визвольної боротьби селянства і козацтва Правобережної України проти шляхетської Польщі і татарсько-турецьких загарбників.

Залізняк Максим (на початку 40-х років XVIII ст.—?)— запорізький козак, один з керівників національно-визвольної боротьби проти польської шляхти — Коліївщини.

Коліївщина — народно-визвольне антифеодальне повстання 1768 р. на Правобережній Україні проти польсько-шляхетського гніту. Під впливом Коліївщини почалися селянські виступи в Галичині і Польщі.

Чужбинський (літературний псевдонім Афанасьєва Олександра Степановича; 1816—1875) — український і російський етнограф і письменник ліберально-буржуазного напряму.

С. 222. «Записки о Южной Руси» — збірник фольклорних і літературних творів та історичних матеріалів, виданий П. Кулішем у Петербурзі в 1856—1857 рр. у двох томах.

С. 224. ...Залеський передав нам ще один варіант сього самого оповідання в примітці до одного листа Шевченкового, писаного до нього. — Йдеться про лист Т. Шевченка до Броніслава Залеського від 8 листопада 1856 р. з Новопетрівського укріплення. Коментар до нього подав Б. Залеський у публікації в «Листочках до вінка на могилу Шевченка у XXIX роковини його смерті», Львів, 1890.

...по свідоцтву Тургенєва, поводився з Шевченком доволі гуманно.— Йдеться про спогади І. С. Тургенєва «Воспоминания о Шевченко», надруковані вперше у виданні: Т. Г. Шевченко. Кобзарь. Прага, 1876, с. III—VIII.

С. 226. Чалий Михайло Корнійович (1816—1907) — український громадсько-культурний діяч ліберально-буржуазного напряму, педагог, біограф Т. Г. Шевченка. Автор книги «Жизнь и произведения Тараса Шевченко» (1882).

...він був арештований дня 20 липня коло села Межиріччя...— Т. Г. Шевченко був арештований 15 липня 1859 р. недалеко від маєтку Максимовичів біля села Прохорівка.

С. 227. Сікорський Мавриций — один із польських агітаторів, учасник польського повстання 1846 р.

Малиновський Томаш (1802—1880) — польський політичний діяч, учасник польського повстання 1830—1831 рр.

Сахер-Масох Леопольд (1835—1895) — німецький письменник, у творах якого тенденційно зображувалось життя селян і дрібного міщанства.

С. 228. ...звісний погром польських повстанців руськими селянами в с. Горожани...— Йдеться про події, які відбулися в с. Горожани (тепер Львівської області) у лютому 1846 р. В інших місцях цієї статті вони названі «різнею в Горожані» та «катастрофою 21—25 лютого 1846 р.».

С. 229. «Вестник Западной России» — реакційний шовіністичний журнал, що виходив у м. Вільні з 1864 по 1871 р.

С. 230. Салля Маврикій — австрійський буржуазний історик, автор опису подій в с. Горожані («Історія польського повстання у році 1846», 1867).

Чаплицький Владислав (1828—1886) — польський письменник, учасник повстань 1846 та 1863—1864 рр. Провадив революційну пропаганду серед народу.

С. 231. ...коли б справдилася догадка по-к[ійного] Драгоманова про існування такого оповідання в життєпису Джона Брауна.— М. Драгоманов у замітках до статті І. Франка «Шевченко героєм польської революційної легенди» («Житє і слово», 1894, т. 2, кн. 4, с. 160) висловив здогад про існування мандрівного фольклорного сюжету на цю тему.

С. 232. ...в Кракові, тоді ще «вільній республіці»...— Йдеться про штучне державне утворення, так звану «Краківську республіку», яка була заснована після поразки Наполеона І рішенням Віденського конгресу у 1814—1815 рр. Після придушення Краківського повстання 1846 р. «республіка» була ліквідована.

Дембовський Едвард (1822—1846) — польський революційний діяч, філософ, літературний критик, активний учасник Краківського повстання 1846 р. Загинув у бою.

Грохольський Казімеж (1825—1888) — член австрійського парламенту, був маршалком галицького сейму, захищав інтереси польських поміщиків у Галичині.

Смолька Францішек (1810—1899) — польський політичний діяч, адвокат у Львові.

Гослляр Юліан (1820—1852) — польський революційний діяч, вів агітаційну роботу серед селян за знищення панщини; автор агітаційних відозв. Страчений 1852 р.

С. 233. Лясковський Йосиф — один з польських агітаторів, що виступали за скасування панщини в Галичині.

Болеховський Феліціан (Фелікс) (? — 1866) — учасник польського революційного руху в Галичині.

Горошкевич Юліан (1816—1900) — польський революційний діяч у Галичині, автор мемуарів.

Кульчинський Гнат (? —1840) — польський революційний діяч, займався антифеодальною агітацією у Галичині, на Волині та на Поділлі.

«Gazeta Narodowa» — польська газета, виходила у Львові в 1862—1915 рр. Спочатку мала ліберально-демократичний напрям, згодом перейшла на консервативні позиції.

С. 234. Сей реєстр в усякім разі неповний.— Всі названі в цій статті вірші К. Ценглевича, переписані І. Франком польською транслітерацією, зберігаються в його архіві (ф. 3, №№ 2184, 194 та 1985).

С. 235. Заневич Іван — один із псевдонімів Терлецького Остапа Степановича (1850—1902), українського публіциста, літературознавця та громадського діяча революційно-демократичного напряму.

С. 237. Падура Тимко (1801—1871) — український і польський поет. Писав здебільшого українською мовою, але польською транслітерацією.

С. 240. Попель Михайло — польський громадський діяч у Галичині. У 1848 р.— посол до австрійського парламенту, потім до галицького сейму, автор агітаційної поеми «Русин на празнику».

Щ. Дашинський — йдеться про Дашинського Фелікса (1864—1890), польського публіциста, діяча робітничого руху в Галичині та Польщі.

Музей Дідушицьких у Львові — йдеться про природничо-етнографічний музей, заснований польським зоологом, етнографом і археологом Влодзімєжем Дідушицьким (1825—1899).

С. 241. «Руський собор» — політична організація, створена у Львові під час буржуазної революції 1848 р. в Австрії. Розпущений у листопаді 1848 р., коли австрійський уряд заборонив усі товариства.

С. 245. В інтересній казці Віктора Гюго про Пекопена і Батільду...— точна назва твору: «Легенда про прекрасного Пекопена та прекрасну Больдур».

С. 247. Ебнер-Ешенбах Марія (1830—1916) — німецька письменниця, авторка численних повістей з життя аристократії.

С. 248. Баттапія (Батталья) Гвідон де (бл. 1846 — після 1913) — польський журналіст і критик. Автор першого критико-біографічного нарису «Тарас Шевченко. Його життя і твори» (Львів, 1865).

Совінський Леонард (1831—1887) — польський письменник і літературознавець, перекладач творів Т. Шевченка.

М. ШАШКЕВИЧ І ГАЛИЦЬКО-РУСЬКА ЛІТЕРАТУРА

Вперше надруковано в журн. «Житє і слово», 1894, т. 2, кн. 4, с. 147—153. Це рецензія на працю В.Коцовського «Пам'яті Маркіяна Шашкевича», Львів, 1894.

Подається за першодруком.

С. 249. ...перенесення тіла Шашкевича до Львова — відбулося 1893 р., в 50-річчя його смерті. Шашкевич помер у с. Новосілках (тепер Кам'янсько-Бузького району Львівської області), де і був похований. Після урочистого перевезення його останків до Львова похований на Личаківському кладовищі.

Цій події І. Франко присвятив три замітки: «Перенесення тлінних останків Маркіяна Шашкевича» («Зоря», 1893, № 19, с. 382), «Pogrzeb popiołów śp. Marcjana Szaszkiewicza» («Kurjer Lwowski», 304, 2 листопада, с. 2), «Z pogrzebu Szaszkiewicza» («Kurjer Lwowski», 305, 3 листопада, с. 3).

Д[обродій] Коцовський звісний уже своїми працями про Шашкевича і критичним виданням його творів...— Йдеться про праці В. Коцовського «Життя і значення Маркіяна Шашкевича», Львів, 1886; «Маркіян Шашкевич» («Зоря», 1886, ч. 1—9, 11, 13—16), «Огляд національної праці галицьких русинів» («Зоря», 1887, ч. 21—22), «Література галицько-руська і Маркіян Шашкевич», Львів, 1894; «Писання Маркіяна Шашкевича, Івана Вагилевича і Якова Головацького», Львів, 1884.

С. 250. ...збірку Вацлава з Олеська.— Йдеться про двотомну збірку «Пісні польські і руські галицького люду», яка сприяла популяризації української пісні серед слов'янських народів.

Видана 1833 р. польським фольклористом Залеським Вацлавом (літературний псевдонім — Wacław z Oleśka; 1798—1849).

С. 251. Фотієва схизма — йдеться про виступ у 867 р. прихильника централізованої православної церкви на чолі з патріархом, ідеолога феодальної знаті Фотія (бл. 820—між 891 і 898) проти канонічного підкорення візантійської церкви папі римському.

Волощина (Валахія) — історична область у Румунії між Карпатськими горами і Дунаєм, була об'єктом постійних зазіхань з боку османських поневолювачів.

Волохи — загальна назва населення Придунайських князівств і Трансільванії, з якого згодом сформувалися румунська та молдавська нації.

...про підвладність болохівських князів під кн[язями] галицькими...— Болохівські князі володіли землями між верхів'ями річок Південного Бугу і Тетерева, що межували з Галицько-Волинським і Київським князівствами. Вели боротьбу проти спроб приєднати їхні землі до Галицько-Волинського князівства.

...демократичний характер Ставропігійського братства і його школи.— Діяльність Ставропігійського братства, заснованого в XV ст. у Львові, спочатку мала прогресивний характер. У 1586 р. Ставропігійським братством була організована перша братська школа у Львові, програма якої передбачала не тільки освіту, але й боротьбу проти польської шляхти, єзуїтів та полонізаторської політики польського уряду. Однак з 1708 р. у братстві вкорінилися клерикали і схилили його до унії з римсько-католицькою церквою. За часів І. Франка братство очолюване «москвофілами», мало реакційний характер.

Вишенський Іван (між 1545—1550 — після 1620) — український письменник-полеміст. У своїх творах вів непримиренну боротьбу проти соціального, національного та релігійного гноблення народу.

С. 252. Берестейська унія — Брестська церковна унія 1596 р.— об'єднання православної церкви України, Білорусії з католицькою церквою, проголошене на церковному соборі в Брес-

ті верхівкою українських і білоруських духовних та світських феодалів, зв'язаних з польськими магнатами.

Василіани — ченці, названі за ім'ям богослова Василія Великого. Василіанські монастирі з кінця XVI ст. стали осередками грецько-католицької (уніатської) церкви в Галичині та на Закарпатті.

Стебельський Ігнатій — монах-василіанин, автор праць з історії греко-католицької церкви та василіанських монастирів.

«Богогласник» — збірка релігійно-моралістичних віршів і пісень (з нотами), надрукована вперше у Почаєві 1790—1791 рр., кілька разів перевидавалася в XIX — на початку XX ст.

С. 253. Гарасевич Михайло (1763—1836) — професор Львівського університету, церковний діяч, автор праць «Annales ecclesiae Ruthenae» і «Chronologia metropolitarum Haliciensium».

...історичні праці Зубрицького.— У 1837 р. Д. І. Зубрицький видав у Львові польською мовою «Нарис з історії руського народу в Галичині і церковної ієрархії в тому королівстві».

...до арійської правітчини...— Аріями, тобто «повноправними», на відміну від сусідніх або поневолених народів, називали себе в давнину племена і народи, які розмовляли індоіранськими мовами. Ідеологи расизму в фашистській Німеччині взяли термін «арійці» на озброєння для виправдання людиноненависницької «теорії» про винятковість «вищої, арійської раси», до якої вони відносили німецьку націю.

Даниїл Паломник — давньоруський письменник кінця XI — початку XII ст., автор опису подорожі до Палестини (бл. 1106—1108) «Житье і хоженье Данила, Руськыя земли игумена».

Феодосій Печерський (бл. 1036—1074) — ігумен Києво-Печерського монастиря, давньоруський письменник-полеміст. Його послання, повчання, казання містять цікавий матеріал про побут і звичаї народу та ченців.

С. 254. Парні Еваріст-Дезіре де Форж (1753—1814) — французький поет.

Рюккерт Фрідріх (1788—1826) — німецький поет і перекладач.

Шлегелі — брати: Август-Вільгельм (1767—1845) — німецький історик, літературознавець і теоретик німецького романтизму; Фрідріх (1772—1829) — німецький мовознавець-індолог, критик, письменник, основоположник і теоретик реакційного романтизму в німецькій літературі.

...нашій тісній парафіянщині...— Йдеться про убогу початкову освіту в парафіяльних школах, які існували при церковних парафіях.

С. 255. Мінуцій Фелікс — римський адвокат і філософ, написав близько 180 р. н. е. трактат «Октавій», в якому захищав християнство.

Секвенція — йдеться про середньовічні секвенції або прози (від лат. pro sequentia — замість секвенції) — подібні до гімнів церковні співи, що виникли у IX ст.

Гросвіта (бл. 935 — бл. 1000) — давньонімецька поетеса і драматург.

Овідій — Публій Овідій Назон (43 до н. е.— 17 н. е.) — римський поет.

...французькі chansons de gestes...— французькі героїчні поеми.

С. 256. ...бретонські романи про Артура і Круглий стіл...— Мається на увазі цикл кельтських сказань про легендарного короля Артура та рицарів «Круглого стола». Ця тематика розроблена у рицарському романі, що виник у XII—XIII ст. й пізніше одержав назву «куртуазна література».

...іспанські романси про Сіда...— Йдеться про «Пісню про мого Сіда» (бл. 1140), де описуються подвиги Родріго де Бівара, героя реконкісти — відвоювання іспанцями і португальцями на Піренейському півострові земель, загарбаних арабами і берберами.

«Хождение богородиці по мукам» — есхатологічний апокриф, популярний в давньоруській літературі.

Святий Брандан (помер у 578 р.) — за легендою, що виникла в XI ст., герой фантастичної подорожі до пекла і раю.

Святий Патрік (380—460) — єпископ Ірландії, якому приписують навернення цієї країни до християнства.

Святий Анзельм (1033—1109) — ігумен Бенедиктинського монастиря в Нормандії, апологет схоластичної філософії, автор ряду богословських праць.

Святий Тома з Аквіну — Фома Аквінський (1225—1274), представник середньовічної схоластики, один з ідеологів католицизму.

Попов Андрій Миколайович (1841—1881) — російський історик літератури, дослідник давньоруського письменства, автор праці «Библиографические материалы, собранные А. Н. Поповым, бывшим секретарем императорского Общества истории и древностей российских при Московском университете, изданные под ред. М. Сперанского (XV—XIX)»,— «Чтения в Обществе истории и древностей российских», 1889, кн. 3.

Лютер Мартін (1483—1546) — діяч Реформації в Німеччині, основоположник лютеранства.

Віклів Джон (бл. 1320—1384) — англійський релігійний реформатор, професор теології Оксфордського університету.

С. 257. Омар ібн-аль-Хаттаб (бл. 580—644) — арабський каліф (634—644), завойовник Палестини, Сірії, Іраку, західної Персії та частини Єгипту.

...кидаючи ще й Оссу на Пеліон...— фразеологізм, що не зовсім точно відбиває легенду про те, як титани нагромадили гори Оссу й Пеліон на Олімп.

ФОЛЬКЛОРНІ ПРАЦІ Д-РА ЧЕНЬКА ЗІБРТА

Вперше надруковано в журн. «Житє і слово», 1894, т. 2, кн. 5, с. 312—320.

Подається за першодруком.

С. 258. Зібрт Ченек (1864—1932) — чеський історик культури, бібліограф і етнограф; видавець журналу «Český lid», що виходив у Празі з другої половини XIX ст.

С. 261. Мелюзіна — у чеському фольклорі жіноча міфічна істота, яка персоніфікує стогнучий вітер; за старофранцузькою

легендою — німфа, яка, залишивши чоловіка, ридала наче заметіль.

Гануш Ігнатій Ян (1812—1869) — чеський історик, професор Львівського, Оломоуцького та інших університетів. Автор праці «Слов'янська міфологія».

С. 262. Еней Сільвій (Еней Сільвіо Пікколоміні; 1405—1464) — римський папа Пій II з 1458 р. Автор поетичних видань латинською мовою, історії Чехії та ін.

С. 263. Карлович Ян (1836—1903) — польський філолог, етнограф і історик. У 1888—1899 рр. редактор етнографічного журналу «Wisła», в якому співробітничав І. Франко.

Нідерле Любор (1865—1944) — чеський філолог-славіст, історик. Займався античною археологією, а також проблемами найдавнішої історії слов'янських народів.

«Český lid» — етнографічний журнал прогресивного напряму, що виходив у Празі з другої половини XIX ст.

С. 264. Тейлор Едуард (Тайлор Едвард Бернетт; 1832—1917) — англійський етнограф, дослідник первісної культури, один із основоположників еволюційної школи в історії культури й етнографії. Автор праць «Первісна культура» (1871), «Антропологія» (1881) та ін.

Ланг Андрю (Ендрю) (1844—1912) — англійський письменник, голова лондонського Товариства фольклористів.

Черни Адольф (1864—1952) — чеський публіцист, редактор прогресивного журналу «Slovanský Přehled», що виходив у Празі з 1898 р.

Бартош Франтішек (1837—1906) — чеський учений, дослідник моравських говорів, видавець народних пісень з Моравії.

Крек Григорій (1840—1905) — словенський славіст, професор університету в Граці, дослідник словенської міфології й давньої словенської літератури; пізніше член-кореспондент АН у Петербурзі, історик словенської мови та літератури.

Михайловський Стоян (1856—1927) — болгарський письменник, поет-сатирик і філософ.

С. 265. Як доказав детальними студіями славний дослідник Веселовський...— Йдеться про праці О. М. Веселовського «Заметки и сомнения о сравнительном изучении средневекового эпоса» («Журнал министерства народного просвещения», 1868, № 140, ноябрь, с. 281—359) та «Сравнительная мифология и ее метод» («Вестник Европы», 1873, № 10, с. 637—680).

...цитує Потебні «О мифическом значении некоторых обрядов и поверий» і «Колядки и щедровки»...— Йдеться про праці О. О. Потебні «О мифическом значении некоторых обрядов и поверий» (М., 1865) та «Объяснение малорусских и сродных народных песен. Вып. II. Колядки и щедривки» (Варшава, 1887).

...цитує... Сумцова «Культурные пережитки».— Ця праця друкувалася в «Киевской старине» за 1889—1890 рр. Окрема відбитка: К., 1890.

Махал Ян (1855—1939) — чеський історик слов'янських літератур, зокрема й української; професор Карлового університету в Празі. Автор «Історії слов'янських літератур», праць про слов'янський епос, чеську драму.

С. 266. «S v ě t o z o r» — чеський щотижневий журнал, що виходив у 1867—1899 рр.

Ф е т т е р Д а н и л а — чеський письменник XVII ст.; здійснив подорож по Голландії та Ісландії, видав книжку «Опис Ісландії».

С. 267. ...св. Б о н і ф а ц і є в і, а п о с т о л о в і н і м ц і в...— Йдеться про Боніфатія, справжнє ім'я Вінфрід (бл. 675—754), замордованого фризами (народ, що живе головним чином в Нідерландах). Залишив цінні листи.

К а р л В е л и к и й (742—814) — франкський король (768—800), імператор (800—814).

С. 270. Г е р в а с і й з Т і л ь б е р і (1150—1235) — німецький хроніст.

ВАСИЛЬ ЩУРАТ. ЗАМІТКИ ДО ПОЕМИ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА „ЧЕРНЕЦЬ"

(Передрук з «Діла»). У Львові, 1894

Вперше надруковано в журн. «Житє і слово», 1894, т. 2, кн. 6, с. 482, за підписом *І. Ф.*

Подається за першодруком.

С. 271. Щ у р а т Василь Григорович (1871—1948) — український літературознавець, фольклорист і поет, академік АН УРСР (з 1929 р.).

..п р а ц я д-р а О. К о л е с с и п р о в п л и в М і ц к е в и ч а н а Ш е в ч е н к а...— Йдеться про книгу О. Колесси «Шевченко і Міцкевич. Про значення впливу Міцкевича в розвою поетичної творчості та генезі поодиноких поем Шевченка. Порівнююча студія». Львів, 1894.

...н е в е л и ч к а п р а ц я Щ у р а т о в а.— Йдеться про статтю В. Щурата «Замітки до поеми Т. Шевченка «Чернець» («Діло», 1894, № 143—149).

Р о л л е Антоній (? —1894) — лікар з Кам'янця-Подільського, під псевдонімом «Doktor Antoní» писав історичні нариси та оповідання.

ЕТНОЛОГІЯ ТА ІСТОРІЯ ЛІТЕРАТУРИ

Вперше надруковано польською мовою в кн.: Pamiętnik Zjazdu literatów i dziennikarzy polskich, t. 1. Referaty i wnioski. Lwów, 1894, c. 1—11, під заголовком «Etnologia i dzieje literatury». Див. також короткий виклад у статті «Zjazd dziennikarzy i literatów» — «Kurjer Lwowski», 1894, № 201, 22 липня, с. 4—5.

Подається за першодруком в українському перекладі.

С. 273. «П о е т и к а» А р і с т о т е л я — «Поетика (Про мистецтво поетичне)» старогрецького філософа Арістотеля (384—322 до н. е.) написана між 336 і 332 рр. до н. е.

Ц і ц е р о н Марк Туллій (106—43 до н. е.) — давньоримський політичний діяч, оратор, філософ і письменник.

Квінтіліан Марк Фабій (бл. 35—95) — давньоримський теоретик мистецтва. Його твір «Про виховання оратора» в 12-ти книжках — одне з найцінніших джерел античної риторики і педагогіки.

Калідаса — давньоіндійський поет і драматург IV—V ст.

Сомадева або Сомадева бхатта — давньоіндійський поет другої половини XI ст. Писав санскритом.

Паніні — давньоіндійський граматист (IV ст. до н. е.— правління царя Магадхі Нанді), автор санскритської нормативної граматики «Аштадх'яї».

«Міріобібліон» Фотія — конспект і оцінка 280 книг античних авторів, у тому числі творів, які не дійшли до нас. Проповіді Фотія за 860 і 866 рр. подають цінні відомості про Русь IX ст.

«El Fihrist» («Покажчик») — докладний довідник арабської літератури, який склав у X ст. дослідник літератури, бібліограф Абу-ль-Фарадж Мухаммед ібн Абі-Якут аль-Варрак.

С. 274. Скалігер Жюль-Сезар (1484—1558) — італійський філолог і критик. Писав латинською мовою. Досліджував і коментував твори Гіппократа, Арістотеля та Теофраста.

Казобон Ісаак де (1559—1614) — швейцарський філолог, професор грецької мови у Франції, потім в Англії, перекладач творів античних письменників.

Гюго Гронтіус (1583—1645) — голландський юрист, історик, дипломат, перекладач і видавець творів античних авторів. Писав поезії латинською мовою.

С. 275. Орден бенедиктинців — найдавніший чернечий орден римсько-католицької церкви, заснований в Монтекассіно (Італія) Бенедиктом Нурійським (бл. 530).

...з конгрегації св. Мора...— Конгрегація — об'єднання католицьких монастирів, діяльність яких підпорядкована єдиному статуту, в даному випадку першому настоятелю монастиря Глотеніль в Аньйоні Мору (бл. 522—?).

Ріве Антуан (1683—1749) — один з ініціаторів видання «Histoire littéraire de la France» та співавтор її перших восьми томів (1723—1748).

Клемансе Шарль (1703—1778) — один з авторів X та XI томів «Histoire littéraire de la France».

Клеман Франсуа (1714—1793) — французький історик, автор закінчення XI тому, всього XII та матеріалів до XIII тому «Histoire littéraire de la France».

С. 276. Св. Бернард (Бернард з Клерво; 1091—1153) — один із західних проповідників церкви.

Шановний Петро (1092—1129) — абат монастиря в Клюні з 1122 р.

Дюваль Шарль-Аморі (1760—1838) — французький археолог, один із авторів «Histoire littéraire de la France».

Пті-Радель (абат Луї-Шарль-Франсуа; 1756—1836) — французький археолог, бібліотекар, історіограф.

Ляжар Жан-Батіст-Фелікс (1783—1858) — французький археолог-орієнталіст, один з авторів «Histoire littéraire de la France».

Фор'єль (1772—1844) — французький критик і літературознавець.

Паріс Алексіс-Полен (1800—1881) — професор Колеж де Франс, дослідник французької літератури середньовіччя.

Л і т т р е Емiль (1801—1881) — французький філософ-позитивіст, філолог, політичний діяч, буржуазний республіканець за політичними переконаннями, автор «Історії французької мови» (1862), «Словника французької мови» (1863—1872).

П а р і Гастон (1839—1903) — французький філолог і письменник, один із зачинателів наукової романістики, член Французької академії.

С. 277. Й о х е р Адам (1791—1860) — польський літературознавець, автор праці „Obraz bibliograficzno-historyczny literatury i nauk w Polsce" в трьох томах (1839—1857).

В и ш н е в с ь к и й Міхал (1794—1865) — польський літературознавець. Професор філософії в Кременецькім ліцеї (1823—1824) і Краківському університеті (з 1831 р.). Автор десятитомної «Історії польської літератури» (1840—1857).

К а р л е й л ь Томас (1795—1881) — англійський письменник, публіцист, історик і філософ ідеалістичного напряму. Поряд із дослідженнями в галузі історії німецької літератури написав праці про Р. Бернса, С. Джонсона, В. Скотта, Вольтера, Д. Дідро. К. Маркс і Ф. Енгельс схвально відзначали його виступи проти офіційної англійської літератури, проте пізніше він, переживши ідейну кризу, зрікся ранніх радикальних поглядів.

Г е р в і н у с Георг-Готфрід (1805—1871) — німецький історик і літературознавець, основоположник культурно-історичної школи в німецькому літературознавстві.

Т е н Іпполіт (1828—1893) — французький теоретик літератури й мистецтва, філософ, історик. Представник культурно-історичної школи в літературознавстві.

Б р а н д е с Георг (1842—1927) — датський літературознавець і історик європейської літератури XIX ст., представник позитивізму в естетиці.

Б у р ж е Поль-Шарль-Жозеф (1852—1935) — французький письменник. Автор критичних творів про Г. Флобера, Ш. Бодлера, романів та драми «Барикада».

С. 278. Є п и с к о п П е р с і — Персі Томас (1729—1811), видав перші три збірки народних балад під заголовком «Реліквії стародавньої англійської поезії» (1765—1794).

Б р а т и Г р і м м — йдеться про Якоба (1785—1863) та Вільгельма (1786—1859) — німецьких філологів і фольклористів, основоположників так званої міфологічної школи у фольклористиці.

ЛОРД БАЙРОН

Вперше надруковано в кн.: Взори поезії і прози для кл[асу] 5 ц[ісарсько]-к[оролівської] шк[оли] серед[ньої]. Львів, 1894, с. 371—381, за підписом *І. Ф.*

Подається за першодруком.

С. 285. К а р л е й л ь Фредерік-Хоуард (1748—1825) — англійський лорд, опікун Байрона.

В т у п о р у в і н в и д р у к у в а в п е р ш у з б і р к у с в о ї х в і р ш і в «Г о д и н и д а р м у в а н н я»... — Збірка «Години дозвілля» вийшла 1807 р.

С. 286. Персія — давня назва Ірану. Вживалася до 1935 р.

Алі-Паша Телепенський (або Алі-Паша Янінський; 1744—1822) — албанський феодал, правитель частини албанських і грецьких земель, які належали Османській імперії.

Геллеспонт — давньогрецька назва протоки Дарданелли, що сполучає Мармурове море з Егейським.

...Байрон дав до друку дві перші пісні своєї поеми «Вандрівка Чайльд Гарольда»...— Дві перші пісні поеми «Паломництво Чайльд Гарольда» були опубліковані у березні 1812 р., III і IV пісні у 1817—1818 рр.

С. 287. ...Байрон виголосив свою першу і остатню промову в палаті лордів — в обороні ноттінгемських робітників.— У палаті лордів Байрон виступав тричі — першим був його виступ 27 лютого 1812 р. саме на захист ноттінгемських робітників; другий виступ відбувся 21 квітня 1812 р. і третій — 1 червня 1813 р.

С. 288. «Шильйонський в'язень» — поема Байрона, написана 1816 р.

«Манфред» — драма Байрона, написана 1817 р.

С. 289. Торвальдсен Бертель (1768 або 1770—1844) — датський скульптор, автор пам'ятника Байрону для Кембріджа (1830—1831).

«Жалі Тассо» — поема Байрона, написана 1817 р.

«Беппо» — поема Байрона, написана 1817 р.

Мальчевський Антон (1793—1826) — польський поет, представник «української школи» в польській літературі.

«Маріно Фалієрі» — точна назва трагедії Байрона «Маріно Фальєро, дож Венеції».

«Сарданапал» — трагедія Байрона, написана в 1821 р.

«Два Фоскарі» — драма Байрона, написана в 1821 р.

«Каїн» — містерія Байрона, написана 1821 р.

«Дон Жуан» — поема Байрона, друкувалась частинами у 1819—1824 рр.

С. 290. Гамба П'єтро (1801—1826) — італійський граф, друг Байрона, автор «Опису останньої подорожі лорда Байрона до Греції» (Лондон, 1825).

С. 291. «Keine Wälle, keine Mauern...» — уривок з 2-ї частини III дії «Фауста» у власному перекладі І. Франка 1899 р.:

Жодних валів, жодних мурів,
Сам собою кождий будь,
Твердь найтвердша серед бурі,
Се залізна мужня грудь.
Хочете не в ярмах жити,
Гей же в поле в блиску зброй!
Кожда жінка — амазонка,
Кождий хлопчик будь герой.

«Doch das Körperliche verschwindet sogleich...» — уривок з 2-ї частини III дії «Фауста» у власному перекладі І. Франка 1899 р.: «...але тіло щезає зараз, авреола, мов комета, піднімається до неба, одіж, плащ і ліра лишаються на землі».

С. 292. «Ach, zum Erdenglück geboren»...— уривок з 2-ї частини III дії «Фауста» у власному перекладі І. Франка 1899 р.:

Ах, для щастя ти вродився,
Славних предків сильний плід,
Але вчасно заблудився,
Змарнувáв свій юний цвіт.

Шатобріан Франсуа-Рене (1768—1848) — французький письменник, представник реакційного романтизму.

Мюссе Альфред де (1810—1857) — французький поет-романтик.

Леопарді Джакомо (1798—1837) — італійський поет-романтик, деякі твори якого позначені песимізмом.

Джусті Джузеппе (1809—1850) — італійський поет-сатирик.

Кардуччі Джозуе (1835—1907) — італійський поет, автор творів про визвольну боротьбу італійського народу.

...Пушкін називав Байрона «властителем дум наших...» — Перефразований рядок з вірша О. Пушкіна «До моря» (1824) — «Другой властитель наших дум».

На нашу мову з творів Байрона перекладені тільки «Мазепа», «Каїн» та деякі «Єврейські мелодії». — Переклади названих тут творів належать М. Старицькому, І. Франкові та М. Костомарову.

РУСЬКО-УКРАЇНСЬКИЙ ТЕАТР

(Історичні обриси)

Вперше без «Переднього слова» надруковано у вид.: Іван Франко. Твори в двадцяти томах, т. XVI. Літературно-критичні статті. К., 1955, с. 209—245.

В архіві І. Франка зберігся уривок автографа на 4-х сторінках (ф. 3, № 653) та підготовчі матеріали до статті (ф. 3, № 654, с. 1—20). Праця, написана 1894 р., мала вийти окремим виданням. Про це свідчить зброшурований сигнальний примірник перших 48 сторінок та останні 8 сторінок, що залишилися в коректурі (ф. 3, № 2314).

Подається за сигнальним примірником (с. 1—48) та коректурою (с. 40—46) (ф. 3, № 2314).

С. 294. Савчак Дам'ян (1847—1912) — діяч «народовської» партії, депутат галицького крайового сейму.

С. 295. Шпільман — в середньовічній Німеччині мандрівний поет і музикант.

С. 299. ...гістріонськими жартами...— тобто жартами гістріонів. Так у Стародавньому Римі та в середньовічній Європі називали професійних мандрівних акторів — співаків, оповідачів, музикантів, акробатів, жонглерів, дресирувальників тварин тощо.

Се були т[ак] зв[ані] інтермедії, або інтерлюдії...— тобто коротенькі сценки з народного життя переважно гумористично-комедійного характеру, що ставилися, як правило, між актами серйозної релігійної шкільної драми.

Домініканці — члени одного з найвойовничіших католицьких чернечих орденів, заснованого 1215 р. іспанськнм монахом Домініком (1170—1221) у Тулузі (Франція) з метою боротьби проти єретичних народних рухів.

...пасійні представлення — пасія — найдавніший вид релігійної драми, змістом якої було зображення «страстей» Христа.

Містерія — драматичний жанр шкільного театру, поширений у XII—XVI ст. у європейських країнах.

Ригористн — проповідники крайньо суворих моральних норм.

...по смерті князя Острозького прямо відзивався про нього як про єретика...— Йдеться про князя Острозького Костянтина (Василя) Костянтиновича (1526—1608) — українського магната і мецената, який, виступаючи проти агресивної політики католицької церкви, згуртував у своєму родовому маєтку в м. Острозі (Волинь) православних культурних діячів. До острозького гуртка вчених ввійшли і деякі протестанти, тобто в очах тодішніх ортодоксів — «єретики».

...а в своїм посланії до того князя... — Йдеться про твір І. Вишенського «Писание до князя Василия и всѣх православных християн...», вміщене автором у вигляді «Глави 2-ї» до його «Книжки» власних творів, які він надіслав з монастиря на Афоні до Острога.

С. 300. Борецький Іван Матвійович (у чернецтві Іов; друга половнна XVI — 1631) — церковно-культурний діяч, письменник, автор численних посланій, передмов, листів. У 1620—1631 рр. був київським митрополитом.

Гаватович Якуб (1598—1679) — польськнй письменник і перекладач, народився у Львові, вчнтелював у Кам'янці-Струмиловій (тепер Кам'янка-Бузька), де 1619 р. була виставлена і надрукована його польська релігійна драма разом з двома українськими інтермедіями невідомого автора.

С. 301. Маркевич Микола Андрійович (1804—1860) — український історик, письменник, етнограф; опублікував текст вертепу у виданні: Обычаи, поверья, кухня и напитки малороссиян. Извлечено из нынешнего народного быта и составлено Николаем Маркевичем. К., 1860, с. 27—64.

Галаган Григорій Павлович (1819—1888) — український землевласник і урядовець, автор публікації «Малорусский вертеп» («Киевская старина», 1882, № 10, с. 1—38).

С. 302. Сенека Луцій Анней (між 6—3 до н. е.— 65 н. е.) — римський філософ, політичний діяч, письменник.

С. 303. Цеклінський Петро (1558—1604) — польський поет, перекладач.

Плавт Тіт Макцій (бл. 250—184 до н. е.) — давньоримський комедіограф.

...«Бенкет духовний» ... і опублікований в «Киевской старине».— Йдеться про публікацію: Банкет духовный — «Киевская старина», 1892, № 4, с. 59—70.

Григорій Богослов (бл. 329 — бл. 389) — автор численних прозових і віршових творів. Тут І. Франко має на увазі твір «Вѣршѣ з трагодіи «Хрістос пасхон» Григоріа Богослова...», Львів, 1630.

...перекладені Йоаникієм Волковичем...— Як показали пізніші дослідження, переробка «Віршів з трагедії Григорія Богослова» належить Андрію Скульському, друкареві, поету, перекладачу, а не Йоаникію Волковичу, учителю львівської братської школи, автору іншого твору — «Розмышляне о муцѣ Христа Спасителя нашего...», Львів, 1631.

«Дійство об Алексіі божіем человіці».— Йдеться про драму «Алексей человѣк божій, сценіческій діалог... представленный... чрез шляхетную молодь студентскую в коллегіумѣ Кієво-Могилеанском, на публичном діалогу...», К., 1674 (у сигнальному відбитку — 1673).

Полоцький Симеон (1629—1680) — східнослов'янський письменник, церковний діяч, педагог. Точніша назва згадуваних Франком творів — «О Навъходоносорѣ царѣ, о телѣ златѣ и о трнех отроцѣх в пещи не сожженных» та «Комедия притчи о блуднѣм сынѣ» (у 1685 р. вийшла друком під назвою «История или дѣйствие евангелския притчи о блудном сыне бываемое»).

Петров Микола Іванович (1840—1921) — український літературознавець, академік АН УРСР (з 1919 р.). Згадувана Франком праця друкувалася у «Трудах Киевской духовной академии», вийшла окремою книгою під назвою «Очерки из истории украинской литературы XVII и XVIII веков. Киевская искусственная литература XVII и XVIII вв., преимущественно драматическая». К., 1911.

С. 304. Прокопович Феофан (1681—1736) — український та російський письменник, учений, церковний і культурно-освітній діяч. Навчався у Києво-Могилянській колегії, працював у ній викладачем, а з 1711 р.— ректором. З 1716 р. жив у Петербурзі.

Димитрій Ростовський (справжнє прізвище — Туптало Данило Савич; 1651—1709) — український та російськнй письменник, церковний і культурно-освітній діяч. Навчався у Києво-Могилянській колегії, жив у різних монастирях на Україні і в Росії, був ростовським митрополитом. Автор численних творів, зокрема збірника «Четьї-Мінеї» у чотирьох книгах.

Горка Лаврентій (1671—1737) — український письменник, автор шкільного курсу поетики, церковний діяч. Навчався у Києво-Могилянській колегії, працював у ній викладачем, жив у монастирях на Україні і в Росії.

Трофимович Феофан (помер бл. 1736 р.) — український культурно-освітній діяч. Навчався у Києво-Могилянській колегії, працював у ній викладачем. Був ректором Московської слов'яно-греко-латинської академії.

Лящоронський Сильвестр (помер у 1754 р.) — український письменник, автор «Трагедокомедії». Навчався у Києво-Могилянській колегії, згодом викладав у ній піітику.

Довгалевський Митрофан (Михайло) — український письменник, культурно-освітній діяч. Навчався в Києво-Могилянській академії, працював у ній викладачем, автор поетики, панегіриків, драм.

Горленко Якнм Андрійович (Іоасаф; 1705—1755) — український культурно-освітній і церковний діяч, письменник. Навчався в Києво-Могилянській академії, жив у монастирях на Україні і в Росії.

Лащевський Варлаам (Василь; 1704—1774) — український культурно-освітній і церковний діяч, письменник. Навчався у Києво-Могилянській академії, викладав у ній піїтику, риторику, богослов'є, грецьку та єврейську мови. З 1733 р.— ректор Московської слов'яно-греко-латинської академії.

«Трагедокомедія Сковороди».— Певно, описка, у Сковороди такого твору немає.

Конисський Георгій (1717—1795) — український культурно-освітній і церковний діяч, письменник. Навчався у Києво-Могилянській академії, викладав у ній, а з 1751 р. був ректором. Автор курсів поетики, філософії, богослов'я та літературних творів.

Щербацький Георгій — український письменник і педагог. Викладав у Києво-Могилянській та Московській слов'яно-греко-латинській академіях.

Нейман Цеслав (Чеслав) Гермогенович — український фольклорист та історик, співробітник журналу «Киевская старина». Згадувана Франком «Розмова» була опублікована Нейманом у розвідці «Суд божий над душой грешника (Южнорусская религиозная драма конца XVII ст.)» — «Киевская старина», 1884, № 9, кн. 6, с. 293—305.

С. 305. Некрашевич Іван Георгійович (1742 — після 1796) — український письменник. Навчався в Києво-Могилянській академії. Автор кількох віршових творів.

Стрілецький Сава (Созонт; помер у 1828 р.) — український письменник і педагог. Викладач польської мови в Києво-Могилянській академії.

Гоголь (Яновський) Василь Панасович (1777—1825) — український письменник, батько Миколи Гоголя. Автор комедій, в яких відображено український народний побут («Собака-вівця», «Простак, або Хитрощі жінки, перехитрені солдатом»).

С. 306. Порфир'єв Іван Якович (1823—1890) — російський філолог, історик літератури, автор «Апокрифических сказаний о ветхозаветных лицах и событиях» (Казань, 1872) та «Апокрифических сказаний о новозаветных лицах и событиях» (Спб., 1890).

С. 307. ...трібував пересадити на польський грунт історик війн козацьких Самуїл зі Скшипни Твардовський.— Йдеться про польського поета і прозаїка Твардовського Самуїла (між 1595—1600—1661), відомого, головним чином, своїми творами про козацьке життя часів Богдана Хмельницького («Wojna Domowa» та ін.).

...та італійський напрям...— Франко має на увазі вплив на польську літературу гуманістичних ідей італійського Відродження.

...назвемо тільки двох Кохановських...— Йдеться про Яна Кохановського (1530—1584) та Петра Кохановського (1566—1620) — польського поета і перекладача.

Гурницький Лукаш (1527—1603) — польський письменник, який прагнув перенести на польський грунт культуру, філософію, норми поведінки, вироблені європейським гуманізмом, зокрема гуманізмом італійського Відродження.

Шажинський — йдеться про польського поета Миколая Семпа Шажинського (бл. 1550—1580). Як вважають сучасні дослідники, творчість Шажинського виходить за рамки пізнього Ренесансу і являє собою початкову форму барокко.

...його переміг вплив французький...— Мається на увазі вплив на розвиток польської літератури ідей французького Просвітительства.

Ян II Казімір (1609—1672) — польський король (1648—1668).

Фелінський Алойзи (1771—1820) — польський поет, драматург, перекладач, представник псевдокласицизму.

Богомолець Францішек (1720—1784) — польський драматург, один із ранніх представників польського Просвітительства. Брав активну участь у створенні польського Національного театру у Варшаві (відкритий 1765 р.).

Заблоцький Францішек (1750—1821) — польський поет і драматург, перекладач, один із перших польських комедіографів-просвітителів.

Немцевич Юліан Урсин (1757—1841) — поет і драматург, своєю п'єсою «Повернення посла» започаткував жанр політичної комедії у Польщі. Автор ряду повістей та «Історичних пісень», в яких, оспівуючи історичне минуле, закликав до боротьби за незалежність Польщі. Брав участь у повстанні Т. Костюшка і повстанні 1830—1831 рр., після придушення якого змушений був емігрувати. Помер у Парижі.

Барика Петро (бл. першої половини XVII ст.) — польський драматург, автор популярної драми «Із мужика в королі».

С. 308. ...завели для себе при дворі італійську оперу з балетом (від 1735)...— На запрошення цариці Анни Іванівни в Росію 1735 р. прибула з Італії група «музикантів, танцмейстерів і інтермедіантів», на базі якої було організовано оперно-балетний придворно-аристократичний театр.

Нойбер Фрідеріка-Кароліна (1697—1760) — німецька актриса, театральна діячка. З 1727 р. очолила в Лейпцігу власну трупу і керувала нею близько 15 років.

Аккерман Конрад Ернст (1710—1771) — німецький актор і антрепренер, який протягом 1747—1752 рр. успішно виступав з своєю трупою в Москві і Петербурзі.

Сумароков Олександр Петрович (1717—1777) — російський поет, драматург, театральний діяч, представник класицизму. Один з організаторів і перший директор створеного в 1756 р. російського професійного театру.

...купецькі сини, брати Волкови...— Йдеться про Волкова Федора Григоровича (1729—1763) — російського актора і театрального діяча, та його братів Григорія і Гаврила, які брали активну участь спочатку в роботі Ярославського домашнього і публічного театрів, згодом виступали на сцені Петербурзького театру.

С. 309. Дмитрієвський Іван Панасович (1734—1821) — російський актор, театральний діяч, письменник та історик театру. Допомагав Ф. Г. Волкову в організації Ярославського театру.

Шумський Яків Данилович (? —1812) — російський актор, соратник Ф. Г. Волкова; в 40-х роках XVIII ст. брав діяльну участь у створенні театру в Ярославлі, в 1756 р. ввійшов до основного складу першого російського професійного театру.

Капніст Василь Васильович (1757—1823) — російський і український поет, драматург, громадський діяч.

Озеров Владислав Олександрович (1769—1816) — росій-

ський драматург, автор трагедій «Едіп в Афінах», «Фінгал», «Поліксена» та ін.

Початок дала тут цариця Катерина...— Йдеться про російську царицю Катерину II (1729—1796), яка є автором ряду бездарних моралізаторських комедій на побутові та історичні теми.

...та найпопулярніший в тім роді був «Мельник-колдун» Аблесімова...— Франко має на увазі оперу «Мельник-колдун, обманщик и сват», лібретто до якої написав Аблесімов Олександр Онисимович (1742—1783) — російський письменник-сатирик, драматург, лібреттист.

Шаховський Олександр Олександрович (1777—1846) — російський письменник, драматург, театральний діяч, автор понад 100 драматичних творів, більшість яких мала реакційний та псевдонародний характер. Один із них — «Козак-стихотворец» (1812), події якого відбуваються на Україні, висміяли І. Котляревський і Т. Шевченко за спотворення української мови, побуту, звичаїв.

Богуславський Войцех (1757—1829) — польський драматург, актор, режисер, лібреттист, представник польського Просвітительства.

Фредро Александр (1793—1876) — польський комедіограф, розвивав традиції польської просвітительської комедії XVIII ст.

Коженьовський Юзеф (1797—1863) — прогресивний польський письменник.

Княжнін Яків Борисович (1742—1791) — російський драматург, представник російського класицизму.

Розділи Польщі при кінці XVIII віку...— Франко має на увазі три поділи Польщі, здійснені Австрією, Пруссією і Росією в 1772, 1793 та 1795 рр.

С. 310. ...на неї посипались важкі удари з боку російського уряду...— Йдеться про репресії царизму щодо членів Кирило-Мефодіївського товариства.

С. 311. Москвичов Дмитро — російський актор XVIII ст., був одним із перших керівників Харківського театру.

Щепкін Михайло Семенович (1788—1863) — великий російський актор, основоположник реалізму в російському та українському сценічному мистецтві.

Штейн Іван Федорович (помер в кінці 1830-х років) — російський та український театральний діяч, антрепренер, один із організаторів комерційного театру, що прийшов на зміну кріпосному.

С. 312. Корінна ярмарка — назва щорічних осінніх ярмарків, які проводилися спочатку за 27 км від м. Курська, поблизу Корінної пустині, а з XIX ст. у самому Курську.

Штейн провадив дирекцію Харківського театру від 1816 до 1827 р., по чім передав її Млотковському...— Дані, якими користувався Франко, уточнені сучасними дослідниками. До 1832 р. Л. Млотковський був лише актором у трупі Штейна. З 1832 р. він починає займатися антрепренерською діяльністю (див.: Український драматичний театр, т. 1. К., «Наукова думка», 1967, с. 100).

Млотковський Людвіг Юрійович (1795—1855) — російський антрепренер та актор.

Змієвський Антін — польський актор і антрепренер.

Камінський Ян Непомуцен (1777—1855) — польський драматург, режисер і актор.

С. 313. Старжинський Станіслав Доліва (псевдонім — Стах з Залєхова; 1785—1851) — польський поет, драматург і перекладач.

...а надто переклав модну тоді штуку Грільпарцера «Die Ahnfrau». — Йдеться про романтичну трагедію «Прамати» австрійського письменника і драматурга Грільпарцера Франца (1791—1872).

С. 314. ...«Русалка Дністрова» («Syrena Dniestru»), переробка чародійської опери «Das Donauweibchen». — Автор цієї опери австрійський композитор Кауер Фердінанд (1751—1831).

Гонта Іван (помер у 1768 р.) — один із керівників народного антифеодального повстання 1768 р.— Коліївщини.

...опери Дюваля...— Йдеться про французького драматурга Дюваля Александра (1767—1842), на лібретто якого французький композитор Мегюль Етьєн Нікола (1763—1817) написав оперу «Йосиф в Єгипті».

Россіні Джоакіно Антоніо (1792—1862) — італійський композитор.

Курпінський Кароль Казімєж (1785—1857) — польський композитор, один із основоположників польської національної опери.

Коцебу Август-Фрідріх-Фердінанд (1761—1819) — німецький письменник, драматург, один із основоположників жанру сімейно-побутової міщанської комедії і мелодрами.

Скріб Огюстен Ежен (1791 — 1861) — французький драматург.

Дмушевський Людвіг (1777—1847) — польський актор, оперний режисер, автор ряду опер-комедій.

С. 316. ...задля політичної бучі, що стряслася над тим університетом 1828 р.— Насправді К. Соленик переїхав на Україну в 1831 р. після розгрому польського національно-визвольного повстання 1830—1831 рр. Віленюський університет було закрито у 1832 р.

С. 317. Тополя Кирило — український письменник першої половини XIX ст. Автор побутових п'єс «Чари» (1837), «Чур-чепуха» (1844).

Стеценко М.— автор побутової п'єси «Доля» (1863).

Стороженко Олекса Петрович (1805—1874) — український письменник. Автор повістей та оповідань на історичні теми.

С. 318. Мизко М.— бібліограф і публіцист прогресивного напряму.

«Кум-мірошник, або Сатана в бочці» — автор цієї п'єси український актор середини XIX ст. Дмитренко Василь.

Маркович Опанас Васильович (1822—1867) — український етнограф і фольклорист, один із членів Кирило-Мефодіївського товариства.

...під управою обох Марковичів...— Йдеться про подружжя Марковичів — українську письменницю Марко Вовчок (1833—1907) та її чоловіка Опанаса Васильовича.

С. 319. Дорошенко Ілля Петрович — учитель гімназії

в Немирові й Чернігові, режисер українських вистав, що їх готував разом з Опанасом Марковичем.

Обрусеніє після 1831 р., а особливо після 1863 р. ...— Тут І. Франко має на увазі політику репресій царського уряду щодо української та польської культур після придушення національно-визвольних повстань 1830—1831 рр. та 1863—1864 рр.

Трещаківський Лев (1810—1874) — публіцист народовського напряму.

Та часть Южної Русі, що в 1772 р. перейшла під Австрію...— Йдеться про Східну Галичину, яка відійшла до Австрії під час першого поділу Польщі між Австрією, Пруссією і Росією.

С. 321. Клейст Евальд-Хрістіан (1715—1759) — німецький поет, автор од, байок та ідилій просвітительського характеру.

С. 322. Яхимович Григорій (1792—1863) — львівський митрополит, ректор духовної семінарії у 1849—1859 рр., громадський діяч консервативного напряму.

С. 323. Белей Іван Михайлович (літературний псевдонім — Роман Розмарин; 1856—1921) — український журналіст. На початку своєї діяльності стояв на прогресивних позиціях. У 1884—1902 рр. був редактором «народовської», згодом буржуазно-націоналістичної газети «Діло».

Чапельський Іван (1850—1919) — греко-католицький священик, клерикальний діяч.

С. 324. ...хоча з замітки Головацького («Дополнение к очерку библиографии Ундольского»)...— Йдеться про книгу «Дополнение к очерку славяно-русской библиографии В. М. Ундольского, содержащее книги и статьи, пропущенные в первом выпуске хронологического указателя славянорусских книг церковной печати с 1491 по 1864 год, в особенности же перечень галицко-русских изданий церковной печати. Составлено Яковом Головацким», Спб., 1874.

Ундольський Вукол (1815—1864) — російський бібліограф і збирач пам'яток давньої літератури.

С. 325. «Пчола» — літературно-науковий щотижневик консервативного напряму. Виходив у Львові протягом 1849 р.

Полянський Тома (1796—1869) — церковний діяч у Галичині.

«Литературный сборник» — неперіодичне видання «Руської матиці», яке виходило у Львові з перервами у 1869—1873, 1885—1890 рр. Друкувалося «язичієм».

С. 326. Айталевич Іваи — псевдонім Вітошинського Івана, одного із організаторів аматорського театру в Перемишлі в кінці 40-х років XIX ст., автора ряду статей та оповідань. 1849 р. видав у Перемишлі переробку водевілю німецького письменника Августа Коцебу «Der Kosak und der Freiwillige» під назвою «Козак і охотник».

Желеховський Юстин (1820—1901) — галицький священик.

Полянський Михайло (1828—1904) — український педагог, автор шкільних підручників.

Вербицький Михайло Михайлович (1815—1870) — український композитор.

С. 328. ...текст тої переробки до нас не дійшов.— Текст «Москаля-чарівника» в переробці І. Озаркевича зберігається у Львові в Центральному державному історичному архіві УРСР, ф. 309 (НТШ), оп. 1, од. зб. 2118.

С. 329. «Мир, слов'яни, вам приносим...» — Очевидно, йдеться про пісню українського письменника, «москвофіла» Івана Гушалевича «Мир вам, браття...».

С. 330. Качковський Михайло (1802—1872) — громадсько-культурний діяч у Галичині, «москвофіл».

Октройована конституція — реакційна конституція, що була проголошена австрійським урядом (1849). Ця конституція забезпечувала охорону монархії й інтересів панівних класів.

С. 332. Свєнціцький Павлин (літературні псевдоніми — Павло Свій, П. Стахурський; 1841—1876) — український письменник, перекладач, театральний діяч демократичного напряму.

С. 333. Духнович Олександр (1803—1865) — український письменник і педагог «москвофільського» напряму.

Онуфрієвич С.— псевдонім Маркиля Попеля (1825—1900), галицького церковного діяча, автора шкільних підручників.

Шехович Северин (1829—1872) — український журналіст, співробітник «москвофільських» видань, редактор «Зорі галицької» (1854, № 32—47).

Бенедікс Родеріх (1811—1873) — німецький комедіограф, актор і режисер, автор побутових п'єс.

«Лада» — український журнал. Виходив у 1853 р. у Львові.

С. 334. «Вісник» — йдеться про «Галичо-руський вестник»— реакційну політичну газету, яку видавав з 1849 р. у Львові австрійський уряд. З 1850 по 1866 р. вона виходила у Відні під назвою «Вестник, повременное письмо, посвящено политическому и нравственному образованию русинов австрийской державы».

К ИСТОРИИ ЮЖНОРУССКИХ АПОКРИФИЧЕСКИХ СКАЗАНИЙ

Вперше надруковано у журн. «Киевская старина», 1894, т. 47, кн. 12, с. 425—444, за підписом *Мирон*. До розвідки додано тексти трьох апокрифів: 1) «Слово о главѣ Адамовѣ, како в корени лежала», 2) «Сказание о царю Соломонѣ, како закопа бѣси во единой дельвѣ тмами тем, тисящами тисящ», 3) «Дѣтство Христово». Подається за першодруком без текстів апокрифів.

С. 337. Почтенный труд Н. Ф. Сумцова «Очерки истории южнорусских апокрифических сказаний и песен»...— Праця М. Ф. Сумцова надрукована в журналі «Киевская старина» (1887, № 6-7, с. 215—268; № 9, с. 1—54; № 11, с. 401—455).

...в известных сборниках Тихонравова, Порфирьева, Пыпина...— Маються на увазі праці М. С. Тихонравова «Памятники отреченной русской литературы» (т. I—II, Спб.— М., 1863), І. Я. Порфир'єва «Апокрифические сказания о ветхозаветных лицах и событиях» (1872), «Апокрифические сказания о ветхозаветных лицах и событиях по рукописям Соловецкой библиотеки» (1877), О. М. Пипіна «Ложные и отреченные книги

русской старины» в «Памятниках старинной русской литературы», вып. 2, М., 1863.

С. 338. Транквіліон Кирило (справжне прізвище — Ставровецький; помер у 1646 р.) — український письменник, церковно-освітній діяч, автор збірки морально-релігійних повчань та віршів «Перло многоцѣнноє» (1646).

С. 339. ...в рукописном сборнике свящ[енника] Яремецкого, составляющем теперь мою собственность и написанном в 1743—1752 годах...— Йдеться про збірку священика Іллі Яремецького-Білахевича, що зберігається в архіві І. Франка (ф. 3, № 4760). Як було встановлено пізніше, ця збірка писалась протягом 1747—1755 рр. Один з останніх записаних в ній творів «Чудо св. Николая о половичнѣ в градѣ Кіевѣ» (1755).

С. 340. Кушелев-Безбородко Григорій Олександрович (1832—1870) — російський письменник і видавець. На його кошти видано «Памятники старинной русской литературы» (вип. 1—4, Спб., 1860—1862).

«Дрогобычский сборник» — повідомлення про цю збірку було надруковане І. Франком у журналі «Зоря» (1886, № 9, с. 155—156). Рукопис збірки зберігається в архіві І. Франка (ф. 3, № 4719).

Южнорусский текст этого замечательного апокрифа по полтавскому рукописному сборнику XVII в. издан А. Н. Поповым...— «Апокрифічна книга о тайнах Енохових сина Аредова», написана в Полтаві у 1679 р. ієромонахом Геннадієм, опублікована А. М. Поповим у 1880 р.

С. 343. Іспасський рукописний збірник — збірник зберігається в архіві І. Франка (ф. 3, № 4720).

С. 346. «Сборник за нар[одни] умотворение» — точна назва болгарського періодичного видання другої половини XIX ст.— «Сборник за народни умотворения, наука и книжнина».

«Громник» Моисея Громовидца, опубликованный мною в «Киевской старине».— Йдеться про «Южнорусский громник», опублікований І. Франком в «Киевской старине» (1892, т. 36, кн. 3, с. 482—484).

ІЗ СТАРИХ РУКОПИСІВ

Вперше надруковано в журн. «Житє і слово»: 1. «Соломон і чорти в бочці», 1894, т. 1, кн. 1, с. 136—140. 2. «Апокриф про дітство Ісусове», 1894, т. 1, кн. 2, с. 222—233; 3. «Вандрівка богородиці по пеклі», 1894, т. 2, кн. 4, с. 81—88, та кн. 5, с. 224—237; 4. «Слово о сотвореню ангел и архангел и о прочіих безплотных силах»; 5. «Слово о Сивидлѣ пророчици и о Давидѣ цару», 1895, т. 3, кн. 1, с. 137—142; 6. «Св. Василій і Евладій», 1895, т. 3, кн. 2, с. 307—312; 7. «Зразок релігійної сатири: песій піст», 1895, т. 3, кн. 3, с. 469—473.

З цього дослідження деякі тексти давніх рукописів були використані І. Франком у пізнішій праці «Апокрифи і легенди з українських рукописів»:

1) «Слово о сотвореню ангел и архангел и о прочіих безплотних силах», т. I, Львів, 1896, с. 14;

2) «Слово о Сивидлѣ пророчици и о Давидѣ цару», т. I, Львів, 1896, с. 277—278;

3) «Сказание о царю Соломонѣ, како закопа бѣси воединой дельвѣ тмами тем, тисящами тисящ», т. I, Львів, 1896, с.291—293;

4) «Слово человѣческое о младствѣ Ісус Христѣ царском», т. II, Львів, 1899, с. 159—163 (тут нумерація параграфів у порівнянні з текстом журн. «Житє і слово» не збігається);

5) «Слово о господѣ нашем Ісус Христѣ,како играяся со дѣтми жидовскими и сотворів 22 птиц», т. II, 1899, с. 169—172 (тут кількість параграфів у порівнянні з текстом «Житя і слова» не збігається);

6) «Хожденіє богородиці по муках», т. IV, 1906, с. 135—153.

В архіві І. Франка (ф. 3, № 4720, 4760) зберігаються збірки давніх рукописів, у яких є оповідання, наведені І. Франком у цій праці.

Подається за першодруком.

С. 348. «Gesta Romanorum» («Римські діяння»)—середньовічна літературна збірка, яка складається з оповідань анекдотичного та легендарного характеру, частково з римського життя.

«Книга сімох мудреців», або «Історія семи мудреців» — давня літературна пам'ятка індійського походження, видана в двох томах (Спб., 1878—1880).

«Speculum exemplorum» («Великоє зерцало») — збірка середньовічних легендарних оповідань. Друкувалась у згаданому І. Франком виданні «Памятники старинной русской литературы» (Спб., 1860).

«Слово» Мефодія Патарського, або «Одкровення Мефодія Патарського» — пам'ятка візантійської літератури, була відома серед слов'ян, зокрема і в Давній Русі.

Мефодій Патарський (помер у 312 р.) — візантійський церковний письменник, автор полемічних творів, спрямованих проти поганських та єретичних вчень.

С. 349. Маніхейство — релігійне вчення, що виникло в Персії у III ст. Головна ідея маніхейства — боротьба доброго і злого начал. Вчення було релігійним виявом протесту трудящих мас проти рабовласницького і феодального гніту. Пізніше вироділося у вузьке сектантство і занепало.

Соколов Матвій Іванович (1854—1906) — російський філолог-славіст, дослідник давньої літератури, автор праці «Материалы и заметки по старинной славянской литературе» (1888).

Калитовський Омелян (1855—1924) — український педагог, автор праці «Матеріали до руської літератури апокрифічної» (1884).

С. 354. Вікентій з Бове (бл. 1190—1264) — чернець домініканець, теолог, філософ. Відомий енциклопедією «Велике зерцало» в 83-х книгах, написаною латинською мовою, в якій подаються відомості з філософії, історії та природничих наук.

С. 360. Тішендорф Костянтин фон (1815—1874) — німецький теолог, богослов, видавець і коментатор євангельських книг, апокрифічних збірок та віднайденого ним Синайського кодексу, виданого 1862 р.

С. 367. ...300 різнородних п'єс, з котрих де-

кілька я вже публікував то в «Киевской старине», то в «Сборнику» болгарського міністерства освіти.— «В «Киевской старине» були опубліковані: 1) «Песнь о свете» (1889, т. 24, кн. 3,с. 741—744); 2) «Летопись Подгорецкого монастыря» з текстом «Синопсису» (1890, т. 30, кн. 7, с. 121—128); 3) «К истории апокрифических сказаний» (1891, т. 35, кн. 11, с. 267—275); 4) «Мистерия страстей Христовых» (1891, т. 33, кн. 4, с. 131—154); 5) «Банкет духовный» з текстом діалогу другої половини XVII ст., виголошуваного на шкільних торжествах з рукопису Підгорецького монастиря» (1892, т. 37, кн. 4, с. 59—70) та ін. В болгарському «Сборнике за народни умотворения, наука и книжнина» опублікована «Притча за единорога» и нейният български вариант» (1896, кн. 13, с. 570—620). Окремою відбиткою «Притча про единорога» вийшла у Софії того ж 1896 р.

С. 391. ...в двох рукописних збірках, Царського і Толстого...— Йдеться про колекції російських збирачів давніх книг і рукописів І. М. Царського та Ф. А. Толстого, описи яких було зроблено П. М. Строєвим: «Обстоятельное описание славяно-российских рукописей, хранящихся в Москве в библиотеке гр. Ф. А. Толстого» (1825) та «Рукописи славянские и российские, принадлежащие купцу И. Н. Царскому» (1848).

С. 392. Подавши вище («Із уст народу») два варіанти пісні-вірші про св. Василія і Евладія...— Тексти були надруковані в журналі «Житє і слово» (1895, т. 3, кн. 2, с. 215—217) разом з коментарем І. Франка.

С. 398. Начов Н. А. (1853—1916) — болгарський культурно-освітній діяч. У 1894 р. в «Сборнике за народни умотворения, наука и книжнина» (кн. 10) опублікував «Тиквенський рукопис».

В моїй статті «Przyczynki do podań o Mahomecie u Słowian» («Wisła», VIII)... — Стаття надрукована у журналі «Wisła» (1894, т. 8, № 1, с. 70—96).

С. 402. ...мою статтю «Węgierska bajka W. Potockiego і «psia krew» («Wisła», t. VI).— Точніша назва статті «Bajka węgierska» Wacława Potockiego і «psia krew», була надрукована у журналі «Wisła» (1892, т. 6, № 4, с. 745—758).

МАТЕРІАЛИ І УВАГИ ДО ІСТОРІЇ АВСТРО-РУСЬКОГО ВІДРОДЖЕННЯ 1772—1848

Вперше надруковано в журн. «Житє і слово», 1895, т. 3, кн. 1, с. 111—116.

Подається за першодруком у скороченому вигляді: опущено розділ III «Іван Наумович — семінарський рабин».

С. 403. Праці Головацького, Дідицького, Коцовського, Павлика, Заневича кинуливже, без сумніву, багато світла...— Маються на увазі праці Я. Головацького «Розправи о язиці южноруськім і єго нарічіях» (Львів, 1848), «Граматика руської мови» (Львів, 1849), «Народні пісні Галицької і Угорської Русі» (4 кн., Вільно, 1878), Б. Дідицького «Спор о рускую азбуку» (Львів, 1859), В. Коцовського «Життя і значеиня Маркіяиа Шашкевича» (Львів, 1886), М. Павлика «Потреба етнографічно-статистичної роботи в Гали-

чині» (Львів, 1876), «Про руcько-українські народні читальні» (Львів, 1876) та ін., І. Заневича «Літературні стремління галицьких русинів у 1772—1872 рр.» («Житє і слово», 1895, т. 1, 2, 3).

С. 404. Федорович Іван (1811—1870) — український поміщик, громадський діяч і письменник.

Скоморовський яко семінарист... вітає руською віршею «братей, повернувших з неволі»...— Йдеться про вірш К. Скоморовського «На честь братей, повернувших з неволі» («Зоря», 1886, № 20, с. 339—340).

Стадіон фон Вартгаузен Франц Серафім (1803—1853) — австрійський реакційний політичний діяч. У 1846—1848 рр. намісник у Галичині.

Бродович Теодосій (помер у 1803 р.) — греко-католицький священик в Луцьку, автор записок про події на Волині й Поділлі під назвою «Widok przemocy na słabą niewinność srogo wywartej roku 1789», виданої Я. Головацьким у Львові в 1861—1862 рр.

С. 405. ...прилученні сього краю до Австрії...— Мається на увазі примусове приєднання Галичини до Австрії внаслідок першого поділу Польщі в 1772 р.

Литвинович Спиридон Іллічі (1810—1869) — український церковний діяч, у 1863—1869 рр.— львівський митрополит.

Паскевич Іван Федорович (1782—1859) — російський військовий діяч, генерал-фельдмаршал (1829). У 1831р. керував придушенням польського повстання 1830—1831 рр., після чого був призначений намісником у Царстві Польському, проводив політику національного гноблення та русифікації.

С. 406. «Родимый листок» — літературно-науковий журнал «москвофільського» напряму, виходив у Чернівцях у 1879—1882 рр.

Мехатаристи — точніше отці мхітаристи, конгрегація вірмен-католиків, які мали у Відні своє видавництво.

С. 407. ...скасування «конгресової» конституції і автономії «королівства»...— Йдеться про скасування тих відносних політичних «свобод», які мало так зване Королівство Польське до повстання 1830—1831 рр.

[ЗВІДКИ ВЗЯЛАСЯ НАЗВА «БОЙКИ»?]

Вперше надруковано в журн. «Житє і слово», 1895, т. 3, кн. 1, с. 146—149, як додаток до статті В. Охримовича,опублікованої під такою ж назвою в цьому томі (с. 143—146). Стаття В. Охримовича була в свою чергу відгуком на полеміку між І. Верхратським і О. Партицьким щодо походження слова «бойки» (див. «Діло», 1894, № 255, 256, 262, 263, 278).

Подається за першодруком.

С. 411. Охримович Володимир (1870—1931) — український етнограф, мовознавець, громадський діяч. На початку своєї діяльності брав активну участь у радикальному русі Галичини, згодом перейшов на буржуазно-націоналістичні позиції.

У одним із дальших н[ом е]рів «Житя і слова» я подам збірку пісень і оповідань о гуцулах, записаних мною на Покутті...— Згадана збірка пісень надрукована не була.

С. 412. ...перша популярна польська людова оперета «Krakowiacy i górale». — Йдеться про водевіль «Краков'яки і верховинці» відомого польського драматурга, режисера й актора Богуславського Войцеха (1757—1829). Музику на лібретто Богуславського написав чеський композитор і музикант Стефані Ян (1746—1829), який 1771 р. жив у Варшаві.

С. 413. ...то він тільки в 278 ч. «Діла» висловив...— Йдеться про статтю І. Верхратського «Замітка на одвіт п. Партицького».

ДВІ ШКОЛИ В ФОЛЬКЛОРИСТИЦІ

(По поводу сьомого тому «Wisły»)

Вперше надруковано в журн. «Жите і слово», 1895, т. 3, кн. 1, с. 149—155.

Подається за першодруком.

С. 416. Бугель Володимир — польський літературознавець і фольклорист, представник антропологічної школи.

Кшивіцький Людвіг (1859—1941) — польський учений і публіцист. Займався питаннями соціології, історії, археології, етнографії.

Матіас Кароль (1866—1916) — польський мовознавець, етнограф, фольклорист, збирач народних байок.

С. 417. Міллер Орест Федорович (1833—1889) — російський фольклорист, літературознавець, слов'янофіл, представник міфологічної школи. Міллер вперше в Росії розпочав систематичне вивчення народної творчості («Опыт исторического обозрения русской словесности», 1863).

Спенсер Герберт (1820—1903) — англійський учений, філософ-ідеаліст, психолог і соціолог, один із засновників позитивізму та еволюційної школи в історії культури та етнографії.

С. 418. Бушмени (буквально — лісові люди) — найдавніше корінне населення Південно-Західної та Східної Африки. Більшість бушменів винищили європейські колонізатори.

Готтентоти — народність, що живе в Південно-Західній Африці та Південно-Африканському Союзі. Більшість готтентотів винищили європейські колонізатори. Сучасні готтентоти живуть в основному у резерваціях, займаються тваринництвом і землеробством.

Ходзько Гнат (1794—1861) — польський письменник.

С. 419. Гедоз Анрі (1842— ?) — французький кельтолог. Головні праці: «Нариси релігії галлів» (Париж, 1879—1881), «Нариси галльської міфології» (Париж, 1886).

Анімізм (від лат. anima — душа, дух) — віра в існування духів і душ, які нібито управляють людьми, тваринами, предметами і явищами матеріального світу.

Метемпсихоз — релігійно-містичне вчення про перехід душі по смерті із одного організму в другий; є складовою частиною буддизму та деяких інших релігій.

С. 420. Буддизм — релігійно-філософське вчення, що виникло в древній Індії у VI—V ст. до н. е. як опозиція кастовому

устрою і його ідеології — брахманізму. Буддизм заперечує обрядність і жрецтво, проповідує покору, пасивність і примирення з дійсністю, рівність всіх людей в «стражданні» і праві на «врятування».

С. 421. Брахманізм — релігія давньої Індії, що виникла в період складання рабовласницьких відносин в перші віки 1-го тисячоліття до н. е. Брахманізм виходить з уявлень про ілюзорний і перехідний характер всього сущого, освячує аскетизм, жрецтво і затворництво, виправдовує привілейоване становище багатих і знатних, пояснюючи гноблення трудящих їх поганою поведінкою. Для релігії брахманізму характерне багатобожжя з включенням у пантеон різних місцевих племінних божеств, анімістичних і тотемістичних вірувань, культу предків. У боротьбі з буддизмом і під його впливом брахманізм трансформувався в індуїзм.

Пуналюанське подружжя — мається на увазі пунулуальне подружжя, пізня форма групової сім'ї, в якій кілька сестер, рідних або більш далеких ступенів спорідненості, перебували в шлюбі з кількома спільними чоловіками. Морган помилково вважав пунулуальне подружжя загальною формою розвитку сім'ї вслід за кровноспорідненою. Цю думку Моргана заперечив Ф. Енгельс у праці «Походження сім'ї, приватної власності і держави» (1891, 4-е вид.).

С. 423. Мюллер Макс (1823—1900) — англійський філолог, спеціаліст із загального мовознавства, індології, міфології.

Морган Льюїс-Генрі (1818—1881) — американський вчений, етнограф, археолог та історик первісного суспільства.

Леббок Джон (1834—1913) — англійський археолог і етнограф, один із апологетів еволюційної (антропологічної) школи.

С. 424. ...увагу заслуговують А. Юшкевича «Опис литовського весілля»...— Очевидно, йдеться про Юцевича Людвіга-Адама (1810—1846) — польського письменника, автора праць з історії литовської культури.

Вейнгольд Карл (1823—1901) — філолог-германіст, професор німецької мови і літератури в Берліні. Вивчав історію культури та різних діалектів німецької мови.

Любіч Рафал — псевдонім Лопацінського Ієроніма (1860—1906), польського філолога, дослідника мовно-літературних пам'яток середньовіччя, бібліофіла. Зібрав основні матеріали публічної бібліотеки в Любліні, що носить його ім'я.

Грабовський Міхал (1804—1863) — польський критик і письменник; представник «української школи» в польській літературі.

Крчек Францішек (1869—1916) — мовознавець, фольклорист, доцент Львівського університету. Багато розвідок, статей з польської фольклористики друкував у журналі «Wisła».

Налковський Вацлав (1851—1911) — польський географ, педагог, публіцист, виразник радикальних поглядів польської інтелігенції.

ЮЛІУШ СЛОВАЦЬКИЙ І ЙОГО ТВОРИ

Вперше надруковано польською мовою у додатку до газети «Kurjer Lwowski» — «Tydzień», 1895, № 8, 25 лютого, с. 58—59; № 9, 4 березня, с. 65—66; № 11,18 березня, с. 83—84, під назвою «Juliusz Słowacki i jego dzieła».

Подається за першодруком в українському перекладі.

С. 425. Шуйський Юзеф (1835—1883) — польський історик, публіцист, драматург і поет, учасник польського повстання 1863 р. Спочатку стояв на ліберальних, потім на консервативних позиціях.

С. 427. «Przegląd Polski» — польський журнал ліберально-буржуазного напряму, виходив у Кракові (1866—1914).

Хмельовський Петро (1848—1904) — польський історик літератури і критик, перекладач, видавець, представник позитивізму в літературознавстві.

С. 430. Альф'єрі Вітторіо (1749—1803) — італійський письменник, основоположник класицистичної драми, зв'язаної з ідеологією просвітительства. Написав драму «Марія Стюарт».

СОЧИНЕНИЯ ГРИГОРИЯ САВВИЧА СКОВОРОДЫ,
собранные и редактированные проф. Д. И. Багалеем. Юбилейное издание (1794—1894 год), с портретом его, видом могилы и снимками почерка. 7-й т. Сборника Харьковск[ого] ист[орико]-фил[ологического] общ[ества]. Харків, 1894, стор. 14 ненум[ерованих] + CXXXI+132+352

Вперше надруковано в «Записках Наукового товариства ім. Шевченка», 1895, т. 5, кн. I (Бібл.), с. 79—83.

Подається за першодруком.

С. 435. Вишневський Федір Степанович — генерал-майор, очолював так звану «Токайську місію», яка постачала вино з Угорщини для царського двору.

Бувши приватним учителем сина багатого пана Тамари...— Степан (Стефан) Тамара, переяславський полковник, сина якого Василя приватно вчив Г. Сковорода.

Троїце-Сергієва лавра — один із найбільших російських монастирів (з 1744 р.— лавра). Був великим культурним центром, з яким підтримували зв'язок українські культурно-церковні діячі.

...вчений настоятель Кирило...— Кирило Лящевецький (пізніше воронезький єпископ), з яким Сковорода заприятелював.

...не схотівши піддатися бажанню харківського єпископа...— Йдеться про єпископа Іосафа Миткевича (помер у 1763 р.).

...селі Старині... — точніше селі Стариці (нині — Вовчанського району Харківської області).

Ковалинський Михайло Іванович (1757—1807) — учень, згодом друг Г. С. Сковороди, український і російський письменник, освітній діяч, перший біограф філософа («Житие Григория Сковороды...», 1794 — «Киевская старина», 1886, кн. 9).

С. 436. ...білгородському єпископові, що завідував тоді Харківською єпархією.— Йдеться про Самуїла Мирославського, колишнього ректора Київської академії.

...вчена пані Єфименкова...— Єфименко Олександра Яківна (1848—1918), російський та український історик і етнограф народницького, потім ліберально-буржуазного напряму.

С. 437. Сократ (469—399 до н. е.) — давньогрецький філософ.

Спіноза Бенедикт (Барух; 1632—1677) — голландський філософ.

Пантеїзм — філософське вчення, яке ототожнює бога з природою.

Данилевський Григорій Петрович (1829—1890) — російський та український письменник, автор творів про селян та історичних романів.

С. 438. Антоновський Михайло Іванович (1759—1816)— російський та український дворянський історик і публіцист. Йдеться про його видання: Библиотека духовная, содержащая в себе дружеские беседы с познанием самого себя. 3 части, Спб., 1798.

Гесс де Кальве Густав Густавович (1784— ?) — російський теоретик музики, піаніст, композитор і диригент.

Вернет Іван Пилипович — російський педагог і публіцист початку XIX ст. Народився в Швейцарії, був запрошений О. В. Суворовим до Росії. Знайомий Г. Сковороди. Друкувався у харківському журналі «Украинский вестник» (етнографічні нариси, філософські і педагогічні роздуми тощо). Йдеться про статтю Густава Гесса де Кальве та І. Вернета «Сковорода, украинский философ» («Украинский вестник», 1817, апрель, ч. VI, с. 108—151).

Снєгирьов Іван Михайлович (1793—1868) — російський етнограф, фольклорист, археолог.— Йдеться про його статтю «Украинский философ Григорий Саввич Сковорода» («Отечественные записки», 1823, ч. XVI, № 42, с. 96—106; № 43, с. 249—263).

Хіждеу (Хашдеу, Хаждеу) Олександр (1811—1872)— молдавський письменник і фольклорист, просвітитель, оспівував дружбу молдавського й українського народів. Йдеться про статтю «Григорий Варсава Сковорода. Историко-критический очерк. Отрывок первый: общее основное понятие о Сковороде из его собственного сознания. С приложением Сковородинского Идиотикона» («Телескоп», ч. 26, 1835, с. 3—42; № 6, с. 151—178).

Зеленогорський Федір (1839—1908) — професор філософії Харківського університету. Йдеться про його статтю «Философия Г. С. Сковороды, украинского философа XVIII ст.» («Вопросы философии и психологии», 1894, т. XXIII, кн. 3, с. 197—234; т. XXIV, 1894, кн. 4, с. 281—315).

Така праця д. Багалія почала вже друкуватися...— Йдеться про розвідку Д. І. Багалія «Украинский философ Григорий Саввич Сковорода» («Киевская старина», 1895, т. 48, кн. 2, с. 145—169; кн. 3, с. 265—294; т. 49, кн. 6, с. 272—350).

АПОКРИФ О АДАМІ

Вперше надруковано в журн. «Житє і слово», 1895, т. 3, с. 474—476.

Рецензія на книгу: V. Iagic. Slavische Beiträge zu den biblischen Apocryphen, надруковану у вид.: Denkschriften der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien, Philosophisch-historische Classe. Bd. 42, Wien, 1893.

Подається за першодруком.

С. 439. ...від часу тихонравовського видання старослов'янських апокрифів 1862 р....— Йдеться про працю М. С. Тихонравова «Памятники отреченной русской литературы», т. I—II, Спб.— М., 1863.

С. 440. Мочульський Василь Миколайович (1856—1920) — російський та український історик літератури. І. Франко має на увазі його дослідження про апокрифи: «Греческие списки так называемой «Беседы трех святителей» («Русский филологический вестник», т. XXIV, 1890, с. 217—251) та «Сон царя Иоаса» («Русский филологический вестник», т. XXXVII, 1897, с. 97—113).

СТАРОХРИСТИЯНСЬКА ЛІТЕРАТУРА

Вперше надруковано у журн. «Житє і слово», 1895, т. 3, кн. 3, с. 476—479.

Рецензія на книгу А. Гарнака «Історія старохристиянської літератури», Лейпціг, 1893.

Подається за першодруком.

С. 443. Згадане вже у нас («Житє і слово», I)...— Йдеться про журнал «Житє і слово», 1894, т. 1.

Гарнак Адольф (1851—1930) — німецький учений-богослов, історик християнської церкви.

С. 444. Канонічні книги — книги, що відносяться християнським богослов'ям до так званого «святого письма».

Пріскілліан (Пріскіліан; IV ст.) — авіланський єпископ, звинуваченій у єресі і засуджений — разом із своїми прихильниками — до смертної кари. Це був перший випадок страти єретиків.

Тертулліан Квінт Септімій Флоренс (між 150—160—222) — християнський письменник, богослов, родом з Карфагена. Відкидав античну філософію (за винятком стоїків), проповідував сліпу віру.

...так званих апологетів.— Тут — збірна назва ранньохристиянських письменників II—III ст., які захищали принципи християнства від критики іудеїв та язичників і заклали основи християнського богослов'я. Найбільш визначні з східних апологетів, що писали грецькою мовою,— Квадрат, Арістід, Юстін Мученик, Татіан, Афінагор, Феофіл Антіохійський, Оріген, про якого згадує Франко. Серед західних апологетів, що писали латинською мовою, найбільш визначні — Тертулліан (згадуваний Франком), Мінуцій Фелікс. Коли у IV ст. християнство перейшло на статус панівної релігії і захист від нехристиянських релігій був непотрібний, апологетична література витісняється полемічними творами, спрямованими проти єресей.

С. 445. ...дій апостольських.— Йдеться про «Діяння апостольські», які входять до Нового завіту.

«Апокаліпс», точніше «Апокаліпсис» — одна з книг Нового завіту — «Одкровення апостола Іоанна Богослова». Це — найдавніша пам'ятка ранньохристиянської літератури, в якій зібрані легендарні пророцтва про кінець світу. Написана в середині 68 — на початку 69 р. невідомим автором.

С. 446. Нікейський собор — перший вселенський церковний собор вищого християнського духівництва, скликаний імператором Константином у м. Нікеї в 325 р. Собор засудив єретиків і виробив так званий нікейський «символ віри» — основні положення християнської релігії.

«НАЙМИЧКА» Т. ШЕВЧЕНКА

Виклад габілітаційний, виголошений у Львівському університеті 18 лютого 1895

Вперше надруковано в «Записках Наукового товариства ім. Шевченка», 1895, т. 6, с. 1—20. У першодруці зазначено, що І. Франко прочитав лекцію 18 лютого 1895 р. Фактично Франко прочитав її 22 березня 1895 р., що засвідчує газета «Діло», 1895, № 54. Про це згадує також М. С. Возняк у статті «Недопущення І. Франка до доцентури у Львівському університеті» (Іван Франко. Статті і матеріали, вип. 1. Вид-во Львівського держ. ун-ту, 1948, с. 47).

Подається за першодруком.

С. 447. Совінський, перекладаючи її на польське...— І. Франко має на увазі розвідку Леонарда Совінського „Taras Szewczenko, studium przez Leonarda Sowińskiego z dołączeniem przekładu «Hajdamaków»" (Wilno, 1861).

...Дюран назвав зарівно саму основу, як і виконаиия поеми,— геніальним надбанням вселюдської літератури.— Мова йде про статтю французького літературознавця, мистецтвознавця і перекладача Дюрана-Гревіля Еміля-Александра (1838—1903) „Le poéte nationale de la Petite — Russie T. G. Chevtchenko. Le Kobzar compléte de Taras Grigorievitch Chevtchenko" надруковану в журналі «Revue des Deux Mondes» (1876, т. 15, № 5).

С. 448. ...а потрохи навіть із спеціально націоналістичних мотивів (Петров)...— Під спеціально націоналістичними мотивами М. І. Петрова І. Франко має на увазі його прагнення розглядати в окремих моментах Т. Шевченка, виходячи з ідеї національної самобутності української літератури (див.: Н. И. Петров, Очерки истории украинской литературы XIX ст., с. 233—234).

...д-р Колесса своєю працею кинув чимало ясного світла иа сей процес.— Насправді у праці О. М. Колесси «Шевченко і Міцкевич» (1894) вплив польського поета на Шевченка перебільшено.

Козлов Іван Іванович (1779—1840) — російський поет і перекладач, віршами якого захоплювався Шевченко.

С. 449. ...можемо сказати напевно, що постала вона перед 1847 роком...— Свою гіпотезу про час написання поеми «Наймичка» І. Франко висловив, не знаючи про її автограф, датований «13 ноября 1845, в Переяславі».

...в р. 1860 «Наймичка» напечатана була в Петербурзі осібною брошуркою-метеликом...— Вдруге за життя поета поема «Наймичка» була надрукована в «Кобзарі» 1860 р.

С. 450. Повість «Княжна» — мається на увазі повість «Княгиня».

...видавець російських творів Шевченка (Горленко)...— Український журналіст, літературознавець, мистецтвознавець і фольклорист ліберально-буржуазного напряму Горленко Василь Петрович був одним із перших, хто надрукував кілька уривків з російських повістей Шевченка (газ. «Труд», 1881—1882 рр.), а також подав відомості в пресі про їх рукописи.

...що повісті «Наймичка», «Варнак» і «Княжна» послужили первообразами для пізніших Шевченкових поем...— Радянськими шевченкознавцями встановлено, що поеми написані раніше повістей. Цитована І. Франком дата в автографі повісті «Наймичка» — фіктивна. Повість датується орієнтовно 1852—1853 рр. Дата написання поеми «Варнак» — 1848 р., повісті — 1853—1854 рр., дата написання поеми «Княжна» — 1847 р., на автографі повісті «Княгиня» позначена авторська дата — 1853 р. (див. Т. Г. Шевченко. Повне зібр. гворів у 6-ти т., т. 1, 2, 3. К., Вид-во АН УРСР, 1964).

...«Сон» написаний був у Петербурзі в червні 1844 р..., а «Кавказ» в півтора року пізніше...— Тут у І. Франка неточність. В автографі поеми «Сон» стоїть дата «8 июля 1844, С.-Петербург», в автографі поеми «Кавказ» — «16 ноября 1845, в Переяславі».

С. 459. Шевченко натякає виразно на звісне общество мочемордія...— Йдеться про групу вільнодумних, опозиційно настроєних поміщиків, з якими Шевченко познайомився у Пирятинському повіті на Полтавщині під час подорожі на Україну в 1843 р. І. Франко, вважаючи, що контакти Т. Г. Шевченка з цим товариством мали лише суто розважальний характер, дещо перебільшує його негативний вплив на творчий розвиток поета.

С. 460. Сирокомля Владислав (псевдонім Людвіга Кондратовича; 1823—1862) — польський письменник, перекладач і громадський діяч. У передмові до власного перекладу «Кобзаря» (Вільно, 1863) зазначив, маючи на увазі поему «Гайдамаки», що Шевченко «мачав перо у крові».

С. 465. Шейковський Каленик — український педагог, філолог, етнограф ліберально-буржуазного напряму.

С. 468. Ешенбург Йоганн-Іоахім (1734—1820) — німецький історик літератури і перекладач, друг Лессінга.

Шмідт Еріх (1853— ?) — німецький історик літератури. Франко має на увазі його працю «Lessing. Geschichte seines Leben und seiner Schriften» (Берліи, 1884—1892).

КОНКУРС «ЗОРІ»

Вперше надруковано в журн. «Зоря», 1895, № 11, с. 218—219, за підписом *Іменем комісії конкурсової д-р Іван Франко.* Зберігся автограф статті (ф. 3, № 587). Між автографом і першодруком суттєвих різночитань немає.

Подається за першодруком.

С. 470. Наукове товариство ім. Шевченка — наукова інституція, яка виникла в 1893 р. на основі реорганізації

Літературного товариства ім. Т. Г. Шевченка, заснованого в 1873 р. Передові діячі української культури і науки надавали в певні періоди прогресивного характеру діяльності окремих секцій та комісій товариства. Проте на більшості видань НТШ, зокрема з історії, негативно позначився вплив буржуазно-націоналістичних концепцій М. Грушевського, який в 1897—1913 рр. був головою товариства. Під час перебування Західної України під владою Польщі діяльність товариства як наукового центру занепала, в його виданнях з'являлися праці антирадянського спрямування.

Паньківський Кость Федорович (1855—1915) — український громадський та кооперативний діяч ліберально-буржуазного напряму, редактор «Зорі» у 1895—1896 рр.

С. 471. Лукіянович Денис Якович (1873—1965) — український письменник, літературознавець, публіцист, автор зб. «Новелі» (1895), ряду повістей і літературознавчих праць про Т. Шевченка, І. Франка, О. Кобилянську та ін.

Чайковський Андрій Якович (1857—1935) — український письменник ліберально-буржуазного напряму.

«Просвіта» — культурно-освітня громадська організація, заснована 1868 р. у Львові. «Просвіта» засновувала хати-читальні, видавала календарі, популярні брошури на різні теми. Спочатку діяльність «Просвіти» мала ліберально-буржуазний характер. З кінця XIX ст. більшість «Просвіт» стала осередком пропаганди ідей буржуазного націоналізму.

З-поміж новел, присланих на конкурс...— З творів, присланих на конкурс, в «Зорі» були надруковані: О. Маковея «Весняні бурі» («Зоря», 1895, № 17, с. 321—326; № 18, с. 341—344; № 19, с. 361—364), Є. Ярошинської «Золоте серце» («Зоря», 1895, № 20, с. 381—386; № 21, с. 401—406), М. Коцюбинського «Для загального добра» («Зоря», 1896, № 1, с. 2—7, 22; № 2, с. 30, 42—47; № 3, с. 62—67; № 4, с. 102—104), Грінченка Б. «Хатка в балці» («Зоря», 1896, № 8, с. 141—144; № 9, с. 161—166; № 10, с. 181—187), Михайла Петрушевича «Градобур» («Зоря», 1896, № 16, с. 307—311; № 17, с. 326—331), Мирона Кордуби «Бобо» («Зоря», 1896, № 17, с. 347—352, № 18, с. 367—372).

С. 473. Погибка Панас Іванович — громадсько-культурний діяч ліберально-буржуазного напряму.

С. 474. Мокій Євдокієвич — псевдонім українського письменника Петрушевича Михайла (1869—1895).

Кордуба Мирон Михайлович (1876—1947) — український буржуазний історик.

LUX IN TENEBRIS

Вперше надруковано польською мовою в газеті «Kurjer Lwowski», 1895, № 191, 12 липня, с. 5, під назвою «Lux in tenebris».

Подається за першодруком у перекладі українською мовою.

З НОВОЇ ЧЕСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

«Magdalena», napsal I. S. Machar. V Praze, 1894

Вперше надруковано в журн. «Житє і слово», 1895, т. 4, кн. 5, с. 306—312, кн. 6, с. 463—471.

Подається за першодруком.

С. 476. Махар Йозеф Сватоплук (1864—1942) — чеський поет. Раннім творам Махара, зокрема розглядуваному І. Франком віршованому роману «Магдалена», властиві елементи романтизму, в основі яких лежать індивідуалістичні настрої інтелігенції. На це справедливо звертає увагу І. Франко, підкреслюючи разом з тим тяжіння Махара до реалізму.

Гарборг Арне (1851—1924) — норвезький письменник. Творчість Гарборга зазнала впливу иатуралізму, а в пізньому періоді — декадентства і містицизму.

Драхман Хольгер (1846—1908) — датський письменник буржуазно-радикального спрямування. Для творчості Драхмана 90-х років характерне поєднання реалістичних і романтичних елементів (роман «Той, хто запродав душу», 1890), тяжіння до ніцшеанської філософії.

С. 477. ...нагінка за так званою Омладіною...— Йдеться про урядову розправу з членами національної молодіжної організації «Омладіна», студентами і молодими робітниками. Приводом до цієї розправи стали антиурядові демонстрації і вуличні сутички, що відбулися у Празі влітку 1893 р.

С. 482. Антігона — за грецькою міфологією вірна донька царя Едіпа, яка пішла в полон за осліпленим батьком.

С. 486. Яблонський Болеслав — псевдонім чеського поета-лірика Тупого Карла Євгенія (1823— ?), автора книги віршів «Пісня любові» та ін.

Галєк Вітезслав (1835—1874) — прогресивний чеський поет, автор ліричних віршів.

С. 488. Партія молодочеська — ліберально-буржуазна партія, яка виникла в результаті розколу чеської «Національної партії» у 1874 р. Младочехи, на відміну від старочехів, що опирались переважно на крупну промислову буржуазію, намагались знайти підтримку у дрібної промислової буржуазії та куркульства. Незважаючи на деякі відмінності поліпшеної програми (старочехи були за підтримку габсбурзького уряду, а младочехи представляли опозицію, вимагали деяких буржуазних свобод), обидві партії вели боротьбу з визвольним робітничим рухом. З 1918 р. з утворенням Чехословацької республіки і старочехи і младочехи влились у склад так званої Національно-демократичної партії.

Масарик Томаш Гарвіг (1850—1937) — чеський буржуазний політичний діяч (в 1918—1935 рр. президент Чехословацької республіки), філософ-позитивіст, популярний у 80—90-х роках як критик клерикалізму та антисемітизму, у 1882—1914 р.— професор філософії Празького університету.

С. 490. «Die Zeit» — громадсько-політичний і науково-мистецький тижневик ліберально-буржуазного напряму. Видавався у Відні у 1894—1904 рр.

Крейчі Вацлав Франтішек (1867— ?) — чеський критик, співробітник соціал-демократичних видань.

[РЕЦЕНЗІЯ НА ЧЕСЬКІ ПЕРЕКЛАДИ ТВОРІВ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА]

Вперше надруковано М. Мольнаром у журн. «Дукля», 1958, № 2, с. 166—189.

Це рецензія І. Франка на рукописи чеських перекладів творів Тараса Шевченка, здійснених Руженою Єсенською та Йозефом Коларжем для Чеської Академії наук в 1895 р.

Подається за фотокопією автографа, що зберігається в Празі (архів Чехословацької Академії наук). Перша сторінка (втрачена фотокопія) відновлена за першодруком. Рукопис написаний чеським алфавітом. Друкується в українській транскрипції.

Єсенська Ружена (1863—1940) — чеська письменниця, перекладачка поезій Т. Шевченка.

Коларж Йозеф (1830—1910) — викладач слов'янських мов Чеського університету, автор ряду перекладів та статей з питань слов'янського письменства і мовознавства.

С. 493. «Калина» — мається на увазі поезія «Чого ти ходиш на могилу?» (1847).

С. 494. «Не знаю, як тепер ляхи живуть» — йдеться про вірш Т. Г. Шевченка «Буває, в неволі іноді згадаю» (1850).

«Черниця Мар'яна» — йдеться про твір «Мар'яна-черниця» (1841).

«Мати-покритка» — йдеться про твір «У нашім раї на землі» (1849).

«До мертвих і живих» — йдеться про твір «І мертвим, і живим, і ненародженним землякам моїм в Украйні і не в Украйні моє дружнее посланіє» (1845).

«Ляхам» — мається на увазі твір «Ще як були ми козаками» («Полякам») (1847 р.— перші 24 рядки, 1858 — кінцеві 25—32 рядки).

С. 495. «Посланіє Козачковському» — йдеться про твір «А. О. Козачковському» (1847).

«Мені однаково» — йдеться про вірш «Мені однаково, чи буду».

«Посланіє Шафарнкові» — йдеться про поему «Єретик».

«Іван Гус» — поема «Єретик» (1845).

«Молитви» — мається на увазі «Молитва» (1860).

«В неволі тяжко» — йдеться про вірш «В неволі тяжко, хоча й волі...» (1847).

С. 496. «І небо невмите» — повна назва вірша «І небо невмите, і заспані хвилі» (1848).

«Хатина» — йдеться про твір «Не молилася за мене» (1850).

...він учився малярства... зразу у Вільні, потім у Варшаві, у маляра Лампі...— У шевченкознавстві дійсно існує припущення, що у Вільні Т. Г. Шевченко відвідував уроки малювання у професора живопису Віленського університету Й. Рустемаса і там же брав уроки в художника-портретиста Лампі. Але точних даних про це немає.

...а відси у 1830 р. висланий був до Петербурга...— У Вільно, куди він був завезений як козачок пана П. Енгельгардта, Шевченко жив з осені 1829 по лютий 1831 р.

...треба буде переробити на підставі найновішої праці Конисського...— Йдеться про працю О. Я. Конисського «Тарас Шевченко-Грушівський. Хроніка його життя» (т. 1—2, Львів, 1898—1901), окремі розділи якої в 1892—1895 рр. друкувались на сторінках ЗНТШ, «Зорі», а також вийшли окремими виданнями у Львові (див. Дитинний вік Т. Г. Шевченка (Критично-біографічний нарис), Львів, 1892; Парубочий вік Т. Г. Шевченка до викупу з кріпацтва (1829—1839). Критично-біографічний нарис,— ЗНТШ, 1894, т. 4; Т. Г. Шевченко до викупу з кріпацтва і під час перебування в Академії художеств. Критично-біографічний нарис. Львів, 1895 та ін.).

С. 512. ...і того переклав з тексту, друкованого в Росії і покаліченого цензурою російською...— У всіх прижиттєвих публікаціях вірша Т. Г. Шевченка «До Основ'яненка» (1839) є цензурні купюри (рядки 25—43, 61—62, 68—69), що пізніше були відновлені за рукописними вставками в примірнику «Кобзаря» 1860 р. Ф. Лазаревського.

С. 513. Сава Чалий був особою історичною...— Йдеться про сотника надвірних козаків князя Любомирського, який під час селянсько-гайдамацького повстання 1734 р. спочатку перейшов на бік повстанців, а потім зрадив їх. У 1741 р. був схоплений повстанцями і страчений.

С. 516. Острянниця (Острянин) Яків (?—1641) — один із керівників антифеодального селянсько-козацького повстання 1638 р.

С. 526. Vecer («Садок вишневий коло хати») — тут і далі, де авторська і чеська назви творів Т. Г. Шевченка не збігаються, в квадратових дужках дається авторська назва, у виносці — дослівний переклад з чеської.

С. 541. Не віддано Шевченкового у перетику (in einem...) — Тут Франко помиляється щодо слова перетик. Це пісок, а не одяг (Kleide).

ЛЕГЕНДА ПРО ПРШЕМИСЛОВУ КВІТУЧУ ЛІЩИНУ ТА ЛЕГЕНДИ ПРО КВІТУЧУ ПАЛИЦЮ

Вперше надруковано чеською мовою в журн. «Český lid», 1895, т. 4, с. 22—26, під назвою «Povest o Přemyslově kvetoucí lísce a povesti o kvetoucí holi».

Подається за першодруком в українському перекладі.

С. 545. Тілле Вацлав (псевдонім — В. Ржіга; 1867—1937) — чеський письменник, фольклорист, літературознавець.

...і порівнюючи одночасно з легендою про Штепана.— Маються на увазі легенди про Стефана Душана (бл. 1308—1355), сербського короля (з 1346 р.— короля всіх сербів і греків), який завоював Македонію, Албанію, Фессалію, Епір.

У легендах про Пршемисла та Лібушу...— Згідно з легендами, чеська княжна Лібуша, донька древнього язичницького князя Крока, одружилася після смерті батька з простим селянином Пршемислом. Це одруження поклало початок королівській династії Пршемислів.

Це оповідання записує уже Козма, і заговорив про нього Далімі л.— Йдеться про Козму Празького — першого чеського літописця, автора історії чеського народу до 1125 р., написаної латинською мовою, та Даліміла — гаданого автора хроніки чеського народу (1308—1311), написаної чеською мовою.

С. 547. В грецько-візантійській літературі вже в XI ст. описує Єпіфаній Монах...— Йдеться про ченця Каллістратового монастиря в Константинополі, «жив,— як пише І. Франко в своїй пізнішій праці,— десь у IX ст.» (див.: Апокрифи і легенди з українських рукописів. Зібрав, упорядкував і пояснив Іван Франко, т. 2, Львів, 1899, с. 383).

Венантіус Фортунатус (Фортунат Венанцій; бл. 530 — бл. 600) — єпископ у Пуатье (Франція), середньовічний латиномовний поет, автор віршованих житій святих і церковних гімнів.

Вакернагель Філіпп (1800—1877) — історик німецької церковної пісні. Книжка Вакернагеля, на яку посилається І. Франко, складається з п'яти томів, що вийшли в Лейпцігу протягом 1863—1877 рр.

С. 548. З VIII віку читаємо подібну легенду у Григорія Турського...— Йдеться про франкського історика VI в. (540— ?), автора «Історії франків», написаної латинською мовою. У Франка дата неточна.

«Atenеum» — літературно-критичний журнал ліберально-буржуазного напряму. Виходив у Варшаві у 1876—1901 рр.

С. 549. Турпін, або Тюльпін (753—794) — реймський архієпископ, гаданий автор популярної у середні віки хроніки «De vita et gestis Caroli Magni», яка є переробкою народного епосу про похід Карла Великого в Іспанію.

Вораг і не Яков (бл. 1230—1298) — генуезький єпископ, автор «Золотої легенди» — збірки агіографічних творів.

Фетіс Едуард Франсуа (1812— ?) — бельгійський літератор і художній критик, має ться на увазі його робота «Legende de saint Hubert précédée d'une préface bibliographique et d'une introduction historique» (Брюссель, 1846).

Массман Ганс-Луї-Фердінанд (1797—1874) — німецький філолог, укладач багатьох видань старовинних пам'яток німецької літератури.

ПОЯСНЕННЯ СЛІВ

А б н е г а́ ц і я — самозречення
А б с т и н е́ н ц і я — стриманість
А д о р а́ ц і я — обожнювання
А н т и д о́ т и — протиотрути, препарати для лікування отруєнь
А т р а́ к ц і я — інтерес, привабливе

Б л я́ г а — брехня, пустомельство

В е г е т у в а́ т и — жити, животіти
В и́ д і л — правління, бюро, комітет
В и с т о́ в н і с т ь — пишнота, пишність, розкішність
В и т и́ ч у в а т и — вказувати
В і н д и к у в а́ т и — оголошувати, стверджувати

Г а б і л і т а́ ц і я — іспит на право викладання в університеті
Г а л а́ г і в к а, г а ї́ в к а — весняна гра і пісня в цій грі
Г і п о к р и́ з і я — лицемірство, нещирість
Г о́ ф р а т — радник

Д е г р е́ с і я — відступ
Д е н у н ц і а́ ц і я — звинувачення, таємне донесення, наклеп
Д ж а м і я — соборна мечеть, в якій молилися по п'ятницях
Д и г н і т а́ р — сановник, сановна, достойна людина
Д і а́ с п о р а — розсіяння народу по різних країнах
Д і у р н і́ с т и — службовці з поденною платою
Д р а с т и́ ч н и й — дразливий

Е в е н т у а́ л ь н і с т ь — можливість при певних обставинах
Е д у к у в а́ н н я — виховання
Е к с к л ю з и́ в н и й — замкнутий, відокремлений, відособлений, обраний
Е к с п о́ з а — відчит
Е к с п і а́ ц і я — очищення від гріха

З б л я з б о́ в а н и й — збайдужілий
З і с п о л и т и — поєднати, об'єднати
З і с п о л і в — разом, взагалі

І н т е́ н ц і я — намір

К в е́ с т і ї — питання, проблеми
К в е с т і о н а́ р и — списки питань для дослідження чого-небудь, анкети
К л я́ м р и — дужки
К л е й н о́ т и або к л е й н о́ д и — коштовності, самоцвіти, знаки влади, регалії
К о м п е́ н д і й — стислий виклад якоїсь думки, дослідження

Комплікува́ти — ускладнювати
Кона́р — товсті гілки, відгалуження стовбура
Конвенціона́льний — умовний
Конклю́зія — висновок
Консеквéнтно — послідовно
Круціа́та — переслідування

Лаголо́йка або лаго́йка — гаївка, веснянка, українська народна дівоча обрядова пісня і гра на великдень
Лока́ль — приміщення
Лю́ка — прогалина
Лю́ксус — розкіш

Мандáтор — особа, призначена австрійським урядом начальником громади, що складалася з кількох сіл
Мáндзя — мандрівниця
М'ясни́ці, м'ясоїд — певний період після посту
М'ясопу́ст (м'ясопусна неділя) — початок посту

На сéріо — всерйоз
Нашкі́цувати — накидати план, малюнок
Ну́та — нота, мелодія

Обсерва́ція — спостереження
Опі́нія — думка, погляд, припущення

Писо́вня — правопис, орфографія
Під зглядом — відносно
Прéміс — засновок, передпосилка, твердження

Резигна́ція — відмова від чогось, примирення з долею
Реконвосцеленцюва́ння — видужування
Ремонструва́ти — тлумачити, начно доводити щонебудь
Ри́нський — грошова одиниця в Австро-Угорщині

Сецéсія — відхід, відпадання
Сикофа́нти — професійні доносщики, шпигуни, наклепники
Сквáрний — спекотний, гарячий
Спацерува́ти — гуляти
Спі́жеві гирла — мідні дзвони
Спо́рий — великий за розміром, об'ємом
Сту́дня — криниця
Субвéнція — форма фінансової допомоги в капіталістичній державі
Субти́льний — тонкий, ніжний, крихкий, тендітний

Тáпет — шпалера
Трáфність — точність, вірність

Узгля́днення — прихильна увага
Узгля́днити — врахувати

Ю́ха — тут: кров

Фéстин — народне гуляння, святкова забава

Ходачко́ва шляхта — дрібна шляхта
Хосéнний — корисний

Ці́ха — риса
Цо́фнути — підсунути, подати
Цюпáсом — по етапу

Шту́ка — мистецтво
Шутéра — щебінь

ПОКАЖЧИК ІМЕН І НАЗВ

Абгар Солтан (Абгарович Каетан) 37, *560*
Аблесімов О. О. 309, *621*
Абукар Феодор 128, *587*
Абу-ль-Фарадж Мухаммед ібн Абі-Якут аль-Варрак *613*
Адасовська М. К. — див.: Заньковецька М. К.
Айталевич Іван — див.: Вітошинський І.
«Академічний гурток» («Академический кружок») *77*, *576*
Аккерман Конрад Ернст 308, *620*
Аксаков І. С. *594*
Аксаков К. С. *593*
Аксаков С. Т. *593*
Аксакови 166
Александров В. С. 11, 15, 89, *554*, *581*
Алексій 303, *618*
Алі-Паша Телепенський (Алі-Паша Янінський) 286, *615*
Альф'єрі Вітторіо 430, *631*
Амурат II *588*
Анакреонт *598*
Анастасій Бібліотекаріос 145, *589*
Андріан II *589*
Андрієвський М. О. 195, *598*
Анзельм 256, *610*
Антонович В. Б. 195, *598*
Антоновський М. І. 438, *632*
Арабажин К. І. 23, 24, *558*
Аренберг Еміль ван 117, *585*
Арес 355
Арій *588*
Арістід *633*
Арістотель 273, *587*, *612*, *613*
Арістофан *594*
Артемовський — див.: Гулак-Артемовський П. П.
Асник Адам 51—54, 113, *567*
Ассемані 152, *591*
Ауе фон Гартман 79
Афанасьєв О. М. 181, 197, 355, *596*, *600*
Афанасьєв-Чужбинський О. С. 220, *605*
Афінагор *633*

Багалій Д. І. 11, 434, 437, 438, *554*, *631*, *632*
Байє 189
Байрон Джон 283
Байрон Джордж-Ноел-Гордон 79, 173, 254, 283—292, 490, *614—616*
Бакунін М. О. 48, *565*
Бандтке Єжи Самуель 44, *563*
Баранович Лазар 251, 253
Барвінок Ганна 202, 203, *601*
Барвінський В. Г. *593*
Барвінський О. Г. 17, 95, 151, 152, *556*, *593*
Барвінські 163
Барика Петро 307, *620*
Бароніо (Бароній) Чезаре 134, 137, *588*
Барсов Е. В. 191, *598*
Бартош Франтішек 264, *611*
Батталія (Батталья) Гвідон де 248, *607*
Батюшков К. М. 313
Бах Александер 49, 74, *566*
Беер Міхаель 86, *580*
Белей І. М. 323, *623*

Велза Владислав 30, *560*
Бельовський Август 43, 44, 234, *562*
Бем Юзеф Захаріаш 65, *572*
Бендерев Анастас Георгієв 70, *574*
Бенедікс Родеріх 333, *624*
Бенфей Теодор 82, 125, 419, 420, *578, 586*
Бернард 276, *613*
Бернс Роберт 261, *614*
Бернфельд Ізидор 203, *601*
«Беседа» 166, *594*
Бестужев О. О. 165, *593*
Бецький І. Є. *591*
Бєлінський В. Г. 180, *565, 571*
«Библиографические листки» *571*
Бібліандер 148
Бібліотека Оссолінських — див.: Заклад Оссолінських
Бігеляйзен Генрік 25—28, 30, 31, 113—115, 170—172, 203, 416, 417, 427, 433, *558, 559*
Білий Франтішек 54, *568*
Білик Іван 216, *604*
Білинський Петро 163, *593*
Білінський Леон 77, *576*
Білозерська — див.: Барвінок Ганна
Білоус М. 342
Блажкевич 335
Бляго Павел 54, *568*
Бобикевич О. Х. 18, *556*
Бобровський Т. 214
Богдановичівна Яніна 424
Богішич Балтазар 58, *569*
«Богогласник» 81, 252, 338, *609*
Богомил *586*
Богомолець Францішек 307, 312, 320, *620*
Богославлевич Адам 69, *574*
Богослов Василій 442
Богослов Григорій 303, 343, 442, *617, 618*
Богослов Іоанн 342, 442, *633*
Богуславський Войцех 309, 312, 314, *629*
Бодуен де Куртене І. О. 58, *570*
Бодянський О. М. 58, 159, *570*
Боккаччо Джованні 274
Болеховський Феліціан 233, *606*
Бонвеч Д. 446
Боніфатій 267, *612*
Борецький Іов 300, *617*
Борковський-Дунін Александер (Лешек) 44, *563*
Борковський-Дунін Юзеф 43, 44, *563*
Брайтер Ернест *603*
Брандан 256, *610*
Брандес Георг 277, 433, *614*
Бранкович Юрій 123, *585*
Браун 191
Браун Джон 211, 231, *604, 606*
Бродзінський Казімеж 23, 307, *558*
Бродович Теодосій 404, *628*
Брокгауз Фрідріх 194
Брун П. К. 12, *555*
Брусилов М. П. 46, *564*
Брюнетт Люсінье 146, *590*
Брюс Роберт 149, *590*
Буві Е. 192
Бугель Володимир 416, 418, 419, 421—423, *629*
Бужаненко І. 330
Букваревич 328
Бурже Поль-Шарль-Жозеф 277, *614*
Буслаєв Ф. І. 181, *596*
Буташевич-Петрашевський М. В. — див.: Петрашевський М. В.
Бучинський М. Й. 163, *593*
Бюттнер-Вобат 191
«Български преглед» 73, *575*

Вавженецький М. 424
Вага А. 432
Вагилевич І. М. 23, 43, 45, 160, 161, 322, *558, 592*
Вазов Іван Мінчов 58, *569*
Вакернагель Філіп 547, *640*
Ванченко — див.: Писанецький К. І.
Варапучинський 323
Варсава *632*
Васнлевич Кузьма 399
Василевський Зигмунт 38, *561*
Василевський Тадеуш 44, *563*
Василевський Ф. О. — див.: Круть Софрон
Василій Великий 209, *602, 609*
Василій III Іванович *588*
Василь *619, 631*
Васильчиков І. І. 215, 216, *604*
Вахнянин А. К. 163, *593*
Вацлав з Олеська 250, 322, *608*
Вейль Г. 354

Вейнгольд Карл 424, *630*
«Век», 86, *579*
Велопольський Александер 66, *573*
Венантіус Фортунатус 547, *640*
Венелін Ю. І. 58, *570*
Венцлевський Зигмунт 77, *576*
Вербицький Михайло 326, 327, *623*
Вергілій Марон Публій 285
Верещинський Микола 324
Вернерова 486
Вернет І. П. 438, *632*
Верхарн Еміль 117, *584*
Верхратський І. І. 22, 81, 413, 414, *557, 558, 578, 628, 629*
Веселовський О. М. 58, 82, 125, 181, 187, 195, 196, 265, 266, 306, 349—351, 353, 546, *570, 611*
Веселовський 246
«Вестник Европы» 46, *564, 586, 594*
«Вестник Западной России» 229, *606*
«Вечерниці» 163, *592, 593*
Вишенський Іван 80, 164, 251, 253, 299, 300, 337, *577, 608, 617*
Вишневський Міхал 277, 306, *614*
Вишневський Ф. С. 435, *631*
Вишневецький Михайло Корибут 545
Відзецький Ант. 114
Вікентій з Бове 354, *626*
Вікліф Джон 256, *610*
Вільгельм з Триполіса 148
Віндішгрец Альфред 65, *572*
«Вінок русинам на обжинки» 162, *592*
Вінфрід — див.: Боніфатій
Вінценти — див.: Кадлубек
Вітженс Гюнтер *576*
Вітторт Ян 424
Вітошинський Іван 326—328, *623*
Вішньовський Гугон 232
Вішньовський Теофіль 79, 322, *577*
Владислав III 129, *588*
Влчек Ярослав 54, *568*
Воборнік Ян 54, *568*
Вовчок Марко 178, 543
Водзінська Марія 432
Водзіцький 65
Возняк М. С. *634*
Войціцький Казімеж-Владислав 205, 306, *602*
Волков Г. Г. 307, *620*
Волков Ф. Г. 307, *620*
Волкович Йоаникій 303, *618*
Воллан Григорій де 199, *600*
Володимир Великий 253
Володислав IV 307
Вольнер 187
Вольський 36
Вольтер Марі-Франсуа Аруе 171, 254, 289, *614*
Вондрак Вацлав 54, *568, 591*
«Вопросы философии и психологии» *632*
Вораґіне Яков 549, *640*
Востоков О. Х. 138, *589*
Врабель М. А. 199, 201, *600*
Враз Станко 60, 74, *571*
Врхліцький Ярослав 31, 51, 54, 79, 492, *560*

Гаватович Яків 300, 304, *617*
Гавлічек-Боровський Карел 75, 79, *575*
Гай Людевіт 52, 59, 61, *568*
Гаймбургова 486
Галаган Г. П. 301, 306, *617*
Галахов О. Д. 182, 306, *596*
Галєк Вітезслав 486, *637*
«Галицько-руська матиця» 48, 325, *566*
«Галичанин» 152, 167, *590*
«Галичо-руський вестник» 335, *624*
Галятовський Іоаникій 129, 196, 197, 337, *588, 599*
Гамба П'єтро 290, *615*
Ган 320
Ганка Вацлав 50, *563, 567*
Ґануш Ігнатій Ян 261, 264, *611*
Гарасевич Михайло 253, *609*
Гарборг Арне 476, *637*
Гарірі 142, *589*
Гарнак Адольф 443, 446, *633*
Гарні Жорж 118, *585*
Гарчинський Стефан 30, *559*
Гауптман Гергардт 203, 204, *601*
Гауч фон Франкентурм Павел 167, *594*
Гацідакіс 191
Гвездослав Павол 51, *567*

Гвібертій (Губерт) Нолянський 145, 146
Геббель Христіан-Фрідріх 86, *579*
Гедоз Анрі 419, *629*
Гейзенберг А. 193
Гейне Генріх 79, 86, 119, 292
Гельцер Гайріх 191, *598*
Гераклій 132, 138, 139, *588*
Гервасій з Тільбері 270, 546, *612*
Гервінус Георг Готфрід 277, *614*
Гергер 241
Гердер Йоганн-Готфрід 62, 278, *571*
Герцен О. І. *565*
Гес де Кальве Г. Г. 438, *632*
Гете Йоганн-Вольфганг 45, 79, 103, 154, 173, 174, 254, 289—292
Гільфердінг О. Ф. 58, *570*
Гіппократ *613*
Гленні 285
Глібов Л. І. 15
Глюксберг 218, 219
Гнатюк В. М. *603*
Гоголь В. П. 305, 315, *619*
Гоголь М. В. 79, 101, 165, 182, 220, 309, 312, 315, 317, *596, 619*
Головацькнй І. Ф. *592*
Головацький Я. Ф. 20, 23, 43, 45, 199, 202, 207, 322, 324, 325, 403, 411, *558, 592, 602, 627, 628*
Головацькі 162
Головна рада руська 328
Голубинський Є. Є. 58, *570*
Голуховський Агенор 49, 329, *566*
Гондінгтонський Генріх 197
Гонта Іван 314, *622*
Горацій Флакк Квінт 64, *571*
Горбаль Кость 163, 177, *592, 595*
Гордон Катерина 283
Горка Лаврентій *618*
Горленко В. П. 450, *635*
Горленко Яким 304, *618*
Горнік Міхаель 54, *568*
Горошкевич Юліан 233, 234, 240, *606*
Госляр Юліан 232, *606*
Гофман 326
Гофман Рудольф 366
Гощинський Северин 79, 219, 220, 227, 232, *577*
Грабовський Міхал 424, *630*
Грабовський П. А.— див. Панько
«Гражданин» — 68, *573*
Гранілович Йован 51, 52, *567*
Гребінка Є. П. 156
Грегорі 307
Грек Максим 128, 138, *587*
Грессе Теодор 277, 306
Грессер 127
Грибоедов О. С. 309, 315, 317
Григорій XVI 30
Григорович В. І. 12, 58, *555*
Грималюк Анна 202
Гриневецький Іван 102, 108, 316, *583*
Грицько Основ'яненко — див.: Квітка-Основ'яненко Г. Ф.
Грільпарцер Франц 313, *622*
Грімм — брати (Вільгельм та Якоб) 265, 278, 355, 423, *614*
Грімм Якоб 71, 548, 549, *575*
Грінченко Б. Д. — див.: Чайченко Василь
Грінченко М. М. — днв.: Загірня Марія
Громадка 408
Гросвіта 255, *609*
Грохольський Казімеж 232, *606*
Груев Петр 70, *574*
Грушевський М. С. 12, *554, 636*
Грюнбаум Макс (Мейер) 141, 142, 203, 354, *601*
Губіцький Генрік 242
Гулак —
Гулак-Артемовський П. П. 159, 306
Гулак-Артемовський С. С. 87, *580*
Гулейчук 342, 350
Гуляй Іван 87, *580*
Гурко — див.: Палій С. П.
Гурницький Лукаш 307, *619*
Гус Ян 50, 256, *567*
Гушалевич І. М. 323, 332, *583*
Гюго Віктор 79, 245, 292, *607*
Гюго Гронтіус 274, *613*

Даліміл *640*
Даль В. І. *596*
Дамаскін Іоанн (Іван) 192, *598*
Дам'ян М. 202, 203, *601*
Даниїл Паломник 253, *609*

Данилевський Г. П. 437, 438, *632*
Данило Галицький 40, *561*
Даничич Джуро 168, *594*
Данте Алігієрі 14, 119, 146, 147, 256, 274, 289, 433
Дарій 356
Дашинський Щенсни Фелікс 240, *607*
Дашкевич М. П. 195, 196, 249, *599*
«Дело» 195, *599*
Дембовський Едвард 232, 247, *606*
«Денница» *575*
Деркач Г. Й. 108, *583*
Джонсон С. *614*
Джорджевич Джордже 54, *568*
Джусті Джузеппе 292, *616*
Дідицький Б. А. 48, 49, 163, 165, 403, 405, *566, 592, 593, 627*
Дідро Дені *614*
Дідушицький Влодзімеж 240, *607*
Діктіс Кретенський 192
«Діло» 12, 18, 78, 81, 105, 271, *554, 577, 628, 629, 634*
Діль Шарль-Мішель 190, *597*
Діц Фрідріх 71, *575*
Дмитренко Василь *622*
Дмитріевський І. П. 309, *620*
Дмитрій Солунський (Дмитрій в Солуні) 190
Дмушевський Людвіг 314, *622*
Добровський Йозеф 45, 57, 62, *564*
Добрянський А. І. 67, *573*
Добрянський Ант. М. 321, 405
Довбуш О. В. 44, *563*
Довгалевський Митрофан 304, *618*
Дом Гійом 275
Дом Тайандье 275
Доманський Алойзій 241
Домейко Ігнаци 30, *560*
Домінік *617*
Домнікія 300
Дорошенко І. П. 319
Достоєвський М. М. 85, *579*
Достоєвський Ф. М. 85, 476, 480, 490, *579*
Достоєвські 85
Драгоманов М. П. 58, 69, 77, 82, 126, 149, 166, 195, 210, 211, 226, 231, 264, 346, 389, *560, 570, 581, 586, 590, 594, 598, 602, 603, 606*
Драхман Хольгер 476, *637*
Дрезеке Й. 190
Дрималик Сильвестр 324
Дринов М. С. 58, *569*
«Дрогобычский сборник» 340, 342—344, 392, 396—398, *625*
«Друг» 77, *576*
Дубровський П. П. 74, *575*
«Дукля» *638*
Духнович О. В. 200, 333, *601*
Душан Стефан 545, *639*
Дюваль Александр 314, *622*
Дюваль Шарль Аморі 276, *613*
Дюма Александр-син 102, *582*
Дюран Гревіль Еміль-Александр 447, *634*
Дюшен 191

Еберт 255
Ебнер-Ешенбах Марія 247, *607*
Еварницький (Яворницький) Д. І. 11, *554*
Евріпід 297
Едесенський (Едеський) Феодор 128, 137, 139, *587*
Езоп 164
Ельтер 194
Енгельгардт П. 496, *638*
Енгельс Фрідріх *614*
Еней Сільвій 262, 263, *611*
Ербен Карел Яромир 74, 546, *575*
«Етнографічний збірник» *578*
Ешенбург Йоганн-Іоахім 468, *635*

Єж Теодор Томаш — див.: Мілковський Зигмунт
Єлизавета — Єлизавета Петрівна 304, 434
Єпіфаній Монах 547, *640*
Єронім Анонім 166, *594*
Єсайяб 144, 145
Єсенська Ружена 493—510, 512, 513, 515, 517—519, 523—527, 529—531, 534—538, 540, 543, *638*
Єфименко О. Я. 436, 438, *631*

Желехівський Євген 81, *578*
Желехівський Юстин 326, *623*
Женчиковський 31
Жерарді 118

Житецький П. Г. 125, 196, 306, *586, 599*
«Житє і слово» 155, 202, 203, 210, 243, 350, 351, 404, 411—413, 416, 443, *591, 595, 598, 600—603, 606, 607, 610, 612, 625, 626, 628, 629, 632, 633, 637*
Жількен Іван 117, *585*
Жіро Альбер 117, *585*
«Жовтень» *576*
Жуковський В. А. 315, 448
«Журнал российской словесности» 46, *564*

Забєлін І. Є. 181, *596*
Заблоцький Францішек 307, 309, 312, 314, *620*
Завадський 218, 219
Завілінський Роман 38, *561*
Завіцький 307
Заволока Михайло — див.: Грушевський М. С.
Загачевська — див.: Підвисоцька Е.
Загірня Марія 11, *554*
Заклад Оссолінських 30, 43, 71, 114, 127, *559, 587*
Залеський Броніслав 213, 219, 220, 224, 227, *604, 605*
Залеський Вацлав — див.: Вацлав з Олеська
Залеський Юзеф Богдан 21, 30, 79, *557*
Залізняк Максим 219, 220, *605*
Залуцький 330
Замойський Владислав 65, *572*
Заневич Іван 403, 404, *607, 628*
Заньковецька М. К. 102, *582*
Зап Карел Владислав 45, 74, *564*
«Записки Наукового товариства імені Шевченка» (ЗНТШ) 12, 17, 539, *554, 557, 631, 634, 639*
«Записки Новороссийского университета» 12
«Записки о Южной Руси» 222, *605*
«Запорожская старина» 159
Заревич Федір 163, 177, *593*
Зеленогорський Федір 438, *632*
Зелінський Гнат 233
Зелінський Густав 44, *563*
Зенькевич Ромуальд 205
Зібрт Ченек 258—270, 424, *610*
Змієвський Антін 312, *621*
Золя Еміль 80, *577*
Зонарас Іоанн 145, *590*
«Зоря» 7, 8, 13—16, 20—22, 82, 404, 405, 470, 471, 553, 555, *635, 636, 639*
«Зоря галицька» 46, 48, 49, 162, 325, 326, 328—331, 333, *565*
«Зоря, писемце, посвященное рускому языку» *592*
Зубрицький Д. І. 45, 253, *564, 609*
Зубрицький Михайло 392

Ібн Ісхак 144, *589*
Ібсен Генрік 121, 203, 476, *585*
Іван III *589*
Іван Грозний 296
Іван Єрусалимський 192
Іван Хреститель 300
Іваницький 311
Ігор 191
Ієремія Галка — див.: Костомаров М. І.
Ізопольський 301
Ільдебертій Туроненський 145
Ількевич Г. С. 43, *562*
Інститут Оссолінських — див.: Заклад Оссолінських
Іоанн Екзарх 56, *569*
Іоас *633*
Іосаф *587, 618*
Іосиф 304
Іраклій *588*
Їречек Йозеф 58, 191, 400, *570*

Йоасаф 435
Йорданс Якоб *585*
Йосиф II 320
Йохер Адам 277, *614*

Кадлубек 34, *560*
Казимірський Войцех 140, *589*
Казобон Ісаак де 274, *613*
Кайєнберг Марі Еміль Альбер— див.: Жіро Альбер
Калайдович К. Ф. 58, 391, *570*
«Калевала» 35, *560*
Калленбах Юзеф 30, *559*
Калитовський Омелян 349, 350, *626*
Калідаса 273, *613*
Каліна Антоні 58, *570*
Калінка Валеріан 214, *604*

Калістрат 134
Калужняцький О. І. 78, *576*
Кальдерон де ла Барка 119, *585*
Камінський Ян Непомуцен 312, 313, 321, *622*
Кантакузин Іван 127, 137, 139—143, *587*
Капніст В. В. 307, *620*
Каравелов Любен 58, *569*
Каравелов Петко 58, *569*
Каравелови 58, *569*
Караджич Вук 46, 56, 57, 69, 73, 123, 168, *565, 568, 586, 594*
Карамзін М. М. 165, 191, *593*
Карасек Йозеф 54, *568*
Карвіні 142
Кардуччі Джозуе 292, *616*
Карл Великий 267, 549, 550, *612, 640*
Карлейль Томас 277, *614*
Карлейль Фредерік-Хоуард 285, *614*
Карлович Ян 263, 354, 355, 424, 546, *611*
Карнєєв О. Д. 187, 193, *597, 598*
Карпенко-Карий І. К. 13, 15, 102
Каспарович Ян 173, *595*
Каспшиковська 326
Катерина II 67, 290, 309, 436
Катков М. Н. 68, 86, *573, 579*
Катренко Ол. 11, 14, *554*
Катрухін О. М.— див.: Катренко Ол.
Кауер Фердінанд *622*
Качковський Михайло 330, 335, *624*
Кашубинський 323
Квадрат *633*
Квінтіліан Марк Фабій 273, *613*
Квітка-Основ'яненко Г. Ф. 156, 159, 164, 178, 220, 307, 311, 315, 316, 319, 324, 329, *591*
Кедрен Георгій 145, 192, *590*
Келлер Готфрід 203, *601*
Кеппен П. І. 59, *571*
Керницький М. О. 99, 108, *582*
Кестліи Г. 193
Кибальчич Н. М. 93, *581, 582*
«Киевлянин» 159, *591, 592*
«Киевская старина» 11, 80, 82, 195, 210, 214, 216, 225, 346, 349, 367, 412, 438, *554, 560, 577, 602—604, 617, 619, 624—626, 631*
Киреєвський П. В. *596*
Кирило 55, 127, 145, 152, 157, 184
Кирило-Мефодіївське товариство 49, 214, *566*
Кирпичников О. І. 187, 191, 192, 306, 440, *597*
Кишенський 311
Кізеветтер Йоганн-Готтфрід-Карл 209, 354, *602*
Клейст Генріх фон 102, *582*
Клейст Евальд 320, 321, *623*
Клеман Франсуа 275, *613*
Клемансе Шарль 275, *613*
Климентій Словенський 56, *569*
Климкович К. Г. 163, *592*
Клопшток Фрідріх-Готліб 51, *567*
Клотц 152, *590*
«Книгарня польська» 113, 115, 172, 173
«Книга сімох мудреців» 348, *626*
Княжнін Я. Б. 309, 314, *621*
Кобилиця Лук'ян 178, *595*
Кобилянська О. Ю. 202, *601, 636*
Кобилянський Антін 163, *592*
Кобринська Н. І. 202, 203, 324, *601*
Кобринська Й. М. 162, *592*
Ковалинський М. І. 435, 437, 438, *631*
Ковальський 321
Кожанчиков Д. Ю. 182
Коженьовський Юзеф (історик) 25, *559*
Коженьовський Юзеф (письменник) 309, 327, 331, *621*
Козачинський Михайло 56, 304, *569*
Козлов І. І. 448, *634*
Козловський Адальберт 226
Козма Празький — див.: Далімил
Козьмян Каєтан 29, *559*
Козьмян Станіслав 170, 172, 176, 407, *594*
Коларж Йозеф 493—510, 512—515, 517—519, 523—527, 529—532, 534—536, *638*
Колесса О. М. 21, 177, 178, 271, 448, *557, 595, 612, 634*
Коллар Ян 40, 42—44, 47—56, 59—65, 71—76, *561, 563*
«Коло» 74, *575*

Колома 275
Кольберг О. Ю. 205—207, 355, *602*
Комар 13, 15, 449, *555*
Комаров М. Ф.— див.: Комар
Коменський Ян Амос 44, *563*
Комнін Іван *590*
Комніни 190, *597*
Кондаков Н. П. 12, 187, 189, *555*
Кондратович Людвіг — див.: Сирокомля Владислав
Кониський Георгій 304, *619*
Кониський О. Я. 12, 15, 226, 496, *554, 639*
Кононенко М. С.— див.: Школиченко М.
Конопніцька Марія 113, *584*
Константин *634*
Константин IV Погонат (Бородатий) 139, *589*
Константин VII Порфірогенет (Багрянородний) 145, *589*
Концевич Олександр 87, 110, 111, *580*
Коперницький Ізидор 81, 208, 415, *578*
Копітар Варфоломій 57, 62, 71, *569*
Коппе Франсуа Едуард Жоакен 117, *584*
Копчинський Онуфрій 44, *563*
Кордуба Мирон *636*
Кормош Іван 327
Косач-Квітка Л. П. — див.: Українка Леся
Косач О. П.—див.: Пчілка Олена
Коскен Еммануїл 421
Коссован Юрій — див.: Федькович О. А.
Костомаров М. І. 49, 156, 181, 195, 196, 213, 214, 220—222, 310, 317, 349, 350, *566, 591, 599, 616*
Костянтинович Михайло 127, 129, *587*
Котляревський І. П. 43, 46, 156, 158, 159, 164, 214, 305, 311, 314, 318, 319, 324, 325, 327, 328, 333, 337, *592*
Котляревський О. О. 181, *596*
Коубек Ян Правослов 45, *564*
Кохановський Петро 307, *619*
Кохановський Ян 59, 303, 307, *571, 619*
Коцебу Август-Фрідріх-Ферді-нанд 314, *622*
Коцовський Володимир 20, 21, 249—257, 403—405, *556, 557, 607, 608, 627*
Коцюбинський М. М. 15, *555*
Кочубинський О. О. 12, 54—57, 59, *555*
Кравчук Ф. М.— див.: Лопатинська Ф. М.
Красінський Зигмунт 113, 115, 171, 245, 425, 427, 433, *583*
Красіцький Ігнаци 171, 307, 309, *594*
Крашевський Юзеф Ігнаци 75, 170, 172, 173, *575*
Крейчі Вацлав Франтішек *637*
Крек Григорій 264, *611*
Кримський А. Ю. 14, *555*
Кріжко Павел 54, *568*
Крок *639*
Кропивницький М. Л. 13, 88, 90, 102, 108—110, 310, 316, 319, *581, 582*
Крумбахер Карл 137, 184—189, 193, *588, 596*
Круть Софрон 69, *574*
Крушельницька М. С. — див.: Слободівна
Крчек Францішек 424, *630*
Кузьма Васильович 138
Кузьмичевський П.— див.: Драгоманов М. П.
Куліш О. М.— див.: Барвінок Ганна
Куліш П. О. 15, 156, 159, 160, 163, 210, 213, 214, 216, 218, 220—223, 248, 310, 315, 449, *556, 604, 605*
Кульчинський Гнат 233, 234, *606*
Кульчицький 252
Кун Е. 192
Кунст Йоганн 308
Курбас О. С. *581*
Курбас С. П.— див.: Янович С. П.
Куровський Юзеф Шимон 115, *584*
Курпінський Кароль Казімеж 314, *622*
Куртц 191
Кухаренко Я. І. 89, 317, *581*
Кушелев-Безбородко Г. О. 349, *625*

Кшивіцький Людвіг 416, 423, 424, *629*

Ленін В. І. *599*
Лаврін 18, 19, *556*
«Лада» 333, *624*
Лажечников І. І. 165, *593*
Лазаревський Ф. М. *639*
Ламанський В. І. 74, *575*
Ламброс Спір 190, 191, 193, *597*
Паменне Фелісіте-Робер 30, *559*
Лампі 496, *638*
Ланг Андрю (Ендрю) 264, 419, *611*
Лащевський Варлаам 304, *619*
Ле Руа Грегуар 118, *585*
Леббок Джон 423, *630*
Лебединцев Ф. Г.— див.: Лобода Ф.
Левек'ю 420
Левицька 327
Левицький В. А.— див.: Лукич Василь
Левицький І. О. 22, 23, *557, 558*
Левицький Йосиф 45—47, 161—164, 239, 326, *564*
Лейтнер 330
Лейч Ед. 191
Лекок Шарль *583*
Ленау Ніколаус 79, 292, *576*
Ленкавський 313
Леопарді Джакомо 292, *616*
Лерберг Шарль ван 118, *585*
Лермонтов М. Ю. 75, 86, 165, 292
Лессінг Готгольд-Ефраїм 51, 128, 468, *567, 635*
«Летописи русской литературы и древности» 181
Лисенко М. В. 89, *581*
Литвин Михайло 126
Литвинович С. І. 405, 406, *628*
«Литературный сборник» 325—327, *623*
Лібрехт Фелікс 82, 546, 548, *578*
Лінгенталь Цахаріс 191
Лінда Йозеф *563*
Лінде Самуель Богуміл 58, *570*
Ліске Ксаверій 20, *557*
«Літературно-наукова бібліотека» *603*
Літтре Еміль 276, *614*
Лобанов-Ростовський Я. Н. 314
Лобода Ф. 210, 225—227, *603*
Лозинський Й. І. 46, 162, 322, 327, *564, 565*
Лопатинська Ф. М. 87, 95, 111, 112, *580*
Лопатинський Л. В. 88, 92, 100, 110, *581*
Лоренц 326
Лоренцівна 327
Лосун—див.: Верхратський І. Г.
Лукич Василь *603*
Лук'янович Д. Я. *636*
Лучаківський Володимир 163, *593*
Любимов Г. Й. — див.: Деркач Г. Й.
Любіч Рафал (Лопацінський Ієронім) 424, *630*
Любомирський *639*
Любомирський Генріх 115, *584*
Людвіх 191
Людовік Великий (Людовік Угорський) 40, *562*
Лютер Мартін 256, *610*
Ляжар Жан-Батист-Фелікс 276, *613*
Ляндвер Йоганн 318
Лясковський Йосиф 233, *606*
Ляскоронський Сильвестр 304, *618*
Ляшевецький Кирило 435, *631*

Маврокордато 290
Мазепа І. С. 44, 289, 335, 430, *563*
Маковей О. С. 16—18, 327, *556*
Максимович М. О. 158—160, 220, *591, 592, 605*
Макушев В. В. 58, *570*
Малецький Антоні 113—115, 425—427, 429—431, 433, *584*
Малиновський Северин 313
Малиновський Томаш 227, 232, *606*
Мальчевський Антон 289, *615*
Манжура І. І. 197, *600*
Ману 216, 217, 248, *604*
Марамош 241
Марек Антонін 57, *569*
Маркевич М. А. 301, *617*
Марко 190
Маркович О. П. 318, *622*
Маркович Светозар 58, 69, *569*
Маркс Карл *614*
Марлінський — див.: Бестужев О. О.

Марцінковський Якса Каєтан 29, *559*
Масарнк Томаш Гарвіг 488, *637*
Массман Ганс-Луї-Фердінанд 549, *640*
Масуді 143, *589*
Матиця галицько-руська 48, 74
Матиця іллірська 74, *575*
Матиця лужицько-сербська 74
Матиця сербська 74, *575*
Матиця словацька 74
Матиця словенська 74
Матиця хорватська 74
Матиця чеська 74, *575*
Матіас Кароль 416, 424, *629*
Махаль Ян 265, *611*
Махар Йозеф Сватоплук 476, 477, 488, 489, *637*
Мацейовський Вацлав Александер 58, *571*
Мегюль Етьєн Нікола *622*
М-ей — див.: Маковей О. С.
Мейє 114
Мелюзіна 261, *610*
«Мета» 163, *592*
Метерлінк Моріс 118, *585*
Метлинський А. Л. 156—160, *591*
Мефодій 55, 145, 152, 157, 184
Мехович 327
Мещерський В. П. 68, *573*
Мерославський Людвіг 217, *604*
Мизко М. 318, *622*
Микола I 65, 85, *572, 589*
Мирний Панас 12, 13, 90, *604*
Мирович Н. 338
Мирон — див.: Франко І. Я.
Мирославський Самуїл *631*
Миткевич Іосаф *631*
Михаїл з Емеси 139
Михайловський Стоян 264, *611*
Мишковський 110
Міклошич Франц 58, 71, 124, 188, *570, 586*
Мілковський Зигмунт 213, 223, *604*
Міллер В. Ф. 125, *581*
Міллер Орест 417, *629*
Мілльокер Карл *583*
Мільбанк Анна 287
Мінуцій Фелікс 255, *609, 633*
Мінчакевич Филимон 43, *562*
Мінь Жак-Поль 127, 140, 141, 144, *587*
Міріам — див.: Пшесьмицький Зенон
Міцкевич Адам 25—31, 75, 79, 113—115, 170, 171, 271, 292, 307, 425, 427, 448, *558—560, 577, 584, 612*
Млотковський Л. Ю. 312, *621*
Могила П. С. 196, 197, *599*
Могильницький Антін Любич 80, 332, *577*
Могленський Іларіон 400—402
Мокель Альберт 118, *585*
Мокій Євдокієвич 474, *636*
«Молода Німеччина» 86, 292, *580*
«Молодик» 156, *591*
Мольєр Жан-Батіст 314, 332
Мольнар Михайло *637*
Мольтке 172
Монах Храбр (Храбр Чорноризець) 56, *569*
Монталамбер Шарль 30, *559*
Мончаловський О. А. 166, *594*
Мопассан Анрі-Рене-Альбер-Гі де 203, *601*
Мор 275, *613*
Морачевський В. І.— див.: Дам'ян М.
Морган Льюїс-Генрі 423, *630*
Мордовець Д. Л.— див. Мордовцев Д. Л.
Мордовцев Д. Л. 15, 80, *556*
Морозов П. О. 182, 306, *596*
Морозова Марія — див.: Фіцнер (Фіцнерівна) Марія
«Москвитянин» 179, *595*
Москвичов Дмитро 311, *621*
«Московские ведомости» 60, *571, 573*
Мостовський Тадеуш Антоні 29, *559*
Мох Рудольф 162, 323, 329, 332, *592*
Мохаммед Шамседін — див.: Хафіз
Мочульський В. М. 440, 441, *633*
Мочульський 242
Мошинський 313
М. С. 194
Мужик — див.: Стечинський Андрій
Муравйов М. М. 84, *578*
Мурко Матія 55, 58, 59, 71, *569*
Мюллер Іван 186, *597*

Мюллер К. Ф. 191
Мюллер Макс 423, *630*
Мюльбахер Енгельберт 78, *576*
Мюссе Альфред де 292, *616*

Набутович Ян 38
Навроцький В. М. 82, 163, *578*
Навуходоносор 303, *618*
Наглік 230
Наливайко Северин 218—220, 516, *605*
Налковський Вацлав 429, *630*
Наполеон I *606*
«Народ» *567, 594*
Народний дім 45, 49, 335, *564*
«Народовещание» 252, *599*
Насреддін Ҳоджа 126, *586, 587*
Наукове товариство ім. Шевченка 17, *635, 636*
Науменко В. П. 195, *599*
Наумович Іван 323, 332, 404, *592, 627*
Начов Н. А. 398, *627*
Небаба Мартин 218, 219, *605*
Небиловець 414
Нейман Карл-Йоганн 190, *597*
Нейман Ц. Г. 304, *619*
Некрас 218, 219
Некрасов М. О. 79, 85, 86, *571*
Некрашевич Іван 305, *619*
Немирович-Данченко В. І. 68, *573*
Нерінг Владислав 54, *568*
Неруда Ян 79, *577*
Нестор 97, 152, 201, 251, *582*
Несторій 143, *588*
Нечай Данило 218, 219, *605*
Нечуй-Левицький І. С. 12, 15
Немцевич Юліан Урсин 307, 430, *620*
«Нива» 163, *592*
Никодим 299
Никорович Григорій 19, *556*
Ничай 151
Нідерле Любор 263, *611*
Ніцше Фрідріх 203, 476, *601*
Ніщинський П. І. 13, 319, *555*
Н. К.— див.: Кобринська Н. І.
Новакович Стоян 58, 386, 401, 440, *569*
«Новое время» 68, *573*
Нойбер Фрідеріка-Кароліна 308, *620*
Нурійський Бенедикт *613*
Обрадович Досифей 69, *574*
«Общество любителей древней письменности» *587*
«Общество любителей российской словесности» 180, *596*
Овідій — див.: Публій Овідій Назон
Огоновський О. М. 19, 20, 77, 80—82, 213, 226, 306, 348, 349, 414, 497, 544, *556*
Одинець Антоні 28, *559*
Озаркевич Іван 164, 324, 325, 328, 331, 333, 334, *593, 624*
Озеров В. В. 309, *620*
Окуневська Наталія 202
Олександр I *604*
Олександр II *572*
Олександр з Понту 146
Олексій Михайлович 307
Олехневич 424
Олещинський Антоні 115, *584*
Ольбрахт Ян 129, *588*
Ольховий Теодор 87, *580*
Ольшанський Михайло 108, *583*
Омар ібн-аль Хаттаб 257, *610*
«Омладіна» 477, *637*
Онишкевич Гнат 20, *557*
Онуфрієвич С. 333, *624*
Оріген 444, *633*
Орсаг Павол — див.: Гвездослав Павол
Осиповичева Антоніна 92, 95, 111, *582*
«Основа» 12, 163, 315, 318, *555*
Оссолінський Юзеф *559*
Остенек О. Х. — див.: Востоков О. Х.
Островський О. М. 101, 309
Острозький Костянтин 299, *617*
Остромирове євангеліє 152, *591*
Острянин Яків 516, *639*
Отвіновський Еразм 127, *587*
«Отечественные записки» 60, 86, 571, *579*
Охоровіч Юліан 77, *576*
Охримович Володимир 411, 412, *628*

Павлик М. І. 403, *567, 627*
Павлович 115
Павлович Теодор 59, *571*
Павловський О. А. 160, 187, 190, *597*
Павловський О. П. 43, *562*

Павлюк (Бут) П. М. 219, 220, *605*
Падура Тимко 237, 246, *607*
Палацький Франтішек 56, 75, *569*
Палій С. П. 219, 220, 271, 272, *605*
Паніні 273, *613*
Панкевич 327
Паньківський К. Ф. *636*
Панько 14, 15, *555*
Папагеоргіос 190
Пападопулос-Керамеус 193
Пардіні 408
Парі Гастон 276, 306, *614*
Паріс Алексіс-Полєн 276, *613*
Парні Еваріст-Дезіре 254, *609*
Партицький О. О. 163, 413, *593, 628, 629*
Паскевич І. Ф. 405, *628*
Пастрнек Франтішек 51, 54, 78, *561, 567*
Патарський Мефодій 348, 441, *626*
Патрік 256, *610*
Патціг Едвін 192
Паулі Жегота Ігнаци 43, 44, 205, 322, *563*
Паулічке Філіпп 78, *576*
Пачовський М. І. 21, *557*
Пашковський Юзеф 172—176, *594*
Пепльовський 321
Первольф Йозеф 58, *570*
Перлес Й. 190
Перовська С. Л. 85, *579*
Перовський В. О. 85, 86, 224, 225, 227, *579*
Перовський Л. О. 85, *579*
Персі Томас 278, *614*
Петрашевський М. В. 85, *579*
Петрічейку-Хіждеу В. 386
Петро Великий (Петро I) 67, 181, 272, 308
Петров М. І. 303, 306, 448, 449, 467, *618, 634*
Петрушевич А. С. 19, 164, *556, 590*
Петрушевич Михайло — див.: Мокій Євдокієвич
П'єтро ді Толедо 147, 148, *590*
Пипін О. М. 42, 58, 129, 166, 180—182, 191, 196, 249, 264, 322, 337, 349, 350, 386, 440, *562, 588, 594, 599, 624*
Писанецький К. І. 91, 111, *582*
Писаревський Степан 164, 317, 324, 333, *593*
Підвисоцька Емілія 88, 92, 111, *581*
Підвисоцький К. О. 88, 102, 108, 109, 111, *580, 581*
Підвисоцький С. О. 88, 92, 110, *581*
Пій II — див.: Еней Сільвій
Пікульський Гавдентій 133, 134, 140, *588*
Плавт *617*
Плещеєв О. М. 85, 86, *579*
Плещинський Адольф 38
Плутарх 437, *594*
Погибка Панас *636*
Погодін М. П. 45, 73, 166, 179, 405, *564*
Погонат *589*
Подоленко К. 14, *555*
Покровський М. *577*
Полевой М. О. 165, *593*
Полівка Іржі 54, 386, *568*
Полонський Я. П. 496
Полоцький Симеон 303, 304, *618*
Полянський Михайло 326, 327, *623*
Полянський Тома 325, 326, 333, *623*
Полячек С. 38
Помяловський І. В. *588*
Помяловський М. Г. 79, 137
Понтій Пілат 32, 33, *560*
Попель Маркил — див.: Онуфрієвич С.
Попель Михайло 240, 409, 410, *607*
Попов А. М. 256, 340, 341, 349, 387, 400, 440, *610, 625*
Порфир'єв І. Я. 306, 337, 340, 341, 343, 344, 349, 350, 361, 387, 388, 440, 548, *619, 624*
Порфірогенет *589*
«Поступ» 230
Потанін Г. М. 125, *586*
Потебня О. О. 11, 58, 195, 196, 265, 266, *554, 598, 611*
Потоцький Вацлав *627*
Потоцький 318
«Правда» 14, 15, 18, 163, *555*
Прейс П. І. 58, *570*
Прехтер К. 193
Прісцілліан (Пріскіліан) 444, *633*

Прокопович Феофан 304, *618*
«Просвіта» *636*
Псьол О. І. 544, *557*
П. Т. 314
Пті-Радель (абат Луї-Шарль-Франсуа) 276, *613*
Публій Овідій Назон 255, *609*
Пусс 275
Пушкін О. С. 15, 68, 75, 86, 165, 182, 292, 309, 448, 467, 468, 490, *616*
Пчілка Олена 13, 15, *555, 598*
«Пчола» 325, 332, *623*
Пшемеський 115
Пшесмицький Зенон 116—119, *584, 585*
Пшишляк 115

Радзівілл Міколай Криштоф Сєротка 127, *587*
Райський К. 424
Рамшев 15, *556*
Рассенфорс 118
Раставецький Корнило 327
Ратч 229
Рахель К. 203
Ревакович Тит 163, *593*
Реваковичівна Марія 202
Рей Міколай 59, *571*
Рейсс Е. 198
Релькович Матія Антун 61, *571*
Решетар 187
Рєпнін (Рєпнін-Волконський) М. Г. 314
Рєпніна В. М. 21, 544, *557*
Ржонжевський Адам 58, *570*
Рильський М. Т. *555*
Рильський Т. Р. 12, *555*
Ріве Антуан 275, *613*
Рігель Алоїз 190, *597*
Рігер Франтішек Ладислав 71, 75, *575*
Ріклянд 137
Ровінський П. А. 58, *570*
Роденбах Жорж 117, *584*
«Родимый листок» 406, *628*
Родріго де Бівара *610*
Родс Джемс 386
Рожицький 234
Ролле Антоній 271, *612*
Роман 193
Романчук В. 195
Россіні Джоакіно Антоніо 314, *622*
Росцішевський Адам 59, *571*
Рошкевич Ольга 81, *578*
Рошкович Емануїл 201
Руданський С. В. 33, 80, 177, *555, 560, 577*
Рудченко І. Я. — див.: Білик Іван
Румянцев М. П. 138, *589*
Румянцевський музей 391
«Русалка» 163, *592*
«Русалка Дністровая» 43, 45—47, 150, 159, 161, 324, *592*
Руссель 275
«Русская мысль» 196, *599*
«Русские ведомости» 179, *595*
«Русский вестник» 86, *573, 579*
«Русский филологический вестник» *633*
Рустем Ян 115, *584, 638*
«Руська бесіда» 87, 96, 97, 99, 100, 104, 105, 107, 108, 404, 405, *580, 581, 583*
«Руська бібліотека» 404, 405
«Руська матиця» *623*
«Руська читальня» 163, *592*
«Руський собор» 241, *607*
Рюккерт Фрідріх 254, *609*
Саар 326, 327
Сабов Євменій 200, *600, 601*
Савчак Дам'ян 294, *616*
Садовський М. К. 102, *582*
Саксаганський П. К. 108
Салтиков-Щедрін М. Є. 79, 85, *571*
Саля Маврикій 230, 231, 233, 241, 404, *606*
Самійленко В. І. 12, 14, *554*
Самойця 330
Сапега Ян Фредерік 44, *564*
Сарду Віктор'єн 102, *582*
Сас 329
Сахер 211, 227—231, *604*
Сахер-Масох Леопольд 227, *606*
«Сборник за народни умотворения, наука и книжнина» 346, *625—627*
Свентек Ян 205—207, *602*
Свєнціцький Павлин 332, *624*
Свидницький А. П. 80, 177, *577*
«Світ» 69, 81, *574, 578*
Северен Фернан 118, *585*
«Северный вестник» 86, *579*

Сембжицький 424
Семенський Люціан 43, 44, 545, *562*
Сенека 302, *617*
Септимій Л. 192
Сервантес де Сааведра Мігель 151
Сергієнко М.— див.: Грушевський М. С.
Серенсен 125, *586*
Сибінянин Янош 123, *585*
Симеон 56, *569*
Симонова — див.: Кибальчич Н. М.
Сирокомля Владислав 460, *635*
Сізіф 355
Сікорський Маврицій 227—231, *606*
Сінагріп 191
Сірко І. Д. 218, 219, *604*
Сірмай 330
Скалігер Жюль-Сезар 274, *613*
Скене 65
«Складка» *554*
Сковорода Г. С. 304, 434—438, *619, 631, 632*
Скоморовський Келестин 80, 162, 323, 333, 404, *577, 592, 628*
Скородинський Андрій 327
Скотт Вальтер 286, 430, *614*
Скріб Огюстен Ежен 314, *622*
Скульський Андрій *618*
Слободівна 111, *583*
Словацький Юліуш 113—115, 170, 171, 309, 418, 425—433, 490, *583, 584, 630*
«Слово» 86, *579, 592*
Слоневський 321
Слотвінський Константи 30, 43, *559*
Смаль-Стоцький С. О. 78, *576*
Смедеревац Юрій—див.: Бранкович Юрій
Смолька Францішек 232, 326, *606*
Смотрицький М. Г. 44, 159, 164, *564*
Снєгирьов І. М. 438, *632*
Снігурський 45, 46
Совінський Леонард 248, 447, *607, 634*
Созонт — див.: Стрілецький Сава
Соколов М. І. 349, 440, *626*
Сократ 437, *632*
Соленик Карпо 307, 316, *622*
Соловйов М. Я. *582*
Соловйов С. М. 181, *596*
Сомадева (Сомадева бхатта) 273, *613*
Сонні А. 192
Софокл 79, 297, *555*
Спасович В. Д. 66, 170, *573, 588, 594*
Спенсер Герберт 417, 423, *629*
Сперанський М. Н. 187, *597*
Спиридон — див.: Ламброс Спір
Спіноза Бенедикт 437, *632*
Сплавський Ян 308
Срезнєвський І. І. 49, 60, 74, 158, 159, 349, 385, 386, 438, *566, 592*
Срочинський М. 230
Ставровецький Кирило — див.: Транквіліон Кирило
Стадіон фон Вартгаузен Франц Серафім 404, 405, *628*
Стадницький Казімеж 170, *594*
Стажинська 92
Стамбулов Стефан 70, *574*
Станоєвич Станоя 54, *568*
Старжинський Станіслав Долі-ва 313, *622*
Старицький М. П. 13, 15, 89, 102, 310, *581, 583, 616*
Старчевич Анте 68, *574*
Стасов В. В. 125, *586*
Стебельський Ігнатій 252, *609*
Стефан *588*
Стефані Ян *629*
Стефанович О. 163, *593*
Стефурак Степан 99, *582*
Стеценко М. 317, *622*
Стечинський Андрій 88, 109, *581*
Стиранкевич Кирило — див.: Подоленко К.
Стожек Ян — див.: Асник Адам
Стоковський 241
Стоковський Апполінарій 409, 410
Стороженко О. П. 317, *622*
Сточкевич Іван 320, 321
Стрілецький Сава 305, *619*
Стрітар Йосіп 51, *567*
Строєв П. М. 128, 137, 138, 391, *587, 627*
Студинський К. Й.— див.: Лаврін

Стшиговський Йозеф 189, 190, 194, *597*
Сумароков О. П. 307, 309, *620*
Сумцов М. Ф. 11, 35, 36, 412, *554, 560, 598, 611, 624*
Сярчинський 424

Табарі Абу Джафар 144, *589*
Табачников В. О. 225
Тайлор Едвард Бернетт — див.: Тейлор Едуард
Тамара Степан (Стефан) 435, *631*
Тамерлан (Тимур) 126, *587*
Танячкевич Д. І. 163, 177, *593, 595*
Тарас — див.: Федорович (Трясило) Тарас
Таркович Григорій 67, *573*
Тарновський Станіслав 113, 115, 425, 432, *584*
Татар В. 424
Татіан *633*
Таушанович Коста 69, *574*
Твардієвич 323
Твардовський Самуїл 307, *619*
Тейлор Едуард 264, 413, 421, 423, *611*
«Телескоп» *632*
Телиховський 322
Тен Іполіт 277, *614*
Теннісон Альфред 173, *595*
Теодозій 146
Теофілакт 193
Теофраст *613*
Теппен 418, 424
Терешкевич Іван 327
Терлецький О. С. 235, 403, *607*
Тертулліан Квінт Семптій Флоренс 444, *633*
Тихонравов М. С. 179, 181, 182, 183, 306, 337, 339—346, 349, 350, 386, 387, 439, *595, 596, 624, 632*
Тіберій Клавдій Нерон 32, 33, *560*
Тілле Вацлав 545, *639*
Тіло 366
Тішендорф Костянтин фон 360, 365, 367, 439—441, 547, *626*
Тобілевич І. К.— див.: Карпенко-Карий І. К.
Тобілевич М. К.— див.: Садовський М. К.
Тобілевич П. К.— див.: Саксаганський П. К.
Товариство ім. Міцкевича 31
Товариство «Охоронка» 202, *601*
Товариство імені Шевченка — див.: Наукове товариство ім. Шевченка
«Товариш» 177, *595*
Товіт 192
Тов'янський Андрій *584*
Тоді Яків де 392
Тодорович Пера 69, *574*
Толедо П'єтро ді — див.: П'єтро ді Толедо
Толстой Л. М. 68, 79, 476
Толстой Ф. А. 138, 391, *589, 627*
Тома з Аквіну 256, *610*
Томічек Ян Славомір 49, *566*
Тополя Кирило 317, *622*
Торбацький 405
Торвальдсен Бертель 289, *615*
Транквіліон (Ставровецький) Кирило 338, 367, *625*
Трещаківський Лев 334, 335, *623*
Триволіс Михайло—див.: Грек Максим
Трощинський М. П. 315
Трусколявський 320
Трей М. 192
Трофимович Феофан 304, *618*
Тупий Карл Євгеній — див.: Яблонський Болеслав
Туптало (Ростовський) Дмитро 304, *618*
Тургенєв І. С. 68, 69, 75, 79, 85, 224, 496, *605*
Турпін (Тюльпін) 549, *640*
Турський Григорій 548, *640*

Уварова П. С. 137, 138, *589*
Удзеля Северин 38, *561*
Уейський Корнель 113, *583*
«Украинский вестник» *632*
Українка Леся 15, 149, *555, 590*
Ульріх Леон 173, *594*
Ундольський Вукол 324, *623*
Урбанський Аурелій 83, 84, *578*
Урицький 321
Успенський Г. І. 79, 80, *577*
Успенський Ф. І. 187, 191, *597*
Устиянович М. Л. 43, 322, 331, 332, 406, 407, *562*
«Учитель» 18, 20, 21, *556*

Фамінцин О. С. 306
Федеровський Міхал 38, *561*
Федорович Володислав 78, 82
Федорович Іван 404, *628*
Федорович (Трясило) Тарас 218, 219, *605*
Федькович О. А. 21, 33, 80, 163, 177, 178, 204, *557, 560, 595*
Феккенштедт 263
Фелінський Алойзи 307, *620*
Феодосій Печерський 253, *609*
Феофан 145, *589*
Феофіл Антіохійський *633*
Фетіс Едуард Луї Франсуа 549, *640*
Феттер Данила 266, *612*
Фіршт 308
Фіхте Йоганн-Готліб 61, *571*
Фіцнер Марія 87, 88, 95, 111, 112, *580*
Флорій 193
Фома Аквінський — див.: Тома з Аквіну
Фонвізін Д. І. 309
Фор'єль 276, *613*
Фотій 251, 273, *608, 613*
Франко І. Я. 54, 77, 80, 90, *554—558, 567, 568, 574, 576—579, 581, 586—588, 591—593, 595, 596, 598, 602—604, 606—608, 611, 615—619, 624—627, 634—636, 638—640*
Франц Іосиф 330
Фредро Александр 309, 314, *621*
Фрейліграт Фердінанд 79, *577*
Фріда Емілій Богуш — див.: Врхліцький Ярослав
«Фройзін» 87, 106, 107, *580*

Ханнон Теодор 117, *584*
Харірі — див.: Гарірі
Хафіз 142, *589*
Хелховський Станіслав 38, 355, *561*
Хиляк В. Г.— див.: Єронім Анонім
Хіждеу Олександр 438, *632*
Хірсаугінсіс Конрад 273, 274
Хлендовський Валенти 44, *563*
«Хліборoб» 149, *590*
Хмельницький Богдан 219, 220, 335, *553, 618*
Хмельовський Іоахім Бенедикт 134—137, *588*
Хмельовський Петро 427, *631*
Ходзько Гнат 418, *629*
Ходовицький Олекса 202, 203
Хомінський 408
Хомяков О. С. 162, 165, 332, *592*
Христодалос — див.: Кантакузин Іван
Хун'яді Янош — див.: Сибінянин Янош
Хусейн *589*

Цамблак Григорій 56, *569*
Цанков Драган 70, *574*
Цар Михайло 163, *593*
Царський І. М. 128, 137, 138, 391, *587, 627*
Цвіклінський Людвік 77, *576*
Цеклінський Петро 303, *617*
Ценглевич Каспер 47, 211, 227, 232—235, 237, 238, 240—242, 244—247, 409, *565, 607*
Цимборський Станіслав 241
Ціцерон Марк Туллій 273, 285, 437, *612*
Цокелер Отто 391, *546*

Чаадаєв 329
Чайковська Саломея 326
Чайковський А. Я. 471, *636*
Чайковський Міхал 65, 219, 220, *572*
Чайльд Френсіс Джемс 196, 197, *599*
Чайченко Василь 11, 14, *554*
Чалий М. К. 226, *605*
Чалий Сава 513, *639*
Чапельський 323
Чаплицький Владислав 229—231, *606*
Чаплицький Фердінанд 230, 247
Чарнецький Стефан 29, 559
Чарторийський Адам Єжи 214, *604*
Чарторийський Владислав *584*
Челаковський Франтішек Ладислав 48, *566*
Черкавський Євсебій 77, *576*
Чернецький 320
Черни Адольф 264, *611*
Чернишевський М. Г. 79, *576*
Честахівський Г. М. 211, 216, *604*
Чех Леандер 54, *568*
Чех Сватоплук 51, 53, 79, *567*

«Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца» *587*
Чубинський П. П. 197, 318, 389, *600*
Чужбинський — див.: Афанасьєв-Чужбинський О. С.

Шажинський Миколай 307, *619*
Шайноха Кароль 43, *563*
Шановний Петро 276, *613*
Шатобріан Франсуа-Рене 292, *616*
Шафарик Павел Йозеф 50, 58, 62, 65, 71, 73, 74, *567*
Шашкевич В. М. 163, *592*
Шашкевич М. С. 20, 23, 43—46, 150, 160—162, 237, 249—251, 253, 254, 256, 257, 322, 404, 405, *558, 565, 592, 607, 608*
Шаховський О. О. 309, 314, *621*
Шевченко Т. Г. 21, 50, 60, 63, 80, 177, 178, 210—214, 216, 221, 222, 224—226, 231, 242, 244, 245, 247, 248, 271, 272, 310, 312, 348, 447—453, 458—469, 492—497, 499—520, 523, 524, 529—532, 534—544, *557, 566, 567, 584, 602—607, 612, 638, 639*
Шейковський Каленик 465, 466, *635*
Шекспір Вільям 101, 102, 119, 170, 171, 172, 173, 174, 283, 307, 314, 465, *594*
Шеллі Персі-Біші 79, 173, 254, 288, 290, *577*
Шеллінг Фрідріх-Вільгельм-Йозеф 61, *571*
Шенрок В. І. 214, *596, 604*
Шехович Северин 333, *624*
Шіллер Йоганн-Фрідріх 45, 101, 102, 254, 314, 351
Школиченко М. 11, 14, *554*
Шлегель Август-Вільгельм 254, *609*
Шлегель Фрідріх 254, *609*
Шлюмбергер Густав 190, *597*
Шмідт Джон 193
Шмідт Еріх 468, *635*
Шназе Карл 190, *597*
Шово 327
Шпрінгер Антон 190, *597*
Шрепель Міловой 54, *568*
Штейн І. Ф. 312, 316, *621*
Штраус Йоганн *583*
Шудлинський 321
Шузелька Франц 65, *571*
Шуйський Юзеф 425, *631*
Шумлянський Йосиф 80, *577*
Шумський Я. Д. 309, *620*
Шурай Маруся 112, *583*
Шухевич В. О. 105, 106, *583*
Шухевич О. О. 80, *577*

Щепкін М. С. 312
Щербатова—див.: Уварова П. С.
Щербацький Георгій 304, *619*
Щербінін 436
Щурат В. Г. 271, 272, 424, *612*

«Энциклопедический словарь» 23, *558*

Юнгман Йозеф 44, 57, 306, *564*
Юстін Мученик *633*
Юстініан 186, *597*
Юцевич Людвіг-Адам 424, *630*
Юшкевич А.— див.: Юцевич Людвіг-Адам

Яблонський Болеслав 486, *637*
Ягич Ватрослав 22, 58, 78, 167, 168, 187, 188, 191, 192, 194, 251, 386, 439—442, *557, 590, 591, 632*
Якубович П. П.— див.: Рамшев
Ян Казімір II 307, *620*
Янович С. П. 88, 92, 95, 102, 109, *581*
Янчук М. А. 13, 109, 110, *555*
Яношка Юрай 54, *568*
Яремецький-Білахевич Ілля 155, 339, 341—345, 361, 364, 367, 387, 388, 390, 392, 393, 396, 397, 399, 401, *591, 625*
Ярошинська Є. І. 18, 202, *556*
Ярошинський Октавій 214
Ястшембовський Щ. 424
Яхимович Г. 322, 323

«Akademický spolek» 51, *561*
Ancona d'Al. 145
«Annales» 253
«Archiv für slavische Philologie» 22,58,167,168, *557*
«Ateneum» 548, *640*

«Časopis českeho Musea» («Časopis společnosti vlasteneckého Museum v Čechach») 45, *564*
«Český lid» 263,264,545, *611*
«Deutsche Philologen und Schulmänner» 72
«Die Zeit» *637*
«Dodatek do przeglądu tygodniowego» 81, *578*
«Edinburgh Review» 286
«El Fihrist» 273, *613*
Fejfalik 306
Galterus di Compiègne 146
«Gartenlaube» 486
«Gazeta Narodowa» 233, 235, *607*
Gaspary Adolf 306
«Gesta Romanorum» 348,351, *626*
«Giornale storico della letteratura italiana» 145
«Głos» 80, *577*
Gödecke 306
«Haliczanin» 44, *563*
«Hronka. Podtatranská Zabavnice» 59
«Kraj» *577*
«Kurjer Lwowski» *558, 560, 561, 577 — 584, 590, 594, 600, 612, 636*
«Kwartalnik Historyczny» 10, 81, *553*
«Mysl» *577*
«Narodni Listy» 68, *573*
«Neue freie Presse» 68, *573*
«Nove proudy» 477
«Pamiętnik Lwowski» 44, *563*
«Pamiętnik Towarzystwa Literackiego im. A. Mickiewicza» 30, *559*
Petit de Julleville 306
«Pielgrzym Lwowski» 44, *563*
«Polnische Revolutionen» 228
«Przegląd Polski» *631*
«Przegląd Rzeczy Polskich» 217, 224, *604*
«Przegląd tygodniowy» *578*
«Przyjaciel ludu» 44,*563*
«Ruska Biesiadza» 215
«Slovanský Přehled» *611*
«Speculum exemplorum» 348, *626*
«Světozor» 266, *612*
«Tatran» 51, *561*
Ten Brink 305
«Tydzień» *560 ,561 ,578, 630*
«Zbiór wiadomosci do antrologii krajowej» 81
«Wiadomosci Polski» 214, 216, 223, 316
«Wiener slavistisches Jahrbuch» *576*
«Wisła» 38, 82, 263, 416, 423, 424, *561, 627, 629, 630*

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ

1. Сторінка першодруку статті І. Франка «Слов'янська взаємність в розумінні Яна Коллара і тепер» («Народ», 1893, № 16) . . . . . 224—225
2. Титульна сторінка окремого видання праці І. Франка «Шевченко героєм польської революційної легенди», 1901 р. . . . . 224—225
3. Перша сторінка праці І. Франка «Етнологія та історія літератури», надрукованої польською мовою в кн. "Pamiętnik Zjazdu literatów i dziennikarzy polskich", t. I. Referaty i wniosky. Lwów, 1894. 256—257
4. Перша сторінка змісту збірки рукописів І. Яремецького-Білахевича, складеного І. Франком, 1894 р. 256—257

У підготовці до видання 29-го тому брала участь текстологічна комісія у складі: *Бернштейн М. Д.* (голова), *Білявська О. О.*, *Вишневська Н. О.*, *Гончарук М. Л.*, *Полотай А. М.*, *Секрева К. М.*

ЗМІСТ

ДОСЛІДЖЕННЯ. СТАТТІ. МАТЕРІАЛИ

Наше літературне життя в 1892 році (*Листи до редактора «Зорі»*) 7
К. Арабажин. Галицко-русское литературно-общественное движение 23
Нове видання творів Міцкевича 25
Писанки 32
Abgar-Sołtan. Rusini. Szkice i obrazki 37
З галузі фольклору 38
Літературне відродження Полудневої Русі і Ян Коллар 40
Слов'янська взаємність в розумінні Яна Коллара і тепер . . . 51
Curriculum vitae 77
Aureli Urbański. Miatież. 83
Олексій Миколайович Плещеєв 85
[«Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського] 87
[«Пошилися в дурні» М. Кропивницького] 88
[«Ой, не ходи, Грицю, та й на вечорниці» В. Александрова — М. Старицького та «Чорноморці» Я. Кухаренка] 89
[«Дай серцю волю...» М. Кропивницького і «Крути, та не перекручуй» Панаса Мирного] 90
[«Мужичка» К. Писанецького] 91
[«Катря Чайківна» Н. Кибальчич] 93
Руський театр 96
Нове видання творів Словацького 113
Доповіді Міріама 116
До питання про перекази про Магомета у слов'ян 122
Роберт Брюс (Bruce), король шотландський, шотландська легенда, иаписана Лесею Українкою 149
Етимологія і фонетика в южноруській літературі 150
Нове видання Шекспіра 170
Юрій Коссован (Осип Домінік Ігор Гординський де Федькович) 177
Микола Савич Тихонравов (*До портрета*) 179

Візантійська література. Karl Krumbacher. Geschichte der byzantinischen Literatur 184
Розбір думи про бурю на Чорнім морі 195
Руський соловей. «Народная лира» или собрание народных песней на разных угрорусских наречиях 199
Євменій Сабов. Хрестоматия церковнославянских и угрорусских литературных памятников с прибавлением угрорусских народных сказок на подлинных (!?) наречиях . . . 200
«Жіноча бібліотека», видає Наталія Кобринська 202
Jan Świętek. Lud Nadrabski od Gdowa aż po Bochnię, obraz etnograficzny 205
Carl Kiesewetter. Faust in der Geschichte und Tradition, mit besonderer Berüchsichtigung des occulten Phänomenalismus und des mittelalterlichen Zauberwesens 209
Шевченко героєм польської революційної легенди 210
М. Шашкевич і галицько-руська література 249
Фольклорні праці д-ра Ченька Зібрта 258
Василь Щурат. Замітки до поеми Тараса Шевченка «Чернець» 271
Етнологія та історія літератури 273
Лорд Байрон 283
Руско-український театр *(Історичні обриси)* 293
К истории южнорусских апокрифических сказаний 337
Із старих рукописів 348
Матеріали і уваги до історії австро-руського відродження 1772—1848 403
[Звідки взялася назва «бойки»?] 411
Дві школи в фольклористиці *(По поводу сьомого тому «Wisły»)* 416
Юліуш Словацький і його твори 425
Сочинения Григория Саввича Сковороды 434
Апокриф о Адамі 439
Старохристиянська література 443
«Наймичка» Т. Шевченка 447
Конкурс «Зорі» 470
Lux in tenebris 475
З нової чеської літератури 476
[Рецензія на чеські переклади творів Тараса Шевченка] . . . 492
Легенда про Пршемислову квітучу ліщину та легенди про квітучу палицю 545
КОМЕНТАРІ 551
Пояснення слів 641
Покажчик імен і назв 643
Список ілюстрацій 661

Академия наук
Украинской ССР
Институт литературы
им. Т. Г. Шевченко

ИВАН

ФРАНКО

**Собрание сочинений
в пятидесяти томах**

Литература и искусство

Тома 26—43

Том 29

**Литературно-критические
произведения
(1893—1895)**

(На украинском языке)

*Друкується за постановою
Президії АН УРСР*

Редактор
В. А. Зіна

Художній редактор
С. П. Квітка

Оформлення художника
О. Г. Комяхова

Технічні редактори
М. А. Притикіна,
І. М. Лукашенко

Коректори
З. П. Школьник,
Н. О. Луцька

Інформ. бланк № 476

**Здано до набору 06.05.80. Підп. до друку 14.01.81.
Формат 84×108$^{1}/_{32}$. Папір друк. № 1. Літ.
гарн. Вис. друк. Фіз. друк. арк. 20,75+2 вкл.
Ум. друк. арк. 35,07. Обл.-вид. арк. 37,68.
Тираж 6800 пр. Зам. 173. Ціна 4 крб. 10 коп.**

**Видавництво «Наукова думка», 252601,
Київ, МСП, Рєпіна, 3**

**Книжкова фабрика ім. М. В. Фрунзе
Республіканського виробничого об'єднання
«Поліграфкнига» Держкомвидаву УРСР,
Харків, Донець-Захаржевська, 6/8.**